AMÉLIE KUHRT

ESKİ ÇAĞ'DA YAKINDOĞU

CİLT I

(M.Ö. 3000-330)

ÇEVİREN: DİLEK ŞENDİL

Amélie Kuhrt'un doğuda İran ve Afganistan'dan batıda Doğu Akdeniz ve Anadolu'ya, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafi alanın yaklaşık üç bin yıllık tarihini incelediği iki ciltlik bu eser, kendi alanındaki en önemli başvuru kaynaklarından biri, belki de birincisidir. En eski yazılı belgeler ile Büyük İskender'in istilası arasında kalan bu uzun ve insanlık tarihi açısından can alıcı dönemin, son arkeolojik bulgulara, metodolojik yaklaşımlara, alakalı diğer eserlere ve bibliyografyaya dayanarak anlatan Kuhrt, ayrıca çeşitli yorum ve metodoloji sorunlarını da mercek altına alıyor. Bu dünya akademik bir çalışmanın aynı zamanda sevilip okunabilecek bir kitap halinde de getirilebileceğini kanıtlayan *Eski Çağ'da Yakındoğu*, tarih bölümü öğrencileri için aklığı kadar, önünde yaşadığımız coğrafyanın tarihi hakkında bilgilenmek isteyen okurlar için de vazgeçilmez bir eser olacak.

"Bakış açısındaki genişlik, bu eseri konuyla ilgili tüm dillerde basılmış kitaplar arasında benzersiz bir yere oturtuyor. Ayrıca, bilgilendirme açısından çok büyük bir değere sahip olan bu çalışma, hem okurması hem de başvurulması çok kolay bir kaynak."
Pierre Briant, Toulouse Üniversitesi

"Bu hacimdeki kitap, konu seçiminde cesaretli bir yönünün yanında ve geniş bir kapsamda da birçok dünyanın eşit sınıflı üst düzey akademik bir çalışmanın gayet rahat bir şekilde ulaşabileceğini de kanıtlıyor. Bu ilk ciltteki dev eserin, kapsadığı alan, akademik düzey ve yorumlama gücü açısından doğum bir başarı olduğu şüphe yok."
Peter Jones, Literary Review

Amélie Kuhrt University College London'da Eski Çağ Tarihi Kürsüsü'nde öğretim üyesidir. "Achaemenid History Workshops"un (1983-90) ortak düzenleyicilerinden olan Kuhrt, Yakındoğu'nun Eski Çağ tarihi hakkında birçok eser yayımlamıştır ve *Images of Women in Antiquity*'nin de (1993) editörlerinden biridir.

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları
2. baskı

Amélie Kuhrt'un doğuda İran ve Afganistan'dan batıda Doğu Akdeniz ve Anadolu'ya, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafi alanın yaklaşık üç bin yıllık tarihini incelediği iki ciltlik bu eser, kendi alanındaki en önemli başvuru kaynaklarından biri, belki de birincisidir. En eski yazılı belgeler ile Büyük İskender'in fetihleri arasında kalan bu uzun ve insanlık tarihi açısından can alıcı dönemi, son arkeolojik bulgulara, metin çözümlemelerine, eksiksiz denebilecek bir bibliyografyaya dayanarak anlatan Kuhrt, ayrıca çeşitli yorum ve metodoloji sorunlarını da mercek altına alıyor. Üst düzey akademik bir çalışmanın aynı zamanda zevkle okunabilecek bir kitap haline de getirilebileceğini kanıtlayan *Eski Çağ'da Yakındoğu*, tarih bölümü öğrencileri için olduğu kadar, üzerinde yaşadığımız toprakların, Mezopotamya'nın, Hititler'in, Mısır'ın ve daha birçok uygarlığın tarihi hakkında bilgilenmek isteyen okurlar için de vazgeçilmez bir eser olacak.

"Bakış açısındaki genişlik, bu eseri konuyla ilgili tüm dillerde basılmış kitaplar arasında benzersiz bir yere oturtuyor. Ayrıca, bilgilendirme açısından çok büyük bir değere sahip olan bu çalışma, hem okunması hem de başvurulması çok kolay bir kaynak."
Pierre Briant, Toulouse Üniversitesi

"Bu harikulade kitap, hatırı sayılır karmaşıklıktaki bir konuda yapılmış ve geniş bir kaynakça ile birçok dipnotun eşlik ettiği üst düzey akademik bir çalışmanın gayet rahat bir şekilde okunabileceğini de kanıtlıyor. Bu iki ciltlik dev eserin, kapsadığı alan, akademik düzey ve yorumlama gücü açısından bugün bir benzeri daha yok."
Peter Jones, Literary Review

Amélie Kuhrt University College London'da Eski Çağ Tarihi Kürsüsü'nde öğretim üyesidir. "Achaemenid History Workshops"un (1983-90) ortak düzenleyicilerinden olan Kuhrt, Yakındoğu'nun Eski Çağ tarihi hakkında birçok eser yayımlamıştır ve *Images of Women in Antiquity*'nin de (1993) editörlerinden biridir.

TARİH

AMÉLIE KUHRT
ESKİ ÇAĞ'DA YAKINDOĞU
YAKLAŞIK M.Ö. 3000-330
CİLT I

ÖZGÜN ADI
THE ANCIENT NEAR EAST C. 3000-330 VOLUME I

COPYRIGHT © 1995, AMÉLIE KUHRT
ROUTLEDGE, TAYLOR & FRANCIS GROUP İZNİYLE İNGİLİZCEDEN ÇEVRİLMİŞTİR

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
DİLEK ŞENDİL

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2007
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON
BETÜL AVUNÇ

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: HAZİRAN 2009
2. BASKI: HAZİRAN 2010

ISBN 978-9944-88-664-2

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL (0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, NO: 144/4 BEYOĞLU 34430 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Amélie Kuhrt

Eski Çağ'da Yakındoğu

yaklaşık M.Ö. 3000-330

I. CİLT

Çeviren: Dilek Şendil

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Şekiller listesi XI
Haritalar listesi XII
Tablolar listesi XII
Kısaltmalar XIV
Önsöz XXIII

I
Giriş 1
Bölge 1
Diller ve yazı 5
Çevre 8
Yakındoğu tarihini anlamak 9
Bulgu sorunları 13
Kronolojik çerçeve 15
Neolitik koşullar 17

Birinci Ayrım
Devletlerin ve kentlerin gelişimi (yaklaşık 3000-1600) 21

I
M.Ö. Üçüncü Binyılda Mezopotamya 23
1a Koşullar (yaklaşık 6000-2900) 23
Çevre 23
Yerleşik yaşamın gelişimi 25
Geç Uruk Dönemi 28
1b Kentler (yaklaşık 2900-2340) 34
Kaynaklar ve kaynaklardan yararlanma sorunları 34
Siyasal ve toplumsal örgütlenme 40
Krallar ve kentler 41
Kraliyet sarayları 44
Savaş 46

Toplum 49
Devletlerarası ilişkiler 52
1c Akkad İmparatorluğu 57
Kaynaklara ve kronolojiye giriş 57
Akkad'ın yükselişi ve düşüşü 62
Kral ve ülke 69
1d III. Ur Hanedanlığı (2112-2004) 73
Akkad'ın sonundan Ur'un yükselişine 73
III. Ur devletinin gelişmesi 76
III. Ur devletini bulgulardan canlandırmak 78
Krallık ve kraliyet ideolojisi 82
III. Ur'un sonu 91

II
Mezopotamya (yaklaşık 2000-1600):
Eski Babil ve Eski Assur Dönemleri 95
Giriş 95
2a Güney Mezopotamya (yaklaşık 2000-1800) 97
2b Eski Assur Dönemi'nde Assur (yaklaşık 2000-1800) 104
Konumu ve adı 104
Assur tarihi kaynakları 108
Assur'un uluslararası sahneye çıkışı 112
Assur şehir devleti 114
2c Anadolu'da Eski Assur tüccarları (yaklaşık 1900-1830) 116
Giriş 116
Assur ticaret teşkilatı 119
2d Mari ve yaşadığı dünya (yaklaşık 1830-1760) 124
Giriş 124
Siyasal sahne 127
Mari Krallığı 132
2e Hammurabi ve Birinci Babil Hanedanlığı
(yaklaşık 1894-1595) 140
Babil'in yükselişi 140
Kral, ülke ve uyruklar 142
Babil'in çöküşü 150

III

I. Hanedanlıktan XVII. Hanedanlığa Mısır
(yaklaşık 3100/3000-1552) 153
Ülke ve çevre 153
Hanedanlık tarihi: Kaynaklar ve sorunlar 159
3a Mısır devletinin kuruluşu 162
Birleşme geleneği 162
Bulgular 165
Hanedanlık öncesi kültürler 169
Mısır'ın birleşmesini yeniden gözden geçirmek 172
Erken Hanedanlıkta Mısır 174
3b Eski Krallık'ta Mısır
(III-VI. Hanedanlıklar: yaklaşık 2686-2181) 176
Günümüzün bulguları 178
Nil vadisinin ötesi 187
Edebiyat ve edebi kaynaklar 189
Devlet ve toplum 192
3c Herakleopolis ve Teb kentinin yükselişi (yaklaşık 2180-1991) 200
Kronoloji ve kaynaklar 202
Herakleopolis ile Teb arasındaki çekişme 204
Mısır'da karışıklık ve nomarklar 207
Eski Krallık'ın sonu 208
Mısır'ın yeniden birleşmesi 210
3d Orta Krallık'ta Mısır (yaklaşık 2040-1730 (2023-1720)) 212
Kronoloji ve kaynaklar 212
XII. Hanedanlığın kuruluşu 214
Kraliyetin görüntüsü 216
Mısır hükümeti 219
Mısır ülkesinin dışı 221
Orta Krallık edebiyatı 225
3e İkinci Ara Dönem ve Mısır'da Hyksos hükümdarlığı
(yaklaşık 1720-1550) 227
Kronoloji 227
Genel hususlar ve XV. Hanedanlık 227
XIII. ve XVII. Hanedanlıklar 231

XIV. ve XVI. Hanedanlıklar 233
Hyksoslar ve Mısır 234

İkinci Ayrım
Büyük Devletler (yaklaşık 1600-1050)
..... 239

IV
İmparatorluk Düzeninde Mısır: Yeni Krallık
(1552/1550-1069) 241
4a Kronoloji ve kaynaklar 242
4b Mısır'da imparatorluğun temelleri: Amose'den IV. Tutmosis'e
(XVIII. Hanedanlık: 1550-1403 (1390)) 246
4c Amarna Dönemi: Geç XVIII. Hanedanlık
(1403-1306 (1390-1295)) 254
4d Geç Yeni Krallık: XIX. ve XX. Hanedanlıklar
(1306 (1295)-1069) 267
Savaş ve barış 269
Yeni Krallık'ın çöküşü 273
4e Yeni Krallık devleti 276
Kral ve krallık 276
Kral eşleri 283
Ordu 284
Merkezi yönetim ve ekonomi 287
Devlet tapınakları ve genel dindarlık 289
Yeni Krallık'ın çöküşü: Bulgu sorunları 292

V
Hititler 295
5a Eski Assur Dönemi'nden Hitit Krallığı'nın doğuşuna dek
Anadolu (yaklaşık 1800-1650) 295
5b Kronoloji, kaynak ve coğrafya sorunları 300
Tarihsel evreler ve hükümdarların kronolojisi 300
Kaynaklar 304
Tarihsel coğrafya 310

5c Eski Hitit Krallığı (yaklaşık 1650-1500) 312
I. Hattuşili'nin siyasal vasiyeti 312
I. Hattuşili ve I. Murşili'nin savaşları 315
Telepinu Fermanı 320
5d Hitit İmparatorluğu (yaklaşık 1430 (1420)-1200) 328
Erken İmparatorluk Dönemi 328
I. Şuppiluliuma'nın fetihleri 331
II. Murşili'nin hükümdarlığı 333
Muvatalli, Urhi-Teşub ve III. Hattuşili 338
Son Hitit kralları 345
5e Hitit devleti 348
Büyük Kral ve ona bağlı hükümdarlar 348
Büyük Kral ve memurları 353
Hatti ülkesi 356
Kirlilik ve arınma, suç ve tövbe 359
Kral, saray ve tören 362

VI
Suriye ve Levant 369
6a Mitanni ve Hurriler 369
Hurriler kimdi? 369
Mitanni Krallığı 377
Tarihsel çerçeve 377
Mitanni devletinin içyüzü 387
Toplum 390
6b Ugarit 393
Ugarit ülkesi 394
Ugarit'in siyasal tarihi 400
6c Emar 412
6d Suriye-Filistin'de Mısır İmparatorluğu 415
Kaynaklar ve terminoloji 416
Mısır'ın fetihleri 419
Mısır'ın yönetiminde Kenan 426
Nübye'de Mısır İmparatorluğu üzerine bir not 432

VII

Mezopotamya (yaklaşık 1600-900) 435
7a Kassitlerin Babili (1595-1155) 435
Kassitlerin gelişi 435
Babil üzerinde Kassit etkisi 439
Büyük devletler arasında Babil 444
7b Orta Assur Dönemi'nde Assur (yaklaşık 1400-1050) 457
Assur-uballit ve halefleri (1365-1245 (1353-1234)) 458
I. Tukulti-Ninurta'nın krallığı (1244-1208 (1233-1197)) 465
I. Tıglat-pileser (1114-1076) 470
Orta Assur toplumu 475
7c Elam: Klasik Dönem (yaklaşık 1450-1100) 479
Tanım ve kaynaklar 479
Yaklaşık 1100'e dek tarihsel çerçeve 482
Siyasal yapı ve toplum 490
7d Babil: Kassitlerin sonu ve sonraki hanedanlıklar (1158-yaklaşık 905) 492

Notlar 501

Şekiller

1a Uruk vazosu 30
1b Uruk vazosundan bir sahne 30
2 Ur Sancağı'ndaki şölen sahnesi 45
3 Girsu'da bulunmuş Akbaba Steli 47
4 Sümer savaş arabası 48
5 Susa'dan Naram-Sin zafer steli 68
6 Ur zigguratı 85
7 III. Ur Dönemi'ne ait bir tabletteki mühür baskısı 88
8 Assur'un planı 105
9 Kraliyet törenini gösteren boyalı fresk, Mari 124
10 Tell Harmal'daki terracotta çifte aslandan biri 125
11 Hammurabi stelinin tepesindeki sahne 134
12 a: Beyaz taç; b: Kızıl taç; c: Çifte taç; d: *Serekh*;
e: "İki tanrıça"; f: *nsw bìty*; g: Kartuş 163
13 Narmer Paleti 168
14 Gize'deki kraliçe piramidinin tekne mezarı 183
15 I. Sesostris yazıtı 223
16 Mavi tepelik 248
17 Teb'in planı 252
18 Amarna'nın planı 259
19 Akhenaton ve ailesi 262
20 Mısır kralı (II. Ramses, Luksor Tapınağı) 278
21 Hattuşa'nın planı 308
22 Yazılıkaya'daki kaya tapınağından bir bölüm 310
23 III. Arnuvanda'nın mühür baskısı, Hattuşa 364
24 1948'de bulunan, Ugarit alfabesiyle yazılmış bir tablet 397
25 Dur Kurigalzu'daki (Akar Kuf) saraydan bir resim 448
26 Çoge Zanbil zigguratı 486

Haritalar

1 Genel Yakındoğu haritası 2
2 Erken Mezopotamya 26
3 III. Ur Hanedanlığı devleti 75
4 Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye 107
5 Mısır: Fiziksel yapısı 154
6 Mısır'da hanedanlık öncesi yerleşmeler 171
7 Yukarı Mısır'da nom'lar 199
8 Hitit Anadolusu'ndaki yerleşmeler 305
9 Geç Tunç Çağı'nda Suriye-Filistin 418
10 Elam 480

Tablolar

1 Erken Mezopotamya: Başlıca arkeolojik evrelerin kronolojisi 27
2 Mezopotamya kentleri, yaklaşık 2900-2340 35
3i Akkad hükümdarları ve ardıllarının kronolojisi 58
3ii Akkad krallarının alternatif kronolojisi 60
4 III. Ur Hanedanlığı kronolojisi 83
5 Güney Mezopotamya kronolojisi, yaklaşık 2000-1750 102
6 Eski Assur kralları kronolojisi 106
7 Eski Assur *kārum* döneminde Kültepe'deki arkeolojik ardışıklık 118
8 Babil'in ilk hanedanlığı ve çağdaş kralları 129
9 Mısır: Genel kronoloji 161
10 Mısır'da hanedanlık öncesi dönem ve Erken Hanedanlık kronolojisi 167
11 Kronoloji: Eski Krallık 177
12 Kronoloji: Birinci Ara Dönem 203
13 XII. Hanedanlığın kronolojisi 213
14 İkinci Ara Dönem'in kronolojisi 230
15 Erken XVIII. Hanedanlık: Kronoloji 243
16 Geç XVIII. Hanedanlık: Kronoloji 254
17 Kronoloji: XIX., XX. ve XXI. Hanedanlıklar 268

18 Hitit krallarının kronolojisi 303
19 Mitanni krallarının kronolojisi 380
20 Ugarit kralları 401
21 Kassit kralları 441
22 Orta Assur İmparatorluğu: Kronoloji 460
23 Elam krallarının kronolojisi 485
24 Babil kronolojisi, 1155-yaklaşık 905 494

KISALTMALAR

A	*Archäologischer Anzeiger*
AAAS	*Annales Archéologiques Arabes de Syrie*
AAASH	*Acta Antiqua Academiae Scientiarium Hungaricae*
AASOR	Annual of the American School of Oriental Research
ABAW	*Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*
ABC	A.K. Grayson *Assyrian and Babylonian Chronicles* (TCS 5) Locust Valley, NY 1975
ABL	R.F. Harper (1892-1914) *Assyrian and Babylonian Letters* (Assur ve Babil Mektupları) British Museum Koyuncuk Koleksiyonu (14 cilt) Londra, Chicago
AchHist 1	*Achaemenid History* 1: *Sources, Structures, Synthesis* (H. Sancisi-Weerdenburg, ed.) Leiden 1987
AchHist 2	*Achaemenid History* 2: *The Greek Sources* (H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt, ed.) Leiden 1987
AchHist 3	*Achaemenid History* 3: *Method and Theory* (A. Kuhrt, H. Sancisi- (Weerdenburg, ed.) Leiden 1988
AchHist 4	*Achaemenid History* 4: *Centre and Periphery* (H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt, ed.) Leiden 1990
AchHist 5	*Achaemenid History* 5: *The Roots of the European Tradition* (H. Sancisi-Weerdenburg, J.-W. Drijvers, ed.) Leiden 1990
AchHist 6	*Achaemenid History* 6: *Asia Minor and Egypt: Old Cultures in a New Empire* (H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt, ed.) Leiden 1991
AchHist 7	*Achaemenid History 7: Through Travellers' Eyes* (H. Sancisi-Weerdenburg, J.-W. Drijvers, ed.) Leiden 1991
AchHist 8	*Achaemenid History* 8: *Continuity and Change* (H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt, M.C. Root, ed.) Leiden 1994
ActSum	*Acta Sumerologica*
ADFU	Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka

ADOG	Abhandlungen der Deutschen Orient Gesellschaft
AfO	*Archiv für Orientforschung*
Äg. Abh.	Ägyptologische Abhandlungen
Ägyptische Inschriften	*Ägyptische Inschriften aus den Königlichen Museen zu Berlin* (2 cilt) Leipzig 1913-1924
AION	*Annali del'Istituto Universitario Orientate di Napoli*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AJAH	*American Journal of Ancient History*
Akk.	Akkadca
AMI	*Archäologische Mitteilungen aus Iran*
ANET	*Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testamant* J.B. Pritchard (ed.) (gözden geçirilmiş 3. baskı) Princeton, NJ 1969
AnOr	Analecta Orientalia
AnSt	*Anatolian Studies*
AOAT	Alter Orient und Altes Testament
AOF	*Altorientalische Forschungen*
AOS	American Oriental Society
APAW	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenchaften
Ar.	Aramice
ARAB	D.D. Luckenbill *Ancient Records of Assyria and Babylonia* (2 cilt) Chicago 1926-7
ARCE	American Research Center of Egypt
ARE	J.H. Breasted *Ancient Records of Egypt* Chicago 1906
ARM	Archives Royales de Mari
ArOr	*Archiv Orientalni*
AS	Assyriological Studies
ASAE	*Annales du Service des Antiquites de l'Égypte*
ASNP	*Annali della Scuola Normale di Pisa*
BaF	*Baghdader Forschungen*
BaM	*Baghdader Mitteilungen*
BAR	British Archaeological Reports
BAR	*Biblical Archaeological Review*
BASOR	*Bulletin of the American Schools of Oriental Research*
BibArch	*Biblical Archaeologist*

BiOr	*Bibliotheca Orientalis*
BMFA	*Bulletin of the Museum of Fine Arts* Boston
Bo.	Boğazköy Metinlerinin simgesi
BSAG	*Bulletin of Sumerian Agriculture* cilt 4 ve 5: *Irrigation and*
4 ve 5	*Cultivation in Mesopotamia* (ayrım I ve II) Cambridge 1988-90
BSFE	*Bulletin de la Société Française d'Egyptologie*
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
CAD	*The Assyrian Dictionary of the University of Chicago* Chicago 1956-
Camb.	*Inschriften von Cambyses, König von Babylon (529-521 v. (Chr.)* (Babilce Metin 8-9) J.N. Strassmaier, Leipzig 1890
CBQ	*Catholic Bible Quarterly*
CAH	*Cambridge Ancient History*
CDAFI	*Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*
CH	Hammurabi Kanunları
CHI	*Cambridge History of Iran*
CRAIBL	*Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*
CT	Babil Tabletlerinden Çiviyazısı Metinleri, British Museum
CTH	E. Laroche *Catalogue des textes hittites* (Études et Commentaires 75) Paris 1971
CTN	Nimrud'dan Çiviyazısı Metinleri
DHA	*Dialogues d'histoire ancienne*
D.S.	Diodorus Siculus *The Library of History*
EA	J.A. Knudtzon *Die El-Amarna-Tafeln* (Vorderasiatische Bibliothek 2) Leipzig 1907-15. Dipnotları, yorumları ve girişleriyle birlikte eksiksiz yeni çeviriler için bkz. V. Moran 1987 *Les Lettres d'el Amarna: correspondance diplomatique du pharaon* (LAPO 13) Paris (gözden geçirilmiş ve güncelleştirilmiş İngilizce baskısı, Baltimore, MD 1992)
EES	Egypt Exploration Society
EI	*Eretz Israel*

EI	Elamca
Encyclopedia	*Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* (M. Avi-Yonah ve E. Stern, ed.) Oxford 1975-1978
Enclr	*Encyclopaedia Iranica* (ed. E. Yarshater) Londra, Boston 1985-
EpAn	*Epigraphica Anatolica*
FAOS	Freiburger Altorientalische Studien
FGrH	F. Jacoby *Die Fragments der Griechische Historiker* Berlin 1923-
GM	*Gottinger Miszellen*
HdO	Handbuch der Orientalistik
Hdt.	*Herodotos Tarihi*
HUCA	*Hebrew University College Annual*
IEJ	*Israel Exploration Journal*
IOS	*Israel Oriental Series*
IrAnt	*Iranica Antiqua*
IsMEO	Istituto per il Medio e Estremo Oriente
JA	*Journal Asiatique*
JANES	*Journal of the Ancient Near Eastern Society*
JAOS	*Journal of the American Oriental Society*
JARCE	*Journal of the American Research Center, Mısır*
JCS	*Journal of Cuneiform Studies*
JEA	*Journal of Egyptian Archaeology*
JEOL	*Jaarbencht van het Vooraziatasch-Egyptisch Genootschap 'Ex Oriente Lux'*
JESHO	*Journal of the Economic and Social History of the Orient*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JNES	*Journal of Near Eastern Studies*
JSOT	*Journal for the Study of the Old Testament*
JTS	*Journal for Theological Studies*
JTVI	*Journal of the Transactions of the Victoria Institute*
K	Koyuncuk Koleksiyonundaki metinlerin simgesi, British Museum
KAH II	O. Schroeder *Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, Zweites Heft* (WVDOG 37) Leipzig 1922

KAI	H. Donner, W. Röllig *Kanaanäische und Aramäische Inschriften* (3 cilt) Wiesbaden 1973-9
KBo	Keilschrifttexte aus Boğazköy
KTU	M. Dietrich, O. Loretz, J. Sanmartin *Die keilalphabetischen Texte aus Ugarit einschliesslich der keilalphabetischen Texte ausserhalb Ugarits* I (AOAT 2, 4) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn 1976
KUB	Keilschrifturkunden aus Boğazköy
LAPO	Littératures Anciennes du Proche-Orient
LA	*Lexikon der Ägyptologie* Wiesbaden 1975-86
LKA	E. Ebeling, K. Kocher *Literarische Keilschrifttexte aus Assur* Berlin 1953
MAD	Materials for the Assyrian Dictionary
MAOG	*Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft*
MARI	*Mari: Annales de Recherches Interdisciplinaires*
MCS	*Manchester Cuneiform Studies*
MDAIK	*Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts in Kairo*
MDP II	V. Scheil *Textes élamites-sémitiques, première série* (Mémoire de la Délégation en Perse II) Paris 1900
MDP IX	V. Scheil *Textes élamites-amanites, troisième série* (Mémoire de la Délégation en Perse IX) Paris 1907
MDP XI	V. Scheil *Textes élamites-anzanites, quatrième série* (Mémoire de la Délégation en Perse XI) Paris 1911
MIO	*Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*
MVAeG	Mitteilungen der Vorderasiatisch-Äegyptischen Gesellschaft
NABU	*Notes Assyriologiques Brèves et Utiles*
NAPR	*Northern Akkad Project Reports*
NEB	New English Bible
NL	Nimrud Letters
OA	*Oriens Antiquus*
OBO	Orbis Biblicus et Orientalis
OIP	Oriental Institute Publications
OLA	Orientalia Lovaniensia Analecta
OLZ	*Orientalistische Literaturzeitschrift*

OP	Eski Farsça
Or.	*Orientalia*
PAPhS	*Proceedings of the American Philosophical Society*
PBS 5	A. Poebel *Historical and Grammatical Texts* (University of Pennsylvania Museum, Babil Kısmı 5) Philadelphia 1914
PBS 13	L. Legrain *Historical Fragments* (University of Pennsylvania Museum, Babylonian Section 13) Philadelphia 1922
PBS 15	L. Legrain *Royal Inscriptions and Fragments from Nippur and Babylon* (University of Pennsylvania Museum, Babil Kısmı 15) Philadelphia 1926
PCPS	*Proceedings of the Cambridge Philological Society*
PEQ	*Palestine Exploration Quarterly*
PRU	Palais Royal d'Ugarit (Paris)
RA	*Revue d'Assyriologie*
REA	*Revue des Études Anciennes*
RIM	Royal Inscriptions of Mesopotamia
RIDA	*Revue internationale des droits de l'antiquité*
RLA	*Reallexikon der Assyriologie* Berlin 1928-
RSO	*Rivista degli studi orientali*
SAA 1	S. Parpola *The Correspondence of Sargon II* Ayrım I: *Letters from Assyria and the West* (State Archives of Assyria 1) Helsinki 1987
SAA 2	S. Parpola, K. Watanabe *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths* (State Archives of Assyria 2) Helsinki 1988
SAA 3	A. Livingstone *Court Poetry amd Literary Miscellanea* (State Archives of Assyria 3) Helsinki 1989
SAA 4	I. Starr *Queries to the Sungod: divination and politics in Sargonid Assyria* (State Archives of Assyria 4) Helsinki 1990
SAA 5	G.B. Lanfranchi, S. Parpola *The Correspondence of Sargon* Ayrım II: *Letters from the Northern and North Eastern Provinces* (State Archives of Assyria 5) Helsinki 1990
SAA 6	T. Kwasman, S. Parpola *Legal Transactions of the Royal*

	Court of Nineveh Ayrım I: *Tiglath-pileser III through Esarhaddon* (State Archives of Assyria 6) Helsinki 1991
SAA 7	KM. Fales, J.N. Postgate *Imperial Administrative Records* Ayrım I: *Palace and Temple Administration* (State Archives of Assyria 7) Helsinki 1992
SAA 8	H. Hunger *Astrological Reports to Assyrian Kings* (State Archives of Assyria 8) Helsinki 1992
SAA 10	S. Parpola *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars* (State Archives of Assyria 10) Helsinki 1993
SAAB	*State Archives of Assyria Bulletin*
SAOC	Studies in Ancient Oriental Civilization
SBT	Studies in Biblical Theology
SDB	*Dictionnaire du Bible: supplément*
SCO	*Studi classici e orientali*
SSEA Journal	*Society for the Study of Egyptian Antiquities Journal*
StBoT	Studien zu den Boğazköy Texten
StIr	*Studia Iranica*
StOr	*Studia Orientalia*
Sum.	Sümerce
TAPhA	*Transaction of the American Philosophical Society*
TCL	Textes cunéiformes du Louvre
TCS	Texts from Cuneiform Sources
Thuc.	Thucydides *History of the Peloponnesian War*
TIM I	*Old Babylonian Letters, part 1* (Texts from the Iraq Museum Bağdat 1964
TMO	Travaux de la Maison de l'Orient
TTAED	*Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*
TUAT	*Texte aus der Umwelt des Alien Testaments* (O. Kaiser *ve diğerleri* Hsg) Glitersloh 1982-
UET 1	C.J. Gadd, L. Legrain, S. Smith *Royal Inscriptions* (Ur Excavation Texts 1) Londra 1928
UET 3	L. Legrain *Business Documents of the Third Dynasty of Ur* (Ur Excavation Texts 3) Londra 1947
UET 5	H.H. Figulla *Letters and documents of the Old Babylonian period* (Ur Excavation Texts 5) Londra 1953

UET 8	E. Sollberger *Royal Texts* part II (Ur Excavation Texts 8) Londra 1965
UF	*Ugarit Forschungen*
Urk. I	K. Scthe *Urkunden des Alten Reiches* (2. baskı) Leipzig 1933
Urk. III	*Urkunden des ägyptischen Altertums, Abt. Ill Urkunden der älteren Äthiopenkonige* (H. Schafer ed.) Leipzig 1905
Urk. IV	*Urkunden des ägyptischen Altertums, Abt. IV: Urkunden der 18. Dynastie* (K. Sethe, W. Heick, ed.) Leipzig, Berlin 1906-1958
UVB	*Vorläufige Berichte über die von der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen*
VAB	Vorderasiatische Bibliothek
VAT	Vorderasiatische Abteilung Tontafeln, Berlin
WO	*Welt des Orients*
WVDOG	Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient Gesellschaft
WZKM	*Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*
Xen.	Ksenofon
YNER	Yale Near Eastern Researches
YOS I	Clay A.T. *Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection* New Haven 1915
YOS X	Goetze A. *Old Babylonian Omen Texts* New Haven 1947
YOSR	Yale Oriental Series: Researches
ZA	*Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*
ZÄS	*Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*
ZAW	*Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft*
ZDPV	*Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*
ZSS	*Zeitschrift der Savigny-Stiftung*

Önsöz

Bu kitabın eski Yakındoğu tarihine, dönemin toplumlarını ve politik sistemlerini günümüzde yeniden yapılandırmakta kullanılan temel kaynaklara ve bazı tarihsel poblemler ile bilimsel tartışmalara dair bir kılavuz olması amaçlanmıştır. İki nedenden dolayı kelimenin alışılmış anlamıyla kesin bir tarih *değildir* bu: Birincisi, birkaç yerde vurguladığım gibi, olayların öyküsel tarihini yazmaya olanak yoktur; ikincisi, karmaşık Yakındoğu bölgesindeki bütün alanlar ve dönemler benim uzmanlığıma girmemektedir. Daha çok üniversitelerde araştırılan dönemlerle alanları ele almaya çalıştım, bu da kaçınılmaz olarak seçici davranmamı gerektirdi. Mısır'ı işlerken bilerek kısaca geçmemin nedeni, Mısır tarihinin her aşamasını kapsayan iyi çalışmaların sayısının çok olmasıydı.

Giriş bölümü için genel bir kaynakça verilmiştir (başvuru kaynaklarında bölüm 0 olarak belirtilmektedir); bu kaynakça konulara göre düzenlenmiştir, böylece genel bir yönlendirme yapacaktır. Her konuya ait bölüm harflendirilmiş (örn. 0A, 0B, vb.), öğeler kendi içinde alfabetik sıraya konmuştur. Uygun olan yerde (metin içinde ve her bölüm içindeki daha ayrıntılı başvuru kaynaklarında) girişteki kaynakçada yer alan çalışmaları köşeli parantez içinde belirttim (örn. Bottéro *ve diğerleri* 1967a [0B]). Ben-

zer biçimde konunun kaynakçaları içinde verilen başvuru kaynakları şöyledir: Powell 1978 [bölüm 1]. Başka türlü yazılmadıkça, bütün tarihler M.Ö.'dir. İsimleri yazarken tek bir tutarlı sisteme bağlı kalmayı amaçlamadım, en bildik kalıpları kullandım. Akkadca, Hititçe ve Mısırca sözcükleri çevirirken š = "ş"dir. Akkadca, Sümerce ve Hititçe'de "h" harfi hep kalındır (İskoçça "loch" sözcüğündeki "ch" gibi okunur); modern Arapça, klasik İbranice ve Mısırca'da bu geçerli değildir, dolayısıyla bu dillerdeki kalın "h" karşılığında "kh" kullandım. Sümerce'yi çözmede (Akkadca ile farkını belirtmek için) kural, sözcüğün harflerini "aralıklı" yazmaktır, örn. l u g a l; sözcüğün okunuşu bilinmediğinde simge ad büyük harflerle yazılır (örn. UruKAgina); Hititçe'de Akkadca sözcük kullanıldığı zaman, kural eğik büyük harflerle yazılmasıdır, örn. *HAZANNU*. Bazı Eski Farsça sözcükler Aramice, Elamca ve Yunanca'dan alınmış sözcüklerle türetilmiştir; bunlar eski Farsça metinlerde saptanmadığından, üretilen sözcük yıldız işaretiyle belirtilmiştir, örn. **ganzabara-*.

Kitabın ilk taslağını 1992 yazında tamamlamıştım, o güne kadar çıkmış en önemli yayınların çoğuna ulaşmayı başarabildiğime inanıyordum. Taslağı gözden geçirmek, yeniden yazmak ve düzeltmek iki yılımı daha aldı. Bu arada daha başka yayınlar çıktı; bazılarını kitabıma alabildim, bazılarını ise ekleyemediğimin farkındayım (örn. D. Frayne'in Eski Akkadca kraliyet yazıtları konusundaki yayını –Mezopotamya Kraliyet Yazıtları (RIM) projesi kapsamında– bu yılın başlarında yayınlandı, ancak İngiltere'de benim ulaşabildiğim kütüphanelere henüz girmediğinden onu kitaba katamadım). Bunun gibi bir kitabın yazgısı, daha yayımlandığı andan başlamak üzere birçok açıdan güncelliğini yitirmesidir; yine de (öncelikle hedeflenen) üniversite öğrencileriyle klasik eski çağ tarihçilerine yararlı olacağını umut ediyorum.

Son olarak hazırlanan taslağı ya da tek tek konuları çeşitli evrelerinde okuyan ve eşsiz önerilerini ve desteklerini esirgemeyen kimselere teşekkürlerimi belirtmek isterim. Teşekkürü borç bildiklerim arasında Pierre Briant, Margaret Drower, David Hawkins, Alan Lloyd, Fergus Millar, Alan Millard, Richard Stoneman

ve Susan Sherwin-White bulunmaktadır. Çizimler için David Saxon'a da teşekkür borçluyum.

Güç bir metni yayına hazırladığı ve haritaların düzenlenmesinde sağladığı yardımlardan dolayı Routledge'a da minnettarım.

AMÉLIE KUHRT
University College London
Eylül 1994

Giriş

Bölge

Bu kitapta "Yakındoğu" olarak ele alınan alan, batısında Türkiye (Anadolu) ve Mısır'dan Doğu Akdeniz'e, diğer adıyla Levant'a (günümüzde İsrail, Lübnan, Ürdün ve Fırat'ın batısındaki Suriye topraklarını kapsayan terim), doğuda Mezopotamya (Fırat'ın doğusundaki Kuzey Suriye ve Irak) ile İran'a uzanır. İran, düzlük Mezopotamya bölgesinden Zagros Dağları'yla ayrılır; burada sıra dağlar halinde yükselen arazi, aşağıya meyillenerek İran Platosu'nu oluşturur. Buradan ayrılan yollar kuzeyde Orta Asya'ya, doğuda Afganistan'a, güneydoğuda Hindistan'a varır. Yakın bir tarihte gerçekleştirilen bir gelişmeyle Basra Körfezi ile Arap yarımadasının arkeolojik keşfinde ilerleme sağlanmıştır; dolayısıyla bu bölgenin de o kapsama alınması gerekir. Çok genel anlamıyla Yakındoğu'nun kapsadığı alan günümüzde Ortadoğu dediğimiz yeri karşılar. Akademik ve çağdaş politik alandaki kullanım farklılığı, bilim adamlarının genel olarak 15. yüzyılda Avrupa'nın doğusunda Osmanlı İmparatorluğu'yla başlayan alanları tanımlamak üzere geliştirilmiş eski Avrupa terminolojisinden vazgeçmemesinin sonucudur. Britanyalıların stratejik çıkarlarını yansıtan, 20. yüzyılın başlarında ilk kez ortaya attıkları "Ortadoğu" terimi, ne tarihsel ne de kültürel ilgi alanlarını karşıladığından bilim

Harita 1 Genel Yakındoğu haritası

Rakım (metre)
5000 üstü
3000-5000
1000-3000
0-1000
Aral Denizi
Sırr Derya
Hazar Denizi
HAREZM
Taşkent
Amu Derya
Buhara
SOGDİA
Semerkand
DAHAE
PARTHİA
Nisa
Aşkabat
MARGİANE
Antiokhia Margiume
Taht-i Sangin
Ay Hanum
Termita
Kunduz
Baktra
KÖPET DAĞLARI
HYRKANIA
Meşhed
Nişapur
ARİA
Tahrisi
BAKTRİA
Kabil
Herat
İRAN
PAROPAMISADAE
GANDHARA
ARAKHOSİA
DRANGİANE
Kandahar
PERS
Pasargadae
Persepolis
Küh-i Hoca
Dehan-i Gulaman
AFGANİSTAN
KARMANİA
İndus
Basra Körfezi
GEDROSİA
500
Hint Okyanusu

adamları tarafından pek benimsenmemişti.[1] Bilimsel terminoloji pek kesin değildir: Yeni keşifler yapıldıkça "Yakındoğu" çok uzak kültürel örgülerle yakın ilişkisi bakımından üstü kapalı olarak İran'ı kapsar olmuştur; mantıksal açıdan içinde yer alan Yunanistan'ı dışarıda bırakır. Yine de bir nokta kesin: Boyutlarına bakınca antik Yakındoğu, Avrupa'yı yanında cüce bırakan uçsuz bucaksız toprakları içine alır, ayrıca gerek coğrafi gerekse kültürel açıdan çok çeşitli olması hiç şaşırtıcı değildir.

Bu açıklama bölgeyi kabataslak tanımlar. Ancak dört bir yönde sürekli ve önemli bağlantıları bulunduğundan "Yakındoğu" için kesin ve değişmez sınırlar çizmek zor, daha doğrusu yanlış olacaktı. Anadolu, Levant ve Mısır çoğu zaman Ege ile doğrudan ilişkiliydi, ayrıca Mısır uzun dönemler boyunca uzaktan ve dolaylı da olsa Sudan (antik Nübye, Adams 1975 [0Gg]) üzerinden Afrika'nın Aşağı Sahra bölgesiyle bağlantılarını olduğu kadar Kızıldeniz ve Afrika Burnu ile yakın ilişkilerini korumuştu. Mezopotamya'nın, özellikle de güney bölgesinin Basra Körfezi ve Arap yarımadasının doğusuyla, en çok da Bahreyn ve Umman ile ticari ilişkileri vardı. Burası aynı zamanda Mezopotamya ile Hindistan'ın iletişim kurduğu başlıca yollardı (Potts 1990 [0Gf]). Mezopotamya doğudan Afganistan'ın kuzeydoğusunda (Badakistan, Herrmann 1968 [0Gk]) çıkarılan yarı değerli laciverttaşı ile İran'ın doğusundaki Kirman'dan (Tepe Yahya, Kohl 1975 [0Gk]) sabuntaşından mamul kaplar ithal ederdi. Üçüncü ve ikinci binyıllarda doğudaki bu uzak bölgede orta güney Asya merkezli (eski Sovyet Türkmenistan ile Özbekistan) Seistan ve İndus bölgelerinde çok gelişmiş kent kültürleri serpildi, bunlar birbirleriyle doğrudan ve yakın iletişim kurmuşlardı –bu çok yakın bir tarihte ortaya çıkarıldı (Masson ve Sarianidi 1972 [0Gh]; Kohl'dan alıntı yapan Rowlands *ve diğerleri* 1987 [0E]; Tucci 1978 [0Gi]; Lamberg-Karlovsky 1972 [0Gk]).

Yakındoğu'da farklı alanlar birbirleriyle, bazen beklenmedik biçimde yakın ilişki içindeydiler. Örneğin, Assurlular Orta Anadolu ile uzun mesafeli bir ticaret ağı kurmuşlardı (yaklaşık 1900-1830; bölüm 2b), ayrıca yurdundan sürgün edilmiş Hititli bir top-

luluk, aşağı yukarı 1450'de Suriye'nin kuzeyinde Mısır egemenliğinde yaşardı. Türkiye'deki Tuz Gölü yakınlarındaki Acemhöyük'te, bir balya malı mühürlemekte kullanılmış olan *bulla*'nın üzerinde Basra Körfezi'ne özgü bir mühür baskısına rastlanması, ikinci binyılın başlarında Orta Anadolu ile Körfez toplulukları arasındaki ticari ilişkilerin göstergesidir (Potts'dan alıntı, al-Khalifa ve Rice 1986 [0Gf]: 389-390). Bunların hepsi bölgedeki iç içe geçmiş ilişkilerin ne kadar kapsamlı ve karmaşık olduğu hakkında kısa yoldan biraz fikir vermektedir. Yakındoğu'nun hiçbir zaman kesin çizgilerle tanımlanabilen, tutarlı bir varlıkla belirlenemediğini, daha çok üst üste binmiş ekonomik, siyasal ve kültürel sistemler dizisini temsil ettiğini bilmek önemlidir.

Diller ve yazı

Bu çeşitliliğin iki yönü, farklı zamanlarda kullanıldığı bilinen dillerin sayısı (on beş kadar) ve yazı sistemlerinin sayısıdır (yaklaşık yedi tane: *World Archaeology* 1986 [0H]; Hooker 1991 [0H]. Bazı dillerle yazı sistemlerinin tarihsel tabloda başat olması doğaldır: Mısır dilinin kullanımı o ülkede çok sınırlı olsa da, bu dil ve yazı belli ki XXV. Hanedanlığın Nübyeli hükümdarları (bölüm 12a) tarafından benimsenmiş, çünkü Mısır'ın en güneyindeki yazıtlarında kullanmışlar. Bir sava göre Mısır hiyeroglif sisteminin bir türü, Sina yarımadasının yerel bir dilini ve belki bir de Biblos Sami dilini çevirmek amacıyla uyarlanmıştı (krş. Diringer 1948 [0H]), ne var ki bu artık kuşkulu görünmektedir (*World Archaeology* 1986 [0H]). Mezopotamya'da konuşulan bir Sami dili olan ve çiviyazısı kullanan Akkadca ikinci binyılda yaygındı ve *lingua franca*, ortak dil, statüsündeydi: Mısır ve Hitit kralları birbirleriyle Akkadca konuşur, Mısırlılar da Levant'taki imparatorluk işlerinde bu dili kullanırlardı (bölüm 4-7). Çiviyazısı aynı zamanda Türkiye'deki Hititler tarafından konuşulan Hint-Avrupa diline uyarlanmıştı (bölüm 5). Daha büyük olmasa bile karşılaştırma açısından önemli olan Aramice de, alfabetik yazı kullanmakla birlikte Sami dil grubunun bir üyesiydi. Aramice birinci binyılda hızla

yaygınlaştı ve dev imparatorluklarının yönetim dili olarak Pers Ahemeni sülalesi (550-330): Bölüm 13) tarafından benimsenmesiyle birlikte Türkiye'nin batısından (Daskyleion, Lykia) Afganistan'a (Ay Hanum, Kandehar) kadar kullanıldı; sonunda Orta İranca yazısını da etkisi altına aldı (Naveh 1982 [0H]). Aramice bugüne dek sınırlı sayıda topluluk içinde kullanılagelmiş birkaç antik Yakındoğu dilinden biridir (diğerleri Mısırca'nın Koptik biçimiyle modern Farsça). İbranice de öyle elbet. Sami dil ailesinde yer alır ve Aramice ile yakından ilişkilidir; doğrusu yazılı Aramice klasik İbranice'nin harflerinde etkilidir. Kutsal Kitap'taki İbranice, Tevrat ile Hıristiyanlık ve Müslümanlık içerisinde varolan Yahudi inanışları üzerinde etkisi göz önüne alındığında, kültürel açıdan modern dünyada çok önemli olsa da, konuşma dili olarak kullanımı İsrail ve Yehuda'nın küçük krallıklarıyla sınırlıydı. İbranice yazılmaya ve klasik metinler incelenmeye devam etse de göründüğü kadarıyla Ahemeniler döneminden itibaren Aramice'nin Yahudiler tarafından günlük dil olarak benimsenmesi gitgide artmıştı.

Üçüncü ve ikinci binyıllarda egemen olan yazı sistemlerinin (Mezopotamya çiviyazısıyla Mısır hiyeroglifleri) kavramları ifade eden ideogramlarla hece işaretlerinden oluşan karmaşık bir yapıları vardı. İkinci binyıl boyunca Levant'ta gelişmiş bulunan yerel yazının tek bir sesi anlatmak için bir tek işaret kullandığı yolunda ipuçları bulunur (bölüm 6b). Bu kadar basit bir sistem birinci binyıl süresinde genel kullanıma giren alfabenin habercisidir. Fakat ileride Yunan, sonunda da Latin alfabesine bağlanan ilk alfabetik sistem, 11. yüzyıl ortalarında Tyros'ta Fenike yazıtlarının bulunmasına dek ortaya çıkmadı (bölüm 8c(i)). Fenike yazı sisteminin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı ya da Ege bölgesinde nasıl ve ne zaman benimsendiği akademik tartışmalarda hâlâ önemli yer tutan bir konudur (genel tartışmalar için karşılaştırın: Healey'den alıntı yapan Hooker 1991 [0H]; yakın zamandaki aşırı duruşlar için bkz. M. Bernal, *Cadmean Letters*, Winona Lake, IND, 1990).

Yakındoğu'nun çoğu yerinde yazının yaygın kullanılmasının anlamı, bölgede yaşayan halkların (kesinlikle hepsi olmasa da) gün ışığına çıkarılan ve çıkarılmaya devam edilen zengin edebiyat ve

mitolojilerinin çokluğudur. Bölge kapsamında ve ötesinde çok sayıda ilintili edebi bağlantılar ortaya çıkmış, bunlarsa bazı klasik metinlerin benzersiz olduğu yollu kanıları değiştirmişlerdir. Örneğin, 1872 yılında George Smith Assurluların başkenti Ninova'daki kazılardan çıkarılan çiviyazılı tabletlere aktarılmış Mezopotamya'daki bir tufan öyküsüyle Eski Ahit'te anlatılan arasında pek çok açıdan doğrudan karşılaştırılabilir öğeler olduğunu saptadığı zaman büyük bir heyecan uyandırmıştı. Babilce bir metinde, ileride ünlü "dünya fatihleri"nden biri olacak Akkadlı Sargon'un gizli doğumu ve bir sepet içerisinde bulunmasını anlatan öykü de Musa peygamberin öyküsüne çok benzer. Freud, bu temaların yaygınlığını ve sadece Museviliğe özgü olmadığını göstermek amacıyla bu öyküyü kullanmıştır (*Moses and Monotheism*, Amsterdam, 1939; çev. aynı yıl, Londra). Deşifre edildiğinde, Hitit edebiyatının, Hesiodos'un *Theogonia* (Tanrıların Doğuşu) adlı eserindeki birbirini izleyen tanrı kuşakları imgesini etkilemiş görünen (Walcot, *Hesiod and the Near East*, Cardiff, 1966) öyküler içerdiği anlaşılmıştır (aslında Hurri kökenli olan Kumarbi efsanesi gibi). Yakın bir tarihte bir bilim adamı, 5. yüzyılda Yunanca *historia*'nın doğuşunun arka planının, 13. yüzyıldan 5. yüzyılın sonuna dek kesintisiz izlenebilen, Anadolu'ya özgü gelişmiş bir tarihyazım geleneğinde aranabileceğini ileri sürmüştür (Uchitel, *SCO* 10 (1989/90)). Öte yandan, çok erken tarihlerde Mısır'da dilden dile dolaştığı belli olan, Mısır'ın krallıkla yakından bağlantılı İsis ve Osiris efsaneleri çok daha ileri tarihlere ait Yunanca öykülerden öğrenilmiştir (Plutarkhos). Mısır dilinde kaleme alınmış nice metinde mitlerden yalnızca üstü kapalı söz edilmesinin ya da bazılarının seçilmesinin nedeni kült bağlamında yararlanılmak üzere oluşturulmaları olabilir (Osiris öyküsünün bugüne kadar kalmış en uzun Mısırca çeşitlemesi olan "Osiris'e Övgü" için, krş. Erman 1927 [0]; Lichtheim 1973-80 [0I], cilt 2). Yakındoğu'ya ait edebi metinlerin ileri düzeyde şiirsel ve ölçülü biçimleriyle birlikte karmaşık türlerinin tanımlanması çok yavaş ilerlemekte olup edebi çözümlemeler hâlâ emekleme aşamasındadır (genel olarak bkz. Rölling 1978 [0]; Vogellzang ve Vanstiphout 1992 [0J]).

Çevre

Erken Yakındoğu'nun tarihini yazarken karşılaşılan bazı sorunları göz önünde bulundurmadan önce fiziksel koşullarla ilgili birtakım genel noktalara değinmek gerekir; ne de olsa iklim ve arazinin getirdiği kısıtlamalar yaşam kalıplarını etkilemiştir. Can alıcı nokta, bölgedeki yağış miktarlarıdır: Kuzeyde ve batıda (Türkiye, Levant, Kuzey Mezopotamya, Kuzey İran) ekinlerin büyümesi için düzenli sulama yapılmasına gerek kalmaksızın yeterli miktarda yağış vardır, ama Güney Mezopotamya ve Mısır'da yıllık yağış miktarı çok düşüktür, bundan dolayı tarım bütünüyle büyük akarsulardan yararlanılarak yapılan sulamaya bağımlıdır (İran platosu için bkz. Beaumont, Blake *ve diğerleri* 1976 [ON]: 88-92). Öte yandan iki ülke arasındaki benzerlik burada son bulur: Büyük Asvan barajının inşaatından önce Nil Nehri temmuz ortasından eylüle dek vadiye taşardı, yani hasattan sonra ve tam ekim zamanı sular çekilirdi; oysa Güney Mezopotamya'da Dicle ile Fırat'ın suları tam da baharda, ekinlerin toplanacağı sırada taşar. Bunun sonucunda sel sularını denetim altına almak üzere kanalların temizlenmesi ve yapımı için çok enerji harcanması gerekir.

Bölge genelinde insanların tükettiği en önemli ekinler buğday ile arpadır, burçak ve yonca da tarımda ve askeri alanda kullanılan büyükbaş hayvanlarla yük hayvanlarının (öküz, eşek ve yaklaşık 2000 yılından itibaren gittikçe artarak, at) beslenmesi için yetiştirilir. Bu ekinlerin olgunlaşma mevsimi, İran ile Türkiye'nin dağlık alanlarında nisanla temmuz, sıklıkla "Verimli Hilal" diye adlandırılan Mezopotamya, Levant, Mısır'da da şubatla mayıs ayları arasında değişir. Son grup açısından belirtilmesi gereken önemli bir nokta, hasadın yaz aylarında sona ermesidir. Özel amaçlar için beslenen hayvanlar dışında, asıl çiftlik hayvanları koyun ve keçilerdir. İşlenebilir toprakların bulunduğu alanlar kısıtlı olduğundan hayvanlar ziraat alanlarının kenarlarında otlatılmaktadır; otlakların uygunluk durumu mevsimlik yağış miktarına göre değişir. Bunun sonucunda Yakındoğu'da hayvancılık geleneksel olarak ya tümüyle ya kısmen yaylacı bir yaklaşımla yapılır; diğer

bir deyişle, çobanlar sürülerini mevsimden mevsime su bulunan ve otlatmaya elverişli alanlara götürmek zorundadır. Giderek önem kazanmış olan bir başka hayvan da, çölde kolaylıkla beslenebilen ve uçsuz bucaksız susuz toprakları geçmeyi sağlayan devedir. Devenin evcilleştirildiği tarih hâlâ tartışmalıdır; Ripinsky (*JEA* 71 (1985), çok erken derken, ona karşı Buillet 1990 [0N] ve *RLA* 5: 330-332) tam tersini savunur, ancak kesin olan, birinci binyılın başlarından önce askeri ve ekonomik bakımdan henüz önem kazanmadığıdır.

Yakındoğu tarihini anlamak

Eski Yakındoğu'nun tarihi, edebiyatı, toplumu ve kültürünün büyük bölümü, sayısı değişmekle birlikte çok miktarda olan metinler (Mezopotamya ve Hitit Anadolusu'ndaki kil tabletler, Mısır'daki papirüsler) dahil, kazıdan çıkarılan belgelere dayanılarak canlandırılabilir. Ancak bulgular yetersizdir, bilgilerimizde büyük boşluklar bulunur. Bunun bir nedeni toptan kazıların olanaksızlığı, bir başka nedeni de kazılardan çıkarılan metinlerin çoğunlukla eksik olmasıdır. Bazı bölgelerin aynı dönemlerdeki tarihini ve kronolojisini kurmamızı sağlayan kral listeleri, kronikler, yıllıklar ve (öz)yaşamöyküleri içeren metinler var (kaynakça [0K]). Ancak bu malzeme bölük pörçüktür, buna bağlı olarak Yakındoğu konusundaki bilgilerimiz de aynı durumdadır. Bir başka sorun da, belgelerin çoğunun idari notlar ve hukuki kayıtlar olmasıdır, yani nitelikleri yüzünden açıklamaya gerek görmedikleri belirli tarihsel ve kültürel bir ortamla sınırlı kalırlar. Bir benzetme yapmak gerekirse, bu durumu bir manastırda (krş. yaklaşık 2400'de Neferirkare'nin gömü odasındaki papirüsler), kamu dairesinde (krş. yaklaşık 2100'de sığır ahırlarıyla ilgili bilgiler içeren Drehem arşivleri), bir soylunun özel çalışma odasında (krş. yaklaşık 1800'de Ur kentinin "temizleyicisi" ve idarecisi olan kişinin evindeki metinler), bir de belki British Library'nin bir bölümünde (krş. yaklaşık 1400-1200 yıllarında Boğazköy'deki büyük tapınaktaki dev arşivler) ortaya çıkarılan, aralarında yüzyıllar olan olayları içeren kurt yeniği

kayıtlara dayanarak Britanya tarihini yazma çabasına benzetebiliriz. Böyle bir temele dayalı herhangi bir tarihi yazıcının güçlükleri ortada: Bir bilim adamının (Powell 1978 [bölüm 1]), Herodotos'un *Tarih*'inde gelişigüzel bir dille –keşke elimizde karşılaştırılabilir bir çalışma olsaydı– özetlediği toplumsal bir davranışın tek bir ayrıntısını belirlemek için böyle belgeler üstünde yıllarca süren zorlu araştırmalar yapmak gerektiğini ifade etmesi, yerinde bir saptamadır. Ne yazık ki biz böyle yapamıyoruz. Eski Ahit böyle bir öyküsel tarihin eksikliklerini doldurmakta bir ölçüye kadar işe yarar, fakat unutmamamız gereken nokta, küçük bir Yakındoğu toplumuna vahiy ilettiği düşünüldüğünde, odaklandığı konuların çok dar ve yanlı olduğudur.

Dünyanın başlıca müzelerine (bir o kadarı da özel koleksiyonlara[2]) dağılmış (eski eserlerin kazılarda ve rastgele ele geçirilmesinin sonucu olarak) metinler üzerinde araştırma yapmanın güçlükleri, bırakın çevirilerle yorumları, ciltlerce basılı metnin kesintisiz de olsa çok yavaş ortaya çıkmasına neden olmaktadır.[3] Çok sayıda temel metin akademik yayınlarda[4] ve toplu denemelerde[5] makale olarak yer almıştır, ayrıca verilerin ayrıntılı olarak ele alındığı büyük tartışmalar yapılır. Daha geniş okur kitlesini hedefleyen çevrilmiş ya da çevrilmekte olan bazı değerli metinler de vardır ([0I]), ancak eldeki yazılı belgelerle birlikte düşünüldüğünde bunlar yalnızca buzdağının tepesi gibidir. Bu da yeni başlayanların belgelerin nasıl bir yelpazeye yayıldığı hakkında bir izlenim edinmesini güçleştirir; fakat deneyimli bilim adamları açısından da durum çok kolay değildir. Örneğin, 1975 yılında Kuzey Suriye'deki Tell Mardikh'de (antik Ebla) üçüncü binyılın ortalarına tarihlenen çok sayıda tabletin (8.000'i aşkın) keşfedilmesi, bu bölgede yaşamış insanların o dönemin cahil Amurruları oldukları yolundaki yaygın görüşü tümüyle değiştirmiştir (krş. Liverani, Wiseman 1973 içinde [0A]). Ebla metinleri, kullanılan dilin Amurru dili olmadığını, bölge sakinlerinin cahillikten çok uzak olduğunu gösterir. Bir bilim adamı (Veenhof 1985 [bölüm 2]) beceri isteyen bir işi başararak 1800'de büyük Mari devletindeki siyasal olayların ardışık zamandizininin çok önemli çözümlemesini ortaya koymuş, ancak

onunla eşzamanlı yayımlanan bir yazı, çalışmayı büyük ölçüde çürütmüştü. Bunun gibi, 1989'un başında daha önceden yalnızca metinlerde adı geçen, Güney Mezopotamya'nın önemli kentlerinden biri (Maşkan-Şapir) yerinde saptandı (bkz. *Times* 21.3.1989; Stone ve Zimansky, 1992 [bölüm 2]). Ne yazık ki şu sıralarda derleme aşamasında olan, Assurolojinin klasik başvuru kaynağı *Reallexikon der Assyriologie*'nin [0Q]) editörleri, Maşkan-Şapir ile ilgili makalenin yer aldığı cildin son baskı provalarını henüz tamamladığından bu önemli keşfe değinme olanağı yok. Yakın zamanda bitmesi pek olası görülmeyen ekler cildi basılana dek meslekten olmayanlar bu önemli keşiften habersiz kalabilirler.

Fazla vurgulanamayacak olan bir başka etmen de, Yakındoğu'nun bazı kesimlerinde izlenebilir tarihin yaşandığı uçsuz bucaksız zaman aralığı. Makedonyalı İskender'in Pers İmparatorluğu'nu fethettiği zamanlarda (334-324) Mısır ve Mezopotamya halkları yaklaşık 3000 yıllık –bu da Troya'nın yıkılışından bugüne kadar geçen süreyle eş– bir tarihe bakabilmekteydi. En erken tarihleriyle, kralları ve bilgeleriyle ilgili öykü ve geleneklerinin yanı sıra, her ikisi de 3. yüzyılın başlarında kaleme alınmış ve ikisinden de küçük parçaların kaldığı Babilli Berossos'un Yunanca (krş. P. Schnabel, *Berossus und die babylonisch-hellenistische Literatur*, Leipzig, 1923; S. Burnstein, *The Babyloniaca of Berossus*, Malibu, Cal., 1978) ve Sebennytos'lu Manetho'nun Mısırca (Loeb baskısı, 1940) yazdığı tarihsel çalışmalarda görüldüğü gibi, peş peşe yaşanmış önemli olayları da korudular. Yakındoğu tarihiyle ilgili genel kitapların çoğunun araştırmalarını ya Pers ya da Makedonya fetihleriyle sonlandırmasına karşın bu olayların orada yaşayanlarca önceki istilalardan daha önemli siyasal değişimin temsilcisi olarak görüldüğünü varsaymak için hiçbir neden yok. Son araştırmalar bölge genelinde Hellenistik Dönem boyunca kültürel ve kurumsal sürekliliği ortaya çıkarmıştır.[6] Öyleyse Yakındoğu tarihine girişi İskender ile sonlandırmanın tek nedeni, Avrupalıların antik tarihe bakışını yansıtan yayınlanmış dizilerin yapısı olabilir.

Bu giriş kitabında ele alınan zaman aralığının çok geniş olmasının ve ardışık tarihleri ortaya çıkarma sorunlarının kayda değer

doğal sonucu, olayları sıkıştırma eğilimidir: Bin yıllık bir süreci incelemeye alışık bilim adamı 100 yıllık bir dönemi önemsiz diye kolaylıkla göz ardı edebilir. Ama belli bir zaman diliminde neler olup bittiği hakkında *bizim* çok şey bilememiz yalnızca eşit dağılmamış bulguların yansımasıdır. En önemli değişimlerin yaşandığı dönemler sıklıkla bilim adamlarının ellerinde belgesi olmayan dönemlerdir (örn. Kassitlerin Babil'de egemenlik kurduğu 1600-1500 dönemi (bkz. bölüm 7a) ile Mitanni devletinin doğuşu (bkz. bölüm 6a)). Olayları sıkıştırma eğilimi, tanımlanamayan halkların bölgeye rastgele ve anlamsız bir biçimde egemen olduğuna dair kafa karıştırıcı bir olaylar dizisi izlenimi verebilir. Bu kitap, Yakındoğu tarihinin bildik dünyanın ötesinde yaşanan anlaşılmaz bir olaylar döngüsü olduğu kanısını ortadan kaldırmaya yardımcı olmayı amaçlamaktadır.

Yakındoğu'nun tarihleri genellikle 3000 yılı civarında başlar. Bu tarih, geleneksel arkeolojik dönemlerde yaklaşık 1200'e dek süren Yakındoğu'nun "Tunç Çağı" başlangıcına denk gelir, 1200'de ise arkeolojik "Demir Çağı" başlar. Terminoloji, 19. yüzyılın başlarında Danimarkalı bilim adamı Thomsen'in, müzesindeki tarihöncesi buluntu koleksiyonunu sınıflandırmak üzere Taş, Tunç ve Demir olarak adlandırdığı "Üç Çağ Sistemi"nden gelmektedir. Kesici aletler ve silah üretiminde giderek ilerleyen bir teknolojiye işaret etmekle birlikte altında yatan toplumların yatay evrimi kavramı artık genel kabul görmemektedir. Üç çağ sisteminin uygulanma değeri sınırlıdır, ancak terminoloji öyle yerleşmiştir ki, değişiklikten ve düzeltmeden geçmiş de olsa hâlâ kullanılmaktadır. Ne var ki bu kitapta fazla yer verilmeyecek, çünkü eldeki belgelerin çoğu daha yakın zamandizinsel tanımlar içerir. Öte yandan kültürleri bir tek arkeolojik terimlerle tanımlanabilen bölgeler gelişmelerin daha yakından gözetim altına alınabildiği toplumlarla ilişki içindeydiler, dolayısıyla "Orta Tunç Çağı" gibi başka terimler ara sıra karşınıza çıkacak.

Üç çağ sistemiyle birlikte gelen evrimsel çerçevenin reddedilmesi gerekse de, yaklaşık 3000'de Yakındoğu'daki "Tunç Çağı" başlangıcının, yalnızca Mezopotamya ve Mısır'da değil, aynı zaman-

da üçüncü binyılda Levant, İran, Orta Asya, İndus vadisi ve Anadolu'daki (Troya, Alacahöyük) –Basra Körfezi'ndeki aynı türden gelişmelerle birlikte– tümüyle kentli, nispeten istikrarlı, gelişmiş toplumlarla aşağı yukarı aynı döneme rastlaması geçerliliğini korumaktadır. Bu dönemde bazı bölgelerde yazının ortaya çıkışı da tarihçiler açısından özellikle önem taşır. Yazıda en kesintisiz ve sürekli gelişmeler Mısır ve Güney Mezopotamya'da görülür, öte yandan kil üstünde işaretleme biçimlerinin daha dördüncü binyıl sırasında Kuzey Suriye'den Doğu İran'a uzanan bir alanda çoktandır kullanımda olduğu bugün artık açıkça bilinmektedir (krş. Walker'dan alıntı yapan Hooker 1991 [0H]). Eldeki yazılı kayıtlarla birlikte kral listeleri gibi daha geç belgesel bulgular sayesinde olayların kesin zamandizinini, halkların ve bireylerin adlarını, dillerini, bu karmaşık toplumların siyasal, toplumsal ve ekonomik yapılarını içeren tarihsel süreçlerin tablosunu giderek ortaya çıkarma, onların belirli kültürel kavramları hakkında bir şeyler söyleme olanağı bulunmuştur: Diğer bir deyişle, oyuncuları tanıma ve arkeolojik tabakalarla insan yapımı nesnelerin yavan tanımlarının olanak tanımadığı farklı bölgelerin karakteristik özelliklerini ayırt etme fırsatı giderek doğmuştur. Mortimer Wheeler'ın kısaca toparladığı gibi, "arkeologlar fıçıyı bulabilir, ama içindeki Diogenes'i gözden kaçırabilirler" (alıntı yapan Allchin ve Allchin 1982: 299 [0Gj]).

Bulgu sorunları

3000 yılı dolaylarından Güney Mezopotamya ve Mısır'da elde edilen kayıtlar süreklilik göstermekle birlikte bütün dönemlere ait bulgular ne eşit sayıdadır ne de eşit ölçüde anlaşılır. Bu sorun, hem eldeki kaynakların türleriyle, hem de onların ortaya çıkarılmasıyla ilgili özel koşullarla ilişkilidir. Dolayısıyla Yakındoğu'nun pek çok kesiminde kazılar birikmiş yerleşim döküntülerini temsil eden "tepecikler" (*tell, tepe, höyük, kom* gibi çeşitli adlar verilir) üzerinde yapılır. Güney Mezopotamya'nın en dikkat çekici höyükleri, aynı noktada yeniden inşa edilme özelliği gösteren tapınakların

kalıntılarıdır. Bu tepecikler arkeologlara zengin ödüller vaat ettiği için büyük kutsal alanlardan çok fazla sayıda buluntu gelirken, kentlere ait kalıntılar hakkında nispeten az şey bilinir. Örneğin, Wooley'nin Ur'u keşfi için bunlar söylenebilir. Fransız bir bilim adamı bu konuda şöyle demişti:

> Kazı sorumlusu, ilgisini çekmeyecek kadar "verimsiz" bulduğu evlerle kaplı alanı bir kenara bıraktı. Böyle yapmakla, duvarlarının içindeki Ur'un kalabalık kent tablosunu tümüyle bozmuş, o konutlarda yaşamış Ur nüfusunun sosyolojik ve ekonomik araştırmasını yapma olanağını kendinden sonra gelenlerin elinden almıştı.
>
> (M. T. Barrelet, BiOr 35 (1978): 274)

Sınırlayıcı bir başka etmen de, belli alanlarda çeşitli nedenler yüzünden kazı yapılmasının çok güç olmasıdır. Bir neden, ikinci binyılın ilk yarısında önemli bir krallığın merkezi olan Halep (Kuzey Suriye), Assur İmparatorluğu'nun başlıca kentlerinden biri olan Erbil (antik Arbela), Medlerin başkenti Ekbatana (günümüzde Hemedan) örneklerinde görüldüğü gibi, yerleşmede hâlâ yaşayanların olmasıdır. Bir başka neden, antik kentin hâlâ kullanımda olan değerli, ekilebilir topraklar üzerinde yer almasıdır. Arkeolojik malzemenin çoğunun tarımsal verimi düşük olan çöl bitişiğindeki topraklarda yer alan gömütlerden gelmesinden ötürü erken kent yaşamı hakkında pek az bilgi sahibi olunan Mısır'da bu durumla sık karşılaşılır. Eski Mısır'ın başkenti Memfis'te alan araştırması ve köylerle tarlalar arasında yer alan tepeciklerin bazılarında kazı yapma projesi daha yeni başlatılmıştır.[7] Yerel topografik özellikler de zorluk yaratabilir. Örneğin, Babil kentinde, taban suyu seviyesinin çok yüksek olması nedeniyle, Yeni Babil Dönemi'nden (626-539) önceye tarihlenen pek az malzeme elde edilebilmiştir. Belli bir seviyenin altında kazıldığı zaman kazı çukurları suyla dolar; bu nedenle sadece kentin Hammurabi dönemindeki –bin yıl öncesi– çok küçük bir kesimine kürekle erişilebilmiştir. Önemli bir başka etmen de mali sıkıntılardır, bu durum tümüyle kazısı yapılan yerleşmelerin çok az olmasına nedendir. Dördüncü

binyılın sonunda 9 km² lik bir alana yayılan büyük Uruk kenti (günümüzde Varka) Birinci Dünya Savaşı öncesinden beri Alman ekiplerce yoğun olarak araştırılmaktadır, ancak kentte yapılan kazıların tamamlanmasına daha yaklaşılmamıştır bile. Çoğu yerleşmede tablonun ne kadar sınırlı kalmak zorunda olduğu akıldan çıkarılmamalı.

Geçmişin resmini çizerken karşılaşılan biraz daha farklı bir sorun da yerleşmelerin saptanmasıdır. Örneğin, Elam devletinin önemli bir merkezinin Anzan olduğu yazıtlardan öğrenilmiştir. Elam'ın başkenti Susa da Güney Mezopotamya'dan uzak olmayan bir yerde, İran'ın güneybatısında (Kuzistan) saptanmıştır. Bundan dolayı, Anzan'ın Susa'nın biraz doğusunda olması gerektiği varsayılmıştı (krş. harita, Hinz 1972 [bölüm 7]). 1972 yılında Fars eyaletindeki Tell-i Malyan'ın Anzan ile özdeşleştirilmesi (krş. Lambert 1972 [bölüm 7]) Elam'ın büyüklüğü ve gücü konusundaki kanaatlerde esaslı bir revizyona yol açtı, çünkü Malyan doğuya doğru 320 km uzanarak Persepolis'e yaklaşmaktaydı (krş. Vallat 1980 [bölüm 7]). Bu da yerlerin kesin konumlarını saptamanın önemini gözler önüne sermektedir. Bu anlamda ilk Mezopotamya imparatorluğunun merkezi olan Akkad kentinin yerinin hâlâ saptanmamış olması boşluk yaratmaktadır (krş. bölüm 1b]), neyse ki metinlere dayanarak olası konumuyla ilgili ortak noktaya yaklaşan bir uzlaşıya varılmış sayılır (G. McEwean, *AfO* Beiheft 19:8-15). Ama en tartışmalı olanı, 1550 ile 1350 arasında Kuzey Suriye'de serpilmiş önemli bir devletin, Mitanni'nin başkenti Vaşşukanni'nin yeridir (bölüm 6a).

Kronolojik çerçeve

Bu kitapta "yaklaşık" ve "aşağı yukarı" sözcüklerinin yanı sıra, alternatif zamandizin tabloları ve kralların saltanat dönemlerine ilişkin değişken tarihlerle sürekli karşılaşacaksınız. Mısır için astronomik gözlemler ve kral listelerinden yararlanılarak I. Hanedanlığa kadar giden oldukça kesin bir zamandizinsel çizgi oluşturmak olası. Ancak astronomik verilerin tam yorumu, bazı hüküm-

darlıkların süresi ve siyasal uyuşmazlık dönemlerinde rakip hükümdarların çakışma durumuyla ilgili anlaşmazlıklar vardır. Sonuç olarak da çekişmeli tarihleme tabloları bulunur. Son yıllarda Mısır bilimcilerin çoğu *Cambridge Ancient History* cilt I ve II'nin [0H] yeniden gözden geçirilmiş baskısında kullanılandan daha düşük bir kronoloji yeğleme eğilimi gösterirler.[8] Bense genel olarak bu düşük tarihleri kullanmakla birlikte uygun olan yerde alternatif tarihleri de belirttim.

Benzer biçimde, yıllara adını veren kişilerle ilgili Assur kayıtları ve Assur Kral Listesi'nden yararlanılarak Mezopotamya için de neredeyse kesin bir zamandizini oluşturulabilir. Güneydeki Babil hükümdarlarıyla eşzamanlılık temelinde, farklı kral listelerine dayalı, 2400 yılına dek giden bir zamandizini çıkarılabilir. Ondan önce Mezopotamya zamandizini tam doğru değildir ve daha çok görece arkeolojik sıraya bağlı kalınır: Yazı, 3. Uruk evresinde önem kazanmıştı (yaklaşık 3100-2900), onun ardından gelen dönemlere de Erken Hanedanlık I (2900-2700), II (2700-2600) III (2600-2300) adı verilir. Bu evreler kabaca ölçüt sağlar elbette. Bunların tarihlenmesi ve terminolojinin kullanılması konusunda bilim çevrelerinde epey anlaşmazlık ve farklılık görülür. Ben en yaygın kullanılan kurallara bağlı kaldım.

Yakındoğu'nun diğer kesimlerinde (Anadolu, Levant, İran) olayların tarihlenmesi Mezopotamya ve/veya Mısır tarihleriyle ilişkilerine dayanır. Bilim adamları arasındaki önemli bir tartışma alanı da Babilli Hammurabi'nin dönemidir; ikinci binyıldaki bütün Yakındoğu kronolojisi bu tarihe bağlıdır. Standart çalışmaların çoğunda (örn. *CAH*, gözden geçirilmiş baskı [0B]) kullanılan "Orta Kronoloji"de, Hammurabi 1792-1750 arasına yerleştirilir, fakat düşük ve yüksek kronolojilerden yana ilgi çekici tartışmalar da yürütülmektedir. Gerek yüksek (Hammurabi = 1848-1806, krş. Huber 1982 [0O]) gerekse düşük (Hammurabi için ima edilen tarih = 1728-1686, krş. Gates 1981 [0O]) tarihler önerilmekte, tartışmaya ve değiştirilmeye devam edilmektedir (krş. Na'aman 1984 [0O]). Ben genellikle orta kronolojiyi kullanmakla birlikte uygun olan yerlerde başka tarihlendirmelere de yer verdim; her bölümde

kronolojiyle ilgili başka tartışmalar da bulacaksınız. Genel olarak ne kadar geriye giderseniz tarihlerin o kadar şaştığını ve farklı kronolojiler arasındaki uyuşmazlığın büyüdüğünü söylemek doğru olur.[9]

Neolitik koşullar

Mısır ve Güney Mezopotamya'daki karmaşık devletlerin yakın atalarının izleri Mısır'da aşağı yukarı 4500'e, Mezopotamya'da ise yaklaşık 6000'e dek sürülebilirken Yakındoğu'nun başka yerlerinde bulunan kimi yerleşik merkezleri son buz çağının sonlarına (yaklaşık 10.000) dek uzanmaktadır. Bu dönem geniş biçimde Neolitik (yaklaşık 5000'e dek) ve Kalkolitik evreler (yaklaşık 5000-3000) olarak altbölümlere ayrılır. İşte can alıcı bir dizi gelişmenin yer aldığı dönemler bunlardır: Ziraat tekniklerinin gelişmesi (şimdilerde 10.000'den önce bile başlamış olduğu ileri sürülmektedir, krş. Unger-Hamilton 1985 [0P]), inşaat becerileri, çömlekçilik gibi el sanatı gelenekleri, ticaret ağları; köy ve kent yaşamının kurulması (Çatalhöyük, Eriha) ve madenlerin (bakır) işletilmeye başlanması. Gordon Childe'ın, insanların kalıcı topluluklar halinde yerleşmelerinin ve hayvanlarla bitkileri evcilleştirerek besin kaynaklarını denetim altına almalarının sonucunda sosyo-ekonomik örgütlenmede ve siyasal gelişmelerde geçirdikleri büyük değişiklikleri tanımlama amacıyla "Neolitik Devrim" diye adlandırdığı (krş. McNairn 1980 [0P]: 78-80) bu süreç, uzun ve karmaşıktır. Eldeki bulgulara göre, bu gelişim en erken Yakındoğu'da yaşanmış görünmekte ise de, şimdi varolan verilerin büyük bölümü bunun ne kadar uzun ve karmaşık bir süreç olduğunu ve "devrim" teriminin artık pek işe yaramadığını vurgulamaktadır (krş. Oates ve Oates 1976 [0P]). Bu değişikliklerin neden yaşanması gerektiği konusuysa kendi doğaları gereği varsayımlara dayalı kalmaya mahkûm (kuramların özeti için bkz. Redman 1978; Maisels 1990 [bölüm 1]); ancak neden dünyanın bu belirli bölgesinde bu belirli zaman diliminde gerçekleşmiş olduğu sorusuna yanıt bulmak daha kolay. Son buzullaşmanın bitime doğru yaşanan iklim değişikliklerinden

öteki bölgeler kadar korkunç boyutlarda etkilenmeyen Yakındoğu'da, yaşamı sürdürmek için gerekli olan ekolojik taban kökünden bozulmamıştı. Yabanıl arpa ve buğday çeşitleriyle koyun, keçi, sığır, domuz ve develerin yabanıl ataları bölgenin yerlileriydi. Başarıyla evcilleştirilen ve o günden beri –sonradan eklenecek pirinç, şekerkamışı ve evcil hayvanlardan da atlarla birlikte– yörenin başlıca ürünleri ve temel hayvanları olagelen türlerdi bunlar. Yüksek sıradağların etekleriyle Akdeniz kıyılarının kuru tarıma elverişli olması da ziraatçılıkta ilk deneyleri yapmayı özendirmiş olabilir; öte yandan yaklaşık 8000 ile 6000 yıllarında Eriha'da parlayan büyükçe (yaklaşık 4,5 hektarlık) bir yerleşimin Lut gölü yakınlarında aşırı sıcak ve çorak bir alanda kurulmuş olması hiç kurumayan bir su kaynağından yararlanılarak orada bir tür sulama yapıldığını düşündürür (Kenyon 1972 [OP]; Oates ve Oates 1976 [OP]).

Kazılmış olan bu döneme ait yerleşmelerin çoğu köy olmakla birlikte, yaygın topluluk yaşamının basit ve ücra köylerde geçtiğini varsayarken dikkat etmek gerektiğini akla getiren birkaç etmen söz konusu: M.Ö. 6000 civarına tarihlenen Türkiye'deki Çatalhöyük'ün boyutu (yaklaşık 15 hektar), bitişik evleri, özenli süslemeleri (duvar resimleri) ve eşyaları (örn. çakmaktaşından yapılmış, oyma saplı harika bir bıçak) siyasal, sosyo-ekonomik, sanatsal ve entelektüel alanlarda önceden bilinmeyen incelikli bir düşüncenin varlığını tartışmaya açmaktadır. Eriha da bir o kadar karmaşık, hatta ondan daha erken döneme ait, kalın taş duvar ve içeriden geçen merdivenle geniş bir dairesel taş kuleyle birleşen hendekle çevrili bir yerleşmedir. Sosyopolitik örgütlenmesi hakkında ancak tahminlerde bulunabilir, fakat "basit" olduğu pek söylenemez. Bu dönem varolan uzak yerlerle karşılıklı ilişkilerin bulguları obsidyen çözümlemeleri sayesinde elde edilmiştir (Dixon *ve diğerleri* 1972 [OP]). Obsidyen çok üstün nitelikli çakmaktaşıyla aynı özellikleri taşıyan ve çok sınırlı alanlarda bulunan siyah volkanik bir camdır; dolayısıyla bu dönemden kalma eşyaların üretiminde kullanılmış obsidyen kaynaklarının çözümlenmesi iletişim ağlarının karmaşıklığı konusunda bize ışık tutar. Örneğin, Eriha'da bazı eşyalarda

kullanılan obsidyen Türkiye'nin iç bölgesindeki Kayseri'den gelmişe benzer.

Demek ki Güney Mezopotamya ve Mısır'da giderek siyasal açıdan karmaşık devletlerin kuruluşuna yol açan önemli gelişmeler yaşanırken geniş ölçekte büyümek için gerekli koşullar çoktan vardı. Bugün bakıldığında, bu iki bölgenin Yakındoğu'nun çeşitli kesimlerinde mükemmelleştirilen yöntemleri uyarladıkları ve olasılıkla avantajları kadar çektikleri fiziksel zorluklar nedeniyle (Maisels 1990 [bölüm 1]) öteki yerleşim alanlarını gerek boyut gerekse karmaşıklık bakımından geride bıraktıkları düşünülür.

BİRİNCİ AYRIM

DEVLETLERİN VE KENTLERİN GELİŞİMİ (yaklaşık 3000-1600)

I
M.Ö. Üçüncü Binyılda Mezopotamya

1a Koşullar (yaklaşık 6000-2900)

Çevre

İlk yazılı belgelerin biraz olsun tutarlı bir anlam kazanmaya başladığı (yaklaşık 3200, bkz. Green 1980) sıralarda Mezopotamya 2000 yılı aşkın bir zamandır mesken tutulmuştu. O dönemde (yaklaşık 5000) Basra Körfezi'nin başındaki kıyı şeridi daha güneye uzanırdı, ancak deniz seviyesinin kuzeye doğru yükselmesi daha önce değilse bile en azından 4000 yılında olmuştu. Birkaç kitap Antik Dönem'de Körfez kıyılarını bugüne göre daha kuzeyde göstermektedir, buysa geçen yüzyılın başındaki görüşü yansıtır. Fakat 1950'lerin başında hiç de öyle olmadığı ileri sürüldü (Lees ve Falcon 1952). Dicle ile Fırat akarsuları tortularının büyük bölümünü denize ulaşmadan bırakırlar, bu da sulama sorunlarına yol açabilir ve yerleşmelerin tümüyle alüvyon altında kalmasıyla sonuçlanabilir (Kuzey Babil'in tarihöncesi önemli yerleşmesi Res el-Amiya örneğinde olduğu gibi), ancak yaklaşık son altı bin yıldır kıyı şeridi gerçekte hiç değişmeden kalacaktı. Daha yakın bir tarihte, bu defa da Lees ile Falcon'ın savlarına karşı sesler yükselir (Adam 1981; Sanlaville 1989), bazı bilim adamlarıysa Körfez kıyılarının

Antik Dönem'de bugün olduğundan daha kuzeyde yer aldığını bir kez daha kabul ederler. Hangi görüş benimsenirse benimsensin, Ur ile Eridu olasılıkla Mezopotamya şehirleri arasında her zaman en güneyde yer almış görünmektedir, çünkü onlarla deniz arasında geniş toplulukları besleyemeyen Irak'ın bataklıkları uzanır.

Denetimi güç olması bakımından asilerin kaçış yeri olan bataklıklar Mezopotamya tarihinde her zaman önemli bir etmen olagelmiştir. Ayrıca damları örten uzun kamışlarla sepet ve hasırların yapımında kullanılan saz ürünleri kadar balık, su kuşları ve yaban domuzu gibi besin maddelerinin de önemli kaynağıdırlar. Silindir mühürler[1] gibi parçalarda yer alan en erken ikonografik motiflerden bazısı günümüzün Bataklık Arapları (W. Thesiger, *The Marsh Arabs*, Londra, 1964) tarafından yapılmış görkemli konukevleriyle doğrudan benzerlikler taşıyan özenli saz kulübeler, aynı zamanda Sümer tanrıçası İnanna ile ilişkilendirilen saz kundaklar da görülür. İki akarsuyun uzandığı daha alçak düzlüklerde yetişen önemli bir başka kaynak da yaprakları dam örtmeye yarayan, ipliksi gövdesi ip ve hafif yapılarda kullanılan hurma ağacıdır. Ama hepsinden önce meyvesiyle değerli, güzün olgunlaşarak bahar ekinlerini tamamlayan, kolaylıkla saklanabilen mükemmel bir besin deposudur. Başarılı ürün alınması için ağaçların özenle yetiştirilmesi ve yapay döllenmesi gerekmektedir. Güney Mezopotamya ekonomisinde oynadıkları önemli rol, saldırgan ordulara karşı stratejik önlem almak üzere hurma ağaçlarının kesildiğinden söz eden Assur metinlerine yansıtılmıştır. En az bu yerel kaynaklar kadar önem taşıyan bir başka konu da diğer belli başlı hammaddelerden yoksun olunması, bunların zorunlu ithalidir. Güney Mezopotamya'nın madenleri de yoktur, büyük yapılar için uygun kerestesi olan ağaçları da; yalnızca az miktarda taşı vardır. Hakkında birçok belge bulunan Mezopotamya'daki ticaret ve devlet faaliyetleri çoğunlukla bu malların elde edilmesine odaklanmıştır.

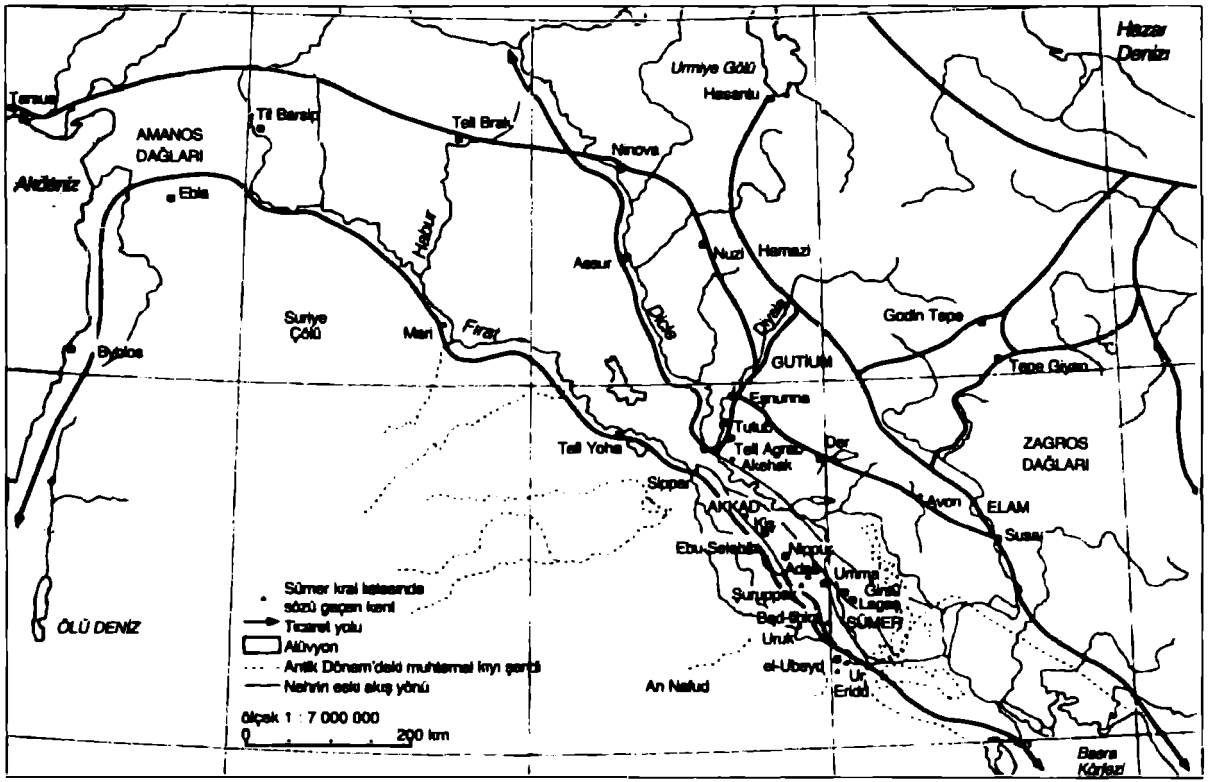
Güney Mezopotamya ovasına akan iki akarsuyun akış yönü her zaman aynı kalmamış, zaman zaman değişmiştir. Bu gerçekle birlikte (meyve verme ve hasat döneminde) görülen bahar taşkınları ve büyük miktarda alüvyon bırakmaları, sulama için bunlar-

dan yararlanmayı epey güçleştirir (krş. *BSAG* 4 ve 5). Bir başka risk de, yüzey sularının hızla buharlaşması, böylelikle toprağın tuzlanması ve bunun da, 1958 tarihli ses getiren bir tezde (Jacobsen, *Science* 128: 1251-1258; krş. Jacobsen 1982) tartışıldığı gibi, ürün veriminin düşmesine, sulandığında daha da kötüleşmesine yol açarak siyasal krizleri tetiklemesidir. Bölgenin tuzla ilgili sorunu olduğu kesinlikle doğruysa da, Mezopotamya kentlerindeki yetkililerinin toprakta tuzlanma sorununun her zaman farkında oldukları ve bununla başa çıkma yöntemleri uyguladıkları artık yeterince kesin bir biçimde gözler önüne serilmiştir (Powell 1985). Fırat ve Dicle'nin akış hızları çok farklıdır (Dicle çok daha hızlı akar): İlkinin sulamada kullanılması açık arayla daha kolaydır, zaten yerleşim örüntüleri de bunu yansıtır. Kentlerle köyler genellikle Fırat'tan doğuya uzanan kollar boyunca kurulmuştur, oysa Bağdat'ın aşağısında kalan Dicle boyunda pek az kent yerleşimine rastlanır.

Yerleşik yaşamın gelişimi

Güney Mezopotamya ile ilişkili en erken "kültür" (kendine özgü insan yapımı buluntular topluluğunu yansıtır) daha çok İran sınırı yakınlarında Doğu Irak'taki ve Bağdat'ın biraz kuzeyindeki yerleşmelerde belirlenen altıncı binyıldaki Samarra'dır. Burası kuru tarıma elverişli değildir, ayrıca iki yerleşmede (Çoge Mami, Tell es-Savvan; bkz. Oates ve Oates 1976 [0P]; Helbaek 1972) yapay sulamaya ilişkin bulgulara rastlanmıştır. Yerleşmeler çok küçük oldukları ve önemli ölçüde genişlemedikleri için bunun topluluk ya da olasılıkla aile temelinde örgütlendiği düşünülür.

Aynı sıralarda daha güneyde benzer gelişmeler yaşanmaktaydı. Fransızların Tell Oueili'de (sonraki Larsa yakınlarında; Hout 1991; 1992) yaptıkları kazılar, toprağı ekip biçerek geçinen bir köyün güneydeki tarım kültürü el-Ubeyd'in (yaklaşık 5000-4000) habercisi olduğunu göstermiştir. Ubeyd kültürü, adını ilk olarak 1920'lerde Wooley tarafından saptanan Ur yakınlarındaki yerleşmeden alır. Ardışık kültürleri, bunları dört ana evrede tanımlayan

Harita 2 Erken Mezopotamya

Oates tarafından (1960) açıklığa kavuşturulmuştur. Ubeyd 3'ün ayırt edici öğeleri Güney Irak'ın çok ötesinde, Kuzey Irak, Suriye, İran'da, araya giren tabakaları gösteren Suudi Arabistan'daki pek çok (kırk kadar) yerleşmede ve Basra Körfezi'nde bulunmuştur. Bu bulguyu nasıl yorumlamalıyız? Oates'e göre bu durum, Güney Mezopotamya halkının, orada mevcut olmadığı çok açık olan kaynakları elde etmek amacıyla ticaret yollarını denetleme ve kullanma çabasını yansıtabilir. Kuzey Ubeyd yerleşmelerinden birkaçının Türkiye'nin güneyindeki Ergani bakır madenlerine giden yolda bulunması bu varsayımı destekliyor olabilir. Bir başka önemli buluntuya da işaret etmek gerekir: Eridu'da, 2100-2000 dönemine'e ait sonraki geniş kutsal alan bölgesinin altında yatan tapınaklar, aynı noktada Ubeyd 1'den tarihsel döneme kadar tapınak yapımındaki devamlılığı göstermektedir. 3000 yılı aşkın bir süre boyunca yaşanmış teknolojik ve siyasal değişimlere karşın kültürel süreklilik açısından önemli bir bulgudur bu.

Tablo 1 Erken Mezopotamya: Başlıca arkeolojik evrelerin kronolojisi

	Kuzey	Güney
6000	Hassuna	
		Samarra
5500	Halaf	Oueili
5000		Ubeyd 1 (Eridu)
		Ubeyd 2 (Hacı Muhammed)
4500		Ubeyd 3 (Ubeyd 1)
		Ubeyd 4 (Ubeyd 2)
4000	Tepe Gavra	
		Erken Uruk
3500		Geç Uruk/Uruk IV
		Uruk III/Cemdet Nasr
3000		
2900		Erken Hanedanlık Dönemi (EH I)
2700		EH II
2600		EH III

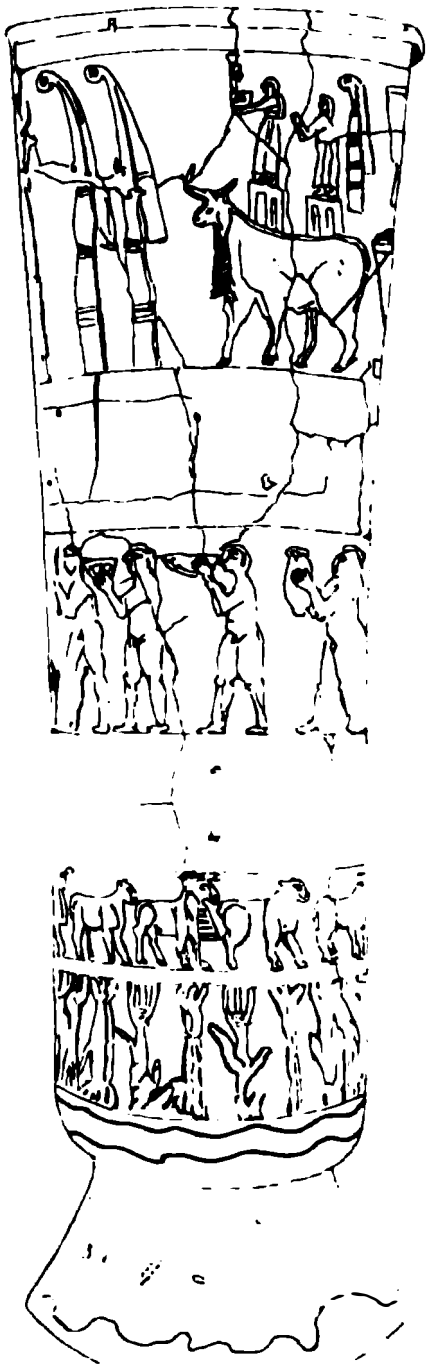
Ubeyd'in ardılı olan kültür evresi Uruk (yaklaşık 4000-2900), çanak çömleklerde görülen bir değişimle belirlenir. Boyalı Ubeyd çömleklerinin yerini oldukça sade, çark yapımı ürünler almıştı. En erken evreler hakkında hâlâ pek az şey bilinmekle birlikte, bütün evreleriyle ilgili belli başlı bulguları neredeyse tek başına sağlayan Uruk/Varka yerleşmesi kültüre adını vermiştir. Adının farklı olması, Uruk evresinin (en geç dönemlerinde yazının kullanıldığı büyük kent merkezlerinin geliştiği) kültürde köklü bir değişimi, yeni bir nüfusu yansıttığı anlamına gelmez. Ortaya çıkışına damgasını vuran değişiklikleri belirleyense, daha çok tekerleğin kullanımı, maden üretiminin artması ve kaplar için taş işlemenin gelişmesi gibi yeni teknolojilerle malzemelerdir. Önemli bir nokta bu, ne de olsa Uruk evresini Uruk tabletlerinde (Jones 1969; Oates 1960) dilleri (ki bilinen hiçbir dil ailesiyle bağlantısı kurulamamıştır) tam olarak ilk okunabilen Sümerlerin gelişiyle ilişkilendirmeye soyunanlar çok. Şimdilik Sümerlerin herhangi bir zaman diliminde Güney Irak dolaylarına göç ettikleri ya da bölgedeki tek etnik topluluk oldukları yollu inandırıcı hiçbir bulguya rastlanmaz (Oates 1960). Bu sorunun izini süren belgeler ne kadar sınırlı olsa da Sümerler daha en erken zamanlardan itibaren bu bölgede olasılıkla başka halklarla (en azından bir grup Sami Akkad dilini konuşanlarla ilişkilendiriliyor olmalı) birlikte yaşamışlardı.

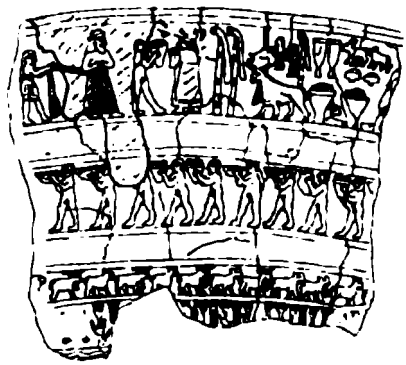
Geç Uruk Dönemi

Uruk evresinin sonlarına doğru (Uruk 4, yaklaşık 3500-3200), tümünde değil ama genelinde (Gelb 1969), öyküleri temsil eden (Green ve Nissen 1987) piktogramların kullanıldığı ilk yazılı kayıtlar görülür. Sümerce olarak okunabilen çiviyazısı sonradan gelen Uruk 3 Dönemi (yaklaşık 3200-2900; Cemdet Nasr diye de bilinir) sırasında bu piktogramlardan geliştirilmişti.[2] Aynı dönemde Uruk'taki kutsal yerleşmeler olan Eanna ve Anu'da muazzam ayin binaları ortaya çıkar: Süslü girişleri ve yerleşim planlarıyla, bazısı taştan yapılma, geniş düzlüklere oturtulmuş binalar. Duvarlarda karmakarışık nişler vardır, binaların içinde kimi ayrı kimi yapışık

("bağlı") duran dev (2 m çapında) sütunlar bulunur. Duvarlar gibi sütun kasnakları da küçük konilerden yapılmış mozaik desenlerle süslüdür. Konilerin uçları duvara gömülü, görünürdeki yassı tabanları sarı, siyah ya da kırmızıya boyanmıştır. Bu görüngü salt Uruk'a özgü değil –benzer ölçüde gösterişli, boyalı binalar kuzeydeki 'Ukair'de (Kiş yakınları), bir başkasının kalıntılarına da Ur'da rastlanır; ayrıca Batı Elam'daki Susa'da da benzer gelişimler görülür. Bu binalarla bağlantılı karakteristik süslemeleri olan, kakmalı ya da kabartmalı çalışılmış veya üzerine düzenli oluklar açılmış taş vazolar benzeri bir dizi eşya vardır. Bundan başka kazı ekipleri çok güzel yontulmuş eşyalar, örneğin orijinalinde değerli madenlerden gömme gözleriyle kaşları olan, saçlarına başka süsler takılı mermer bir mask bulmuşlardı (Strommenger ve Hirmer 1965 [0M] levhalar 30-31). Bu mask, olasılıkla bir heykel ya da kabartmanın parçasıdır, öyleyse heykelin bütünü neredeyse gerçek insan büyüklüğünde demektir. Bu dönemden önemli bir bulgu da, aslan avlayan iki kabartma figür içeren bazalt steldir. Figürlerden biri mızrak savurur, öteki ok atar. İki figürün giysilerinin, sakallarının ve saçlarının tıpatıp aynı olduğuna bakılırsa, aynı kişi farklı silahlar kullanırken gösterilmiş olabilir. Uruk'ta bulunan birçok objede buna benzer giyinmiş biri görülür. Bu erkek figürü, bu döneme ait büyük, özenle işlenmiş silindir mühürlerde karmaşık sahnelerin baş figürü olarak defalarca tasvir edilmiştir. En ilgi çekici olan da, büyük Uruk vazosunda tasvir edilen karışık etkinliklerin doruk noktasında mutlaka onun bulunmasıdır (şekil 1).

Bu bulgu ne anlama gelir? Yazının, süslü binaların ortaya çıkışı, ithal edilmiş malzemelerin, ileri sanat ürünlerinin kullanılması ve nüfus artışı yerleşim yerlerinin büyüklüğünü yansıtırken, bunların hepsi gelişmiş sosyo-ekonomik yapılarıyla varlıklı kent topluluklarının habercisidir. Malzemeleri, teknikleri ve binaların ölçeğini başka hiçbir şey açıklayamaz. Ancak belirgin karakterleri kadar kesin kökenleri hâlâ spekülasyon konusudur. Bulgular epey ilerlemiş siyasal bir sistemin yerli yerinde olduğuna işaret etmektedir. Resimli sahnelerin çoğunda görülen egemen figür, olasılıkla bu toplumun başı, herhalde hükümdarıdır. Tören sahnelerinde sü-

Şekil 1a Uruk vazosu (Irak Müzesi; çizim D. Saxon, Strommenger ve Hirmer, 1965'e göre [0M])

Şekil 1b Uruk vazosundan bir sahne (çizim D. Saxon)

rekli öne çıkması, devletin önemli ideolojik ve dinsel etkinliklerinin onun himayesi ve denetimi altında yapıldığını düşündürür. Büyük bina gruplarının yapımında ender parçalar (kayda değer miktarda taş ile kakmacılık için değerli malzemeler) kullanılır, bunlarla ilgili donatım uzaklardan getirtilirdi; dolayısıyla başarılı ticari etkinlikler kadar üst düzey teknik becerinin de varolduğunu kestirebiliriz. Bu da işgücünü başarıyla seferber etme becerisine ve kapsamlı, sağlam bir tarımsal tabanın varlığına işaret etmektedir. İkincisinin önemini silindir mühürlerde, taş kaplarda ve Uruk vazosu (şekil 1 a-b) üzerinde dönüşümlü olarak yer alan buğday başakları ve sığır betimlemeleri yansıtır. Epeydir geçerli olan bir varsayıma göre, dini törenlere ayrılmış yapılar, yani tapınaklar, bir bakıma kentsel gelişimi canlandıran temel sosyo-ekonomik kurumlardır, hükümdar figürü de "rahip-kral"ı temsil etmektedir. Buysa açıklama olarak pek çok soruyu yanıtsız bırakmaktadır, örneğin, tapınakları inşa eden nasıl bir topluluktu ve nasıl gelişmişti? Kaynaklar nereden geliyordu? "Ruhban sınıfı" başrahibin siyasal yetkiyi kullanmasını sağlayacak kadar gücü nereden elde etmişti? Mezopotamya'daki erken gömü alışkanlıklarıyla (yaklaşık 5000-2900) ilgili çözümlemesinde Forest (1983) eski Mezopotamya'nın toplumsal ve siyasal gelişimi konusuna farklı açıdan yaklaşmıştı: Tapmaklar gibi dikkat çeken binalar inşa ederek güçlerini pekiştiren rakip sülaleler bulunmasının Güney Mezopotamya kentlerine tipik biçimlerini kazandırdığını belirledi. Forest'a göre, devlet ne tapmağı ne ruhban sınıfı olan, ama klanlar arasındaki çekişmenin egemen olduğu bir toplum içerisinde gelişti. Nüfus artışı, örgütlü dinin gelişimi, toplumsal farklılaşma, kıt kaynakların denetimi, teknik ilerlemeler ve sulamanın yaygınlaşması hep birlikte birbirlerini saf dışı bırakmaya çalışan siyasal rakiplerin doğurduğu sonuçlardan biri olarak görülmelidir. Süslü tapmaklar ve özenle işlenmiş saygın eşyalar, sahneye çıkan baskı gruplarının kendi seçkin duruşlarını desteklemek için kullandıkları pek çok öğeden bazısıydı.

1960'lardan beri Uruk'ta kullanılmış malzemelerin işaret ettiği dış temaslarla ilgili önemli bulgular birikmektedir (Algaze 1993).

Olasılıkla bu temaslar doğrudan Güney Mezopotamya ve Elam'da ortaya çıkan bazı büyük kent-devletler tarafından düzenlenmişti. Kuzey Irak ve Kuzey Suriye'deki yerleşmelerde, en başta da Fırat kenarındaki Habuba Kabira (Strommenger 1980) ve Tell Brak'ta (D. Oates'ten alıntı Curtis 1982 [0Gb]: 63-64), ayrıca Türkiye'deki yerleşmelerde yerli kültürle başa baş gelişmiş bazı ticari kuruluşlar görülmektedir (Weiss 1985 [0Gc]: 77-82). Susa'da da benzer örüntüde ticari yerleşimler kurulduğu, İran'ın kuzeye ve doğuya uzanan yolları boyunca gözlenebilir (Weiss ve Young 1975; Carter ve Stopler 1984: 126-131). Bölge genelinde *bulla* ve küçük kil tabletler üzerinde rastlanan, olayların aktarıldığı yaygın resim işaretler bu yerlerin birbirleriyle bağlantılı olduğu görüşünü desteklemektedir (krş. Schmandt-Besserat, 1977; 1983; 1992 [0H]).

İran örneğinde metinler büyük ölçüde deşifre edilmemiş olan "Proto-Elamca" diye bilinen dilde yazılmıştır (Carter ve Stopler 1984: 5-9). Ne var ki daha önce de belirtildiği üzere, Güney Mezopotamya'daki Uruk 3 evresinde (yaklaşık 3200-2900) tabletler Sümer dilinden çevrilerek okunabilir. Ardından sistem hızla gelişerek konuşmaları kaydetmek için akla yatkın etkili bir araca dönüşüverir. Daha geç karakteristik (kamalı) biçimi nedeniyle çiviyazısı adını almıştır. Bu erken metinlerin çoğunda kullanılan dil Sümerce olmasına rağmen, içlerinde en erken dönemlerden Sami dilinde sözcükler de görüldüğünü anlamamız önemlidir. Şimdilerde üzerinde çalışılan bir varsayıma göre, Sümerce her ne kadar antik Nippur'un güneyinde konuşulan egemen dil olsa da, Akkadca diye bilinen Sami dili kuzey bölgelerinde baskındı. Akkadca'nın yaklaşık 2300'den önce yaygın kullanımda olmaması, daha kuzeydeki yerleşmelerden çıkarılan metinlerde göreli eksiklikler olduğu anlamına gelebilir. Ancak Kiş yakınlarındaki Cemdet Nasr'da bulunan Uruk 3 Dönemi'ne ait Sümerce metinler bu çıkarsamayla çelişmektedir. Nasıl bir açıklaması olursa olsun, Sami Akkad dilini konuşanların üçüncü binyılın ortalarında bölgede yaşanmış bir tür geç nüfus hareketlerini temsil ettikleri (Gelb, 1977) varsayımını destekleyecek pek az bulgu vardır, ayrıca "Samiler" (Akkadca konuşanlar) ile "Sümerler" arasında her zaman "ırkçı çatışmalar" ol-

duğu yönündeki inanışı (Jacobsen, 1939a) destekleyen hiçbir bulguya rastlanmaz.

Özetleyelim: Yaklaşık 2900'de birkaç kentte ortaya çıkan güç grupları, sulu tarım tekniklerini ve ek gıda maddelerini (hurma, balık, su kuşu) başarıyla kullanarak, önemli miktarda ürün fazlası verebilecek hayli güvenilir bir yiyecek stoğu sağlayabiliyorlardı. Uzun sürede gerçekleşen bu gelişim, olasılıkla toprak, özelleşmiş el sanatları ve ticaret aracılığıyla elde edilen yabancı mallarla değerli madenler gibi kaynakların çoğunu olduğu kadar, topluluğun tapmaklar gibi simgesel ve ideolojik açından önemli kurumlarını denetim altına almış olan, her kentte bulunan büyük hükümdar ile birlikte apaçık belli bir toplumsal yapıyı doğurmuştu. Yürütülen etkinliklerin boyutu ve çeşitliliğiyle başa çıkmak için gelişen yazı ve Mezopotamya'da seyrek bulunan malzemelerin getirildiği yollar boyunca varolan ticari kuruluşlara ilişkin bulgular, bu kentsel örgütlenmenin büyüdükçe karmaşıklaştığını yansıtır. Bu toplumla ilgili çok önemli ayrıntılar belirsizliğini korumaktadır; örneğin: Topluluğun öteki üyelerine ait olan araziye karşılık hükümdarla akrabalarının doğrudan sahibi oldukları arazinin büyüklüğü ne kadardı? Hükümdarın başlattığı yabancı ticari etkinlikler hangi boyutlardaydı? Hükümdar, varolan ticaret ağlarından ve tüccarlardan ne kadar yararlanırdı? Kentin denetimini nasıl sağlardı? Onun iktidarının başlıca simgesel destekleri nelerdi? Diğer varlıklı ailelerin oynadığı rol ne kadar büyüktü ve egemen aileyle ilişkileri nasıldı? İdari personele nasıl iş verilirdi? Bu kimseler daimi devlet memuru muydular, yoksa birtakım belirli mevkilerde görev almak üzere gerektiğinde çağrılırlar mıydı? Daha nicesi bulunan tüm bu can alıcı soruların yanıtı bugün bilinmemektedir. Sözünü ettiğimiz bu dönem ile sonraki Erken Hanedanlık III (EH III: Yaklaşık 2600-2300) arasında her ne kadar bazı ortak ikonografik ve kültürel öğeler olsa da, aralarındaki uzun zaman aralığı, sonraki döneme ilişkin yorumları önceki dönem için geçersiz kılar. Saptanabilir bir kültürel çerçeve varolmakla birlikte, sosyo-ekonomik ve siyasal örgütlenmenin özgüllükleri bölgesel olduğu kadar önemli geçici çeşitlilikler de gösterebilir.

1b Kentler (yaklaşık 2900-2340)

Kaynaklar ve kaynaklardan yararlanma sorunları

Genellikle "Erken Hanedanlık" (EH), "Sargon öncesi" ya da "Eski Sümer" Dönemi adı verilen geç Uruk'un ardılı olan döneme ait çok daha çeşitli ve kapsamlı belgeler bulunur. Belli başlı üç alt-bölümü (EH I, II, III) olan EH terminolojisi ilk kez Oriental Institute (Chicago) tarafından Bağdat'ın doğusundaki Diyala bölgesinde belirlendi. Bu bölgenin daha güneydeki alanlarda görülmedik birkaç özelliği olduğu, örneğin yazılı belgelerin azlığı bir süredir kabul edilmiş olsa da terminoloji hâlâ kullanılmaktadır. Öte yandan birtakım değişikliklerden geçmesi gerekmiştir: Yakınlarda yapılan önemli bir değişiklik, Nippur'daki kazılara dayanılarak Diyala ekibinin diş bilercesine yüz yıllık bir ömür biçtiği ve pek tanımlanabilir diye görmediği (Strommenger 1960; Hansen 1963) EH I Dönemi'nin olasılıkla 200 yıllık bir süreyi (2900-2700) aşan, ancak Diyala bölgesinde yeterince temsil edilmemiş epey uzun ve önemli bir evre olduğunun kabul edilmesidir. Bulgular henüz yayımlanmadıysa da temel sonuçlar araştırmalara katılmış ve bu dönemin kimliğini çarpıcı olarak etkilemiştir (krş. Winter, *JCS* 36 (1984)).

Bir dizi kent merkezinde bina kalıntıları, geniş oymalı levhalar, genellikle tapınma pozunda betimlenmiş etkileyici taş figürler, silindir mühürler, çanak çömlek, taş yazıtlar ve kil belgeler halinde bol malzeme bulunur. En çarpıcısı da Ur'daki mezarlardan çıkarılmış olan (Wooley 1934), altın, gümüş, laciverttaşı gibi değerli malzemelerden özenle işlenmiş nice objeyi içeren, EH III Dönemi'ne tarihli (yaklaşık 2600-2340) zengin kalıntılar olmalı. Ayrıca bu dönemde orada hizmetkâr gömme âdeti olduğuna dair kanıtlar vardır. Ne var ki tüm bu buluntuların tarihsel önemini anlamak güç (Moorey 1977; Pollock 1991).

Yazılı malzemenin dönem boyunca dağılımı eşit olmayıp çeşitli yerleşmelerden ve farklı dönemlerden tabletleri içerir. Toplu olarak bulunan koleksiyonların çıktığı ana yerleşmeler EH II Dönemi'nde (yaklaşık 2700-2600) Ur; EH III Dönemi'nde (yaklaşık 2600-2500; bkz. Pomponio 1983; Martin 1988; Biggs 1974) Şuruppak

Tablo 2 Mezopotamya kentleri, yaklaşık 2900-2340

2900	Erken Hanedanlık I	
2800		
2700	Erken Hanedanlık II	
2600	Erken Hanedanlık III	Kişli Enmebaragesi
2500	Lagaş: Ur-Nanşe	"Kiş kralı" Mesalim
	Akurgal	
2450	Eanatum	
	I. Enanatum	
2400	Enmetena	
	II. Enanatum	
	Enentarzi	
	Lugalanda	
2350	Uruinimgina	
	(=UruKAgina)	
	Umma ve Uruklu Lugalzagesi	

(günümüzde Fara) ile Ebu Selebih (antik adı bilinmemektedir) ve zengin arşivleri dönemin sonuna (2430-2340) dek tarihlenen Girsu'dur (Lagaş devletinin merkezlerinden biri, günümüzdeki adı Tello). Bölge dışında ise, yaklaşık 2450-2350 yıllarına tarihlenen geniş Ebla arşivleri, Güney Irak'taki geleneksel "uygarlığın beşiği"nin kuzeybatısında gelişen kentlerden biriyle ilgili değerli bilgiler sağlar.[3] Başka yerleşmelere ait daha az sayıda metin bilinir, fakat onların tarihlenmeleri daha sorunludur (tam liste için, bkz. Alberti ve Pomponio 1986: 11). Bu metinler, büyük yerleşmelerin yönetimleri (Girsu), saraydaki asker ve işgücü düzeni (Şuruppak; Ur), edebiyat ve yazı işleri (Şuruppak; Ebu Selebih) hakkında bilgi vermektedir.

Çok uzun zamandır Mezopotamya tarihinin yakasını bırakmayan bir sorunun artık bir kenara konması gerekir. Girsu arşivleri üzerinde yapılmış ilk büyük (ve hâlâ çok değerli) çalışma, öncü Sümerolog Deimel tarafından gerçekleştirilmişti (1931). Deimel, metinlerde tanrıça Baba'nın (ya da Bau) mal ve mülklerinden sık sık söz edilmesini, bu metinlerin tapınak arşivlerine ait olduklarının

göstergesi saymıştı. Onun buna dayanarak yeniden yapılandırdığı toplumsal tabloda, Lagaş devletinin (Girsu da oraya aitti) tamamında bütün toprakların sahibi tapınaklardı. Orada yaşayan insanlar da çeşitli kademelerdeki tapınak hizmetlileriydi. Hükümdar yalnızca Lagaş'ın koruyucu-tanrısı Ningirsu'nun yardımcısıyken, hükümdarın karısı da Ningirsu'nun tanrısal eşi Baba'nın (Bau) karşısında benzer bir mevkideydi. Başta özel arazi olmak üzere özel mülkiyet söz konusu değildi. Bu yeniden düzenlemeye "teokratik tapınak devleti" adı verildi. Özellikle devlet oluşumu kuramcıları (örn. Wittfogel, *Oriental Despotism*, New Haven, Connecticut, 1957) arasında pek etkili olmuş ve Asurologlar (Adams'dan alıntı Kraeling ve Adams 1960 [0E]; Falkenstein 1954) tarafından yalnızca birkaç değişiklikle uzun süre kabul görmüştür. Lagaş devletinin yayıldığı alanın Deimel'in ileri sürdüğünden çok daha geniş ve bu "tapınak arşivinde" su yüzüne çıkmayan toprakların aile gruplarının bağımsız mülkü olduğunu gözler önüne sererek bu yeniden düzenlemeye daha 1959 yılında karşı çıkan, Sovyet bilim adamı Dianakoff (1959/1974) oldu. Sümerologlar daha yakın bir tarihte belgelerin kilit noktadaki terminolojisini çözümleyerek daha kökten çıkarsamalara vardılar ve çeşitli tanrıların mülklerinin aslında kent hükümdarıyla ailesinin malı olduğunu, tapınak mülkiyetinde olmadığını inandırıcı bir dille tartışmaya başladılar (Foster 1981; Pomponio 1984; Tunca 1986; van de Mierop 1989).

Birbirinden çok farklı iki metin türünün Erken Hanedanlık Dönemi'nin tarihsel çerçevesini yeniden düzenlemekte yararlı olacağı düşünülmektedir. Birincisi ve en önemlisi bugünkü haline 19. yüzyıldan önce kavuşmamış olan, ama zamanın başlangıcından beri değişik kentlerin hükümdarlarının listesini içerdiği öne sürülen "Sümer Kralları Listesi". Sunuş tarzı şöyledir: Bir kente egemen kralların ardışık listesi verilir, bunun arkasından bir başka hanedanlığa geçilir. En erken kralların hükümdarlık süreleri çok uzun olup belli ki salt efsanevi zamana aittirler, "selden önce" hükümdar olarak gösterilmeleri bu varsayımı doğrular. Selden sonra liste devam eder, krallara daha gerçekçi hükümdarlıklar biçilir. Krallar geri kalanlar üzerinde bir tür egemenlik kurmuş belli bir kentin hükümdarları olarak gösterilirler; egemenliği başka bir

kentten almış, böylece hem kendilerinin hem onların soyundan gelen sonraki kuşakların gücü başka hanedanlığa kaptırana dek ellerinde tuttukları yeni bir iktidar dönemi (Sum. b a l a) başlatmışlardır. Buna göre:

Sel her yeri silip süpürdükten sonra krallık gökyüzünden indirildiği zaman krallık Kiş'teydi.

Kiş'te Ga...ur(?) kral oldu ve hükümdarlığı 1200 yıl sürdü.

(Bunun arkasından farklı uzun hükümdarlıklar süren Kişli 20 kral gelir; sonra:)

Enmebaragesi, Elam topraklarındaki silahlan yağmalayıp kral oldu ve 900 yıl boyunca hüküm sürdü;

Aka, Enmebaragesi'nin oğlu, 625 yıl hükümdardı.

24.510 yıl, 3 ay ve 3½ gün boyunca 23 kral hükümdar oldu. Kiş vuruldu; krallık Eanna'ya (Uruk) taşındı.

Uruk'ta Utu'nun (güneş tanrısı) oğlu Mes-kiag-gasher e n ("efendi") ve kral oldu, 324 yıl hüküm sürdü. Mes-kiag-gasher denize girdi ve dağlardan çıktı.

Enmerkar, Uruk'u kuran Uruk kralıMes-kiag-gasher'in oğlu, kral oldu ve 420 yıl hüküm sürdü;

tanrısal Lugalbanda çobandı, 1200 yıl hükmetti;

tanrısal Dumuzi balıkçıydı(?) -onun kenti Ku'a(ra) (idi)- hükümdarlığı 100 yıl sürdü;

tanrısal Gılgamış -babası lillû-şeytandı -Kullab'ın (Uruk) efendisi, 126 yıl hüküm sürdü;

Urnungal, tanrısal Gılgamış'ın oğlu, 30 yıl hüküm sürdü;

Utu-kalamma, Urnungal'ın oğlu, 15 yıl hüküm sürdü;

Laba...ir, 9 yıl hüküm sürdü;

En-nun-dara-Anna 8 yıl hüküm sürdü;

MES(?)-HE demirciydi, 36 yıl hüküm sürdü;

Melam-Anna, 6 yıl hüküm sürdü;

Lugal-ki-tun(?) 36 yıl hüküm sürdü.

12 kral 2310 yıl boyunca hükümdarlık tahtında oturdu. Uruk silahlara yenildi; krallığı Ur'a taşındı.

Ur'da Mes-Anne-pada kral oldu ve 80 yıl hüküm sürdü (vb.)

(Jacobsen 1939b: 76-93, i, 40-iii, 40)

Akkad ve III. Ur hanedanlıkları açısından (bkz. bölüm 1c ve 1d), yani EH III Dönemi'nden sonra kral listesi, kral adları ve süreleriyle epey güvenilir görünmekte. Öyleyse Erken Hanedanlık Dönemi'nin herhangi bir diliminde bu listeyi bizi tarihsel gerçekliğe götürecek kılavuz olarak görebilir miyiz? Jacobsen (1939b) en azından EH II'den itibaren dönemin tarihsel açıdan yararlı bir araca çevrilebileceğini göstermek için büyük emek ve çaba harcamıştı. EH yazıtlarında görülen kraliyet üyelerinin adlarıyla kral listesindekiler arasında bağlantı kurdu, böylelikle birkaç eşleme ortaya koyarak sonradan ardışık hükümdarlık dönemleri diye tanıtılan çakışmış hanedanlıklar dizisi olduğunu savundu. Onun yaklaşımı en iyi bir örnekle açıklanabilir: Aka'nın babası Kişli (En)-mebarage-si ile ilgili iki kısa yazıt var; daha geç tarihli kısa bir destanda Kişli Aka ile Uruklu Gılgamış arasında geçen ve ikincisinin zaferiyle sonuçlanan bir savaş anlatılır; öyleyse Aka'nın Kiş hanedanlığından, Güney Mezopotamya'da egemenliği elinde tutan son kral olduğu (bkz. alıntı, s. 29) ve onun ardından da hükümdarlığın Uruklu Gılgamış'a geçtiği ileri sürülebilir. Gılgamış'tan öncekiler listeye alınmıştı, çünkü derleyenin elinde bununla ilgili bütün belgeler vardı; onlar yalnızca yerel krallar olmalıydı. Daha güvenilir olan Akkad Hanedanlığı'nda zamandizinsel olarak geriye giderek liste yardımıyla hükümdarların taslak çerçevesi çıkarılabilirdi.

Böyle bir işlemin geçerliliğine gölge düşüren birkaç etmen var. İlki, işleme dahil edilen belgeler olağanüstü uyumsuz ve yerel tarihleme listeleri gibi sağlam kaynaklardan değil de, daha çok derlendiği sırada anlatılan öykülerden kotarılmışa benziyor. İkincisi, listede olduğu kadar yazılı belgede de yer alan hükümdarların sayısı şimdilik altıyla sınırlı –listelenen onca kişi arasında çok küçük bir oran. Bu da aklımıza bunların kaçının gerçek kral, kaçının belirli bir kentle ilişkili mitolojik karakterler olduğu sorusunu getiriyor. Üçüncü olarak çalışmanın ne takvimsel ne de kesinlikle tarihsel bir amacı olduğunun açıkça belli olması –amacı daha çok aynı anda tek bir kenti ele alarak Güney Mezopotamya bölgesinde çok eski zamandan beri tanrı tarafından belirlenen bir nöbet sırasıyla yönetim sürekliliği olduğunu ortaya koymak. Buna bağlı olarak

bu derlemeyi besleyen belirli ideolojinin artık çok uzak bir geçmişi doğru yansıtmak kaygısı yerine o sırada egemen olan hükümdarların kendilerine meşruluk kazandırma gereği duyduklarını yansıtması epey olasıdır. Bir bilim adamının dediği gibi, "Kral listesi gerçek olayların değil de gerçeklik *fikrinin* tasviri olduğundan, bu metin erken Mezopotamya tarihinin yeniden düzenlemelerinden sonsuza dek çıkarılmalıdır" (Michalowski 1983: 243).

Erken Hanedanlık Dönemi'nin olaylarına, yapılanmalarına ve kurumlarına ışık tutabileceği umuduyla üstünde durulan bir başka malzeme de, Uruk'un Gılgamış gibi eski hükümdarlarına odaklanmış daha geç tarihli destanlardır. Bu krallarla ilgili öyküler döngüsünden ilginç bir okuma serüveni çıkar: Enmerkar'ın İran'daki Aratta hükümdarıyla arasındaki anlaşmazlığın (Cohen 1973) EH II Dönemi'nde (Jacobsen'e dayanılarak 1957) yapılan ticaretin modelini yansıttığı düşünülmüştür; Gılgamış ile Kişli Aka arasındaki çatışmanın ve bu süre boyunca dikbaşlı Gılgamış'ın önce ona dikkatle öğüt veren yaşlılara, ardından da savaşa girmeye can atan genç savaşçılar kuruluna danışmasının öyküsü halk meclislerinin ve harekete geçmeden önce onlarla görüş alışverişinde bulunmalarının krallar için zorunlu olduğuna kanıt olarak yorulmuştur (Jacobsen 1943; Römer 1980). Ne var ki sağlam kanıtlar elde etme umuduyla geç edebi metinlerin böyle okunması yanlış yönlendirmeye mahkûmdur. Mezopotamya kentlerinin yabancı malları elde etmek üzere çok uzak ülkelerle ticari ilişkiler kurdukları konusunda hiçbir kuşku yokken, daha çok Uruk kralı Enmerkar'ın ahlaki üstünlüğüne odaklanan Enmerkar öyküsü bunların kendine özgü örgütlenme biçimini aydınlatmaz. Uruk, laciverttaşı gibi değerli taşlar karşılığında buğday alırdı –belirli bir tarihsel alışveriş sistemini açıklamayan ticaret envanterlerinde sıklıkla adı geçen mallar bunlar. Bunun gibi başka belgelerden de anlaşıldığı üzere Mezopotamya kentlerinde hükümetin organlarından biri de yaşlılar kuruluydu ve tarihleri boyunca bir biçimde ortaya çıkarlardı. Ancak bununla, verdikleri akıl yaşlılarınkiyle çelişen savaşçılar kurulu arasında benzerlikler kurma çabası Gılgamış'ın attığı varsayılan cesur adımı (Berlin 1983; Katz 1987) abartma amacına hizmet eden edebi bir çabadır

(krş. Rehoboam: 1 *Krallar* 12. 6-11). Erken Mezopotamya toplumunda acayip kaçan kurumsal özellikleri aydınlatmaktan uzaktır.

Siyasal ve toplumsal örgütlenme

Tüm bu belirsizliklere rağmen bu uzun, önemli ve biçimlenme döneminin resmi nasıl çizilebilir? Birinci olarak geç Uruk'tan EH III Dönemi'ne kadar yoğunluğu ve boyutu artan kent yerleşimlerinin modelini ele alırsak, 2500 yılına geldiğimizde nüfusun yüzde 80'i 40 hektarı aşan belli başlı kentlerde yaşamış gibi görünür. Geçen yüzyılın başlarında kazısı yapılan ancak özenli bir çalışmayla çözümlemesi daha yeni gerçekleştirilen (Martin 1988) antik Şuruppak (günümüzde Fara) iyi bir örnektir. Burada yaklaşık 3000'den (Uruk 3 = Cemdet Nasr) önce herhangi bir yerleşim bulunduğunu gösteren hiçbir iz yok. EH I Dönemi'nin sonuna gelindiğinde yerleşim yeri 70 hektarlık bir alanı kaplar ve EH IIIA evresinde kenti çevreleyen duvarların içinde yaklaşık 15.000 ile 30.000 arasında bir nüfusu barındırarak en çok 100 hektara ulaşacak şekilde sürekli genişler. Mühürlerle tabletlerden anlaşıldığına göre savaşı, gıdayı ve karmaşık bir devletin endüstriyel gereksinimlerini karşılayacak kadar iyi örgütlü bir askeri ve tarımsal kuruma sahipti. Kenti bir kral (ancak kralların adları bilinmez) yönetirdi, ayrıca görevleri belirtilmemiş birkaç yetkiliden söz edilir; büyük bir tapmak topluluğuna işaret eden hiçbir kanıt yoktur, hoş, bu gerçekten olmadığını değil de kazının yapılma biçimini yansıtıyor olabilir. Büyük bir evde bulunan tabletler, burasının yirmi altı kişi arasında işlenmek üzere bölünmüş ekilebilir 120 hektar kadar toprağı denetim altında tutan önemli bir ailenin yaşadığı yer olduğunu göstermektedir. Metinlerin tarihlemeleri kralların adlarına göre değil anlamı açık olmayan "dönemler" (Sum. b a l a) ile yapılır.

Şuruppak'ta karşılaşılan diğer bir tablet grubu, yalnızca okuryazar olmakla kalmayıp aynı zamanda şiir geleneğini önemseyen ve okuma yazmayla öğrenmeye değer veren bir toplumun yüksek başarılarını gözler önüne seren edebi metinlerle yazı alıştırmalarını içerir. Edinilen bu izlenim, aşağı yukarı aynı döneme (2600-2500)

tarihlenen, bazıları Şuruppak'tan çıkarılan belgelerin kopyası olan Ebu Selebih'de bulunmuş şaşırtıcı edebi tabletlerle desteklenmektedir. Ebu Selebih buluntuları arasında, daha geç tarihli metinlerden de bilinen bir tapınak ilahisinin (Biggs 1974; Sjöberg ve Bergman 1969) çok eski bir versiyonu ve yine daha geç versiyonları bilinen bir özdeyiş derlemesi vardır. Bunlardan kısa bir alıntı, okura erken edebiyatın bu popüler türünün tadını verecektir:

> Akıllı olan, (uygun) sözleri bilen ve Sümer'de yaşayan,
> Şuruppak, ...
> Akıllı olan, (uygun) sözleri bilen ve Sümer'de yaşayan,
> Şuruppak oğluna bilgi verdi:
> "Oğlum, izin ver de sana bilgi vereyim,
> Onlara dikkat edebilirsin!
> (sonraki satır parçalanmış)
> Fahişeye para verme, bu korkunç (?),
> Tarlada kuyu açma, su sana zarar verir (?)
> Bir adam aleyhinde(?) tanıklık etme, kent...
> (Kimseye) Güvence verme, o adam sana bel bağlayacaktır" (vb)
> (Alster 1974: 11 vd.)

Bütün edebi yazımlar Sümerce olmasına rağmen, Ebu Selebih metinlerini yazmış olan yazıcıların neredeyse yarısının adının Sami dilinde olması ilginçtir.

Krallar ve kentler

Girsu'daki (günümüzde Tello) pek çok belge, devlette bazı toprakların kral tarafından sahiplendiğini, bazısının tapınaklara, bir bölümünün de özel mülkiyete verildiğini gösterir. Ancak tıpkı hiç toprağı olmayan insanların kesin ekonomik konumları gibi topluluğun üç kesitindeki karşılıklı ilişkilerin de hâlâ aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir. Sosyo-politik yapıyı anlamaya başlamanın kilit noktalarından biri de, hükümdarın kentin koruyucu tanrısı adına tapınaklar yaptırıp bunları ayakta tutarak kenti koruduğu-

nu görmektir. Tanrıyla kurduğu ayrıcalıklı ilişkide hükümdarın tanrının gereksinimlerini karşılamayı aksatmaması, tanrısal yardımın, nimetin ve bolluğun güvencesidir. Bunun örneği yaklaşık 2450 yılına tarihlenen Lagaş kent devletinde bulunmuş olan, kralın tanrılar tarafından yaratıldığı ve kollandığını anlatan bir yazıtta kısmen belirtilmiştir:

> Ningirsu (Lagaş'ın koruyucu tanrısı) rahmi dölleyerek Eanatum'a (Lagaş kralı) gebe bırakh [...] Eanatum için sevindi. İnanna (bir tanrıça) eşlik etti ona, adını Eana-İnanna-İbgalakakatum (tam adı: "İbgallı İnanna Eana'da (tapınak) değerli) koydu ve onu Ninhursag'ın (bir ana tanrıça) biricik kucağına oturttu. Ninhursag [sundu] ona benzersiz memelerini. Ningirsu Eanatum için sevindi, rahmi dölleyen Ningirsu'ydu. Ningirsu onu karışladı, beş kola denkti (uzunluğu): (ölçtü) beş kol boyu, bir karışl Ningirsu sevinçle [Lagas] kral[lığını verdi ona].
>
> (E. Sollberger, *Corpus des inscriptions "royales" présargoniques* Ean. 1:iv-v; Sollberger ve Kupper 1971: 1C5acf.; Cooper 1983: 45)

Hükümdarın kendisi de aralarında olmak üzere, kent sakinlerinin çoğu, kült şarkıcısı olsun, dokumacı, fırıncı, çoban ya da küçük çiftçi olsun, temel ürünlerini adak olarak sunarak tanrı kültünde rol oynarlardı. Tanrı ile evi için yerine getirilmesi gerekli çeşitli işler ya toprak mülkiyeti ya da ondan pay verilerek kazancı doğurur, böylece her bir iş gelir getirirdi. Çoğu (erkek) yurttaş olasılıkla bu görevlerden bazılarını yerine getirmek zorundaydı, bunların sosyal statü kaynağı olduğu da neredeyse kesindi. Tapınak çalışanlarının salt külte ilişkin görevlerinin olduğu ve yurttaşlar topluluğundan ayrı tutulduğu olası görünmemektedir; bu dinsel hizmet, olmazsa kişisel geçim ve kazanım için ticaret, dokumacılık ya da çiftçilikle uğraşılabilecek bir yaşamın yalnızca bir yönüydü. Tanrısal tapınmayla bağlantılı her şeyin uygun biçimde yerine getirildiğini denetlemekten kralın sorumlu olduğunu unutmamak önemlidir: Bir tapınağın servetini artırabilecek ya da azaltabilecek, birilerini saygın kült görevine getirebilecek, bir tapınağı yabancı diyarlardan gelme mallarla donatabilecek ve kutsal binaların inşa-

sı için insan gücü bulabilecek tek kişiydi o. Yine Lagaş devletinde bulunan (yaklaşık 2500 tarihli) bir yazıt, bu noktayı kısmen aydınlatır:

> Ur-Nanşe, Lagaş kralı, Gunidu'nun oğlu, Gursar (kentinin) "evladı", Nanşe (tanrıça) tapınağını inşa etti, Nanşe'nin (heykelini) dikti, kanal kazdı..., Nanşe için (kanalı) suyla doldurdu..., Esir'in (heykelini) yaptı.
>
> Karaciğer kehanetleri ile Nanşe'ye koca (olarak) (yani, yüksek kült görevlisi) Ur-nimin'i seçti.
>
> A-edin'i ("çöl evi") inşa etti, Nin-gar'ı inşa etti, E-gidri'yi inşa etti (bunların hepsi tapınaktır), Lagaş'ın duvarlarını inşa etti, Lugal-uru'nun (heykelini) donattı.
>
> Dilmun'un (Bahreyn'de bir bölge) gemileri bu (uzak) diyardan (ona) kereste getirdiler.
>
> (Steible ve Behrens 1982: Urn. 24; Cooper 1986 La 1. 17)

Burada kralın tapınaklar inşa ettirdiğini, tanrı heykelleri yaptırdığını, üst düzey bir kült görevlisi atadığını, sulama işlerini üstlendiğini, krallığını surlarla takviye ettiğini ve Körfez'den kereste ithal ettiğini açıkça görmekteyiz. Başka bir Ur-Nanşe metni de, bir tapınak inşaatının tamamlanmasını kutlamak için kral tarafından düzenlenen şölene yer verir: "Ningirsu tapınağını inşa ettiğinde, tapınakta tüketilmesi için 70 gur (30.800 kilo) arpa dağıttı" (Cooper 1986: La 1.20). Demek ki din işleri kent yaşamının bütün yönlerini etkileyen bir dizi krallık etkinliğinin bir parçasıydı. Akıldan hiç çıkarılmaması gereken bir nokta da, kült görevlilerinin tanrısal bilgiye ulaşmada kraldan üstün olmadıklarıdır. Dolayısıyla, tanrının kendilerini krala göre daha çok söz sahibi kıldığını iddia edecek durumda değillerdi. Çıkarların yarıştığı, birbirinden ayrı dinsel ve laik alanlar yoktu. Yaşamın bütün yönleri iç içe geçmişti, bu siyasal-dinsel düzenin başında tanrılar tarafından yaratılan, beslenen ve fiziksel güçlerle donatılan kralın kendisi vardı.

Bu dönemin kent yönetimiyle ilgili, karşımıza sürekli zorluklar çıkaran bir konu da, devletin başını tanımlamak için kullanılan terimlerin çeşitliliğidir. Bu durum belki de bu görevin kökeninin

yöreden yöreye değiştiğinin göstergesidir. En yaygın kullanılan iki unvan, "l u g a l" (tam anlamı ile "büyük adam") ve "e n s i", yani "vali"dir. Uruk'ta üçüncü bir terim de kullanılmıştır: Genellikle "efendi" diye çevrilen, ancak bazı bağlamlarda tapınağın işlevlerinden birine karşılık gelen "e n". Ne var ki, bundan Uruk'taki hükümdarlık görevinin tapınak içerisinden çıktığı sonucuna varmakta acele etmemeliyiz. Aslında, döneme ait Uruk'ta bulunmuş birkaç yazıt, "l u g a l" teriminin kullanıldığına, "e n"in de yalnızca soyut isim "efendilik" içinde göründüğüne işaret etmektedir. Uruk'un hükümdarlarına düzenli olarak "e n" denilen tek yer, onlarla ilgili daha geç destansı öykülerdir; bunlar da tarihsel gerçeklikleri yeniden yapılandırmak için geçerli kanıt olmaktan uzaktır.

Kraliyet sarayları

Kraliyet ailesi, saray ve yönetim yapısının tanımları sorunludur. EH III Dönemi'nin el sanatı eserlerden bazıları bunu değişik biçimlerde gözler önüne serer. Örneğin, şimdi British Museum'da saklanan "Ur Sancağı", üzerinde deniz kabuğu ve laciverttaşı kakılarak özenle işlenmiş sahneler bulunan, işlevi belirsiz tahta bir objedir (Strommenger ve Hirmer 1965 [0M] levha 72). Bir yüzündeki sahnede, arka yüzde betimlenmiş savaşın ganimetleri olabilecek malları getiren insanlar görülür: Eşekler, tıka basa dolu çuvallar, koyun ve öküzler, ayrıca iki elinde de balık olan bir adam betimlenmiştir. En üstte (bkz. şekil 2) bir şölen sahnesi yer alır. Oymalı bir koltukta oturan figür, muhtemelen kraldır. Diğer figürlerden biraz uzundur, elinde bir kupa tutar, aynı şekilde oturan ve ellerindeki kupaları kaldıran bir grup saraylıya dönük olarak oturmaktadır. Hizmetkârlar şölendekilere hizmet etmekte, lir çalan bir müzisyenin eşlik ettiği bir şarkıcı da onları eğlendirmektedir. Müzisyenin çaldığı boğa başlı lirin altın ve gümüşten yapılmış, kakma bezemeli gerçek büyüklükteki örnekleri Ur'da bulunmuştur.

Boğaların saçları, sakalları ve laciverttaşından gözleri vardır. Ses kutusunun boyutuna ve eski haline göre yeniden düzenlenen

tellere bakılırsa, bu lirden çıkan sesin çello tonunda ve geniş perdeli olduğu bellidir. Anlaşılan Mezopotamya kentlerindeki saray yaşamında ince zevklere yer verilmekteydi.

Ur Sancağı kendi türündeki en ayrıntılı sahneleri içerir, fakat "adak levhaları" denilen objeler (olasılıkla süslü kilit düzeneği olarak kullanılmış: Hansen, 1963) üstünde de benzer sahneler görülür. Lagaşlı Ur-Nanşe'nin yazıtlı levhası epey ilginçtir (Strommenger ve Hirmer, 1965 [0M] levha 73; Steible ve Behrens 1982: Urn. 20; Cooper 1986: La 1.20). Tapmak inşaatını ve kereste taşınmasını yücelten metin epey kısa, ama kabartma sahneler çarpıcıdır. Üstteki sahnede çok uzun boylu, başında tuğla dolu kraliyet sepetini taşırken tasvir edilen Ur-Nanşe, ailesinin üyeleri oldukları işaretlerle belli edilen bir sıra insana bakar: Karısı (ya da kızı?), ÁB-da, veliaht Akurgal'ın da aralarında bulunduğu dört oğlu; arkasında da kralın içki kabını taşıyan Anita. Alttaki sahnede Ur-Nanşe elinde bir kapla oturmaktadır. Bu kez arkasmda başka bir kap taşıyıcı, karşısında "baş yılan oynatıcı", onun arkasında da üç kral oğlu daha görülür. "Yılan oynatıcı" çalgıcılar listesinde yer alır,

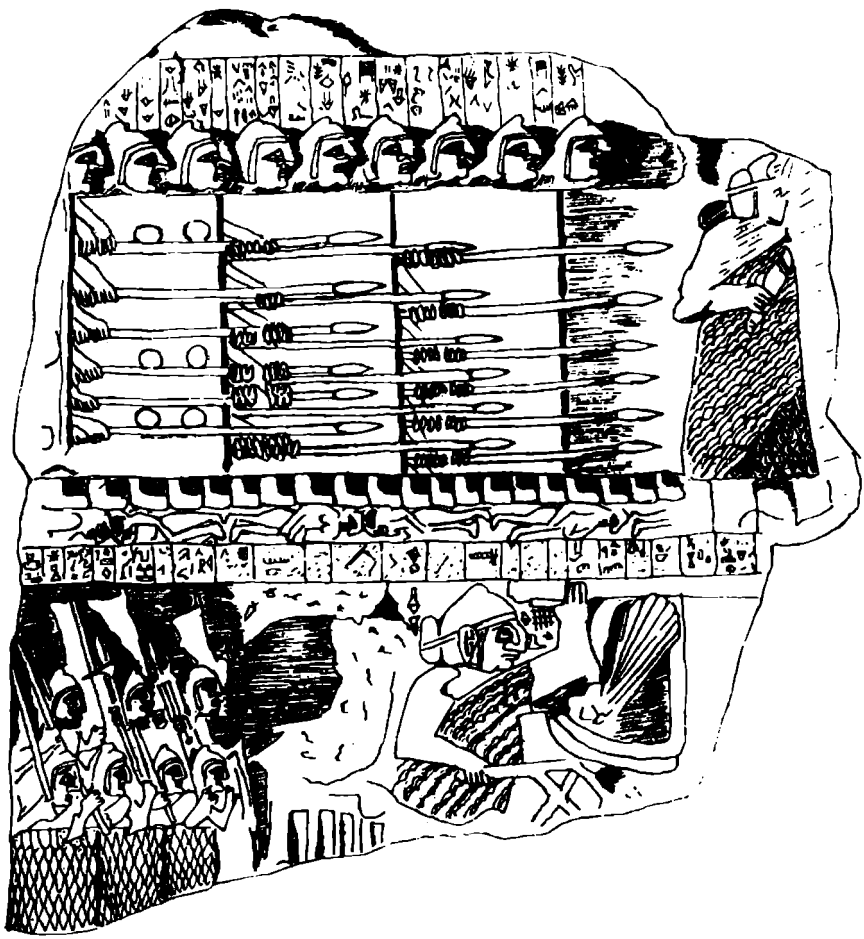
Şekil 2 Ur Sancağı'ndaki şölen sahnesi (British Museum; çizim D. Saxon)

belki de bunun nedeni sarayda görev almış olmasıdır; neden böyle olduğu ise belli değildir. Kralın danışmanı ve sırdaşı olan kap taşıyıcıları pek çok toplumda ve dönemde yaygındır, ancak Ur-Nanşe'nin levhasında neden ikisinin göründüğü anlaşılmamaktadır. Ur-Nanşe'nin (galiba) karısıyla çocuklarının adı ve tasviri de çarpıcıdır. Lagaş'ta bulunan daha geç tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, hükümdarın karısı büyük mülklerin denetimini üstlenen, bunların işletilmesini düzenleyen, ticari etkinliklere katılan ve başka kentlerdeki hükümdarların eşleriyle kişisel olarak haberleşen biriydi (Lambert 1953; Asher-Grève 1985; van de Mierop 1989); kralın çocuklarının da kendilerine ayrılmış belirli arazileri vardı. Böylece kral, karısı ve kral çocukları devlette başlıca arazilerin sahibiydiler, bu da onlara arazi bağışı yaparak kendilerine sadık destekçileri ödüllendirme ya da görevlendirme olanağı sağlardı (Charvát 1978). Kral olmayacakları için kraliyetin bu çocukları olasılıkla kentin kârlı yüksek konumdaki mevkilerine getirilirdi, bunlara tapmak görevleri de dahildi (Cooper 1983b: 10; 30-33). Buna göre devletin en önemli mevkilerinin çoğunun kraliyet ailesi ve akrabalar tarafından doldurulduğunu varsaymak için her türlü gerekçemiz var.

Savaş

Kralın seçkin konumundaki çok önemli bir etmen, kuşkusuz onun öne çıkan askeri rolüydü. En iyi bilinen kentler arası çatışma Umma ile Lagaş arasındakidir ve savaşın nasıl yürütüldüğüne dair gerek metinsel gerek resimsel açıdan tam bilgi sağlamaktadır. Savaşın başka kentlerde de muhtemelen aynı tarzda düzenlendiği, kuzeybatıdaki başka yerleşmelerde, özellikle Ur (Ur Sancağı'ndaki savaş sahnesi) ve Mari'de bulunan küçük el sanatı eserlerle doğrulanmıştır. Ancak hiçbir şey Lagaşlı Eanatum'un (yaklaşık 2450) "Akbaba Steli"ndeki ayrıntılı kanıtlarla karşılaştırılamaz (anlatı ve resim birliğine dayalı bir betimleme, krş. şekil 3).[4] Bu olaydaki anlaşmazlığın kaynağı, Umma'nın eski bir sınır anlaşmasını ihlal etmesiydi. Savaş nedenini belirledikten sonra Eanatum'un attığı ilk adım, konuyu (Lagaş kentinin tanrısı) Ningirsu'ya götürmek ve

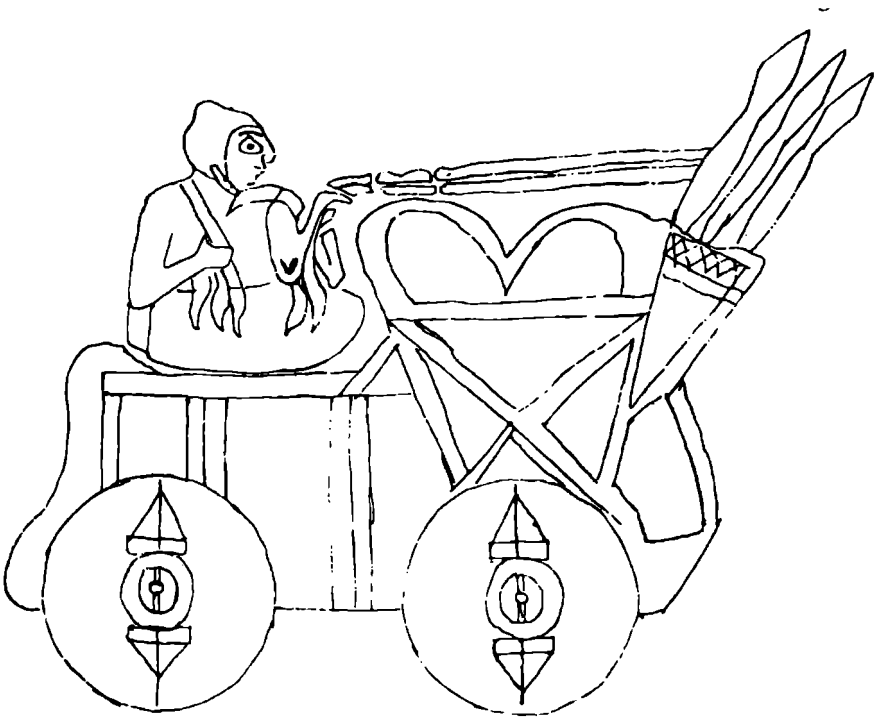
ondan düşmanın başını ezmek için izin istemek oldu. Karşılık olarak Ningirsu Eanatum'un düşüne girdi, yapılacak savaşta ona zafer sözü verdi. Bunun ardından kralın bizzat yönettiği savaş başladı. Kral, savaş arabasının içinde orduya önderlik ederken, bir de yerdeki düşman ölülerini çiğneyip geçen yanaşık düzendeki ağır piyadelerin başında yaya olarak gösterilmiştir. Umma zaferi, stelin tepesinde ölülerin kafalarını taşıyan akbabalarla simgelenmiş (Winter 1985) ve metinde Eanatum'un ölen düşmanlar için yirmi

Şekil 3 Girsu'da bulunmuş Akbaba Steli (Louvre; çizim D. Saxon)

mezar höyüğü yaptırdığı anlatılmıştır. Metnin en uzun bölümü, yenilen Umma kralının önemli tanrıların savaş ağları üzerine ant içmek zorunda bırakıldığı yemin faslına ayrılmıştır. Bu ağlar kral ya da ordusu tarafından kullanılırken gösterilmediğine göre tanrılara özgü silahlar olmalı (Cassin 1987 [0E]: 229), zaten bunlardan biri stelin öbür yüzünde tanrı Ningirsu'nun elindedir ve Ningirsu düşmanı ağıyla yakalayıp alaşağı etmektedir. Stelde görülen, sivri tepeli karakteristik (deri?) miğferler takmış olan mızraklı askerler, üst üste binmiş kocaman dikdörtgen kalkanlarıyla adeta etten duvar örmüşlerdir.

Ur ve Mari'deki askerlerin silah ve giysileri de bunlara benzer, ancak savaştan sonra askerler eteklerinin üzerine uzun pelerinler giymiş olarak, bazen de savaş baltaları taşırken gösterilmişlerdir.

Şekil 4 Sümer savaş arabası (Ur Sancağı'ndan ayrıntı, British Museum; çizim D. Saxon)

Eanatum, tutsakların götürülüşüne değinmemiştir, ama bunun her zaman yapıldığı bellidir (Gelb 1965). Gerçekten de, çok net bir sahne olmamakla birlikte, Ur Sancağı'nda dürtülerek götürülen bağlanmış insanlar görülmektedir. Daha aydınlatıcı bir kanıt Mari'den gelir. Burada, sonraki dönemlerde tutsaklara yönelik standart uygulama tarzında, kolları arkasında kavuşturularak dirseklerinden bağlanmış bir adam görülür (Strommenger ve Hirmer 1965 [0M]: Levha 75). Eşekle çekilen, bir sürücüyle mızrakçının bindiği savaş arabaları dört tekerlekli, yanları deri kaplıydı (krş. şekil 4). Bunlar ileri teknik kazanımları temsil ettiği gibi kralın denetimindeki servetin ölçüsünü gözler önüne serer. Fazladan beslenmesi ve özel eğitimden geçirilmesi gereken eşekler kralın elinde toplanmış bir başka büyük kaynağın temsilcisidir. Şuruppak metinlerinden birçoğunun sarayın içinde eşeklerin bakımında uzman bir bölümün yürüttüğü çalışmalarla ilgili olması ilginçtir. Karma malzemeden yapılan bileşik yay çok önemliydi, oku atmada ve hedefi vurmada şaşma payı neredeyse yoktu. Umma ile yapılan savaşta Eanatum'un okla gözünden vurulduğu anlatılır. Daha erken dönemin ürünü Uruk Steli'nde (bkz. s. 29), kral figürü aslanı okla vurur. Bu yay, ilerleyen dönemlerde muzaffer kralların değişmez bir atribüsü haline gelmiştir (örn. Naram-Sin steli, şekil 5). Yapımının zorluğu (yapım süresi, kullanılan özel malzemeler) yakın zamanda dikkatle incelenmiş (Miller *ve diğerleri*, *World Archaelogy* 18 (1986); Haas, *Nikephoros* 2 (1989)), bu da savaş hazırlıklarının nasıl titizlikle planlandığını ve ne kadar geniş kaynakların kullanıldığını anlamamıza yardımcı olmuştur.

Toplum

Metinlerde farklı sosyal ve profesyonel gruplar görülmekte olup bunların tam olarak nasıl anlamlandırılacağı tartışma konusudur. Bazı terimlerin işçi gruplarını (g u r u š) ifade ettiği açıktır, fakat bu genel tanımın ötesinde hangi konumda oldukları belirsizdir. Yasal olarak mı böyle tanımlanmışlardı, konumları başkalarınınkinden farklı mıydı (Gelb 1965)? Yoksa bu terim sınırlı bir sü-

re için zorunlu olarak çalıştırılan belirli bir işgücünü mü anlatırdı? Şimdilik bu sorun çözümsüz, ayrıca bu insanların çoğu zaman varsayıldığı gibi bağımlı köleler olup olmadıkları kesin değil. Tello'daki (antik Girsu) ünlü bir belgede anlaşılması çok güç başka terimler de yer alır: EH III Dönemi'nin sonundan itibaren tarihlenen "Uruinimgina Reformları."[5] Metinde Lagaş devletinin "eski zamanlarda" işler yolunda gitmediği sıralarda yaşadığı koşullar, arkasından da işleri düzeltmeye yönelik Uruinimgina tarafından girişilen değişiklikler belirtilir. Kralın, toplumdaki yanlışların düzelticisi ve güçsüzlerin koruyucusu sıfatıyla değişmez bir etkinliği haline gelecek rolün ilk örneğidir bu:

> Uruinimgina, kimsesizleri ve dulları güçlülere asla boyun eğdirmeyeceği konusunda Ningirsu'ya ant içti.
> (Steible ve Behrens 1982: Ukg. 1, 4-5, 6; Cooper 1986: 9.1-3)

Reformu anlatan metinde ayrıcalığı az olan iki kişiden söz edilir: Biri, anlaşıldığına göre "ırgat başları" (u g u l á) ve "soylular" (l ú – g u – l a – bi) gibi daha yüksek konumdaki kimselerden baskı görebileceği açık olan, arazi kiracısı š u b – l u g a l. Bu kişi, üstlerinin elinde şiddet görmekten bu reformlar sayesinde kurtulmuştur. Š u b – l u g al de, buna karşılık, i g i n u d u (sözcük anlamı "kör adam") denilen, emeğini kullanabildiği, örneğin sulama yaptırdığı kişiden daha güçlü konumdaydı. Bu iki toplumsal grup "yoksul insanlar" ile borçlulardan –yükümlülükleri yerine getirmekten kaçınmanın ya da hırsızlıkla adam öldürme cezasının sonucunda ortaya çıkabilen bir durum– ayrılmıştı. Reform metninde ayrıca, kehanette bulunma, cenaze ve yas törenleri gibi birkaç hizmetin ücreti de düzenlenmiş, bazı vergiler, örneğin boşanma ve nişanlanma (ya da evlenme) vergileri kaldırılmıştır. Erkeklerin kadınlar üzerindeki üstünlüğü, bir erkeğe saygısız sözler etmekten suçlu bir kadının ağzının pişmiş tuğlayla kırılmasını, tuğlanın kent kapısında sergilenmesini buyuran kral tarafından güvenceye alınmıştı. İlginç, ama özellikle dikkat isteyen bir pasajda şöyle yazmaktadır:

> Eskiden her kadının iki erkeği vardı, ama bugünün kadınları bu suçu işlemekten vazgeçirildiler.
>
> (Steible ve Behrens 1982: Ukg. 6; Cooper 1986: La 9.3)

Bu konuda, bir kadının iki erkek kardeşle evlenmesinden (Edzard, *Geneva* 8: 256f.), metni bu reformla ortadan kaldırılmış *ius primae noctis* (ilk gece hakkı) uygulamasıyla ilgili görme konusundaki inandırıcı görüşlere (Glassner'dan alıntı yapan Lesko 1989 [0E]) varan çeşitli yorumlar ileri sürülmüştür.

Uruinimgina'nın metni kölelerden söz etmez. Varoldukları su götürmemekle birlikte bu dönemde ekonomik açıdan önemli sayılara ulaşmamış olsalar gerek. Onlara ilişkin bulgular yaklaşık 300 yıl sonrasından (yani Ur'un III. hanedanlığı döneminden, bkz. bölüm 1d), pazarlarda satılan kölelerden beşte ikisinin yerli halktan olduğu (örn. ana-babaların çocuklarını sattığı) dönemden gelir. Erken Hanedanlık Dönemi'nde bunların nereden geldikleri belli değildir. Savaş tutsakları mıydılar yoksa sokağa atılmış çocuklar mı?

Alım satımı yapılan pek çok kalem mal arasında dönemin satış belgelerine girenlerden biri de kölelerdi (Edzard 1968). Fakat bütün satışlar yazıya dökülerek kaydedilmezdi. Burada görülen satış belgesi daha geç dönemlerde olduğu gibi tanıkların ifadelerini desteklemek için kullanılmış, ancak satışın kendisine kanıt olmamıştı (Steinkeller 1989). *Gayrimenkul* (bağ, ev, toprak) satışlarında bu dönemde resmen uygulanan işlemin ilgi çekici bir özelliği de alışverişin satıcıya, akrabalarına, tanıklık edenlere ve resmi görevlilere sunulan armağanlarla ve anlaşılan fiyat üstünden yapılan ek ödemelerle kutlanmasıydı. Bunun arkasından alıcının evinde alışveriş sırasında orada bulunanların katıldığı bir şölen verilir, herkes yer, içer ve vücuduna kutsal yağ sürerdi (Steinkeller 1989: 142-144; Glassnes 1985: 39-48; Cassin 1987 [0E]; Foxvog 1980). Genellikle bütün aile bireylerinin çıkarının bulunduğu gayrimenkulün satışı, özellikle toprağın ana kaynak olduğu toplumlarda hafife alınmayacak büyük bir karardır. Erken Mezopotamya'da bu özenli alım satım töreni işlemin önemi vurgulansın diye düzenlenirdi. Ayrıca, etnografik benzerliklere bakıldığında, alıcı ile satıcı

ve onun akrabaları arasında simgesel bir bağ kurmak üzere yapıldığı düşünülür. Hem bu uygulama yalnızca bu dönemle ya da bu bölgeyle sınırlı kalmaz, ileriki zamanlarda daha kuzey ve batıdaki bölgelerde de görülür (yaklaşık 1800: Eşnunna, Mari; yaklaşık 1350-1200: Emar).

Devletlerarası ilişkiler

EH Dönemi'ndeki karmaşık kent toplumları birbirleriyle ve kendilerini çevreleyen dünyayla nasıl ilişki kurarlardı? Fikir veren bazı bulgu parçaları olsa da hiçbirini anlamak kolay değil. EH I Dönemi'nden kalma kentlerin adlarını taşıyan birkaç mührün kentler arası ticari ilişkilerin kurumsallaşmasını yansıttığını düşündürse de, bunun nasıl yürüdüğü bilinmez (Nissen 1988). Daha geç EH III Dönemi'nden gelme, Lagaş hükümdarının karısı ile kuzeybatıdaki Adab hükümdarının karısı arasındaki armağan değiş tokuşunu gösteren, bundan başka İran ve Körfez'den gelen ithal malların alışverişine ilişkin bulgular vardır. Güney Mezopotamya sınırlarının ötesinde kurulan ilişkilere yönelik bulgular etkileyici; yakınlarda, başta Suriye'de yapılan bir araştırma da ortaya çıkan tabloyu epey genişletmiştir. Mari bulgularındaki askeri donanımların Güney Mezopotamya'dakilerle tıpatıp aynı olduğu daha önce belirtilmişti; ayrıca oradaki ve Assur yerleşmesindeki yontuculukla Güney Mezopotamya'daki malzemeler arasında görülen stilistik benzerlikler çarpıcıdır. Mari'de çıkarılan bir küpün içinde titizlikle işlenmiş bir yığın değerli parça yer alır: Özenle oyulmuş taş heykelcikler, altın ve laciverttaşı boncuklar arasında bazılarının, örneğin üstünde Ur kralı Mesanepada'nın yazıtı bulunan uzun bir laciverttaşı boncuğun, Güney Mezopotamya'da yapıldıkları kesindir. Öte yandan Mari'deki benzer el sanatlarının ve sanatsal geleneklerin özenle belgelenmesi (Kohlmeyer'den alıntı Weiss 1985 [0G]: 133) hazinenin tamamının o kentten gelen kraliyet armağanı diye yorumlanmasını gerektirmez.

2500 yılına gelindiğinde Kuzey Mezopotamya ve Suriye'deki birkaç yerleşmenin hızla genişlediği açık. Assur ve Mari'den başka

Tell Taya (Assur'un kuzeyi), Tell Leylan (Habur ırmağı üstünde), Tell Huera (Habur ovasının batı ucunda) ve Ebla (günümüzde Halep'in güney batısında Tell Mardikh) var. Burada gelişen kimi kentlerin büyüklüğü 100 hektarın üstünde, dolayısıyla Güney Mezopotamya'daki merkezlerle kolaylıkla yarışabilir, hatta bazı örnekler onları geride bırakabilir. Bu gelişimin neden yaşandığı belirsiz, fakat Ebla'da 8.000'i aşkın tabletin keşfi Ebla'nın geniş siyasal güce sahip olduğu anlaşılan (Michalowski 1985) Mari ile, Kiş ile, belki bir de Mezopotamya'nın güneyindeki diğer kentlerle yakın ilişki içerisinde olduğunu göstermekte. Ebla bu bölgeden aldığı yazı sistemini konuştuğu Sami dilini kaydetmek üzere kendine uyarlamıştı; aynısını yapan daha kaç kent olduğu şimdilik bilinmemektedir (krş. dipnot 3). Bu kapsamlı belge daha yeni yayınlanıyor, yine de Ebla'nın nasıl bir kent olduğuna yönelik belirtiler çoktan kendini belli etmiştir. Kentin başında *malikum* (bey/kral) ile yaşlılar kurulu vardı –komşu devletlere yapılan göndermeler onların da benzer bir yönetim yapısına sahip olduklarına işaret eder. Yönetim tarımsal ürünler (yün ve dokuma, zeytinyağı, şarap, arpa, keten ipliği) ile geniş ticari servetten oluşan büyük kaynakları denetlerdi: Altın ve gümüşün bol miktarda bulunduğu ve değiş tokuşta yalnızca saray tarafından kullanılmadığı anlaşılıyor; bundan başka Anadolu'dan gelen yollar denetiminde olduğu için Ebla'nın değerli kalay-tunç madenine erişim olanağına sahiptir (Muhly 1983). Çok büyük bir krallık değildi, ama Fırat bölgesindeki Karkamış ile kuzeydeki Antakya ovasının sınırları içindeydi ve bir tek Mari ile değil Dicle'ye kadar Kuzey Mezopotamya genelindeki yerlerle yoğun temaslar sürdürürdü.

Öte yandan Güney Mezopotamya'da kentler birbirleriyle çok iyi anlaşılmayan bambaşka bir açıdan bağlantılı görünürler. EH III Dönemi'ne ait bazı yazıtlara göre, çeşitli kentlerden belli krallar bazen unvanlarına "Kiş kralı" sıfatını da eklerler. Sanki bu unvan onu taşıyanın diğer siyasal merkezler üzerindeki tam tanımlanmamış egemenliğini anlatır. Buna göre Ur kralı Mesanepada da kendine "Kiş kralı" der. Fakat bu tutuma ilişkin en iyi kanıtlar, geldiği kent bilinmeyen (Der olabilir mi?) ve yaklaşık 2006'da

bu unvanı taşıyan Kral Mesalim ile ilişkilidir. Adab'da bulunmuş bir çanak olan birinci kanıtta "Nin-kisal-si Adab'ın hükümdarıyken...Kiş kralı Mesalim" tarafından yönetilen bir tapınak ayini anılır (Sollberger ve Kupper 1971: IA3b); ikincisi, yazıtlı taş bir asadır ve üzerinde "Lugal-şa-engur Lagaş hükümdarı (iken), Ningirsu tapınağını inşa eden Kiş kralı Mesalim (bu asayı) Ningirsu için getirdi" yazmaktadır (Sollberger ve Kupper 1971: IA3a). Belli ki Mesalim, başında kendi kralları olmasına rağmen, bu kentlerde birtakım kraliyet işleri yürütmekteydi. Lagaş hükümdarlarıyla ilgili daha geç yazıtlardan bazıları daha da aydınlatıcıdır. Yaklaşık 150 yıl boyunca, aşağı yukarı 2500'den itibaren, Lagaş neredeyse sürekli olarak komşu Umma devletiyle sınır anlaşmazlığı yaşıyordu. Umma'ya karşı defalarca zafer kazanan Lagaş kralları anlaşmazlığın kökenine inerek, iki devlet arasında süregelen çatışmalarda arabuluculuk görevi görmüş ve sınırı belirlemiş "Kiş kralı" Mesalim'i kendi duruşlarına dayanak gösterdiler. Umma'ya yöneltilen suçlamalardan biri onun kararına saygısızlık etmekti. Böylece:

> Bütün ülkelerin kralı, tanrıların babası Enlil (Sümer panteonunun baş tanrısı), otoritesini kullanarak Ningirsu (Lagaş'ın koruyucu tanrısı) ile Şara (Umma'nın koruyucu tanrısı) arasındaki sınırı çizdi. Kiş kralı Mesalim, İştaran'ın (Mesalim'in tanrısı, Dicle'nin doğusundaki Der kentiyle ilişkili) buyruğuyla bunu ölçtü ve oraya bir anıt dikti. Umma'nın hükümdarı Uş buna öfkelendi, anıtı parçaladı ve Lagaş ovasına yürüdü.
>
> (E. Sollberger, *Corpus des inscriptions "royales" présargoniques de Lagash*: Ent. 28-29; Sollberger ve Kupper 1971: IC7i; Cooper 1983b: VI. 6 (49))

Bu da gösterir ki, bir kimsenin Kiş kralı olduğunu iddia etmesi şehirler arası anlaşmazlıkları düzenlemeye yarıyordu. Peki ama bir kral bu konuma gelmeyi nasıl hak ederdi? Hükümdar Eanatum'un Elam, Urua (Elam dolaylarında olsa gerek), Umma, Uruk, Ur ve Ki-Utu (güneyde bir kent) kentlerini fethettiğini, sınırdaki üç Elam kasabasına başarıyla saldırdığını, birinin beyini öldürdüğünü, Ak-

şak (kuzeyde bir kent) kralının çıkardığı ayaklanmayı bastırdığını ileri sürdüğü, Lagaş'ta bulunan bir yazıtta bir ipucu daha var. Bunlardan sonra şöyle diyor Eanatum:

> Eanatum'a, Ningirsu'nu düşüncelerini bilen Lagaş hükümdarı Eanatum'a, İnanna (özellikle Uruk ile ilişkili önemli tanrıça) onu sevdiği için Lagaş hükümdarlığından başka, ondan üstün Kiş krallığını verdi.
>
> (E. Sollberger, *Corpus des inscriptions "royales" présorgoniques de Lagosh*: Ean. 2; Sollberger ve Kupper 1971: IC5b)

Metne göre, Eanatum bundan sonra askeri başarısını pekiştirip genişletti ve doğudaki, kuzeydeki ve batıdaki (Fırat'taki Mari) bütün bölgeler, nasıl olduğu belirtilmemiş bir biçimde, ona bağlandı. En açık işaretlerden biri şudur ki, kentler arasında güçlü kültürel, dinsel, sanatsal ve ticari bağlar olmasına rağmen siyasal rekabet ciddi çatışmalara yol açıyordu. Belki de bu üstünlük kurma çekişmesi yüzünden geç EH III Dönemi'nde daha geniş siyasal birlikler ortaya çıktı: Lagaş devletine, devlete adını veren kentin dışında Girsu ve Nina merkezleri de eklendi (Hansen 1992); Lagaş'ın düşman komşusu Umma da yine önemli bir kasaba olan Zabala'yı içine aldı; Lagaş'ın batısı ve güneyindeki Uruk ile Ur 2400'den kısa bir süre önce Lugalkiginedudu egemenliğinde birleştiler, sonra da bütün Umma devletini içlerine alacak kadar genişlediler. Bu adımla Lagaş etkili bir biçimde dışlandı ve belki de yenilmesinin nedeni bu oldu (Cooper 1983b: 8-9). Bulgular eksik olmakla birlikte, daha kuzeydeki Kiş ile Akşak'ın da Ur ile Uruk'tan biraz daha önce siyasal bir koalisyon kurmuş olmaları mümkündür. Bu mücadeleye son veren, Uruk-Ur-Umma birliğinin bütün bölge üzerinde egemenlik hakkı talep eden hükümdarı Lugalzagesi oldu. Bu hükümdar, uzun deyişler ve süslü lakaplar kullanarak, fethedilen çeşitli kentlerin koruyucu tanrıları tarafından ülkenin hükümdarlığına atandığını, Sümer panteonunun baş tanrısı Nippurlu Enlil'in bütün ülkenin sorumluluğunu ona verdiğini ilan eder ve "Yukarı Deniz'den (Akdeniz) Aşağı Deniz'e (Körfez) uzanan yolu" denetim altında tuttuğunu söyler. Lagaş'ın yenik

düşmüş kralının, artık yalnızca Girsu'daki devlet kalıntısının hükümdarlığına indirgenmiş olan Uruingimgina'nın acı duyguları metinde korunmuştur:

> Ummalı adam (Lugalzagesi) Lagaş'ı mahvettiği için Ningirsu'ya karşı günah işledi! Ona (yani tannya) karşı kalkan eli kesilsin! Girsu kralı Uruingimgina hiç günah işlemedi! Bu günah, Umma hükümdarı Lugalzagesi'nin tanrıçası Nidaba'nın boynuna!
>
> (E. Sollberger, *Corpus des inscriptions "royales" présargoniques de Lagash*: Ukg. 12; Sollberger ve Kupper 1971: IC11m; Steible ve Behrens 1982: Ukg. 16; Cooper 1986: La 9.5)

* * *

2900'den 2340'a kadar Mezopotamya tarihinin 500-600 yıllık dönemi ancak eksik olarak yeniden düzenlenebilir: 2600'e kadar giden dönem (EH I ve II) arkeolojik belgelerle temsil edilmektedir –yazılı belgelerin varlığı toplumsal örgütlenmenin karmaşık yapısına işaret eder, fakat bunlar arkeolojik tablonun içini doldurmaya yetmeyecek kadar dağınık ve çapraşıktır. Bunu izleyen, kentlerin boyut bakımından çok genişlediği dönemde (EH III) belgeler daha çeşitli ve yoğun. Metne dayalı bilgiler eksiksiz olmasa da, yazılı sözcüklerin çevrilmesi sorunlarla dolu olsa da, iktidarın, ideolojik, ekonomik ve toplumsal sistemlerin yapısı hakkında bir şeyler anlaşılabilir. Fakat bilim adamlarının yine de bu zengin ve önemli, kent yaşamının temel kalıplarının ortaya çıktığı tarih evresini kavramaktan ne kadar uzak olduklarını en iyi gösteren Ur'daki mezarlarda bulunan toplu belgelerdir (Wooley 1934; 1982): Tek tek parçalar Mezopotamya toplumuna önemli ölçüde ışık tutar, ayrıca onca servetin ve el sanatlarının bir araya toplanması muazzam kaynakların olduğunun işaretidir; fakat önemli kimselerin hizmetkârları, ev eşyaları ve hazineleriyle birlikte gömülme nedeni tartışmaya açık kalmıştır (Moorey 1977; Pollock 1991). Bunlar krallarla kraliçeler miydi? Belirli bir ayine katılmış insanlar mıydı? Çoklu gömütler salt Ur'a mı özgüydü yoksa yaygın bir uygulama mıydı? Dönemin en zengin

bulgusunun önemi karşısındaki şaşkınlığımız bugünkü cahilliğimizin ölçüsüdür.

1c Akkad İmparatorluğu

Kaynaklara ve kronolojiye giriş

Mezopotamya'da Erken Hanedanlık'tan sonra gelen bu döneme adını veren, Mezopotamya'nın çeşitli kentlerini tek hanedanlığın kesintisiz denetimi altında toplamaya çalışarak iktidarı merkezileştirmek için yapılan ilk başarılı girişim olmuştur. Bunu pek çok yönüyle, güneyde önceki yüzyıla damgasını vurmuş olan kentler arası rekabetin birikimi olarak görebiliriz. Sonunda Lugalzagesi kapsamlı siyasal denetim hakkı olduğunu iddia etmiş, yerel hükümdarlara toprak bağışlama yoluyla denetimini sağlamlaştırmış (Charvát 1978), onları kendine bağımlı valilere dönüştürerek yeni topraklarında yönetim sisteminin temellerini atmıştı.

Akkad Dönemi'nin kesin tarihleri tartışmalıdır: Standart tarihleme 2340 ile 2159 arasında yaşandığını söyler, fakat Glassner (1986) tarafından ortaya atılan alternatif, daha düşük tarihleme 2296 ile 2105 arasını öngörür (bkz. tablo 3i ve 3ii). EH tarihlemelerinde kesinlik olmadığı düşünüldüğünde, Akkad Hanedanlığı için daha geç bir başlangıç yılını kabul etmemizin önünde belirli bir engel yok; geç son da ilginç sonuçlara işaret eder. Hanedanlık için alternatif terimler de "Eski Akkad İmparatorluğu", "Akkad Dönemi" ve "Sargon Dönemi"dir. Sonuncusu, adını hanedanlığın kurucusu Sargon'dan almıştır; öbürleri bugüne dek kesin yeri henüz saptanmamış olan, ancak Güney Mezopotamya ovasının kuzeyinde olduğu bilinen Sargon'un başkenti Akkad'ın adından türemiştir. Bir öneri de, bu kentin Kiş'in birkaç kilometre uzağında, henüz kazısı yapılmamış geniş bir höyüğün bulunduğu İshan Mizyad'da olduğu yolundadır (Weiss 1985 [0Gc]: 125); daha sonraki metinsel bulgular Dicle ile Diyala'nın birleştiği noktaya yakın olduğunu ortaya atar (McEwan, *AfO* Beiheft 9).

Tablo 3i Akkad hükümdarları ve ardıllarının kronolojisi

Akkad	*Uruk*	*Lagaş*	*Guti'ler*	*Kiş*
	Lugalzagesi	(Uruinimgina?)		Urzababa
Sargon (2340-2284)				
				(5 hükümdar daha?)
Rimuş (2284-2275)				
Mahiştuşu (2275-2260)				
Naram-Sin (2260-2223)				
Şarkalişarri (2223-2198)			Sarlagab	
İgigi				
Nanum		Ur-nigin	Lugal-uşumgal	
İmi				
Elulu (2198-2195)				
Dudu (2195-2174)	Ur-gigir		(toplam= 21 kral	
Şu-durul (2174-2159)		Ur-Baba		
		Gudea		
		Ur-Ningirsu		
		Pirigme		
		Ur-ni		
	Utu-hegal	Nammahani	Tirigan	

2113 = III. Ur Hanedanlığı'nın başlangıcı ("III. Ur")
(alternatif kronoloji için bkz. tablo 3ii, s. 60)

Akkad ile ilgili belirtilmesi gereken önemli bir nokta yeni bir yerleşim yeri olması –EH Dönemi'nde (olasılıkla küçük bir yer olduğu zaman) önemli kent merkezleri arasında değildi– ve bütün kaynakların onun Sargon tarafından kurulduğunda birleşmesidir. Erken Hellenistik Dönem'in (3. yüzyıl) başlarına dek varlığını sürdürmüş, ama bir daha önde gelen siyasal rol üstlenmemişti. Daha geç zamanlarda bugün Irak'ın kapladığı, kabaca Bağdat'tan Nippur'a dek uzanan topraklara kentin adına dayanarak "Akkad" dendiği, Nippur'dan Körfez'e uzanan bölgenin de "Sümer" olduğu varsayılır. Bu varsayımı destekleyen bulgular az –sonraki yüzyıllarda Güney Mezopotamya ovası için yaygın olarak kullanılan "Sümer ve Akkad" teriminin belirlenmiş coğrafi birimler olduğunu gösteren hiçbir veri olmamakla birlikte, taslak haritalarda bu varsayım gerçek olarak alınır. Terimin bölgedeki dilsel, kültürel ve siyasal çeşitliliği ifade etmesini kabul etmek daha akla yatkındır.

Akkad İmparatorluğu'nun kurulması ve büyümesiyle bölgede konuşulan, kentin adına dayandırılarak Akkadca diye bilinen Sami dilinin yazıya geçirilmesi de yaygınlaşmıştı. Sonraki iki bin yıl Mezopotamya tarihine egemen olan bu dildir: Bu dönemde kullanılan dilin belirli şekli "Eski Akkadca" diye bilinir. Sümerce bir ölçüye kadar idari ve hukuki alanda, özellikle de edebi metinlerde en azından bir altı yüz yıl daha kullanılmaya devam etse de (ve ayinlerde söylenen belli Sümer ilahileriyle duaları Hellenistik Dönem'in başlarına dek duyulsa da (Kuhrt ve Sherwein-White, *JHS* 111 (1991)), olasılıkla bu dönemden sonra yaygın konuşma dili olma özelliğini yitirmiştir (Cooper 1973).

Bilim adamlarının Akkad Dönemi ve hiç olmazsa ilk beş hükümdarının başarılarından bazıları hakkında çok şey bilmelerinin nedeni, belgelerin (bunlar arasında birkaç kraliyet yazıtı da bulunur) nispeten bol olmasıdır (Gelb 1961; Hirsch 1963; Michalowski 1980b; Kutscher 1989; Gelb ve Kienast 1990), Belgeler, vazolarda, heykel kaidelerinde ve taş levhalardaki şükran metinlerinden mühürlerdeki kısa lejantlara kadar, geniş bir yelpazeye yayılır. Bir günlük geçici krallar dışında Akkad hükümdarlarının hepsinin

Tablo 3ii Akkad krallarının alternatif kronolojisi (*kaynak*: Glassner 1986)

Akkad	*Uruk*	*Lagaş*	*Guti'ler*	*Kiş*
	Lugalzagesi	Uruinimgina		Urzababa
Sargon (2296-2240)				
Rimuş (2239-2230)				
Mahiştuşu (2229-2214)				
Naram-Sin (2213-2176)		Lugal-uşumgal		
		Puzur-Mama	Erriduvazir	
Şarkalişarri		Ur-Utu	Sarlagab	Şa-addi-
(2175-2150)	Ur-nigin	Ur-Mama		kubbişin
İgigi		Lu-baba Elulmeş		
Nanum	Ur-gigir	Lu-gula		
İmi		İnim-ku	La-'arab	Beli-işar
Elulu		Gudea	Puzur-Sin	
	Puzur-ili			
Dudu	Ur-Utu	Ur-Ningirsu	İarlaka	
		Pirigme	Si'um	
Şu-durul	Utu-hegal	Ur-ni	Tirigan	
		Nammahani		

Bu kronolojide Ur-nammu (III. Ur'un kurucusu) iktidara geldiği zaman krallar hâlâ Akkad'da hüküm sürmektedir.

adı bu metinlerde geçer, ayrıca metinler en çok Sargon'un torunu Naram-Sin'den söz etmektedir ve bunlar aynı zamanda en uzun metinlerdir. Kraliyet yazıtlarının çoğu yalnızca daha geç kopyalarında yaşamaktadır. Bunlar, Eski Babil Dönemi'nde (yaklaşık 2000-1595) Sümer tanrılarının baş tapınağı olarak önemli bir ye-

re sahip Nippur'daki ("Ekur") Enlil tapınağı başta olmak üzere, tapınaklara bağışlanmış anıtlardan kopya edilmişti. İdari konulara ve ekonomik işlemlere ilişkin toplu belgeler yalnızca orada olmasa bile daha çok Güney Mezopotamya'da (Umma, Lagaş) ele geçmiştir, dildeki gelişmeleri gösteren yazılı metinlerse Diyala yöresinde bulunmuştu.

Büyük siyasal birimin örgütlenmesi tarihleme için tek tip sistem gerektiriyordu, ayrıca bu dönemde yıllara belirli bir olayın adını verme uygulaması başladı ve yaklaşık yedi yıl boyunca tarihlemede standart yöntem olarak kaldı. Yazıcılar, kendileri için böyle "yıl adlarını" bir araya topladılar, bunlar zamandizinsel çerçeve oluşturdukları kadar değerli tarihsel bilgiler de verebilir. Toplu yıl adlarının bu döneme ait Sümer Kral Listesi'ni (bkz. s. 34-40) derleyenlerin kullandığı kaynaklardan alındığı neredeyse kesin; Akkad Hanedanlığı listesinin daha güvenilir olması da bununla açıklanır.

Hanedanlığın Mezopotamya tarihi üzerindeki büyük etkisinin bir sonucu da kraliyetin şükran yazıtlarının kopyaları olduğu ileri sürülen, fakat öğretici amaçla yazıldığı belli olan, Akkad krallarından bazılarıyla ilgili geç öykü derlemeleridir. Yazıtlara öyküdükleri için bu belirgin tarza "*narû* edebiyatı" terimi yakıştırılmıştır (Güterbock 1934/1938; Goodnick-Westenholz 1983; Galter 1986); *narû* "stel" anlamına gelen Akkadca bir sözcük, diğer bir deyişle bir kral tarafından dikilen taş anıttır. Bu tarzın en ünlü örneği Sargon'un "doğum efsanesi" olup, bugüne dek gelmiş kopyaları en az Geç Assur Dönemi'nden (720-610) kalmadır (Lewis 1980; Glassner 1988). Akkad Hanedanlığı'nın apansız gibi görünen yükselişi, uzak diyarlara fetih ve seferleri ve görünüşe göre aniden çöküşü, hem Sümer hem Akkad dillerinde geniş bir efsane ve destan grubunun hızla üretilmesine yol açmıştı. Öyküler daha çok imparatorluğun kurucusu Sargon'a ve onun ünlü torunu, bazen yanlışlıkla dedesinin kurduğu hanedanlığı felakete sürükleyen son hükümdar diye tanıtılan Naram-Sin'e odaklanır (Cooper 1983).[6] Bu öyküler Hellenistik Dönem'in başlarında da oradan oraya dolaşmaya, kopyalanmaya, yeniden biçimlendirilmeye ve okunmaya

devam eder. Akkad krallarının ideolojik ve simgesel önemini dramatik bir biçimde gözler önüne serseler de, dönemin güvenilir tarihsel kaynakları olarak düşünülmemelidirler; ancak bunları böyle yorumlama arzusuna karşı durmak her zaman kolay olmaz. Hanedanlığın süregelen ünü, Eski Babil Dönemi'nin "tarihsel kehanetleri" ile de gösterilmiştir. Mezopotamya'da, güneş tanrısının geleceği koyunların iç organlarına "yazdığına" inanılırdı. İç organlar incelenir, üzerinde çalışılır ve belli şekillere belirli anlamlar yüklenirdi (bu işlem ekstispisi –kurbanlı kehanet– diye bilinir). Böyle şekilleri ve anlamlarını sıralayan birkaç derlemede belli özelliklerin Akkad hükümdarlarının yiğitliklerini simgelediğinden söz edilir. Örneğin: "Eğer 'saray kapısı' (karaciğerin bir bölümü) çiftse, böbrek üçlüyse ve safra kesesinin sağında iki gedik varsa, Naram-Sin'in kentin surunda gedik açması üzerine esir aldığı Apişal hükümdarına ilişkin bir belirtidir' (YOS X 24:9). Finkelstein'a göre (1963), kehanetin doğası gereği böyle bağlantılar yaşanmış çağdaş olayların gözlemlerine dayanılarak kurulmuş olmalı, dolayısıyla kehanetler değerli tarihsel kaynaklar olabilir. Bunu kabul edemeyiz; gerek kehanetlerde verilen bilginin türü, gerekse kehanette bulunma ve bunları yayma ortamının daha iyi anlaşılması sayesinde bunların yalnızca Akkad krallarıyla ilgili öykülerin popülerliğini yansıtan makale türünde çalışmalar olduğu ortadadır (Cooper 1980).

Akkad'ın yükselişi ve düşüşü

Sargon'un kökenleri ve iktidara yükselişi, sonradan onunla ilişkilendirilen çeşitli masallarla anlaşılmaz kılınmıştır. Tüm dünyada yaygın olan, doğar doğmaz terk edilmiş kahraman motifinin kullanıldığı geç tarihli "doğum efsanesi"ne göre, onunki bir "fakirlikten zenginliğe" öyküsüydü (elde kalmış en erken tarihli metin 8. yüzyıl Ninova'sinden gelir):

> Sargon, kudretli kral, Akkad kralı, bu benim;
> Annem bir *ēntum* idi (çok yüksek statüde kült görevlisi), babamı tanımadım;

Babamın kardeş(ler)inin (mekânı?) dağlarda;
Kentim Azupiranu, Fırat'ın kıyılarında;
Annem, *ēntum*, bana gebe kalmış, beni gizlice doğurmuş;
Beni kamış bir sepete koymuş, "kapımı" (yani kapağı) ziftle yapıştırmış;
Suları yükselmeyen ırmağa bırakmış;
Irmak yardım etti bana, su çekici Akki'ye götürdü.
Su çekici Akki ibriğini daldırırken çıkardı beni sudan;
Su çekici Akki oğlu bildi beni, büyüttü;
Su çekici Akki bahçesine bahçıvan yaptı beni.
Bahçıvanken İştar (Akkadlann aşk ve savaş tanrıçası) bana âşık oldu;
[56] yıl krallık yaptım.

(King 1907: ek I; *ANET*: 119; Lewis 1980)

Halk söylencelerinden[7] çıktığı varsayılan daha eski (ikinci binyılın ilk yarısından) malzeme, Sargon'a birazcık farklı bir özgeçmiş yakıştırır: Sargon mütevazı bir ailedendi, babası muhtemelen hurma yetiştiricisiydi (öykünün geç tarihli versiyonundaki soylu anneden hiç söz edilmez). Bir yolunu bulup Kiş kralı Urzababa'nın sarayına girmiş ve onun hizmetinde kap taşıyıcılığa yükselmiştir. Bilinmeyen bir nedenden ötürü tanrılar kralın devrilmesini buyurmuşlar, Urzababa'nm çevirdiği dolaplara rağmen Sargon kral olmuş, bir kent kurmuş ve "dünyaya" hükmetmiştir (Cooper ve Heimpel 1983).

Sargon'un erken tarihinin epey güvenilir görünen biricik özellikleri, Akkad'ın siyasal sahneye yeni çıkması ve hem Urzababa'nın hem Lugalzagesi'nin Sargon'un çağdaşları, özellikle ikincisinin durumunda, rakipleri olmasıdır. Bunun dışında kalan her şey belirsizdir; sözlük anlamı "meşru/gerçek kral" anlamına gelen Sargon'un adı bile kuşkuludur. Mümkün görünen ise, bağımsız bir kral olarak kendi yerini sağlamlaştırdıktan sonra Sargon'un olasılıkla İran'ın batısına sefere çıkmış, kuzeye savaş açmış ve, belki de ekonomik ve siyasal açıdan en önemlisi, Mari, Ebla ve daha batıda "Sedir Ormanı ile Gümüş Dağı'na kadar" olan güçlü devletlere karşı başarılı seferler yapmış olduğudur (Sollberger ve Kupper 1971: IIA1b; Yarmuti'nin yerinin saptanması sorunu için krş. *RLA* 5: 266-267). Bu aşamada sözü edilen bu bölgelerin Sar-

gon'un dünyasında nereye kadar ve nasıl yer aldıklarını saptamak güç. Bir sorun, Sargon'un Güney Mezopotamya kentlerini fethettiği tarihtir. Krallığını nispeten geç bir tarihe yerleştirmek için birkaç etmen ortaya konulabilse de (Jacobsen 1957), bu bulguların sorunu çözmekte yetersiz kaldıklarını kabul etmek en doğrusu. Eldeki veriler bir tek Nippur'daki, Eski Babil Dönemi'nde kopyası çıkarılmış bir yazıttan alınmadır:

> [Sargon, Akkad kralı, İnanna'nın ..., Kiş kralı, Anu'nun (gök tanrı) kutsadığı], ülkelerin [kralı], Enlil'in valisi, Uruk kentini fethetti, duvarlarını yıktı. Savaşta Uruk (halkı) ile çarpıştı, Uruk kralı Lugalzagesi'yi tutsak aldı, ona tahta boyunduruk takıp Enlil'in kapısına götürdü.
>
> Akkad kralı Sargon bir savaşta Ur (halkı) ile çarpıştı, kenti mağlup etti, duvarlarını yıktı. E-Nin-kimara'yı (olasılıkla Ur ile Lagaş arasında bir kasaba) mağlup etti, duvarlarını yerle bir etti, Lagaş'tan denize kadar uzanan topraklarını fethetti. Silahlarını denizde yıkadı. Umma ile çarpıştı [ve kenti mağlup ederek duvarlarını yerle bir etti].
>
> Ülkelerin kralı Sargon'a Enlil rakip tanımamıştı; Enlil ona Yukarı Deniz ile Aşağı Deniz'i bağışladı. Aşağı Deniz'den itibaren Akkad yurttaşları egemenlik kurdular. Mari ile Elam, ülkelerin kralı Sargon'a verildi. Sargon, ülkelerin kralı, Kiş'i yeniden ayağa kaldırdı ve kenti (kaçan halkıyla) doldurdu.
>
> (PBS 5: 34&41 ve PBS 15: 41; Sollberger ve Kupper 1971: IIA1a)

Tabletin ne yazık ki kırılmış olan son bölümünden, anıtın orijinal halinde Sargon'un, başta Lugalzagesi olmak üzere, yendiği düşmanlarıyla birlikte betimlendiği anlaşılıyor. Akkad'ın denetimi ellerinde tutan, tutsak edilen kralların yerine geçtikleri tahmin edilen yöneticilerine yapılan gönderme çok açık olmakla birlikte, kimi durumlarda yerel hükümdarların rahat bırakıldığına işaret eden pek az bulgu var. Kiş'in yeniden inşa edilerek yeniden yerleşime açılmasına yapılan gönderme, kentin daha erken bir tarihte yenik düşerek yerle bir edildiğine değindiği için havada kalıyor. Sargon'un 56 yıllık (krş. Foster 1982a) krallığı sayısız seferleri ve onların ardından gelen idari alanda yeniden yapılanmaya gitmekle geçmişe benziyor. Daha geç tapınak ilahileri külliyatında, Sar-

gon'un egemenliğini pekiştirmek üzere attığı adımın ilgi çekici yönü dillendirilir. İlahilerin, özellikle İnanna'yı öven kült şiirlerinin içeriği Sargon'un kızı Enheduanna'ya işaret eder (Hallo ve Dijk 1968). Kireçtaşından yuvarlak bir plaka üzerine kazılmış yazılar (Winter 1987b) ile edebi belgeler Enheduanna'nın Ur'daki ay tanrısı Nanna'nın kült "gelini" (*ēntum*) olarak yüceltildiği izlenimini uyandırır. Bu makam çoktandır varolsa da artık ve sonraki 500-600 yıl boyunca, Mezopotamya kralının kızına verildiği ve kralın kızı da basit bir kent yöneticisinden daha fazla güce sahip olduğu (ya da bunu iddia ettiği) için, makamın önemi artmıştır. Enheduanna'nın üstlendiği başlıca görev kralın, babasının iyiliği için yakarmaktı. Bu görevle birlikte gelen daha geniş kapsamlı, siyasal anlamlar o kadar kesin değil. Enheduanna'nın yalnızca Ur'da Nanna'nın "gelini" olarak rol almakla kalmayıp aynı zamanda Uruk'taki belirli ayinlerde öne çıkmış olduğu ileri sürülür (Hallo ve van Dijk 1968). Öyleyse, kralın bu kadar yakın bir akrabasının maiyetindekilerle birlikte Sargon'un baş düşmanı Lugalzagesi'nin iktidarının merkezinde iki yerde sürekli hazır olması Akkad'ın Güney Mezopotamya'daki egemenliğini güçlendirmeye yaramış olmalı.

Sargon'un ardından yerine iki oğlu Rimuş ile Maniştuşu geçti. Yeni kurulmuş bir imparatorluğun denetimini üstlenmekle ilgili gözle görülür sorunlara rağmen babalarının fethettikleri toprakları hiç eksiksiz ve başarıyla ellerinde tutmanın üstesinden geldikleri anlaşılmaktadır. Bu nokta bir tek yazıtlarla ve bulguların dağılımına bakarak (Nissen 1988) değil, aynı zamanda fetihten sonra yandaşlarına bağışlanan (Rimuş: Foster 1985) ve doğrudan satın alınan topraklardan bellidir (Maniştuşu: MDP 1vd). Irak'ın kuzey bölgesinde (Assur; Ninova) ve Habur dolaylarında (Tell Brak) egemenlik kurdukları özellikle kanıtlanmıştır.

İmparatorluk Naram-Sin döneminde zirveye ulaşmıştı. Elimizde onun saltanat dönemiyle ilgili çok daha fazla yazılı belge bulunur, bunlar arasında uzun kraliyet yazıtları (çoğunun geç kopyaları) da var. O zamanki örgütlenmeyi neredeyse tümüyle belirlemek mümkün: Suriye'nin kuzeyinden İran'ın batısına kadar uzanan garnizonlar olduğu biliniyor; Sargon'un Ur'daki *ēntum* ma-

kamına bir kral kızının atanması politikasının sürdüğüne ilişkin bulgular var; kraliyet ailesinin diğer üyeleri de başka yerlerdeki (örn. Mari'deki) kült görevlerine yerleştiriliyor; kral büyük tapınak inşaatlarıyla ilgileniyor; kraliyet ailesinin akrabaları da vali olarak atanıyor. Sıkı denetlenen bu imparatorluğun sınırlarının hemen ötesinde, Pir Hüseyin'de (Diyarbakır'ın kuzeydoğusu) ve Zagros'daki Derbend-i Gaur'da bulunan kaya kabartmaları Naram-Sin'in daha uzaklardaki serüvenlerini ölümsüzleştirir. Üç yazıtın batıda Ebla'ya karşı yapılan seferlere değinmesi, bölgede imparatorluk sınırlarına katılan toprakların nereye kadar uzandığı sorusunu akla getirir.

Naram-Sin'in saltanat dönemindeki en çarpıcı gelişme, hizmetkârlarına ait ya da onlar tarafından adanmış olan eşyalarda görüldüğü üzere, kraliyet unvanlarındaki değişiklikti. Akkadlı bir memurun Tello'da (antik Girsu) bulunan iki tablete basılmış mührünün lejandında şöyle yazar:

> Naram-Sin, kudretli adam, Akkad'ın tanrısı, dört bölgenin (yani evrenin) kralı: Lugal-uşumgal, yazıcı, Lagaş valisi.
>
> (F. Thureau-Dangin, *Recueil des tablettes chaldéennes*, 1903: 165, 166; Sollberger ve Kupper 1971: IIA4p)

Tanrısallık öğesi, o dönemin zafer anıtlarındaki Naram-Sin betimlerine de yansımıştır: Kral, diğer insanlardan daha uzun boyludur (daha erken betimlerin tersine) ve başında tanrılara has bir alamet olan boynuzlu miğfer vardır (şekil 5). Naram-Sin'in tanrılaştırılması konusuna Kuzey Irak'taki Dohuk yakınlarında bulunan ve Akkad Dönemi sanatının eldeki zengin repertuvarına katkıda bulunan dökme bakır bir heykeldeki yazıt ışık tutar (Al-Fouadi 1976) (Amiet 1976):

> Naram-Sin, kudretli Akkad kralı: Dünyanın dört köşesi ona düşmanca karşı durunca İştar'ın aşkıyla dokuz savaştan muzaffer çıktı, onu tutsak almak için sefere çıkan kralları bile alt etti. Kentini kuvvetli kılmak için bütün

> gücüyle bastırmakta başarılı olduğu için kenti (yani kent sakinleri), Eanna'nın İştar'ına, Nippur'un Enlil'ine, Tuttul'un (Belih suyu ile Fırat'ın kavuştuğu yere yakın) Dagan'ına, Keş'in Ninhursanga'sına, Eridu'nun Enki'sine, Ur'un Sin'ine, Sippar'ın Şamaş'ına, Kuthu'nun Nergal'ine yakararak onun kentleri Akkad'ın tanrısı olmasını dilediler ve Akkad'ın ortasında ona bir tapınak yaptılar.
>
> (Farber 1983)

Naram-Sin hakkındaki daha geç öyküler ona karşı başlatılan büyük bir ayaklanmayla ve bazıları şeytani güçlerce yönetilen, eninde sonunda geri püskürttüğü saldırılarla ilgilidir. Öyleyse bu da, en azından metne göre, ülkesine yönelik büyük bir tehlike karşısında gösterdiği başarının vatandaşları ferahlatıp büyük bir sevinçle karşılandığının, bundan dolayı halkın onun tanrılıkla onurlandırılması için yakardığının göstergesidir –daha önceden Mezopotamya'da olduğu bilinmeyen, ancak aralıklarla da olsa Eski Babil Dönemi'ne dek sürdürülen bir uygulama.

Zaman zaman imparatorluğun bütünlüğüne yönelik tehditler olması şaşırtıcı değil, fakat sonunu getiren nedenin dış baskılar olup olmadığı belirsiz. Akkad Hanedanlığı'nın çöküşüne dair geleneksel açıklama –Zagros bölgesindeki Gutilerin Akkad'ı yerle bir ettikleri– Naram-Sin'den sonra şanlı hanedanlığın ansızın yok olmasını açıklamaya yönelik, *olay sonrası* ortaya atılan varsayımlarla yaratılan aldatıcı görünüşün bir parçası olarak gösterilmiştir (Hallo 1971; Michalowski 1983; Glassner 1986). Her ne kadar zorluklar yaşandığını belirten izler (Glassner 1986) olsa da, gerçekte hanedanlık Naram-Sin'in ardılı, olasılıkla sınırlarına yönelik saldırıları geri püskürtmek zorunda kalmış Şar-kali-şarri'nin denetiminde şöyle böyle yirmi beş yıl daha sürmüştü. Her şeyin yolunda yürümediğini düşündürense, onun krallığının arkasından kısa süreli anarşinin ortaya çıktığı ve bu anarşinin Akkad'daki hanedanlık zincirini kırdığı gerçeğinde gizlidir. Ayrıca yerel hükümdarlardan birkaçı Güney Mezopotamya merkezlerinde (Lagaş, Kiş, Uruk) bağımsızlıklarını yeniden ele geçirmiş, Gutiler de Diyala yöresinde küçük bir merkez üssü kurmuşlardı. Böyle-

likle Akkad'daki iktidar mücadelesi çözüldüğü zaman, hükümdarlık süreleri toplam kırk altı yıl olan son iki hükümdara (Dudu ve Şudurul) kalan topraklar kent dolaylarına indirgenmişti.

Şekil 5 Susa'dan Naram-Sin zafer steli (Louvre; çizim D. Saxon)

Kral ve ülke

Kaynaklar bölük pörçük, dolayısıyla imparatorlukla ilgili bilgimiz kısıtlı, bu nedenle kralların herhangi bir imparatorluk kurmak üzere giriştikleri en ufak çabayla anlık, kısa süreli başarı patlaması yaşadıkları izlenimine kapılmak fazla kolaycılık olur. Bu bir saptırmadır: Sargon'un tahta çıkışından Şar-kali-şarri'nin ölümüne dek geçen süre 140 yıldı; bunun en az yüz yılında Akkad kralları geniş bir alanı (Mezopotamya'nın çoğu, Batı İran'ın bazı kesimleri ve Elam) doğrudan kendi denetimlerinde tutmuşlardı. Üstelik, bulguların engelleyici yönlerine rağmen, oldukça bilinçli bir merkezileşme politikasının olduğu kesindir. Böylece Akkad, imparatorluğun simgesi olan ve diğer bütün kentleri gölgede bırakan ("Akkad kraldır"; "tanrısal Akkad"), kralın oturduğu *eşi benzeri olmayan* bir kent (bkz. Naram-Sin yazıtı, s. 66-67) olmuştu. Günümüze kadar gelen arşivler tarım fazlasının Akkad için üretilip oraya gönderildiğine işaret ediyor; aynı şekilde, zanaatkârlara iş ısmarlayan ve alan da başkentti; kral, kraliyet ailesi ve ileri gelenler orada yaşadıklarından Akkad başlıca tüketim merkezi olmuştu. Kraliyet yazıtlarında, uzak yol ticaretinin yöneldiği en önemli merkez olarak oynadığı rol de vurgulanır:

> Sargon... Akkad rıhtımlarını Meluhha'nın (=Hindistan), Magan'ın (Umman) ve Dilmun'un (Bahreyn/Körfez) gemileriyle doldurdu.
> (PBS 15: 41 ve 34; Sollberger ve Kupper 1971: IIA1b)

İndus Vadisi ile bu dönemde sıkı ticari ilişkiler kurulmuştu, o kadar ki Mezopotamya'da bir Hintçe (Meluhha dili) çevirmeni de bulunuyordu (Edzard 1968-9: no. 33). Akkad dış ülkelerden gelen mallarm başlıca alıcısıydı:

> Kiş kralı Mahiştuşu Anzan ile Şerihum'u fethedince Aşağı Deniz'i gemilerle geçmek mümkün oldu... Denizin öbür yakasındaki kentler(in) 32'si birden savaş için birleşti. Ama galip gelen o oldu, onlann kentlerini fethetti, prenslerini öldürdü [ve] kaçırdı... Aşağı Deniz'in ötesindeki dağlardan kara taşlar çıkardı; (onları) yüklediği gemileri Akkad rıhtımına demirletti.
> (MDP XV: 1-3; Sollberger ve Kupper 1971: IIA3b)

Merkezi idari mekanizmanın kurulması o dönem boyunca yazılarda, ağırlık sistemlerinde, takvimde (yıl adları için bkz. s. 61) ve arşivlemede standardizasyon artışına yansır (Foster 1986). Bazı yerlerde küçük bir garnizonun başında askeri bir komutan varken, fethedilen alanların yönetimi kralın atadığı valilerin (e n s i) elindeydi. Bazı Akkad krallarının (örn. Susa: Carter ve Stolper 1984: 14-15) valiliğe yerel hükümdarları atadıkları ya da memuriyetlerini onayladıkları görülmekle birlikte, valilerin ancak onların izniyle ya da onlarla anlaşmaya vararak göreve geldikleri gerçeği Akkad egemenliğinin gücünün ölçüsüdür. Sargon'un Akkadlı yurttaşlarının Aşağı Deniz'den itibaren bütün toprakları denetim altında tutması (bkz. s. 63-64), ayrıca Naram-Sin'in krallığından kalma bulgular imparatorluk hükümetinin üyelerinin kraliyet ailesi gibi Akkad sarayından geldiklerini ortaya koyar; kilit merkezlerdeki tapınak kurumlarının sıkı denetimi öncelikle kraliyet ailesine akraba olanlarca yapılmaktadır (bkz. s. 65-66). Gerek arkeolojik bulgular (Tell Brak: Nissedn 1988; Jidle: Mallowan, *Iraq* 8 (1946)) gerekse metinlerdeki göndermeler (Sikamanum: Hirsch 1963, Naram-Sin b5: IV 20-V 16) pek çok yerin askeri savunma ve denetleme için kale ve hisar olarak konuşlandırıldığını göstermektedir; kraliyet ailesinin bunların kurulmasına katkıda bulunması birkaçına hanedanlığın ya da kurucunun adının verilmesinden bellidir: "Dur-Rimuş" = "Rimuş Kalesi", "Dur-Akkade" = "Akkad Kalesi".

Kralın konumu siyasal merkezileşmeyi yansıtır. Birleştirici baş aktör olarak önemi ona yakıştırılan yüceltici adlardan, örneğin "Kral-benim-Kalem" (Westenholz 1979: 111), bazen tanrılar yerine onun adına ant içilmesinden (Edzard 1974); anlaşmazlıklarda son sözü söyleyen arabulucu olmasından (Glassner 1986: 13) anlaşılır. Rakipsiz üstünlüğü unvanlarından bellidir: Bazen nitelikleri belirtilmeksizin yalnızca "kral" olarak söz edilir. İdeoloji ona nihai güç yüklediğinden ülke genelindeki varlığı hem fiziksel hem de simgesel açıdan yaşamsal önem taşır: Bundan dolayı kral maiyetindekilerle birlikte ülkeyi dolaşır (Foster 1980), simgesel varlığı kentteki tapınaklara dikilen gerçek boyuttaki kraliyet heykelleriy-

le imparatorluğun dört bir köşesine taşınır. Son olarak kral insanlık ötesi biri olarak göklere çıkar, tanrılar dünyasıyla uyrukları arasında aracılık yapar: Aralarına katılmasına izin veren tanrılar gibi, o da halkın gözünde servetin, mevkiin ve güvenliğin sağlayıcısıdır (bkz. Naram-Sin yazıtı, s. 66-67).

İlk dört Akkad hükümdarının saltanatı boyunca kralın savaşçı ve muzaffer fatih rolü sürekli vurgulanır. Ona takılan lakaplar kurduğu egemenliğin evrensel boyutunun altını çizer, yazıtlar da uzak ve yabancı topraklara yapılan bitmek bilmeyen seferleri anlatır:

> İnsanların ortaya çıkışından beri krallar arasından hiçbir kral Armanum ve Ebla'yı kasıp kavurmadı.
>
> (UET 1: 24A; Sollberger ve Kupper 1971: IIA4e)

> Akkad kralı Naram-Sin, Barahşi'ye kadar Elam'ın bütün topraklarına ve Sedir Ormanı'na kadar Subartu (kuzey) topraklarına... daha da ileriye, Talhatum'a gittiğinde o yol krallar arasında hiçbir kral tarafından izlenmemişti: Naram-Sin, Akkad kralı, o yolu gitti, İnanna karşısına rakip çıkarmadı. Subartu valileri ve yüksek ülkelerin reisleri ona saygılarını sundular.
>
> (UET 1: 274; Sollberger ve Kupper 1971: IIA4d)

Askeri örgütlenme büyümüş ve karmaşıklaşmıştı. Kentlerden gelen askerler kullanılır, Amurrular ve Gutiler gibi dağların eteklerinde yaşayan çoban topluluklardan özel birlikler kurulurdu. Askerlere tayın, yün ve silahtan başka geçimlerini sağlamaları için arazi verilirdi. Kralın bu işlerdeki kişisel sorumluluğu Sargon'un kendi sözlerinden anlaşılır:

> 5.400 (askeri) adamı her gün gözümün önünde doyurdum.
>
> (PBS 15: 34 & 41; Sollberger ve Kupper 1971: IIA1b)

Uzak diyarlarda elde ettiği ganimetler kralın hazinesine katılır, şaşaalı armağanlar olarak tapınaklara, kralın uyruğundaki

gözde kimselere, kraliyet ailesi üyelerine dağıtılırdı –bu yaklaşım hükümdarın seçkin duruşunu vurgulamaya yarardı, ne de olsa bu serveti askeri başarılarıyla elde eden ve denetleyen kraldı. Kraliyet seferleriyle ele geçirilen bir başka servet türü de topraktı; kral onu ister kendinin ve akrabalarının mülkünü büyütmek için kullanır, ister parselleyerek memurlarla askerlere bağışlardı (Foster 1985). Büyük serveti sayesinde yoksul çiftçilerin toprağını satın alabilir ve uygun gördüğü kimselere verebilirdi (Mahiştuşu dikilitaşı, MDP II: 1 vd). Çoğunu kiracıların işlediği araziler kralın, kraliyet ailesi üyelerinin ve saraydaki üst düzey görevlilerin Güney Mezopotamya genelinde toprak sahibi olduklarını gösterir (Foster 1982a).

Birlikte ele alındığında bulgular kralın konumunda servetiyle, siyasi açıdan merkezi yeriyle ve askeri önder olmasıyla doğrudan bağlantılı yeni ve önemli gelişmelerin olduğuna işaret etmektedir. Gözle görülür ihtişamı çok belirgindir –giydiği giysiler, saç biçimi özeldi, kraliyet nişanını taşırdı, dallı budaklı oyma bir tahta otorur ve üstün elişçiliği ürünü silahlar kullanırdı. Bu gibi malzemelere ve ideolojiye daha önce de rastlanmakla birlikte, hiçbir zaman Akkad krallarının gücünü ve başarısını doğrudan yansıttıkları bu dönemdeki kadar incelikli olmamışlardı. Aynı zamanda, Akkad Hanedanlığı'nın getirdiği büyük dönüşümlerin altında güçlü bir sürekllilik öğesinin yattığını belirtmekte yarar var: Siyasal kültür ve ideolojinin özü, yine de bir kentin diğerleri üzerinde egemen olması anlayışına odaklıydı; bu geniş siyasal kümeleşmenin kralının "toprakların kralı" veya "dünyanın dört köşesinin kralı" olmanın dışında ve her şeyden önce "Akkad kralı" diye anılması, kente aidiyetten ayrı olarak yeni bir "ulusal" kimlik fikri geliştirilmediğini gösteriyordu; bu arada, önceki dönemden gelen egemenlik taslayan geleneksel "Kiş kralı" unvanının kullanımından vazgeçilmemişti. Gelecek yaklaşık beş yüz yıl boyunca Mezopotamya tarihinde baskın olan siyasal örüntüdür bu; daha sonraki krallar, Akkad İmparatorluğu'nu tek bir kentin diğerleri üstünde denetim kurmayı başarabilmesinin en önemli örneği olarak görecekti.

1d III. Ur Hanedanlığı (2112-2004)

Akkad'ın sonundan Ur'un yükselişine

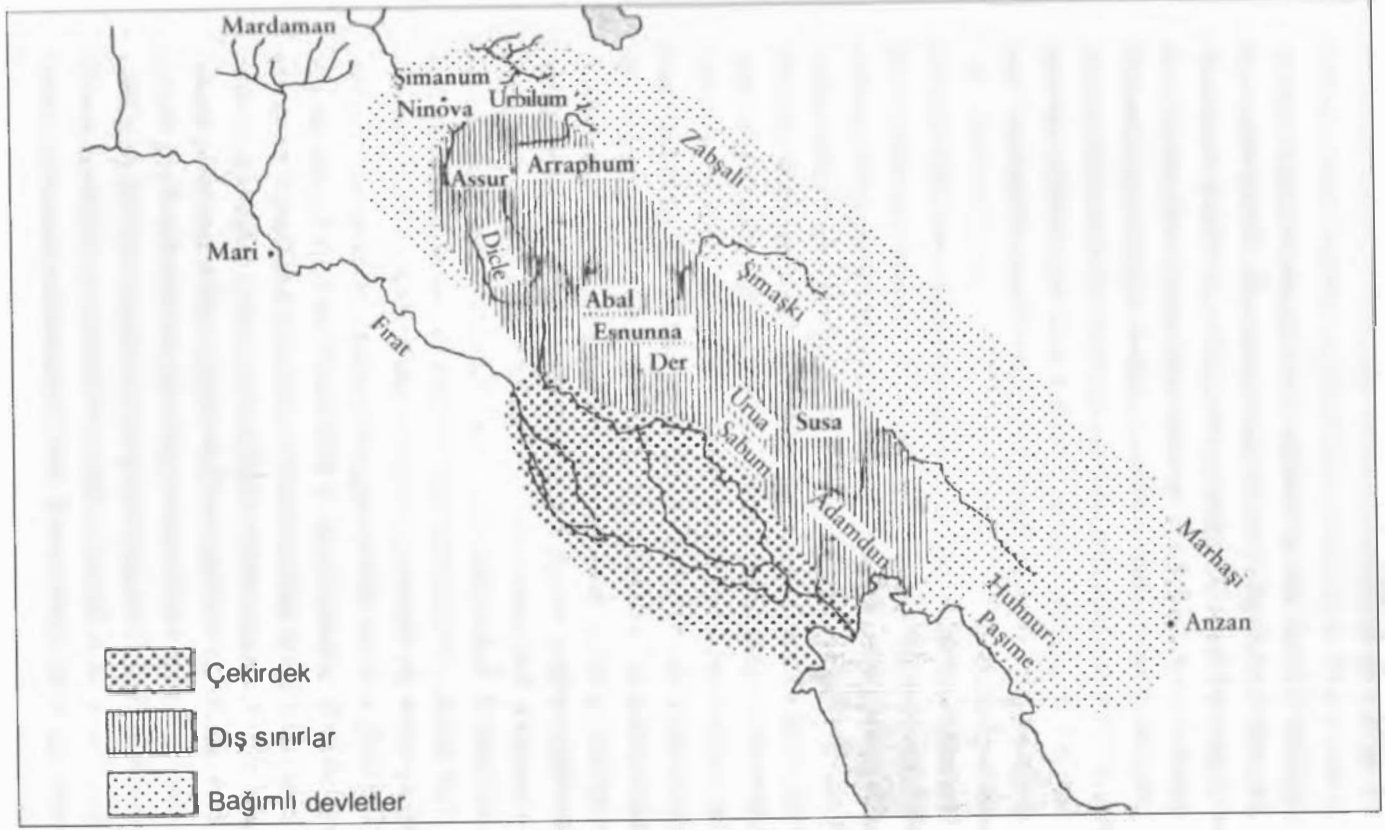
Son Akkad hükümdarlarıyla onlardan bir kuşak sonrasında Güney Mezopotamya'daki görünüm (krş. tablo 3ii), iktidarın birkaç farklı yerel hükümdar arasında paylaşıldığı EH III Dönemi'ndeki siyasal örüntüyü çağrıştırır; artık belli başlı merkezler Uruk, Lagaş, Kiş, Akkad ve Diyala'daki Gutilerdir. Bir yüzyıldan az bir zaman sonra bu döneme ait edebi bir metin bütün bölgeyi, tıpkı Akkad'ın çöküşüne yol açtıkları gibi, doğudaki dağlardan gelen saldırgan barbarların, Gutilerin egemenliği altında gösterir. Onları başlarına musallat eden, tanrılar topluluğunun başı Enlil'di, çünkü Naram-Sin kutsallığa saygısızlık etmişti: Enlil'in kenti Nippur'daki malları ve tanrı heykellerini götürmekle suçlanıyordu:

> Talan edilmiş bir kentin malları değillerdi ama,
> Koca gemiler yanaşıp tapınağa,
> Koca gemiler yanaşıp Enlil'in tapınağına
> Kentteki mallar kaldırıldı
> Kentteki mallar kaldırılırken
> Akkad'ın sağduyusu da kalkıyordu
> Gemiler limanda çatırdarken, Akkad'ın aklı başından gidiyordu.
>
> Kasıp kavuran fırtına bütün ülkeyi sarar
> Yükselen sel sularına karşı konamaz
> Sevgili Ekur'u (Enlil'in Nippur'daki tapınağı) yıkıldığı için, Enlil
> (öç uğruna) neleri yıkacak acaba?
> Guti dağlarına doğru baktı;
> Uçsuz bucaksız dağ sıralarını baştan aşağı taradı -
> İnsan sınıfından sayılmayan, topraktan pay almayan,
> Engel tanımaz Guti,
> Güdüleri insana, akılları köpeğe, hatları maymuna benzer-
> Onları çıkardı Enlil dağlardan.

Çekirge sürüleri gibi yayıldılar topraklara,
Kollanyla ovalan kaplarlar, onun (Enlil) adına hayvan avlarlar adeta,
Hiçbir şey kurtulamaz kollarından,
Hiç kimse kaçamaz kollarından.
Elçiler çıkamaz artık dağ yollarına,
Ulaklann gemisi geçemez ırmaklardan.
(Cooper 1983a: II. 142-63)

Akkad ordusunda hizmet eden Gutilerin doğu bölgesinde bir kesime egemen oldukları yönünde bazı bulgular olsa da, Akkad iktidarının parçalanmasını etkileyecek bir neden değildi bu. Akkad'ı yıkan tanrısal araca dönüşmeleri olasılıkla III. Ur Hanedanlığı'ndaki (2112-2004) kralların –diğer bir deyişle, metnin oluşturulduğu dönemin– ideolojik çıkarlarını yansıtmaktadır. Akkad İmparatorluğu'nun çöküşüyle ilgili yaptıkları açıklamalarda onların vârisleri rolüne soyundular: Akkad kralları güçlerini yanlış kullanmış ve Akkad'ın fiziksel yıkımının sorumluluğu kültürel açıdan dışlanmış bir topluluğun sırtına yüklenmişti. Kesin olan, bu metinde tarihsel olayların çarpıtıldığıdır (Cooper 1983a).

Şar-kali-şarri'nin saltanatının sonuyla III. Ur Hanedanlığı'nın kurulmasını ayıran dönemin tarihi pek iyi bilinmez, fakat rakip kent hükümdarları arasında seçkinlik rekabeti oldukça açıktır. En ünlüleri, en azından şimdilik Lagaşlı Gudea: Siyah dioritten pek güzel yontulmuş sayısız heykelleri bilinir, bunlar öyle hayranlık uyandırmışlardır ki taklitleri de vardır (Johansen 1978; krş. F. Tallon, *Asian Art* 5/1 (1992)). Bunlardan ve ince taş oyma vazolardan başka en uzun ve en erken Sümer edebi metinlerinden bazıları Gudea döneminde yazılmıştı. Onun buyruğuyla kurulan birçok tapınaktan söz ederler, tapmak inşaatı için uzak diyarlardan nadide malzemelerin getirtilmesini ve tanrıların Gudea'yı özellikle kayırmalarını kutlayan bu eserler Sümer şiirinin en güzel örnekleri arasında yerlerini almışlardır (Falkenstein 1966). Ne var ki servetine ve ta Fırat'tan kereste getirdiğini iddia etmesine rağmen Gudea'nın hükümdarlığı kentinin çevresiyle sınırlı kalmıştı.

Harita 3 III. Ur Hanedanlığı devleti

III. Ur devletinin gelişmesi

Üçüncü binyılın son yüzyılıyla ilgili bulguların çoğu, Güney Mezopotamya'dan gelir; orada yeni bir siyasal bütünlük kentler arası düşmanlıklardan başarıyla çıkmış, önceki Akkad başarılarının yerini alıp, onların daha da üstüne koymuş ve yeniden tek bir kral altında siyasal birlik kavramını gündeme getirmiştir. Bu yeni, oldukça merkezileşmiş siyasal oluşum, Sümer Kral Listesinden gelen adıyla "III. Ur Hanedanlığı" ya da kısaca "III. Ur" diye bilinir. Aynı zamanda bu dönem "Yeni-Sümer" ve "Sümer Rönesansı" gibi terimlerle de anılır.

Hanedanlığın kökenleri belirsizdir. Yazıtlara bakılırsa, Sümer Kral Listesinde III. Ur'un kurulmasından hemen önce yedi yıllık hükümdar olarak gösterilen Uruklu Utuhegal Güney Mezopotamya'daki kentlerde hak iddia etme girişimlerinde bulunmuştu. Uruklu Utuhegal aynı zamanda Gutilerin Mezopotamya'dan sürülmelerini anlatan daha sonraki olağanüstü bir şiirin baş kahramanı olarak karşımıza çıkar (bkz. Kupper ve Sollberger 1971: IIK3a; *TUAT* I/4: 316-319). Ur'daki iki stel de III. Ur Hanedanlığı'nın ilk kralının Ur-Nammu/a olduğunu, Utuhegal'in orada valilik yaptığını gösterir. Bundan Ur-Nammu'nun bağımsız kral olmayı nasıl başardığını anlamak güç. Uruk'taki efendisine başkaldırdığı ve sonunda bölgenin denetimini onun elinden kaptığı ileri sürülebilir (*CAH* I, bölüm 22). Öte yandan ortaya atılan bir başka senaryoda (Hallo 1966; Sollberger 1954-6) Ur-Nammu aslında Utuhegal'in yakın akrabasıydı, Ur'u onun adına yönetiyordu. Ur-Nammu'nun bölgedeki denetimi Lagaş hükümdarı Nammahani tarafından tehdit edilince onu yendi ve öldürdü. Gösterdiği bu yiğitlik saltanatının dördüncü yılında ona "Sümer ve Akkad kralı" unvanını kazandırdı. Utuhegal'e neler olduğunun ayrıntısı bilinmiyor, fakat III. Ur kralları, Ur ile Uruk arasında Ur Krallığı açısından simgesel anlamda can alıcı rol oynayan yakın siyasal-kültürel bağlar kurmuşlardı. Böylece Utuhegal'e karşı hiçbir düşmanlık dile getirilmedi, Uruk'un başlıca kutsal mekânı Ur-Nammu tarafından özenle yeniden inşa edilerek görkemli bir zigguratla donatılınca, iki kent

arasındaki yakın kült ilişkisi sağlamlaştı. Gılgamış ve daha önceki diğer krallarla ilgili Uruk destanları bu dönemde klasik Sümer tarzında işlendi (bir tanesinde bu çok bellidir: Hallo 1974: 189; Michalowski 1987: 52). Hanedanlığın farklı üyelerinin efsanevi aile bağlarıyla kendilerini daha önceki Uruk krallarına yakın göstermeleri onların destanlara olan meraklarıyla ilişkili olabilir: Böylelikle Gılgamış'ın annesiyle babası olan Ninsun ile Lugalbanda, III. Ur krallarının tanrısal ana-babası olarak ululanırdı; Ninsun'a seçkin bir rol verilmiş (krş. Klein 1981a; 1981b), Gılgamış da Ur kralların kardeşi olarak tanıtılmıştı. "Urnammu'nun Ölümü" diye bilinen metin (Kramer 1967) bunu açıklar: Ur-Nammu'nun yeraltı dünyasında "kardeşi Gılgamış'a" armağan verdiğini belirtir.

"Sümer Rönesansı" teriminin bu dönemde kullanılmış olması Sümer kültürünün belirli biçimde yeniden canlanışına işaret etmektedir. Sümer edebiyatı ve dilinin belirgin atılımı düşünüldüğünde bu anlaşılabilir. Bu dönemden kalan bütün idari metinler Sümerce yazılmıştır; memur olacakların yazı yazmayı öğrendikleri okullarda (e d u b b a, Michalowski 1987: 51-54; Sjöberg 1974) yazılan Sümerce edebiyat metinlerinin sayısı çoktu; ayrıca yepyeni bir Sümer edebiyatı tarzı olan kraliyet ilahileri de aynı sıralarda yaratılmıştı (Klein 1981a; 1981b). Öyleyse Sümer dilinde yürütülen tüm bu etkinlikler; bastırılmış, yeniden su yüzüne çıkmaya ve kollanmaya gerek duyulan belli bir siyasal-kültürel kimliğin yeniden oluşumunu mu temsil eder? Bunu savunmak güç, çünkü bir önceki dönemde Sümer dilinde bir "düşüş" olduğu yolunda hiçbir bulgu yok. Bulgular daha çok Sümerce'nin artık sadece bir edebiyat dili olarak; III. Ur krallarının övündüğü ölü bir "kültür" dili olarak geliştiği (Michalowski 1987: 52) yönünde, belki de bunun nedeni yeni iktidar merkezinin konuşlandığı en güneyde geleneksel dil olmasıydı. Eğer erken "Sümer" geçmişine kararlı bir geri dönüş olduysa, o zaman Akkad Dönemi'nin reddedildiğine ilişkin izlerle de karşılaşmamız gerekirdi. Oysa böyle bir şey söz konusu değildir: Eldeki bulgular felaket döneminin, yaşandığı varsayılan Guti egemenliğinin sonucu olarak algılandığını göstermektedir. Hiçbir yerde Ur krallarının Akkad Hanedanlığı'na karşı ya da mu-

halif olduklarına rastlanmaz (Cooper 1983a; ayrıca siyasal hedefleri Akkad krallarınınkini temel almıştı (Oates 1986 [0Gb]), üstelik bu dönemde Nippur'daki Naram-Sin kültü korunmuştu. Son olarak Sümer metinlerinde yalnızca çok sayıda Akkadca sözcükler yer almakla kalmaz, kişi ve yeni kurulmuş kasaba adlarının çoğu da Akkadca olarak karşımıza çıkar (örn. İşbi-Erra, Puzriş-Dagan); daha da önemlisi kraliyet ailesinin, ilk ikisi dışında kraliyet ailesinden kraliçelerin, kızlarının ve oğullarının adları hep Akkadca'dır. Sümerce'nin öğrenim dili olması ve bürokratik işlemlere yerleşme çabası eğitimli seçkin kesimi tanımlamaya ve ayırt etmeye hizmet eden bir araç olarak görünür; bu ancak Sümerce'nin artık ortak konuşma dili olmamasının sonucu olabilirdi (Cooper 1973; Michalowski 1987: 53; "Sümer Rönesansı" hakkında daha kapsamlı tartışma için krş. Becker 1985).

III. Ur devletini bulgulardan canlandırmak

Bu döneme ilişkin on binlerce kaynak var; en büyük bölümünü de döneme damgasını vuran devlet denetimi ve devletin girişimlerini gösteren idari belgeler oluşturuyor (Steinkeller 1987a). Birçok araştırma yürütülse de pek çoğu tam olarak çözümlenmeyi bekliyor. Bunlar beslenme, giyim, hepsinden önemlisi imalat sanayileri ve tarımda planlamayla örgütlenme gibi günlük yaşamın küçük ayrıntılarına ilişkin eşsiz bilgiler verirler. Ne kadar çok insan gücü gerektiğini, su bentleriyle, tuzlu toprağın süzülmesiyle etkili sulama sisteminin gerektirdiği dolambaçlı inşaat tekniğini, (Kang 1973; Powell 1985; Civil 1987) büyük çapta ürün alınmasına yarayan ekim, hasat ve nadas yöntemlerini gözler önüne sererler.[8] Dönemin zengin belgelere sahip bir başka özelliği de, devlet üretim merkezleridir. Pek çok kadınla çocuğun istihdam edildiği, bazısı olağandışı incelikte yün ve keten giysiler üretilen Ur'daki önemli dokuma sanayii enine boyuna araştırılmıştır (Waetzold 1972); maden endüstrisinde de benzer bulgular vardır (Limet 1960). En şaşırtıcı bulguysa, bütün bunların düzenlenmesi için gerek duyulan ayrıntılı merkezi planlamayla ilgilidir. İnce denge ayarı istediği için krizler karşısında savun-

masız kalsa da, bu sistem neredeyse yüz yıl boyunca işlevini başarıyla yerine getirmiştir. Mezopotamya tarihinde devletin üretimi örgütleyip denetleme girişimi benzersizdir: "Merkezileşme bir daha asla bu denli yüksek ölçülere varmadı" (Steinkeller 1987a: 22).

III. Ur tabletlerinden çoğu gizlice yürütülen kazılarda çıkarılır ve antika pazarında el altından satılırlardı, bu nedenle arşivler dağınık, bulundukları yerler kesin değildir, ayrıca metinleri tutarlı kümelere ayırmak bayağı emek ister (Jones 1974). Metinlerin çoğunun hükümet dairelerinden gelmeleri ya da devletin tapınak mallarını kollamalarından söz etmeleri başka bir sorunu doğurur, özel işlemlere yeterince yer verilmez. Bağımsız ailelerin devlet ekonomisiyle yürüttükleri işlemleri ve ona katkılarını saptamak güçtür dolayısıyla. Özel mülkiyetin önemi ve görece boyutu tartışmalı kalırken (Gelb 1969; Steinkeller 1989), özel arazi mülkiyetinin (önceden olduğu gibi) hesaba katılması gerektiği ancak çok yakın zamanda anlaşılmıştır (Diakonoff 1971, Waetzold 1987). Özel konutlarda yürütülen üretimin ölçüsünü belirlemek de güçtür (Gelb 1965; 1979b). Hükümet kurumları adına borç vererek devlerin ticari işlerini yürüten bağımsız tüccarların sürdürdüğü ticari etkinliklerle ilgili kanıtlar daha güvenilirdir (Powell 1977). Bu gelişmiş alışveriş sisteminin yürüyebilmesi için, takas sistemi (yaygın değil ama genel olarak ticaretin böyle yürütüldüğü varsayılır) yetersiz görünmektedir. Standart ağırlıktaki maden (altın, gümüş, tunç ve bakır) halkaların alışverişte para kuru olsun diye parçaları kesilerek bölünebilen madenleri depolama yolu olduğu; ya da eritilerek böyle birimler üretilebildiği ısrarla savunulmaktadır. Bu standartlaşmış kur sistemini en iyi gösteren III. Ur'dan kalma verilerdir, ne var ki terminoloji kendini Akkad Dönemi'nde belli eder, ancak daha önce de kullanımda olması akla yatkın görünmektedir.

Bu zengin verilerden çıkan III. Ur'un idari manzarası Güney Mezopotamya'ya ait, her birinde bölgesel kent merkezinin olduğu, olasılıkla yerli seçkinler arasından atanmış bir valinin (e n s i) başında bulunduğu birkaç bölgeye bölünmüştü. Bu yolla memur olan ailelerin hakları babadan oğula geçer, ayrıca diğer önemli mevkilere erişme olanakları olurdu (Zettler 1984). Valilerin yanı başında askeri komutanlar (s a g i n) bulunur, bazı durumlarda (Akkad Dö-

nemi'ndeki gibi) düzenli ordunun kolları olan uç gruplardan alınan askeri birimlere komuta ederlerdi. Üst düzey askeri personel ya doğrudan kraliyet ailesinden ya da o aileye damat girenlerden olurdu. Olasılıkla Güney Mezopotamya'nın merkezi bölgeleri içerisinde sivil ve askeri güçler arasında dikkatli bir ayrım yapılmıştı (Steinkeller 1987a; bkz. harita 3), ancak fetih yoluyla devlete katılmış olan kuzey (Assur) ve doğu (Zagros, Elam) bölgelerinde elbette durum her zaman böyle değildi. III. Ur devletinin güvenliğinin bağlı olduğu bu sınır bölgesinin asli denetimini s u k k a l m a h elinde tutuyordu; onun kudretli bir genel vali olduğu, III. Ur Hanedanlığı'nın ortadan kalkmasının ardından Elam'da yerel hükümdarların "s u k k a l m a h" unvanını sanki bir krallık unvanıymış gibi kendilerine yakıştırmalarından anlaşılabilir (Carter ve Stopler 1984). Nippur yakınlarındaki yeni kraliyet kurumu Puzriş-Dagan'dan (günümüzde Drehem: Halo 1960; Keiser 1971; Kang 1972; Steinkeller 1987a; Sigrist 1993) gelen zengin bulgular, III. Ur Dönemi boyunca karmaşık bir vergi sisteminin yürürlükte olduğunu göstermektedir. Bölgelerin harç (b a l a) ödediği, tapınakların ihtiyaçlarına, kraliyet bağışı almaya hak kazananlara ya da yiyecek yardımına bağımlı olanlara ödeme yapmak için –bölgelerin de kendi içinde yaptığı gibi– merkezi hükümetin kullandığı dağıtım merkezleri vardı. Sistem üst düzey merkezi planlamaya ve muhasebeye dayanır, farklı bölgesel merkezleri bütün altında birleştirme işlevini görürdü. Puzriş-Dagan'daki merkezde toplanacak canlı hayvanların kaynaklarından biri de sınırda yerleşik askeri personel tarafından canlı hayvanlarla ödenen "bölgesel vergiler" (g ú n m a-d a) idi.

Devletin bağımlı olduğu işgücünü nasıl istihdam ettiğiyse toplumsal sistemin ayrıntıları kadar belli değildir. Bilim adamları arasında anlaşma sağlanamayan pek çok alan var. Hukuki belgelerle satış sözleşmeleri özel mülkiyetin varolduğunu açıkça ortaya koyar. Bostanlar, evler ve köleler satılırdı. Bir evin satışı satılacak mülke bir çivi çakılarak duyurulurdu (Malul 1987). Ancak kişilerin işlenebilir toprakları elden çıkarma hakkına sahip olup olmadıkları belirsizdir. Belgelerde göze çarpan topraklara olasılıkla hizmet karşılığında sahip olunurdu, başka türlü söylersek aslında hü-

kümdarlığın arazisiydi. Eldeki bütün arazi için mi geçerliydi, yoksa düzensiz belgelerde özel mülkiyet altındaki tarlalar gözükmüyor muydu, bu konu tartışmalıdır (Gelb 1969; Steinkeller 1989). Köleler satış belgelerinde sıkça yer alır: Bunlardan beşte ikisinin yerli halktan olduğu tahmin edilmektedir –çocuklarını satan yoksul aileler, muhtaç aileler (örneğin kundakta bebekleri olan anneler), hatta sıkıntılı dönemlerde annelerini satan oğullar. Ur'da karşılaşılan belgelerden anlaşıldığı üzere, köleler de kendilerine ait mal edinebilir ve sonunda kurtulabilirlerdi:

> A['aduga]'nın köle kadını Am[mazaza] kendini A['aduga]'dan kurtardı. Ona satış fiyatı olarak 6 1/2 mina gümüş ile yetişkin bir inek verdi. A'aduga ile Ninabbana (karısı) yaşadıkça onların çocuklarına ve eşlerine bakacak. A'aduga ile Ninabbana'dan (onlar öldükten) sonra Ammazaza dilediği yere gidebilir. Kimse buna karşı gelemez. (Bir çömlekçiyle birkaç kült görevlisi tanıktır).
>
> (UET 3: 51; *TUAT* 1/3: 201-202)

Kölelik dışı işgücüne gelince, bunu kendilerine bağışlanan tarlalar ya da aldıkları erzak karşılığında belirlenmiş işleri yapmakla yükümlü kılınan kimseler ve böyle bir zorunluluk olmaksızın kiralık işçi olarak çalışan gruplar olarak ayırmak mümkündür (Waetzold 1987). III. Ur devletine damgasını vuranın, katı toplumsal tabakalaşma ve "serflerin" (g u r u š; örn. Diakonoff 1974; Gelb 1979a) bağımlı işgücü olduğu düşünülür. Fakat Umma'da bir grup ormancıyla ilgili belgelerin çözümlenmesine dayanarak buna karşı savlar da ortaya atılmıştır (Steinkeller 1987b): Bunlar kesim, işleme, dikim ve söğüt, ırmak kavağı ve olasılıkla yabanıl meyan kökü gibi çeşitli bodur ağaçların bakım işlerinde çalışırlardı. Oluşan bu emekçi gruplarla yöneticilik işlevlerini yürütenler arasında bir ölçüde toplumsal geçişkenlik görülür. Üstelik, emekçilerin tarla sahibi olma hakları ve tarlaları vardı, ayrıca devletin bağışladığı toprak karşılığında yılın bir bölümünde hükümet projelerinde çalışıyorlardı (yarı zamanlı çalışma modeliyle ilgili olarak bkz. Uchitel 1984). Belgeler aynı zamanda bu kimselerin aileler halinde yaşayıp

çalıştıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Öyleyse hiçbir yerde işçiler topraksız, mülksüz, akrabasız "serfler" ya da "köleler" durumunda değildi.

Krallık ve kraliyet ideolojisi

Bu döneme ilişkin diğer kaynaklar kraliyet ideolojisi ve politikasının bakış açısı hakkında bilgi verir ve birçok yönden Akkad Dönemi'yle benzerlikler olduğuna işaret eder. Buna göre, ülke genelindeki tarihlemede yıl adları sistemi kullanılarak tek tip takvim geliştirilmiştir. Örneğin, büyük seferlerle ilgili bilgilerin çoğu bu yıl adlarından gelir. Ama kralın inşaat projelerinin tamamlanmasına ve kral kızlarının Ur'daki ay tanrısının hizmetine e n-rahibesi olarak yerleştirilmesi gibi önemli kült olaylarına daha çok değinilir. Kraliyet ailesi üyelerinin, genellikle de kızların, savaşları engellemek ve/veya ittifakları pekiştirmek amacıyla komşu ülkelerin hükümdarlarıyla yaptıkları evliliklere gönderme yapan yıl adları, tabi devletler ve komşu güçlerle olan ilişkileri aydınlatır. Belgeler, daha çok III. Ur devletine bağlı olan doğu ve kuzeydoğudaki hükümdarlarla evlenen prenseslere odaklanır. Tek bir prens örneği vardır (Ur-Nammu'nun oğlu), o da Mari kralının kızıyla evlenmiştir ve Mari kesinlikle Ur devletine bağlı değildir. Bu örnek, sadece komşular arasındaki dostluk ilişkilerinin güçlendirildiğini yansıtabilir (Hallo 1976: 31; Michalowski 1975; *RLA* 4: 283, sayı 6-10). Bu politik evliliklerden bazılarının yıl adlarından bilinmesi, siyasal açıdan taşıdıkları önemin göstergesidir. Düğünler olasılıkla halka duyurulur, çeyiziyle birlikte kocasının evine giderken prensese eşlik eden büyük kafileler herkesin ilgisini çekerdi.

Yıl adlarına ilişkin belgelerin ötesinde, III. Ur Dönemi'nin "tarihi", yükselişi ve düşüşü dışında çok az bilinir; bu olaylar bile sorunlarla doludur, ayrıntıları belirsizliğini korumaktadır. Yıl adları, krallığın askeri seferlerini vurgulayan önemli bir kanıttır. III. Ur kralları hakkında bilinen az sayıdaki olay, bir kralın (Ur-Nammu) savaşta öldürüldüğü (Kramer 1967) –her dönemde çok ender gö-

rülen ve kralın savaşçı olarak oynadığı rolün önemini gösteren bir olay–, bir başkasının (İbbi-Sin) saldırı sırasında Elamlılarca tutsak alındığı, Elam'a götürüldüğü ve orada tutsak olarak öldüğüdür (Jacobsen 1953). Hayal kırıklığı uyandırırcasına dönüp dolaşıp İran'ın batısındaki Zagros dağlarında elde edilen zaferlerden, ne yazık ki tanımı eksik yapılmış kuzeybatıdaki çeşitli çoban topluluklara (Amurrular) karşı yapılan askeri harekâttan ve kale duvarları dikerek bazı Amurruları düzene sokma ve onlarla ilişkileri denetim altına alma girişimlerinden söz edilir; ancak bu etkinliklerin kesin ayrıntılarına değinilmez.

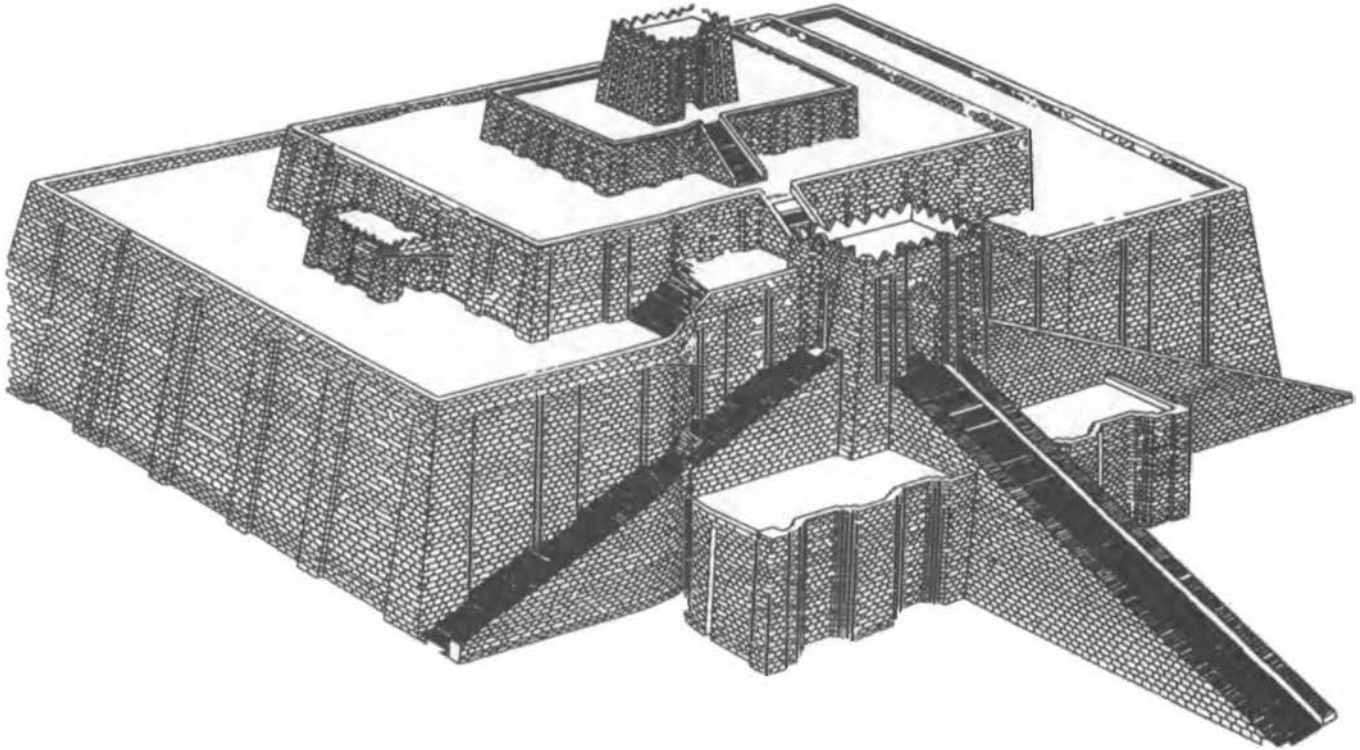
Tablo 4 III. Ur Hanedanlığı kronolojisi

geleneksel	*düşük*
Utuhegal: 2119-2113	Utuhegal: 2055-2048
Ur-Nammu: 2112-yaklaşık 2095	Ur-Nammu: 2047-2030
Şulgi (önceden "Dungi" okunurdu: 2094-2047	Şulgi: 2029-1982
Amar-Sin (önceden "Bur-Sin" okunurdu: 2046-2038	Amar-Sin: 1981-1973
Şu-Sin: 2037-2027	Şu-Sin: 1972-1964
İbbi-Sin: 2026-2004?	İbbi-Sin: 1963-1940

Bugüne ulaşmış kraliyet yazıtları Akkad Dönemi'nden kalanlar kadar bile aydınlatıcı değildir; çoğu, bir heykel ya da eşya üzerindeki kısa adak metinleridir (Steible 1991). Genellikle binaların temellerine gömülen eşya arasında bulunmuş, genellikle kralı başında tuğla dolu sepet taşırken gösteren, yazıtlı pek çok "temel heykelciği" (krş. Lagaşlı Ur-nanşe, s. 36) (R. S. Ellis, *Foundation Deposits in Ancient Mesopotamia*, New Haven, Connecticut, 1967) ve üstlerine kralların adı basılarak kraliyet inşaatlarında kullanılmış çok sayıda tuğla vardır. Bunlar, yapımı ayrı krallar tarafından üstlenilen binalar kapsamında yararlı bilgiler sağlamakta olup, Ur-Nammu'nun Ur'da, özellikle de ana tapınak alanında –buradaki muhteşem zigguratın tarihi III. Ur Dönemi'ne uzanır (şekil 6)– bü-

yük bir inşaat programı başlattığını gösterir. Woolley'in zigguratın üst evrelerine ilişkin rekonstrüksiyonu tümüyle varsayıma dayalıdır; onun gösterdiği kemerli kapılara işaret eden hiçbir bulgu yoktur (Woolley 1954: şekil 16). Öte yandan, Woolley'in zigguratın üst evrelerine ilişkin canlandırması hâlâ tartışılmakla birlikte, bu döneme tarihlenen (belki de bir ölü kültüyle ilgili olan, ama olasılıkla Ur krallarının gömüldüğü yer olmayan, bkz. Moorey 1984) tonozlu "mozoleler" ile Kuzey Irak'ın Rimah yerleşmesindeki (Oates 1986 [0Gb]: 48, şekil 28) dik tuğla tonoz, teknolojik açıdan olanaksız görünmektedir. Uruk, Nippur, Eridu, Larsa, Kiş, Lagaş, Adab ve Diyala bölgesindeki Eşnunna bilinen diğer kutsal alan inşaatlarının bulunduğu yerlerdir. Bunların çoğu tapınak binalarıdır, ama son yerleşme kral kültü adına yanına tapınak eklenmiş bir vali konutu da içerir. Sarayın ve kralların ana konutlarının yerleri tam olarak bilinmemektedir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Ur hiç şüphesiz hanedanlığın ana merkeziyken, Uruk ile Nippur çok önemli bir rol üstlenmişlerdi; Eridu'nun da hükümdarların gözünde simgesel önemi vardı. Bu da, geleneksel olarak bu merkezlerle ilişkilendirilen belirli tanrılarla ve bu tanrıların panteonda oynadığı rolle ilgili olsa gerek.

Krallık faaliyetlerine ve tanıtımına ışık tutan önemli bir kılavuz da, korunmuş en eski "hukuk yasası"dır. Düzenleme biçimiyle –yasal talimatlardan önce bir önsöz yer alır– Mezopotamya'nın daha geç tarihli en ünlü hukuk kurallarıyla, Hammurabi Kanunları'yla doğrudan karşılaştırılabilir. Bu yasa Nippur, Ur ve Sippar'da bulunan Eski Babil kopyalarında korunmuştur. Bugün artık genellikle bu yasayı yürürlüğe koyan kişinin, uzun süreli saltanatı boyunca Ur imparatorluğunun güçlendiği, hanedanlığın ikinci hükümdarı Şulgi olduğu düşünülmektedir (Kramer 1983b; Steinkeller 1987a). Onun yönetiminde yazılı kayıtlara ve idari işlemlere bir standart getirilmiş, hükümet yeniden örgütlenip merkezileştirilmiş, düzenli bir ordu kurulmuş, vergi ve gelir sistemi devreye sokulmuş, kral sağken tanrılaştırılmış ve resmi bir takvim düzenlenmişti. Yasalara yazılan önsözde yeni tanrısal bağış kurumundan, tarımsal faaliyetlerin yeniden canlandırılmasından, Kör-

Şekil 6 Ur zigguratı (canlandırma; Roaf 1990 [OA])

fez ticaretinin yeniden başlamasından, bazı kentlere (herhalde belli işçilik harcı için) "özgürlük" (a m a –a r – g i – b i) verilmesinden (krş. Yıldız 1981: 93 n. 20a) ve krallığa yeni bir ağırlık ölçüsü standardı getirilmesinden de söz edilir. Kralın halkı için adaletin güvencesi olduğu, önsözde vurgulanmıştır:

> Yetimleri asla zenginlere teslim etmem, dulları asla güçlü adamlara teslim etmem, "1 şekellik adamları" asla "1 minalık adamlara" teslim etmem, "1 koyun sahibi adamları" asla "1 öküz sahibi adamlara" teslim etmem... Düşmanlık, şiddet ve Utu'ya (güneş tanrı ve adalet tanrısı) feryat etmeyi kesinlikle kaldırdım; Sümer topraklarına adaleti getirdim.
>
> (Finkelstein 1968-9; Yıldız 1981; *ANET*: 523 ve devamı; *TUAT* I/1: 18 vd.)

Yasal düzenin nasıl yürütüldüğü de, kralın adli süreçteki rolü de belirsiz. Bugüne ulaşmış yasal belgelerde göründüğü kadarıyla, davalar ***hazannum*** (genellikle "belediye başkanı" diye çevrilir) tarafından yerel düzeyde karara bağlanır, ancak bölge valisi onun kararını bozabilirdi. Satış belgeleri bunun resmi törenler sırasında, daha erken ve daha geç dönemlerde kasaba meydanının girişinde ya da tapınak çevresinde tanıkların huzurunda yapıldığını gösterir (Malul 1985). Tapınak kapılarının yasal işlemlerle ilişkisi olduğu hakkındaki bir pasaj, hukuk ve düzenin parçalanmasının anlatıldığı "Sümer ve Ur'un Düşüşüne Ağıt" içerisinde yer alır:

> Hükümler eskiden ant içilen Dublamah'da (Ur'daki ay tanrısı tapınağının kapısı) verilmezdi,
>
> Mahkemeye taht kurulmaz, adalet yerine getirilmezdi...
>
> (Michalowski 1989, II. 438-439)

Kral gerçekten nihai hukuk otoritesi işlevini görür müydü? Krallardan yargıç olarak söz edildiği edebi metinler var (örn. kraliyet ilahileri, bkz. s. 89-90), bunlar, en azından kuramsal olarak, kralın adalet pınarı ve son hakem olarak görüldüğünü düşündürür.

Üst düzey görevlilerin adlarını kaydeden kazıma silindir mühürler ve bunların lejantlarından oldukça farklı bilgiler gelir. Adlar, tanrısal işlevi olan kralın adıyla birlikte anılırdı. Örnek olarak "Simat-Şulgi" = "Şulgi'ye (tanrı kral) ait (krş. "Simat-İştar" = "İştar'a (tanrıça) ait"). Mühür lejantları başlıca iki sınıfa ayrılabilir: Birinci tip, epey kısadır, sahibinin adını, mevkiini ve soyunu belirtir –memurların ailelerini araştıranlar açısından eşsiz bilgiler. Diğerleri daha uzundur; örneğin:

> Şu-Sin kudretli kral, Ur kralı, dört bölgenin (dünyanın) kralı: Sur-ku-nunna, yazıcı, Lu-Ningirsu'nun oğlu, hayvan yetiştiricisi, hizmetkârınızdır.
> (Petrie Müzesi tableti, UC 36134)

Krala bağlılığı dile getiren ifadeler var, bunlar III. Ur mühürlerinde sık rastlanan sahnelerden biriyle, "huzura çıkma sahnesi" ile ilgili olabilir. Kral otururken görülür, elinde çoğu zaman küçük bir kap bulunur, huzuruna birini getiren ikinci dereceden bir tanrı ona doğru yaklaşmaktadır (bkz. şekil 7). Kralın önüne getirilen kişi mührün sahibi olabilir, burada oturan kişi kral figürüyken, daha erken sahnelerde onun yerinde bir tanrı vardır. Demek ki burada kralın tanrısal yönüne ilişkin bir şey canlandırılmaktadır, ancak duruşundan başka belirgin tanrısal özellikleri taşımadığına işaret edenler olmuştur (Winter 1986; 1987a). Burada kral yalnızca daha önceki efsanevi, tanrısal krallarla bağlantılı hükümdar olarak gözükür, huzura çıkarılan kişi de tahta bağlılığını bildiren ricacı rolündedir. Mühür sahibi olmak, kralın o kişiye anlayışlı davrandığını ve ona güvenerek karşılık verdiğini gösterir. Dolayısıyla mühür sahneleri tanrısal hükümdarla bürokratik düzenin üst kademeleri arasındaki epey karmaşık ve hassas dengeye oturmuş ilişkiyi anlatır. Kral en tepede, insanoğluyla tanrılar dünyası arasında köprü kurmuştur.

Kralın tanrısal özelliği birtakım "yakarı mektupları"na da yansıtılmıştır. Bu dilekler kişilerce tanrısal bir varlığa ya da tanrısallaştırılmış krala yöneltilir. Şiir tarzında yazılmış çarpıcı bir örnek Eski Babil kayıtlarında saklanmıştır, ölmüş kralın tapınaktaki heykeline yazılmışa benzer:

Şekil 7 III. Ur Dönemi'ne ait bir tabletteki mühür baskısı (Petrie Müzesi, UC 36134)

Laciverttaşından sakalı olan rengârenk gözlü kralım konuş;
Güzel bir günde parlayan altın heykel
...bayağı bir ağılda büyümüş, İnanna'nın saf rahmine girmiş
Efendi, İnanna'nın kahramanı, söyle:
Sen (kararında) kendini Anu'nun oğlu bildin
Buyrukların tanrı sözü gibi değiştirilemez
Sözlerin cennetten yağan yağmur gibi sayısız
Hizmetkârın Urşagga der ki:
"Kralım beni esirgedi, Ur'un bir 'oğlu'yum ben.
Şimdi kralım gerçekten Anu'nunsa eğer,
Babamın evinin yıkılmasına izin vermez,
Babamın evinin temellerini yıkmaz
Kralıma sunarım" ('Bu benim dileğim')

(A. Falkenstein, *ZA* 44 (1934): 1-25; *ANET*: 382)

Ricacıların Ur krallarına seslenişleri gerçekten böyle miydi, söylemek zor olsa da böyle yaklaşımları uzaktan yansıtıyor olabilir.

Krallık ideolojisinin bu dönemdeki tanrısal yanının en etkileyici kanıtı kraliyet ilahileridir. Çeşitli ilahi türleri var, bazıları kült bağlamlarında dile getirilmiş, kral adına yapılan dualar. Ama diğerleri belirli gerekçelerle, örneğin, saray törenlerinde söylenmek üzere dile getirilmiş görünmektedir; kimi dizeler koronun söylediği nakaratlara benzerken, kimileri birinci şahsın, belli ki kralın ağzından söylenir. Genel olarak Eski Babil tarzında oldukları için III. Ur Dönemi'nde yazıldıklarına kuşkuluyla bakılmakla birlikte, artık III. Ur hükümdarlarının saraylarında yapılan törenlerde okunan şiirler oldukları düşünülmektedir.[9] Her ilahi farklıdır, ancak kralın kraliyet soyundan geldiği, tanrısal bir yolla doğduğu ve en yüksek tanrılarca göreve getirildiği için meşruluğunu vurgulayan temel öğeleri aynıdır (Hallo 1963). Gücü ve yakışıklılığı da vurgulanır: Mükemmel bir asker ve komutan, görülmedik ölçüde kuvvetli, cesur ve her türlü silah kullanmada usta. Savaşa giderken mutlaka askerlerinin başındadır; askeri başarılarının ünü dünyaya yayılmış, düşmanlarına dehşet kaynağı olmuştur. Ara sıra tehlikeli hayvan avlarındaki yiğitlikleri anlatılır –aslanları ağla yakalamak için girdiği çukurda eğilmez, onlarla yüz yüze dövüşür ve çobanlar için toprakları güvenli kılar. Diğer temalarda kralların tapınaklara, ülkenin refahına, adaletine ve zayıfların korumasına gözü gibi bakmalarından söz eder. Bu nitelikler hukuk yasasının önsözünde de ele alınmıştır (bkz. s. 84-86); bir başka metin de Ur-Nammu tarafından yapılan büyük kanalın hazırlıklarına değinir (Hallo 1966). Şulgi ilahilerinden birinde, ulaşımı hızlandıran ve güvenli kılan, üzerlerinde hanların da bulunduğu yol inşaatlarını anlatan ilginç bir tasvir de bulunur:

> Ben (yani Şulgi) patikaları genişlettim, ülkenin yollarını düzelttim,
> Yolculuğu güvenli kıldım, oraya "büyük evler" diktim,
> Yanlarına bahçeler ektim, konaklama yerleri kurdum,
> Dost insanları oraya yerleştirdim,

(Böylece) aşağıdan gelen de yukarıdan gelen de
Serinlikte (gölgede) dinlenebilsin,
Geceleyin yol giden yolcular
Bakımlı bir kente sığınabilsin.
(*ANET*: 585; Klein 1981b; Şulgi, A 26-35)

Kralın bilgeliği ve bilgisini vurgulamak görevdir: Öyle bilgedir ki, mecliste herkes ona akıl danışır; bir karar aldığında çevirmenlerin aracılığına gerek bırakmadan uyruğundakilerin kullandığı beş dilde birden konuşabilir (bu diller Akkadca, Sümerce, Amurice, Elamca, belki bir de Guti dilidir). En usta kâhindir, karaciğer kehaneti metinlerini herkesten daha iyi bilir, öyle ki kurbanlık koyunların karaciğerlerine bakarken kehanet ustaları onun yeteneği karşısında şaşakalırlar. Aldığı eğitimin altı çizilmiştir:

Gençken tablet evinde (okul) Sümer ve Akkad tabletlerinin yazma sanatlarını öğrendim,
İleri gelenlerden hiç kimse benim gibi yazamazdı,
İnsanlann yazma sanatı öğrenmek için gittiği yerde,
Toplama, çıkarma, sayı sayma ve hesap -hepsini (bütün dersleri) belledim;
Adil Nisaba (yazma sanatlarının baş tanrıçası),
Benden bilgelik ve zekâyı esirgemedi.
(G. R. Castellino, *Two Şulgi Hymns* (B, C) Roma: ŠB 196 ve devamı; krş. Klein 1981a: 16 ve n. 64)

Kralın müzik yeteneği de kimsede olmaz. Bütün ilahilerle ezgileri bilir; duru, tatlı bir sesi vardır; her çalgının akordunu yapabilir, onları çalabilir (eski olanlar da dahil); çaldığı müzik öyle hoştur ki hem uyruğundakileri hem de tanrıları mest eder. Kral tanrılara saygı gösterme, onları yatıştırma ve uyruğundakiler adına onlara dua etme konularında da eşsizdir. Kralın bunca erdemi ve yeteneği olunca, uyrukları da ona saygı duyar, gelecek kuşaklara da bunu öğretir; ilahiler genellikle ülkenin tek, büyük bir hükümdarın yönetiminde birlik ve uyumunu vurgular.

Kralın tanrılarla özel ilişkisi, onun "kutsal evlilik" şenliğini kutlamasıyla daha da gelişir (*RLA* 4: 251-259; Kramer 1983a; Frymer-Kensky 1992 [0L]: 55-59). Bu törenin ayrıntıları biraz daha geç dönemden gelse de, kraliyet ilahilerinde buna göndermeler yapılır, üstelik o tarihte yerine getirilmediğini düşünmek de yersiz olur. Ayinin bazı yönleri bilinmezliğini korumaktadır, fakat kral olasılıkla Uruk tanrıçası İnanna'nın ölümlü kocası Dumuzi rolüne giriyor, İnanna rolünü de herhalde rahibelerden biri oynuyordu. Kral, sevgilisi İnanna'nın yanına gelir, onunla "yatardı". Bu cinsel ilişki sırasında diğer ölümlülere göre tanrılar dünyasına daha çok yaklaşır ve insanlık ile tanrılar dünyası arasında olumlu işbirliğinin sürmesini güvence altına alırdı. Ayin, kraliyet nişanım bağışlaması ve tanrıçanın kralın "yazgısını" duyurmasıyla, diğer bir deyişle hükümdarlığı uzun ve başarılı olsun diye tanrıçanın halk önünde ona desteğini ilan etmesiyle son bulurdu.

III. Ur'un sonu

Ur devletinin gelişkin üstyapısının dayandığı sistemin başlıca savunmasız yönüne değinilmişti. Geniş bir alana yayılan toprakları bir arada tutması, düzenli haberleşmeyi sağlayabilmesi, vergi ve haraç toplaması, uzun sınırları koruması, mamul ürünler ve düzenli tarım fazlası şeklinde servet kaynağı üretmesi gerekiyordu. Ur'u sonunda korkunç bir parçalanmaya hızla götüren olayların nasıl biçimlendiği belli değil, ama fethedilmiş topraklardaki sorunlara, belki denetimin elden kaçtığına işaret eden gelişmeler Şu-Sin'in hükümdarlığı sırasında su yüzüne çıkmaya başladı (Steinkeller 1987a: 36 n. 55) ve İbbi-Sin döneminde süratle kriz boyutuna vardı. İbbi-Sin ile iki bölge valisi[10] arasındaki bir dizi yazışma, son III. Ur hükümdarının içinde bulunduğu darboğazı çarpıcı bir biçimde yansıtır. Yaşamsal tahıl kaynakları sıkıntısı, fiyatların görülmedik ölçülerde artışı, haberleşme kanallarının ve gereçlerin kırsal kesimdeki uç gruplarca ("Amurrular") tahrip edilmesi, Güney Mezopotamya kentlerinin kendi kaynaklarını merkezi gücün onları koruma ve kollamadaki başarısızlığı yüzünden tüketmesi ve

merkezi takvimin giderek bırakılması, İbbi-Sin'i Elam ve Şimaşki'den (Kuzeydoğu Kuzistan, bkz. Steinkeller 1988) gelen birleşik orduların ciddi saldırıları karşısında bir avuç kalmış ve olasılıkla erzağı azalmış bir askeri birlikle bırakmıştı. Koşulların hızla kötüye gittiği bu mektuptan anlaşılır:

> Kralım İbbi-Sin ile görüşmenizden sonra: "Hizmetkârınız İşbi-Erra şöyle der: 'Arpa almak için İsin (ve) Kazallu'ya yolculuk etmem buyruldu. Bir kor arpanın değeri 1 (gümüş şekel), arpa alımı için sağlanan 20 talent gümüş. Gelen haberler düşman m a r t u boylarının (Amurrular) topraklarınıza girdiğini söylüyor, ben arpanın tamamını, 72.000 kor arpayı İsin'e getirdim. Şimdi m a r t u Sümer ülkesine iyice girdi (ve) oradaki bütün kaleleri ele geçirdi. m a r t u yüzünden arpayı harmana teslim edemiyorum. Onlar benden daha güçlü. Kralım her biri 120 kor kapasitede 620 nakliye gemisi verse... gemilerin yanaştığı yeri (korunmasını) üstleneceğim, böylece arpanın tamamı(?) yüklenebilir (ve) bütün olarak nakledilebilir. Arpanın çok azaldığını tahmin ederek, arpanın size getirilmesini sağlayacağım. Kralım, Elamlı savaşta zora düştü, arpa tayını yakında biter, bileğinizin (kuvvetinin) bükülmesine izin vermeyin, onunla hizmetkâr ilişkisine girmeye acele etmeyin ve peşinden koşmayın! 15 yıllık arpa: Sarayın ve kentin erzakı elimde. Kralım, İsin ve Nibru'nun yardımıyla bunu üstüme alıyorum! Kralım (bunu) bilsin!' "
>
> (PBS 13: no. 9; *TUAT* I/4: 344-346)

Ancak, böyle ayrıntılı bilgilere rağmen, karmaşık olaylar silsilesi belirsizliğini korumaktadır. Yaklaşımlardan biri, "göçebe" Amurruların Suriye çöllerinden baskın yaparak sınır duvarını aştıklarını (bkz. s. 83) ve Güney Mezopotamya ovasının zengin kentlerini kasıp kavurduklarını düşünmektir (Jacobsen 1953). Ancak Amurru topluluklarının çoğunun devletin sınırlarının hemen içinde ve dışında, ayrı küçük bölgeler oluşturan, çeşitli yaşam tarzlarına sahip başka gruplarla birlikte III. Ur devletinin bölünmez parçasını oluşturduğunu (Buccellati 1966) gösteren bulgular Amurrular arasında birlikte tasarlanan büyük bir zarara yol açabilecek birleşik "barbar kavimler" bulunamayacağına işaret etmektedir. Daha ustaca bir etkileşim modeli önerilmesi gerekir:

Mektuplarda sözü edilen çapulcu takımları (III. Ur hükümeti hepsine "Amurrular" adını vermişti) imparatorluk çatısının çökmesinden çıkar uman ve olasılıkla zor koşulları daha da kötüye götüren bağımsız gruplardı (Michalowski 1983). Kuşkusuz Ur'a son vurucu darbe Elam ve Şimaşki'den gelmişti, Ur'un yıkılmasının ardından, felaketten çok kısa bir süre sonra yakılan ünlü "Ağıtlar" da bunu açıkça dile getirir (Kramer 1949; Michalowski 1989). Bunlar bire bir yaşayanların tanık oldukları olaylar olmasa da, harap kentin dokunaklı görüntüsünü canlandırırlar:

Açlık su gibi sardı kenti; dinmek bilmiyor,
(Bu) açlık (halkın) yüzünü buruşturur, kaslarını çarpıtır
Halkı (sanki) suya batmış gibi soluk alamıyor,
Kralı sarayda tek başına derin derin soluyor,
Halk (kendi) silahları bırakır, (kendi) silahları yere düştü
Elleriyle boğazlarına yapışıp ağladılar.
Birbirlerinden medet umdular, açıklama istediler:
"Yazık, ne diyebiliriz, başka ne yapabiliriz?
Bu belanın bizi tüketmesine ne kadar kaldı?
Ur - içinde ölüm var, dışında ölüm,
İçeride bizi açlık bitiriyor,
Dışanda Elamlıların silahlarıyla bitiyoruz,
Ur'da düşman bizi bastırdı, ah, tükendik!"
Arkasına (kent duvarları) sığınıyorlar, (korkuyla) birlik oluyorlar.
Saray (taşan) sularla harap oldu, kilidi kırıldı,
Kabaran sel dalgası misali Elam geriye bir tek ölü(?) ruhları bırakır.
Ur'da (insanlar) kil çömlekler gibi parçalandı,
Sığınanlar kaçamadı, duvarların arasında hapsoldu,
Havuzda yüzen balıklar gibi korunak arar.
Düşman Nannalı Ekişnugal'ı ele geçirdi,
Hazinedeki heykeller koparıldı,
Büyük hizmetkâr Niniagara ambardan kaçtı(?),
Tahtı ondan önce devrildi, o kendini toza toprağa attı.

(*ANET*: 611 vd.; Michaloswki 1989: II. 390-412)

İlginçtir, güçlü Ur hanedanlığının devrilmesine, tıpkı Akkad hanedanlığının çöküşündeki gibi, kraliyete saygısızlık olduğu gerekçesiyle ağıtlarda yer verilmez (Cooper 1983a: 29-30). Zamanını doldurduğu, tanrıların hükümdarlığına son verme kararı aldığı kabul edilmiştir:

> (Sonsuza dek) üstünlüğü elinde tutacak bir krallık gören olmuş mudur?
> Onun (yani Ur'un) krallığının saltanatı gerçekten uzun sürdü ama artık bitkin düştü.
> Ey benim Nanna'm (ay tanrısı ve Ur'un koruyucu tanrısı) uğraşma (boşuna), kentini terk et!
> (*ANET*: 611 vd.; Michaloswki 1989: II. 368-370)

II

Mezopotamya (yaklaşık 2000-1600): Eski Babil ve Eski Assur Dönemleri

Giriş

III. Ur Hanedanlığının bitiminden ilk Babil hanedanlığının sonuna (geleneksel "orta kronolojiye" göre 1595) dek geçen döneme genel olarak "Eski Babil Dönemi" adı verilir. Aslında bu dilbilimsel bir terimdir, bu sıralarda Güney Mezopotamya'da gelişen Akkad dilini anlatır. Bunun tersine, kuzeyde Akkadca'nın Assur lehçesindeki en erken belgeleri bu dönemde ("Eski Assur") bulunur. Akkadca tek yazılı dil değildi: Bir önceki dönemde olduğu gibi başta edebi metinler olmak üzere pek çok malzeme hâlâ Sümerce yazılmaktaydı, bu dönemden kopyaları saklanmış Sümer edebiyatına ait ürünler bol; hukuk metinlerinde de Sümer kurallarının kullanımı yaygındır. Belli ki okullarda ve öğrenimli ailelerde verilen eğitim (Sjöberg 1974); Charpin 1986) Sümerce okuma yazıcının kültürel değerini vurgulamayı sürdürüyordu. Fakat dönemin ileriki yıllarında Akkadca edebi metinlerde ve yazıtlarda belirgin bir artış gözlenir.

Bu döneme ait çeşitli kentlerden ve küçük çaplı sitelerden gelen çok çeşitli zengin belgeler vardır. Bulgular Mezopotamya'nın birçok devletinde, Levant'ın bazı kesimlerinde, hatta Anadolu'da geniş bir yelpa-

zeye yayılan faaliyetlere ışık tutmaktadır. İçlerinde en zengin ve en çeşitli belgeler, hiç kuşkusuz, olağanüstü Mari (günümüzde Tell Hariri; yaklaşık 1800-1760) arşivleridir. Ama Assurluların uzun mesafeli ticaretini (bölüm 2c) ayrıntılarıyla gösteren Anadolu'daki Kültepe'den (antik Kaneş) önemli arşivler, ayrıca Şemşara (Irak'ın kuzeydoğusunda Revanduz yöresi) ile Rimah'tan (Sincar bölgesi) gelen daha küçük çaplı arşivler bu dönemin ticari, siyasal ve uluslararası ilişkilerini aydınlatır. Bu belgelerin gözler önüne serdiği farklı bölgeler arasındaki geniş kapsamlı bağlantıların varolduğu önceden de bilinirdi, ama ancak şimdi daha doğru tanımlanmaları mümkün olmaktadır.

Dönemin baskın siyasal modeli pek çok bağımsız kent-devletin ittifaklar kurarak küçük kentleri de kendi yörüngesine çekmeye çalışması ve üstünlük için birbirleriyle rekabet etmeleri üzerine belirlenmiştir. Bazı devletler oldukça büyük ve güçlü siyasal birimler olarak ortaya çıkarlar: Eşnunna, Mari, İsin, Larsa ve Babil gibi. Bazılarının öykünmeye çalıştıkları siyasal model Akkad ile III. Ur'a benzer. Levant'tan Güney Mezopotamya'ya kadar birçok merkezde denetim Amurru dilinde adlara sahip hükümdarları olan hanedanlıkların elindeydi. Amurru sonradan İbranice'nin ait olacağı Batı Sami ailesiyle ilişkili bir Sami diliydi. Ne yazık ki Amurru diliyle ilgili neredeyse tek iz bu dilin hiçbir zaman yazıya geçirilmediğini düşündüren kişi adlarında bulunur. Amurru hanedanlıklarının ve insanlarının yöredeki nüfus üzerinde nasıl böyle önemli bir yer tuttukları bilinmez. Fakat Akkad ve III. Ur hanedanlıklarının ordularında ve işgücünde sürekli varlık gösterdikleri saptanmıştır (bkz. s. 71; 92), demek ki yeni bir nüfus topluluğu değildiler. III. Ur devletinin sınır bölgelerinde yaşamış ve orası parçalanırken iç bölgelere göçme fırsatını değerlendirip olasılıkla sayılarını artırmış (bkz. bölüm 1d; temel belgeler için krş. Anbar 1991) olanlar o Amurrulardır. Yeni kent hanedanlıklarından bazısı kralı belirli bir Amurru kabilesinin üyesi olarak gösteren "Sin-kaşid, Amnanum (kabilesinin) kralı" gibi kraliyet unvanlarını benimsemişlerdi ya da Amurrulardan olduklarını belirten unvanlar kullanıyorlardı, örn: "Zabaya, Amurruların reisi (S u m. m a r t u = Akk. *Amurru*)". Bu soyağacı, dönemin kraliyet ideolojisinde kilit rol oynadığı yeterince kavranmasa bile anlaşılmış gibidir. Kraliyet ata kültüyle ilintili Amurru

"kraliyet soyu" taşıdığı önemle ilgili başka bir ipucu verir (bkz. Finkelstein 1966; Michalowski 1983; Yuhong ve Dalley 1990).

Bu dönemin bağlantılı siyasal tarihini ortaya koymak artık mümkün değil.[1] Eldeki arşivler Mezopotamya içerisinde iktidar merkezlerinin yer değiştirme örüntüsüne kısaca göz atmayı olanaklı kılar. Böylece Güney Mezopotamya'da (III. Ur'un ardılı) İsin Hanedanlığı'nın hegemonyasına Larsa kentinin başarıyla kafa tuttuğunu, bunun karşılığında Babilli Hammurabi'nin yayılmacı politikasına yenildiğini görebiliriz. I. Şamşi-Adad tarafından Kuzey Mezopotamya'da kurulmuş olan ve Mari, Assur, Ninova, Şubat-Enlil (kesin olmasa da olasılıkla Habur ırmağının suladığı alandaki Tell Leylan: Weiss 1985 [0Gc]; 1985; *MARI* 4 (1985)) gibi önemli kentleri içine alan geniş, ama kısa süreli "imparatorluğun" izleri sürülebilir. Tarihleri ne yazık ki oldukça belirsiz kalan diğer önemli siyasal güçler, Diyala vadisindeki Eşnunna ile Suriye'nin kuzeyindeki Halep ve Katna'dır. Bunlar arasından çeşitli belgelerin en tutarlı biçimde aydınlattığı, belki de güçlü Halep krallığının tarihidir. Öte yandan belgelerin hiçbiri Halep'ten gelmediği gibi bunlar cahilliğimizin ne kadar derin olduğunu fark etmemize yararlar. Ebla (Tell Mardikh IIIA ve B) önümüze önemli bir kent merkezi olarak parladığının göstergesi olan zengin arkeolojik malzeme (saraylar, tapınaklar, sağlam surlar, biraz daha geç dönemin Ugarit kentinde bulunanlara benzer yeraltı mezarları) sunmaktadır. Ancak Ebla'da bu döneme ilişkin metinler çok azdır, kendinden büyük güçlerle siyasal ilişkileri karanlıkta kalmıştır. Yine de üstü yazılı bir kral heykeli burada da denetimin Amurru Hanedanlığında olduğuna işaret eder (Matthiae 1984; Weiss ve Kohlmeyer'den alıntı Weiss 1985 [0Gc]).

2a Güney Mezopotamya, yaklaşık 2000-1800

Sümer Kral Listesi ile "Ur'un kraliyet yazışmaları" (bkz. s. 91-92) III. Ur devletinin yok olmaya yüz tutan kalıntılarının, İbbi-Sin'in memurlarından olup, surlarla çevrili İsin kentinde kendine isim yapmış İşbi-Erra tarafından bir arada tutulduğunu göster-

mektedir. Görevinin yirmi ikinci yılında Elam garnizonunu Ur'dan kovmayı ve imparatorluğun çekirdeğini denetimi altına almayı başarmıştı. Fakat Eşnunna (Diyala vadisi) ve Der (Dicle'nin doğusu) gibi yerler hükümdarlarının kraliyet unvanları almaları biraz zaman alsa da hâlâ bağımsızlıklarını koruyorlardı (Edzard 1957). Assur ve Elam da (Susa ile birlikte) İşbi-Erra'nın denetim alanının dışında kalmıştı. Yeni kral yine de III. Ur'dan kalma "dört bölgenin kralı" gibi bazı unvanları giderek benimsedi, en azından birtakım bağlamlarda tanrısallaştırıldı. Belirgin siyasal değişikliklere karşın, gerçekte krallık ve devlet geleneklerinde süreklilik olduğu yolunda önemli belgeler vardır (Stone 1987). Örneğin, İbbi-Sin'in kızının ölene kadar Ur'daki ay tanrısına *ēntum* olma hakkını elinde tutması, onun ardından da bunun İşbi-Erra'nın kızına geçmesi. Zaten bu mevkiye ilişkin bulguların çoğu bu dönemden gelmektedir (Weadock 1975). III. Ur ilahilerinin temalarını (bkz. s. 88-90) geliştirip güzelleştiren en görkemli kraliyet ilahilerinden bazları İsin kralları için bestelenmişti (Römer 1965). Tahttaki kişinin tanrısal kutsanmışlığına vurguyla kutsal evlilik ayinleri yapıldığına yönelik belgeler de bu döneme tarihlenmiştir (bkz. s. 91). Epey farklı bir alanda, idari uygulamalardaki belirgin benzerlik çarpıcıdır, ne var ki bu konuya ilgi daha yeni başlamıştır (van de Mierop 1987). Temel bürokratik yapı aynıydı, memurlar İşbi-Erra gibi tanrısal öğeler taşıyan adlar alırlardı. İşbi-Erra'nın gücünün (III. Ur ile karşılaştırıldığında önemi azalmış olmakla birlikte) siyasal ve ekonomik temeli onun ideolojik açıdan önemli Ur, Uruk ve Nippur kentlerini bir arada tutmasına ve Körfez kıyılarına uzanan yolları denetlemesine dayanıyordu, böylelikle zengin Arap ve Hint ticaretinden tam olarak yararlanma olanağı bulmuştu (Oppenheim 1954; Potts 1990 [0Gf]: I, bölüm 6 ve 7).

İsin Hanedanlığı'nın belirgin özelliği olan kraliyet törenleri ve ayinlerindeki pek çok öğe, en azından 1932'ye dek, İsin krallarının III. Ur imparatorluk tarzına bilerek öykündükleri şeklinde yorumlanabilir; III. Ur hükümdarlarının meşru ardılları olarak kendi mevkilerini pekiştirmek için bunu gerekli görmüşlerdi. Hukuk yasalarının yürürlüğe sokulması da İsin hükümdarlarının III.

Ur'dan devraldığı kraliyet ideolojisinin önemli bir bölümü diye nitelendirilebilecek başka bir faaliyetti. Yasalardan birine ait kopyalardan yalnızca parçalar muhafaza edilmiştir (Steele 1948) olsa da, bunun Ur yasalarıyla benzerliğini göstermeye yeterlidir. Özgün metin olasılıkla bir tapınağa dikilen stel üstüne yazılmıştı ve kralı artık standart bir rol haline gelen adaletle kral diye tanıtıyordu. Böyle hukuk reçeteleri, krallığın sonraki iki-üç yıl içinde açıklık kazanacak hukuk ve devlet düzeninin yalnızca bir parçasıydı. Mezopotamya genelinde, Levant'ın bazı kesimlerinde (Kuzey Suriye) ve Elam'da bir kralın düzenli faaliyetlerinin bir bölümünü oluşturdukları söylenebilir. Bir kralın tahta geçer geçmez bir ferman yayınlayarak sosyal adaleti gözeteceğini kamuoyuna duyurması alışıldıktı. Böylece başta borçlanma sonucu ortaya çıkanlar olmak üzere, eşitsizliklerin giderilmesine odaklanırdı. Sürecin nasıl işlediğini kısmen yeniden canlandırabilmek için titiz bir çalışma yapılmıştır (Kraus 1984; Charpin 1986: 70 vd.; Greengus 1988): Meşaleler yakılarak ferman yayınlanacağı halka bildirilir, yerel görevliler bilgilendirme amacıyla başkente çağrılır, fermanın yazılı kopyaları hepsine dağıtılırdı. Daha sonra borçluların alacaklılara yükümlülüklerini kayıtlı tutan tabletler toplanarak kırılır, böylelikle borç kalkmış olurdu. Sözleşme taraflarının belirli bir anlaşmayı yürürlükte tutmayı istemesi durumunda, bunun kralın yazıcılarıyla yargıçlarının huzurunda resmen doğrulanması gerekiyordu (Kraus 1958; Charpin 1986: 169-173). Kraliyet bildirilerinin bazı özellikleri hukuk yasalarında da görülür. Bu da, yasa ve fermanların bir kralın tahta çıkışında yeniden yürürlüğe konan (ya da sadece onaylanan), bazen de hükümdarlığın ileriki yıllarında resmi olarak tekrarlanan hukuki kraliyet kararlarının bir parçası olduğunu düşündürür (Kraus 1984).

Sümer Kral Listesinin bu dönemdeki son derlemesi (bkz. s. 37-38), İsin Hanedanlığının, hanedanlıkların yükselmesi ve düşmesi gerektiğini buyuran tanrısal irade gereğince hüküm sürdüğünü ve bu hanedanın III. Ur krallarına yaraşır bir halef olduğunu göstermede kilit rol oynadı. Listede İsin kralları zamanın başlangıcından beri kraliyetin değişken örüntüsünün bölünmez parçası olarak ta-

nıtılmıştır: Akkadlı Sargon ve Urlu Şulgi gibi ünlü krallar bu tanrısal piyangonun içindeydi, şimdi de sıra İsin hükümdarlarındaydı (Michalowski 1983). Elamlılar ile Şimaşki'den gelen müttefiklerinin (s. 92-93) yıktığı tapınakların yeniden inşası, İsin krallarının yönetiminde sağlanan tanrısal uyumun sergilenmesi açısından önemliydi. Ur'un yıkımı üzerine söylenmiş iki ünlü ağıt, kentin devrilmesinden kısa bir süre sonra oluşturulmuş ve kentin ünlü kutsal binalarının onarımı anılmıştır (Kramer 1940; Michalowski 1989). Bu "tarihsel" ağıtlar ve benzerlerinin hepsi düşman saldırılarını kışkırtan, saldırgan orduları başarıya götüren ve koruyucu tanrısının kenti terk etmesine yol açan tanrısal bir karar gereği sivil yaşamın yerle bir edilmesini, kökünün kazınmasını dile getirir. Demek ki tanrı buyruğuyla yıkılan bir kentin yeniden kurulması ancak tanrılardan izin alındıktan sonra mümkün olabilirdi; bir krala bahşedilen devam izni, onun tanrıların onayını aldığını doğrulardı. İsin kralı İşme-Dagan'ın (1953-1935) kentte yaptığı onarımlarm anısına yakılan Nippur Ağıtı bu önemli durumu dile getirir:

> (Enlil) onun yakarışını duydu ve yardımlarını esirgemedi,
> İşme-Dagan'ın (İsin kralı) sözleri hoşuna gitmişti.
> Uysallığı ve boyun eğmesi ona dokunmuştu.
>
> (Vanstiphout 1983: 336)

İsin krallarının İşme-Dagan'ın hükümdarlığından (1953-1935) itibaren tanrısal lütfun bu gözle görülür kanıtıyla övündükleri, aldıkları yeni unvanlarla vurgulanmıştır. Bundan sonra krallar, yeniden inşa ettikleri, ideolojik açıdan önemli belli başlı kentler olan "Ur, Nippur, Eridu, Uruk ve İsin'i gözetenler" olarak tanımlandılar. Arkeologlar İsin'de bazı binalar bulmuşlardır; bunların arasında İsin'in koruyucusu ve şifa tanrıçası olan Gula'nın tapınağı da yer alır. Öte yandan bu dönemde kentle ilgili eksiksiz bir izlenim edinmeden önce zamandizinsel ardıllığın açığa kavuşması gerekir; yerleşmede Almanların yaptıkları kazı çalışmaları ilerledikçe bu nasıl olsa sağlanacaktır (*RLA* 5: 189-192; Hrouda 1977-87).

Ayrıntılı ideolojilerine rağmen İsin krallarının iktidarı ellerinde tutmada yetersiz kaldıkları, yaklaşık 100 km güneydeki Larsa'da rakip bir hanedanlığın yükselişiyle belirginleşir (1932, bkz. tablo 5). Krallarının adlarından ve kabile ilişkilerini yansıtan unvanların ara sıra kullanılmasından anlaşıldığı üzere, bu da Amurru hanedanlıklarından biriydi (bkz. s. 96). Gungunum (bağımsız Larsa Hanedanlığı'nın ilk hükümdarı, 1932-1906) ile babası, neredeyse kesinlikle, İsin hükümdarları adına Lagaş bölgesi (Larsa da buraya dahildi) valileri olarak iş görmüşlerdi, bu da Amurruların çoğunun siyasal dokuyla nasıl bütünleştiklerinin göstergesidir. Larsa'nın İsin egemenliğinden çıkması, Gungunum'un yalnızca simgesel açıdan önemli olmakla kalmayıp hepsinden önce kazançlı Körfez ticaretinin ana limanı olan Ur'u ele geçirmesiyle gerçekleşmişti; buranın kaybedilmesi İsin krallarını önemli bir gelir kaynağından yoksun ediyordu.

Larsa'nın ayrılmasının ardında yatan nedenler tümüyle belirsizdir. İlgi çekici birtakım metinler (Walters 1970) bir etmenin (olasılıkla pek çok etmen arasından yalnızca birinin) İsin hükümdarlarının kendi yakın çevreleri dışında, ülkenin sulanmasına yeterince önem vermemelerinden söz eder. Bu savsaklamanın küçük ölçekli devlet ekonomisiyle işgücünden mi kaynaklandığı belli değildir; ancak su uğruna didişmelerin uzunca bir süre (altmış yıl kadar) güneydeki siyasal olayları belirleyici, sıkça öne çıkan bir etmen olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Çekişme, Abisare (1905-1895) ile Sumu-el (1894-1866) adlı Larsa krallarının İsin yöresini kıskaca almaları ve su yollarının yönünü güneye doğru Larsa bölgesine çevirmeleriyle orayı sudan neredeyse tümüyle yoksun bırakmalarıyla sona ermişti. Bunun İsin ekonomisine etkisiyle Ur'un, ortak Körfez ticaretinin ve sonunda Nippur'un denetiminin kaybedilmesi birleşince sonuç korkunçtu, İsin hızla çöktü. İsin'de tahtın gasp edilip (Enlil-bani 1860-1837) daha önce geçerli olan hükümdarlığın babadan oğula geçmesi uygulamasının sonunu getiren hanedanlık krizinde bu siyasal felaketin işaretlerine rastlayabiliriz. Kralların İsin'deki egemenliği sürmekle birlikte gerçek siyasal güçleri büyük ölçüde sarsılmıştı. Fakat bölgeye ege-

Tablo 5 Güney Mezopotamya kronolojisi, yaklaşık 2000-1750

İsin	*Larsa*	*Babil*
İşbi-Erra	[Naplanum 2025]	
(2017-1985)	[Emisum 2004]	
Şu-ilişu		
(1984-1975)*	[Samium 1976]	
İddin-Dagan		
(1974-1954)		
İşme-Dagan	[Zabaya 1941]	
(1953-1935)		
Lipit-İştar	Gungunum 1932-1906	
(1934-1924)		
Ur-Ninurta		
(1923-1896)	Abisare 1905	
Bur-Sin		
Sumu-el 1894		Sumuabum (1894-1881)
Lipit-Enlil		
		Sumulael (1880-1845)
Erra-imitti		
(1868-1861)	Nur-Adad 1865	
*Enlil-bani		
(1860-1837)	Sin-iddinam 1849	Sabium (1844-1831)
	Sin-eribam 1842	
	Sin-ikişam 1840	
Zambiya		
(1836-1834)	Sili-Adad 1835	
İter-pişa		
(1830-1831)	Varad-Sin 1835	
Ur-dukuga		
(1830-1828)		April-Sin (1830-1813)
Sin-magir		
(1827-1817)	Rim-Sin I (1822-1763)	
Damik-ilişu		
(1818-1794)		Sin-muballit (1812-1793)
		Hammurabi (1792-1750)

(Buradaki, örn. *CAH* tarafından kullanılan geleneksel "orta kronoloji"dir; "düşük kronoloji" için bütün tarihlerin *64 yıl düşürülmesi*, Hammurabi'nin 1728-1686 aralığına koyulması gerekir; bkz. Giriş s. 16-17).

* Uruklu Sinkaşid'in çağdaşı.

men oldukları iddiasını zorla sürdürmüş olmalılar: İsin kenti son Larsa kralı Rim-Sin'e (1822-1763) kadar Larsa Krallığı tarafından ne fethedildi ne de topraklarına katıldı; böyle bir başarı Rim-Sin'in hükümdarlığının geri kalan otuz bir yılına damgasını vuracak kadar önemli bir olaydı:

> (Rim-Sin yıl 30): "Anu, Enlil ve Enki'nin yüce silahıyla gerçek rahip Rim-Sin, krallığın İsin kentini ve orada yaşayan ne kadar insan varsa fethetti, hepsinin kendi hayatlarını sürmelerini sağladı ve kral olarak adına her zaman yaşayacak kadar ün kattı."
>
> (yıl 31): "(İçinde bulunduğumuzun) ertesi yılı Anu, Enlil ve Enki'nin yüce silahıyla vb."
>
> (yıl 32): "Ertesi yıldan sonraki yıl vb."
>
> (yıl 33): "Dördüncü yıl vb."
>
> (Rim-Sin'in 60. yılına dek böyle sürer gider)
>
> (RLA 2, "Datenlisten" maddesinde: 152-153; 163-164)

Larsa Hanedanlığı, Larsa'nın sonraki hükümdarlarından Sin-iddinam (1849-1843) tarafından yazılan nadir bir metinde de gözler önüne serildiği üzere, siyasal zorluklardan asla kurtulmadı. Bu metinde anlatılanlara göre, Sumu-el'in –baraj inşaatını üstlenen ve su yolunun yönünün İsin'den alınmasını başarıyla yerine getiren kral– hükümdarlığının sonuna gelindiğinde (1866) Larsa toprakları düşman saldırısına uğramıştı (bkz. s. 100). Saldırı ülkeyi açlıkla karşı karşıya bırakmış, bu nedenle halk çaresizlik içinde düşman saflarına geçerek Larsa Krallığı'na başkaldırmıştı. Her şeyin kaybedildiğinin belli olduğu bu aşamada Utu (Sümer güneş tanrısı, Larsa'nın koruyucu-tanrısı) sorunları gidersin diye insanoğlundan bir yardımcı seçerek Larsa Krallığı'nda düzenin yeniden nasıl kurulacağını öğrettiği Sin-iddinam'ın babası Nur-Adad'ı (1865-1850) atadı (Van Dijk 1965). Besbelli soyağacına bağlı olarak tahtta hak iddia edemeyen bir kralın gücünü pekiştirmek için derlenmiş merak uyandıran bir masal bu, ancak Larsa'nın bağımsız, ayrılıkçı bir devlet kurma girişiminde karşılaştığı siyasal sorunları göstermesi bakımından kaypak da olsa elimizde-

ki tek ipucu. Göründüğü kadarıyla Nur-Adad ile Sin-iddinam yeni krallığı daha sağlam temellere oturtmada başarılı bir adım atmışlar: Larsa'da Nur-Adad tarafından etkileyici bir saray yaptırılmıştı (*RLA* 6: 500-503); Margueron 1982). Yakınlarda ortaya çıkarılan, ülkenin ikinci başkenti Maşkan-Şapir (Abu Duvari'de, s. 11; Stone ve Zimansky 1992) Larsa'nın Dicle'nin kıyısı ve doğusundaki toprakları denetim altında tuttuğunu gösterir. Sin-iddinam bu önemli kenti surla çevirmişti; dört su kanalıyla geçilir, içinde bir de saray bulunurdu.

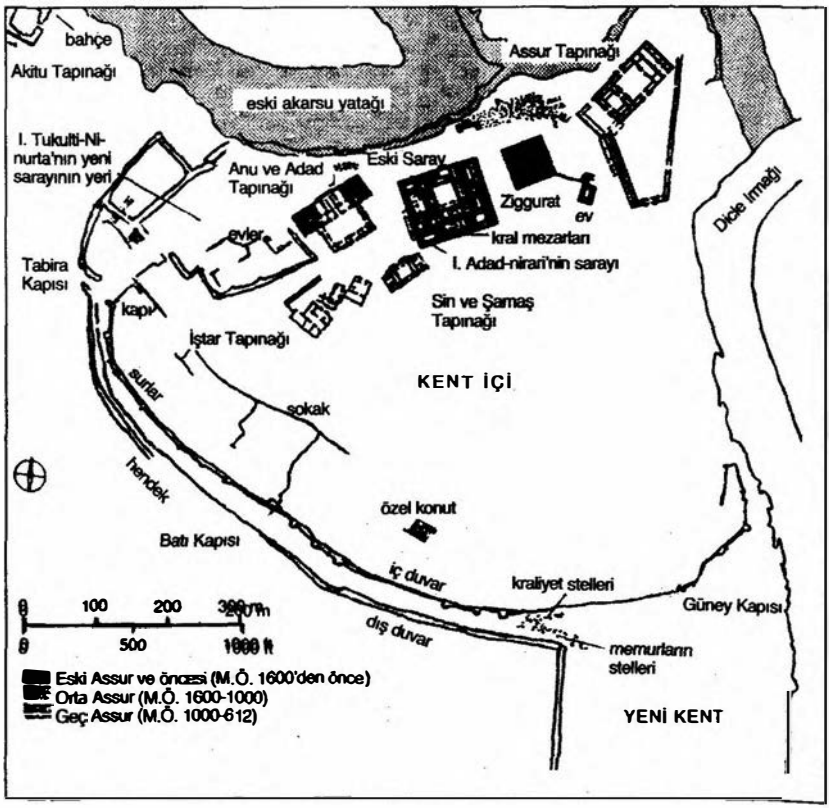
Böylelikle Larsa her ne kadar dikkate alınması gereken bir güç olduysa da, daha büyük, bütünleşmiş bir devlete dönüşmeyi başaramamış görünmektedir. Mari'den gelen daha geç tarihli bir metinde, Larsalı yüce Rim-Sin (1822-1763)[2] kentin hükümdarı ve on, on beş kadar kentin (bkz. s. 128) kurduğu koalisyonun başı olarak tanıtılır. Böylece bölge genelinde önemli ölçüde siyasal parçalanma olduğunu, daha küçük devletlerin daha güçlülerin yörüngesine çekildiklerini anlarız. 19. yüzyılın ortasında Larsa'da baş gösteren karışıklıklar büyük olasılıkla sadece buraya özgü değildi. Aşağı yukarı aynı dönemde "Uruk kralı, Amnanum (Amurru kabilelerinden biri) kralı" Sinkaşid yönetimindeki Uruk da bağımsızlığını kazanmıştı. Uruk'un yeni hükümdarı bir hanedanlık kurdu, Babil'de yeni beliren hükümdarlarla (yine Amurrular) evlilik yoluyla ittifak oluşturdu ve bütün kraliyet unvanlarını alma hakkı iddia etti. Diyala vadisindeki Eşnunna da aynı sıralarda iktidarını genişletmiş, olasılıkla yaklaşık1830 yılında Assur'un denetimini kısa süreli de olsa ele geçirmişti. 19. yüzyılın sonlarında büyük III. Ur merkezi devleti artık yalnızca belleklerde yaşıyordu.

2b Eski Assur Dönemi'nde Assur, yaklaşık 2000-1800

Konumu ve adı

Assur yerleşmesi Musul'un 100 km güneyinde, Dicle'nin batı kıyısında, Cebel Hamrin'in kuzey çıkıntısında yer alır. Yerleşmenin kuzeyiyle doğusu akarsularla yıkanırdı: Doğuya doğru Dicle, kuze-

ye doğru bir kanal vardı (krş. şekil 8). Assur yağış bölgesinin eteklerinde uzanıyordu, bu da tarımın tümüyle sulamaya bağımlı olmadığı anlamına gelir; ayrıca burası kuzeyden güneye, doğudan batıya uzanan önemli kervan yollarından yararlanmak için eşsiz bir konumdadır. Osmanlı sultanı burayı Alman imparatoru II. Wilhelm'e açmış ve Deustche Orientgesellschaft 1903 ile 1913 yılları arasında onun himayesinde yörede kazı çalışmaları yürütmüştü. Eski Assur Dönemi'nden çok az kalıntı araştırıldı. Bu daha çok Assur tapınağının büyük bölümünün Türkiye'nin sınır karakolunun altında yer almasının sonucuydu, başka yerlerde de Assurluların tarihindeki görkemli evrelerden kalma daha geç anıt ve binalar tam bir kazı yapılmasını olanaklı kılmayacak derecede önemli ve fazla büyüktü. Öncelikle İştar tapınağı çevresindeki yerleşmede bazı sondaj çalış-

Şekil 8 Assur'un planı (Roaf 1990 [0A] kaynak alınarak)

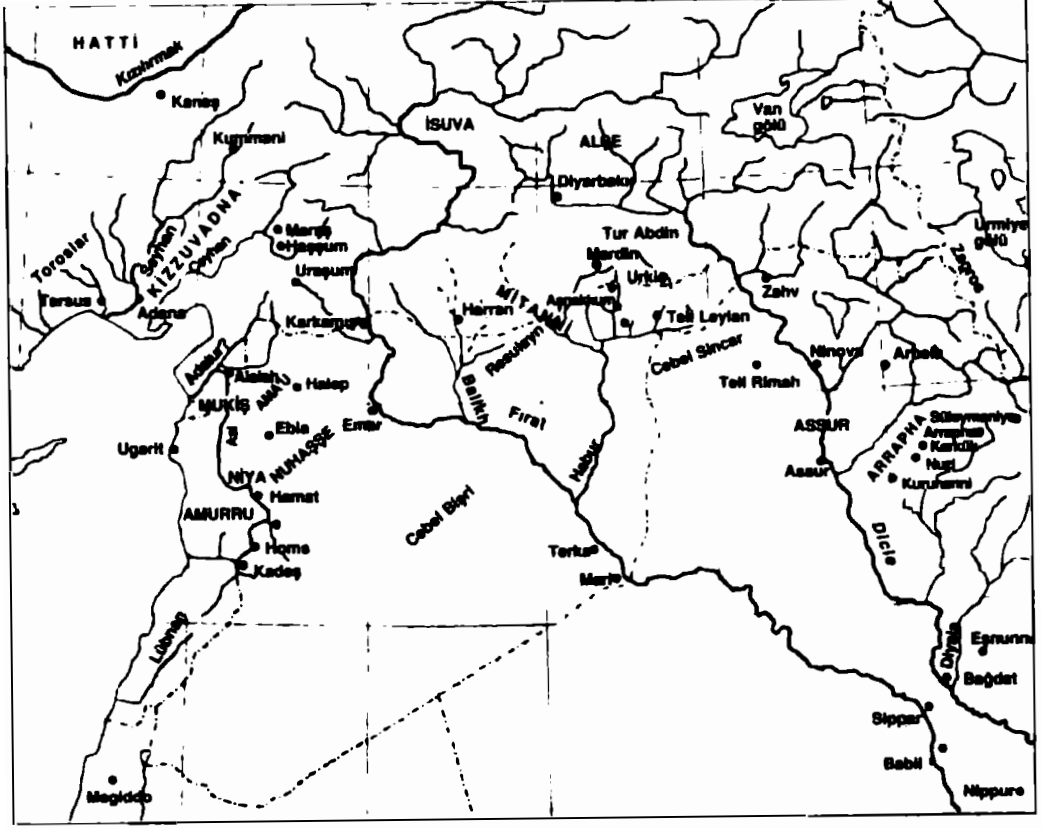
maları yapıldı. Bunlar oldukça tutarlı bir kronolojiye dayanak oluşturan ardışık katmanları ortaya çıkarmıştı (bkz. tablo 6; Larsen 1976). Kent surları gibi başka yapıları belirli bir dönemle ilişkilendirmek her zaman kolay değildir. Binalara ilişkin bazı bulgular üzeri yazılı tuğlalardan ve kraliyet binalarındaki yazıtlardan çıkar. Eski Assur Dönemi'ne tarihlenen özel konutlar bulunmuş, ama ne yazık ki hepsi yayınlanmamıştır (bkz. genel olarak Andrae 1938).

Tablo 6 Eski Assur kralları kronolojisi

	27 [Sulili	
	28 Kikkiya	(yazıtlarda geçmiyor)
yaklaşık 2015-	29 Akiya]	
1939	30 Puzur-Assur I	
	31 Şallim-Ahhe	
	32 İluşuma	
1939-1900	33 Erişum I	
	34 İkunum	(*kārum* Kaneş II metinlerinin çoğu,
	35 Sargon I	yaklaşık 1900-yaklaşık 1830)
	36 Puzur-Assur II	
1900-1814	37 Naram-Sin	
	(krallığı 4 yıl)	
	38 Erişum II	
	(krallığı 1 yıl?)	
1813-1781	39 Şamşi-Adad I	(Ib tabakası *kārum* Kaneş II
		metinleri, yaklaşık1800-1780?
		ya da yaklaşık1820- 1750?)

(Rakamlar Assur kral listesine gönderme yapmaktadır, bkz. s. 110-111.)

"Assur" adı sorun yaratır (bkz. Lambert'den alıntı, Wiseman 1973 [0A]), çünkü kentin baş tanrısının ve kentin adı aynıdır. Kent adı Assur, Akkad Dönemi'nden kalma metinlerde de görülür (ama Ebla metinlerinde yer almaz, krş. Geller *RA* 77 (1983)) ve III. Ur Dönemi'ne kadar tanrı adı olarak karşımıza çıkmaz. Bilim adamları buna dayanarak önceliğin yer adında olduğunu, tanrı adının ondan türediğini ileri sürmüşlerdir –kentin tanrısallaşması. Daha

Harita 4 Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye

sonraki dönemlerde yer adının bazen BAL.TIL olarak geçtiğine rastlanmıştır, J. ve H. Lewy'ye göre Hurrice olan bu sözcük yerleşmenin özgün adıydı (*CAH* I, bölüm 25), fakat artık genel olarak BAL.TIL yazılışının artık kullanılmayan bir terim olduğu kabul edilir. Assur ülkesinin daha sonraki adı Assur kentinden gelir; fakat Eski Assur ve ondan önceki dönemlerde Assur yalnızca kent merkezinden ve yakın çevresinden ibaretti. Yıkıldığı 614 yılına kadar, artık diğer Assur kentleri gelişip önemli siyasal merkezlere dönüşmüş olsa da, ülkenin ana çekirdeği ve Assur kültünün merkezi olarak Assur topraklarında her zaman özel bir yeri vardı. Kent sınırları içerisinde kalan alana daha ileriki dönemlerde daima "ülke" (*mātum*) denirdi.

Assur tarihi kaynakları

Günümüzde kentin tarihine yönelik başlıca kaynaklar Assur'daki kraliyet binalarında bulunan ve pek azı dışında, büyük anıtlardaki onarım ve süslemelerden başka bir şeye değinmeyen kısa yazıtlardır. Bu yazıtlarda Akkad dilinin (Eski Babil dilinden epey farklı) Eski Assur lehçesi kullanılmış ve krala sadece çok yalın bir unvan verilmiştir: "*iššʾiak (dingir) Aššur*" = "tanrı Assur'un vekili (ya da valisi)". Assur tapınağının tuğlaları ve merdiveni üstünde bulunan I. Erişum (1939-1900) metni tipik bir örnektir:

> Tanrı Assur'un vekili Erişum, tanrı Assur'un vekili İluşuma'nın oğlu, tanrı Assur'un tapınağındaki bütün tapınak alanını, Basamaklı Kapı'yı, avluyu (ve) efendisi tanrı Assur adına, yaşaması ve kentini yaşatması için tanrı Assur tapınağını inşa etti.
>
> (B. Meissner, *Die Inschriften der altassyrischen Könige*, 1926: V, 8a-e; Grayson 1972: XXXIII no. 8; Grayson 1987: A.0.33.4)

Çağdaş kraliyet metinleri, çok daha sonraki (Orta ve Yeni Assur dönemlerinden; bkz. bölüm 7b; 9) Assur hükümdarlarının inşaatların daha önceki krallar tarafından yapıldığını belirten yazıtlarıyla tamamlanır. Bu metinlerin önemli (bir o kadar da tartışmalı) yanı da daha önceki işlerin tarihlerinden söz ederken daha geç

krallarla ilişkilendirmeleri, böylelikle potansiyel olarak değerli zamandizinsel bilgiler vermeleridir (bunlar için kullanılan teknik terim "Distanzangaben": Na'aman 1984 [0O]). İşte Orta Assur Dönemi kralı I. Tiglat-pileser'in (1114-1076) kendinden önceki kralların eserlerine değinen sözleri:

> Ulu tanrılar, efendilerim, An ve Adad tanrılarının tapınağı Assur'un vekili İşme-Dagan'ın oğlu, yine Assur'un vekili olan Şamşi-Adad tarafından daha önce yapıldığı zamandan beri 641 yıl geçmişti, harap olmuştu ve Assur kralı Ninurta-apil-Ekur'un oğlu Assur kralı Assur-dan o tapınağı yerle bir etmiş ama (onu) yeniden inşa etmemişti, 60 yıl boyunca tapınağın temeli atılmamıştı.
>
> (L.W. King, Annals of the Kings of Assyria 1 (1902), silindir A: vii 60-70; Grayson 1976: LXXXVII (§54); Grayson 1987: A.0.87.1)

Yazıtlarda yalın unvanlar ve Assur lehçesi kullanma geleneğini bozan tek hükümdar (14. yüzyıldan önce) I. Şamşi-Adad (1813-1781) idi. Kendisi Güney Mezopotamya'daki örnekleri temel alarak çok uzun, süslü kraliyet unvanları ve aynı zamanda yazıtlarında eski Babil lehçesini kullanma geleneğini başlatmıştı (Grayson 1971).

Assur'daki siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullara daha çok İç Anadolu'da, Kayseri yakınlarındaki Kaneş'te bulunan, 1900-1830 civarına tarihlenen Assur ticari kuruluşundan gelen eski Assur metinleri ışık tutmaktadır (*kārum* Kaneş II: Özgüç 1963; *RLA* 5: 378-382; bkz. bölüm 2c). Tamamı muhafaza edilmiş tek kraliyet fermanı buradan gelir; olasılıkla resmi ant içme töreninde halka okunurdu (Landsberger ve Balkan 1950; Kraus 1984). Metnin bazı yerleri anlaşılmaz olmakla birlikte Assur kralının adaletin destekçisi olarak oynadığı rolü yansıtır:

> (Tanrı) Assur kral(dır). Erişum vekil(dir). Assur bükülmeyen bataklık sazları, basılmayan topraklar, aşılmayan su yolları (gibidir).
>
> Basamaklı Kapı'da çok konuşan (yani yalan söyleyen) kimsenin ağzını ve gerisini yıkıntılar canavarı kapacak; başını çömlek gibi parçalaya-

cak; o da kırık bir saz gibi yere düşecek, ağzından sular akacaktır. Basamaklı Kapı'da yalan söyleyenin evi yerle bir olur. Yalancı tanıklık etmek için yola çıkan kimse hakkında [Basamaklı Kapı'daki hukuki davalara bakan] [Yedi] Yargıçlar tarafından [aleyhte] hüküm verilsin; [Assur], Adad ve Bel [tanrım, onun dölünü yok etsin]; ona [...] bir yer vermesin.

Bana itaat eden [kimse...] Basamaklı Kapı'ya [gittiğinde] saray naibi [ona yardımcı alsun]; tanıkları ve davacıları [saraya] [göndersin]; yargıçlar [kürsüye otursun] ve [Ass]ur[da] doğru karar verilsin.

(Landsberger ve Balkan 1950; Grayson 1972: XXXIII 9 (§§74-76; Grayson 1987: A.0.33.1).

I. Şamşi-Adad (1813-1781) döneminde Assur'daki ticari ve siyasal koşullarla ilgili başka kanıtlar da Mari arşivlerinde (bkz. bölüm 2d), Şemşara tabletlerinde (Laessøe 1959; Eidem 1985; 1992), Rimah metinlerinde (Dalley *ve diğerleri* 1976) ve daha yakınlarda Tell Leylan'da bulunan belgelerde (Weiss 1985) yer alır, bunların hepsi I. Şamşi-Adad tarafından yaratılan büyük ülkenin bir parçasını oluşturur.

Bu döneme ilişkin en önemli ve aynı zamanda en karmaşık bulgulardan biri de birinci binyılın başlarından kalma birçok kopyası olan Assur Kral Listesi. Metnin önemli olan bölümü başlangıç kısmıdır:

1) Tudiya, 2) Adamu, 3) Yangi, 4) Kitlamu, 5) Harharu, 6) Mandaru, 7) İmsu, 8) Harsu, 9) Didanu, 10) Hanu, 11) Zuabu, 12) Nuabu, 13) Abazu, 14) Belu, 15) Azarah, 16) Uşpia, 17) Apiaşal
(ilk on iki isim Hammurabi soyağacında da görüldükleri için muhtemelen çıkarılmıştır, bkz. Finkelstein 1966)
Toplam: "Çadırlarda yaşamış" 17 kral

---

26) Aminu, İlu-kabkabi'nin oğlu, 25) İlu-kabkabi, Yazkur-ilu'nun oğlu, 24) Yazkur-ilu, Yakmeni'nin oğlu, 23) Yakmeni, Yakmesi'nin oğlu, 22) Yakmesi, İlu-Mer'in oğlu, 21) İlu-Mer, Hayani'nin oğlu, 20) Hayani, Samanu'nun oğlu, 19) Samanu, Hale'nin oğlu, 18) Hale, Apiaşal'ın oğlu, 17) Apiaşal, Uşpia'nın (yukarıda 16. sırada) oğlu
Toplam: "Atalar olan" 10 kral

(Kral listesi buradan sonra geriye doğru gider; burada adı geçen kişiler aslında I. Şamşi-Adad'ın atalarıdır. Anlaşılan onun babası (no. 25 = İlu-kabkabi) ve erkek kardeşi (no. 26 = Aminu) ile Uspia'nın oğlu Apiaşal (no. 17) arasında bir bağ kurmak amaçlanmıştır (krş. Landsberger 1954).)

27) Sulili, Aminu'nun oğlu, 28) Kikkiya, 29) Akiya, 30) Puzur-Assur (I), 31) Şallim-Ahhe, 32) İluşuma
Toplam: "Adlarını verdikleri yıllar (limmu; krş. s. 89) yok olmuş" 6 kral.

33) Erişum (I), kendi de [...] İluşuma'nın oğlu; krallığı 40 yıl sürdü

34) İkunum, Erişum'un oğlu; krallığı [x yıl] sürdü

35) Sargon (I), İkunum'un oğlu; krallığı [x yıl] sürdü

36) Puzur-Assur (II), Sargon'un oğlu; krallığı [x yıl] sürdü

37) Naram-Sin, Puzur-Assur'un oğlu; krallığı [x yıl] sürdü

38) Erişum (II), Naram-Sin'in oğlu; krallığı [x yıl] sürdü
(no.33-38 arası için krş. tablo 6)

39) Şamşi-Adad (I), İlu-kabkabi'nin oğlu. Naram-Sin zamanında Kar-Duniaş'a (yani Babil'in kuzey bölgesine) gitti. Ekallate (Assur yakınlarında) kasabasını zapt etti. Ekallate'de üç yıl kaldı. Atamar-İştar adını alarak Ekallete'den ayrıldı. Naram-Sin'in (= no.37) oğlu Erişum'u (= no. 38) tahttan indirdi. Tahta geçti. Otuz üç yıl kral olarak hükmetti.

(Dikkat: Rakamlar kolaylık olsun diye eklenmiştir; krş. tablo 6; I.J. Gelb, *JNES* 13 (1954): 209 vd.; *ANET*: 564-566; Larsen 1976: 34-40; *RLA* 6: 101-115; Landsberger 1954)

Amurru fatihi olan ama Assur'dan gelmeyen I. Şamşi-Adad'ı yerli krallar listesine yerleştirmek için belli ki listede epey oynama yapılmış (başka bir tartışma için bkz. Larsen 1976). 2000 yılından Şamşi-Adad'a (Şamşi-Addu demek daha doğru) kadar tahta oturan Assur krallarının zamandizini yaklaşık olarak tablo 6'da verilen listedeki gibidir.

Bu belgeden o döneme ilişkin Assur tarihinin başlıca özellikleri hakkında ne çıkarabiliriz? İlk olarak, yaklaşık 2000'den hemen

sonra bağımsızlığını elde etmiş ve yerli krallar tarafından yönetilmiş olması; ikincisi, yaklaşık 1900 ile yaklaşık 1830 arasında İç Anadolu'ya yerleşmiş Assurlu tüccarlarla ilgili bulguların da işaret ettiği üzere yaklaşık 1900'de ticaret ağı geliştirmesi; üçüncü nokta da, Amurruların reisi I. Şamşi-Adad'ın (1813-1781) 19. yüzyılın sonlarında Assur'u fethetmiş olması.

Assur'un uluslararası sahneye çıkışı

Sözü edilen belgeler ışığında Assur kentinin tarihini yeniden çizme olanağı yok sayılır. En şaşırtıcı sorulardan biri de Assur'un uzak ticaret ağında kilit rol oynamayı nasıl başardığıdır. İluşuma ve oğlu Erişum I (1939-1900) ile ilgili metinler bu konuma nasıl yerleştiği hakkında ipucu verirler. Uzun olan (İluşuma'nın) metninin tuğlalara (biri de kireçtaşı parçasına) işlenmiş pek çok kopyası günümüze dek kalmıştır, şöyle der:

> Assur'un vekili, tann Assur ile tannça İştar'ın gözbebeği, Assur'un vekili Puzur-Assur'un oğlu, Assur'un vekili Şallim-ahhe'nin oğlu İluşuma:
>
> Tanrı Assur'un vekili İluşuma ömür boyu sahibesi tannça İştar için tapınak inşa etti. Yeni bir duvar ... diktim ve kentimi arsalara böldüm. Tanrı Assur Ebih Dağında bana iki pınar açtı, pınarın başında duvarın tuğlalarını ördüm. Bir pınarın suyu Auşum Kapısına, öbür pınann suyu da Vertum Kapısına akıyordu.
>
> Akkadlılarla çocuklarına "özgürlük" (*addurÇru*) sağladım. Bakırlarını "saf" kıldım. Bataklıklarla Ur ve Nippu, Aval ile Kismar, tanrı İştaran'ın Der kasabası arasındaki sınırdan Kent'e (Assur) kadar "özgürlük" geldi.
>
> (B. Meissne, *Die Inschriften der altassyrischen Könige*, 1926: IV, 2; Grayson 1972: XXXII 2 (§§40-42); Grayson 1987: A.0.32.2)

Bunların İluşuma tarafından güneyde yapılan bir fetihle ilişkili olduğunu savunan eski görüşün (*CAH* I, bölüm 25) tersine, Larsen (1976) bu metnin İluşuma'nın Güney Mezopotamya'dan gelen tüccarlara belli ayrıcalıklar tanıyarak onları Assur pazarına çekme çabasını yansıttığını ileri sürmüştür. Doğu ile yapılan kalay ticaretinde denetimi ele geçirmeyi başarmış olan Assur, Güney Mezopotam-

yalı tüccarların gidip kalay satın alabildikleri, aynı zamanda da (çoğu Körfez'den gelen) bakırı satabildikleri bir antrepo görevini görüyordu. İluşuma'nın kararnamesinin ardından onları buna iten neden, diğer merkezlere göre Assur'dan artık çok daha iyi fiyat alabilmeleriydi. Metinde adı geçen yerler güneyden gelen başlıca üç kervan yolunu işaret ediyor olabilir: Biri (Körfez'den gelen bakırın giriş noktası) Ur'dan Nippur'a, oradan da Assur'a uzanır; ikincisi olasılıkla Dicle boyudur; üçüncüsü de Elam'dan başlayıp Dicle'nin doğusundaki Der üzerinden Assur'u geçer. Bu önermeyi kabul eder ve İluşuma'dan sonra tahta çıkan Erişumu'nun (1939-1900) "gümüş, altın, bakır, kalay, arpa, yün... vergiden muaf" oldu (Grayson 1972: §62) diyen sözlerine eklersek, Assur krallarının ticaretin kesiştiği noktada olmanın getirdiği kazancı en yüksek düzeye çıkarmayı hedefleyen bir politikayı bilerek uyguladıklarını görebiliriz.

Özetlersek, kaynaklar ne kadar kıt olsa da, Assur 2000'den hemen sonra sağlam bir kent-devlet olarak gelişmiş görünmektedir. Önemli kutsal alanları vardı; çevresindeki surlarla korunuyor ve su kaynaklarıyla besleniyordu; I. Puzur-Assur'dan (1939 öncesi bir zaman) yaklaşık 1830'a dek yerel bir hanedanlıkla yönetiliyordu. Assur, yaklaşık 1900 ile 1830 yılları arasında Anadolu'da yıldızı parlayan ve aile kökenli Assur ticaret evlerince yürütülen (bkz. bölüm 2c) ticaret ağını denetliyordu. Assur'un bu ticaretteki önemi, krallarının, başta Güney Mezopotamya'dakiler olmak üzere ticaret ortaklarına belli avantajlar sunarak sömürdükleri ticaret yollarındaki stratejik konumundan geliyor olsa gerek (bkz. Leemans 1968). Assur'un Anadolu'daki kolonileri Assur pazarını genişletme ve ekonomisini canlandırma hizmeti görüyorlardı.

Assur'un 1939 ile 1830 arasında elde ettiği yüksek kârlılık durumu, Assur'un batısında üssü bulunan I. Şamşi-Adad'ın (1813-1781) gözünde burayı hedef yapmıştı (bkz. s. 127). Onun emellerinin ve başarıyla yayılmasının tarihi, Mari arşivleri ve Assur Kral Listesi (bkz. s. 110-111) yardımıyla kısmen yeniden oluşturulabilir. Buna göre yurtta kardeşini tahttan indirdi, sonra da Babil ve Sippar dolaylarına saldırdı, oradan da Ekallate (olasılıkla Assur'un hemen kuzeyi) ile Assur'u fethetmek üzere kuzeye yönele-

rek orada da yerli kralı tahtından etti. Bilinmeyen bir tarihte Mari gibi başka yerleri de ele geçirdi; bu son yeri uzun süren hükümdarlığının ortalarında aldığı sanılmaktadır (Veenhod 1985, özellikle ek 207). Giderek Şamşi-Adad krallığına Habur suyu dolaylarını, kraliyetinin merkezlerinden biri olan Şubat-Enlil'i de kattı; yakınlarda kazısı yapılan Tell Leylan (olasılıkla Şubat-Enlil'in ta kendisi) bu dönemde ve bu bölgede varlıklı bir şehrin neye benzediğini gözler önüne serer (Weiss 1985). Krallığını oradan Fırat yöresindeki Terka ve Mari'ye, doğuda ovanın öte yakasındaki Ekallate'ye ve büyük Assur kentine kadar genişletti. Ayrıca Cebel Sincar'da küçük ama serpilen Karana devleti (Tell Rimah yerleşmesi de dahil, Assur'un daha kuzeyindeki büyük Ninova şehri ve doğudaki Zagros'un Şemşara (Revanduz yakınları) ile Elam'ın Türkiye'de kalan kuzey kısmı gibi bazı kesimler de bu alanın içinde yer alıyordu. Şamşi-Adad'ın hükümdarlığı otuz üç yıl sürmüştü. Bu süre boyunca oğullarını bağımlı krallar olarak Mari'ye (küçük oğlu Yasmah-Addu) ve Ekallate'ye (tahtın kendinden sonraki vârisi İşme-Dagan) yerleştirmek suretiyle bu geniş toprakları bir arada tutmayı başardı; Karana gibi küçük merkezlerse artık Şamşi-Adad'ın uyruğunda olan yerli kralların denetiminde kaldı, ancak Assur, Ninova ve Şubat-Enlil doğrudan Şamşi-Adad'a bağlıydı.

Assur kent-devleti

Assur kentinin kurumlarından herhangi birini bu abartılar olmaksızın tanımlamak olası mı? Kaneş'teki (günümüzde Kültepe, krş. bölüm 2c) Eski Assur ticaret mahallesinde bulunan belgeler bir fikir verir. Kral, tanrı adına hareket ettiği düşünülen, bazı yazıtlarda (s. 85) yer alan "tanrı Assur kraldır, X onun vekilidir" ifadesinden de anlaşıldığı gibi, muhtemelen kült içindeki rolüyle ilgili olarak "tanrı Assur'un vekili" unvanını alırdı (s. 109). Bu unvan yalnızca resmi kraliyet yazıtlarında kullanılır, dolayısıyla salt törensel olduğu anlaşılır. Gündelik belgelerdeki kullanımsa bambaşka: Bunlarda krala mutlaka, sırasıyla "bey" ve "efendi" anlamlarına gelen *rubā'um* ya da *bēlum* denirdi.[3] Bu terimler kraliyet aile-

sinin başındaki, dolayısıyla diğer aileler karşısında seçkin konumdaki kişi olarak onun topluluk içindeki yerini tanımlar gibidir. Kral mutlak hükümdar olarak tanımlanmaz. I. Şamşi-Adad'ın Assur'u fethi bu durumu tümüyle değiştirdi: Assur kralı, güneyde olduğu gibi artık *šarrum* ("kral") adını almış, yazıtlarda Şamşi-Adad'ın tahta geçmesinin ertesinde, Assur'da yaşanan iç sarsıntının bir ölçüsü olan, uzunca, övücü bir unvan kullanılmıştır.

Eski Assur belgeleri, bir tür kent meclisi anlamına gelen, olasılıkla oradaki büyük ticaret evlerinin reislerinden oluşan Assur "kenti" (*ālum*) içindeki çalışmaları da gün ışığına çıkarır (Larsen 1976). Göründüğü kadarıyla politikada bütün önemli konuları "Kent" belirlerdi: Topluluğu bağlayıcı kararlar (*awat ālim* = "emir/kentin komutası") ve yasal hükümler (*dīn ālim* = "kentin yargısı") kent tarafından alınırdı. Assur tüccar yerleşimlerinin bulunduğu topraklardaki ya da yakınlardaki Anadolu beylikleriyle diplomatik ilişkiler denetlenirdi. Kent elçisi (*šipru ša ālim*) aracılığıyla genel ticaret politikası yürütülürdü; bu kurum olasılıkla kentin belirli bir oran üzerinden bütün ticaret kervanlarına uygulanan ihracat vergisini belirler, taşıdıkları yükleri mühürlerdi. Kesin olmamakla birlikte bu önemli kuruluş "kent evi" (*bīt ālim*) adı verilen kendilerine ayrılmış özel binalarda toplanırdı. Çok önemli bir başka siyasal kurum da (doğrusu bütün Assur tarihi boyunca) *limmum*'du. Bu, her yıl kurayla seçilen ve o yıla adını veren bir devlet görevlisinin unvanıydı ve anlaşıldığı kadarıyla görev hiçbir zaman kral tarafından üstlenilmemişti (oysa Orta ve Yeni Assur dönemlerinde durum bunun tam tersidir, bkz. bölüm 7b ve 9). *Limmumluk* için uygun görülenler, olasılıkla Assur'daki belli başlı ailelerin reisleri olan kalburüstü kişilerdi. Kent meclisi başkanının o yılki *limmum* olduğu sanılmaktadır; böylece görev yıllık olarak kralın gücünü etkili bir biçimde dengeleyen küçük ama güçlü bir yurttaş grubu tarafından dönüşümlü olarak yerine getirilirdi (Larsen 1976). Bölük pörçük belgelerden anlaşıldığı üzere, Assur toplumu (Şamşi-Adad'dan önce) kendi ailelerinin çıkarlarını temsil eden güçlü bir işadamı topluluğu tarafından yönetilen, epey karmaşık bir yapılanma içindedir. Hükümdarın işlevi büyük ölçüde kültsel ve törensel alanlar içerisinde topluluk adına hareket etmek-

le, kamu binalarının yapımını gözetmekle ve adaletin yerine gelmesini sağlamakla sınırlanmıştı.

2c Anadolu'da Eski Assur tüccarları, yaklaşık 1900-1830

Giriş

Assur kentini ve kentin ekonomik temelini anlamamıza yardım eden bilgiler, yaklaşık 1200 km kuzeybatıda, İç Anadolu'daki eski bir yerleşme olan *kārum* Kaneş'te bulunmuş belgelerden gelir. Burası Halys ırmağı (bugünkü Kızılırmak) yakınında, Anadolu platosundaki bugünkü Kayseri kentinin 20 km kadar kuzeydoğusundadır ve çevresini saran düzlükten yaklaşık 20 m yüksekteki büyük Kültepe höyüğüne yakındır. 19. yüzyılın sonlarında, kâşifler Kültepe'yi önemli bir yerleşme ve eski eser piyasasında görülen, çoğunlukla "Kappadokia tabletleri" diye bilinen birçok olağandışı metnin kaynağı olarak kabul ettiler. Tabletlerin buluntu noktasını saptama girişimleri 1926'ya dek sonuç vermedi. O yıl Çek bilim adamı Hrozny, tabletlerin ana höyüğün 90 m kuzeydoğusundaki çok daha küçük bir yerleşmeden çıkarılmış olduğunu keşfetti. Bu küçük yerleşmenin Assur'dan gelen tüccarların kolonisini (*kārum*) kapsadığı anlaşıldı; böylelikle bu tabletler "Eski Assur tabletleri" olarak tanındı. 1948 yılından itibaren, önde gelen Türk arkeologlarından Tahsin Özgüç yerleşmede kapsamlı kazı çalışmaları yürütmüş, bunun sonucunda önceden elde bulunan 3000 kadar tablete 12.000 yeni tablet eklenmiş, ayrıca yerleşmenin stratigrafisi netleştirilmiştir. Kültepe ana yerleşmesinin, önemli Anadolu prensliklerinden Kaneş'in merkezi olan hisar üzerindeki sarayın çevresini saran geniş bir dairesel kent alanına sahip olduğu, *kārum*'un tüccar mahallelerinin ise Anadolu'ya özgü tipte, geniş, ama aşırı büyüklükte olmayan, Kaneş kentinden oldukça ayrı evlerden oluştuğu artık açığa kavuşmuştur.

Türklerin yaptığı kapsamlı kazıların başlamasından önce müzelerde tutulan metinlerin çoğu yayınlanmıştır (liste için, krş. Or-

lin 1970), fakat daha yakın zamanlarda bulunmuş onca metin arasından ancak bir avuç kadarının yayını mevcuttur. Bu demektir ki, büyük olasılıkla bütün metinlerin dörtte birinden daha azını temsil eden yayınlanmış malzemeye dayanılarak çıkarılan sonuçlar, ancak yakın zamanlarda bulunmuş metinler incelendiği zaman onaylanmış olacaktır. Şimdiki durumda aşılamayan bu engelin yanı sıra, tabloyu bulandıran başka faktörler de var. Faktörlerden biri, Kaneş'teki *kārum*'un iki tabakasından tablet çıkarılması. Bunlar, geleneksel olarak 1900-1830 arasına tarihlenen II. tabaka ile I. Şamşi-Adad (1813-1781) ve ardılıyla çağdaş olan Ib tabakasıdır. Ib'nin tarihlenmesi hâlâ tartışmalı. Bir zamanlar nispeten daha kısa bir zaman aralığını temsil ettiği düşünülürdü, fakat daha çok metnin keşfedilmesiyle birlikte artık epey uzun bir dönemi kapsaması söz konusudur. Öte yandan bugünkü yayın durumu göz önüne alındığında, yazılı malzemenin büyük bölümü daha erken tarihli II. tabaka döneminden gelmekte, tüccar yerleşmesinin daha geç evreleri yeterince temsil edilmemektedir. Eski Assur lehçesini ve benzersiz bir biçimde belgelenmiş uzun mesafeli karayolu ticareti için geliştirilmiş özel terminolojiyi doğru anlama konusunda da güçlükler yaşanır. Anadolu'daki siyasal koşullarsa başka bir sorun doğurmaktadır: Bu konuda yalnızca Assurlu tüccarların belgelerindeki bilgilerden anlam çıkarılabilir. Bu dönemde Anadolu'daki yerel hükümdarlar kendi aralarında haberleşirken Eski Assur lehçesi ve çiviyazısı kullanmış gibi görünüyor, ne var ki kent höyüğündeki metin buluntusu sayısı şimdilik azdır.

Kārum Kaneş'in zamandizini epey tartışmalara yol açmıştır. Kent höyüğünün tabakaları erken üçüncü binyıldan başlayarak yaklaşık 1200'e dek uzanır, fakat *kārum*'un dört tabakasının esasen yaklaşık 2000 ile 1600 arasındaki dönemde serpildiği genel kabul görmektedir. Bu tarihlemeye karşı çıkan birtakım bilim adamları (örn. Mellaart 1957) üçüncü binyılın son çeyreğinde *kārum*'un çoktan kurulmuş, olasılıkla III. Ur devletiyle çağdaş olduğuna inanırlar. Ama bu görüşün karşısına, Türklerin *kārum* Kaneş'teki kapsamlı kazılarında bu döneme ait hiçbir belge bulunma-

dığı (T. Özgüç 1959; 1986) ve III. Ur metinlerinde Anadolu kentlerinden hiçbirinin adının geçmediği gerçeğini koymak gerek (Larsen 1976). Demek ki *kārum*'un yaklaşık 2000'e kadar oluşmamış olduğunu düşünebiliriz (bkz. tablo 7). Yine de belirtmemiz gereken, mahallenin, bildiğimiz kadarıyla Assurluların oranın önde gelen tüccarları haline gelmesinden önce de varolduğudur. Öyleyse bu yerleşmenin Assurlulardan epey önce Anadolu'nun yerel bir ticaret merkezi olduğu, Assurluların da kurdukları yaygın bağlantılar ve avantajlı fiyat uygulamaları sayesinde giderek buranın önde gelen güçlü üyeleri haline geldikleri sonucuna varılabilir. Ancak *kārum* II evresinde bile burada sadece Assurlular oturmuyordu; arkeolojik malzeme, tip olarak tamamen Anadolu özelliklerini taşır. Metinler de olmasa, burada Assurluların bulunduğunu hiç kestiremezdik.

Tablo 7 Eski Assur *kārum* döneminde Kültepe'deki arkeolojik ardışıklık

Kārum Kaneş	*Kaneş kent höyüğü*
ekilmemiş toprak	yapı tabakası
kārum IV (40-50 yıl?)	Orta Tunç I yapı tabakası
kārum III (40-50 yıl?)	?
kārum II (62-80 yıl; yangında yıkılmış; Erişum I Puzur-Assur II hükümdarlığından tabletler)	eşzamanlı yerleşim tabakası
kārum Ic (yerleşim yok) (10-20 yıl?)	kamu binası (Kaneş kralı Varşama)
kārum Ib (30, 50 ya da 70/80 yıl? yangında yıkılmış)	Anitta'nın mızrak ucunun bulunduğu kamu binası
kārum Ia (terk edilmiş)	?
	Eski Hitit Krallığı binaları (yaklaşık 1650-)

Kārum Kaneş, Assur ticaretinin en zengin ve en aydınlatıcı yerleşmesi olmakla birlikte, sadece II. evre zamanında benzeri yoktu. Anadolu'daki birkaç yerleşim yerinde Ib evresiyle çağdaş olan benzer kalıntılar, hatta metinler ortaya çıkarılmıştır; örneğin Ali-

şar (10. tabaka: Olasılıkla eski Amkuva, Gelb 1935), Boğazköy IVd (eski Hattuşa, Bittel 1970), Konya Ovası'ndaki Karahöyük (Alp 1968) ve Tuz Gölü yakınındaki Acemhöyük (N. Özgüç 1980). Adı geçen son yerleşmedeki sarayın depolarında, kimisi yazılı olan muazzam sayıda kil mühür baskısı bulunmuştur. Bunlar ticaret hacminin çok büyük olduğunu ve Suriye, Mezopotamya, hatta Basra Körfezi'yle kurulmuş ticari ilişkileri ortaya koymaktadır (Potts'dan alıntı yapan al-Khalifa ve Rice 1986 [0Gf]). Bu büyük, önemli yerleşmenin Eski Assur belgelerinde adı geçen Puruşhattum (Hititçe Puruşanda) ile özdeşleştiği öne sürülmüştür. Fakat şimdilerde Puruşhattum'un Konya'daki Karahöyük olduğu kanısı daha yaygındır.

Assur ticaret teşkilatı

Belgeler, Anadolu'da iki ayrı tipte ticari yerleşme olduğunu göstermektedir. Bunlardan daha büyüğü ve en çok bilineni *kārum*; özgün anlamı rıhtım demek, ama Mezopotamya'daki ticaret çoğunlukla su yoluyla yapıldığından zamanla bir kentte tüccarların iş için toplandığı ticari liman ve mahalle anlamını kazanmış. Assurlular yurtlarından uzakta daimi ticaret kolonileri kurunca, artık ırmak kıyılarında olsun ya da olmasın bu yerleşmeler için bu tanımı kullanmışlar. Diğer tipteki ticari yerleşme de, yalnızca Anadolu'daki Eski Assur tüccarlarını tanımlayan *vabartum*. Sözcük, "konuk" anlamındaki bir terimle bağlantılı görünür, bu nedenle sözcüğün başlangıçta kervansarayı tanımlamış olabileceği, kervansarayın giderek kalıcı bir ikamet ve ticaret merkezine dönüştüğü, ancak *kārum*'dan daha küçük çaplı ve daha az bağımsız olduğu düşünülmüştür. *Vabartum* yerleşimlerinin genellikle ya ekonomik açından daha az önemli ya da ulaşımı zor, dolayısıyla sapa kentlerin bitişiğinde kurulduğuna işaret eden bazı belgeler var. *Vabartum* sakinlerinin en yakın *kārum*'daki idari otoriteye bağlı oldukları gibi bir izlenim edinmekteyiz. Ama bu tür bir ticari yerleşmeyi tam olarak anlama konusunda bazı belirsizlikler bulunduğunu da ifade etmek gerek.

Ticaret merkezlerinin sayısı ve yoğunluğu belgelerden yaklaşık olarak çıkarılabilir. *Kārum* II dönemindeki koşullar Ib evresindekilere göre daha belirgin. Önceki dönemde olasılıkla toplam on bir *kārum* ve on *vabartum* vardı; Ib tabakasında *kārum* kuruluşlarının sayısı on dörde çıkmıştı; ayrıca bunlardan önce gelen birtakım yerleşimlerin bu dönemde gelişerek tam örgütlü *kārum* merkezlerine dönüşen daha küçük çaplı *vabartum*'lar olduğuna işaret eden bazı kanıtlar da bulunur. En önemli *kārum*, Kaneş'tekiydi (en azından II. tabakada), kuzeye doğru Halys'in Karadeniz ile buluştuğu yere, kuzeydoğuya doğru günümüzde Sivas olan bölgeye ve güneybatıda Puruşhattum ve Vahşuşana gibi Anadolu'daki önemli siyasal merkezlere uzanan yollarıyla ticari yerleşimler ağının çıkış noktasıydı. Güneydoğuya doğru, Suriye'nin kuzeyine ve Mezopotamya'ya uzanan yollar boyunca daha başka koloniler de vardı, kimi de Fırat'ın kuzeydeki geçiş noktalarına kurulmuştu. Bunlar Basra Körfezi, Karkamış ve Mari'den getirilip Acemhöyük'e (Ib) götürülen malların taşındığı yollardı.

Assur kolonileri, içine yerleştikleri ve kârlı işlerini yürütebilmek için onaylarına ihtiyaç duydukları Anadolu prenslikleriyle nasıl ilişki kurmuşlardı? Bu temel soruya yanıt vermek için Anadolu'nun siyasal yapısını gösteren tabloyu yeniden çizmemiz gerekir (Liverani 1988 [0G], bu da ancak Eski Assur metinlerinde ara sıra karşılaşılan göndermeler yardımıyla yapılabilir. Bağımsız kent devletleri buna norm oluşturmuşa benziyor. Bunlar çevredeki kırsal alanları, bazı durumlarda da küçük kent merkezlerini denetim altında tutarlardı. Nüfusun çoğunluğu "Hattili" (Anadolu'nun Hint-Avrupalı olmayan yerli nüfusuna verilen ad) gibi görünüyor. Benim burada "görünüyor" demem bilinçli, çünkü belgeler kişi adlarıyla sınırlı: Çoğu Hatti dilinde ama içlerinde birkaç Hint-Avrupa dili de var, Amurru ve Hurri adlar da gösteriyor ki Anadolu'nun etnik oluşumuyla ilgili kesin bir sonuca varılması söz konusu değil (Garelli 1963). Devletlerden üçü, Puruşhattum, Kaneş ve Vahşuşana siyasal egemenliğe sahipti, her biri "ülke" (*mātum*) diye tanımlanan epey geniş bir alanı denetlerdi. Gerek küçük devletlerin gerekse "ülkelerin" hükümdarlarının hepsine

(belgelerden anlaşıldığı kadarıyla) *rubā'um* = "bey" denir, bir tek Puruşhattum hükümdarı "büyük bey" adını alır. Bu da batıya bakan bu devletin diğerlerinden daha büyük bir güç olarak görüldüğünü akla getirir.

Geçmişteki tartışmalarda (J. Lewy *HUCA* 27 (1956); *CAH* I, bölüm 24) Assur kolonilerinin bulunduğu bölgenin tamamının Assur'a bağlı olduğu ileri sürülürdü. Bu görüş Anadolu devletlerinin oradaki elçilerin denetiminde içtikleri antlarla Assur kentine bağlandıklarını gösteren birkaç metne dayandırılmaktaydı. Oysa yakın zamanda bu varsayımın yeniden gözden geçirilmesi Assur kentinin Anadolu hükümdarlarıyla diplomatik ilişkilerini bu elçiler aracılığıyla düzenlediği anlaşılmıştır ve içilen antların da Assurlu tüccarların Anadolu merkezlerindeki topraklarda faaliyetlerini yürütebilmesi için yapılan anlaşmalarla ilişkili olduğu neredeyse kesindir. Bu çıkarsamayı destekleyen ve Anadolu beylerinin yasaklanmış malları kaçak olarak topraklarına soktukları gerekçesiyle Assurluları hapse atabildiğini, bütün Assur kervanlarının yerel hükümdara vergi ödeme yükümlülüğü olduğunu ve aynı hükümdarın malları ilk olarak seçme hakkı olduğunu gösteren başka bir kanıt da vardır. Assur'un Anadolu üzerinde siyasal denetim uyguladığı fikri artık çürütülmüştür, savunulamaz (Orlin 1970; Larsen 1976).

Assurluların bu şaşırtacak kadar karmaşık ve dört bir yana yayılmış ticari sisteminin düzeni eldeki metinler titizlikle çalışılarak incelenmiş (en azından tabaka II: Larsen 1976) olmakla birlikte bazı belirsizlikler sürmektedir. Anlaşılan küçük *vabartum* yerleşmesi en yakın *kārum*'a, orası *kārum* Kaneş'e, orası da kent meclisiyle birlikte doğrudan Assur'a bağlıydı.[4] Buna göre, Kaneş sistem içerisinde büyük önem taşıyordu; birtakım belgeler oradaki kurumların Assur'dakiler örnek alınarak düzenlendiğini, meclisi ve memurlarıyla "Şehir"dekilere benzediğini göstermektedir (bkz. bölüm 2a).

Anadolu'da Assurluların yaptığı ticaretin en çarpıcı özelliği kalıcı olmasıdır: Assur'daki tüccar aileler (*bītum*: Sözlük anlamı "hane", dolayısıyla "aile"), erkek üyelerinden bazılarını yerleş-

mek üzere Anadolu'daki kolonilerden birine gönderir, erkekler orada aile işini yönetip geliştirir, gönderilen malları satar, kazancı yurtlarına gönderir, bunlara bir de Anadolu içi yük taşımacılığından gelen kârları eklerlerdi. Bazen Assur'daki bir tüccar belirli bir ticari işlemi tamamlaması için bir süreliğine aile dışından birini de görevlendirirdi. Yapılan iş özünde ailenin olmakla birlikte ticaret için gereken sermaye birkaç yıllık bir dönem boyunca belirli bir tüccara kaynak sağlayan uzun vadeli ortak yatırımlardan elde edilir; yatırımcıların belirlediği sürenin sonunda kâr eşit olarak paylaşılır; tüccar da kendi payını alırdı, ayrıca süre bitiminden önce paranın çekilme olasılığına karşı bunun koşulları belirlenirdi. Malların satıcının sırtladığı torbalarla taşınmasından türetilen terimle, bu anlaşmalara "torba" (*nurukku*) adı verilmişti (Veenhof 1987). Bugüne dek bu önemli sözleşmelerden yalnızca biri yayınlandı (Landsberger 1940: 20-26; krş. Larsen 1976), yine de olağan aile bağlarının üstüne çıkan ve Assur'daki büyük ticaret evlerinin çıkarlarını birleştiren düzenli bir uygulama olduğu anlaşılıyor.

Malların beş-altı hafta süren yolculuklarla taşındığı eşek kervanları (Hecker 1980) genellikle epey küçüktü. Her bir eşeğin yükünde dokuma ürünleri ve kalay olduğu neredeyse kesinleşmiş küçük bir miktar maden bulunurdu (Landsberger 1965; Larsen 1976; 1987). Bu dönemde bu madenin doğudan alınıp dağıtılmasında Assur'un oynadığı rol büyüktü.[5] Anadolu'ya vardıklarında eşekler dahil her şey satılırdı. Assur'a götürülecek başlıca ithal mal ise gümüş ve biraz altındı. Ticaret merkezlerindeki ileri ve gelişmiş sistemleri göz önünde tutulduğunda Anadolu içerisinde Assurlular iç taşımacılıkta oynadıkları üstün rolle kârlarını artırabiliyorlardı. Olasılıkla Anadolu devletleri arasında Ergani'deki (Elazığ yakınları) zengin yataklardan çıkarılan bakırın ticaretini yapıyorlardı. Bol miktarda alıp satılan kalay dokumadan daha değerli olmakla birlikte daha çok dokuma ticareti yapılırdı (Veenhof 1972; Larsen 1987), üstelik belgelerin gösterdiği üzere, dokuma Assur ticaretinde başlıca yeri tutmakta ve Anadolu'da çok önemsenmekteydi. Metinlerde bu dönemin özel giysi türlerinden

ve o sırada gözde olan kumaş türlerinden söz edilir, tüccarlar da pazarı dikkatle gözlem altında tutar ve kârlarını artırmak için bütün fırsatları kullanırlardı. Assur'daki bir kadına Kaneş'te tüccarlık yapan kocasının yazdığı mektupta da görüldüğü gibi, hepsi olmasa da, bazı dokuma ürünleri Assur'daki tüccar evlerinin kadınları tarafından üretilirdi:

> Puzur-Assur, Vakkurtum'a der ki:
>
> Tarafımdan mühürlenen 1 libre gümüşle -harç ayrıca eklendi, ödeme tamamlandı- Assur-idi sana doğru yola çıktı. Bana gönderdiğin o ince kumaş (hususunda): Onun gibi kumaş yapmalı ve Assur-idi ile bana göndermelisin, sonra ben sana (ödeme olarak) yarım libre gümüş yollarım (parça başına). Kumaşların bir yüzü taransın ama tamamen düzleşmesin, sık dokuma olsun. Daha önce gönderdiğin dokumalara kıyasla kumaş parçası başına bir libre yün fazla kullan, ama yine ince doku. Kumaşın öbür yüzü çok hafif taranmalı: Eğer yine havlı olursa, *kutānu* kumaşı (çok bilinen bir dokuma türü, olasılıkla çarşafa benzer) gibi üzeri traşlanmalı. Bana yolladığın abarne kumaşına gelince (bir yer olan Abarne'den adını almış bir kumaş türü, krş. tüvit), bir daha ondan gönderme. Ama göndermek istersen, eskiden giysilerimde kullandığım gibi olsun. İnce dokumalar yapmak istemezsen -çünkü orada (yani, senin bulunduğun yerde) bol miktarda satın alınabilir diye işittim- (onları) parayla satın al, öyle gönder bana. Bitmiş bir kumaş (parçası), sen yaptığında dokuz el uzun, sekiz el geniş (4.5 x 5 m) olsun.
>
> (TCL 19: 17; krş. Veenhof 1972: 103v; 1983 [01]: 84)

Kārum Kaneş'ten gelen zengin belgeler yalnızca Anadolu'da Eski Assurluların ticaret sisteminin ayrıntılarını gözler önüne serer. Döneme ilişkin başka belgelerde Yakındoğu'nun diğer kesimlerinde de benzer biçimde kapsamlı ticaret sistemlerinin yürütüldüğüne dair ipuçları görülür. Assurluların sistemi, bu dönemde örgütlenmiş ticari yapılanmaların rastlantı sonucunda ortaya çıkarılmış bir yönüdür yalnızca. O zamanki hayli karmaşık bölgesel ilişkiler ve bunların dayandığı model hakkında bize önemli ölçüde ışık tutar (Larsen 1987).

2d Mari ve yaşadığı dünya, yaklaşık 1830-1760

Giriş

Mari kenti Fırat ırmağı üstünde, akarsuyun aşağı doğru Habur suyuyla buluştuğu noktada (bugünkü Suriye-Irak sınırına pek uzak olmayan), günümüzün Tell Hariri yerleşmesinde yer alır. Kazılar, İlk Hanedanlık döneminden kalma yazıtlar ve şimdi de Ebla arşivleri, 2600 ile 2300 arasındaki dönemde Mari'nin hatırı sayılır siyasal bir güç olduğunu anlatır. Küçük heykellerdeki yazıtlar, o dönemde yörede konuşulan ve yazıda kullanılan dilin kesinlikle

Şekil 9 Kraliyet törenini gösteren boyalı fresk, Mari (A. Parrot, *Mari* II, Paris 1958)

Sami dillerinden biri, olasılıkla Akkadcayla ilişkili olduğunu gösterir (Gelb 1977). 1930'larda başlayan, hâlâ da devam eden Fransız kazılarından 1934 yılında çıkarılan İlk Hanedanlık kralların-dan birinin yazıtlı heykeli, Tell Hariri = Mari denkleminin kurulmasına yaradı. Üçüncü binyılın ortasında Mari'nin önemine rağmen kitaplarda bazen yer verilen "Mari Çağı" terimi, yaklaşık 1810-1760 dönemi, yani orada bulunan hak ettiğince ün kazanmış arşivlerin kapsadığı yaklaşık tarih aralığı için kullanılır. Bu belgeler, Mari'nin yıkılıp en azından geçici bir süreliğine Babilli Hammurabi (1792-1750) tarafından kendi topraklarına katılmasından önce, klasik Eski Babil dönemine özgü bir devlet olarak varolduğu son evreyi aydınlatmaktadır. Mari örneği bir Amurru Hanedanlığı'nın egemenliğindeki beyliklerden birinin –bu dönemde sayıları çoktu– iç yapılanmasıyla giderek dış ilişkilerini bütün ayrıntılarıyla gözler önüne serer. Mari tabletleri aynı zamanda Levant'tan (Lübnan, Suriye, hatta bir süreliğine Filistin'in kuzey kesimi (Malamat 1983)) batıda Mezopotamya (kuzeyi ve güneyi) bölgesine, doğuda da İran'ın batısına uzanan Batı Asya'nın büyük bölümünde görülen siyasal manzaraya da ışık tutmaktadır.

Şekil 10 Tell Harmal'daki terracotta çifte aslandan biri (M. S. Drower'ın izniyle)

Mari'deki maddi kalıntılar, örneğin tapınaklar, görkemli saray (Margueron 1982), bunlarla ilgili buluntular (süslü, parlak renkli freskler, kabartmalar, bkz. şekil 9) ve keşfi yeni yapılan kent planı (krş. genel olarak Aynard ve Spycket 1989; düzenli kazı raporları için bkz. *MARİ* 1 ve devamı), dönemin kültürü ve mimarisi hakkında değerli bilgiler ortaya koyarlar, bununla birlikte Güney Mezopotamya ve Assur bölgesine (Kuzey Irak) ilişkin veriler hâlâ çok sınırlıdır. Hem Mari'den hem de birbirlerinden farklı olan iki yerleşmeden çıkarılan, yaklaşık bu dönemin çağdaşı arkeolojik malzemelerden, çekişen krallıklar arasında temel kültürel birliğin varolduğu anlaşılır. Bu yerleşmelerden biri olan Tell Harmal (antik Şaduppum, günümüzde Bağdat'ın dışında yer alır), Eşnunna Krallığı'nın bir bölümünü oluşturmuş (Baqir 1959) ufak bir taşra merkezidir. Küçük olmasına, kullandığı malzemeler ve teknoloji basit olmasına rağmen tapınak tasarımı ve heykellerinin tarzı Mari'dekilere çok benzer (şekil 10). Tell Harmal'dan gelen, çoğu yazı alıştırmalarından oluşan tabletler arasında eşi görülmedik matematik dersi notları da vardır (yayınlanmış metinler için bkz. *RLA* 7: 533). Harmal tabletleri arasında bulunan önemli bir başka buluntu da Eşnunna hukuk yasasının kopyası, bu dönemin diğer hükümdarları gibi Eşnunna kralları-nın da kendilerini güçsüzlerin koruyucusu ve yanlışların gidericisi olarak tanıttıklarını gösterir (*ANET*: 161-3; *TUAT*: 32-38; Yaron 1969). Diğer yerleşmeyse Kuzey Irak'ın Sincar bölgesinde 1960'larda Britanya'dan bir kazı ekibinin gün ışığına çıkardığı Tell Rimah. Antik dönemdeki adı kesin olarak bilinmemekle birlikte (*RLA* 5: 405-407) bu sorunun yakın tarihte yeniden ele alınmasının sonucunda yerleşmenin küçük Karana Krallığı'nın önemli bir kasabası Katara ile özdeşleştiğine neredeyse kesin gözüyle bakılmaktadır (Eidem 1985). Bu görüş doğru ya da değil ama Tell Rimah'ın bir süre I. Şamşi-Adad'ın (1830-1781; bkz. bölüm 2b) egemenliğine geçen, sonra nasılsa Babilli Hammurabi'nin (1792-1750; bkz. bölüm 2e) sömürgelerinden biri olan bu küçük ama sağlam özerk devletin varlıklı bir kentine ait kalıntıları temsil ettiği kesindir. Rimah'daki sarayda ilgi çekici metinler

vardır, bunlardan biri de bilinen son kraliçe İltani'nin arşividir (Dalley *ve diğerleri* 1976). En çarpıcı yapıysa büyük tapınak, ön cephe iç içe geçmiş sarmallar ve elmas motifli sütunlar ya da palmiye gövdeleri gibi kesilmiş kerpiç tuğlalarla özenle bezenmiştir. O kadar etkileyici olmasa da başka yerleşmelerden de (Larsa, Ur, Şemşara) bu tür süslemeli kalıntılar çıkar. Tell Leylan'da hâlâ yürütülen kazılarda da aynı tarzda süslenmiş binalar ortaya çıkarılmıştır (Weiss 1985). Siyasal parçalanmaya karşın kültürel türdeşliğe işaret eden kanıtlar giderek çoğalıyor.

Siyasal sahne

Mari'nin arşivlerde gün ışığına çıkan dönemden önceki tarihi karmaşık, hükümdarların zamandizinini (bkz. tablo 8) yerleştirmek epey güçtür (Veenhof 1985; Kupper 1989). Yasmah-Addu'nun (yaklaşık 1782-1776) hükümdarlığı döneminden kalma bir metin bize Mari kralı Yaggid-Lim ile Assur'un batısında bilinmeyen bir bölgenin kralı, I. Şamşi-Adad'ın babası İla-kabkabu'nun bir antlaşma yapmak üzere uzlaştıklarını söyler. Yaggid-Lim'den sonra kuralınca başa geçen oğlu Yahdun-Lim Mari'nin siyasal denetim alanını Fırat'ın batısına ve Suriye'nin kuzeyinde yaymaya çalışmıştı. Mari'nin batıya doğru genişlemesi merkezi Halep olan Yamhad Krallığı'yla arasında yakın ittifak doğurmuş, bu da iki hanedanlık arasında yapılan bir evlilikle pekişmişti: Yahdun-Lim'in oğlu ve vârisi Zimri-Lim, Yamhad kralı Yarim-Lim'in kızı Şibtu ile evlenmişti. Bu yeni sözleşme öldükten sonra boş kalan tahtına oğlu I. Şamşi-Adad'ın geçtiği İla-Kabkabu ile varılan güç dengesi anlaşmasını tehdit etmiş olsa gerek (buna karşı bkz. Charpin ve Durand 1984). I. Şamşi-Adad bozulan anlaşmayı bahane göstererek Yahdun-Lim'e saldırmış ve yenmişti, bunu izleyen kargaşa ortamını fırsat bilen biri (Sumuyamanum) tahtı gasp etti. Şamşi-Adad onu göz açıp kapayıncaya kadar saf dışı bırakmış olmalı ki Mari'yi özerk devlet statüsünde kendi topraklarına bağlayarak krallığını daha da genişletti, başına da ona bağlılık göstermek zorunda olan küçük oğlu Yasmah-Addu'yu getirdi. Şamşi-

Adad'ın şahsen oluşturduğu siyasal yapı, o ölüp de yerine oğlu İşme-Dagan geçince büyük ölçüde çöktü. Bunun sonucunda, uzun zamandır kayınbabasının Halep'teki sarayında sürgün hayatı yaşayan Zimri-Lim, kayınbabasından gördüğü büyük destekle yeniden Mari tahtını ele geçirmeyi başardı. Burada çizilen taslağın bilinmeyen yanları çok, fakat bu dönemde yaşanabilecek ve yaşanmış ittifak değişikliği, birdenbire büyüme, entrika ve çatışmalar hakkında genel bir fikir edinmemize yardımcı olur –öte yandan olayları yeniden belirleme girişiminde bilim adamlarına yeterli ayrıntılar sağlayan tek kaynak Mari arşivleridir.[6]

Memurlarından birinin Mari hükümdarına gönderdiği, sıklıkla alıntı yapılan bir rapor, Zimri-Lim zamanındaki (yaklaşık 1775-1761) uluslararası siyasal manzarayı daha geniş bir biçimde yansıtır. Hassas ittifak dengelerinin birdenbire güvenilmez büyümelere yol açtığını gözler önüne serer:

> Kendi gibi kuvvetli başka kral yok: Babilli Hammurabi'yi 10 veya 15 kral izler, Larsalı Rim-Sin'i, Eşnunnalı İbalpiel'i ve Katnalı Amutpiel'i izleyenler de bir o kadar var, ama Yamhadlı Yarim-Lim'i izleyen krallar 20 kişi.
> (Dossin 1938: 117)

Bu mektup, Yakındoğu'da zamanın başlıca güçlü devletlerinin listesini verdiği için önemlidir. Halep'te üslenen Yamhad'ın açık ara en güçlü devlet olduğunu belirterek bizi şaşırtır –ancak doğruluğundan hiç kuşku duyulmayan bir gerçek bu, ne de olsa Halep sürekli bir yerleşim yeri olagelmiş, orada kazı çalışmaları yapılması güçleşmiştir. Buna bağlı olarak bu önemli krallıkla ilgili hiçbir bulgu ortaya çıkarılmadı, o zaman da tarih sahnesinde oynadığı rolü anlamamıza yarayacak ipuçları bulmak adına ara sıra karşımıza çıkan bu mektup gibi bilgilere güvenmek zorundayız (Abdallah 1985). Mektup, aynı zamanda bu dönemde Güney Irak'ta önemli olduğu düşünülen yalnızca iki krallık olduğuna işaret ediyor: Larsa ile Babil. Mezopotamya'dan İran'a uzanan ana yolu denetim altında tutan Eşnunna ise hemen doğudaki önemli devlet olarak görülmekteydi. Devletler listesinde Assur yer almaz;

Tablo 8 Babil'in İlk Hanedanlığı ve çağdaş kralları (geleneksel "orta" kronoloji)

Babil	*Larsa*	*"Deniz Ülkesi"*	*Mari*
Sumuabum (1894)	Sumu-el (1894)		
Sumulael (1880)			
	Nur-Adad (1865)		
	Sin-idinam (1849)		
Sabium (1884)			
	Sin-eribam (1842)		
	Sin-ikişam (1840)		
	Sili-Adad (1835)		
	Varad-Sin (1834)		
April-Sin (1830)			
			Yaddig-Lim (1820)
Sin-muballit (1812)	Rim-Sin (1822)		Yahdun-Lim (1810)
Hammurabi (1792)			Sumu-Yaman (1794)
			Yasmah-Addu (1790)
			Zimri-Lim (1775)
Samsu-iluna (1749)	Rim-Sin II (1741)		
Abi-eşşuş (1711)			
Ammi-ditana (1683)		Damik-ilişu (1677)	
Amni-saduka (1647)		İşki-bal (1641)	
Samsu-ditana (1625-1595)		Şuşi (1616)	
		Gülkişar (1589)	

("Düşük" kronolojide Babilli Hammurabi'nin tarihleri 1728-1686; Babil'in ilk hanedanlığının sonu da 1531'dir.)

I. Şamşi-Adad'ın ölümüyle uluslararası politika sahnesindeki büyük rolünü kaybetmişti.

Sözü edilen, siyasal açıdan önemli diğer devlet de, Asi nehri kıyısında, bugünkü Suriye Devleti içinde yer alan Katna'dır (bir bölümünde kazı yapılabilmiştir, günümüzdeki adı Tell Mişrife'dir). Yamhad/Halep ile Katna arasındaki ilişkiler Mari Krallığı'nın başlıca ilgi odağıydı, çünkü iki devletin toprakları hem birbirleriyle hem de Mari'ninkilerle komşuydu (Klengel 1965-70: III, 146-147). Mari'den başlayıp Tadmor'daki (antik adı Palmyra) vaha boyunca Katna'ya uzanan kervan yolunun doğusu Mari'nin, batısı Katna'nın denetimindeydi. Katna'dan güneydeki Şam'a ve Hums-Trablus geçidinden batıya, aşağı doğru Akdeniz'e ve büyük Byblos limanına yollar giderdi. Fırat yolu –arşivlerin de gösterdiği üzere malların akarsu üzerinden taşınmasına olanak vermesi bakımından önemli– Mari'den Emar'a (günümüzde Tell Meskene), oradan da kara yoluyla Halep'e uzanırdı. Emar, aynı zamanda Cezire'den[7] (burası da kısmen Mari'nin denetimindeydi) geçerek Karkamış'ta Fırat'ı aşan uzun karayolunun da son durağıydı (Hallo 1964). Kıyı şeridinden batıya uzanan yolların denetimi Halep'in elindeydi, ayrıca kıyı kenti Ugarit'in Yamhad kralı aracılığıyla Mari kralından dileklerde bulunduğunu anlıyoruz. Demek ki gerek Yamhad gerekse Katna, Mari ile iyi ilişkiler yürütmek için çaba gösteriyor, ama siyasal üstünlük uğruna birbirleriyle çekişiyorlardı. İki komşu arasındaki gerginliğin sonuçları Mari kralı tarafından yönlendirilebilirdi. Mari'nin Şamşi-Adad ailesinin, ardından da Zimri-Lim'in egemenliğinde olduğu dönemlerde bu iki devletle ilişkileri araştırıldığında, bu gerçek iyice anlaşılabilir. Şamşi-Adad, Mari'nin denetimini ele geçirince, zaferini taçlandırmak adına Akdeniz kıyısına yaptığı törensel yürüyüşe Tadmor'dan başlamış, oradan, kralıyla ittifak (yine evlilik yoluyla) kurduğu Katna'ya giden çöl yolunda ilerlemeyi seçmişti, çünkü Yamhad kendi topraklarında sürgün yaşayan Mari'nin eski kraliyet ailesiyle işbirliği içindeydi. Fakat Şamşi-Adad ölüp de Zimri-Lim, Yamhad'ın da desteğiyle atalarının tahtını yeniden ele geçirince, Mari'de bu kez Yamhad ile yürütülen ilişkiler öne çıktı;

Şamşi-Adad'ın eski müttefiki Katna'nın Yamhad ile anlaşma yapmak üzere pazarlığa oturması, Mari'nin de iki düşman arasında aracılık rolünü üstlenmesi gereği doğdu.

Mari'nin odak noktasında olmasının etmenlerinden biri de stratejik konumu gereği önemli yolların üzerinde bulunması nedeniyle uluslararası ticarette antrepo işlevi görmesiydi. Arşivler daha batıdaki devletler (Girit de bunlardan biriydi, krş. Morris 1992: 102; ayrıca M. Guichard *NABU* 1993, no. 53) açısından Mari'nin daha doğudaki ülkelerden gelen kalayın temininde, tunç üretiminde önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır (Dossin 1970). Bu madene çok değer verildiğini ve onun ana dağıtımcılık rolünü Mari'nin üstlendiğini Katna kralının doğudaki Ekallate hükümdarı, Yasmah-Addu'nun erkek kardeşi İşme-Dagan'a yazdığı mektuptan anlıyoruz. Mari arşivleri arasında bulunan bu metnin İşme-Dagan tarafından ilgilenmesi için kardeşine iletildiği tahmin edilmekte, ne de olsa batıdaki devletlere bu malı sağlamak Mari'nin göreviydi:

> Bu konu ağza alınmaz, ama ben dile getirip düşüncelerimi belirteceğim: Sen büyük bir kralsın; benden iki at istedin, onları sana gönderdim. Şimdi de bana (yalnızca) 20 mina (yaklaşık 10 kilo) kalay gönderiyorsun. Hiç sorun çıkarmadan benden (istediğini) aldın, değil mi? Sonra da bana gülünç miktarda kalay yollamaya cüret ediyorsun! Hiçbir şey göndermeseydin, atalarının tanrısına ant içerim, bu kadar kızmazdım!
>
> (ARM 5.20; *ANET*: 628 ve devamı)

Mari metinlerinin aydınlattığı bir başka konu da, farklı hükümdarların sarayları arasında yürütülen diplomatik ilişkiler. İlk bakışta kralların resmi, dostça ilişkiler yürüttükleri, birbirlerine alanı ve vereni karşılıklı armağanlaşmayla birbirine bağlayan değerli armağanlar gönderdikleri, birbirlerinin kızlarıyla evlenerek ilişkilerini pekiştirdikleri görülürdü (Zaccagnini 1983). Oysa aynı zamanda güvensizlik de söz konusuydu, komşu saraylara gönderilen elçiler krallarına gerçekte neler olup bittiğini rapor ederlerdi:

> Efendime bildiririm: İşte hizmetkârınız Yarim-Addu anlatıyor. Birkaç gün Maşkan-Şapir'de (rakip Larsa Krallığı'nda bir yer) kalan (Babilli) Hammurabi'nin hizmetkârları Tab-eli-matim ile Sin-bel-aplim Babil'e vardı. Onlara eşlik eden eşeğe binmiş dört Larsalı adamdan haberi öğrendim. Diyeceğim mesajı (Hammurabi'ye) onlar taşıyor: "Bana devamlı sözünü ettiğin askerler hakkında duyduklarım düşmanın dikkatini başka bir ülkeye yönelttiği (yönünde). Sana askerlerimi bundan dolayı yollamadım; (ama) askerlerim hazır. Eğer düşman sana karşı gelecek olursa, ordum yardımına gelsin; [ve] eğer düşman bana karşı gelecek olursa, senin ordun benim yardımıma gelsin." Rim-Sin'in Mutiabal halkı hakkında Hammurabi'ye yazdıkları bunlardır.
>
> (ARM 2.72; Oppenheim 1967 [01]: 46)

Öyleyse burada Mari kralı iki önemli komşu devlet ve rakip arasındaki ittifakla ilgili istihbarat yaptırıyordu.

Mari Krallığı

Mari'deki en önemli buluntulardan biri de büyük kraliyet sarayıdır. Uruk'taki Sinkaşid sarayının (*UVB* 22 (1966); bkz. s. 105) bulunmasına ve Rimah kazılarına dek, Eski Babil Dönemi'ne ait neredeyse tamamen kazılmış tek saraydı bu; küçük Alalah VII (günümüzde Tell Açana, Asi nehri ağzının hemen içerisinde yer alır, bkz. Woolley 1953) merkezindeki saray ise yaklaşık bir yüzyıl sonrasına tarihlenmekte ve olasılıkla daha çok Levant'a özgü farklı mimari özellikler sergilemektedir. Mari sarayının çok daha büyük ve daha özenli bir yapı olduğu kesindir. Odalar bir dizi avlunun çevresinde toplanmıştır, bazı yerlerde ikinci bir kata ilişkin belirtiler vardır: 260'ı aşkın oda, avlu ve koridor bulunmuş, böylece 2,5 hektarlık bir alana yayılmış yerleşmenin büyük bölümü gün ışığına çıkarılmıştır. Fransızların sürdürdüğü kazılar bu görkemli sarayın planını ve işlevini yıldan yıla aydınlığa kavuşturmaktadır (al-Khalesi 1978; Margueron 1982; Gates 1984; Durand 1987). Boyalı bezemelerin korunmasına uygun koşulların bulunmadığı göz önünde tutulursa, burada parlak renkli fresklerin bulunuşu büyük

bir sürpriz olmuştu. Bunların başında, ortada bir savaş tanrıçası –büyük olasılıkla İştar– tarafından "Zimri-Lim'in göreve getirilişi"ni betimleyen bir kompozisyonun yer aldığı fresk gelir (bugün Louvre Müzesi'nde, bkz. şekil 9). Sahnedeki ikonografi, Hammurabi stelinin (şekil 11) tepesindeki sahneyle doğrudan karşılaştırılabilir; ayrıca, her ne kadar Mari belgelerinin diğer devletlerin iç koşulları hakkında fikir verdiği sonucuna varmakta acele etmememiz gerekse de, bunlar bu dönemde ortak kültürün varlığını gözler önüne sermektedir. Bu saraylar etkileyici gösteriş örnekleriydi, krallar komşuların saraylarının neye benzediğini pek merak ederlerdi. Marili memurlardan biri, kralına Karana'daki saraydan nasıl etkilendiğini yazmıştır. Bir başka Mari mektubunda da, Yamhad kralı, Mari sarayının güzelliğini duyan ve orayı ziyaret etmek isteyen Ugarit kralının dileğini iletmiştir.

Mari devletinin böyle şatafatlı bir binanın inşasını olanaklı kılan ekonomik temeli pek çok ayrıntıda gizemini korumakla birlikte, metinler, arkeoloji ve buluntuların ayrıntılı yorumu üzerinde çalışan Paris araştırma ekibi, bu gibi sorunlara biraz daha ışık tutmaktadır. Başka krallar gibi Mari krallarının da elde edilen ürünü artırmak için sulama çalışmaları yaptıkları ve kraliçelerin etkin katılımıyla işleyen saray endüstrisinin de dokumacılık olduğu bilinir. Rimah'tan çıkarılan İltani arşivleri bunu pek güzel gösterir (Dalley *ve diğerleri* 1976; Dalley 1984; kraliyet kadınları ve kültteki kadınlar için bkz. Batto 1974). Metinlerin çoğunun saraydan geliyor olması yalnızca saray odaklı ekonomi olduğu izlenimi vermektedir, fakat çeşitli kaynaklar gerçeğin öyle olmadığını açıkça ortaya koyar: Komşu devletlerdeki gibi varlıklı toprak sahipleri, tüccarlar, küçük çiftçiler, yoksul kiracılar ve ortakçılar vardı. Kraliyet memurlarının emeklerinin karşılığı tayın ve armağan sistemiyle ödenirdi –olasılıkla kişisel kaynaklarına ek gelir sağlardı. Vergilendirmenin nasıl işlediği tam belli olmasa da devletin gelirlerinin transit ticaret, geçiş ücretleri, işgaliye bedelleri, toprak bağışları karşılığında talep edilen gemi vergi ve resimlerinden alınan harçlardan sağlandığı kesindir. Mari'nin yaşamsal ticaret yollarını denetlediği göz önüne alındığında kraliyetin ticari işlerden elde ettiği

Şekil 11 Hammurabi stelinin tepesindeki sahne (Susa'dan; Louvre)

gelir epey yüklü miktardaydı. Diplomatik armağanlar da kraliyetin zenginliğinin bir başka kaynağıydı (Zaccagnini 1983). Bunlar Mari kraliyet yazışmalarında önemli rol oynadıkları için, bu dönemde uzak pazarlarda mal değiş tokuşu yapılmadığı, bu işin daha çok saraylar arasında gidip gelen az sayıda seçkin parçayla sınırlı olduğu savunulmaktadır (K. Polanyi *ve diğerleri*, *Trade and Markets in Early Empires*, Glencoe, Illinois, 1957: 25 vd.). Bu tez kabul edilmemelidir (Silver 1985, [0N], bölüm 5). Eski Assur ticaret mekanizmasına dair araştırmalar ilerletilip (bkz. bölüm 2b), II-I. Ur (Powell 1977) İsin-Larsa (Oppenheim 1954) ve Eski Babil (Lemans 1950; 1960; 1968) dönemlerindeki özel ticari girişimlerle ilgili kanıtlar bulundukça, sarayın ticarete etkin olarak katıldığı, bazen egemen bir rol oynayabildiği, ama bunun yanında özel ticaret ağlarının da yaygınlaşıp geliştiği ve bunların gerçekten de Mezopotamya ekonomisinde önemli bir sektör oluşturduğu iyice ortaya çıkmıştır (genel tartışma için bkz. Archi 1984 [0E]).[8]

Verimli ekilebilir toprakların sınırlarında yaşayan çobanlarla kent kökenli topluluklar ve merkezi hükümet arasındaki yakın etkileşim bu dönemdeki devletlerin sosyo-politik yaşantısının öne çıkan bir özelliğiydi; öte yandan bunu ancak Mari belgelerindeki ayrıntılardan bilebiliyoruz. Farklı kırsal gruplar belirli bölgelere yerleşmiş olup, sürülerini bu topraklar içerisinde dolaştırarak mevsimlik otlaklarda otlatırlardı. Metinlerde karşılaşılan çeşitli klan adları bunu göstermektedir: Örneğin "Hanalılar," bu grubun Yukarı Mezopotamya'nın Hana toprakları dolaylarına yöneldiğini gösterir. Toplumsal örgütlenmeleri için kullanılan terminoloji genel olarak Akkad değil Amurru dilindeydi, olasılıkla bu da onların etnik kökenini yansıtmaktadır. Bazı çobanlar bozkırlarda kervanlara kılavuzluk da ederlerdi. Aynı zamanda devlet onları mevsimlik işçi olarak işe alır, orduya asker yazar (Sason 1969), su kaynaklarına ulaşmalarını kolaylaştırır ve onlara temel mallar, bazen de toprak verirdi. Hükümetle kırsal gruplar arasında yapılan anlaşmalar devletlerarasında yürürlükte olan ilişkilerin tam tersine ayinlerle (bir eşeğin öldürülmesi gibi) resmilik kazanırdı (Munn-Rankin 1956; Luke 1965; Matthews 1978).

Mari'deki zengin belgelerin bulunuşuyla birlikte sonunda bir kenara bırakılabilecek olan eski bir yanlış değerlendirme de, iki tekerlekli at arabasını Yakındoğu'ya tanıtanların, bölgeye 1600'den hemen sonra giren Hint-Avrupalı istilacılar olduğudur. İki tekerlekli arabanın (dört tekerlekli eşek arabasından çok daha hızlı ve kıvraktı) bu dönemdeki savaşlarda tam olarak nasıl bir rol oynadığı belli olmasa da, hem arabanın hem de onu çekmek için eğitilen atların kullanıldığı kesindir (Moorey 1986). Kralların özel armağanlar olarak birbirine gönderdiği güzel atlardan söz eden mektuplar, at kullanıldığını açıkça göstermektedir (krş. s. 131). Mari kralına yapılan bir başvuru, daha sakin karakterdeki katır ve eşekten tamamen farklı olan hızlı atların o dönemde nasıl görüldüğü hakkında bir fikir verir:

> Efendim kral olmanın hakkını versin!
> Hanalılann kralı, sonra da Akkadlıların kralı olduğun için,
> Efendim at sürmesin; efendim (onun yerine) katır arabasında gitsin
> ve böylece kral olmanın hakkını versin!
>
> (ARM 6.76)

Aydınlığa kavuşturulacak daha pek çok şey olmasına rağmen (eski görüşler düzeltilir, hemen her yıl yeni metinler yayınlanırken), Mari'den gelen, hayatın hemen her alanıyla ilgili belgelerin bolluğu gerçekten şaşırtıcı. Daha sonra İsrail'den aşina olduğumuz vahiyle gelen kehanet yöntemine benzer kanıtlar, en sarsıcı keşiflerden biri oldu. Kadın ve erkek kâhinlerin mutlaka kült merkezlerine bağlı olmaları gerekmiyordu, bu da ilk bakışta şaşırtıcı görünür. Tanrısal irade pek çok yoldan kendini belli ederdi. Eski Mezopotamya'da her zaman en önemli yollardan biri karaciğer kehaneti olmuştu. Bunun için bir koyun kesilir, karaciğerinin farklı kısımları incelenerek yorumlanırdı, çünkü güneş tanrısının karaciğer üstüne işaretler "yazdığı" düşünülürdü. Bu kapsamlı bir eğitim gerektiren epey gelişmiş bir bilim dalıydı (Jeyes 1980; 1989). Mari'de (ve başka dönemlerdeki diğer yerleşmelerde) eğitim amaçlı kullanıldığı sanılan kil karaciğerler bulunmuştur. Aynı zamanda

doğa olayları da gözlenir, sıra dışı olaylar not edilirdi, çünkü bunlar da tanrının isteklerininin ifadesi olabilirdi; örneğin anormal hava koşulları, garip doğumlar, olmadık yerlerde ortaya çıkan hayvanlar ve gezegenlerin hareketleri. Bu olayların krala bildirilmesi önemliydi, ne de olsa siyasal olayların sonuçlarını, ülkedeki refah ve istikrarı etkileyebilirlerdi. Tanrısal mesajların alındığı bir başka yol da düşler ya da tanrının verdiği ilhamla dile getirilen sözcüklerdi. Böyle tanrısal vahiylerin doğasında vardır, her şey, herkes aracı olarak kullanılabilir, böyle olunca da onları kaçırmak kolaydır, çünkü vahiy yolları önceden bilinemez, bundan dolayı da düzenli olarak başvurulamaz. Demek ki, yaşananların görevlilerce fark edildiği anda not edilmesi ve krala bildirilmesi önem taşıyordu (krş. Durand 1988). Aşağıdaki metin, bu tür raporların nasıl kaleme alındığına dair bir fikir verecektir, ancak buradaki örnekte "tanrısal elçiler" kültle ilişkili kimselerdir:

> Yıldızıma (yani efendim, kralım) konuşuyorum: Dolayısıyla İnib-shina ile (konuşuyorum). Daha önce Şelebum, *assinnum*[9] bana bir haber verdi, ben de sana yazdım. Bugün Terka'daki Dagan'dan bir *kammatum*-kadını[10] bana geldi ve benimle konuştu.
>
> İşte söyledikleri:
>
> "Eşnunnalı adamın (yani kral) barış önerileri bir hile.
>
> Hasır altından su akar, ördüğü çorabı başına geçireceğim (yani onu kendi tuzağına düşüreceğim). Ezelden beri varolan kentini yok edeceğim, hazinesine el koyacağım."
>
> Kadının sözleri bunlar. Şimdi dikkatli ol. Yanına bir kâhin almadan kente girme. Kulağıma gelenler şöyle: "Durmadan ün peşinde koşuyor." Ün kazanmak için çaba harcama (yalın anlamı, tanrının yolundan çıkma, kendine güvenme).
>
> (ARM 10.80; Durand 1988: no. 197)

Mari belgeleri sayesinde Mezopotamya yaşantısının daha iyi aydınlanan bir yönü de, "ırmak sınavı" olarak bilinen yasal işlemin içyüzü olmuştur (Bottéro 1981). Davacının sanık aleyhinde söylediklerinden başka neler olup bittiğine dair hiçbir kanıt bulun-

mayan davalarda (zina, büyücülük, ihanet ve bazı arazi sınırı ihlallerinde) suçluyu saptamak için uygulanan bir yöntemdi bu. Kral da katılır, en azından sınavla ilgili raporları alırdı; zaten anlaşıldığı kadarıyla bu ciddi ve riskli işlemin uygulanması da çoğu zaman onun buyruğuyla olurdu. Sanığın sınavdan önceki geceyi özel bir yerde geçirmesi, elleriyle ayaklarının yıkanması, tanyeri ağarırken kralın buyurduğu sözcükleri tekrarlaması gerekirdi. Suçlamanın ciddiyetini vurgulardı bu uygulama. Mari'de bu sınavın yapıldığı yer, Fırat Irmağı yakınındaki Hit olmalı; burada bulunan kaynar ocağı nedeniyle belki de nehir (tanrı kavramı) özellikle etkileyici ve gizemli görünmekteydi. Hit, bu dönemde Babil Krallığı topraklarında yer alırdı, bu da metinlerden birinde "Babilli hizmetkârların" da sınavda hazır bulunduklarından söz edilmesini açıklar (bkz. s. 139). İşlem, suçlamada bulunan ve bunu reddeden taraflarca başlatılırdı:

> Sin-iddinam benimle evlenmeden önce babasına ve oğluna evet dedim (yani davalı, Sin-iddinam'ın şimdiki karısı, eskiden fahişelik yapan kadın). Bir gün Sid-iddinam yokken, bana oğlu Askudum ile haber yolladı. O bana dedi ki: "Seninle evlenmek isterim." Dudaklarını öptü, cinsel organını okşadı (ama) kamışı içime girmedi. Ona dedim ki: "Sid-iddinam'a karşı günah işleyemem!" Yaşadığım evde efendime yapmadığımı yapmam."
>
> (Charpin ve *diğerleri* 1988: no. 488)

Bu tehlikeli sınav, çoğunlukla sanığın yerini tutan birine uygulanırdı. Soyluların davalarında kasaba ve köylerindeki insanlar onların yerine geçer, kraliçe adına sınava giren onun bir nedimesi olur, erkek bu işte karısını kullanabilirdi. Genç bir kızın suçlandığı bir davada, onun yerine annesi suya atlamıştı. Uzun bir metinde, suçsuzluğun kanıtlanabilmesi için sanıkların ya da onların yerine geçenlerin ırmağa dalmaları, yüzeye çıkmadan önce uzun bir mesafe suyun altında yüzmeleri gerektiği anlatılır.[11] Bu iş dayanıklılık gerektirdiğinden, bazen insanlar ekipler halinde sınava tabi tutulur, önce en güçlüleri, en son da en güçsüzleri suya girerdi:

Efendimle konuşuyorum: İşte hizmetkârı Meptûm (konuşuyor).

Efendimin göndermiş olduğu, Şubram ile Haya-Sumu adına suya atlayacak kimselere gelince, o grubun yanına dürüst ve güvenilir kişiler verdim. İlkin bir kadını suya atlattılar, o çıktı. Onun arkasından yaşlı bir adamı atlattılar. Tanrının (yani, ırmak) tam ortasında 80 (kulaç) mesafesinde (yüzdükten) sonra başardı ve dışarı çıktı. Ondan sonra ikinci bir kadını suya indirdiler, o da çıktı. Onun arkasından gelen üçüncü kadınla ırmak "evlendi" (yani kadın boğuldu). Yaşlı adamın davayı 80 (kulaç) mesafede sınaması, ırmağın da üçüncü kadınla "evlenmesi" karşısında, Haya-Sumu'nun insanlan geriye kalan üç kadının suya dalmasına itiraz ettiler. Bunlar itiraf ettiler: "Kasaba ve arazi bizim değil." Şubram'ın insanlarının ayakları dibine düşen yaşlı adam dedi ki: "Geri kalan kadınlan (ırmağa) atmayın, ölmesinler! Kasaba ve arazi hakkımızı bıraktığımızı belirten bir tableti seve seve hazırlanz, o zaman hak iddiası sonsuza dek ortadan kalkar, kasaba ve arazi Şubram'a ait olur." Sonra dürüst adamların, Babilli hizmetkârlann ve kasabanın yaşlılarının huzurunda, bunlara iddialarından vazgeçtiklerini belirten bir tablet yazdırıldı. Şimdi suya dalmak zorunda olanları efendime yolluyorum, böylece onları sorgulayabilir.

(Bottéro, 1981; Durrand 1988: no. 249)

Irmak sınavı konusunda Mari'den gelen kanıtlar çok önemli, çünkü Mezopotamya'nın diğer hukuk yasaları da –örneğin Hammurabi Kanunları– içeriğinin ne olduğu belli olmayan bazı davaları çözmede bu yöntemin kullanıldığından söz etmektedir. Üçüncü binyıldan 6. yüzyıla kadar ırmak sınavına ilişkin göndermeler yapılmış olması, bunun uzun süre uygulanan geleneksel bir yöntem olduğunu göstermektedir.

Mari buluntularından elde edilecek yeni bilgiler, bildiklerimizin iki mislini vaat ediyor; burada bu buluntuların aydınlattığı bir hayatın pek çok yönünden yalnızca küçük bir bölüme değinebildik (daha fazlasıyla ilgili canlı bir tanıtım için bkz. Dalley 1984). Arşivlerin içerdiği kapsamlı ayrıntıların bolluğu, bu dönemdeki Yakındoğu'yu anlama konusunda devrim yaratmış bulunuyor. Ama, belki de en ilginç olanı, metinlerin günün başlıca siyasal kişiliklerinin sergiledikleri gariplikler hakkında bilgi vermesi. Kardeşi

Ekallateli İşme-Dagan gibi çevik olmadığı için babası Şamşi-Adad'dan sık sık azar işiten Yasmah-Addu'nun dertli ve yaltaklanan tavrı bunlardan en eğlencelisi:[12]

> Babacığımla konuşuyorum: İşte oğlun Yasmah-Addu (konuşuyor). Babacığımın bana yolladığı tablete kulak verdim, şöyle diyordu: Senin dizginlerini daha ne kadar tutmamız gerekecek? Sen çocuksun, adam olmadın, çenende sakalın yok! Daha ne kadar kendi evini doğru düzgün yürütmeyi beceremeyeceksin? Kardeşinin koca ordulara komuta ettiğini görmüyor musun? Sen de sarayına ve evine doğru düzgün komuta etmesini (iyice) öğren!" Babacığım bana böyle yazmış. Şimdi, Babacığım beni terfi ettirdiyse, bir çocuk olup işleri yürütme beceriksizliğini nasıl gösterebilirim? Küçüklüğümden beri Babacığımın yanında büyümüş olmama rağmen nasıl olur da şu ya da bu hizmetkâr Babacığımın gözünden düşmemi sağlayabilir? Bu nedenle beni mutsuz eden bu konuyu halletmek için derhal Babacığımın yanına geliyorum!
>
> (ARM 1.08; Dalley 1984: 34)

2e Hammurabi ve Birinci Babil Hanedanlığı, yaklaşık 1894-1595

Babil'in yükselişi

Amurru hanedanlıklarından birinin egemen olduğu kentlere bir başka örnek de, birdenbire öne çıkan Babil'dir. Bir yandan kendinden önce gelen büyük imparatorluklara benzemeye can atarken, diğer yandan genel siyasal üstünlük kurup Larsa, Eşnunna, Assur ve Mari gibi rakiplerini saf dışı bırakarak ayakta kalmaya çalışıyordu.

1894'te Sumuabum ile başlayan ve Hammurabi'nin babası Sinmuballit dönemine (1812-1793) dek uzanan Birinci Babil Hanedanlığı'nın yükselişinin izini sürmenin bazı güçlükleri vardır (bkz. tablo 8). Babil yerleşmesi başlı başına bir sorun olarak çıkar karşımıza: Yeni Babil İmparatorluğu'nun (626-539; bkz. bölüm 11d) başkenti olarak en parlak evrelerini yaşamadan önceki dönemden,

su seviyesinin çok yüksek olması nedeniyle pek az eser kalmıştır. Bunun sonucunda Hammurabi'nin krallığının siyasal merkezinden hiç ama hiç belge çıkarılamamıştır. Tarihini yeniden oluşturmak için bugüne dek kalmış yıl adlarından ve diğer yerleşmelerden elde edilen arşivlere bağımlıyız. Bunların bazısı kapsamlı, özellikle ekonomik ilişkiler ama aynı zamanda toplumsal koşullar ve uygulamalar açısından çok aydınlatıcıdır (krş. Stone 1977; Yoffee 1977; Kraus 1979; Jeyes 1983; Charpin 1986). Ayrıca Mari arşivlerinde de arada sırada Babil'den söz edilmekte, hanedanlığın hükümdarlarının çoğu kısa ve öz, az sayıda kraliyet yazıtları yer almakta (Kärki 1984; Frayne 1990). Çok sayılabilecek belge bulunmuş önemli bir yerleşme de Babil'e pek uzak olmayan, Babil kralların denetimine geçmesi hiç de uzun sürmeyen Sippar (Harris 1975). Ama o güne dek önemsiz görülen Babil kentinin kralların-ca genişletilmesi Hammurabi öncesinde oldukça sınırlı sayılırdı: Hammurabi'nin tahta geçmesiyle (1792) Babil çevresinde yer alan Dilbat, Sippar, Kiş ve Borsippa'yı denetimine aldı.

Kesin olarak kabul edilen bir nokta da Hammurabi'nin krallığının yedinci ve on birinci yılları arasındaki dönemden sonra kazanılan zaferlerin onun bağımsız bir hükümdar olarak başlattığı savaşların değil, Assurlu I. Şamşi-Adad ve Larsalı Rim-Sin gibi kendinden daha güçlü krallarla kurduğu ittifakların sonucuydu. Diğer bir deyişle, Hammurabi'nin kendi de başlangıçta, Mari'den çıkan İtur-Asdu'nun mektubunda çizelgede gösterilen (s. 129) pek çok kral gibi daha güçlü başka beylerin "peşinden" gitmiş biriydi. Siyasal büyümesi en erken krallığının otuzuncu yılından sonrasına tarihlenebilir (1763), ama ondan sonra denetim altına aldığı topraklar hızla yayılır. Dicle'nin doğu yakasına yaptığı başarılı bir seferin ardından Larsali büyük Rim-Sin'i yenilgiye uğratmış, bu da Hammurabi'ye bir hamlede İsin, Uruk, Ur ve Nippur ile birlikte Larsa'nın hatırı sayılır sömürgelerini ele geçirme olanağı vermişti. Demek ki Güney Mezopotamya'nın krallık ideolojisi, tarımsal ve ticari zenginlik bakımından önemli ana kentleri kısa süre içerisinde Hammurabi'nin eline geçiyordu. 1761'de, bunlara Eşnunna'ya da ekleyerek İran yaylasını Mezopotamya ovasına bağlayan ve ka-

zançlı ticarete götüren Diyala yoluna doğrudan ulaşma olanağını yakaladı; kendine ait önemli ticaret ağıyla Assur ve Zagros'un bazı kesimleri de fethettiği topraklar arasındaydı. Bu hızlı ve kapsamlı fetihler 1760'ta, duvarları iki yıl sonra yıkılan Mari'nin ele geçirilmesiyle taçlandı. Böylece Mari'nin başlıca siyasal merkez olarak üstlendiği rol son bulmuş, Hammurabi de Cezire üzerinden önemli karayolunu da içine alacak şekilde Fırat boyunca batıya doğru iktidarını genişletebilmişti (bkz. s. 130) Artık bu dönemde Yakındoğu'da oldukça önemli rol oynayan Yamhad/Halep Krallığı'yla (bkz. 128-130) sınır komşusu olarak doğrudan ilişki kurabilirdi. 1755'te Eşnunna sel suları altında kaldı. Hammurabi artık III. Ur İmparatorluğu'nu aratmayan çok geniş toprakların tartışmasız tek ve doğrudan hâkimiydi, temel eşyalarla değerli malların (gümüş, altın, laciverttaşı, akik, yabancı ülkelerden gelen kereste, kalay, bakır, at) taşındığı yollar onun denetimindeydi.

Kral, ülke ve uyruklar

Hammurabi'nin krallığının siyasal yapısını anlamada bize yol gösteren bütün kaynaklar Sippar (Babil'in kuzeyi) ve güneydeki Larsa çevresinden gelir. Sonuncusu, hükümdara ait topraklardan sorumlu kraliyet görevlilerinin arşivlerini temsil ettiği için tek yanlıdır. Bu belgelere dayanılarak, Hammurabi'nin yetkilerini kullanma tarzının kararlı "laikleşme" (Harris 1975) ve üretimle ticareti merkezi krallığın denetimine sokma (Yoffee 1977) programını yansıttığı düşünülmektedir. Ancak böyle görüşlerin yeniden gözden geçirilmesi gerekir, çünkü bir yandan, erken dönemlerde tapınağın oynadığı role, diğer yandan, yukarıda da belirtildiği üzere kraliyet arazisinin yönetimini üstlenenlerin elinden çıkmış belgelere dayanılarak, varılmış yanlış kanılardır (Kraus 1979; Charpin 1987). Hammurabi'nin fetihleri sonucunda Babil merkezli siyasal denetim hatırı sayılır boyutlara ulaşmıştı kuşkusuz, yenik düşen kralların geniş arazileri artık Babil kralının mülkiyetindeydi. Böyle yeni kraliyet arazileri tarıma elverişli kılma ve sulama çalışmalarıyla genişliyor, bu da kraliyetin yün, dokuma, hurma ve tahıl

üretimini artırıyordu elbet. Buna bağlı olarak dış ticarette kralın oynadığı rol daha da önem kazanıyordu; fakat Kraus'un (1979) işaret ettiği gibi bu rol büyük olmakla birlikte tekelde değildi, yalnızca yarısını temsil ediyordu –ticaret yapmak için ayrılan ticari sermayenin geri kalanını özel tüccarlar sağlardı. Bunun gibi kült çalışanlarının, sözde "özerk" tapınaklara bağlı olmak yerine kraliyete bağımlı oldukları fikri inandırıcılıktan uzaktır: Çünkü Sippar gibi Babil'in egemenliğine giren kentlerin bu merkezlerde külte atama yapılması ve hizmetlerinin karşılığında alacakları ücretlerin belirlenmesi krala düşerdi. Bunu planlı laikleşme programı diye görmek böyle mevkilerin önceki siyasal dokuyla ilişkilerini gündeme getirmek anlamına gelir, oysa eldeki kanıtlara (EH III Lagaş, Akkad, III. Ur, İsin, Mari) bakıldığında, her şeyin yüksek kült mevkilerine yapılan atamaların mutlaka kraldan geçtiğine işaret etmektedir.

Hammurabi'nin krallığından, daha az önemli olmakla birlikte biraz da onun ardıllarından kalma belgeler Mezopotamya'nın toplumsal yapısının içyüzü ve halkın krala nasıl bağlı olduğu hakkında fikir verirler. Memurlara ve kraliyet hizmetkârlarına emeklerinin karşılığının bir bölümü olarak geçimlerini sağlayacak tarlalar verilirken, çeşitli rütbelerden askerlere de hükümetin gerekli gördüğü belirli görevleri yerine getirme yükümlülüğü karşılığında arsa tapuları dağıtılırdı. Bu görevlere topluca *ilkum* denir, askerlik görevi de bunlardan biriydi elbet, ama yalnız o değil, krallığın inşaat çalışmalarına işgücü sağlamak ve saray için belli malzemeleri üretmek de bunlara dahildi. Bu türden toprak bağışları sıkı gözetim altında tutulurdu: Bunları soylarından gelen insanlara miras bırakmak sıkı düzenlemelere, satmak ise koşullara bağlanmıştı. Böyle bir toprak parçasının sahibi olmuş ama ilk bağışlanan kişi olmayan biri onun gerektirdiği bütün görevleri de üstlenmek zorundaydı. Toprağın elden çıkarılmasının kısıtlanması sonucunda parsellenip kiralama uygulamasının yayıldığı, kiralayanların da kötü hasat nedeniyle giderek borçlanmalarına bağlı olarak borç-kölelerine döndüğü ileri sürülmüştür. İşte bu da Hammurabi'nin krallığına ve hanedanlığına özgü bir durum diye görülmemeli; tam

tersine Mezopotamya'daki hayatın kalıcı özelliği olan bu durum bu dönemde daha belirgin olmuştu. Tahta çıkar çıkmaz kralların dillerinden düşürmedikleri, amacı insanları borç yükümlülüğünden ve kölelikten kurtarmaktan başka bir şey olmayan "hakkaniyet" (*mīšarum*) açıklaması daha önceki dönemlerde ve başka yerlerde de ifade edilmiştir (bkz. s. 99). Bu tutumun göstergesi olan en iyi muhafaza edilmiş örnek, Birinci Babil Hanedanlığı'nın sondan bir önceki hükümdarı Ammi-saduka'nın (1647-1626) *mīšarum*-fermanı (Kraus 1958; 1984), ancak uygulamayla ekonomik ilişkilerin işaret ettiği dönem ondan daha erkendir. Kraliyet toprağı kısmen tarım ürünleri ve mallarla, kısmen de gümüşle yıllık vergi (*biltum*) ödeyenlerce ekilip biçilirdi. Saray kendi adına ekicilere öküz, tarım aletleri ve sulamanın vazgeçilmez öğesi olan su sağlardı. Bunun gibi kraliyet sürülerine özel çobanlar bakardı; onları otlatmak için toplar, her yıl çoğalmalarını sağlar, hayvanlardan elde ettikleri kâr karşılığını gümüş akçeyle öderlerdi. Leşler, post toplayıcılarına verilen ölmüş hayvanların çetelesi tutulur; onlar için kelle başına belirli miktarda yün ve deri, bazen de gümüşle ödeme yapılırdı. Şu ya da bu biçimde hem saray hem de çoban bu anlaşmadan kazançlı çıkar, işi alan kişi ek gelir elde ederdi (Charpin 1987).

Hammurabi en çok hukuk yasalarıyla tanınmıştır, yazılı oldukları dev (2,25 m yüksekliğinde) taş stel 20. yüzyılın başlarında Fransız kazı ekibince Susa'da ortaya çıkarılmıştı; 13. yüzyılda Elam kralları steli olasılıkla Şamaş'taki Sippar tapınağından çalmışlardı (çeviriler için krş. *ANET*: 163-180; *TUAT* I/1: 39-80). Elam kralına yazıt alanı açılsın diye kısmen silinmiş de olsa metnin büyük bölümü iyi muhafaza edilmiştir. Bilim adamları ne işe yaradığını anlamak için üzerine büyük miktarda mürekkep dökmüş, yine de tartışma son bulmamıştır. Stelin yuvarlak tepesinde (üçte biri boyunda) Mari sarayındaki boyalı freskte görülene benzer "kraliyet töreni" yer alır (bkz. şekil 9): Hammurabi, omzundan ışıklar saçarak tahtta oturan, başına yüksek, çok boynuzlu tacını takmış tanrı Şamaş'ın (güneş tanrısı, dolayısıyla adaletin efendisi, çünkü güneş her şeyi aydınlatır) huzurunda saygıyla durmak-

tadır, tanrı ona ölçü çubuğuyla bir kangal ip uzatır –üstlendiği adil kral ve fatih rollerinin simgesi (şekil 11). Hemen altında özenle yazılmış, uzun bir önsözde ve ilahi tarzındaki sonsözde toparlanmış yasalar sıralanır: "Yasa" bölümlerinin edebi formu eski kraliyet ilahilerini andırır, bunlara en güzel örnekler erken Akkad edebiyatında bulunur. Gerek önsöz gerekse sonsözden anladığımız üzere, stel, Hammurabi'nin hükümdarlığının son dönemlerinde dikilmiştir, çünkü krallığının ancak otuzuncu yılından sonra fethettiği bölgelerle kentleri kucakladığından söz edilmektedir. Doğrusu, bu stel en erken (kırk iki yıl hükmeden) Hammurabi'nin hükümdarlığının kırkıncı yılının ürünü olabilir.

Hammurabi Kanunları'nın nasıl bir kraliyet buyruğunu temsil ettiğini söylemek güç: Borçların kaldırıldığından söz eden duyurulardan biri değil; Hammurabi'nin "adaletin kralı" olduğu belirtilse de olasılıkla bu krallığının yirmi birinci yılında ona yakıştırılan bir sıfattı bu, dolayısıyla onu stelle ilişkilendirmek kolay değil. İçindeki örf ve âdet hukuku seçmeci bir anlayışla derlemeye örnek sayılabilir, ayrıca çeşitli mallar için önerdiği fiyatların idealist bir yaklaşımın ürünü olduğu, daha sonra hazırlanan iş dünyasıyla ilgili metinlerde belirtildiği üzere ödenen gerçek fiyatlarla pek ilgisi olmadığı anlaşılır. Son olarak bugüne dek varlığını korumuş yasal belgelerde Hammurabi Kanunları'na pek az gönderme yapıldığına işaret edilmektedir. Bunların hepsi, Kanunlar'ın krallığın övünmesi örneği olarak nitelenmesi gerektiği gibi etkili bir öneri yapılmasına (Finkelstein 1961; 1965) yol açmıştır; buna göre hükümdarlığının sonuna gelen kral, tanrılara hesap vermekte, neleri başardığını anlatmakta, bunlar arasında da adaletin savunucusu (Westbrook 1989) olarak oynadığı rol önemli bir yer tutmaktadır. Demek ki bu görüş Hammurabi'nin uyruğundakilerin yaşamını elle tutulur biçimde etkilemeyen ünlü kanunları kraliyet ideolojisinin özenle hazırlanmış bir metnine indirgemektedir. Böyle bir rol oynadığı kesin de olsa bu ille de daha yararlı işlevler görmediği anlamına gelmez. Öyleyse bu gözlemlerin yeniden değerlendirilmesi gerekebilir, kısmen çözülmüş bir mektup Hammurabi'nin stelde belirlediği işçi ücretlerinden fırsat düştükçe söz edildiğini düşündürür:

kiralanan bir işçinin ücreti (miktarı) stelde yazılır (buna göre) sana anlattıklarına uygun olarak ücretlerini geciktirme, arpa veya gümüş öde.
(Chicago A 3529: 12; CAD N/1: 364-365)

Eğer burada Hammurabi Kanunları'na gönderme yapılıyorsa, ki öyle görünüyor, o zaman kralın eşitliğin savunucusu ve yasal otorite, sömürüye karşı uyruğundaki insanların etkin ve etkili koruyucusu olarak, yasaların sonsözünde kendi dediklerine bağlı kalarak üstlendiği çok önemli rolü vurguladığı ortadadır:

Ben, krallardan çok üstün olan kral -sözlerim iyi seçilmiş, çabam benzersizdir. Güneş tanrının, yer ve göğün büyük yargıcının buyruğuyla adaletim ülkede görülür olsun; Marduk'un (Babil'in koruyucu tanrısı) buyruğuyla yazdıklarımı ortadan kaldıran kimse olmasın; sevdiğim Esagila'da (Marduk'un Babil'deki tapınağı) adım sonsuza dek minnetle anılsın.

Zarar gören ve adli davaya karışan bir yurttaş "adaletin kralı" (denen) heykelimin önüne gelsin, yazılı stelimi okusun, stel onun yasal durumunu anlasın, hukuki kararı görsün, kalbi ferahlasın (ve desin ki); "Hammurabi, halkın gerçek babası gibi varlık gösteren efendim, kendi efendisi Marduk'un buyruğuyla yönetmiş, gökte ve yerde Marduk'un dileğine erişmiş, efendisi Marduk'un kalbini kazanmış ve sonsuza dek halkının refahını sağlamış, ülkenin adalete kavuşmasına yardım etmiştir" -bunu söylesin ve efendim Marduk ve hanımım Sarpantium'un (Marduk'un eşi) huzurunda bana bütün kalbiyle minnet etsin.
(CH XLVII: 80-XLVIII: 47)

Bu yasanın işlevi hakkında kim ne derse desin, (kraliyetle yerli kurumlar arasındaki anlaşmazlıkları çözme girişimi (Diakonoff 1971)?, belirli davalarda krallığın aldığı bazı kararların açıklanması (Petschow 1984)?) Eski Babil toplumunun pek çok yönüne ışık tutan bilgiler içerdiğinden kimse kuşku duyamaz. Bazı terimlerin, özellikle de çeşitli sosyal gruplarla ilgili olanların (Diakonoff 1971) anlaşılmasında hâlâ sorun yaşansa da bu dönemdeki iş hayatını gözler önüne sermekte, ayrıca aile mektuplarıyla iş belgelerinden oluşan ufak tefek pek çok özel arşivde bulunmuş çarpıcı verilerle örtüşmektedir. Örneğin, Ur'da karşımıza çıkan bir metin, bitişik arazileriyle ilgili anlaşmazlıklarını çözen komşular hakkında:

Uzunluk: 1 ½ sırık 2 arşın (yaklaşık 10 m); genişlik: 1 arşın 6 parmak (0,60 m): Lu-Nanna ile Ela'ya ait olan ortak duvar. Ela duvarı kendi parasıyla tamir ettirecek: 6 m'lik duvar için yapılan harcamaları ödeyecek. Lu-Nanna masrafları Ela'ya tazmin edecek. Ela da Lu-Nanna'nın (kapı) kilidini yerine asacak.

(UET 5: 25; krş. Charpin 1986: 100-102)

Bazı suçlamaların (örn. büyücülük, CH§2) çözümünde ırmak sınavı (krş. s. 137-139) yöntemine başvurulurken, başka davalarda da tanrısal nitelikler üstüne ant içilirdi (Ries 1989), Ur'da bulunan aşağıdaki metinde olduğu gibi:

Ningublaga'nın tapınağının avlusunda Uselli ile Enamtisud sorgulandı. Huzura çıktılar; Ningublaga'nın silahı getirildi ve Uselli ant içti: "Enamtisud'a ait olan tahıl, gümüşü, giysileri ve sarığı bilmediğime, saklamadığıma ve almadığıma ant içerim." (Bunun ardından yedi tanığın adları yazılı)

(UET 5: 254; Charpin 1986: 88-89)

Yasaların pek çoğu da evlilik ve mirasla ilgili. Evlilikle ilişkili karmaşık törenler bu dönemden kalma bir belgeye dayanılarak ayrıntılarıyla yeniden belirlenmiştir (Greengus 1966). Düğün bitmek bilmeyen uzun bir törendi. Önce gelinin babası tarafından damada armağanlar (giysiler, gümüş ve yüzük) gönderilirdi; arkasından gelinin ve damadın geldikleri kasabaların tapınaklarında kurbanlar kesilirdi; yiyecek ve başka malzemelerden oluşan düğün armağanları bir tepsiye konarak gelinin evine götürülür, sonra bu tepsi gelinin babası tarafından başka yiyeceklerle doldurularak damadın erkek kardeşine verilir, böylece damadın ailesi ittifak kurduğu ailenin hazırladığı yemeklerden tadardı. Daha sonra damadın akrabaları gelinin evindeki ziyafete gider, orada bir tür ayin yapılırdı, bunun ardından damadın annesi (bu örnekte ölen babanın yerine geçmiş olabilir) gelir, o da yemek yerdi. Tapınakta bir ayin düzenledikten sonra gelinin yıkandığı ve başından aşağı yağ döküldüğü hamam faslına katılırdı. Kadın sonra akrabalardan bazılarının eşliğinde evine dönerken yanında biraz daha yiyecek götürürdü. Derken damadın gelinin evine girmesine sıra gelirdi (Malul

1989), orada dört sağdıçla birlikte dört ay kalırdı, bundan sonra gelin kocası ve onun ailesiyle kalacağı yeni evine taşınırdı.

Kadının kocasının ailesinin yanına taşındığı pek çok toplumda görüldüğü gibi kadınlara aile içi kavgalarda sorun kaynağı ve günah keçisi diye bakılabiliyordu –ne de olsa sonradan katılmışlardı aileye, bağlılıkları kocalarının ailesinin dışına yönelikti. Birtakım ilginç metinlerde (Walters 1970/1) bir baba oğulun köy muhtarının önünde kavgaya tutuştukları anlatılır. Genç adamın aile tarlasıyla ilgili bir yanlış yaptığı bellidir, fakat babası ilginç bir biçimde asıl suçu ona değil, ana-kız birlikte büyü yaptıklarına inandığı gelinine ve annesine yükler. Oğlu da aynı yaklaşımla karşılık vererek babasının da "kendisi büyücüsü bir kadının" yaptığı büyünün etkisinde olduğunu söyler –ne yazık ki kadının kim olduğu (ve aileyle nasıl bir akrabalığı bulunduğu) bilinmiyor. Fakat konunun önemi aralarında kan bağı olan iki erkeğin baba-oğul arasındaki anlaşmazlığın sorumluluğunu aile dışından kadınlara yüklemelerinden gelmektedir.

Hammurabi Kanunları'nda birkaç yerde üç ayrı sosyal grup belirtilir: *awīlum* ("adam") *muškēnum* (?"bağımlı") ve *wardum* (köle). Son kategori tartışılmaz, ama ilk ikisinin kesin olarak belirlenmesinin epey güç olduğu ortada. *Awīlum* özgür yurttaş anlamına olsa gerek, *muškēnum* da bunun tam tersi, "kraliyet hizmetkârı/saraya bağımlı" (Diakonoff 1971) anlamına gelmektedir, ama sorunun yanıtı hâlâ belli değildir. Bu terimlerin hukuki statüleri gösterdiği kesindi, çünkü iş ceza vermeye gelince suçlunun ve kurbanın hangi gruptan olduğu önemliydi. Ancak bu üç kategorinin aşağı doğru inen bir sosyal hiyerarşiyi yansıtıp yansıtmadığı açık değil, bu nedenle *muškēnum* olanların *awīlum* olanlara göre daha aşağıda olup olmadıklarını bilemiyoruz (Postgate 1992: 239-240). Mal olan kölelerinse tanımlarıyla ilgili herhangi bir sorun yok: Onlar ya farklı saç stilleri ya da değiştirmeleri de silmeleri de suç kabul edilen bir tür dövmeyle damgalanmışlardı. Pek çok yasa, kaçan kölelere ve onların geri dönüşüne yöneliktir. İki yasa da hem evin kadının hem de köle kızın kocaya çocuk doğurmaları sonucu ortaya çıkan davalara ilişkindir. Böyle bir durumda ortaya çıkabilecek duygusal ve toplumsal sorunlar tahmin edilebilir. Hammurabi'nin kuralları kesindir:

§170: Bir adamın karısı onun çocuğunu taşırsa ve evin köle kızı da onun çocuğunu taşırsa, eğer baba köle kızın ona doğurduğu çocukları sağken kendi çocukları diye kabul ederse ve onlarla karısının çocuklarına eşit muamele ederse, o zaman baba öldüğünde karısının çocukları ile köle kızın çocukları baba evinin mülkiyetini eşit biçimde paylaşır; karısının oğlu olan erkek mirasçı kendi payını seçebilir ve önce alabilir.

§171: Fakat baba köle kızın ona doğurduğu çocukları sağken kendi çocukları diye kabul etmezse, o zaman baba öldüğünde, köle kızın çocukları baba evinin mülkiyetini eşit olarak paylaşamazlar; köle kız ve çocukları azat edilir, kansının çocukları köle kızın çocuklarının köleleri olduğunu iddia edemezler.

(CH §§170-171)

İlginçtir, yasalarda kült personeli olan bazı kadınlardan da söz edilir, onların toplumun geri kalanıyla ilişkileri düzenlenir. Kimileri evlenebilir, ancak çocuk doğurmalarına izin verilmezdi, o zaman da onların adına kocalarına çocuk doğurabilecek bir köle kız bulurlardı. (Hammurabi Kanunları'nda sözü geçenlerden biri olmasa da) Sippar'lı *nadītu* denen bir grup yaşadığı manastırda keşfedilen arşivler sayesinde iyi bilinir (Jeyes 1983; Harris 1989). Üst düzey ailelerin kızlarıydı bunlar, aralarında komşu devletlerin prensesleri de vardı. Kızlar "nişanlı" olarak Sippar'ın Şamaş tanrısına adamışlardı kendilerini, sonra da onun eşi Aya ile aralarında yakın bir bağ oluşmuştu. Gelirken çeyizlerini de manastıra getirirler, belki de orada yeni adlar alırlardı (Dalley 1984: 105). Sonra da hizmetkârlarıyla birlikte manastır duvarlarının içindeki bir eve yerleşirler, evlenmeden münzevi bir yaşam sürerlerdi. Anlaşıldığı kadarıyla başlıca görevlerinden biri ailelerinin sağlığına dua etmekti. Ayrıca dışarıdaki aracıları kullanarak iş hayatına da katılırlar, böylece artırdıkları çeyizleri onlar ölünce *nadītum*un ailesine kalırdı; öte yandan mal varlığının bir bölümünü başkasına vasiyet etme hakkı da vardı. Dilerse evlat edinebilir, malını o kıza bırakabilirdi, ancak ailesi bu vasiyete karşı çıkma hakkına sahipti. Normal aile yaşantısını reddetmiş olsalar da *nadītu* hâlâ bağımlı olmayı

sürdürdükleri aileleriyle yakın ilişkilerini korur, duygusal bağlarını koparmazlardı. İçinde bulundukları mevkiin ana-babalarına ün kazandırdığının farkındaydılar ve onlardan daha fazlasını almak için bunu kullanırlardı, tıpkı Mari Kralı Zimri-Lim'in kızı Erişti-Aya'nın yazdığı mektuptan anlaşıldığı gibi:

> Daima duacıyım, daima!... Geçen yıl size yazdığım zaman bana iki hizmetçi kız göndermiştiniz, ama biri öldü, sonra bana iki kız daha getirdiler, fakat onlardan biri de öldü. Ben babanızın evinin temsilcisiyim, o zaman neden bana hizmetçi sağlanmıyor?
>
> (ARM X 39; Dalley 1984: 105-106)

Burada yasalarda karşılaşılan ve dönemin kişisel belgelerine yansıtılmış çeşitli gündelik etkinliklerden birkaçına örnek vermekle yetindik. Siyasal tarihin gün ışığına çıkarılması zor olmakla birlikte günlük yaşamın ayrıntılarının belgelere dökülmüş olması gerçek bir bilgi hazinesidir.

Babil'in çöküşü

Hammurabi'nin sömürgelerinin neredeyse onun ölümünün hemen ardından dağıldığını ve başarılarının tıpkı Şamşi-Adad'ınkiler gibi geçici olduğunu savunmak alışılagelmiş bir yaklaşımdır. Oysa bu abartılıdır. Hammurabi'den sonra gelenlerin onun fethettiği toprakları ellerinde tutamadıkları, ölümünden yaklaşık yirmi yıl sonra yeni ortaya çıkan (olasılıkla Terka merkezli) ve Mari'nin parlak günlerinde egemen olduğu aynı topraklara yayılan Hana Krallığı'nın gelişmesiyle, Mari'nin Babil topraklarından çıktığı doğrudur (G. ve M. Buccellati'den alıntı Weiss 1985 [0Gc]; Rouault 1984). Bunun gibi Babil'in güneyinde art arda baş gösteren siyasal sıkıntılar, örneğin Larsa'daki ayaklanma, sonunda (yaklaşık sekiz yıl sonra) hakkında hâlâ pek az bilgi bulunan başarılı Deniz Ülkesi Hanedanlığı'nın burada kurulmasıyla birlikte kârlı Körfez ticaretinin ve başta hurmalıklarla sulak alanlarda balıkçılık yapılan önemli yerlerin bulunduğu en güneydeki zengin bölgelerin doğru-

dan denetiminin elden çıkmasıyla sonuçlanmıştı (*RLA* 8: 6-10). Demek ki Hammurabi'nin soyundan gelenlerin yönetiminde krallık bir süre sonra küçülmüş, ama bu süreç çok yavaş ilerlemiş, Yamhad ve Hana'nın yanında Babil Krallığı da M.Ö. 1595'te, kent Hitit kralı I. Murşili tarafından kuşatılıp ele geçene dek (bkz. bölüm 5c) önemli bir siyasal birim olarak 150 yılı aşkın bir süre daha varlığını sürdürmüştür. Yaşadığı sorunların ve sonunun araştırılması yerine, hanedanlığın bu görece başarısı üzerinde çalışmak daha doğru olacaktır.

III

I. Hanedanlıktan XVII. Hanedanlığa Mısır (yaklaşık 3100/3000-1552)

Ülke ve Çevre

Herodotos'un "Mısır, Nil'in armağanıdır" (2.5) şeklindeki ünlü sözü abartılı değildir. Bu ülke, Kuzey Afrika'nın en geniş ve doğal olarak en verimli vahasıdır, çünkü Nil Irmağı burada kireç ve kumtaşı arasında düz bir taşkın alanının ortasından akar. Asvan'ın hemen kuzeyinden güneye doğru Sudan'a uzanan bölgeyle arasındaki en belirgin ayrımdır bu. Taşkın ovası bu ikinci bölgede epey dardır, ırmak kanalının çoğu yerinde ulaşımı olanaksız kılan, toprağı da çok taşlı yapan iri kayalar bulunur. Kayaların delik deşik ettiği bu alan Nübye olarak bilinir; eski kitaplarda (yanlış bilgiyle) Etiyopya diye geçerdi. Nil vadisi aynı zamanda Mısır'ı doğu ve batıdaki çöllerden ayırır. Tezatlık öyle çarpıcıdır ki yalnızca havadan değil yerden de görülebilir: Sulama ve ekim yapılan yerlerde toprak koyu kahverengi; onların hemen bitişiğinde yine kurak çölün sarı kumlarıyla kaplıdır. Bir ayağınızı ekili toprağa, ötekini azgın çöl kumlarına basıp durabilirsiniz. Tarıma elverişli alanın epey sınırlı olduğuna bakarak, genel uygulamada yerleşimlerle tarlalar bu sulanabilir toprakta (her zaman olmasa da), mezarlar ise çölde yer alırdı.

Mısır'ın geleneksel güney sınırı, Erken I. Hanedanlık ve sonrasından beri Asvan ile ilk büyük çavlandır. Buradan, Nil boyundan

Harita 5 Mısır: Fiziksel yapısı

kuzeye doğru Memfis'e kadar, alışılmış terimle "Yukarı Mısır" diye anılan, tarihsel dönemleri yirmi "kuramsal" idari bölgeye bölünmüş alan uzanır (bkz. Harita 7). Memfis'in kuzeyinde ırmağın birçok kola ayrıldığı Nil Deltası yer alır. Burada arazi bataktır. Toprak kaplı alanlar geniş ve potansiyel olarak çok verimlidir, ama bataklık olması ürün alınmasını zorlaştırır. Mısır'ın bu kuzey kesimi geleneksel olarak "Aşağı Mısır" diye adlandırılır, orası da birkaç idari bölgeye ayrılmıştı. Memfis ile Abydos arasındaki bölge modern bilim adamlarınca "Orta Mısır" adıyla anılır. Bu terim Mısır'da taşkın ovasının güneye göre çok daha geniş alana yayılan kesimini tanımlar. Ancak Mısırlıların gözünde belirgin bir özellik taşımaz–onlar tarihsel dönemde "İki Ülke" dediklerinde yukarıda anlatılan Yukarı ve Aşağı Mısır'dan söz ederler.

Nil Irmağı Mısır'ın can damarıydı, kıyılarına dizilmiş toplulukları birbirine bağlardı ve başlıca ulaşım aracı teknelerdi. Nil'in bütün Mısırlıların yaşamında ne kadar önemli olduğu, yön belirtirken kullandıkları terimlerden bellidir: Kuzeye "akıntıya karşı", güneye "akıntıya doğru" diyorlardı. En komik tarif (bize göre) II-I. Tutmosis'e ait bir metinde yer alır (15. yüzyıl): Tutmosis, Kuzey Suriye'deki (kuzeyden güneye doğru akan) Fırat ırmağını Mısırlılara anlatırken "akıntıya karşıdan akıntıya doğru akar" demiştir.

Ancak Mısır yalnızca ırmağın iki yakasında uzanan ekili dar topraklardan oluşmaz. Komşu çöllerde önemli kaynaklar bulunur. Batıda hayvancılıkla uğraşan toplulukların yaşadığı, en büyükleri Bahriye, Siva, Farafra, Dahla ve Harge olan birçok vahayla süslü Libya çölü uzanır. Siyasal açıdan güçlü olduğu dönemlerde Mısır onları denetimine almaya çalışmıştı, oraları sürgün yeri olarak kullanılırdı. Mısır'ın gücünün sallantıda olduğu zamanlardaysa mültecilerin yeriydi. Çok verimli topraklardı, onları birbirlerine ve daha güneydeki Nübye'ye bağlayan yol boyunca uzanıyorlardı. Bundan başka Nil vadisinden buraya gelen yollar da vardı (Giddy 1987). Ancak bu uzun çöl yollarında, Mısır'da deve kullanımı yaygınlaşmaya (6. ya da 5. yüzyıl öncesinde) başlamadan önce gidilebildiği konusu biraz belirsiz. Yine Mısır'ın batısında, ama Nil vadisine daha yakın bir yerde, Nil'in kollarından biriyle (Bahr-Yusuf)

beslenen bir gölün bulunduğu Fayyum çöküntü havzası Memfis'in güneybatısına uzanır. Araziyi tarıma elverişli kılmak için gölü besleyen suyun yönünün değiştirilmesi gerekiyordu. Büyük bir işti bu: Ptolemaioslar Dönemi'nde (3. yüzyıldan 1. yüzyıla kadar) muazzam çabalar harcanmış ve burada geniş alanlar üretime açılmıştı. Fakat arazi ıslahı çok daha önce, bölgeyi önemli ölçüde geliştiren XII. Hanedanlığın krallarınca yaptırılmıştı. Yaklaşık 450 km karelik bir alanı tarıma açtıkları düşünülmekle birlikte kesin yüzölçümü bilinmemektedir. Titiz bir yönetimle her yıl iki kez hasat alınabiliyordu. Nil'in uzağında, Batı Deltası'na yakın bir başka bölge de tuz gölünden, temizlik, cam üretimi ve mumyalamada kullanılan doğal sodyum karbonat (natrun) çıkan Natrun Vadisi'ydi.

Doğudaki Sina yarımadası Mısır'ı Batı Asya'ya bağlardı. Denizden uzak yolların ve kıyı şeridinin denetimi Mısır'ın güvenliği ve ticareti açısından önemliydi. Sina bölgesinde önemli turkuvaz ve bakır madenleri yer alıyordu (Serabit el-Hadim, el-Megara Vadisi). Mısırlıların tarihlerinin erken dönemlerinden beri turkuvazı kullandıkları kesindir, fakat bakır madenciliği Mısır kalıntılarıyla pek ilişkilendirilmez. Geç Yeni Krallık'ta zengin bakır kaynakları çok daha doğuda, günümüzün Elat dolaylarındaki Timna'da Mısırlıların yararına işletilirdi (Rothenberg 1972). Daha güneyde, Nil vadisinin hemen doğusundaki doğu çölü maden kaynakları bakımından zengindi; Hatnub'da kaymaktaşı, Cebel Ahmar'da kuvarsit, Hammamat Vadisi'nde grovak ve altın çıkardı. Birkaç noktada Kızıldeniz tepelerinden sahile yollar uzanırdı ve burada az sayıda Mısır limanı vardı. Mısırlılar buradan denize açılır, harikalar diyarı Punt'a seferler düzenleyerek olasılıkla günümüzde Eritre'de bulunan tütsü kaynağına giderlerdi.

Mısır'ın en zengin komşularından biri, hırslı kralların değişmez hedefi olan Nübye'ydi. Güneydeki beşinci ve altıncı çavlan dolaylarında Nübye potansiyel olarak çok verimli bir bölgedir, burada Mısır ile aynı dönemde gelişen belirgin kültürlerle birkaç önemli siyasal yapı da kendini göstermişti (Trigger 1976). Nübye toprakları da kural olarak iki kesime bölünmüştür, "Aşağı Nübye" birinci çavlandan ikincisine kadar olan bölgeyi, "Yukarı Nübye" de

Sudan içlerine dek uzanan alanı kapsar. Mısırlılar bazı dönemlerde Aşağı Nübye'ye "Vavat" demişlerdi, "Yukarı Nübye" de daha çok "Kuşi" adıyla biliniyordu. Fakat Kuşi aynı zamanda belli belirsiz olmakla birlikte Nübye'nin tamamını da içine alıyor olabilir. Olasılıkla bölgede yaşanan siyasal değişimleri de yansıtan başka terimler de ortaya çıkmaktadır. Nübye özellikle bakır yataklarıyla, altın, ametist ve diorit ile zengin bir bölgeydi. Öte yandan dağınık da olsa epey önemli bir tarım nüfusuna sahipti ve Mısır tarihinin başından beri sığır yağmaları yapıldığı, Mısır'ın güney sınırında mahkûmların toplandığı yollu kayıtlar bulunur. Burası Mısır açısından, başta orduya olmak üzere en önemli insan gücü kaynağıydı; Aşağı Nübye nüfusundan Mecay adı verilen bir grubun da kurulmuş olan güvenlik birimi üyelerinin tamamını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Nübye Sahraaltı Afrika'dan gelen nadide ve egzotik mallara Mısırlıların ulaşmasına da olanak tanıyordu –pigmeler, devekuşu yumurtaları, abanoz ve Mısır hükümdarlarınca çok değerli görülen daha pek çok şey. Nübye'nin "Afrika'ya açılan koridor" diye tanımlanması boşuna değil (Adams 1975 [0Gg]). Mısırlılar tekrar tekrar Nübye'yi denetim altına almak ya da en azından kuzey kesimini kendi topraklarına katmak için çaba harcamışlardı, iki bölge arasında sık sık çatışmalar olurdu.

İzlenebilir tarihinin çoğu döneminde Mısır'ın ikliminin her zaman çok kurak olduğu görülür, bu nedenle yaşaması Nil kaynaklı sulamaya kesinkes bağımlıdır. Uzun dönemli iklim değişikleri de yaşanmıştır, örneğin yaklaşık 10.000'den yaklaşık 5.000'e dek doğu ve batıya uzanan çöllerde yoğun nüfusun yaşadığı "Neolitik Yağışlı Dönem" (Butzer 1976). Bunun arkasından gelen kademeli kuruma dönemi geç dördüncü binyıla damgasını vurmuşa ve Nil vadisinde yerleşimi artırmışa benzer. Ancak böyle kapsamlı, yavaş gelişen değişikliklerin yanı sıra, Mısır düzenli olarak ekinlerinin büyümesini sağlayan Nil taşkınlarının sürekli alçalıp yükselmesiyle karşı karşıya kalmıştır. Etiyopya'daki muson yağmurları Mavi Nil'i kabartır; yıllık yağışlar ve eriyen karlar Beyaz Nil'in seviyesini yükseltir. Yükselen bu akarsu kollarından Nil su-

larını da yükseltmek, Sudan ve Mısır'da her yıl düzenli olarak seller oluşturmak üzere yararlanılır. Yıllık seller bir önceki yüzyılda başlayıp (M.S. 1830) 1960'larda tamamlanan, Aşağı Nübye'nin çoğu kesiminde sürekli taşkınlar yaparak Nâsır Gölü'nü oluşturan büyük Asvan barajı gibi artık birçok baraj ve bentlerle denetim altına alınmaktadır. Ama ondan önce Mısır'ın yıllık taşkınları temmuzda başlar, ağustos ve eylül aylarında en yüksek seviyesine ulaşır, ekimde de çekilir. Olağan koşullarda bu bir ürün almaya yeterlidir. Sel suları kıyılardan taşmak yerine yerleşimlerin bulunduğu ırmak boyunca uzanan aşırma kanallarından setlerin arkasındaki alçak topraklara yayılır. Bunda en çok çaba sel sularını denetim altına almak için harcanmalı, sular olabildiğince tutumlu kullanılmalıdır, buysa Mısır'ın idari bölümlerince yürütülmesi gereken bir iş (Butzer 1976). Sular çekilip geride zengin alüvyonu bıraktıktan sonra ürünler (buğday, arpa, baklagiller, sebzeler, susam ve keten tohumları) ekilir ve ocak ile mart ayları arasında hasat alınır. Hasattan sonra Nil en düşük seviyesine iner. Nil sularının yükselmesi ve düşmesi Mısırlıların mevsimsel döngüsünü oluşturmaktadır: Ilıman Avrupa'da alışık olduğumuz dört mevsim yok burada, bambaşka bir tarım döngüsünü belirleyen üç mevsim var: "Taşkın," "Taşkının çekilmesi" (Ekim) ve "Kuraklık" (Hasat/Yaz). Cömert (yani yükselmiş) Nil kolları yıl boyu kaygıyla beklenir, güneyde suların kabardığını gözleyerek kuzeydekilere haber verecek ve merkezi yönetime bol bir taşkın olup hasadın iyi olup olmayacağını bildirecek bekçiler görevlendirilirdi. Cömert Nil kolları krallar açısından da hükümdarlıklarının kutsandığının göstergesiydi, IV. Ramses'in (XX. Hanedanlık, 12. yüzyıl) tahta çıkışını kutlayan bir ilahiden alınma aşağıdaki pasaj da bunu ortaya koyar:

> Kabaran Nil kolları mağaralarından çıktı, sıradan insanların yüreklerine su serpti.
>
> (G. Maspero, *Recueil* ii (1880): 116-117; Erman 1927/1966 [01]: 279; *ANET*: 378-379)

Mısır'ın doğasıyla ilgili belirtilmesi gereken bir başka özellik daha var. Kıyı bölgelerinde düzenli tarıma elverişli kılınması kolay olmayan sulak alanlar bulunuyordu. Bir bakıma inek gibi büyükbaş hayvanlar için eşsiz otlaklardı oralar. Öte yandan çok daha geniş bataklık araziler su kuşlarının barınak yeri papirüs ağaçlarıyla kaplıydı. Mezar resimlerinde görülen en sık sahnelerden biri de bataklık alanlardaki kuş avlarıdır, anlaşılan seçkin bir hobiydi bu. Ağaçlar aynı zamanda tıpkı balıkçılık gibi ek besin kaynakları sağlardı. Papirüs Mısır'da çok önemli bir bitkiydi kuşkusuz. Küçük ırmak teknelerinden hasırlara kadar pek çok alanda kullanılırdı, ama günümüz bilim adamlarına göre en önemlisi çok erken bir tarihte yazı yazmak için eşsiz bir malzemeye dönüştürülmüştü. Mısır'ın kuru iklimi sayesinde pek çok papirüs belge bugüne dek gelmiş ve Mısır tarihi hakkında yığınla bilgi sağlamıştır. Artık Mısır'da papirüs yetişmiyor –ortaçağda yok olmuş gibi. Yakın bir tarihte, son üç yüzyıl içerisinde su aygırlarıyla timsahlar da ortadan kayboldu; daha önce ırmaklarla bataklıkların kıyılarını doldurur, Nil boyunda yaşayan insanların hayatını tehlikeye sokarlardı. Mezar resimlerinde su aygırı avları sıkça görülür, besbelli gerekli bir spordu.

Hanedanlık tarihi: Kaynaklar ve sorunlar

Hellenistik Dönem (Ptolemaioslar Dönemi) öncesindeki Mısır tarihi bir dizi "hanedanlığa" bölünmüş, tarihöncesi dönem de tahmin edileceği üzere "hanedanlık öncesi" adını almıştır. "Hanedanlıklar" düzeni ve bununla ilişkili terminolojinin kaynağı, 3. yüzyıl başında Mısır'ın tarihini Yunanca yazarak hanedanlıklara bölen Manetho adında, Mısırlı bir âlimdir. Çalışmaları yalnızca ondan sonraki yazarların alıntılarında ve özetlerinde kalmıştır. Belli kralları bir araya toplamasının kesin nedeni biraz belirsizdir, çünkü onun tek bir hanedanlık altında topladığı kralların hepsi aynı ailenin üyeleri değildi. Manetho'nun yaptığı düzenlemenin önemli yanı, benzer bir sınıflandırmaya, tamamı sağlam kalmamış olan ve "Torino Papirüsü", "Torino Kral Listesi" ya da "Torino

Kraliyet Kuralı" (Gardiner 1959) gibi adlarla tanınan bir Mısır belgesinde de rastlanmasıdır. Mısır krallarının bir listesini içeren bu metin, XIX. Hanedanlık (13. yüzyıl) sırasında düzenlenmişti, bugün Torino Müzesi'nde bulunmaktadır. Manetho'nun listesi ile Torino Papirüsü'nün yapısal olarak birbirine uyması, Manetho'nun Yeni Krallık Dönemi'nde Mısır'ın tarihsel geleneklerini yansıttığı ölçüde sağlam ve güvenilir bir kaynak olma özelliğini ortaya koyar (Málek 1982).

Peki Manetho'nun düzenlemesi tam olarak nasıl işler? Tanrıların hükümdarlık dönemleri sıralandıktan sonra (Torino Papirüsü gibi), Mısır'ın ilk "birleştiricisi" olduğu varsayılan Menes'ten (yaklaşık 3100/3000) aşağıya, Mısır'ın İskender tarafından fethedildiği döneme (332) kadar uzanan, başında Mısır krallarının bulunduğu otuz hanedanlığı tanımlamıştı. Bu çok uzun zaman aralığı günümüz bilim adamlarınca ardışık alt dönemlere bölünmüştür (Tablo 9). İlk iki hanedanlık, kral mezarlarının yeri ve şekli (Abydos'taki mastaba mezarlar) itibariyle ardıllarından ayrılır. III. Hanedanlık süresince sonraki bin yılda kral mezarlarının vazgeçilmez şekli olacak piramitlere doğru ilk gelişmeler başlamıştı. Bu mezarlar kuzeyde yer alıyordu, kraliyet mezarlığı olarak Abydos'un işlevi son bulmuştu. IV. Hanedanlıktan sonra kraliyet unvanları ve isimleri uzamış, kralın adlarından ikisi oval şekliyle belki de güneşin çevresindeki her şeyin hâkiminin kral olduğunu anlatan bir "kartuş" içine saklanır olmuştu (bkz. şekil 12). Daha önceki dönemlerde kralın adı kısa tutulur, en önemli öğesi, tahttaki hükümdarla özdeşleştirilen Osiris'in oğlu şahin Horus'un üstünde yükseldiği sarayın ön cephesindeki (*serekh*) resimde gösterilirdi (Gardiner 1957, Exc. A). Bu değişiklikler nedeniyle ilk iki hanedanlık (bazen üçüncü de bunlara dahil olur) kuruluş dönemi olarak görülür ve "Erken Hanedanlık Dönemi" diye adlandırılır. Ardından kural olarak IV. (bazen III. de) ile VIII. arası hanedanlıkları kapsayan "Eski Krallık" gelir. Devlet denetiminin sarsıntıya uğradığı, en fazla yüz yıl süren bir bunalım döneminden sonra "Birinci Ara Dönem" süreci başlar. Bundan sonra güçlü bir merkezi otoritenin ortaya çıktığı görülür. Bu da Orta Krallık'tır (Erken XI. Hanedan-

lıktan Erken XIII. Hanedanlığa). Bir zamanlar sanıldığının aksine, Eski ve Orta Krallık arasındaki yapısal ve kurumsal değişiklikler o kadar da çarpıcı değildi galiba, zaten Mısır bilimciler de (örn. Kemp'ten alıntı yapan Trigger *ve diğerleri* 1983 [0D]; 1989 [0Ga]) bazen bu iki evreyi bir arada değerlendirirler. Orta Krallık'ın arkasından yaklaşık iki yüzyıl –uzun denilebilecek bir süre– boyunca bölünmüş bir hükümdarlık yaşayan "İkinci Ara Dönem" gelir. Bu dönemin bir bölümünde Mısır'ın geniş kesimi, adına "Hyksos" hanedanlığı denilen yabancı kökenli krallar tarafından yönetildi. Ondan sonraki beş yüzyılda Yeni Krallık oluşur (XVIII.-XX. Hanedanlıklar), arkasından da neredeyse dört yüzyıl süren "Üçüncü Ara Dönem" (XXI-XXV) gelir. Derken XXVI. Hanedanlığın kralları (Sais sülalesinin kralları) tarafından Mısır'ın tümünde denetim kurulan "Geç Dönem" başlar. 525'te Mısır Perslerce fethedilmiş ve yaklaşık 400'e dek Ahemeni İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak yaşamıştır. Daha sonra Mısır'ın

Tablo 9 Mısır: Genel kronoloji

Hanedanlık öncesi		?-3100*
Erken Hanedanlık/Arkaik	(I-II. Hanedanlıklar)	yaklaşık 3100-2686
Eski Krallık	(III-VI. Hanedanlıklar)	yaklaşık 2686-2181
Birinci Ara Dönem	(VII-X. Hanedanlıklar ve Erken XI. Hanedanlık)	yaklaşık 2180-2040
Orta Krallık	(Geç XI. Hanedanlık-Erken XIII. Hanedanlık)	yaklaşık 2040-1730
İkinci Ara Dönem ("Hyksos" dahil)	(Geç XIII. Hanedanlık-XVII. Hanedanlık)	yaklaşık 1730-1550
Yeni Krallık	(XVIII-XX. Hanedanlıklar)	yaklaşık 1550-1080
Üçüncü Ara Dönem	(XXI-XXV. Hanedanlıklar)	yaklaşık 1080-664
Sais Dönemi	(XXVI. Hanedanlık)	664-525
Geç Dönem (1. ve 2. Pers egemenliği dahil)	(XXVII-XXXI. Hanedanlıklar)	525-332

* Geç Hanedanlık Öncesi Dönemden Erken Hanedanlığa geçiş, bazen "Proto-hanedanlık" diye anılır.

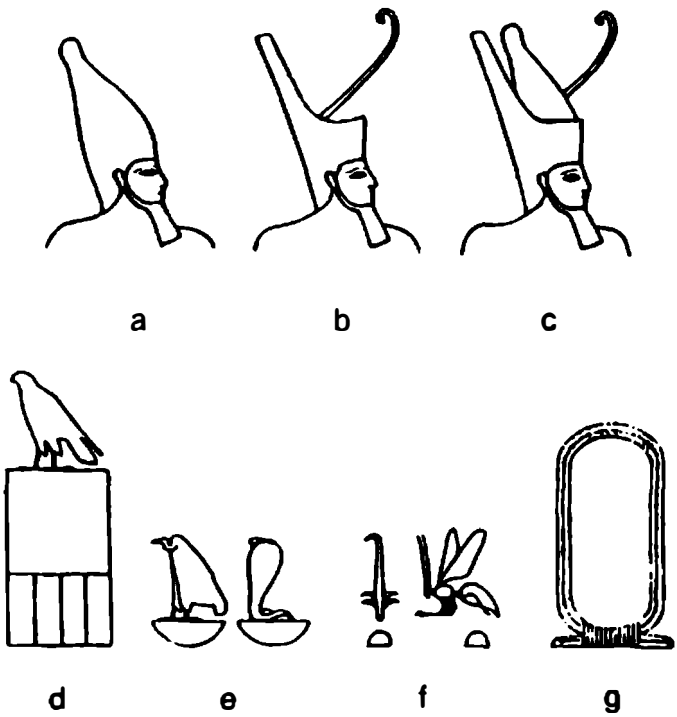
yerli hükümdarlarının başında bulunduğu kısa ömürlü, ama ideolojik açıdan önemli üç hanedanlık, Persler 343 yılında Mısır'ı yeniden fethedene dek yönetimi ele geçirir. Manetho'nun hanedanlıklar tarihi ve sıralaması bu olayla bitiyor gibi. İleride Manetho'nun çalışmasına ikinci "Pers egemenliğini" temsil eden "XXXI. hanedanlık" eklenmiş ve Makedonyalı İskender'in 332 tarihindeki fethiyle esere son verilmiştir.

Mısır tarihinin böyle kabataslak sınıflandırılmasıyla ortaya konan model, Mısır birliğinin bozulduğu "ara dönemlerle" kesintiye uğrayan birleşik devlet denetiminin sağlam dönemlerini yansıtır. Ayrıca, "kusursuz" bir siyasal biçime dönmek için sürekli mücadele edildiği izlenimini verir. Kurumsal, kültürel, sanatsal alanlarda süreklilik olduğu kesindi. Mısır yaşantısının temel formlarından pek çoğu Mısır tarihinin çok erken dönemlerinde standart şekiller almış ve sonradan bunlarda pek az değişiklik olmuştur. Ancak bu kalıpların genellikle öne çıkmış değişim gerçeğini etkili biçimde örtbas eden idealleştirilmiş kalıpları temsil ettiklerini anlamak gerek. Bu durum büyük çalkantıları saptamayı zorlaştırır: Altında hatırı sayılır dönüşümlerin saklı olduğu dışa dönük, sonsuz durağanlık defalarca vurgulanmaktadır. Salt Mısır'a özgü bir özellik değildir bu. Ancak pek çok dönemde Mısır'ın tarihsel kayıtlarında bu etkili ideolojinin söz sahibi olduğuna bakarak tarihçilerin bu resmi manzaraya karşı çıkarken belli zorluklarla karşılaştıkları söylenebilir.

3a Mısır devletinin kuruluşu

Birleşme geleneği

Mısır kültürüne egemen olan, ülkenin içinde bulunduğu kuralcı tabloyu oluşturan özellik, Mısır'ın Mısırlı krallar tarafından birleştirilen ve yönetilen iki kesimden oluşmasının sonucudur: Yukarı ve Aşağı Mısır (bkz. s. 155). Mısır krallarının siyasal güç dönemlerinde sergiledikleri güçlü kimlik, Mısır'ın "birleşik" olmasının Mısır'ın varolması için uyumlu ve doğru tek yol olduğuydu.

Şekil 12 a: Beyaz taç; b: Kızıl taç; c: Çifte taç; d: *Serekh* (Horus şahinin tünediği sarayın cephesi); e: "İki tanrıça" (akbaba ve kobra); f: *nsw bìty* (hasırotu ve arı); g: Kartuş.

Torino Papirüsü ve Manetho'nun listesi bu tabloyu daha da güçlendirmiştir. Her ikisi de, Mısır'ın tümüne hükmeden ve tanrı olmayan ilk kral olarak I. Hanedanlıktan Menes'i göstererek başlar. Abydos'taki I. Seti tapınağının duvarlarına kazınmış olan Abydos krallar listesi de bunu desteklemektedir (XIX. Hanedanlık, 1305-1294 (1294-1279)). Yine Menes ile başlayan[1] bu liste, yalnızca I. Seti'den öncekileri bütün Mısır'a hâkim krallar olarak gösterir, iki Ara Dönemin kralların görmezlikten gelir. Aşağı yukarı benzer bir düzen "Karnak krallar listesi" diye bilinen, Menes'ten III. Tutmosis'e kadar krallara (XVIII. Hanedanlık, 1490-1436 (1479-1425)) yer verilen, fakat Ara Dönemlerin hükümdarlarını görmezden gelen listede de görülür. İşte bu kaynaklara dayanarak edinilen izlenime göre, I. Hanedanlığın başlangıcında Menes Mısır toprakları-

nı birleştirerek güçlü ve refah içinde bir devlet olarak gelişimini başlattı. Ondan sonra gelen bütün krallar kraliyet unvanlarıyla adlarına ve bir dizi kraliyet simgesine (Frankfort 1948 [0L]) yansıtılan bu birliği korumaya, eğer gerekirse, yeniden kurmaya çalıştılar. Böylelikle kral ideal durumda daima "Yukarı ve Aşağı Mısır kralı" (kralın "*nsw-bity*" adı) idi, Yukarı Mısır'ın hasırotu ve Aşağı Mısır'ın arısıyla simgelenirdi (bkz. şekil 12). Kral ayrıca "iki tanrıçanın sevgilisi"ydi: Biri, Yukarı Mısır'daki Neheb kentinin (Hierakonpolis yakınlarında) tanrıçası, akbaba Nehabit; diğeri de Delta'daki Buto kentinin tanrıçası, kobra Vecit'ti. Kral, başına da yine Yukarı ve Aşağı Mısır ile bağlantılı iki öğenin yer aldığı çifte taç takardı: Yukarı Mısır'ın beyaz tacı uzun, deri(?) bir miğferdi; Aşağı Mısır'ın kızıl tacı ise (en azından kısmen) sazlardan yapılmışa benzer. Her iki tacın bir arada takılıp gösterilmesi geleneği vardı (bkz. şekil 12) –bu da yine "iki ülkenin", Yukarı ve Aşağı Mısır'ın birliğini vurgulayan bir durumdu.

Mısır'ın kral tarafından ve kralın şahsında birleştirilmiş iki ülkeden meydana geldiği anlayışı çok yaygındır, ayrıca hanedanlık dönemi boyunca kraliyet resimlerinin hemen hepsinde ifade edilmiştir.

Bu durum, kraliyet yaklaşımı olarak Mısır tarihinde birleşmeye verilen önemi göstermeye yardımcı olur: Eski Mısırlılar açısından insanlık tarihi Mısır devletinin doğuşuyla başlamaktadır çünkü. Fakat günümüz bilim adamları arasında bu geleneğin geçerli olduğunu kabul etmeye yanaşmayanlar bulunur. Bu dönemdeki "birleşme"den tam olarak ne anlaşılması gerektiği şeklinde sorular ortaya atılır. Tek bir güçlü hükümdarın başardığı bir şey miydi bu, yoksa uzun ve zahmetli bir süreç miydi? Bu erken dönemde tam olarak birleştirilen neresiydi? Delta ile Yukarı Mısır mıydı, yoksa hanedanlık öncesi dönemdeki bambaşka jeopolitik birimleri mi gözümüzün önüne getirmemiz gerekir? "Birleşme" öncesi dönemle hemen arkasından gelen "Erken Hanedanlık" evresinin açıkça bilinen farklılıkları var mı, yoksa Geç Hanedanlık öncesinden Erken Hanedanlık Dönemi'ne doğru kademeli, parçalı bir gelişme mi yaşanmıştı?

Bulgular

Bu soruların yanıtları çeşitli kaynaklara bağlı olup sorunlar da onların yorumlarıyla ilişkilidir. Manetho'nun Yeni Krallık'ta geçerli olan geleneği aktardığı açık (Torino Papirüsü ile Abydos ve Karnak listeleri bunu göstermekte), fakat bu Yeni Krallık geleneği neyi yansıtıyor? Kaynağı daha önceki bir döneme uzanan belge niteliğinde bulgulara mı dayanıyordu? Yoksa kanıt yokluğunda Yeni Krallık'ta geçerli olan anlayışlara göre mi düzenlenmişti? Listelerle ilgili bir başka sorun da kralların adlarından yalnızca birini, genellikle *nsw-bìty* adını vermeleridir, oysa Erken Hanedanlık Dönemi'nde bile kralın en az üç adı olurdu, yani, *nsw-bìty* adı, "iki tanrıça" (*nbty*) adı ve Horus adı (bu da güneş tanrı Re ile ilişkili tanrısal şahin olarak yeniden dünyaya geldiğinde taşıdığı addı). Ne yazık ki en erken dönemden günümüze dek ayakta kalan anıtlardaki yazıtların çoğu bir tek Horus adını vermektedir. Belirli bir *nsw-bìty* adını belirli bir Horus adıyla eşleştirmeye çalışırken ortaya çıkabilecek sorunlar bellidir.

Tarih olarak Erken Hanedanlık Dönemi'ne bunlardan çok daha yakın, çok önemli bir kaynak da Palermo Taşı'dır. Özgün biçiminde yaklaşık 2 m uzunluğunda, 0,60 m yüksekliğinde büyük bir taş levhaydı. Üzerindeki metin, beşinci hanedanlık (2494-2345) sırasında oluşturulmuştu, dolayısıyla zaman bakımından tarihteki ilk hükümdarlara Yeni Krallık belgelerinden –bunlardan altı-yedi yüz yıl çıkarılmış olsa da– çok daha yakındı. Biçim olarak, her kralın hükümdarlığı sırasındaki belli başlı olayların bazılarını yıllara göre veren bir "yıllık" metniydi. Ancak levhadan geriye çok küçük parçalar kaldığından (en büyük parça Palermo Müzesi'nde durur, adını da buradan alır), I. ve II. Hanedanlık krallarının çoğunun adı ve dönemlerinde yaşanan olayların kayıtları kayıptır. Metnin ilginç yanlarından biri, kralları "birleşme" öncesi dönemde göstermesidir. Aslında Palermo Taşı, Menes'ten çok önceki bir tarihte bir birleşmenin gerçekleşmiş, ancak bunun bozulmuş olduğunu belirtiyor, dolayısıyla Menes de daha önceki siyasal düzeni yeniden getirmek adına yola çıkmışa benziyor. Bu

bulgu apayrı görüşlere yol açmıştır. Kimileri (Scharff ve Moortgat 1950) bunu fazla önemser, kimileri (Baines ve Málek 1980 [0A]; Trigger Trigger *ve diğerleri* 1983 içinde [0D]) I. Hanedanlıktan önceki birleşme-bölünme modelinin temel tarihsel örüntünün hatırlanmayacak kadar eski bir zamana yansıtılması ve gerçekliğe dayanmayan sonradan uydurulmuş bir yapı olduğunu tartışır –önceden bir parçalanma olmaksızın birleşme olamayacağı, daha önceden kurulmuş bir birlik olmasaydı da parçalanmadan söz konusu edilemeyeceği fikrini savunurlar.

XIX. Hanedanlık döneminde yaşamış bir yazıcının (1306-1185 (1295-1186)) mezarında bulunan başka bir kral listesi de "Sakkara Tableti" adıyla bilinir. II. Ramses'e kadar olan krallar yer alır bu listede, ancak listenin başında I. Hanedanlığın altıncı kralı (Anedjib, bkz. tablo 10) vardır. Acaba bu daha önce gelen beş kralın hükümdarlığını tanımayan bir gelenek olduğunu mu göstermektedir? Öyleyse, neden? Aşağı Mısır'ın bu kesiminde önceki krallara karşı direniş mi vardı yoksa (Emery 1961)?

Farklı bir bulgu kategorisi de "birleşme anıtları"dır. Bu terim I. Hanedanlığın başlarındaki önemli zamana tarihlenen yazılı ve resimli malzemeyi anlatmakta kullanılır (yeni bir tartışma için bkz. Millet 1990). En çarpıcı objeler, hatıra olarak yapılmış çok ince işli kayrak paletler ve asa topuzları –özellikle Akrep asa– Narmer paleti ve Narmer (ya da "düğün") asasıdır (bkz. şekil 13). Hierakonpolis'teki tapınağın daha geç tarihte örülmüş duvarları arasına özenle yerleştirilmiş halde bulunmuşlardır, zamandizinleriyse sorunludur. Abydos'taki mezar eşyaları arasında bulunan, en erken krallardan bazılarıyla ilişkili işaret ve damgalar da başka bir kaynaktır, ne var ki burada da *nsw-bìty* ile Horus adlarının eşleştirilmesi sorunu ortaya çıkmaktadır.

Bu önemli döneme ait temel arkeolojik örenler Nakada, Abydos, Hierakonpolis'teki mezarlar (hepsi Yukarı Mısır'da yer almaktadır, bkz. harita 6) ile Sakkara ve Helvan'daki Aşağı Mısır mezarlarıdır. Yukarı Mısır örenlerinde hem hanedanlık öncesi hem Erken Hanedanlık dönemlerinden malzemeler bulunması önemlidir, böylelikle maddi kültürdeki gelişmeleri izleme olanağı doğmaktadır. Bu arkeolojik veriler bizde Yukarı Mısır'ın "Geç Gerze" (ya da "Na-

Tablo 10 Mısır'da Hanedanlık Öncesi Dönem ve Erken Hanedanlık kronolojisi

	Yukarı Mısır	*Aşağı Mısır*
5000	Badarien	Merimde/Fayyum A
4000	Amratien (Nakada I)	Omari A?
3500	Erken Gerze (Nakada II)	Omari B?
3300	Geç Gerze (Nakada II)	Geç Gerze/Ma'adi
3100	Proto-hanedanlık (Nakada III)	Proto-hanedanlık
yaklaşık 3100-2890	*I. Hanedanlık*	
	Narmer	
	Cer	
	Cet	
	Den (Udimu)	
	Anedjib (Enezib)	
	Semerkhet	
	Qaa (Ka'a)	
yaklaşık 2890-2686	*II. Hanedanlık*	
	Hetepsekhemvy	
	Nynetjer	
	Veneg (kişi adı)	
	Sened (kişi adı)	
	Sekhemib Peribsen } ikisi aynı hükümdar?	
	Khasekhem Khasekhemvy } ikisi aynı hükümdar?	

kada II", krş. tablo 10) diye bilinen hanedanlık öncesi kültürünün çok hızlı bir gelişme gösterdiği ve geç dönemlerinin (yaklaşık 3300-3100) neredeyse Mısır'ın tümünü kapsadığı izlenimini uyandırır. Kayda değer sayıda lüks eşyalara ulaşabilen, seçkin üyelerinin üstünlüklerini büyük binalar, göz alıcı mezarlar ve özenli süslemeleri olan nesnelerle vurgulayan zengin, toplumsal açıdan farklılaşmış bir topluma işaret etmektedir. Bazı malzemeler siyasal sistemin tepesinde şef ya da kralların yer aldığını gösterirken, mezar-

Şekil 13 Narmer paleti (Kahire Müzesi; çizim D. Saxon)

ları, görsel olarak anlatılan krallık faaliyetleri ve sanatsal tarzları gibi diğer bazı yönleri de kendinden sonra gelen Erken Hanedanlık Dönemi'yle yakın bağları olduğunu anlatır.

Geç Gerze Dönemi belirgin ölçüde kültürel süreklilik gösterse de, Erken Hanedanlık Dönemi uygarlığının belli farklılıklarının altını çizmek gerekir. Buna göre Erken Hanedanlık Dönemi'nde mezar yapıları çok daha gösterişli ve büyüktür, ansızın ortaya çıkan yazılar belli ki iyice gelişmiştir. Teknolojik ürünlerin, gıda ve maddi kaynakların bol miktardaki fazlası benzeri görülmedik ölçüde Erken Hanedanlık Dönemi'nin krallarının denetiminde gözüküyor. Anlaşılan, sınırları kesin tanımlanmış, başında bir kralın bulunduğu epey gelişmiş ve çok yönlü tanrısal ideolojiye, tasvir ve tören anlayışına sahip çok büyük bir siyasal devlet oluşmuştu. Öy-

leyse bir yandan Geç Gerze Dönemi'nde Mısır'daki bu gelişmelerin öncülerini görebilsek de, bizi Erken Hanedanlık Dönemi'nin boyut ve gösterişine hazırlayan bir şey yok. Böyle bir gelişmenin neden ve nasıl bu kadar ansızın ve hızla yaşandığı Mısır tarihinde en çok tartışılan konulardan biridir. Üstelik özünde yanıtı olmayan bir sorudur. Açıklama girişimleri yabancılardan (daha çok dilsel etmenlere dayanan) ve o kadar doğrudan olmasa da, özellikle Mezopotamya ve Elam'dan (sanatsal güdülerle) gelen akınlardan nüfus baskısına, iklim değişikliklerine (yerleşim yerinin büyümesi ve toprak kullanımının yoğunlaşmasına yol açan) kadar geniş bir yelpazeye dağılmaktadır. Hoffman (1980) tarafından da iyi savunulduğu üzere Mısır'ın şaşırtıcı hızlı gelişimini harekete geçirici tek bir etmen aramak yanlış olabilir.[2]

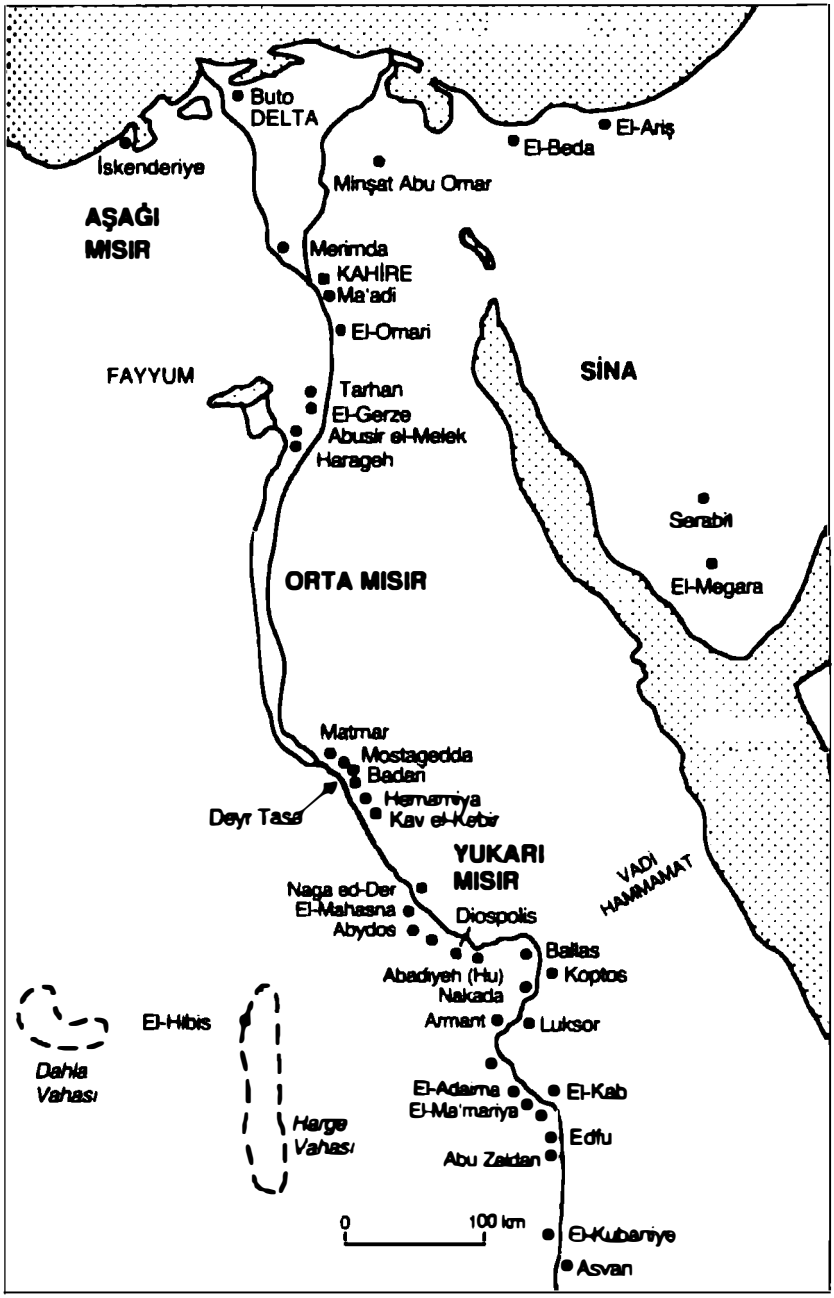
Hanedanlık öncesi kültürler

Bu çeşitli etmenlerin Mısır'ın bir devlet olarak ortaya çıkmasında ne kadar rol oynadığını belirlemek için, ülkenin hanedanlık öncesi kültürlerini biraz anlamak önemlidir (Baumgartel 1955/1960). Eldeki bulgularla ilgili sorunlar mevcuttur, örneğin kazılmış bazı yerleşimlerin (Fayyum A) yapısının önemsizliği ve eski kazıcıların ilginç bulmadıkları malzemeleri bilerek tahrip etmiş olması (Abydos). Ayrıca Mısır'da tarımın gelişimine uygun temel öğelerin (bitki ve hayvanlar) nereden geldiği de tartışma konusudur (Hoffman 1980; Trigger'dan alıntı Trigger *ve diğerleri* 1983 [0D]). Son olarak kültürel ardışıklık ve tarihleriyle ilgili belirsizlikler vardır. Petrie'nin çanak çömleklere dayanarak grafik çıkarmaya önayak olduğu parlak girişim (onun "ardışık tarihleme", kısaca "AT" diye bilinen sistemi; Petrie 1901; 1920/1921) temel kalmış ve daha sonra yapılan bir çalışmayla büyük ölçüde doğrulanmıştı (Baumgartel 1970; Hoffman 1980; Adams 1988). Belirsizliklere rağmen, hanedanlık öncesindeki Mısır'ın genel manzarası apaçık ortadadır: Aşağı ve Yukarı Mısır arasındaki belirgin kültürel bölünme.

Yukarı Mısır'da en erken yerleşik kültürün tipik yerleşimi Badari, ayrıca Deyr Tasa ve Hemamiya'da bulunmuş veriler. Kesin

tarihleme belli değil, ama başı yaklaşık 5000'e kadar uzanıyor *olabilir*, sonu da yaklaşık 4000 gibi görünüyor; fakat bundan başka göründüğü kadarıyla (El Amirah yerleşiminde) ondan sonra gelen Amrati kültürüyle hafifçe üst üste binmektedir. Badari döneminde ekim ve sığırtmaçlık yapılırdı, ama toplumsal farklılaşmanın işaretleri zayıftır. Amrati (Nakada I diye de bilinir) kültürüne (yaklaşık 4000'den yaklaşık 3500'e kadar) kara kapaklı çömlekler ve daha karmaşık taş işçiliği damgasını vurmuştur. Özellikle bu kültürel malzemenin bir kısmını oluşuran hayvan şekilli kayrak paletler (göz boyası karıştırmak için kullanılırdı) ile disk biçimindeki asa topuzları, toplumsal konumlarını belirlemek için bu eşyaları kullanan seçkin bir grubun doğduğunu akla getirir. Gerze (Nakada II-III, yaklaşık 3500-3100/3000) kültürü, Mısır tarihi boyunca daha geç evrelere yayılır. Amrati ile çok sayıda bağlantı sergiler ve belki doğrudan bir gelişimi temsil eder. Örneğin, paletler ve asalar gibi, şekilleri farklı (yamuk paletler ve armut şeklinde asalar) olsa da, daha gösterişli bezenmiş tipik Amrati parçaları yapılmıştı. Bakır giderek daha çok kullanılıyordu; dönemin ileriki yıllarında Mısır ötesindeki yerlerle kurulan ilişkilere işaret eden kesin bulgular vardır, örneğin laciverttaşı, akik ve belirli sanatsal motiflerin kullanımı. Gerze güneye doğru (Hartum'a kadar) Nübye'deki kültürlerle bazı benzerlikler taşır. Fakat Mısır büyük, güçlü bir devlete dönüştükçe iki bölge birbirinden gitgide kopmuştu. Bu evreye ilişkin yerleşim kalıplarına dair gün ışığına çıkarılmış sınırlı sayıdaki bulgular, evlerin bir ana ev çevresinde kümeleştiğini, nüfus yoğunluğunun arttığını, toplumun seçkin üyelerinin şatafatlı cenaze törenleriyle gömüldüğünü gösterir (Hoffman 1980).

Bunun tersine, Aşağı Mısır'da kazılan yerleşmeler, Yukarı Mısır'da görülen türden bir tek biçimlilik sergilemezler. Deltanın batı ucundaki Merimde (yaklaşık 4300-3800), tarımla uğraşan küçük ailelerin yaşadığı bir köy yerleşimiydi; Fayyum A (yaklaşık 4600-4000) avcılık-toplayıcılıkla geçinen bir nüfusa sahipti. Hilvan yakınındaki El Omari (yaklaşık 3500 ve sonrası) bazıları Erken Hanedanlık Dönemi'nde de serpilmeyi sürdüren birkaç yerleşmeyi içeren yapısal değişime ilişkin pek az bulgu barındıran bir

Harita 6 Mısır'da hanedanlık öncesi yerleşmeler

yerdi: Burası toplumsal katmanlaşmaya işaret eden hiçbir bulguya sahip olmayan basit bir tarım toplumuydu. Ma'adi (yaklaşık 3300-3100) Mısırlıların maden arama ekipleri gönderdikleri Sina'ya giden yolda kuzeye doğru 10 km uzaklıktaydı. Yerleşmenin Güney Filistin ile olan bağları kısmen toprak altındaki konutlarda ve kulplu küplerde görülmektedir. Ma'adi ayrıca Mısır'da bakırın eritildiğine ilişkin en erken bulguların da görüldüğü bir yerdir. Buna dayanarak Ma'adi, Sina bölgesi ve Güney Filistin'in ötesiyle düzenli ilişkiler kurmuştu varsayımını ortaya atabiliriz. Bu yerleşmelerin ortaya koyduğu Aşağı Mısır'daki tablo, aralarında hiç bir yakın bağlantı ve toplumsal katmanlaşma yolunda gerçek belirtiler bulunmayan kültürel açıdan ayrı toplulukları göstermektedir. Fakat bir noktaya dikkat çekmek gerek: Deltada yer alan ve geleneksel olarak "Aşağı Mısır Krallığı"nın merkezi olduğuna inanılan önemli Buto yerleşmesi, çetin fiziksel koşullar altında ancak şimdi araştırılmaktadır. Burada hanedanlık öncesi bir yerleşime ait kanıtlar bulunmuştur, bunlar Aşağı Mısır'ın bu dönemine ilişkin düşüncelerimizde değişikliklere yol açabilir (Spencer 1993).

Mısır'ın birleşmesini yeniden gözden geçirmek

Buna dayanarak devlet oluşumuna varan sürecin resmini çizmek varsayım niteliğinde kalmalıdır. Hierakonpolis'ten gelen bulgular temel alınarak tasarlanan *olası* modele göre, yaklaşık 3300 ile 3100 arasında çöldeki kuraklık artışının sonucunda (Butzer 1976) Nil vadisinin çölden ulaşılması kolay alanlarda yoğunlaşan ana nüfusu barındıran bir yere dönüştüğü görüldü. Bu yerleşme dokusunun izlerine yerleşimlerin vadilerden batıya doğru sıralandığı, ama yaklaşık 3100'de yeniden bir araya toplandığı Hierakonpolis'te rastlanabilir. Vadideki nüfus artışıyla birlikte doğal Nil taşkınlarından en uygun biçimde yararlanılması ve sel felaketine karşı topluluklarm korunması daha da önem kazanmıştı. Aynı zamanda ekilecek toprakların genişlemesine neden olmuştu herhalde. Ancak yüksek rakımlı çöl eteklerinin kullanılamaması nedeniyle böyle topraklar bir tek kuzey ve güneyde bulunabilirdi. Oysa ilk

çavlandan sonra sürülebilir toprakların kıt olması güneye doğru yayılmayı sınırlamıştı. Öyleyse bütün olarak vadi boyunca kuzeye yayılmak en olası seçenekti, göründüğü kadarıyla da böyle olmuştu. Bu gelişme başka yerleşimlerle çatışmalar doğuracak kadar baskı yaratmıştı. Böyle çarpışmalara seçenek ya da onların sonucu olarak, askeri güçleri birleştirmek ve kazanılan toprakların elde tutulmasını sağlamak amacıyla komşular arasında ittifaklar kurulmuş olabilir. Sonuç, siyasal birimlerin belirgin büyümesiydi.

Yukarı Mısır'daki seçkin gruplara ya da egemen ailelere ilişkin bulgular ışığında onların bu büyümede önemli bir rol üstlenmiş oldukları ve siyasal üstünlüklerinin arttığı düşünülür. Bugüne dek gelen veriler de bunu doğrulamaktadır: Bezekli paletlerde ve asa topuzlarında tasvir edilen hükümdar figürleri abartılı bir şekilde büyüktür, yanlarında duranlar cüce kalır, ayrıca önemli siyasal eylemlere katılırken, örneğin sulama çalışmalarını başlatırken, savaşta zafer kazanırken ve avlanırken tasvir edilmişlerdir (bkz. şekil 13). Bu figürlerin ve katıldıkları etkinliklerin ölçeği daha sonraki tipik Mısır kralı tasvirleri hakkında önceden fikir verirler. Kült binaları (Hierakonpolis, olasılıkla el-Gerze) ile muazzam kişisel mezar anıtları (Nakada) ürün fazlasının böyle hükümdarların giriştikleri faaliyetleri sürdürmek ve desteklemek üzere üretildiğine işaret etmektedir. Büyük, öne çıkan mezarları çevreleyen ona bağlı mezarlar olasılıkla hizmetli gruplarının oluştuğunu anlatırlar.

Bu dönemde dağınık olarak görülen Mezopotamya ve Elam motifleri kullanılarak acayip şekilde süslenmiş eşyalar da, böyle nesneleri daha güçlü ve daha üstün konumda olduklarını vurgulamak üzere edinen varlıklı küçük bir egemen grubun taleplerini yansıtırlar (Hoffman 1980; Moorey 1987). Yine bu lüks eşyalar topluluğun seçkin üyelerinin taleplerini karşılayabilecek usta zanaatkârların varlığını da anlatmaktadır. Seyrek bulunan malzemelerin kullanımı epey kapsamlı ve karmaşık, üstelik kesinlikle örgütlü ve denetimi büyük ölçüde yerel hükümdarların elinde olan bir değiş tokuş sistemine de işaret eder. Kıt kaynaklardan yararlanma konusunda rekabet yoğunlaştıkça, onlara ulaşım hakkını elinde tutanlar da rakip komşularıyla karşılaştırıldıklarında konumlarını

yükseltmiş olurlardı. Böyle bir varsayım bu dönemde hepsi doğu çölündeki altın, bakır ve sert kaya kaynaklarına yakın vadi yollarının bitimine kurulmuş Hierakonpolis, Koptos/Nakada ve Abydos gibi yerlerin önemini açıklamaya yardım eder. Buraların güneyde yer alması aynı zamanda abanoz ve olasılıkla fildişi ithal ettikleri Nübye ile ticaret ilişkisi kurmalarını da kolaylaştıracaktı.

Geç hanedanlık öncesi dönemde devletin bu modelde gelişmesi, kademeli bir dönüşüm süreci yaşandığını düşündürür ki, bu da Mısır'ın bir kral tarafından tek bir hamlede birleştirildiği şeklindeki geleneksel görüşe ters düşer. Elde bulunan bilgilerden anlam çıkarmakta büyük sorunlar olmasını gerektirmeyen bir durumdur bu. Büyük olasılıkla daha geç bir gelenekten gelen Menes ülkeyi bütünleştirmede yaşanan sürecin önemli aktörlerindendi. Memfis'in kuruluşuyla ilişkilendirilmişti, buysa başlıca kraliyet merkezlerinden biri olan bu şehrin kurulmasının yayılma sürecinde can alıcı bir adım olarak Delta üzerindeki denetimi güçlendirmek amaçlı olduğunu düşündürür. Olası görülen bir nokta da ilk "birleşmenin" Yukarı ve Aşağı Mısır arasında olmadığı yönündedir. Zaten Aşağı Mısır'da hatırı sayılır bir krallığın bulunduğunu gösteren anlaşılır bir bulgu yoktur. Her şey gelişen siyasal kurumlarıyla giderek türdeş bir Yukarı Mısır Krallığı'nın oluşumuna işaret etmektedir. İşte I. Hanedanlığın kısa bir süre öncesinde ve sırasında bu güçlü ve belirgin oluşum Aşağı Mısır'ın apayrı küçük topluluklarını içine almayı başarmıştı. Sonradan Yukarı ve Aşağı Mısır arasındaki geleneksel bölünme tarihsel dönemin çok daha sonraki aşamalarında yaşanmış olabilir ve Mısır'ın devlet olarak ortaya çıkışıyla ilgisi olmayabilir (Kemp 1989 [0Ga]: 44).

Erken Hanedanlıkta Mısır

Mısır'ın devlet olarak oluşumunun görece kademeli süreci, tarihöncesinden tarihsel döneme geçişin kesin olarak saptanmasının zor olduğu anlamına gelmektedir. Belki de Erken Hanedanlık Dönemi (yaklaşık 3100-2686) en iyi olasılıkla üstesinden gelinmesi epey zaman (250-400 yıl) alan geçiş ve bütünleşme dönemidir

–Mısır'ın sonradan Mısır uygarlığına özgü diye nitelenecek eğilimleri geliştirdiği süreç. Ne yazık ki kral adları, ilk dördünden sonra kesin olan hükümdarlık sıraları dışında onun tarihini yeniden çizme şansımız yok.

Yine de yaşanan büyük toplumsal-siyasal değişimler hakkında ipuçları veren başlıca özelliklerini saptayabiliriz. İlki, hanedanlığın başından beri Delta'dan birinci çavlana kadar Mısır'ın tek bir kralın egemenliğinde olduğunun kabul edilmesidir. İkincisi, hanedanlık öncesi dönemde kesinkes toplumsal yapının tepesinde bulunan kültürel bölgeciliğin tümüyle ortadan kalkması, Mısır kültürünün batı, güney ve kuzeydoğudaki komşularından kesin çizgilerle ayrılan bir türdeşlik kazanmış olmasıdır. Siyasal ve kültürel açıdan kendini tanımlama sürecinin bir sonucu olarak, Mısır sınırları ötesinde yaşayan halklar Mısır'ın düşmanları, devletin bütünlüğünü ve güvenliğini sonsuza dek tehdit eden unsurlar diye tanımlanmıştı (Valbelle 1990). Kralın bu düşmanlara darbe vuran görüntüsü, kraliyetin defalarca betimlenen standart özelliklerinden birine dönüştü. Deltanın sonradan katılmış bölgelerine egemen olmak, verimli otlakları ve ekilebilir toprakları sömürmek için ideal bir yerde bulunan, ayrıca Sina ile Filistin'in ötesindeki zengin bakır ve turkuvaz yataklarına yakın Memfis, yönetimde önemli bir yere sahip olmuştu. Filistin'de bulunan, I. Hanedanlık krallarının adlarını taşıyan mühür baskıları ve eşyalar, Mısırlı hükümdarların ve kraliyet ailesinin daha bu kadar erken bir dönemde bile kuzey komşularıyla ticaret ilişkisi kurduğunu gösterir (Quark 1989; Ben-Tor 1992: 93-95). Krallar aslında kapsamlı bir kült edindikleri Abydos'ta gömülü olmalarına rağmen, Sakkara'yı kaplayan ve kraliyetin varlığıyla denetimini somut olarak ifade eden görkemli mezar alanları Memfis'in önemini vurgulamaktadır.[3] Bu dönemde kraliyet kahramanlıklarını kutlamak (J. Ray, *World Archaelogy* 1986 [0H]; Baines 1989) ve kraliyetin gelir ve giderlerinin muhasebe kayıtlarını tutmak gibi daha sıkıcı bir amaçla, karmaşık hiyeroglif yazı sisteminin (Davies'den yapılan alıntıyla karşılaştırın Hooker 1991 [0H]) kullanımı artmıştı.[4] Tarımsal üretimden, tahıl ve hayvanlardan alınan vergiler kaldırılmıştı. Vergi oranı iki yılda

bir kral ve sarayı tarafından yapılan teftişlerle belirlenirdi. "Sığır sayımı" ya da daha çarpıcı bir deyişle "Horus'un izinde" (Horus = kral) adı verilen düzenli kraliyet teftişi gezilerine bir kralın hükümdarlığının yıllarını sayma sistemi işlevi görmekteydi. Vergiler ayni olarak toplanır, kral tarafından gerekli bulunan ve emredilen dağıtım için kraliyet ambarlarına depolanırdı. Bu dönemde başlatılan, Nil sularının seviyesini düzenli olarak saptama uygulaması, ileriye dönük belli ölçüde ekonomik planlama yapıldığının göstergesidir; akarsu seviyelerine dayanarak elde edilecek ürün verimi devlet tarafından kabaca öngörülebilirdi. Kralın kendisi, Delta'daki bağlar dahil geniş arazilere sahipti, fakat kraliyetin mülkiyetinde olan ekilebilir toprakların oranı bilinmiyor. Anlaşıldığı kadarıyla idari yetkililer başlangıçta kendileri de toprak sahibi olan yerel seçkinler arasından gelirdi. Giderek krala bağımlı kraliyet memurlarına dönüştüler ve hükümetçe gerekli görüldüğü gibi görev değiştirdiler, ancak bu değişikliğin boyutu bilinmez. Olasılıkla yönetimin en yüksek basamaklarındakiler kraliyet ailesinin üyeleriydi.

Tüm bu temel gelişmeler I. ve II. Hanedanlıklar döneminde gözle görülür bir hal aldı. Erken Hanedanlık Dönemi'nin sonunda Mısır bütün serveti ve siyasal gücü etkili bir biçimde elinde tutan büyük ve mutlak hükümdarın denetiminde birleşmiş büyük bir devletti. Kralın konumu onun tanrısal yanının altını çizen oldukça karmaşık ve kapsamlı tören ve ayinlerle desteklenirdi. Yapım, bakım, ikmal ve kültlerinde Mısır'ın insan kaynakları ve maddi olanakları hatırı sayılır ölçüde kullanılan devasa ve şaşırtacak kadar ayrıntılı kral mezarları bunu kalıcı olarak ifade etmenin bir başka yoluydu.

3b Eski Krallıkta Mısır (III.-VI. Hanedanlıklar: yaklaşık 2686-2181)

Mısır'da Eski Krallık'ın genellikle III. Hanedanlığın birinci hükümdarının (hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor) tahta geçmesiyle başladığı ve VI. Hanedanlıkta II. Pepi'nin hükümdar olmasıyla (2345-2181) birlikte sona erdiği kabul edilir. II. Pepi'nin

halefleriyle Memfis'teki iki hanedanlık (VII ve VIII) daha bilinmektedir, ancak kralların hükümdarlık süreleri öyle kısa, sayıları öyle çoktur ki denetim kurmakta ciddi sorunlar yaşadıkları düşünülebilir. Öyleyse bu devri, belki de Eski Krallık'ın parçalanma sorunuyla birlikte değerlendirmek en iyisidir (krş. bölüm 3c). Eski

Tablo 11 Kronoloji: Eski Krallık

III. Hanedanlık (yaklaşık 2686-2613 veya 2649-2575)
Sanakhte
Netjerirkyhet (Coser/Zoser)
Sekhemkhet
Khaba
Huni (Nisuteh)

IV. Hanedanlık (yaklaşık 2613-2494 veya 2575-2465)
Snefru
Keops (=Khufu)
Recedef (Cedefre)
Kefren (=Khafre)
Mikerinos (=Menkaure)
Şepseskaf

V. Hanedanlık (yaklaşık 2494-2345 veya 2465-2323)
Userkaf
Sahura
Neferirkare Kakaē
Şepseskare İsi
Neferefre
Neuserre
Menkauhor Akauhor
Cedkare İsesi
Unis

VI. Hanedanlık (yaklaşık 2345-2181 veya 2323-2150)
Teti
Userkare
Meryre Pepi I
Merenre Antiemsaf
Neferkare Pepi II
Neçerikare
Kraliçe Nitokris

VII. Hanedanlık (yaklaşık 2181-2173 veya 2150-2142)
yaklaşık dokuz kral

VIII. Hanedanlık (yaklaşık 2173-2160 veya 2142-2129)
yaklaşık altı kral

Krallık'ın kapsadığı zaman yaklaşık beş yüz yıl olup, Mısır'ın güçlü, tutarlı bir birlik sergilediği bir süredir.

Kralların zamandizini, kral listelerinden yararlanılarak belirlenmiştir. Ayrı saltanat dönemlerinde yaşanan belli başlı bazı olayları aktaran, (krş. s. 165) Nil seviyesini veren ve kraliyetin "sığır sayımlarından" söz eden Palermo Taşı (*ARE* I: §§146-148; Roccati 1982: §§6-33; krş. Barta 1981) özellikle önemli bir belgedir. Sığır sayımlarının iki yılda bir yapılıp yapılmadığı ya da sonradan yıllık uygulamaya dönüşüp dönüşmediği bilinmediğinden ufak bir sorun vardır. Bu durum, hükümdarlıkların süresini hesaplamada epey farklılık yaratabilir. Öte yandan Palermo Taşı üzerinde yer alan değerli bilgilerle ilgili asıl zorluk, bu bilgilerin V. Hanedanlığın ötesine geçmemesidir. Diğer kaynak da Torino Papirüsü'dür (bkz. s. 163). Bu kaynak, III-VIII. arası bütün hanedanlıkların krallarının Memfis'li olduğunu belirtmektedir (tıpkı Manetho gibi). Papirüste Kral Coser'in (III. Hanedanlığın ikinci kralı) adının kırmızı renkle gösterilmiş olması, mezarının mimarı olduğu kabul edilen saygın bilge İmhoṭep'e Sakkara'da bulunan basamaklı büyük piramidi yaptıran kral olarak Yeni Krallık'ta kazandığı ünü vurgulamaktadır.

Günümüzün bulguları

Bugüne dek kalan bilgilerle Eski Krallık'ın bağlantılı, öykü tarzında tarihini yazmak olanaksız. Diğer yandan bunlar önceki dönemle karşılaştırıldığında epey kapsamlıdır. Ancak sınırlı oldukları kesindir. Günümüzdeki kaynaklar öncelikle kraliyet metinlerinden, örneğin kraliyet anıtları üzerindeki yazıtlardan oluşmaktadır. Yazıtlı kraliyet anıtları büyük ölçüde günümüze kalmış olup mezarlardan, mezar tapınaklarındaki kabartmalardan (özellikle V. Hanedanlık sonrasında) ve krallığın mezar kültüyle bağlantısı olan kral heykellerinden oluşur. Fakat bu metinlerden çıkarılacak tarihsel bilgi çok kısıtlı kalmaktadır. Aynı durum, örneğin III-VI. Hanedanlıklar arasında birçok kralın askeri seferler ve geziler düzenlediği Sina'ya yapılan kraliyet gezilerini anlatan kısa yazıtlar için de

geçerlidir (Gardiner ve Peet 1952-5; Roccati 1982: §§224-239); diğerleri de krallığın güney sınırı Asvan'daki varlığını yüceltirler (I. Pepi ve Merenre (VI. Hanedanlık): *Urk.* I 69, 9-10; Roccati 1982: §§56-57). Sahure'nin saltanat döneminden (V. Hanedanlık) kalma bir stele (doğuya, batıya, Nübye'ye yapılmış) bir dizi sefer kaydedilmiştir. Kralın mezar tapınağında bulunmuş olan bu stelde ganimetin (hayvanlar) dökümü verilir ve savaş tutsaklarından söz edilir (*Urk.* I 167-169; Roccati 1982: §§37-39), ama bu da çok kısadır. Palermo Taşı ve Asvan'ın güney bölgesinden gelen bazı kısa metinler, Nübye'ye krallık düzeyinde düzenlenen birkaç sefer yapıldığını gösterir; anlaşıldığı kadarıyla bunlar sığır ve insan gücü bulmayı amaçlayan akınlardır.

Daha uzun kraliyet belgeleri içeren daha verimli kaynaklar ise memurların mezarlarıdır. Mezarlar sonsuza dek varolmak üzere yapıldıklarından, mezar sahiplerinin kraldan aldıkları armağanların –özel ayrıcalıklar, bağışlanan eşyalar, takdirnameler– anılması için eşi bulunmayan yerlerdi. Sonuçta, bu kaynaklar sayesinde bazı kraliyet hükümleri bugün bilinmektedir. En ünlüleri Koptos Hükümleri diye bilinen ve Eski Krallık'ın çok geç dönemdeki bazı hükümdarları tarafından kralın akrabalarına mezar odaları için özel dokunulmazlık ve ayrıcalık tanıyan kararlardır (*Urk.* I 214; Goedicke 1967). Bundan başka belgeler de vardır: Kral adına Nübye'nin güneyine ticaret seferleri düzenleyen Harkhuf'un özyaşamöyküsünde, II. Pepi tarafından olasılıkla henüz çocuk yaştayken yayınlanan epey kapsamlı bir kararname korunmuştur. Harkhuf bunu Asvan'a bakan kaya mezarına kazıtmış:

> Kralın şahsi mührü: İkinci yıl, birinci mevsimin üçüncü ayı, on beşinci günü. Kralın yegâne dostu, okutman-rahip, keşif kollarının şefi Harkhuf'a kararnamesi. Sarayda kral için hazırladığın beraberindeki orduyla birlikte Yam'dan (Kerma havzası, Nübye) sağ salim döndüğünü bildiren bu rapor dikkate alınmıştır. Raporunda, İmaau'nun kadını Hathor (tanrıça) tarafından sonsuza dek yaşayan Kral Neferkare'nin (II. Pepi) *ka*'sına (kişisel ruhsal varlığı) verilen türlü güzel ve muazzam hediyeler getirdiğini belirtiyorsun. Bu raporunda ufukta yaşayanların (Mısır'ın doğusu/güney-

doğusunda yaşayan yabancılar) topraklarından, mühür taşıyıcı Baverded'in Kral İsesi (V. Hanedanlık) zamanında Punt'tan (olasılıkla Eritre'de bir yerleşme) getirdiğine benzeyen, tanrının rakkaslarından bir pigme getirdiğini söylemişsin. Majestelerine Yam'a daha önce gidenler tarafından onun gibisinin getirilmediğini anlatıyorsun.

Efendinin sevdiğini, övdüğünü ve buyurduğunu nasıl takdir edeceğini bildiğin doğru. Majesteleri senin oğlunun oğlu yararına sana nice kıymetli payeler bahşedecek, böylece efendilerinin sana yaptıklarını haber alan herkes şöyle diyecek: "Efendisinin sevdiğini, övdüğünü ve buyurduğunu yerine getirmekte dikkat gösterdiği için Yam'dan döndüğünde yegâne dost Harkhuf'a yapılan iltifatların benzeri var mı?"

Derhal kuzeydeki ikametgâha gel! Acele et, yanında ufukta yaşayanların topraklarından getirdiğin zinde, sıhhatli pigmeyi de getir, tanrı için raks etsin, yürekler hoş olsun, sonsuza dek yaşayan Kral Neferkare'nin yüreği ferahlasın! Seninle beraber gemiye binince, suya düşmesin diye dürüst adamları güvertede yanından ayırma onun! Gece o yattığında, çadırının etrafında dürüst adamlarını yatır. Gece on kere teftişe çık! Majesteleri maden topraklarından (yani Sina) ve Punt'tan gelen hediyelerden evvel bu pigmeyi görmeyi arzu eder! İkametgâha vardığında yanındaki pigme canlı, zinde, sıhhatli olursa, majesteleri senin için, pigmeyi görme arzusuyla aynı nispette, Kral İsesi zamanında tanrının mühür taşıyıcısı Baverded'e yapılanlardan ziyadesiyle fazla şeyler yapacak. Yeni şehirlerin şeflerine ve dost başrahiplere her birinin mesul olduğu istisnasız her ambardan, her tapınaktan ikmal yapmaları için emirler gönderildi.

(*Urk.* I 120-131; *ARE* I §§350-4; Lichtheim 1973-80 [01] I: 26-7; Roccati 1982: §§196)

Fevkalade açık ve öğretici bir mektup bu, ama bunun kadar açıklayıcı olanlar çok az, üstelik böyle metinler beş yüz yıllık Eski Krallık boyunca az sayıda üretilmişlerdir.

Daha geniş bir yazılı malzeme grubu ise memurların mezarlara kazınan özyaşamöyküleridir. Ptolemaioslar Dönemi'ne kadar (Lichtheim 1988) Mısır'a özgü edebiyat türü olarak sürdürülen mezar özyaşamöykülerinin kaynağı, gömüyle ilgili iki özellikti: İlki, mezar sahibinin neden hak ettiğini anlattığı armağanlar için

"adak sunusu duası", ikincisi de mezar sahibinin rütbe ve mevkiini belirten, dolayısıyla mezara kimlik kazandıran unvanlar listesi. Mezar sahibi, doğal olarak başarısızlıklara yer vermese de, unvanları nasıl aldığını anlatarak yaşam öyküsünü yazmış oluyordu. Mısır tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan bu özyaşamöykülerinin çoğu Eski Krallık Dönemi'nin Memfis yakınlarındaki büyük mezarlıklarından (Gize, Sakkara) gelmekte ve memuriyetin yapısı, büyük arazilerdeki yaşam, devlet işleri ve örgütlenmeleri hakkında eşsiz bilgiler vermektedir. Bugüne kalanlar arasında en erken tarihli olan, Metjen'inkidir (Erken IV. Hanedanlık, *Urk.* I 1-5; *ARE* I §§170-175; Roccati 1982 §§59-64). Mezarın ihtiyaçlarını karşılayacak malların listesini içeren resmi belgelerden alıntılar yapılmış olan bu özyaşamöyküsü, yüksek mevkilerdeki memurlara verilen (Mısır geneline yayılmış) arazi mülkiyeti ve oralarda ne tür tarımsal çalışmalar yürütüldüğü hakkında önemli bilgiler içerir (Gödecken 1976). Öte yandan, özyaşamöykülerinin en uzun ve en neşeli olanlarından bazıları Eski Krallık'm daha geç dönemlerinden gelir. Bunların en ünlüsü, Veni'nin meslek yaşantısının uzun ve ayrıntılı öyküsüdür (Lichtheim 1973-80 [OI] I: 18-23; Roccati 1982 §§177-188). Bu belgeler, idari personel hakkında da, örneğin sosyal durumlarına, geçmişlerine ve sarayın basamaklarında nasıl yükseldiklerine dair önemli bilgiler sağlar. Ortaya çıkan çarpıcı bir gerçek de, memurların işlevsel olduğu kadar saygın unvanlar (birinde kırk sekize ulaşmıştır) elde etmek için başvurdukları yollardır. Bu unvanlar, kişinin devlet hiyerarşisi içerisindeki rütbe ve mevkii ile ona tanınan belirli ayrıcalıkları gösterirlerdi. Unvanlardan yalnızca birkaçı kişinin asıl yaptıklarıyla ilgilidir –daha çok saray rütbelerinde uygulanan şaşırtıcı ölçüde özenli sistemi yansıtırlar (Baer 1960).

İdari papirüs belgelerinin bulunduğu bir arşivin bir bölümü yayınlanmış ve üzerinde çalışılmış bulunuyor. Abusir'den gelen bu papirüsler V. Hanedanlıkta Neferirkare mezar tapınağındaki arşivlerin küçük bir bölümünü temsil ederler (Posener-Kriéger 1976). 1980'lerin başında Neferefre (yine V. Hanedanlık) kültünden gelen başka papirüsler de keşfedilmiş (Posener-Kriéger 1983;

Roth 1987) ama henüz yayınlanmamıştır. Elephantine'de gizlice yapılan kazılarda bölük pörçük olmuş, II. Pepi zamanından (VI. hanedanlık) kalma papirüsün yalnızca parçaları (iki harf içeren) yayınlanmış bulunmakta (Smithers 1942; Roccati 1968). Kraliyetin gömü bağışları bu dönemin en çarpıcı özelliğidir, Abusir arşivi bunların nasıl işlediği hakkında eşsiz bilgiler verir. Bir aylık nöbetler halinde kült görevi yürüten; geri kalan aylarda da gömü kültüne gelir sağlayan arazilerdeki çiftçilik ve diğer faaliyetlerle uğraşan "rahip" örgütlerinin grup olarak örgütlenmelerine ışık tutar. Mısır'daki iş gruplarının çoğu gibi bu örgütün de terminolojisinin gemicilikten geldiğine bakarsak, ülkede suyolu ulaşımının önemini görürüz. Arşiv aynı zamanda kült hizmetinin ayrıntılarını gün ışığına çıkarır; örneğin kült heykelinin günlük bakımı, beslenmesi, yıkanması ve makyaj yapılması. Bunun yerine getirilmesi için gerekenler arasında günlük hizmet ve kutlanan pek çok şölen için hazırlanan yiyecek çeşitleri de vardı. (Mısır'da benzerlerinin çokça olduğu) Böyle bir tapınağın ekonomik dayanağı açıkça görülmektedir: Gelirini topraktan, orada çalışan insanlardan ve hayvan sürülerinden sağlıyordu. Tapmak arazisine bağlı kimselerin adları tapınağın mülkiyetindeki adlardan türetilirdi. Dolayısıyla personel ya bağışlarla ilişkilendirilmiş ve miras yoluyla bu göreve hak kazanmıştı ya da yöredekiler arasından seçilerek işe alınırdı. Sorulması gereken soru böyle cenaze bağışlarının devleti nasıl etkilediğidir. Görüldüğü kadarıyla kendine ve memurlarına geçim kaynağı olsun diye hangi kral tarafından başlatıldıysa onun kullanabileceği ve kullandığı kraliyet geliri olarak kalmışlardı. Memurların giderek böyle arazilerle bağlantısı olan görevlere gelmesi ve unvanlar almasına bakılınca bu gerçek daha açıkça görülür; bu sayede gelir kaynaklarını kullanma hakkına sahip oluyorlardı (Roth 1987).

Çölün kenarında göze çarpacak noktalara yerleştirilmiş olan piramit şeklindeki heybetli kral mezarları, Eski Krallık'ın en iyi bilinen simgeleridir. IV. Hanedanlığın dev piramitlerinin boyutuna tekrar ulaşan olmamış, bunlar bugün olduğu gibi, Antik Dönem'de de insanları hayrete düşürmüşlerdir. Keops'un (Khufu) piramidinin inşaat, maliyet, yapım süresi ve çalışan insan gücüyle il-

Şekil 14 Gize'deki kraliçe piramidinin tekne mezarı (M.S. Drower'ın izniyle)

gili ayrıntıları Mısır'da öğrenince şaşkına dönen Herodotos (2.125) bunun tanığıdır. Kral mezarlarının neden özel olarak piramit biçiminde yapıldığı bilinmez; Mısır mitolojisine göre yaratılışın ilk eylemlerini simgeleyen en eski höyük fikrinden doğmuş olabilir, ancak bu tartışmalıdır. İlk piramit, Coser'in (III. Hanedanlık) Sakkara'daki basamaklı piramidi, daha önceki kralların kerpiç mezarlarının tersine taştan yapılmıştır. Mezarlık alanı, sarayı andıran duvarlarla çevrili ve Mısır'ın en anlamlı kraliyet ayinleriyle törenlerinin taş üstünde ölümsüzleştirildiği uçsuz bucaksız arazide konuşlanmıştır (Kemp 1989 [0Ga]: 58-63). IV. Hanedanlıkta (2613-2494) Keops (Khufu) ile Kefren'in (Khafre) devasa piramitleriyle Mikerinos'un (Menkaure) daha küçük piramidi bu mimari tarzının doruk noktasını temsil ederler: Bunların dışı taşla kaplanmış, böylece "basamaklı" görünüm kaybolmuştu. Bu dönemde kraliçelerin de bazen daha küçük piramitlere gömüldükleri görülür. Kimi durumlarda törensel bir tekne de (bazı örneklerde çok büyük) mezarın yanına gömülürdü –ölen kralın tanrılarla birlikte göğe yolculuk yapmak için kullanması amaçlanmış olmalı (şekil 14). Mezarlık alanının önemli bir öğesi de, malların getirildiği ve cenaze alayının geldiği vadi tapınağıydı; buradaki bir rampa, piramit tapınağına ve mezara uzanırdı.

Eski Krallık'ın siyasal sisteminin önemli yansımaları, bazen IV. Hanedanlık piramitlerini çevreleyen mezarların yerleşim düzenine bakılarak yorumlanmıştır. Ön caddeye bakan evler gibi sıralanırlar, ayrıca en büyük ve kralın mezarına en yakın olan mezar, sahibinin siyasal hiyerarşideki öneminin göstergesidir. Bu yorum fazla basit bir yaklaşım olabilir. Kral mezarına yakın bir yerde gömülme hakkını elde edenlerin, kraliyet işlerine piramitlerin usta inşaatçıları, onların aileleri ve hizmetkârları olarak katılanlar ve kralın doğrudan hizmetinde bulunanlar olduğu apaçık ortadadır. Ancak aralarında epey önemli kimselerin de bulunduğu başka pek çok memur kraliyet mezarlarına gömülemezlerdi, çünkü alan çok sınırlıydı. Yerel yöneticilerin tam olarak gömüldükleri yerler şimdilik belirsiz, ancak Eski Krallık'ın daha geç dönemlerinde bazılarının kendi bölgelerine gömüldükleri bilinmektedir. Kral mezarlı-

ğındaki mezarlardan birinde kraliyete ait bir köpeğin yatması (Reisner 1936; Roccati 1982 §75) nekropolün siyasal sistemi gerçekçi yansıtmadığını gösterir. Piramit alanlarından yararlanmanın bir başka yolu da oralardan tarihsel bulgular çıkarmak için tek tek piramitlerin konumlarına yansıyan hanedanlık çekişmelerini görmek olagelmiştir: Örneğin, Cedefre piramidinin (IV. Hanedanlık) Gize'den uzakta Abu Roaş'ta inşa edilmesi böyle yorumlanır. Başka bir öneri de kral piramitlerinin konumlarının kraliyet saraylarının bulundukları yerlerle ilişkili olduğu yönündedir. Öte yandan bu savları inandırıcı bir biçimde sürdürmek olanaksızdır, çünkü Eski Krallık'taki yaşamın pek çok yönünü bilmiyoruz. Önde gelen bir bilim adamı bambaşka bir yaklaşım sergileyerek piramitlerin değişik konuşlandırılmasının inşaata uygun olacak kadar engebesiz, sağlam, pürüzsüz alanlar arayışının sonucu olduğu fikrini ortaya atmıştır (Kemp'ten alıntı Trigger *ve diğerleri* 1983 [0D]).

Bu belirsizlikler içinde piramitlerin IV. Hanedanlıktan sonra küçüldüğü gerçeğini bir tür "çöküş" diye yorumlamak kolay değildir. V. Hanedanlığın (2494-2345) piramitlerine baktığımızda bu durum kraliyet kaynaklarının ve inşaat çabalarının dev güneş tapınaklarının yapımına aktarılmasıyla, bu dönemde güneş tanrı Re kültünün öneminin artmasıyla bağlantılıdır. Kralın adına bu dönemde eklenen "Re'nin oğlu" öğesi de güneş kültünün önemini anlatmaktadır. VI. Hanedanlıkta (2345-2181) piramitler daha küçüktü ve boyutları tek tipti. Bunun nedeni bilinmese de inşaat standardında bir düşüş görülmez, belki de kral mezarlarına aktarılan kaynaklar artık farklı biçimde dağıtılmıştır. Bu soruyla bağlantılı olarak memurların mezarlarının konumu, boyutu ve süslemelerinin önemini yorumlama sorunları doğar. Valilerin krallardan uzağa gömülmeye başlamasına, tam da bu dönemde alabildiğine ileri inşaat tekniği ve bezekleri bırakılarak kral piramitlerinde küçülmesine bakılarak yapılan yorumda merkezi denetimin kırıldığını ve hükümdarlığın yoksullaştığını savunmak gelenek olmuştur. Ama yukarıda da değindiğimiz gibi, bu değişikliklerin sebepleri çoğu zaman belli değildir, ayrıca bütün memurların daha IV. Hanedanlıkta bile kralın çevresine gömüldüğü görüşüne sarılmak

doğru olmaz. Ayrıca, elde bulgular olsa da, memurların mezarlarıyla ilgili tutarlı bir gelişim gözlenmez (Kanawati 1977; 1980).

Kral mezarlarının işlenmesiyle birlikte, kralların mezar tapınaklarında kralı Mısır'ın geleneksel düşmanlarına cezalarını verirken gösteren standart kabartmalar gelişti. Farklı kralların bugüne dek korunmuş kabartmalarından, bunun kralın idealize edilmiş bir eylemi olduğu, bireysel, tarihsel, askeri kahramanlıkları tasvir etmediği açıkça anlaşılır. Öte yandan, özyaşamöyküleri içerenler türündeki şahıs mezarları da tam tersine tarım, pazarlar, sığır yetiştiriciliği, şarap üretimi, maden işlemeciliği, dokumacılık, ayrıca evlerde yapılan damıtma, pişirme gibi işler hakkında görsel bilgi sağlama açısından son derece zengindir. Hele bazı sahnelerde kişilerin ağzından halk dilindeki konuşmalara yer verilmesi çok ilginçtir. Eşek sürüsünü güden biri onlara "Deh, deh!" diye bağırırken, yol arkadaşı şu öneride bulunur: "Arkasından dürt, ahbap!" Harman savuran bir kadın –genellikle kadınların yürüttüğü tarımsal bir faaliyet– birlikte çalıştığı arkadaşına seslenir: "Elini arpaya sok –içi hâlâ çer çöp dolu!" İşçileri ve konuşmalarını gösteren sahneler Eski Krallık'taki yaşamı gözümüzün önüne getirir (büyüleyici fotoğraflar için bkz. Málek 1986). Bunlar kral mezarlarında tekrarlanan, kalıplaşmış sahnelere hiç benzemez.

Kadınlar genel olarak kocalarıyla birlikte gömülür, mezar sahibi çoğu zaman karısının kocasına sevgiyle sarıldığı, sevimli, huzurlu bir aile ortamında gösterilirdi. Yeri kocasından sonra gelse de, kadının adı genellikle ayrıca belirtilirdi, tıpkı Nakada'da bulunan VI. Hanedanlığa tarihlenmiş bu mezar stelindeki gibi:

> Kralın bağışladığı adak ve onun dağında yaşayan, tahnit yerinde bulunan Anubis (mezarlıklarla ilişkilendirilen çakal başlı tanrı), nekropolün efendisi. Kraliyet mührünün taşıyıcısı, yegâne dost, gemi tayfasının baş yazıcısı, yargıç, başyazıcı Ni-hebsed-Pepi, güzel batı çölündeki mezarına gömülsün. Kadın adamın elini tuttu, adam toprakla buluştu, gökleri geçti. Batı çölü kadının ellerini kavuştursun adamınkine huzur içinde, büyük tanrının önünde huzur içinde. Kralın bağışladığı adak ve Anubis, böylece cenaze adakları kraliyet mührünün taşıyıcısı, yegâne dost, Osiris'in kutsadığı Ni-hebsed-Pepi'ye verilsin.

[Kadının başının üstünde:] Karısı, sevgilisi, kraliyet süsü, Hathor rahibesi Sepi.

(H. G. Fischer, *Inscriptions from the Coptite Nome: dynasties VI-XI* (1964) no. 5; Lichtheim 1973-80 [OI] I: 17-18)

Kazılmış az sayıda mezar tapınağından başka Eski Krallık'ın kutsal yerleri pek bilinmez. Anlaşıldığı kadarıyla yerel tapınaklar bölgesel düzeyde iktisadi ve idari açıdan önemliyken, devlet kültünde büyük önem taşımazdı. Kendi yakın çevreleri dışında da önem taşıdıkları bilinen yegâne tapınaklar, güneş kültünün merkezi Heliopolis, Re (Horus bu dönemde Re'nin yüzlerinden biri olmuştu) ve Memfis'teki Ptah tapınağıdır (Goedicke 1979). Ne var ki, olağanüstü oldukları su götürmeyen bu yapıların arkeolojik kalıntıları, Heliopolis'te bulunan birkaç kabartma parçasını saymazsak, neredeyse yok gibidir.

Şehirler ve yerleşim yerleri ancak el yordamıyla saptanabilir, bugüne kadar araştırılanların hepsi Mısır'ın güneyinde yer alır (Hierakonpolis; Abydos; Elephantine; Edfu). Hiçbiri büyük değildir, epey küçük taşra şehirlerini andırırlar, ama hepsi de kalın surlarla çevrilidir. Birinde (Elephantine) küçük, sursuz, duvar dışı bir yerleşim ana şehre bağlanmıştır. Her şehrin kendi surları içerisinde kalan bir tapınağı vardır. Elephantine ve Edfu'daki tapınaklarda oranın ileri gelen saygın kişilerinin kültleri bulunur. Anlayabildiğimiz kadarıyla şehir içindeki evler bitişik, nüfus yoğunluğu yüksekti. Hierakonpolis'te olduğu gibi, Erken Hanedanlık Dönemi'ndeki yerleşim düzeni süreklilik gösterirken şehir erken döneme göre epey genişlemişti.

Nil vadisinin ötesi

Mısır yerleşiminin yakın geçmişte araştırılmış (Giddy 1987) bir alanı, Mısır'ın batısında Libya çölündeki büyük vahalardır (Dahla, Harge, Bahriye, Farafra). Bunların hem Nil vadisiyle hem de birbirleriyle bağlantıları vardı, Harge'den Nübye'ye uzanan önemli bir yol bulunuyordu. Vahaların denetimi Mısır'ın batı sı-

nırlarının savunmasında çok önemli bir yer tutardı. Neredeyse tamamı keşfedilen Dahla'da geç Eski Krallık Dönemi'nin hatırı sayılır bir şehri kurulmuştu: Surları, çömlek fırınları, kerpiç yapıları ve bazı mezarlık alanları saptanmış bulunmaktadır (Fakhry 1972; Mills 1980).

Nübye de Eski Krallık Dönemi'ndeki Mısır hakkında önemli bilgiler vermektedir. Asvan'daki büyük baraj inşaatı öncesinde dünyanın dört bir yanından gelen arkeologlar yoğun araştırma ve keşif çalışmaları yürüttüler. Bu bölgede Mısır'ın başlıca ilgi odağı buranın insan gücü ve sığırları, yarı değerli taş ocakları ve maden yataklarıydı (diorit, ametist, bakır ve daha sonra altın). Ayrıca Nübye'den Sahraaltı Afrikası'ndaki abanoz, panter derisi, fildişi ve özel sıvı yağlar gibi egzotik ve çok değerli malzemelere ulaşılırdı. IV. Hanedanlığa gelindiğinde, Mısırlıların ikinci çavlan bölgesi Buhen'de bir koloni kurdukları kesindir. Bulgular bu koloninin oradaki yerel bakır yataklarından yararlanmak ve Mısırlıların ticari çıkarlarını gözetmek üzere kurulduğuna işaret eder (Emery 1965: 111-112; 127). Benzeri faaliyetler, belki de Mısırlıların Batı Toşka'da (Ebu Simbel'in yaklaşık 80 km batısında, Roccati 1982 §276) diorit çıkardıklarını gösteren bir kaya kütlesindeki yazıtlarla, ayrıca Mısırlıların çeşitli yerlere seferler düzenlediklerine değinen duvar yazısı buluntularıyla aydınlatılmıştır.

Ancak V. Hanedanlığın sonunda, yaklaşık o tarihten itibaren ortaya çıkarak küçük beylikler kuran yeni bir kültür topluluğunun –Nübyeli "C grubu"– sahneye çıkışıyla Nübye toplumu değişim geçirir. Sonuç olarak Mısır'ın Nübye ile ilişkilerinin yeniden yapılanması gerekiyordu. Buhen yerleşmesinin terk edilmesi buna işaret eder; Nübye kaynaklarının Mısır tarafından doğrudan kullanılması artık söz konusu değildi. Değişiklikler kraliyet memurlarıyla VI. Hanedanlık tüccarlarının özyaşamöykülerine de yansımıştır, örneğin Veni, (*Urk.* I 98-110; *ARE* I §§292-324; Gardiner 1961 [0D]: 95-96; *ANET*: 227-228; Lichtheim 1973-80 [0I] I: 18-23; Roccati 1982: §§177-188), Sabni (*Urk.* I 135-140; *ARE* I §§362-374; Roccati 1982: §§205-207) ve Harkhuf (*Urk.* I 120-131; *ARE* I §§335-354; Lichtheim 1973-80 [0I] I: 23-27; Roccati 1982:

§§189-196). Bu kişilerin lüks mallar ve yarı değerli taşlar elde etmek için Nübye'ye yaptıkları yolculukların kayıtlarından, bu seferlerin ancak yerel hükümdarların yardımı ve izni alınarak gerçekleşebildiği bellidir.

Son olarak Mısırlıların Levant ile temasa geçtiklerine (Wright 1988), özellikle tabutlar, büyük tekneler ve heykeller için Mısır'da bulunmayan türden kereste ithal ettikleri büyük liman kenti Byblos ile yakın ilişki kurduklarına işaret eden bulgular hiç de az sayılmaz. Suriye'nin kuzeyindeki Ebla'da (bkz. bölüm 1b) ele geçen nispeten yakın tarihli buluntular, bu bölgeyle Mısır arasında V. ve VI. Hanedanlıklar sırasında sürdürülmüş ilişkileri ortaya çıkarmıştır (Scandone-Matthiae 1979-80; 1982). Mısır hükümdarları turkuvaz çıkarmak için Sina Çölü'ne de düzenli seferlere girişirlerdi; Eski Krallık'ın burada yürüttüğü faaliyetlerle ilgili temel bulgular el-Megara Vadisi'nden gelir. Bu işleri başarıyla yürütebilmek için, Mısırlıların ileriki çağlarda olduğu gibi yerel sığırtmaç toplulukları ve onların liderleriyle işbirliğine girmesi gerekmekteydi.

Edebiyat ve edebi kaynaklar

Eski Krallık boyunca gelişmiş bazı edebiyat türleri Mısır kültürünün daha farklı yönlerine ışık tutar. Mısırlıların kendine özgü dünya görüşünün içyüzünün anlaşılmasına yardım ederler, ancak bunlardan yararlanırken dikkatli olmak gerekir.

En etkileyici (ve en sorunlu) olan büyük "Memfis Teolojisi"dir (Junker 1941; *ANET*: 4-6; Lichtheim 1973-80 [0I]: 51-57). Memfis tanrısı, yaratıcı Ptah ile onun yücelttiği şahin tanrı, kralın temsil ettiği ve tanrıların efendisi, güneş tanrısı Re'nin yüzlerinden biri olan Horus arasındaki ilişkileri açıklar. Bu teoloji belli ki olayların Mısırlılara özgü düzeninde Memfis ile Ptah'ın önderliğini vurgulamayı ve Mısırlı tanrıların hepsini ona bağlamayı amaçlamıştır. Gelgelelim, teolojinin oluşturulma tarihi konusunda süregelen bir anlaşmazlık vardır. Elimizde bulunan taşa kazınmış metin 8. yüzyılın sonlarına tarihlenir, ama kurt yeniği antik bir papirüsün kopyası olduğu ileri sürülür. Dili arkaiktir ve Orta Krallık Dö-

nemi başlarına ait bir ayin metni olan dramatik Ramasseum Papirüsü, "Teoloji"de ifade edilen kavramların XII. Hanedanlığın başlarında da varolduğuna dair ipuçları vermektedir (krş. *LÄ* 4: 1177-1180). Bu da korunmuş metnin Eski Krallık'taki özgün metnin bir kopyası olduğu iddiasını anlaşılır kılmaktadır. Fakat kimi bilim adamları bunun sahte yazıt olduğuna, çağdışı kalmış dilinin uydurma olduğuna ve teolojik fikirlerinin daha önceki değil daha geç dönemlerde geçerli olduğuna inanırlar (Junge 1973; Lichtheim 1973-80 [OI] III: 5; geç Yeni Krallık Dönemi'nde derlenme olasılığı hakkında bkz. Kitchen, *JAOS* 102 (1982): 389). Bu yazıtın 1990'da British Museum'da düzenlenen "sahteler" sergisine dahil edilmesi anlamlıdır.

Günümüze ulaşan metinler Orta Krallık'tan daha öncesine tarihlenemese de, Eski Krallık'ta geliştiği neredeyse kesinleşmiş bir yazın türü de "Talimatnameler"dir. Edebi derlemelerin en uzun ömürlü olanıdır, örnekleri eski Mısır tarihinin çoğu dönemlerinden gelen sonsuz çeşitlemeleri vardır. "Talimatnameler"in çoğu, oğluna toplum yaşamında başarılı olmak için nasıl davranması gerektiği konusunda öğütler veren babanın ağzından çıkan sözler şeklindeki öğreti ve özdeyişlerden oluşur. Dolayısıyla bunlar toplumdaki eğitimli seçkin tabakayla fazlasıyla ilgilidir. Talimatname metinlerinden üçü Eski Krallık'ın tarihsel karakterleriyle bağdaştırılır: Harcedef, Kral Keops'un (Khufu, Brunner-Traut 1940) oğlu; Ptahhotep, V. Hanedanlıkta bir vezir (Dévaud 1916) ve Kagemni, III. Hanedanlıktan IV.'ye geçiş sürecinde vezirdir (Gardiner 1946b; *ANET*: 412-414; her üçünün çevirileri için krş. Lichtheim 1973-80 [OI] I: 58-80İ *TUAT* III: 195-221). İlerleme kaydetmek ve onurlu bir mevki kazanmak için belirlenen hedefler siyasal statükoyu destekleyen ve pekiştiren yararcı ahlakın anlaşılır anlatımını ortaya koyarlar. Korunmuş metinlerin tarihi bunların Eski Krallık için doğrudan kaynak olarak kullanılmalarını engeller, ancak ahlak anlayışları mezarlardaki özyaşamöykülerinde karşılaştıklarımızın yankısıdır.

V. Hanedanlıktan itibaren kral mezarlarının duvarlarına yazılan ünlü "piramit metinleri" (Sethe 1907; Faulkner 1972; seçme

örnekler için krş. Lichtheim 1973-80 [OI] I: 29-50; Roccati 1982 §§43-44) bu çağda gelişmiş bir başka edebiyat türüdür. İşlevleri büyüyle ilgiliydi –ölen kralın dirilmesine ve öbür dünyada tanrı olarak üstünlük sağlamasına yardım etmek. Şiir tarzında yazılmışlardır, mitsel nitelikleri boldur. Beklendiğinin tersine, tekrar tekrar yazılan tek tip, katı bir metne bağlı kalmamaları ilginçtir. Bugüne dek kalan metinler uyarlamalarla ve yeni teolojik tartışmalarla doludur. Bu da o çağdaki Mısır toplumunda krallığın tanrısal niteliğine yönelik farklı görüşlerin geçerli olduğunu ve bunların tartışıldığını gösterir (kralın konumuyla ilgili karışıklıklar için, bkz. Goedicke 1960).

Mısır'da Eski Krallık'ın kimi kralları hakkında daha sonra anlatılan öyküler, bulgular arasında çok başka bir kategoriye dahildir (Wildung 1969). Bazılarına çok daha sonraki kaynaklarda, örneğin Herodotos'ta rastlanır. Ahemeni ve Makedonya (Ptolemaioslar) iktidarları döneminde Mısırlıların hâlâ Eski Krallık'ın büyük krallarıyla ilgili öyküler anlattıkları açık: Örneğin, hem Keops (Khufu) hem de Kefren (Khafre) zorba krallar olarak görülürken, Mikerinos (Menkaure) çok daha iyi yürekli ama talihsiz bir kral olarak gösterilmektedir (Herodotos 2.124-132). Olasılıkla Orta Krallık Dönemi'nde kotarılmış bir öyküler döngüsünde (bu papirüs, Hyksos Dönemi (yaklaşık 1650-1550) sonrasına tarihlense de), Mısır tarihinin diğer dönemlerinde de karşılaşılan "canı sıkılan kralı eğlendirme" motifi kullanılır (Westcar Papirüsü, Erman 1890; krş. Erman 1927/1966 [OI]: 36-47; Lichtheim 1973-80 [OI] I: 215-221). Sahne Keops'un sarayı, kralın oğullarından biri onun sıkıntısını dağıtmak için bir büyücü getirir. Türlü sihirler yaptıktan sonra büyücü geleceğe bakar ve bir rahibin karısının üçüz doğuracağını, bunların güneş tanrısı Re'nin oğulları olacağını ve art arda Mısır'a hükmedeceklerini söyler. Sözü edilenler V. Hanedanlığın ilk üç kralıdır ve aynı hanedanlıkla başlayan Re kültünün üstünlüğüyle bağlantılıdır (s. 185). Ya Yeni Krallık'ın başlarında ya da Orta Krallık'ın sonlarında ortaya çıkan, ama 8. yüzyıldan 6. yüzyıla dek dillerden düşmeyen bir başka öykü, Kral II. Pepi ve onun komutanlarından birini konu eder (Posener 1971; Parkinson 1991

no. 11). Ne yazık ki parça parçadır, sadece iki bölümü kısmen korunmuştur: Birinde, kral âşık olduğu komutanı ziyaret etmek için geceleyin gizlice sürünerek gider. Öyküyü yeniden kurgulamak olanaksız; güldürü de olabilir, Mısırlıların eşcinselliği onaylamadıklarını yansıtan bir öykü de... Mısır'daki krallar hakkında nasıl kötü yanlarını öne çıkaran öyküler anlatıldıysa –kralın olağanüstü, tanrısal bir varlık olması onun aynı zamanda hata işleyen bir insan olmasına engel değildi– sürekli gülünç fıkralar da anlatıldığını anlamamız gerekir (krş. Lloyd'dan (1983) alıntı yapan Trigger *ve diğerleri* [0D]: 295-297). Bu masallardan hiçbiri Eski Krallık Dönemi'nde Mısır'ın tarihini yeniden belirlemek için kullanılamaz, çünkü daha geç dönemlerden kalma öykülerdir. Ama bize Mısırlıların Eski Krallık'taki bazı büyük krallar hakkında sonraki düşüncelerini ve hangi kraliyet üyelerinin uzak geçmişin popüler geleneklerine göre hatırlandığını gösterirler.

Devlet ve toplum

Eski Krallık toplumunun yapısını yeniden belirlemeye çalışınca kaynaklar ne kadar zengin olsalar da pek çok konuyu karanlıkta bırakırlar, nice yönleri bilinmezliğini korur. Yine de apaçık görülen bazı noktalar vardır. Belli ki kral ve kraliyet ailesi devletin en tepesinde yer alırlardı, onların altında bulunan kraliyet danışmanları, memurlar ve valilerle toprağı süren köylüler arasında belirgin bir ayrım söz konusuydu. Bu son grup arkeolojik ve belgesel kayıtlarda en az temsil edilenlerdir, öte yandan toplumun tamamı onların emeğine bağımlıdır.

Kutsal iktidar kralın şahsında vücut bulurdu. Böylelikle kozmik düzenin, yerleşik statükoya göre onun dünyevi dengi "hukuk ve düzenin" güvencesi ve savunucusuydu. Mısırlıların *ma'at* denen "doğruluk", "doğru davranış", "doğru denge" gibi fikirleri içeren kavramı bunu kısa ve öz açıklardı. *Ma'at* kavramının güvencesi olan kralın göreviyle gelen ayrıcalığı onu kendiliğinden kozmik düzenle uyumlu kılsa bile, devlete onun doğrultusunda hükmetmek zorunda olduğu kadar aynı zamanda onun buyruğu

altındaydı. Uyruğundakilerle ilişkisinde kral her şeye kadirdi: "Majestelerinin ağzından çıkan her şey derhal yerine gelir" (*Urk.* I 39, 13-14). Bir yandan da tanrılara ve onların iyi niyetine bağımlıydı. Kendi de bir anlamda tanrı olmasına rağmen onlarla aynı mutlak kudrete sahip değildi. Vezir Vaşptah'ın (V. Hanedanlık) özyaşamöyküsü bu hususa ışık tutmaktadır. Vaşptah kral mezarı inşaatını teftişe gittiğinde hastalanır. Çok endişelenen kral doktorları çağırır, hasta memurunun iyileşmesi için tıbbi reçetelere uygun yapılan kutularca ilaç getirtir. Kralın tüm çabalarına rağmen Vaşptah ölür, kral gömülmesini emreder. Vaşptah'ın önemi kralın onun üstüne nasıl titrediğinin mezar taşına yazılmasından anlaşılmaktadır (*Urk.* I 40, 4-45; *ARE* I: §§241-9; Roccati 1982: §§78-81). Bazı alanlarda kralın gücü sınırlı da olsa (bu olaydaki gibi), kendisi dokunulmaz ve kudreti tehlikeli olarak görülürdü. Dolayısıyla kralın huzuruna çıkarken ayaklarının bastığı yeri öpmek alışkanlık olmuştu; kralın ayaklarının öpülmesine izin vermesiyse kraliyetin lütfunun göstergesiydi. Raver'in (V. Hanedanlık; *Urk.* I 232-234; Roccati 1982: §74) mezar yazıtında, kral ile rastlantı sonucu karşılaşmanın doğurabileceği gerçek tehlikeyi dile getiren öğretici bir anekdot yer alır. Bir gün kralın asası kazara Raver'in bacağına çarpmıştı; kral, "Yaralanmayasın!" dedikten sonra saraya dönmüş ve şöyle eklemişti: "Majesteleri onun yaralanmasını istemedi, çünkü benim de ona vurmaya niyetim yoktu."

Kral normal olarak onu uyruğundaki insanlardan ayıran özel kraliyet giysileriyle tasvir edilir. Krallığın simgesi olan kılığının en yaygın parçaları özel bir peştamal, kralın belinden sarkan boğa kuyruğu, çenesine bağlanmış tören sakalı, elinde tuttuğu asa ile flagellum ve başındaki çifte taçtı. Alnında taşıdığı kobra (tanrıça Vecit ile ilişkilendirilen fakat güneş tanrısı Re'nin "gözü" olarak tahayyül edilen "uraeus") düşmanlarına karşı başını dikmiş, kralı korumak üzere zehrini fışkırtarak saldırmaya hazır durur. Taht, adlarından birinin de belli ettiği gibi (bkz. s. 160) oğlu Horus ile özdeşleştirilen tanrısal anne, Osiris'in karısı, İsis'i kavramlaştırmaktadır. Kralın yanında bir de yelpaze taşıyıcısı bulunur, "kraliyetin yelpaze taşıyıcılığı" görevi pek çok memurun mezar taşında gururla söz edilmiştir.

Kral halefi ölür ölmez tahta çıkardı, ama anlaşıldığına göre resmen "taç giymesi" daha sonraya bırakılırdı. Taç giyme törenleriyle ilgili bugüne dek kalan belgelerin hepsi ileriki dönemlere ait, yine de Eski Krallık'ta da benzer bir tören yapıldığı (sağlam gerekçelerle) tahmin edilir. Taç töreni dünyanın yaratılışını simgelerdi, törene ülkenin birleştiği ve Memfis'in duvarlarının çepeçevre yürüdüğü bir ayin de dahildi. Resmi mühürler yenilenir ve görevlilerin bulundukları makamlar resmen onaylanırdı. Taç giyildiği gün her yıl kutlanır ve eğer kral hatırı sayılır bir süre –ideali otuz yıl– hâlâ tahttaysa tören biraz değiştirilerek Sed şenliğinde yeniden sahnelenirdi (*LÄ* 5: 782-9). O yıldan sonra daha sık aralıklarla tekrarlanan bu tören, kralın resmi "jübilesi" olurdu. Zoser'in basamaklı piramidine ait yapı grubunun ortasında yer alan büyük jübile avlusu, Eski Krallık'taki bu şenliği ayrıntılarıyla canlandırmamıza yarar (Kemp 1989 [0Ga]: 59-62).

Kraliyet saraylarından hiçbiri bugüne dek ayakta kalmamıştır, ancak yazılı bulgular, bunların içinde kralla yakından ilişkili görülen "iki tanrıça", yani akbaba (Nehabit) ile kobra (Vecit) için tapınaklar da olduğunu gösterir (bkz. s. 125). Daha başka pek çok tapınak, karşılama odası, resmi kabul odaları, hizmetçi daireleri ve atölyeler; ayrıca kralın rahatlayıp dinlendiği, içinde göller bulunan bahçeler vardı. Daha geç bir döneme tarihlenmekle birlikte, Westcar Papirüsü'nde (bkz. s. 191-192) betimlenen kraliyet bahçesi, Eski Krallık'a yakışır türden olsa gerek:

> [Bir gün Kral Snefru bütün odaları dolaştı] sarayda [dinlenecek yer] aradı, [bulamadı. Şöyle dedi:] "Git, bana baş okutman-rahip, kitap yazıcısı Caca-em-ankh'ı getir!" Derhal çağrıldı. Majesteleri onunla konuştu: ["Bütün odaları dolaştım] sarayda dinlenecek yer aradım ve bulamadım." Caca-em-ankh ona yanıt verdi: "Haşmetlim sarayın gölüne gidebilirler. Bir tekneyi sarayın en güzel kızlarıyla doldurun. Majestelerinin yüreği onların sıraya girdiklerini, sırayla aşağı yukarı yürüdüklerini görünce ferahlayacak. Gölünüzün en âlâ dinlenme yerini gördüğünüz zaman, güzelim tarlalarla kıyılara bakarken yüreğinize neşe dolacak."
>
> (Westcar Papirüsü: 4, 22-5, 7; Lichtheim 1973-80 [0l] I: 216)

Kral birden çok kadınla evlenirdi, fakat ne Eski ne de Orta Krallık'ta harem yoktu, bu kurum olasılıkla Yeni Krallık'ta ortaya çıkmıştı (Ward 1983). Kraliyet evliliklerini belirleyen görenekler açık olmamakla birlikte, kraliyet ailesi içinden evlenmenin yaygın olduğu düşünülür (diğer bir deyişle, kral yakın akrabası olan kadınlarla evlenirdi). Bunun nedeni hanedanlıkla ilgili (bizim bilmediğimiz türden) çeşitli hesaplar olabilir, ama kural olmadığı belli, çünkü VI. Hanedanlıktan bazı kralların taşradaki memurların ailesinden kadınlarla evlendiklerini görürüz. Mısır krallığının ana soyundan gelme olduğu savını doğrulayan hiçbir bulgu yoktur (Robins 1983). Başka yerlerde olduğu gibi babasından sonra tahta "esas kadının" (bu statüye nasıl eriştiği bilinmez) en büyük oğlu çıkardı, ancak kimin veliaht prens olacağı kararı tümüyle kralın seçimine bağlıydı. Halefin kim olacağının bilinmemesi saray içinde kralın başka oğullarını tahta çıkarma çabası içinde olanlar arasında hizipleşmelere yol açabilirdi. Memur Veni'nin (VI. Hanedanlık) uzun özyaşamöyküsünde sarayda dönen dalaverelerden söz edilir, öte yandan anlattıkları tartışmalıdır:

> Kraliçe Veret-yamtes'e karşı kraliyet evlerinde gizli bir suçlama olunca majesteleri oraya gidip tek başıma kulak kabartmamı istedi. Hiçbir başyargıç, vezir, hiçbir memur yoktu yanımda, yalnızdım; çünkü buna layıktım, çünkü majestelerinin yüreğinde yerim vardı; majesteleri beni bağrına basmıştı. Benim rütbem (sadece) kraliyetin kiracılarına gözcü olsa da başka bir kıdemli bekçi Nekhen ile birlikte (bunu) bir tek ben rapor ettim. Benden önce hiç kimse kraliyet evlerinin sırlarını işitmedi.
>
> (*Urk.* I 98-110; *ARE* §§292-4; Lichtheim 1973-80 [01] I: 19; Roccati 1982: §180)

Mısırlı insanlar nasıl yaşarlardı? Mısırlı köylüleri daha çok, adları dışından kölelerden pek farklı olmayan, Nazi toplama kamplarında inleyerek zorla çalıştırılan insanları çağrıştıran serfler olarak getiririz gözümüzün önüne. Olasılıkla epey abartılı bir benzetmedir bu (Cecil B. De Mille'in *On Emir* filmiyle yaygınlaşmıştı). Yaşam koşullarının ağır olduğu su götürmez, toprağa bir ölçüde

bağlıydılar, ayrıca, başta kraliyetin inşaat programları olmak üzere kamu işlerinde çalıştırılmak için toplanırlardı. Ama bunun hangi boyutlara vardığı, bütün köylülerin kraliyete ait arazilerde ve memurlarınkinde ırgat olarak işe alınıp alınmadığı bilinmemektedir. Ayrıca yasal konumlarının Mısır toplumunun diğer üyelerinden farklı olup olmadığı da kesin değil. Orta Krallık'ta revaçta olan ama Birinci Ara Dönem'de yaşanmış bir öyküye ("Dilbaz Köylünün Hikâyesi", bkz. Erman 1927/1966 [0I]: 116-131; Simpson 1973 [0I]: 31-49) bakarak karara varmak gerekirse, Mısır toplumunun resmi ideali, ne kadar alçakgönüllü olsa da herkesin aynı adaleti hak ettiği ve firavunun bütün adalet hikmetinin pınarı olduğuydu. Piyasaların varlığı düşünüldüğünde köylü emeğinin tamamının devlet tarafından kullanılmadığı kanısı uyanır. Bazıları mezar taşlarında canlandırılan pazar sahneleri, lüks malların değiş tokuş edildiği büyük ticaret merkezlerini değil, basit yöresel pazarları gösterir. Bu sahneler özel mezarlardan geldiği için tasvir edilen faaliyetlerden anlam çıkarmaya yardım eden bazı diyaloglara da yer verilmiştir. Canlandırmalara bakıldığında görülen soğuk içecek tezgâhları böyle pazarlarda satılan başlıca malların yiyecek ve içecek olduğunu anlatır. Tahta kafalıklar (eski Mısır'da yastık yerine kullanılırlardı), yün eğirmek için ağırşaklar, yağlar, kumaş, olta iğneleri, basit takılar ve yelpazeler gibi mamul mallar da alınıp satılırdı. Bir sahnede adamın tekinin sepetin içindeki balıkları elinde mühür tutan bir adama uzatması takas sisteminin işlediğini düşündürür. Benzer sahnelerde manikür ve tıraş yaptıran insanlar görülür. Böyle sahneler çoğunlukla akarsu kıyılarında yer almaktadır. Buna dayanarak ırmak kıyısında kurulan, komşular arasında alışverişin yapıldığı, basit el sanatlarının ve saç kesimi gibi özel hizmetlerin yürütüldüğü, yiyecek, içeceklerin satın alınabildiği bildik küçük kasaba pazarlarını temsil ettikleri sonucuna varılabilir (Eyre 1987). Bu pazarlar çevre köylerde yaşayan insanları bir araya getirir, onlara fazla ürünlerini satma olanağı verirdi. Kapsayıcı devlet ekonomisiyle karşılaştırıldığında ekonomik işlemlerin ölçüsü nicelik açısından pek önemli olmamakla birlikte küçük çaplı özel ticaret faaliyetine fırsat verildiğine ve artık ürün olabildiğine işaret eder.

Mısır'ın yeniden değerlendirilmesi gereken yoksul toplumsal katmanıyla ilgili basite indirgenmiş görüş de bütün işlerin devlete yönelik ve zorunlu yapıldığı, karşılığındaysa karın doyurmaya zar zor yetecek ölçüde gıdayla ödüllendirildiği fikridir. Sözleşmeye göre ücretli çalışan bağımsız zanaatkârların varolduğundan söz eden kaynaklar az sayılmaz. Örneklerden birinde, bir mezar sahibi kendi mezarını yapan ustalara ücret ödediğini dile getirir. Bir başkası daha açık anlatır:

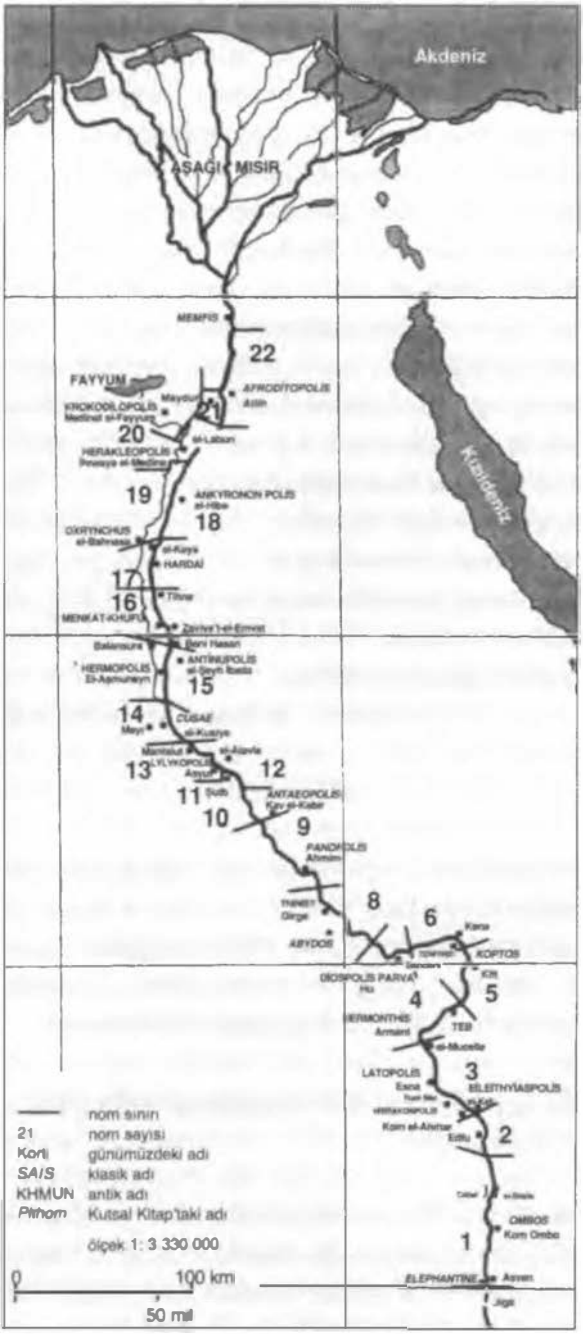
> Kendime ait bu heykeli ona ödediğim ücretten hoşnut kalan bir heykeltıraşa yaptırdım.
>
> (*Urk.* I 225, 8-10)

Bulgular kapsamlı olmadıkları için, bağımsız zanaatkârların büyük birlikler oluşturduğunu tartışmamıza olanak vermezler; fakat işçilerin yükümlülüklerinin sanıldığından daha az kendiliğinden ve katı olduğu, pazarlığa ve karşılıklı anlaşmaya daha açık olduğunu gösterirler (bkz. Eyre 1987).

Devletin idaresi kraliyet konutundaki örgütlenmenin dışına taşmıştı. Her düzeyde hükümet faaliyeti ve kamu görevi kökeninde kraliyet hizmetinin işlevlerinin genişletilmesinin sonucuydu. İdarenin başında, unvanı çevrilirken düzenli olarak, biraz da haklı yere "vezir" terimiyle karşılanan (*tj3ty*) bir görevli bulunurdu. Devlet idaresindeki bütün müdürlükler onun denetimindeydi, doğrudan ve yalnızca krala karşı sorumluydu (Kanawati 1977; Strudwick 1985; Pardey 1989). Başlangıçta kraliyet ailesine akraba biri bu göreve getirilmiş olabilir, fakat sonraki dönemlerde kraliyet ailesi dışından kimseler de bu mevkiye gelmişlerdir. İdarecilik özünde kraliyete kişisel hizmet anlamına geldiğinden, memurların çoğu saraydaki bir rütbeyi ve onlara tanınan belli hakları yansıtan unvanlar almışlardı, ancak bu unvanların vurguladığı mevkide olmayabilirlerdi. "Kral oğlu" unvanı buna örnek; bir başkası da sık karşılaşılan "kraliyet pabuç taşıyıcısı" –ikisi de önemli memurlardı. Bu uygulama idari yapının açıkça belirlenmesini zorlaştırırken, "devlet ambar memuru", "devlet hazinedarı" ve "büyük (adalet) sarayları gözcüsü" gibi bazı görevler bürokrasinin karmaşıklığı hakkında ipuçları verir.

Eski Krallık Dönemi'nde varlığı kesin olan "nom" (sözcüğün kökeni Yunanca *nomos* = bölge, il veya eyalet) sisteminin ortaya koyduğu başka kanıtlar da var: Köyler, kraliyet arazileri ve küçük şehirler, yerel valinin (nomark) denetimindeki bölgesel yönetim birimlerinde (nom) bir araya toplanmıştı. Mısır "iki ülke"ye ayrılmıştı (bkz. s. 155): Asvan'dan Memfis'in hemen güneyine dek uzanan Yukarı Mısır, geleneksel olarak güneyden kuzeye doğru numaralandırılan yirmi iki nom'a bölünmüştü. Aşağı Mısır ise Memfis'te, "İki Ülkenin Dengesi" ve diğer on dokuz nom ile birlikte Delta'ya uzanan ilk nom'un göbeğinde başlıyordu. Değişikliklere ve siyasal değişime rağmen nom sistemi Roma Dönemi'ne dek varlığını sürdürdü.

Mısır memur sınıfının önemli bir yönü de, herhangi birinin yüksek mevkiye gelebilmesinin kuramsal açıdan olanaklı olmasıydı; bu işler soylular sınıfına mensup seçkin bir grupla sınırlı değildi. Bu ilerleme fırsatı da "talimatname" edebiyatının (bkz. s. 190) itici gücü ve teması olup, "Değerli bir adamın peşinden git, eskiden yoksul olduğu için onu küçümseme, saygı duy, çünkü onun serveti erdeminden ve tanrının lütfundan kaynaklandı" önerisinin sıkça tekrarlanmasını açıklar. Mezar yazıtlarında kişinin ailesiyle gururlandığını belirten uzun soy ağaçları yerine, kişisel hizmetleri ve kral tarafından nasıl ödüllendirildiği konu edilmiştir. Titiz çözümlemelerden anlaşıldığına göre, aile bağlantıları memur sınıfına erişmek ve terfi etmek için yaygın olarak kullanılsa da, prensip itibariyle birinden diğerine miras kalan bir memuriyet ya da soylu doğmuş olmakla elde edilen bir konum yoktu. Egemen ideolojiye göre, bir memur makama ancak kendi gelebilirdi, çünkü kamu görevlerini gerek kral gerek halk için yerine getirmiş, yoksul ve muhtaçlara yardım etmiş, adil kararlar vermiş, ücretlerini öderken işçileri tatmin etmiş, baskıdan kaçınmıştı. Üstün görev anlayışı ve devlete bağlılık ideal özelliklerdi ve kuramsal olarak kişinin kazançlı mevkilere gelmesinin yegâne sebebiydi. Memurlara özgü erdemler, Şeşi'nin (VI. Hanedanlık) Sakkara'da bulunan mezar taşındaki yazıtta görüldüğü kimi, kimi zaman bakışımlı deyişlerle dile getirilirdi:

Harita 7 Yukarı Mısır'da *nom*'lar

Halkın yanında yer almak için,
Kasabamdan geldim,
İlimden indim,
İlimin efendisine adildim,
Onu sevdiği şeylerle memnun ettim.
Doğru konuştum, dürüst davrandım,
Hakça konuştum, hakça aktardım,
Doğru anı yakaladım.
Onları hoşnut etmek için ikisinin arasını buldum,
Elimden geldiğince
Zayıf olanı güçlüye karşı korudum.
Açlara aş <çulsuzlara> çul dağıttım,
Teknesi olmayanı karaya getirdim
Oğlu olmayan ölüyü defnettim,
Teknesi olmayana tekne verdim.
Babama saygı gösterdim, annemi sevindirdim,
Çocuklarını büyüttüm.
Takma adlı Şeşi böyle der işte.

(*Urk.* I: 198-200; Lichtheim 1973-80 [01] I: 17)

* * *

Dev piramitleriyle, her şeyin devlete, diğer bir deyişle kralın taleplerine bağlı olduğu Eski Krallık'ı yekpare bir yapı olarak görmek kolaya kaçmak olur. Yakın bir çözümleme siyasal sistemin çokyönlü ve yaşamsal olduğunu ortaya çıkarır. Yine de resmin pek çok ayrıntısı ne yazık ki hâlâ karanlıkta kalmaktadır.

3c Herakleopolis ve Teb kentinin yükselişi, yaklaşık 2180-1991

Alışılmış adıyla "Birinci Ara Dönem", VI. Hanedanlığın sonundan XI. Hanedanlığın ilk yıllarına uzanır (yaklaşık 2180-2040; bkz. tablo 12). Kraliyet binaları ve yazıtları –merkezi denetimin belirtileri– bu dönemde yok denecek kadar azdır. XI. Ha-

nedanlığın sonu (yaklaşık 2040-1991), Orta Krallık Dönemi'nin başlangıcını oluşturmaktadır ve Mısır'ın tamamını denetleyen güçlü merkezi iktidarın yeniden orta çıkışıyla belirlenmiştir. Bu geçiş döneminde kraliyet anıtları ve metinleri her ne kadar seyrek olsa da, yerel valilerin (nomarklar) Yukarı Mısır'daki yerel merkezlerinde bulunan mezarları daha çok sayıda ve ayrıntılı olup, bazıları sahiplerinin yürüttüğü faaliyetleri ve elde ettiği başarıları dile getiren oldukça uzun, bilgilendirici özyaşamöyküleri içermektedir. Kısacası, kraliyet denetiminin azalmasıyla yerel iktidarın güçlenmesi arasında bağıntı vardır. Bu özellik nedeniyle, birtakım bilim adamları, eyaletlerdeki bazı ailelerin en azından VI. Hanedanlıktan itibaren kraliyetin dayattığı kısıtlamalardan kurtulmaya kalkıştıklarını, diğer bir deyişle bağımsız hükümdar olmaya soyunduklarını, böylelikle Eski Krallık sisteminin çöküşünden doğrudan sorumlu olduklarını ileri sürmüşlerdir (örn. Stock 1949; Wilson 1951/1956, bölüm 4; krş. Simpson'dan alıntı yapan Hallo ve Simpson 1971 [0C]: 235). Tablo ana hatlarıyla ortada: Ekonomik çöküntü gözle görülür boyuttaydı, merkezi denetim giderek zayıfladı, VII. ve VIII. hanedanlıklarda tamamen çöktü, bunu aralıklı bir iç savaş dönemi izledi, hanedanlar (merkezi Herakleopolis: IX. ve X. hanedanlıklar) bu sırada Mısır'ın yalnızca bir bölümüne hükmediyordu, son olarak Teb'de yerleşik bir kral (XI. Hanedanlıktan) Mısır'ı yeniden birleştirmeyi başaran kişi olarak ortaya çıktı. Burada tartışmaya açık olan konu, nomarkların bu parçalanma ve değişim tablosundaki yerleridir. Belirsizliğin bir kaynağı bağımsız taşra valilerinin yalnızca Yukarı Mısır'dan geldikleri yönünde bulgulardır, başka türlü söylersek, Eski Krallık boyunca, yani Memfis'teki kraliyet iktidarı bölgeye damgasını vurmuşken, bunun merkezileşmiş denetimden yerel iktidar sahiplerine nasıl geçtiğinin izini sürmek olanaksızdır. Aksine, güneyin Eski Krallık Dönemi'nde nasıl yönetildiğine ışık tutan Yukarı Mısır'da bulunmuş bulgular çok azdır (tartışma için bkz. Pardey 1976; Kanawati 1980). Bir başka sorun da, nomarkların merkezi hükümete nasıl bağlı tutuldukları ve Eski Krallık'taki mevkilerinin dayanağının ne olduğuyla ilintilidir: Yönettikleri yerel toplulukla-

rın içinden mi gelmişlerdi, yoksa saraydan mı atanmışlardı? Olup bitenleri açıklamaya çalışırken göz önünde bulundurmamız gereken bilinmez hususlar bunlar. Ayrıca, Eski Krallık Dönemi'nin görünüşte değişmeyen görkemli bir iktidarın tek tip cephesinin maskelediği siyasal olaylarının ve sorunlarının tüm ayrıntılarıyla pek az anlaşıldığını da unutmamakta yarar var.

Mısır tarihinin bu çetrefilli ve çalkantılı dönemini nasıl kavrayabiliriz? Atılması gereken ilk adım, günümüze o dönemi yeniden canlandırmamıza yarayabilecek hangi kaynakların kaldığına bakmaktır. Daha sonra VI. Hanedanlığa dönmek, güçlü görünen Eski Krallık devletinden politik parçalanma yoluyla Orta Krallık'ın merkezi yapısına geçiş sürecini gözümüzün önüne getirmemize yardımcı olabilir. Bu zor bir yöntemdir ve belirsiz kalan çok şey olacaktır.

Kronoloji ve kaynaklar

Kronoloji sorunlarla çevrilidir; ama tümüyle olmasa da, bir parça netleşmesine (Tablo 12) yardımcı olan iki nokta vadır. İlki, Torino Papirüsü'nün VIII. Hanedanlığın sonunda kralların toplamını vermesidir. Yaklaşık VI. Hanedanlığın sonuna kadar kralların tahtta kalış süreleri iyi bilinmektedir. Bu bilgileri birleştirince Manetho'nun VII. ve VIII. hanedanlıklarının (bitimi yaklaşık 2160) tamamına yalnızca 22,5 yıllık bir dönem kaldığı görülür. Demek ki bu "hanedanlıkların" hükümdarları kısa ömürlüydü. Buna rağmen Mısır genelinde denetimi ele geçirmişlerdi. Bu kısa süreli krallardan bazılarının Koptos nomarklarının yetkilerini onayladığını, onları atadığını ve ayrıcalıklar tanıdığını belirten Koptos hükümleri bunu ortaya koymaktadır (Weill 1912; Goedicke 1967). Diğer bir deyişle, Koptos hükümleri taşra soylularının karşısında merkezi iktidarın zafiyetine ışık tutsa bile (tartışılabilir), onların soyluluk iddialarının dayanağı Memfis'teki saray kaynaklı resmen yürürlüğe girmiş yetki ve ayrıcalıktı. Dolayısıyla, Koptos hükümleri her ne kadar merkezi iktidarın bozulmasına işaret etse de yerel valiler kendi meşruiyetlerini kanıtlamak için hâlâ Memfis

krallarının otoritesini tanıyorlardı. İkincisi, XII. Hanedanlığın görece sabitlenmiş tarihleri, başlangıç tarihi olarak 1991 yılını gösterir. Mısır'ın yeniden birleşmesi XI. Hanedanlık döneminde, yaklaşık 2040'ta II. Mentuhotep tarafından gerçekleştirildiğine göre, XI. Hanedanlığın aşağı yukarı 2133'ten başlamak üzere yaklaşık süresini hesaplayabiliriz. İşte gelenekselleşmiş zamandizini budur; öte yandan XII. Hanedanlığın başlama tarihini 1963'e, buna bağlı olarak Mentuhotep'in başardığı birleştirmeyi de 2023'e çekmekten yana, karşı çıkılamayacak öneriler var. Bunun sonucunda Birinci Ara Dönem'in süresi uzar. Yıllardır Birinci Ara Dönem'i yüz yılın altında bir zaman aralığına sıkıştırmak isteyen bilim adamları (Beckerath 1962) ile bu sürenin yaklaşık yüz elli yıl olduğunu düşünenler arasında anlaşmazlık olduğun-

Tablo 12 Kronoloji: Birinci Ara Dönem

(VII. Hanedanlık yaklaşık 2181-2173)	
(VIII. Hanedanlık yaklaşık 2173-2160)	(her iki "hanedanlık" için toplam 15+ kral)
IX. ve X. Hanedanlık: yaklaşık 2160-2040 = "Heti evi"	*XI. Hanedanlık (fetih öncesi)*: yaklaşık 2133-2040 [veya 2023] (Teb)
(başlıca krallar): Meryibre Akhtoy I	İnyotef, "ulu şef"
Nebkaure Akhtoy II	Mentuhotep I, "ata"
Vahkare Akhtoy III	İnyotef I
Merikare	Vahankh İnyotef II (2119-2068)
	Nakhtnebtepnefer İnyotef III
	Nebhepetre Mentuhotep II (2060-2010)
XI. Hanedanlık (fetih sonrası): yaklaşık 2040-1991 (veya: 2023-1963)	(= Smatovi:"2 ülkeyi birleştiren")
	Sankhkare Mentuhotep III
	Nebtovire Mentuhotep IV

dan, bu çok fazla sorun yaratmaz. Görüş ayrılıkları, er geç XI. Hanedanlığı başarıyla kuracak olan Teb hükümdarları Herakleopolis krallarının (IX. ve X. Hanedanlıklar) çağdaşı mıydı, yoksa bu kadar kısa bir zamana çok fazla Herakleopolis kralı sığdırılması nedeniyle bu olanaksız mıdır, şeklindeki sorulara odaklanmıştır (*CAH* I, bölüm 10).

Herakleopolis ile Teb arasındaki çekişme

Manetho'nun listesi ve Torino Papirüsü, Herakleopolis'in hükümdarlarına yer veren tek kaynaktırlar. Manetho, her birinde on dokuz kralın başa geçtiği iki hanedanlığı (IX. ve X.) birbirinden ayırır. Bilim adamları genellikle bu ayrıma karşı çıkarak tek hanedanlıkta on sekiz kralı gösteren listeyi yeğlerler. Bu hanedanlık hakkında bildiklerimiz nelerdir? Başlıca bulgular başta Asyut olmak üzere Orta Mısır'daki nomarkların ("Yukarı Mısır'ın" kuzeyinde yer alan) mezarlarından gelir (Brunner 1937; krş. Schenkel 1965). Herakleopolis'te kesin olarak yedi kralın bulunduğunu doğrular bunlar, ama zamandizininde nereye ait oldukları belirsizliğini korur. Bunun nedeni ya kraliyet adı zedelenmiştir ya da krala kısaca "Heti" (Manetho'da "Achtoe") denmektedir, bu Herakleopolis hanedanlığında tekrarlanan bir ad (en az üçü, belki de dördü bilinir). Bir Heti hanedanlığın kurucusu olsa gerek, çünkü ondan *pr-Hty* = "Heti'nin Evi" diye söz edilmektedir. Herakleopolislilerle yakın bağları olan Asyut nomarklarının ve Torino Papirüsü'nün açıkça ortaya koyduğu gibi, hanedanlığın merkezi (Memfis'e pek uzak olmayan) Herakleopolis'ti.

Bizim Herakleopolislilere ve çağın tarihine yaklaşmamız bir tek hanedanlığın en tanınmış karakteri Merikare'nin hükümdarlık dönemi için geçerlidir. Babasının onun için hazırladığı, "Merikare'ye Talimatlar" diye bilinen ünlü bir metin mevcuttur (Volten 1945: 3-82; Ermn 1927/1966 [OI]: 75-84; *ANET*: 414-418; Lichtheim 1973-80 [OI] I: 97). Bu metin, talimatname tarzı örnek alınarak yazılmış (bkz. s. 190) ancak daha farklı biçimde kullanılmıştır. Politikanın ana hatlarını çizen ve geçmiş başarıların yanında utanç

verici gelişmeleri de anlatan siyasal vasiyetname tarzındadır. Metnin günümüze kalan kopyaları yalnızca XVIII. Hanedanlıktan gelmekle birlikte, bazı bilim adamları bunun Merikare'nin hükümdarlığı sırasında politika yönetimi üstüne bir bildiri niteliğinde oluşturulduğunu düşünmektedirler (Lichtheim 1973-80 [0I] I: 97). Söz konusu bilim adamları metindeki tarihsel bilgilerin epey güvenilir olduğunu savunurlar. Ancak çekincesi olanlar (Kemp'ten alıntı Trigger *ve diğerleri* 1983 [0D]) ve metnin dikkatle kullanılabileceğini düşünenler de vardır. Bu "Talimatname" içinde başka verilerle bağdaştırılabilecek bir olay, Merikare'nin babasının Doğu Deltası'nı zorlayan halklara karşı başlattığı savaştır. Buradaki sınırın sürekli savunulması gerekiyordu, ayrıca bölgede Herakleopolislilerin bulunduğunu destekleyen nitelikte birtakım bulgulara rastlanmaktadır (Beckerath 1966). "Talimatname" ile Orta Mısır nomarklarına yönelik bulgular, Herakleopolis krallarının kuzeyde Delta'ya kadar uzanan ve Mısır'ın sınırlarında bazı askeri eylemler yürütülmesini de kapsayan, epey geniş bir denetim alanları olduğunu düşündürür. Bu krallar Hatnub'da (nom 14) taş ocağı açmışlardı, Asyut (nom 13), Cerastes Dağı (nom 12) ve olasılıkla Hare (nom 15) nomarkları tarafından kral olarak görülürlerdi (bkz. harita 7). Ne var ki, daha güneyde iktidarlarına meydan okuyan Teb (nom 4) vardı. "Merikare'ye Talimatlar" içerisindeki bir pasaj, bu uzun soluklu çatışmayla ilgili görünüyor:

> Askerler askerlere karşı savaşacak
> Ataların kehanet ettiği gibi;
> Mısır mezarlıkta savaştı,
> Mezar taşlarını hınçla yıktı.
> Ben de yaptım, oldu bitti,
> Tanrının yolundan uzaklaşana yapılan bu.
> Güney ülkesindekilere kötü davranmayın,
> Konut bu konuda ne kehanette bulundu, bilirsiniz;
> Bunlar yaşandığı gibi daha da yaşanabilir.
> Onlar geçmeden önce... --
> Doğrudan Taut'taki güney sınırına saldırdım This'in (Abydos)

Sel suları gibi yuttum onu.
(temada daha sonra yeniden değiniliyor:)
This ili harabeye döndü;
Benim yaptıklarım yüzünden oldu ama,
Ben bunu olup bittikten sonra öğrendim.
(Helck 1977; Lichtheim 1973-80 [OI] I: 102; 105)

Üstü kapalı olmakla birlikte, yukarıdaki pasaj Herakleopolis ile Teb arasındaki Abydos'da yaşanan acı bir çatışmaya işaret eder. Bu çarpışmayı herhangi bir biçimde yeniden canlandırabilir miyiz? Eski Krallık'ın sonuna kadar Teb önemsiz bir bölgesel tapınak merkeziydi. Mezar taşları ve steller ancak VIII. Hanedanlıktan sonra görülür (Schenkel 1965). Bunun gibi "Asa ilinin (nom 4 = Teb) Ulu Şefi, Yukarı Mısır'ın Ulu Şefi" İnyotef adında birinin gösterişli unvanlar alması ancak VI. Hanedanlık sonrasında ortaya çıkar. Kartuşu ya da kraliyet unvanı olmaksızın Karnak kral listesindeki kraliyet soyunun atası olarak görülür (s. 162-163). Yerine, sonradan yine Teb soyunun atası diye görülen Mentuhotep geçti ama o da kraliyet unvanları almadı. Mentuhotep'in ikinci halefi II. İnyotef (2119-2068) elli yıllık hükümdarlığı süresince Teb'in denetimini geliştirmeyi başarmıştı. Teb iktidarının böyle büyümesinin kanıtı, İnyotef'in Thinite ilinin (nom 8 = Abydos) zapt edilmesini ve Teb gücünün kuzeye doğru Kav el-Kebir'e (nom 10) yayılmasını anlattığı mezar stelidir (Winclok 1943: 257-259). Aynı zamanda güneye de uzanmıştı. Bu husus, öncelikle, Elephantine'deki Eski Krallık'tan kalma Hekayeb tapınağının onarımını üstlenmesinden ve heykelini bağışlamasından, ikinci olarak da II. İnyotef'in "This'in kuzeyindeki Heti evine karşı savaştığı" günlerden söz eden, sonra da onun denetim alanının "Elephantine'den Kav el-Kebir'e" uzandığına değinen memurlarından birine, Cari'ye ait stelden anlaşılır (Winlock 1943: 257; krş. hazinedar Tjetji'nin steli, Schenkel 1965: no. 75; Lichtheim 1973-80 [OI] I: 90-93).

Dönemin en ünlü nomark yazıtlarından biri, Mo'alla'lı (Hierakonpolis = nom 3) Ankhifti'nin özyaşamöyküsü (Vandier 1950) de II. İnyotef'in hükümdarlığı dönemine ve onun Teb'i büyütme ham-

lesine gönderme yapmaktadır. Ankhifti, güney komşusu Edfu'yu (nom 2) almış, böylece sonradan Elephantine'in topraklarına kattığı 2 ve 3. nom'ların denetimini eline geçirmişti. Teb (nom 4) Koptos'un (nom 5) yardımıyla Armant'a saldırdığı zaman Ankhifti askerlerini onlara karşı sürmüştü. Ancak sonuç başarısızdı, çünkü çok geçmeden Teb Elephantine'den (nom 1) Hu'ya (nom 7) kadar güneydeki bütün yerel birimlere hâkim olacaktı. Bunun ardından Tebliler This'i zapt etmişti, Merikare'nin babasının değindiği (s. 205) mezar yıkımları belki de o sırada oldu. Herakleopolislilerle Tebliler muhtemelen ilk kez karşı karşıya gelmişlerdi. Abydos çevresinin yakıp yıkılmasından sonra görece bir barış dönemi yaşanmış gibi görünüyor. Ama uzun sürmez: II. Nebhepetre Mentuhotep döneminin (2060-2010) on dördüncü yılında patlak veren "Abydos ayaklanması", Herakleopolis ile müttefiklerinin Teb karşısındaki nihai yenilgisiyle sonuçlandı. II. Mentuhotep'in Mısır'a tek kral altında birliği yeniden getirdiğini iddia ederek *Smatovi* = "İki Ülkenin Birleştiricisi" adını alması bu zafere işaret ediyordu.

Mısır'da karışıklık ve nomarklar

Sorunlu kaynaklara ve yazıtlardaki kısa, belirsiz göndermelere dayalı olayların yaklaşık, olası ana hatlarıdır bu. Dönemin koşullarıyla ilgili en önemli ve en yararlı bulgular nomarkların mezarlarından gelmektedir. Yukarı ve Orta Mısır'daki insanların çoğu bu dönemde nomarkların aracılıklarına bağımlıydılar, metinler ekonomik ve siyasal durumun içyüzü hakkında bilgi verir. Yıkıcı iç savaşlar sırasında mıntıkalarını savunan ve yerli halkı askerlerin talanından koruyan nomarklar güvenliğin güvencesi işlevini görmüşlerdi.

Nomarkların üstlendiği bir başka sorumluluk da, rakip liderler arasında çıkan askeri çatışmalarda tehlikeye giren gıda teminiydi. Bu siyasal kargaşayla başa çıkmak için nomarkların yürüttüğü eylemleri (ve elde ettikleri avantajı) en çok açıklayan Hierakonpolisli Ankhtifi'nin yazıtındaki bilgilerdir:

Bey, Soylu, Kraliyet Mührü taşıyıcısı, Yegâne Dost, Okutman Rahip, Bekçilerin Şefi, Yabancı Bölgelerin Şefi, Edfu ve Hierakonpolis Mıntıkalarının Ulu Şefi Ankhifti der ki:

"Horus beni Edfu mıntıkasına getirdi, hayat, refah, sıhhat için, burayı yeniden kurmak için, ben de (bunu) yerine getirdim. Horus buranın yeniden kurulmasını istediği için yeniden kurayım diye beni getirdi.

Khuu (Edfu) Evini bataklık gibi sele boğulmuş, oradaki adam tarafından terk edilmiş, bir sefilin hükmü altında isyanın pençesine düşmüş buldum. Edfu mıntıkasını yeniden kurmak için onu babasını katleden, ağabeyini katleden adamla barıştırdım. Bu mıntıkada refaha erdiğim ne mutlu bir gündül İnsanların nefret ettiği bütün kötülükler artık giderildiğine göre içinde nifak tohumları taşıyan hiçbir iktidar kabul edilmeyecek."

(Vandier 1950; Schenkel 1965: no. 37; Lichtheim 1973-80 [OI] I: 85-86)

Burada Ankhifti kendini sel felaketine uğramış Edfu'yu korkunç bir iç savaştan kurtarmış biri olarak tanıtıyor. Buna oradaki nomarkın kaçması ya da tahttan indirilmesi sebep olmuştu. Düzen ve barışın övünçle yeniden sağlanması onun olasılıkla okuru inandırmaya çalıştığı kadar barışçıl olmayan ya da hoş karşılanmayan, bölge üzerinde denetim kurmasını örtbas etmeye yaramaktadır. Edfu'da bulunmuş bir başka metin, kıtlık getiren kuraklıktan söz eder –belki de yerel yönetimin istikrarının bozulmasını hızlandıran etmendir bu (Edfu'lu Merer, bkz. Schenkel 1965: no. 42; Lichtheim 1973-80 [OI] I: 87-88). Ama sonuçta Edfu'nun denetimini eline geçiren Ankhifti orada (daha sonra da Elephantine'de, bkz. s. 207) kendi iktidarını kurmuştu. Diğer nomarklar da galip gelen Tebliler tarafından diz çöktürülmeden önce aynısını yapmışlardı kuşkusuz (Kemp'ten alıntı, Trigger *ve diğerleri* 1983 [OD]).

Eski Krallık'ın sonu

Yukarıdaki tartışma, IX.-XI. Hanedanlıklardaki koşullarla ilgiliydi. Geç VI. Hanedanlıkla Herakleopolis'te bir hanedanlığın

ortaya çıkışı arasında geçen sürede neler olup bittiğini saptamaya olanak var mı? Eldeki bölüp pörçük bulgular geç VI. Hanedanlık döneminde krallığın büyük ölçüde sarsıldığına işaret etmekte. Bunun sebepleri tam olarak bilinmiyor, bilinemez de. İklim değişikliklerinin uzun süreli kuraklığa yol açtığı, bu durumun kralın hâkim konumunu sürdürmesini olanaksızlaştırdığı varsayılmaktadır (Bell 1971). İleri sürülen bir başka fikir de, sınırlar üzerindeki –özellikle kuzeydoğuda– baskının arttığıdır (Gardiner 1909). Bunlar olası etmenler, fakat krize yol açmak yerine daha çok varolan krizi şiddetlendiren nedenler olarak görülmeleri daha doğru olabilir. Taşradaki ailelerin kendileri için ayrıcalıklar elde ederek kraliyetin gücünü tükettiği (örn. Schenkel 1964), savunulması kolay bir fikir değildir. Bulgular ışığında bazı ailelerin geç Eski Krallık Dönemi'nde daha güçlü oldukları sonucuna varabiliriz, fakat bunlar hâlâ Memfis'li hükümdarları tanıyorlardı (s. 202-203), ancak Memfis kralları ortalıktan çekildikten ve kendi kaynaklarına el attıktan sonra tam anlamıyla bağımsız davranabilmişlerdi. Diğer bir deyişle, bağımsızlıklarının artması merkezi denetimin çökmesinin sebebi değil sonucuydu. Ayrıca, bu dönemde söz sahibi olarak ortaya çıkan yerel ailelerin geçmişinin ve yükselişinin izini sürmek zordur. VI. Hanedanlığın ileriki dönemlerinden önce, hatta daha sonlarına doğru hiçbiri varlık göstermemişti. Bu da yerel iktidar mücadelesinin kızışmasının ve belirli yerlerde nomark mevkiinin yeni kimselerin eline geçmesinin koşullar iyice kötüye gittikten sonra söz konusu olduğunu düşündürüyor. Edfu'da ve Teb mıntıkasında böyle olduğu kesindir. Daha kuzeyde bulunan, nomarkların Herakleopolislilerle yakından bağlantılı olduğu mıntıkalardaysa (nom 9, 12, 13, 15, 16) üstünlük kazanmaları doğrudan kralların desteğiyle ilişkili olabilir. Herakleopolis krallarının geçmişi tümüyle karanlıktır, ama kraliyet tahtına oturmaları olasılıkla Memfis kraliyet soyunun dağılmasına tepkidir. Herakleopolis toprakları Memfis'e görece yakındır, buna bağlı olarak Eski Krallık sistemi parçalanınca siyasi ve askeri savunma adına oraya girmiş olabilirler.

Birinci Ara Dönem araştırmalarında hiç yeri olmayan bir başka "kanıt" da 1909'da Alan Gardiner tarafından yayınlanmış bir edebiyat metni olan "İpuver'in Öğütleri"dir. Günümüze dek korunmuş olan papirüs, XIX. Hanedanlığa (1306 (1295)-1187), ama üslubu ve diline dayanarak XII. Hanedanlığa (1991 (1963)-1786) tarihlenmiştir. Mısır'da korkunç bir afeti ve toplumsal ayaklanmayı anlatan bir bilgenin uyarıları olarak kaleme alınmıştır. Her şey alt üst olmuştu; yoksulların zenginleştiği, hizmetkârların efendi olduğu, Mısır'ın saygın kimselerinin tarlalarda çalıştığı, cinayetlerin ve soygunların sıradan günlük olaylar olduğu, Byblos ile yapılan kereste ticaretinin durduğu, ülkenin yabancıların yönetimine geçtiği ve Nil sularının alçaldığı günlerdi. Gardiner etkili bir biçimde yorumladığı metni "ulusal felakete doğrudan ve doğal tepki" diye tanımlamış; demek ki Mısır'ın IX./X. Hanedanlık sırasında yaşadığı kargaşadan söz ediyor olmalı. Diğer Orta Krallık metinleriyle karşılaştırdığımızda bu görüşün olasılık bile olmadığı anlaşılır (Lichtheim 1973-80 [0I] I: 149-150). Orta Krallık'ın birçok edebi derlemesinde tekrar eden *topos*'a –tema– göre, ardından her şeyi yoluna koyan (*ma'at* kurucu) bir kurtarıcının ortaya çıktığı "ulusal felaket dönemi"dir. Bu edebiyat tarzının gelişmesi XII. Hanedanlığın kurucusu I. Ammenemes'in tahta el koymasıyla ilişkilendirilmekte, hanedanlığının meşrulaşmasını destekleyici olduğu düşünülmektedir (Posener 1956). "İpuver"in sonuyla ilgili belgeler bugüne kalmamıştır, fakat Luria (1929) akla yatkın bir tutumla kargaşanın (*ma'at* karşıtı) standartlaşmış tanımını bulunan kalıp uyarınca, her şeyi yoluna koyacak kurtarıcının benzer metinlerde ortaya çıkışının izlemesi gerektiğini savunuyordu.

Mısır'ın yeniden birleşmesi

Siyasal bölünmüşlüğün ve ekonomik sorunların işaretlerinin az olması gibi ya da hiçbir kraliyet binasının, maden çıkarma ve taş ocağı açma seferlerinin ya da ticari yolculukların bulunmaması, birkaç kraliyet yazıtı ve görece ilkel, yöresel sanat biçimle-

rinin varlığı gibi bütün bunların ters yüz edilmesi de sapasağlam bir merkezi otoritenin işbaşına döndüğünü göstermektedir. Bunların hepsinin klasik belirtileri II. Mentuhotep'ten başlayarak hanedanlığının sonuna dek (yalnızca yirmi yıl) yerinde durmaktadır. Nübye ile daha sıkı temaslar sürdürüldüğü, Hammamat Vadisi'nden Kızıldeniz'e uzanan yolun yeniden açıldığı yönünde bulgular vardır, ayrıca Sina'daki madencilik çalışmaları da yeniden başlamış olabilir. Batı çölündeki Libyalı gruplara ve Doğu Deltası'ndaki çoban topluluklara karşı kuvvetli askeri faaliyetlere girişilmişti.

Kraliyetin himayesi Memfis sarayındaki incelikli, gelişmiş tarzları çağrıştıran daha zarif, haşmetli sanatı doğurmuştu. Eski sanat tarzlarının diriltilme süreci kısmen İntefnakht'ın stelinde canlandırılmıştır (Barta 1970: 128-129). Önce Herakleopolis krallarının hizmetinde olduğundan, sonra da II. Mentuhotep'in emrinde heykeltıraşların, zanaatkârların ve maden dökümcülerinin gözcüsü olarak Teblilerin hizmetine getirildiğinden söz eder. Metinde kuzey sarayının sanat geleneğine göre eğitim almış birinin güneydeki taşra bölgesindeki yeni kralın buyruğuyla görsel çalışma programının oluşturulup yürütülmesinde nasıl söz sahibi olduğunu özetlemektedir. Neredeyse yalnızca Yukarı Mısır'a özgü büyük bina projeleri başlatılmıştı. Bunlardan en etkileyici olanlardan biri Deyr el-Bahri'de bulunan, mezarlık mimarisinde güney ve kuzey geleneklerini birleştirmiş II. Mentuhotep'in muazzam mezar tapınağıyla mezar taşıydı (Arnold 1974). Tebli memurların stelleri idarenin Teb merkezli olduğunu, hükümetteki önemli makamların da daha çok Tebliler tarafından doldurulduğunu gösterir. Herakleopolisli-leri desteklemiş Orta Mısır nomarklarının çoğu da görevlerinde bırakılmıştı (Gestermann 1987). Belki de Tebli krallar bütün ülkede denetim kurmayı başarmada onların desteğine gerek duyuyorlardı; buna karşılık (ya da bunun sonucu olarak) onları yerlerinden etmek hiç kolay değildi. XI. Hanedanlık II. Mentuhotep'in ölümüne dek ayakta kalmadıysa da Mısır'ın geçmişe bakışında onun taşıdığı önem sonradan ülkenin birleştiricisi olarak saygı görmesinden bellidir.[5]

3d Orta Krallık'ta Mısır, yaklaşık 2040-1730 (2023-1720)

Kronoloji ve kaynaklar

Orta Krallık birçok bakımdan Mısır uygarlığının "klasik" evresini temsil etmektedir. Mısır'ın tek bir aile tarafından, göründüğü kadarıyla sorunsuz yönetildiği dönemde, özellikle XII. Hanedanlık boyunca ("Orta Krallık'ın can damarı") büyük bir siyasal güç ve birlik dönemi yaşandığı izlenimi uyanmıştır. XII. Hanedanlığın süresi genel olarak 1991-1785 yılları arası diye kabul edilmektedir, bunun dayanağı el-Lahun (Fayyum) papirüslerinden birinden çıkarılmış astronomik tarihlerdir (Parker 1950: 6e3; krş. Parkinson 1991 no. 28b). Daha yeni bir tartışmaya göre (Kraus 1985: 194-195; Kitchen'dan alıntı Aström 1987-9 [OO]: 43-4) genellikle otuz altı yıl hükümdarlık yaptığı kabul edilen III. Sesostris sadece on dokuz yıl, II. Sesostris ise on sekiz değil altı yıl tahtta kalmış olabilir. Bu da XII. Hanedanlığın iktidarda kaldığı zaman aralığını kısalttığından akılda tutulması gerekmektedir (Tablo 13). XIII. Hanedanlık ise sapasağlam ayakta duran XII. Hanedanlığın tam tersi bir görünüm sergiler: Çok azı birbirleriyle akraba olan, nispeten kısa ömürlü çok sayıda kralı olmuştur. Yine de ilk elli yıl kadar XIII. Hanedanlığın çizdiği siyasal manzara, kendinden önceki rejimin yıkılmasına sebep olduğu kesin olan çalkantıdan pek etkilenmemiş *görünmektedir*. Demek ki XIII. Hanedanlığın erken evrelerini Orta Krallık'ın bölünmez parçası olarak düşünmek (belki tartışmalı olmakla birlikte) doğaldır.

Başta XII. Hanedanlık krallarının yoğun biçimde geliştirdiği bir bölge olan Fayyum'da bulunmuş papirüsler olmak üzere, belgesel nitelikte çok zengin malzeme mevcuttur. Papirüsler üç farklı arşivden gelir, bunlar arasında bir tapınak kütüphanesi ve idari kayıtlar koleksiyonu da yer alır (Griffith 1898; kısa bir tartışma ve kaynakçalı seçme parçalar için krş. Parkinson 1991; Luft 1992). Son yıllarda keşfedilen, II. Ammenemes'in Memfis'teki bir tapınağın duvarına yazılmış ayrıntılı yıllık kayıtları, bu dönemde bazı olayların

Tablo 13 XII. Hanedanlığın kronolojisi

	standart	*düzeltilmiş*
(XI. Hanedanlık	2040-1991	2023-1963)
XII. Hanedanlık		
I. Ammenemes		
(=Amenemhat/Imn-m-h3.t)	1991-1962	1963-1934
I. Sesostris		
(=Senwosret/Senusert/S-n-wsr.t)	*1971-1926	*1943-1899
II. Ammenemes	*1929-1892	*1901-1867
II. Sesostris	*1897-1878	*1869-1862
III. Sesostris	1878-1841	1862-1844
III. Ammenemes	*1844-1797	1843-1798
IV. Ammenemes	*1799-1787	1797-1790
Kraliçe Sobeknefru	1783-1783	1786-1787
(XIII. Hanedanlık	1783-1650?	1786-1650?)
	* ortak hükümdarlık	

günlük kayıtlarının tutulduğunu gösterir. Bunlar, Eski Krallık'taki Palermo Taşı'yla (bkz. s. 165) III. Tutmosis'in (XVIII. Hanedanlık, bkz. s. 420) yıllıkları arasında bağlantı sağlar. Sistematik kayıtlar olasılıkla Mısır'ın siyasal yaşamında önceden sanıldığından çok daha fazla yer tutmaktadır. Bu önemli metinler üzerinde sürdürülmekte olan ayrıntılı çalışmalar, Orta Krallık Dönemi Mısır'ı hakkındaki bilgilerimizi artırmayı vaat etmektedir (Málek 1992). Ayrıca olağanüstü resimli birçok yöresel mezar, kraliyet heykellerinden çarpıcı örnekler ve çok ince işçilik ürünü takılar (Bourriau 1988) bulunur. Mısır genelindeki anıtsal mimari kalıntıları umut kırıcıdır. Oysa I. Sesostris'in Atum tapınağının yapılmasını buyurduğu kararnameyi (kopyasını) içeren Berlin'deki büyük deri tomarda yer alan Heliopolis tapmağı tanımına bakılırsa, anıtsal mimari muhteşem olmalıydı (Stern 1874; Lichtheim 1973-80 [0I] I: 115-118; Parkinson 1991 no. 5). Geriye kala kala tek bir dikilitaş kalmıştır. Bina kalıntısı kıtlığı, kısmen Yeni Krallık Dönemi'ndeki kralların giriştiği, Orta Krallık yapılarının çoğunu silip süpürmüş dev inşaat işlerine, kısmen de ilk yıllarda yürütülmüş gelişigüzel kazılara ve yer-

leşmelerle ilgili yayınların olmamasına bağlanabilir. Fakat bu dönemde Nübye'de yapılmış büyük ve etkileyici kaleler, bu eksikliği bir dereceye kadar gidermiştir (Emery 1965; Trigger 1976).

XII. Hanedanlığın kuruluşu

IV. Mentuhotep'in hükümdarlığı (XI. Hanedanlığın sonunda) I. Ammenemes'in tahta el koyması sırasında yaşanan kargaşayla son buldu. O da büyük olasılıkla XI. Hanedanlığın son iki kralının vezirine benziyordu. Krallık sultasını şiddetli bir hamleyle ele geçirmesini haklı gösterme kaygısı birkaç biçimde ortaya çıkar. Birincisi, hükümdarlığının yeni bir çağ –kendisinin başında bulunduğu güçlü birleşik Mısır'ın rönesansı– açtığını simgelemek amacıyla "Soyu Sürdüren" lakabını almıştı. İkincisi, olasılıkla onun buyruğuyla *gerçeğe dayalı* bir kehanet oluşturulmuştu. Bilge bir adam olan Neferti, Snefru'nun sarayında (IV. Hanedanlık), berbat bir keşmekeş döneminden sonra bir adamın –I. Ammenemes olduğu besbelli– Mısır'ı kurtarmak üzere ortaya çıkacağı kehanetinde bulunmuştu:

> Gör bak kargaşa içindeki ülkeyi:
> Zayıf olanın bileği bükülmüyor,
> Selam verdikleri ona selam veriyor,
> Gör en aşağıdakilerin üstünlüğünü,
> Yüz çevrilenler her şeyi alt üst ediyor.
> İnsanlar mezarlıkta yaşayacak,
> Dilenciler servet sahibi olacak,
> Büyük adamlar yaşamak için [soygun yapacak].
> Yoksulların karnı doyacak,
> Köleler göklere çıkanlacak.
> Yeryüzünden giden On (Heliopolis) ismi,
> Her tanrının doğum yeri.
>
> Derken bir kral gelecek Güney'den,
> Ameni, adından hak ettiği belli,
> Ta-Seti'nin kadınının oğlu, Yukarı Mısır çocuğu.

Beyaz tacı alacak,
Kırmızı tacı takacak;
İki Kudretli'yi kavuşturacak (yani İki Tanrıçayı = iki ülkeyi)
İki Efendi ne isterlerse hoşnut edecek onları (yani Horus ile Seth'i = iki ülkeyi)
Elinde tarlaları çeviren çit, sımsıkı avcunda kürek (ayinlerde kralın kullandığı aletler)
Sevinin, bu devrin insanları,
İnsanoğlu adını sonsuzluğa yazdıracak!
Kötülerin, hainlerin,
Korkudan dilleri tutulacak;
Asyalılar kılıcına karşı koyamayacak,
Libyalılar ateşiyle yanacak,
Asiler gazabına uğrayacak, hainler kudretinde boğulacak,
Alnındaki yılan isyanları bastıracak.
(Goedicke 1977; Lichtheim 1973-80 [01] I: 139-145)

Yeni hanedanlığa destek çağrısında bulunmak üzere düzenlenmiş böyle bir "propaganda" bu dönemdeki edebiyatın içeriğini oluşturur (Posener 1956) ve yetkin hükümdarlıkla birleşince etkili olmuşa benzer. Yeni kral aynı zamanda hükümetin merkezini yeniden Mısır'ın kuzeyine taşımıştı: Bu durum ve kraliyet gömülerinde piramitlerin yeniden kullanılmaya başlaması, geleneksel düzenin gözle görülür ve elle tutulur biçimde restorasyonunun habercisiydi. Askeri yayılma, ticaret, artan refah ve etkin yönetim yüz yılı aşkın bir süre görece siyasal istikrar getirmişti.

XII. Hanedanlığın başarısında başlıca önem taşıyan birkaç öğe vardı. İlki, Ammenemes tarafından Memfis yakınlarında (Kahire'nin 65 km güneyinde Lişt'te) kurulan yeni yönetim merkezi, Teblilerin Mısır üzerindeki tahakkümünü pekiştirmeye yaramıştı. Bu yeni şehrin tam adı *Imn-m-h3.t 'it(w)-t3wy* ("iki ülkeyi zapt eden Ammenemes") sıklıkla "Itj-towy" diye kısaltılır ve yalnızca "konut" olarak anılırdı. Olasılıkla Libya'dan gelen saldırılara karşı ya da yerel ayaklanmalarla başa çıkmak için surlarla çevrili olduğu neredeyse kesindir. Konumu, Fayyum'a girişi denetim altın-

da tutmanın hedeflendiğini düşündürür. Kralların, buna bağlı olarak da pek çok memurun mezarları taşınarak kuzeydeki bu bölgeye (Lişt, Hawara *ve diğerleri*) getirilmişti; dolayısıyla ölüm kültüyle ilgili görevliler de buradaydı. Oradaki vezire tahıl gönderilmesi için verilen talimatlara bakılırsa, Itj-towy hükümetin ana merkezi olsa gerek, içinde bir de kraliyet sarayı bulunuyordu (Simpson 1963). Mısır tarihinin (bu şekliyle) bir tek bu evresine özgü olan ikinci nitelik ortak hükümdarlık kurumuydu. Bu mekanizma belirlenmiş halefe kraliyet iktidarında ortak hükümdarlık yapma olanağı tanıyordu. Belli ki siyasal açıdan uygundu, ancak Mısır Krallığı'nın dinsel temeli nedeniyle uygulamada zorluklar yaşanmış olabileceği tartışılmaktadır (Simpson 1956). Sorunlar ne olursa olsun, üstesinden gelinmişti. Uygulamanın kapsama alanı o kadar açık değildir. En uzun süreli ve en çok kabul görmüş ilk ortak hükümdarlık I. Ammenemes ile I. Sesostris'inkiydi (on yıl), ama II. Sesostris'ten sonra giderek uygulama dışı kaldı. Acaba hanedanlık artık bu desteğe gerek duymayacak kadar güçlü mü hissediyordu kendini? Yoksa bu uygulama siyasal sorunlara mı yol açmıştı?

Kraliyetin görüntüsü

Birinci Ara Dönem'in siyasal kargaşasının krallığın görüşünde çok büyük değişikliklere yol açtığı düşünülür. Oysa kraliyet ideolojisi her çağda çok karmaşık ve çok katlı, ayrıca yorum ve tartışmalara açık olduğundan (bkz. s. 190-191) bu düşünce neredeyse tümüyle yanlıştır. Fakat, krallığın edebi metinlerde ve heykellerde vurgulanan belirli yönlerinde bir değişiklik olmuş gibi görünüyor. Örneğin, Orta Krallık Dönemi'nin kral heykelleri öncekilere göre çok daha iri, doğal büyüklüğün çok üzerindedir ve dingin güzellikteki Eski Krallık heykellerinin tersine, olağanüstü bir fiziksel gücü çağrıştırırlar. Kahraman, savaşçı kral imgesi, kralın Yukarı Mısır'ı ziyareti sırasında yapılan karşılama töreninde olasılıkla yerli nüfusun kral için söylediği bir ilahiye de yansımıştır. Bu metin (başka beş ilahiyle birlikte) Fayyum'da bulunan, XII. Hanedanlıktan kalma büyük bir papirüste korunmuştur:

Horus: Tanrısal Suret; İki Tanrıça: Tanrısal Doğum; Altın Horus:
Varlık; Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı: Khakaure; Re'nin Oğlu:
Sesostris -İki Ülkeyi zaferle zapt etti.
Selam sana Khakaure, bizim Horus, Tanrısal Suretl
Ülkeyi koruyan, sınırlarını genişleten,
Tacıyla yabancı toprakları dize getiren.
Kollanyla İki Ülkeyi kucaklayan,
[Yabancı] topraklara elinin bir hareketiyle [boyun eğdiren]
Sopasını savurmadan okçulan kınp geçiren,
Yayı çekmeden oku atan.
Okçulan kendi topraklarında korkudan titreten,
Korkusu Dokuz Okçu'ya (Mısır'ın bütün geleneksel düşmanlan) yeten.
[Gelip de] sınırlarını istila eden,
Binlerce Okçuyu katleden.
Sakhment kadar güzel ok atan,
Kudretine meydan okuyanlan mahveden.
Haşmetli diliyle Nübye'yi dize getiren,
Söylediği sözlerle Asyalıları kaçıran.
Sınırları uğruna savaşan eşsiz gençlerin,
Uyruğu insanların yıpranmasına izin vermeyen.
Gün ağarana dek insanlan uykulanndan uyandırmayan,
O buyruğuyla sınırları çizerken,
Sözleriyle İki Kıyı birleşirken
Gençler uyuklayabilir, onun yüreği onları kollar.
(Grapow 1953; Lichtheim 1973-80 [01] I: 198-199)

Bu dönemden kalma kraliyet heykellerinin bir başka özelliği de, kralların çoğunun çatık kaşlı betimlenmiş olmasıdır. Bu tür sanatsal gelenekleri yorumlamak kolay olmamakla birlikte, kırışık alınların "krallığın yükünü" simgelediği düşünülmektedir (Aldred 1950). Bu özenle işlenmiş kafalardan bazılarının bugün bizde yorgun, düş kırıklığına uğramış bir hükümdar izlenimi uyandırdığı su götürmez. Heykelleri böyle yorumlamak doğru olsun ya da olmasın, kral olmanın bu yönü "talimatname" tarzındaki en ilginç metinde ortaya çıkar: "Kral I. Ammenemes'ten Kral I. Sesotris'e Talimatlar". Burada, ölü kral, sarayında uyuduğu sırada nasıl suikas-

te uğradığını anlatırken, oğlunu ve halefini kimseye güvenmemesi için uyarmaktadır:

> Tanrı gibi yükselmişken dediklerime kulak ver,
> Ülkeye hükmedebilir, kıyılara hâkim olabilirsin,
> Refahı da artırabilirsin!
> Tuzaklarından haberdar olamayacağın,
> Önemsiz uyruklarından kolla kendini,
> Kardeşine güvenme, kimseyi dost bilme,
> Kimseyle canciğer olma, değmez.
> Yatarken kalbini kendine emanet et,
> Felaket günü kimsenin yandaşı olmaz.
> Dilenciye sadaka verdim, yetimi yetiştirdim
> Yoksulları da zenginler kadar başarılı kıldım;
> Ama ekmeğimi yiyen bana kafa tuttu,
> Güvendiğim kişi güvenimi kullanıp tuzak kurdu.
> Güzel kumaşlarımı kuşananlar muhtaç gibi gösterdiler kendilerini,
> Kokulu balsam dökünenler (ya da sürünenler) üstüne su döktüler (anlamı belirsiz).
> Siz yaşayan soylular, insanlar arasındaki ortaklarım,
> Eşi görülmemiş bir yas düzenleyin bana,
> Böyle büyük bir savaş daha görülmedi çünkü!
> İnsan geçmişini unutarak dövüşürse bu meydanda,
> Bilmesi gerekenlerden kaçtığı için başarıyı yakalayamaz.
> Akşam yemeğinden sonra gece bastırdı. Bir saat mola vermiştim,
> yatağımda uzanıyordum, yorgundum. İçim geçmeye başlamıştı beni
> koruyan silahlar üstüme çevrildiğinde, çöldeki yılandan farkım kalmadı.
> Çarpışmalarla uyandım, tetikteydim, muhafızların dövüştüklerini anladım.
> Silahlarımı bir hamlede elime alsaydım, ödlekleri tez kaçırırdım. Ama
> geceleyin takat kalmaz; kimse tek başına savaşamaz; yardım almadan
> başarıya ulaşılmaz.
>
> Bu kan sen yokken döküldü; tahtı sana teslim ettiğimi saraydakiler duymadan önce döküldü; sana öğüt vermek için seninle tahtta oturmadan önce döküldü. Fakat hazırlıklı değildim, bunu beklemiyordum, hizmetkârların ihanetini sezememiştim.

(Griffith 1896; *ARE* I §§474-483; *ANET*: 418-419; Lichtheim 973-80 [OI] I: 135-139; Parkinson 1991 no. 9)

Öldürülen kralın çektiği acı ve yaşadığı düş kırıklığı da, mutlak monarşinin kaçınılmaz sonucu olan bir başına kalmışlık da apaçık ortada. Bu metnin ne amaçla yazıldığı bilinmiyor, fakat diğer metinler (örn. "Sinuhe'nin Öyküsü", Lichtheim 1973-80 [OI] I: 222-235) öç alınmakta çok çabuk davranıldığını, suikastçilerin amansızca cezalandırıldığını göstermektedirler. Buradaysa (kendi de gasıp olan) yeni hanedanlığın kurucusunun göğüslemek zorunda kaldığı inatçı muhalefet dile getirilmektedir.

Mısır hükümeti

Orta Krallık'taki hükümet ve idare, Yukarı Mısır'dan gelen papirüslerin yanı sıra, XII. Hanedanlık hükümdarlarının tarıma elverişli toprakları büyük ölçüde artıran dev bir arazi drenajı projesi başlattıkları Fayyum'un ağzındaki el-Lahun yerleşmesinden gelen papirüslerle de aydınlanır (Butzer 1976: 92). Orta Mısır'daki yerel yönetim merkezlerinden (nom) gelen bulgular, kralların, III. Sesostris'in hükümdarlığına dek, uzun bir süre bazı nomarklarm güç bölgelerini korumalarına, hatta bunları artırmalarına izin verdiklerini gösterir. Galiba bu da Teb'in yeniden birleşme sürecinde kurulan ittifaklardan miras kalmıştı (bkz. bölüm 3c). Beni Hasan (nom 16) ve el-Berşeh'te (nom 15) bulunan yerel soylu ailelerin mezarları en çarpıcı örneklerdir. Uzun özyaşamöykülerine yer verilen yazıtlar komşu nomarklarm aileleriyle yapılan evliliklerle daha da büyüyen ve sarayda söz sahibi kişilerle kurulan ilişkilerle desteklenen servetleriyle mevkilerine ışık tutar. Boyalı kabartmalar, metinlerdeki bilgilerin aynasıdır: En gösterişli sahne, nomark II. Cehutihotep'in (el-Berşeh) oturan muazzam heykelinin Hatnub'daki kaymaktaşı ocaklarından nakledilmesidir. Bu iş için bes-belli büyük insan ve para kaynakları kullanılmıştı. Bu yerel güç merkezlerinin sonunda nasıl ve neden azaltıldığı belli değildir, ama süreç III. Sesostris'in saltanat döneminde tamamlanmıştı (Franke 1991; Lloyd 1992).

Itj-towy hükümet merkezi olduysa da, Teb, hanedanlığın merkezi olarak önemini korumuştu. Kuzey "konutundan" ayırt etmek

için "güney şehri" diye adlandırıldı. Binalara ilişkin bulgular bölük pörçüktür, ama bugüne dek kalmış izler, tahmin edileceği üzere önemli inşaat işlerinin yürütüldüğünü göstermektedir (bkz. şekil 15). Başlangıçta sadece Teb'in yerel bir tanrısı olan Amon, artık Mısır panteonunda öne çıkmıştı ve giderek Re ile birleştiriliyordu. Saray günlüğünden parçalar içeren Bulak Papirüsü 18 (Erken XIII. Hanedanlık; Scharff 1920), kral ve sarayının Teb'i sıkça ziyaret ettiğini gösterir. Kralın yöredeki kargaşayı bastırmak, elebaşıları cezalandırmak ve çevredeki çölde yaşayan insanlardan bazılarıyla anlaşma yapmak üzere büyük bayramlarda orada bulunduğu saptanmıştır. Bir örnekte, kralın maiyetindekilerin listesi de korunmuştur. Eşlerinden biri, bir prens, kralın üç kızı ve üç kız kardeşi, küçük çocuklara göz kulak olan birkaç bakıcı ve çok sayıda saray görevlisi krala eşlik etmektedir. Maiyetin ihtiyaçları kısmen Yukarı Mısır'ın idaresinden sorumlu hükümet dairesince, kısmen merkezi devlet hazinesince, kısmen de yerel Amon tapınağının arazilerinden gelen mallarla karşılanmıştı.

Eski Krallık'ta olduğu gibi, bu dönemde de vezir kralın yanındaki en önemli ve en güçlü yetkili olmayı sürdürüyordu; devletin farklı "dairelerinden" sorumlu başka vezirler olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Hükümetin başlıca kaygısı sarayı ve yürüttüğü projeleri destekleyecek her türlü kaynağın düzenli toplanmasıydı. Kralın sahip olduğu araziler, mezar bağışlarına ilişkin mallar ve vergiye tabi özel mülkiyetli araziler krallığın büyük gelir kalemleriydi. Özel arazi kavramı devlet dairelerinden gelen gelirle iç içe girmiş ilişkisi bakımından bu dönemde eskisine göre daha çok öne çıkmıştır (Théodoridés 1971; Kemp, Trigger *ve diğerleri* içinde, 1983 [0D]: 106). Ancak Eski Krallık'ta da görüldüğünden, Mısır'ın arazi sahipliği sisteminde köklü bir değişiklik yapıldığı anlamına gelmez. Vergi ve harç tahsilatında uygulanan sıkı denetim Brooklyn papirüsünde (Erken XIII. Hanedanlık; Hayes 1955) kesin bir dille ifade edilmektedir: Merkezi otorite tarafından gerekli görülen çalışma yükümlülüklerini yerine getirmedikleri için devlet çiftliklerine ve "işçi kamplarına" gönderilen Mısırlıların listesinin yer aldığı "hapishane kaydı" özetlerini içerir. Böyle bir denetimi

başarıyla yürütebilmek için, asayişi sağlama ve etkili kılma açısından hatırı sayılır bir ilerleme kaydedilmiş olmalıydı.

Mısır ülkesinin dışı

Mısır'ın Nübye ile ilişkileriyle ilgili bu dönemden kalma veriler boldur (Säve-Söderbergh 1941; Trigger 1976). En etkileyicisi çifte surlu, yüzeyi eğimli, dama tahtası planlı, içinde Mısırlı komutanın evinin de yer aldığı yerleşimi çevreleyen duvar köşelerinde gözetleme kuleleri bulunan dev hisarlar dizisi vardı. Bu muazzam surlar birinci ve ikinci çavlanlar arasında birkaç noktaya dikilmiş dev temellerdi. İkinci çavlan bölgesinde daha sıktılar, birkaç yazıtla birlikte görkemli bir havada uzandıkları yerde daha güneydeki düşmana –büyük olasılıkla merkezi Kerma (üçüncü çavlanın güneyi; Reisner 1923; Hintze 1964) olan krallığa– karşı Mısır'ın güney sınırını temsil ediyorlardı. Oradan çıkarılan III. Sesostris'in çifte sınır yazıtlarında bu açıkça bellidir:

> Yaşayan Horus: Tanrısal Suret; İki Tanrıça: Tanrısal Doğum; Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı: Khakaure, canı bağışlanmış; yaşayan Altın Horus: Varlık; Re'nin canından oğlu, gözbebeği, İki Ülkenin Efendisi: Sonsuza dek ömür-istikrar-sıhhat bağışlanmış Sesostris. 16. yıl, kışın üçüncü ayı: Kral, güney sınırını Heh'te (günümüzde Semna) kurdu:
>
> Atalarımın çizdiği sınırı daha güneye indirdim,
> Bana bırakılan mirası büyüttüm.
> Söz söyleyen ve sözlerini yerine getiren bir kralım,
> Yüreğimin sesi kolumla hayat bulur.
> Fetih için saldırır, başarı için çabuktur,
> Onun yüreğinde plan beklemez.
> Uyruğundakileri düşünür, merhametini esirgemez,
> Saldıran düşmana merhamet etmez.
> Saldırana karşı saldırmaktan çekinmez
> Saldırı durursa, o da saldırıyı keser
> Sorunu layıkıyla çözer.
> Saldırınca durması düşmana cesaret verir
> Saldırmak kahramanlık, geri çekilmek korkaklık

Korkak olan onun sınırdan sürdükleridir.
Nübye halkı söylenenlere kulak verdiği için
Ona yanıt vermek geri çekilmeye zorlamaktır.
Ona saldırırsan, sırtını döner
Geri çekil, saldırıya geçer.
Saygı duyulacak insanlar değil onlar
Sefiller, namertler bunlar.
Haşmetlim gördü bunu, yalan değil.
Kadınlarını tutsak ettim,
Çocuklarını götürdüm,
Kuyuya attım, sığırlarını öldürdüm,
Tahıllarını kestim, ateşe verdim.
Babam benim için yaşarken doğruyu söylerim!
Ağzımdan dökülen sözlerle böbürlenmem.

Haşmetlimin kurduğu bu sınırı koruyacak olan hangi oğlum olursa olsun, o benim oğlumdur, haşmetlilerine doğmuş oğul. Gerçek oğul babasından yana olan, ona can verenin sınırını bekleyendir. Ama onu terk eden, onun uğruna savaşmaktan kaçınan oğlum değildir benim, benden doğmamıştır o.

Haşmetlimin artık haşmetlim tarafından yapılan bir simgesi var, haşmetlimin yaptığı bu sınırda onu korumak, onun uğruna savaşmak için.

(*Ägyptische Inschriften* I: 257-258; *ARE* I: §§653-660; Lichtheim 1973-80 [01] I: 118-120; Parkinson 1991 no. 6)

Arkeolojik malzeme, Nübye'nin birinci çavlandan ikinci çavlana kadar Mısır'ın işgali altında olduğu ve Nübye'nin yerel nüfusunun Mısır uyruğuna girdiği izlenimini doğrulamaktadır. Bu insanlar, muhtemelen Mısırlıların bu maden –altın, bakır, ametist, diorit– zengini bölgede yoğunlaşmış maden ve taş ocağı çalışmalarında gereksindikleri işgücünü karşılıyorlardı. Bazı Nübyeliler garnizonlara yerleştirilmek, orduda hizmet etmek ve asayişi sağlamak üzere doğrudan Mısır kraliyet hizmetine alınırlardı. Mısır'ın işgücü deposu olarak Nübye'nin rolü en az maden kaynakları kadar önemliydi. Geç V. Hanedanlık sırasında aşağı Nübye'de ortaya çıkan ve küçük beylikler oluşturan (bkz. s. 188) Nübyeli "C grubu", XII. Hanedanlığın krallarınca yenilgiye uğratılmış olmalıydı.

Şekil 15 I. Sesostris yazıtı (M.S. Drower'ın izniyle)

Nübye'deki Orta Krallık Dönemi kalelerinde yapılan kazıların önemli bir sonucu da, Mısır'daki müstahkem yerleşmelerin –örneğin Itj-towy ve Doğu Deltası'ndaki kaleler– nasıl bir görünümde olduklarını gözümüzde daha net canlandırmamızı sağlamasıdır (bkz. s. 215).

Mısır'ın Levant ve Sina ile bağlantıları çeşitli kaynaklar sayesinde bilinmektedir. Orta Mısır'daki Beni Hasan'da (Yukarı Mısır'da nom 16; s. 219) bulunan bir mezar resminde, yerel valiye mallar getiren bir şefle yanındakilerin Sina'dan gelişleri görülür (Newberry 1893, levha XXX ve XXXI). Böyle takaslar olasılıkla sık yapılırdı ve bu sığırtmaç gruplarının gerektiğinde otlak bulmak için Mısır'ın sınır karakollarını geçme taleplerinin karşılanmasına yarardı. Olasılıkla bir dizi anlaşmaya dayalı olan, Mısırlı yetkililerle Sina'nın yerel toplulukları arasındaki işbirliğinin arkasında Mısır'ın bu bölgedeki turkuvazdan yararlanma hedefi yatar. Orta Krallık Dönemi'nde Mısırlılar Sina yarımadasında yoğun madencilik yaparlardı, tanrıça Hathor ile çöl tanrısı Soped'e adanan tapınağın yapımı XII. Hanedanlığın başlarında Serabit el-Hadim'de başlamıştı (Gardiner ve Peet 1952-5). Mısır'ın resmi olarak yerli halkı amansızca cezalandırılması gereken "düşman" ve "barbar" kabul etmesi (en açıkça dile getirildiği yer "lanet metinleri", krş. Posener 1940) böyle olumlu etkileşimleri gizleyen zorunlu bir söylemdi.

Filistin'in bazı kesimleriyle ara sıra düşmanlıklar yaşandığına dair birtakım bulgular vardır (Khu-Sobek steli ile karşılaştırın, *ARE* I: §676; Faraq *RdE* 32 (1980): 79-82; Posener *SSEA Journal* 12 (1982): 7-8) fakat bunun bir istisna olduğu düşünülmektedir. "Sinuhe'nin Öyküsü" (Blackman 1932; Lichtheim 1973-80 [OI] I: 222-235) ile gün ışığına çıkan baskın görüş, Mısır'ın çıkarının yakın diplomatik ilişkileri sürdürmekten geçtiğidir. Bu doğrultuda Mısır kuzeyde Kadeş ve Byblos'a kadar yerli hükümdarların saraylarına elçilerini gönderir, böylelikle Levant ve Mezopotamya devletlerinin kapsamlı ticaret ağına dahil olurdu (bkz. bölüm 2d). Mısır'da ele geçirilen bazı buluntuların malzeme ve tarzları, örneğin Tod hazinesi (krş. Porada 1982), Mısır'ın bu devletlerle ilişkide olduğunu göstermektedir.

Orta Krallık edebiyatı

Mısır edebiyatının en verimli ve ünlü dönemi belki de Orta Krallık'tır. XII. Hanedanlık hükümdarlarının kendilerini "meşru" hükümdarlar olarak gösterme ve yayma çabalarının parçası olan "sadakat edebiyatı" (ilk olarak 1956'da Posener tarafından tanımlandı) kategorisi çok çarpıcıdır. Mısırlıların bütün öyküleri içinde en canlısı ve en popüleri olan "Sinuhe'nin Öyküsü"nün bile bu tarzla ilişkili olduğu düşünülmüştür, ama olası değildir (Baines 1982). Özyaşamöyküsü tarzında olan bu öyküde, I. Ammenemes'in nedimlerinden birinin, kralın suikaste uğramasıyla kendini tehlikede hissederek canını kurtarmak için Filistin'e kaçışı, doğru yoldan sapan yerel bir kabile reisinin yanında üne ve servete kavuşması, sonunda I. Sesostris tarafından bağışlanıp Mısır'a dönerek orada ölüp gömülmesi anlatılır. Daha genel anlamda Orta Krallık, dil ve edebiyat alanlarında klasik modeller ortaya koyan bir dönem olarak görülmektedir. Orta Krallık'taki hiyerogliflerin form ve aralıkları hayranlık uyandırmış, bu yazı biçimi kullanıldığı süre boyunca taklit edilmiş, daha sonra da okullarda öğretilmişti (Quirke'ten alıntı Bouriau 1988: 76). Son derece duygulu bir edebiyat metni de ilk kez bu dönemde ortaya çıkan "Arpçinin Şarkısı"dır. Hayatın faniliğinden ve dünya mallarını öbür hayata götürmenin olanaksızlığından söz eder. Mısır'a ün kazandıran bütün gösterişin tersine, şarkılar Mısırlıların ölümden sonraki yazgıları hakkında duydukları belirsizliği gözler önüne sermektedir:

> Kral İntef'in mezar tapınağında yer alan şarkı, arpli şarkıcının önünde doğrulandı:
>
> Mutludur bu iyi hükümdar,
> Ölüm insanca bir kader.
> Atalann zamanından beri,
> Bir kuşak göçer,
> Diğeri kalır.
> Önceden tanrı olanlar mezarlannda uyuyor,
> Kutlu soylular da mezarlarında yatıyor.

(Ne ki) mezarları yapanların,
Yerleri bilinmiyor,
Ne oldu acaba onlara?
İmhotep ile Hardedef'in sözlerini duydum,
Özdeyişlerinin hepsi nakliediliyor.
Ya onların yerleri?
Duvarları dökülmüş,
Yerleri kaybolmuş,
Sanki hiç varolmamışlar!
Oradan gelen olmaz,
İsteklerini söylemezler,
Yüreklerimize su serpemezler,
Biz de gidene dek onların gittiği yere!

Bu nedenle ferah tut yüreğini!
Unutkanlık yarar sağlar,
Yaşadıkça yüreğinin sesini dinle!
Başına mür yağı sür,
Güzel ketenler giy,
Bir tanrıya yakışan yağlar sürün.
Neşeni topla,
Yüreğini sıkma!
Yüreğine kulak ver, mutlu ol,
Yeryüzünde yüreğinin buyurduklarını yerine getir!
Yas günü gelip çattığında
Bezgin Yürekli (yani Osiris) onların ağıtını duymaz,
Ağlayıp sızlamak kimseyi çukurdan kurtarmaz!

Nakarat

Tatil yap,
Bundan bıkma!
Bak, kimse malını öbür dünyaya götüremez,
Bak, giden kimse geri dönmez!

(P. Harris 500; Erman 1927/1966 [01]: 133-134; *ANET*: 467-468; Lichtheim 1973-80 [01] I: 194-7; Parkinson 1991 no. 56)

3e İkinci Ara Dönem ve Mısır'da Hyksos hükümdarlığı (yaklaşık 1720-1550)

Orta Krallık ile Yeni Krallık'ın başlangıcı (XVIII. Hanedanlık (1552/1550)) arasında yaklaşık iki yüz yıl vardır. Mısır tarihinde merkezi otoritenin ülke genelinde denetimi elinden kaçırdığı ve Mısır'ın bazı kesimlerinde bağımsız birimlerin kurulduğu bir başka evredir bu: "Ara" Dönem. Öte yandan Birinci Ara Dönem görece daha sınırlı bir zamana yayılırken (yaklaşık yüz yıl) ve bu süre boyunca ülkenin denetimi için çekişen yerli gruplar arasında aralıklı iç savaşa sahne olurken, İkinci Ara Dönem çok daha uzun sürmüş ve Mısır'ın büyük bölümü son yüzyıl boyunca "Hyksos" adı verilen yabancı hükümdarların egemenliğine girmişti. Dönemin sonuna dek onların egemenliğine karşı Mısırlıların savaştığını gösteren bulgular çok sınırlıdır, ayrıca aralarında uzlaşma, belki işbirliği bile olduğunu düşündürürler. Mısırlıların sonunda onlara karşı başarıya ulaşmasının sonucunda Yeni Krallık'ın doğuşu, Hyksos hükümdarlığını dine karşı ve yıkıcı diye lanetleyen bir zafer söylemiyle anılırdı. Daha ileride söylenen bir halk öyküsü bu olumsuzlayıcı imgeyi yansıtır (Redford 1970). Kronolojik belirsizliklerin yol açtığı ciddi sorunlar ve çağa ait, daha az duygusal kaynakların olmaması dönemin daha dengeli bir tablosunun çıkarılması için gösterilen çabaları baltalamaktadır. Bu bölümde karşılaşılan güçlüklerden bazıları ele alınmaktadır, böylelikle bu çağı anlamakta karşılaşılan sorunlar belirginleşecektir.

Kronoloji

Genel hususlar ve XV. Hanedanlık

Başlıca kronoloji kaynağımız olan Manetho'nun listesi çok karışıktır ve elyazmalarının bozulmuş olması sıkıntı yaratır. Manetho, XII. Hanedanlıktan sonrasını şöyle sıralamaktadır:

XIII. Hanedanlık: 60 Diospolisli (yani Tebli)	= 453 yıl
XIV. Hanedanlık: 76 Ksoisli	= 184 yıl
XV. Hanedanlık: 6 çoban	= 260 yıl
XVI. Hanedanlık: 32 çoban XVII. Hanedanlık: 5 Tebli	= 251 yıl
Hepsinin toplam süresi:	1148 yıl

Bilim adamlarının çoğu XIII. Hanedanlıkta 60 Tebli karşılığında "453" rakamının yanlış yazıldığını düşünür, bunu 153 yıl diye kabul ederler; buna rağmen bu durumda bile bütün bir dönem 848 yıl sürmüş olur ki buna olanak yoktur.

Peki, Torino Papirüsü'nden başka güvenilir bilgiler çıkarabilir miyiz? Ne yazık ki papirüsün bu dönemle ilgili yerleri iyice parçalanmış, bu da kralların olası ardışık tarihlerini yeniden belirlemenin varsayıma dayalı kalacağı anlamına gelir. Papirüsteki kralların en yaygın kabul görmüş sırası şöyledir:

VI.5-VII.26 = 50 kral (Teb, olasılıkla XIII. Hanedanlık) Toplam: kayıp
VII.28-X.13 = 76 kral (Delta, olasılıkla XIV. Hanedanlık) Toplam: kayıp
X.15-20 = 6 "Hyksos" (XV. Hanedanlık) *Toplam = 108 yıl*
(*hq3w h3swt* = "yabancı ülkelerin reisleri")
X.22-29 = 8 kral (XVI.? Hanedanlık) Toplam: kayıp
X.31-XI.14 = 15 kral (Olasılıkla XVII. Hanedanlık) Toplam: kayıp
XI.16-35(?) = 20(?) kral (XVI.? Hanedanlık)
(Roma rakamları sütunları, Arap rakamları sütunlardaki satır sırasını ifade eder)

Buradaki canlandırmada Torino Papirüsü'ndeki bazı kayıtlar Manetho'dakiler ile eşleştirilebilir (yukarıda gösterildiği gibi XIII, XIV ve XV. hanedanlıklar); iki listenin çeliştiği yerde papirüste yazılı olanlar yeğlenmelidir. Ne yazık ki biri dışında (XV. Hanedanlık = 108 yıl) hanedanlıkların hiçbirinin toplam süreleri bugüne dek korunmamıştır. Torino Papirüsü kronolojide birtakım gelişmeler göstermekle birlikte, onun listesinde de XII. Hanedanlığın sonuyla XVIII. Hanedanlığın başı arasındaki döneme yerleştiril-

mesi gereken fazlasıyla krala yer verilir –oysa sabit denebilecek tarihlere dayanarak bu dönem 230 yıldan daha uzun olamaz. İki liste arasındaki şaşırtıcı benzerlik, Manetho'daki "6 çoban" ile Torino Papirüsü'ndeki "yabancı ülkelerin 6 reisi (*hq3w h3swt*)"dir. Bunlar "Hyksos"lardır. M.S. 1. yüzyılın Yahudi tarihçisi Josephus, *Apio Aleyhinde* adlı eserinde Manetho'dan aldığını iddia ettiği, "Hyksos" ile ilişkilendirilen bir öykü anlatır:

> Tutimaios. Hükümdarlığı sırasında hangi sebeple bilmiyorum, tanrının gazabına uğradık; beklenmedik bir anda doğu bölgelerinden gelen ırkı bilinmez istilacılar zafer kazanacakları inancıyla topraklarımıza girdiler. Ana kuvvetleriyle tek bir darbe yemeden onu kolayca ele geçirdiler; ülkenin hâkimlerini alt ettikten sonra şehirlerimizi acımasızca ateşe verdiler, tanrıların tapınaklarını yerle bir ettiler, bütün yerlilere zalimce düşmanlık gösterdiler, kimini katledip kiminin karısıyla çocuklarını köleliğe zorladılar. Sonunda Salitis adında kendilerinden birini kral yaptılar. Sarayı Memfis'teydi, Yukarı ve Aşağı Mısır'dan saygı gördü, en avantajlı yerlerde mutlaka garnizonlarını bıraktı... Sais'te Nil'in Bubastis kolunun doğusunda pek güzel bir yerde bir şehir buldu ve oraya eski bir dinsel geleneğe göre Avaris adını verdi. Burayı yeniden inşa etti, koca surlarla çevirdi... 19 yıl hüküm sürdükten sonra Salitis öldü; tahta ikinci kral Bnon geçti, 44 yıl hüküm sürdü. Onun arkasından Apachnan geldi, 36 yıl 7 ay tahtta kaldı; sonra 61 yıl Apofis, 50 yıl, 1 ay boyunca Iannas; en sonunda da 49 yıl 2 aylığına Assis. İlk hükümdarlar olan bu altı kral Mısırlıların kökünü kurutmaya herkesten daha istekliydiler. Onların ırkına Hyksos, yani "çoban krallar" denirdi; kutsal dilde *hyk* "kral" anlamına, sos da halk dilinde "çoban" anlamına gelir.
>
> (Manetho, Fr. 42)

Bu anlatılanlar Manetho'nun "çobanları" ile Torino Papirüsü'ndeki "*hq3w h3swt*" arasında eşitlik olduğu savını doğrulamaktadır; belli ki Mısır terimi "Hyksos" olarak çarpıtılmış ve Josephus tarafından fonetik benzerlikler nedeniyle yanlış yorumlanmıştır. Öyleyse XV. Hanedanlığın sayıları altıya varan, toplam hükümdarlık süreleri 108 yılı bulan "yabancı ülkelerin hükümdarlarından" oluştuğunu kesinlikle söyleyebiliriz.[6]

Tablo 14 İkinci Ara Dönem'in kronolojisi

Yukarı Mısır	*Orta Mısır*	*Aşağı Mısır*
	XIII. Hanedanlık (1785/1783-yaklaşık 1648)	
		XIV. Hanedanlık (yaklaşık 1720-yaklaşık 1648)
XVII. Hanedanlık (yaklaşık 1648-1552)	XV. Hanedanlık ("Hyksos") (yaklaşık 1648-1540)	
Kamose	ve "XVI. Hanedanlık" (yaklaşık 1648-1540?)	
	XVIII. Hanedanlık	
	Amose 1552-1527 (veya: 1550-1525)	

(Yeniden düzenleme, Beckerath 1984)

Yeni Krallık'tan kalma birkaç metinde Hyksos Hanedanlığından söz edilir: İlk ve en önemlileri, iki Kamose steli ile XVIII. Hanedanlığa tarihlenen (Smith ile Smith 1976) ilk stelin kopyası olan Carnarvon tabletidir. Aslında Kamose XVII. Teb Hanedanlığının son hükümdarıydı; stellerin üstüne Teb kralının kuzeye doğru ilerlemesini ve Delta'nın doğusundaki Hyksos başkenti ve kral Apofis iktidarının merkezi Avaris'e saldırısını kaydetmişti (metin sonradan Mısır okullarında kopyalanmıştır). İkinci metin, Amose'nin ordusunda asker ve donanma kaptanı olan, çeşitli savaşlarda kralına eşlik eden Ebana'nın oğlu, Amose'nin (XVIII. Hanedanlığın ilk kralıyla adaştılar) mezarındaki özyaşamöyküsüdür. Anlattığı ilk sefer Avaris'e yapılan saldırıdır, onu Güney Filistin'de Hyksos'a karşı genişleyen savaş izler (*Urk.* IV 1-11; *ARE* II §§1-16, 38-39, 78-82; *ANET*: 233-234; Lichtheim 1973-80 [OI] II: 12-15). Orta Mısır'da (nom 16) Beni Hasan (Speos Artemidos) yakınında bir tapınağın ön cephesinde bulunan ve Kraliçe Hatşepsut'un yazıtı olan üçüncü metin, Hyksos'lara daha genel bir gönderme yaparak onları *ma'at* karşıtı olarak tanımlar ve nasıl kovulduklarını dile getirir (Gardiner 1946a; *ANET*: 230). Sonuncusu, I. Sallier Papirü-

sü (XIX. Hanedanlık), Hyksos kralı Apofis ile Kamose'nin selefi Sekenenre'nin tutuştukları –tahmin edileceği üzere Hyksos hükümdarının yenik düştüğü– fikir ve hakaret savaşını gösteren bir halk öyküsüdür (Erman 1927/1966 [OI]: 165-167; Gardiner 1932: 85-89; *ANET*: 231-232; Simpson 1972 [OI]: 77-80). Bu belge XV. Hanedanlığın sonunun XVII. Hanedanlığın son ve XVIII. Hanedanlığın ilk kralı tarafından getirildiğine işaret eder. Hyksosların kovulmaları yaklaşık 1540 yılında tamamlanmış görünmektedir (Vandersleyen 1971). XV. Hanedanlık için 108 yıl toplamını kullanarak geriye doğru hesaplarsak "Hyksos" Hanedanlığının başlangıç yılı olarak 1648'e varırız. Yine de XII. Hanedanlığın sonu (1786) ile XV. Hanedanlığın başlangıcı arasında 138 yıllık bir boşluk kalır, Torino Papirüsü'ndeki düşük rakamlarla bile yüz elli kadar kralın hüküm sürdüğü bir zaman aralığıdır bu. Bu kralların pek çoğu birbirleriyle eşzamanlı hüküm sürmüş olmalıdır; sorun ne zaman ve nerede olduğunu saptamaktadır.

XIII. ve XVII. Hanedanlıklar

XIII. ve XVII. Hanedanlıkların ikisi de "Tebli" diye nitelenir. Birini diğerinden ayıransa, göründüğü kadarıyla, XIII. Hanedanlık krallarının kendilerini merkezi Itj-towy (Lişt; bkz. s. 215) olan bütün Mısır'ın kralları olarak görmeleri (çoğu zaman öyleydiler), XVII. Hanedanlık hükümdarlarının denetim alanlarının ise Teb merkez olmak üzere en fazla Koptos'tan Asvan'a kadar "güneyin öncüsü" olan bölgeyle sınırlı olmasıydı. Kamose steli, Carnarvon tableti ve I. Sallier Papirüsü XVII. Hanedanlığın son iki kralı Kamose ile Sekenenre'yi XV. Hanedanlık kralı Apofis'in çağdaşları olarak gösterirler, XVII. Hanedanlığın bütün krallarının iktidarı Mısır'ın güneyiyle sınırlı görüldüğünden, on beş Tebli kral olsa olsa XV. Hyksos Hanedanlığının çağdaşıdır belki de. Teb'deki mezar bulguları ışığında XVII. Hanedanlığa daha çok kral eklenmesi gerekebilir (Winlock 1924; Beckerath 1984). Hükümdarlıklarının süresi ortalamaya vurulduğunda epey kısa olabilir –şimdilik çözümü olmayan bir sorun.

XIII. Hanedanlıkla ilgili güçlükler daha da çoktur. Manetho'da kral adı korunmamıştır, Torino Papirüsü'nde birkaç tane vardır, az sayıda başka kaynaklar (Karnak krallar tablosu ve XXII. Hanedanlıktan bir rahibin Memfis kökenli soyağacı (Beckerath 1984)) ise Torino Papirüsü'nde yer alanlardan bazılarıyla aynı olabilen ya da eklenmesi gereken daha çok isim vermektedirler. Toplam süre de, pek çok hükümdarlığın süreleriyle ilgi veriler de kayıptır; Manetho'nun 453 yıl olarak verdiği toplam sürenin yanlış yazıldığı düşünülmektedir. Onun verdiği bu rakamı 153 diye düzeltmek işe yaramakla birlikte, bu sadece akla uydurmak için yapılan bir hamledir; hiçbir tarih kaynağında hanedanlığın ne kadar sürdüğünü gösteren bilgi yer almaz. XIII. Hanedanlık hükümdarlarının çoğu Tebliydi ve ilk elli yıl kadar Mısır XII. Hanedanlıktakinden pek farklı sayılmazdı, denetim altında tuttuğu topraklar da aynı büyüklükteydi. Anlayabildiğimiz kadarıyla XII. Hanedanlıktan farkı, hanedanlık içinde aile ilişkilerinin olmamasıdır, oysa XII. Hanedanlık kralları sıkı aile bağlarıyla bağlıydılar. XII. Hanedanlığın çökmesi kraliyet içinde halef krizine işaret eder, çünkü son hükümdar Sobeknefru adındaki bir kraliçedir. Hyksos Hanedanlığı 1648 yılında başladığı ve daha ileriki tarihli bulgular onun Mısır'da denetim altında tuttuğu alanın Koptos'a kadar uzandığını, dolayısıyla Itj-towy çevresini de kapsadığını gösterdiği için XIII. Hanedanlığın 1648 yılında bu önemli başkentin denetiminin elden kaçırılmasıyla birlikte sona erdiğini düşünmemiz gerekir (krş. Horemkhauf steli, Hayes 1947; Lichtheim 1973-80 [OI] I: 129-130). Mekanik sayılabilecek bu çözüm, 1786 ile 1648 yılları arasında tahta geçmiş kralların sayıca çok oldukları anlamına gelir. Oysa buna olanak yoktur. Hükümdarlık süreleriyle ilgili bulgular (saklanmışsa) bazı kralların çok kısa süre (bir yıldan az) tahtta kaldığını göstermektedir. Bir başka özellikleri de geçmişlerinin oldukça çeşitli olmasıdır: Bazısı asker, bazısı yabancı kökenli ailelerden gelir, anlaşılan çoğu kraliyet ailesinden, hatta saray çevrelerinden bile değildi (Van Seters 1966). Bunun uyandırdığı izlenim krallık gibi can alıcı bir mevkide olağanüstü bir istikrarsızlık olduğudur, bugüne dek hiç kimse bu durumu doyurucu bir biçimde açıklayamamıştır. Fakat buna karşı bürokrasinin yüksek kademeleri içerisindeki ha-

tırı sayılır sürekliliği saptamamız gerekir. Buysa, tahta geçen kimselerdeki hızlı değişiklikleri dengelemiş, belli bir siyasal istikrarı korumaya yardım etmiş olmalıdır.

XIV. ve XVI. Hanedanlıklar

Manetho, XIV. Hanedanlığın 184 yıl boyunca hükmeden yetmiş altı Ksoisli kraldan oluştuğunu anlatır. Firavunluk dönemi boyunca tümüyle önemsiz görünen, sonradan da özel bir öneme sahip olmayan bir yerdir Ksois. Öte yandan Manetho'nun geldiği kasaba olan Batı Deltası'ndaki Sebennytos'a yakındı. Bundan dolayı bilim adamları, Manetho'nun doğduğu yeri onurlandırmak için böyle bir ifadeye başvurduğunu, aslında kralların Delta bölgesine dağılmış olduklarını ileri sürmüşlerdir (Beckerath 1984). Torino Papirüsü'ndeki hükümdar dengi isimler oldukça tuhaftır: Yaklaşık üçte birinin belki de uydurma diye silinmesi gereken "lakabı" yer alır. Böylece elimizde elli kadar kral kalmaktadır, bunların Delta'da birbirleriyle eşzamanda hüküm süren irili ufaklı yerel hanedanlık dizileri oluşturduklarını gözümüzün önüne getirmeliyiz. Peki kronolojik açıdan bu küçük krallık düzeni evresini nereye yerleştirmemiz gerek? Bulgular çok karışık ve farklı yorumlara açıktır. En akla yatkın savlar (kanımca) döneme ilişkin titiz çalışmasında Beckerath (1984) tarafından ileri sürülenlerdir. İlk Delta hanedanlıklarından biri (Nehesi/XIV. Hanedanlık) Avarisli tanrı Seth'e anıtlar adamıştı; daha sonraki bir metin (II. Ramses'in "400 Yıl Steli"; Montet 1933; *ARE* III §§538-542; *ANET*: 252-253) yaklaşık 1320 yılında Avaris'te Seth tapınağının kuruluşunun dördüncü yüz yılı anısına yazılmıştır; demek ki tapınağın kurulduğu tarih yaklaşık 1720 yılıdır. Bu iki bulgu da aynı olaya gönderme yapıyor olabilir; diğer bir deyişle, XIV. Hanedanlıkta Nehesi yaklaşık 1720'de Avaris'te Seth tapınağının kurulmasına önayak olmuştu. Buna karşılık XIII. Hanedanlık krallarının Aşağı Mısır'ın denetimini kaybettikleri yılın da yaklaşık 1720 olduğu düşünülür. Manetho'nun, IV. Sobehotep'in yalnızca Memfis'ten güneye doğru hüküm sürdüğünü belirten ifadesi ve bu krala ait (selefi Neferho-

tep'in tersine) Delta'da hiçbir anıt bulunmaması da bunu doğrulamaktadır. Seth tapınağı Delta'daki bağımsız beyliklerin kuruluşunu simgeliyor olabilir. Öyleyse XIV. Hanedanlık 1720 yılında başlamış demektir. Bu gelişme, merkezi kraliyet iktidarındaki ciddi aşınmanın başlangıcına işaret eder. Deltadaki küçük krallıkların Hyksos denetiminin kuruluşundan sonra ayakta kalmış olmaları olası değildi, ne de olsa güçlü Hyksos krallarının (XV. Hanedanlık) önemli kraliyet merkezlerinden biri Avaris'ti. Demek ki XIV. Hanedanlığın sonu yaklaşık 1648 yılına denk gelmektedir.

Manetho'nun XVI. Hanedanlığında "otuz iki çoban kral" bulunur –öyleyse bir anlamda Hyksoslar ile ilişkili, ama ana Hyksos hanedanlığından ayrıdırlar. Belki de onları Torino Papirüsü'ndeki sekizli ve yirmili(?) gruplarla eşleştirebiliriz. Kralların isimleri kayıptır, olasılıkla tutarlı bir hanedanlık oluşturmamışlardı. Dolayısıyla XV. Hanedanlığın uyruğunda ve onlarla çağdaş hükümdarlar diye görülebilirler. Bokböceği biçimli mühürlerden bazılarında kral adları bulunduğu anlaşılmış, ancak bunların bilinen hangi krala ait oldukları saptanamamıştır; olasılıkla bu hanedanlıkta yer alan veliaht prenslere aittirler. Böyle *scarabeus*'lara Filistin'in güney ve iç kesimlerinde de rastlanır, bu da en azından bazı Hyksos beyliklerinin bu alana yayıldığına işaret eder (Weinstein 1981: 8-10).

Hyksoslar ve Mısır

Bu kronolojik düzenleme (bkz. tablo 14) Mısır'daki siyasal iktidarın kademeli ve kapsamlı parçalanmasının, sonunda Mısır kökenli olmayan, Mısır'ın büyük bölümünü denetleyen, Filistin'dekilerden bazıları da içinde olmak üzere birkaç yerel reise egemen olan kapsayıcı kraliyet iktidarının oluşumunun resmini çizmektedir. Koşulların nasıl böyle geliştiği ve "yabancı hükümdarların" nereden geldiği belirsizliğini korumaktadır (Bietak 1987). Birtakım arkeolojik veriler Mısır ile Filistin arasındaki etkileşimin bu dönemde çok yoğun olduğunu düşündürür, ancak bu tek başına Hyksosların kökenlerini belirlemeye yardımcı olmaz (Van Seters 1966; Dever

1985). Hyksos kraliyet adları filolojik çözümlemelere de başarıyla direnmişler, böylece araştırmanın bu boyutu kuma saplanmıştır. Kamose stelinde Apofis'in "Asyalı" ve "Retenu'lü adam (Levant karşılığında kullanılan genel bir terim)" sıfatları Hyksosların Levant ile ilişkilendirildiğine işaret etse de, belirsizlik sürmektedir. Bugün Doğu Deltası'ndaki Tell ed-Dab'a yerleşmesinde (Bietak 1975; 1981/1986) yürütülen çalışma umut vaat edici bir gelişmedir. Tell ed-Dab'a bir Mısır kenti içerisinde Levant'la bağlantılara ve Mısırdışı mezar biçimlerine sahip Mısırlı olmayan bir nüfus topluluğunun giderek büyüdüğünü ortaya koymaktadır. 17. yüzyıl sonlarında XV. Hyksos Hanedanlığının Mısır'ı denetimine soktuğu dönemde bu yerleşim alabildiğine büyümüştü. 1991-2 mevsiminde yapılan şaşırtıcı bir keşif bezekli fresk parçalarıydı, üslupları, teknikleri ve motifleri bakımından Girit ve Thera'dan bildiğimiz Minos duvar resimleriyle benzerlikleri tartışılmaz ölçüde belliydi (Bietak 1992; Hankey 1993). 1992-3 arasında Minos tarzı başka resimler de ortaya çıkarıldı. Bunların ne anlama geldiğini yorumlamak artık olanaksız: Yoksa Hyksos hükümdarlarından biriyle evlenen Egeli bir prenses miydi? Böyle duvar resimleriyle motifleri Doğu Akdeniz'de sanıldığından daha mı yaygındı (Niemeier 1991)? Bu sorulara ileriki yıllarda da yanıt aranacak ama bu hiç de kolay değil.

Tell ed-Dab'a, Hyksos ile en yakından ilişkili merkez olan Avaris yerleşiminin bir parçasıydı. Bu, enikonu kesin ve hemen herkes tarafından kabul edilmiş bir husustur. Çevrenin dikkatle araştırılması ve Kamose stelindeki tasvirler, şehrin her iki yakasının suyla (yani Nil'in kollarıyla, bkz. Smith ve Smith 1976) korunduğunu gözler önüne serer. Bağlar yakındı, konutlar vardı ve surlarla çevrili bir kale şehre hâkimdi. Kamose, bu sağlam kaleyi stelinde canlı bir biçimde yansıtıyor:

> Sarayının tepesinde mazgallarının ardından ırmak kıyısına bakan kadınları gözüme çarptı, beni görünce kılları kıpırdamadı - duvarlarındaki gözetleme deliklerinden bakarken yuvalarından bakan genç kertenkeleler gibiydiler...
>
> (Smith ve Smith 1976: 60)

Avaris'in bir de limanı vardı; burası ırmak trafiğinin depolama yeri olarak hizmet veren, daha çok güneye gönderilecek ticari malların bekleme alanıydı. Kamose şehre saldırdığında limanda demir atmış ve içleri laciverttaşı, gümüş, turkuvaz, tunç balta, banağacı yağı, tütsü, içyağı, bal ve türlü kereste çeşitleriyle dolu 300 Retenu gemisi bulmuştu. Bu liste Mısır'ın olağan koşullarda Doğu Deltası boyunca hareket eden geleneksel ticaret bağlantılarının (Levant, Sina, Byblos, Kızıldeniz) tümüyle Hyksosların eline geçtiğini göstermektedir. Teb'deki Mısırlı kralların Hyksoslar ile ilişki kurmadan böyle mallara ulaşmalarına olanak yoktu.

Mısır'daki Hyksos denetiminin ne kadar bir alana yayıldığı hâlâ tam olarak bilinmememektedir (Bourriau, baskı aşamasında). Ortaya atılan görüşler Tebli kralların uyruk konumunda olduğu en azından Asvan'a kadar geçici bir Hyksos hükümdarlığı yaşandığıyla (Helck 1968 [0D]: 134; Habachi 1972) Hyksos'un denetiminin asla Orta Mısır'ın ötesine geçmediği varsayımları arasında gider gelir (Beckerath 1984: 148). Bulgular kuzeye doğru oldukça ağır adımlarla yayılmanın bir tek Teblilerin denetiminde söz konusu olduğunu, XVII. Hanedanlık krallarının sonunda Koptos ve Abydos'ta garnizonlar kurmayı başardıklarını düşündürmektedir (Franke 1985). Tebli krallar da bir noktada Teb'in 32 km kuzeyindeki Deyr el-Ballas'ta kraliyet konutu (ya da askeri karargâh) kurmuşlardı (Lacovara 1990). Ama bu Teb'in daha önceden doğrudan Hyksos hükmüne girmiş olduğu anlamına gelmez. Teblilerin yayılması kralların toprak edinme hırslarının arttığının göstergesidir, Kamose ve Amose'nin çıktıkları göz alıcı seferlerde bu hırs enikonu bellidir. Çömlek bulguları da Mısır'ın tamamının Hyksos denetimine girdiği savını çürütür (Bourriau, baskı aşamasında).

Hyksos'ların denetimi altına girmediği kesin olan bir yer varsa o da Nübye'dir. Olasılıkla Kuşi Krallığı'nın siyasal merkezlerinden biri olan Kerma'da çok sayıda Hyksos mührü bulunmuştur (Kemp'ten alıntı Trigger *ve diğerleri* 1983 [0D]: 160-173). Bu krallığın maddi refahı İkinci Ara Dönem boyunca büyük ölçüde gelişmiş (Trigger 1976: 82-102), belki de kuzeye doğru en azından ikinci çavlana dek uzanmış olabilirdi. Kerma'daki Hyksos mühür-

leri ve Filistin'deki çömlek buluntuları (Tell el-Yahudiye kapları) Nübye ile Aşağı Mısır hükümdarları arasında gelişen ticari ilişkilerin kanıtıdır. İkisi arasındaki yakın ilişkiler, birbirlerini eşit siyasal konumda gören iki güç arasındaki ittifakın kanıtı olan Kamose metni tarafından da desteklenmektedir (Smith ve Smith 1976). Kamose stelinde seleflerinin attığı bu adımlara rağmen Tebliler XVII. Hanedanlığın sonlarında Cusae'nin (Orta Mısır'da Hermopolis yakınları) güneyindeki bölgede sınırlı kalmışlardı. Fakat Kamose'nin üçüncü yılında Teb'in güneyinde koşullar kesinliklikle değişmişti: Kamose, Nübye kralına saldırarak ikinci çavlandaki Buhen'i denetim altına aldı. Bu sayede Teb ek işgücüne ve olasılıkla Nübye'nin zengin maden kaynaklarına ulaşmıştı. Dolayısıyla Kamose'nin hükümdarlığının sonunda Tebliler bölgenin sınırlarını Hermopolis'e kadar genişletmiş, Aşağı Mısır'daki üstünlüklerini kurmuş ve artan güçlerini Avaris'e saldırıp çevresine korku salarak kanıtlamışlardı.

Hyksos denetiminin Mısır'ın ne kadar kuzeyine ulaştığı da belirsizdir. İki bulgu fikir verse de kuşkuludur. İlki, Kamose'nin Hyksos kralı Apofis'e, "Retenu'lu büyük adam" demesidir, bunun anlamı Levant'ın bazı kesimlerine hükmetmesi olabilir. İkincisi, Ebana'nın oğlu Amose'nin (bkz. s. 230) Gazze'nin güneydoğusundaki Hyksos kalesi Şaruhen'in (Tell el-Accul?) kuşatılmasıyla Avaris'in çöküşünün ardından Kral Amose'yi tasvir etmesidir. Filistin'in güneyi ve iç kesimlerindeki, üzerlerinde Hyksos krallarının adları bulunan scarabeus buluntuları da onların bölgedeki varlıklarını doğrulamaktadır (bkz. s. 234). Mısır ile Filistin arasındaki çok yakın ilişki, buradaki bazı kentlerin XV. Hanedanlığın "Büyük Hyksos" hükümdarlarına haraç ödemeleri anlamına gelebilir; belki Hyksoslar da ("XVI. Hanedanlık") Mısır'da benzer bir siyasal modeli benimsemiştir. Kamose stelinin Mısır'da bulunan Avaris'teki Hyksos kralının uyruğuna girmiş ama bir ölçüde özerklik edinmiş yerel hanedanlıklara gönderme yaptığı su götürmez.

Gözle görülen gerçekler dışında Mısır'daki Hyksos hükümdarlığı hakkında bir fikir edinmek çok zordur. Kökenleri, dil akrabalıkları ve iktidarı ele geçirişlerine yol açan süreç bilinmezliğini ko-

rumaktadır (öte yandan onların "Kenanlı" olduklarını kabul edenler çoktur). Hyksoslara karşı yürüttükleri başarılı savaşın sonucunda iktidara gelen Yeni Krallık'ın sonraki hükümdarlarının yaydığı bir fikri, Hyksosların Mısır'daki dinsel ve siyasal kurumları bilerek ayaklar altına aldıkları ve Mısırlı nüfusun onlardan nefret ettiği fikrini reddetmek gerekir. Bugüne dek varlığını korumuş döneme ilişkin yazıtlar Hyksos krallarının Mısır kralları tarafından kullanılmış standart unvanları benimsediklerini ve Mısır kraliyet kurallarına uygun olarak "Re'nin oğlu" adını aldıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Mısırlılar Hyksos sarayında yüksek rütbeli memur (örn. hazinedar) olarak hizmet ederlerdi; Hermopolis'in yerel hükümdarı Pepi'nin Mısırlı ve sadık bir Hyksos uyruğu olduğu kesindi; Kral Amose'nin de belki de Hyksos taraftarı olan bir Mısırlı tarafından başlatılan ayaklanmalarla başa çıkması gerekmişti. XXII. Hanedanlığın Memfisli rahibinin soyağacında (bkz. s. 232) ataları Hyksos krallarına hizmet eden kimseler olarak sıralanmakta, bu da Hyksoslar hakkında Teb'de üretilen rivayetlerin Kuzey Mısır sakinlerince tamamen paylaşılmadığını düşündürmektedir. Mısır matematiği konusundaki bilgimizin başlıca kaynaklarından biri olan büyük Rhind matematik papirüsü (Robins ve Shute 1990), tıpkı Khufu'nun sarayında geçen öykülerin yer aldığı Westcar Papirüsü gibi (bkz. s. 191), Apofis'in hükümdarlığı sırasında kopyalanmıştır. Görünen o ki, daha erken tarihli Orta Krallık arşivleri de koruma altına alınmış, yazıcılar standart Mısır geleneklerine göre eğitilerek yeni hükümdarlarının hizmetinde becerilerini göstermeyi sürdürmüştü. Hyksos kralları, yabancı olsalar da kabul görmüş hükümdarlar olarak Torino Papirüsü'nde de yer bulmuştur. Bu kanıt zayıf ve taraflı olarak değerlendirilebilir, ama Hyksos hükümdarlığının yabancı olmasına rağmen geniş kabul gördüğünü ve hükümdarların Mısır'ın kültürel ve siyasal sistemiyle akla yatkın bir biçimde bütünleştiğini göstermeye yetecek kadar ipucu vardır.[7]

İKİNCİ AYRIM

BÜYÜK DEVLETLER
(yaklaşık 1600-1050)

IV

İmparatorluk Düzeninde Mısır: Yeni Krallık (1552/1550-1069)

Yeni Mısır Krallığı (XVIII.-XX. Hanedanlıklar), Mısır'ın en görkemli, en zengin ve en güçlü olduğu dönemdir. İmparatorluk içerisinde siyasal kaymalar, hanedanlık krizleri ve ara sıra aksamalar görülmekle birlikte, bunlar Mısır'ın güneyde Sudan'ın kuzeyinden Suriye'nin güneyine ve kuzeyde Lübnan'a uzanan alabildiğine geniş bir alana yayılmış gücünü kökünden sarsmaya yetecek kadar uzun süreli olmamışlardı. Mısır kurumsal, askeri ve ekonomik bakımdan olağanüstü esnek bir yapıya sahip olduğunu kanıtlamıştı, bu nedenle büyük bir devlet olarak onun çöküşünü getiren etmenleri belirlemek pek kolay değildir. Her türlü kaynağın zengin olduğu bir dönemdir bu: Devlet görevlilerine ait çok uzun kraliyet yazıtları ve özyaşamöyküleri; XX. Hanedanlıktan kalma icar, tahıl fiyatları ve mahkeme tutanakları gibi toplumsal tarihin önemli yönlerini gözler önüne seren en ayrıntılı belgelerden bazıları. Mısır'ın en tanınmış anıtları da bu döneme tarihlenmiştir, örneğin Ebu Simbel'deki (Nübye) büyük tapınaklar, Karnak (Teb), Abydos ve Medinet Habu (batı Teb). Yeni Krallık'tan kalma buluntular manşetlerde yerini almıştır: Bir heykeltıraşın atölyesinde Neferti-

ti'nin güzel başının bulunduğu el-Amarna kent yerleşmesi (antik Akhetaton); Tutankamon'un mezarından çıkan zengin hazineler (Reeves 1992b); daha yakın zamanda da Sakkara'da bulunan Horemheb'in kişisel mezarı. Bu dönemde Mısır'a hâkim olmuş en tanınmış hükümdarlardan bazıları şunlardır: Kraliçe Hatşepsut, III. Tutmosis, Akhenaton, II. Ramses. Zenginlik ve ihtişam bakımından Mısır tarihinin rakipsiz bir evresi yaşanmıştır.

4a Kronoloji ve kaynaklar

Yeni Krallık kronolojisi temelinde iki astronomik tarihe dayanır: Biri III.Tutmosis'in, diğeri de II. Ramses'in krallığı. Ancak kesin kronoloji ve hükümdarlıkların süreleri konusunda anlaşmazlıklar vardır (Krauss 1985; Helck ve Kitchen'dan alıntı Aström 1987-9 [0O]. En temel farklılıklar III. Tutmosis (ya 1490 ya da 1479) ile II. Ramses'in tahta geçiş (ya 1290 ya da 1279) tarihlerinde görülmektedir. Bugün bunu kesin olarak belirlememize olanak yok; yaygın görüşe göre daha erken tarihler kabul edilir, yine de birkaç bilim adamı artık daha geç tarihleri geçerli görme eğilimindedir (bkz. tablo 15-17) Bense düşük tarihleri yeğliyorum, fakat çok somut belirsizlikleri göz önüne alınca, özellikle biraz daha yüksek tarihler ders kitaplarında yaygın olarak kullanıldığı için ortada olan bütün seçenekleri göstermek zorunda kaldım. *CAH*'nin gözden geçirilmiş baskısında yer alan daha yüksek tarihler (III. Tutmosis'in tahta çıkışı: 1504; II. Ramses'in tahta çıkışı: 1304) çoğu bilim adamı tarafından artık bırakılmıştır. Kronolojik göstergelerle ilgili ve artık hemen herkesin karşı çıktığı bir öneri de ortak hükümdarlığın Erken XVIII. Hanedanlığa kadar süregelen bir uygulama olduğu görüşüdür (Aldred 1968). Geniş kabul gören ortak hükümdarlıklar şunlardır: a) Hatşepsut ve III. Tutmosis arasında, alışılmadık bir durumu temsil eden ortaklık (bkz. s. 249-251); Smenkhare ile Akhenaton arasındaki ortaklık. İkincisiyle ilgili Smenkhare'nin hükümdarlığının Akhenaton'un saltanatı içerisinde yer aldığını düşünenler (Aldred 1968; Kitchen, alıntı Aström 1987-9 içinde [0O] ile onun Akhenaton'un ölü-

münden bir yıl sonra kendi başına hükümdar olduğunu kabul edenler (Helck 1968 [0D] arasında görüş ayrılığı söz konusudur. Horembed'in saltanatının kesin süresi de önemli bir tartışma konusudur, ortaya atılan görüşler on altı yıl kadar düşük bir tarih ile (Helck, Aström 1987-9 içinde [0O]) otuz yıl gibi yüksek bir tarih (Kitchen Aström 1987-9 içinde [0O]), arasında değişir.

Tablo 15 Erken XVIII. Hanedanlık: Kronoloji

	CAH	*alışılmış*	*düşük*
Amose	1570-1546	1552-1527	1550-1525
I. Amenofis	1546-1526	1527-1507	1525-1504
I. Tutmosis	1525-*yak.*1512	1507-1494	1504-1491
II. Tutmosis	*yak.*1512-1504	1494-1490	1491-1479
III. Tutmosis	1504-1450	1490-1469	1479-1425
Hatşepsut	1503-1482	1490-1469	1479-1458
II. Amenofis	1450-1425	1438-1412	1425-1398
IV. Tutmosis	1425-1417	1412-1403	1398-1390

Kaynaklar boldur. Siyasal tarihi yeniden çizmemize olanak tanıyan belgeler ise, çoğu zaman olduğu gibi yetersizdir. Söz edilmeye değer tek "tarihyazım metni" Karnak'taki tapınağın duvarlarına yazılmış olan "III. Tutmosis'in Yıllığı" (*Urk.* IV 645-667), seferler sırasında tutulan günlüklere dayanır. Kraliyet metinleriyse, daha alışıldık biçimde vergi muafiyetlerini bildiren (örn. I. Seti tarafından yayınlanan Nauri kararları (Grifftih 1927)), vergi tahsilatıyla ilgili yanlışlıkları düzelten (örn. Horemheb'in fermanı (Kruchten 1981), ya da kraliyet politikasının hedeflerini tekrarlayan (örn. Tutankhamon'un restorasyon steli (Bennett 1939)) fermanlardır. Bazı kraliyet yazıtları kült vakıflarını (örn. IV. Tutmosis'in rüya stelini (*Urk.* IV 1539-1543)) yüceltir, kraliyet ordusunu ve avcılık becerisini (örn. II. Amenofis'in sfenks steli (*Urk.* IV 1276-1283)) över ya da inşaat faaliyetlerini (örn. III. Amenofis'in steli (*Urk.* IV 1646-1657; Akhenaton'un sınır steli (*Urk.* IV 1981-1990)) anlatır. Kimi de (bazıları destan şeklinde yazılmıştır) askeri zaferleri kutlar: Örneğin, II. Ramses'in Kadeş Savaşı (Kitchen

1968-: II 2-124); Merneptah'ın Libya zaferi (Kitchen 1968-: IV 12-19); III. Ramses'in "deniz kavimleri" karşısında elde ettiği yengi (Edgerton ve Wilson 1936). Devlet memurlarıyla askerlerin mezarlarındaki eşi bulunmaz özyaşamöyküleri, siyasal tarih ve yönetim yapıları hakkında pek çok ayrıntıyı açıklamaktadır (örn. Rekhmire (*Urk.* IV 1986-1093), Ebana'nın oğlu Amose (*Urk.* IV 1-11), Amenemhab (*Urk.* IV 889 vd.), Senenmut (Teb Mezarları no. 71 ve 353, Meyer 1982)). Belgelenen siyasal skandallardan biri, ihtiyarlayan III. Ramses'i öldürüp tahta oğullarından birini çıkarma girişimiydi; pek çok devlet görevlisinin, kraliçenin ve oğlunun karıştığı olayla ilgili kraliyet buyruğuyla yapılan duruşmalar ve verilen cezalar (idam, intihara zorlama, yüzün kesilmesi) iki geniş papirüs tomara kaydedilmişti (de Buck 1927). Dönemin en sonuna tarihlenen "Venamun Raporu" (Gardiner 1937: 61-76) ilginç bir metin olmakla birlikte sınıflandırılması zordur. Teb'den Byblos'a kutsal Amon barkası (büyük yelkenli tekne) için kereste almaya gönderilen Venamun adlı bir adamın resmi raporu olarak yazılmıştır; bu görevde karşılaştığı sarsıcı olayları ve korkunç engelleri anlatır. Çizdiği Mısır tablosu, adından başka her şeyi bölünmüş, temsilcilerine hakaret edilecek ve herkesin önünde küçük düşürülecek kadar siyasal saygınlığını yitirmiş bir ülkeyi göstermektedir. Bu gerçekten Venamun'un, belki de sağ salim evine döner dönmez allayıp pulladığı görev raporuna dayanarak mı hazırlanmıştı? Yoksa bu metin gülünç senaryolar yaratmak için abartıya kaçmış tümüyle edebi bir kurgu muydu? Yanıt vermek güç; ne ki benimseyeceğimiz görüş tarihsel durumu gözümüzde nasıl canlandırdığımızı etkileyecektir. Metnin parçalarına ayrılmış olması (sonu kayıptır) sorunu daha da şiddetlendirir. 1269'da (1258) II. Ramses ile Hatti'li III. Hattuşili arasında yapılan (bkz. 4d ve 5d) ve iki devlet arasında aralıklı çatışmalarla kesintiye uğrayarak yaklaşık iki yüz yıl süren antlaşma Mısır'ın dış ilişkilerine yönelik en tanınmış metinlerden biridir. Sık rastlanmayan bir durum olmakla birlikte antlaşmanın hem Hitit hem de Mısır dilindeki metinleri bulunmuştur. Ayrıca, büyük ölçüde Teb'deki yoğun kraliyet inşaatı programlarının ve Orta Mısır'da kısa ömürlü de olsa yürütülmüş ünlü el-Amarna (Akhetaton) kraliyet merkezi kazılarının sonucunda, daha önceki-

lere göre bu dönemdeki sarayların ve seçkin kimselerin konutlarının görüntüsü hakkında çok daha fazla bilgiye sahibiz.

Mısır'ın Güney Levant'taki denetimine ilişkin bilgilerimizin başlıca kaynağı "Amarna Mektupları"dır (EA, Moran 1987/1992). Bunlar Mısır ile o günün komşu ülkeleri (Hititler, bölüm 5d), Kıbrıs, Babil (bölüm 7a), Mitanni (bölüm 6a), Assur (bölüm 7b) arasında, çoğu Akkad dilinde yapılmış yazışmaları ve Levant'taki bağımlı beylikler ile kentler arasındaki mektupları –sayıları daha çok– içeren kil tabletlerdir. Arşiv tarihleri geç XVIII. Hanedanlıktan III. Amenofis, Akhenaton ve Tutankhamon'un hükümdarlıklarına kadar uzanır (1403-1335 (1390-1327)). Mısır krallarının denetim altına aldıkları şehir ve bölgelerin adlarını veren, Karnak'taki büyük tapınağın duvarlarına kazınmış topografik listeler Mısır'ın Levant bölgesi hakkında ek bilgiler vermekle birlikte kullanıma elverişli değildirler (Redford 1992: 143 ve no. 61). XIX. Hanedanlığın sonlarında bir sınır görevlisinin tuttuğu günlükler (III. Anastasi Papirüsü, Gardiner 1937: 31-2) Mısır ile Levant arasında elçilerle askerlerin manevralarını sayıp döker ve Mısırlıların bölgeyi denetlemesiyle ilgili günlük ayrıntılardan bazılarını anlatır. Filistin ile Lübnan'ın güneyinden gelme arkeolojik buluntular (Hachmann 1983; Gonen 1992) bu belgeyi tamamlamaktadır. Nübye'de bulunmuş çok sayıda kraliyet yazıtı, Mısır'ın bu bölgeyi nasıl sıkı denetlediğini gözler önüne serer. Burada inşa edilmiş görkemli kraliyet tapınaklarının çoğu (örn. ikinci çavlanın kuzeyindeki Ebu Simbel) Mısır'ın gücünün göstergesi olan en ünlü Mısır binalarıdır. Ama en ilginç III. Amenofis'in Soleb'de (Dal ile üçüncü çavlanlar arasında; Trigger 1976: 126-127) yer alan, kralı kendi kült heykeline tapınırken gösteren küçük tapınağıdır.

Günlük yaşamı ve idareyi yansıtan belgeler çoktur. Memfis'ten (I. Seti (XIX. Hanedanlık), Helck 1961-70 IV: 633-641)), XX. Hanedanlığın sonlarında (Peet 1930) görülen mezar soygunlarına ilişkin duruşmalar, Elephantine'deki Khnum tapınağının alt düzey kült görevlisinin suçlanması (XX. Hanedanlık; Peet 1924) ve Torino Grev Papirüsü (XX. Hanedanlık; Edgerton 1951) bunlardan en önemlileridir. Yazıcıların eğitiminde kullanılan örnek mektup-

lar (Gardiner 1937: 99-116) idari uygulama üstüne birtakım ek bilgiler içerir. Wilbour Papirüsü (Gardiner ve Faulkner 1941-52) ile Büyük Harris Papirüsü (*ARE* IV §§151-412) bize, sırasıyla, toprak icarlarını, tapınak arazilerini ve gelirleri anlatır. Deyr el-Medine yerleşmesinden gelen zengin buluntular, Mısır yaşantısının küçük bir örneğini gün ışığına çıkarmışlardır. XVIII. Hanedanlık sırasında Teb'in batısında kurulan bu yerleşmede, kraliyet mezarlarının inşaat ve süsleme işlerinde çalışan zanaatkârlar aileleriyle birlikte yaşarlardı. Burası bitişik evleri, küçük tapınakları, daha büyük tek tük konutlarıyla küçük bir kasaba ya da köy düzeni hakkında bilgi vermektedir. Deyr el-Medine'de bulunan (hemen hepsi XX. Hanedanlığa tarihlenen), çömlek parçalarına ve papirüslere yazılmış çok sayıda belge aile yapısı, veraset, komşu kavgaları, alım satım, kıtlıkla mücadele stratejileri, dinsel davranışlar ve eğitim düzeyleriyle okuryazarlık hakkında çarpıcı bilgiler sunar (Bierbrier 1982). Bundan başka tahıl fiyatlarını ve fiyatlardaki dalgalanmaları gösteren önemli bulgular içerirler (Janssen 1975).

4b Mısır'da imparatorluğun temelleri: Amose'den IV. Tutmosis'e: XVIII. Hanedanlık, 1550-1403 (1390)

XVIII. Hanedanlığın başlangıcında, Avaris'e saldırısıyla Hyksos'ları iktidardan uzaklaştırmak (bkz.bölüm 3e) için başarılı girişimlerde bulunan Teb'li Kamose'nin erkek kardeşi Amose vardır. Kral listeleri Amose'yi Kamose'den ayrı tutarlar, çünkü o Mısır birliğinde yeni bir dönemi temsil ediyordu; ne de olsa, adaşı, Ebana'nın oğlu asker Amose'nin mezar yazıtında anlattığı gibi (bkz. s. 230), sonunda Hyksos'ları başarıyla Mısır'dan sürerek Filistin'in güneyine dek kovalayan ondan başkası değildi:

> Kendime bir ev kurduğum (yani evlendiğim) zaman, cesur olduğum için "Kuzey" gemisine tayin edildim. Atlı savaş arabasıyla dolaşırken imparatoru peşi sıra takip eden bir piyadeydim. Avaris şehri kuşatıldığı za-

man majestelerinin huzurunda cesurca yaya çarpıştım. Ondan sonra "Memfis'te Yükseliş" adlı gemiye tayin edildim. Daha sonra Avaris'teki "Pjedku" suyunda savaş çıktı. Birini yakaladım ve elini götürdüm (yani düşman askeri öldürmesinin kanıtı). Kraliyet habercisi bunu öğrenince bana altın zafer nişanı takıldı.

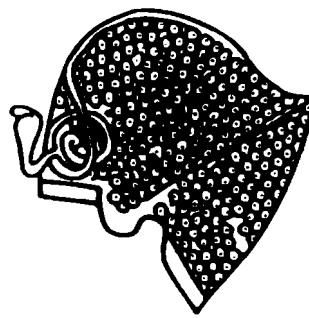
Bu yerde tekrar bir savaş patladı. Bir kere daha birini yakaladım ve elini götürdüm. Böylece altın zafer nişanını bir daha aldım. Sonra bu şehrin güneyine doğru Mısır'da savaş çıktı, bir adamı canlı esir aldım. Suya indim -çünkü onu şehrin orada zapt etmiştim- ve onunla birlikte suyun öbür yakasına geçtim. Bu durum kraliyet habercisine bildirilince bana bir kez daha altın nişan verdiler. Daha sonra Avaris talan edildi ve oradan ganimet getirdim: Bir erkek, üç kadın, toplam dört kişi. Majesteleri onları bana köle olarak bağışladı. Sonra Şaruhen (Güney Filistin) üç yıllığına kuşatıldı. Majesteleri orayı talan etti, ben de ganimetleri getirdim, iki kadınla bir el. O zaman da altın zafer nişanı verdiler, esir aldıklarımı da bana köle yaptılar.

(*Urk.* IV 1-11; *ARE* II §§1-82; Lichtheim 1973-80 [OI] II: 12-15)

Hyksos'un Mısır'ın kuzeydoğu sınırından öteye sürülmesi, Filistin'in güneyindeki alanların askeri güçler tarafından denetim altına alınmasına yönelik ilk denemelere yol açmıştı. Sonunda bunlar Mısır'ın hatırı sayılır bir alanı denetim altına almasıyla doruğuna ulaştı ve Mısırlıları önce güçlü Mitanni devletiyle (15. yüzyıl; bölüm 6a, 6d), arkasından da Hititlerle (14. ve 13. yüzyıllar; s. 271; bölüm 5d) çatışmaya sürükledi.

Böyle yayılmacı emellerle başa baş giden saldırgan militarizmin Mısır'daki iç gelişmeler üstünde çarpıcı etkileri vardı. Güçlü savaşçı ve Mısır'ı düşmanlarından koruyan kişi olarak kralın rolü her zaman Mısır monarşisinin önemli bir yönü olmuştu, bu ilk kraliyet tasvirlerine de (örn. Narmer Paleti, krş. s. 173; şekil 13) yansımıştır. Sina'ya, Filistin'e ve Nübye'ye sık sık baskınlar yapılır, iç savaşlar eksik olmazmış, Orta Krallık'ın Nübye'deki kaleleri Mısır'ın etkili savunma mimarisine ve uzun süreli garnizonlar kurulduğuna ilişkin bulgular açısından zengindir. Ancak devlet memurları arasında önemli, üst düzey bir meslek olarak askerlik daha erken dönemlerde yok denecek kadar azdı. Yeni Krallık'ın en başın-

dan itibaren (olasılıkla daha XVII. Hanedanlıkta; Baines 1986) bu durum değişmiş, çeşitli askeri rütbelere sahip olduğunu iddia edenler öne çıkmış ve krala yakın mevkilerde önemli yerlere gelmişlerdi. Askeri harekâtların ansızın tırmanışının da kısmen etkisi olmuştu: Ülke dışına düzenli ve sürekli yapılan seferler daimi askeri birliklerin gerekli görülmesine nedendi. Ebana'nın oğlu Amose bu eğilimin örneklerinden yalnızca biridir. Diğer bulgular profesyonel bir ordunun kurulduğuna, askerlerin ta gençlik yıllarından beri kamplarda eğitildiğine (Kemp 1989 [0Ga]: 227 ve devamı) ve yeni silahların geliştirildiğine işaret eder: Hyksos'un iki tekerlekli, hızlı atlı savaş arabası Mısır'a bıraktığı somut miraslardan biri de olsa gerek, çünkü Mısır ordusunun en önemli silahlarından biri olmuştu. Militarizmin öne çıkışı aynı zamanda kraliyet başlıklarına takılan yeni bir parçayla da, savaş başlığının simgesi olduğu düşünülen (Aldred 1968) mavi tepelikle (bkz. şekil 16) temsil edilir. Ne var ki yanılgıdır bu (Davies 1982): Mavi tepelik (ayrıntıları belirsiz olmakla birlikte), bu dönemde tacın simgesidir (Bell 1985).

Şekil 16 Mavi tepelik (Davies 1982)

Amose'nin Mısır'a ve kraliyet işletmelerine ekonomik destek sağlayan bir sonraki can alıcı hamlesi Nübye'ye sefer açmaktı. Mısır'ın denetim alanlarını ikinci çavlana kadar genişletmiş, anlaşıldığına göre ayrıca sınırı Buhen'in güneyine dek uzatmıştı. Selefi Kamose zaten Hyksos kralının dostu Kuşi hükümdarıyla savaşmıştı, dolayısıyla Amose'nin seferinin amacı olasılıkla Kamose'nin

başlattığını devam ettirmek ve Kuşi Krallığı'nın önceden Mısırlıların elindeki toprakları denetim altına alma çabalarını baltalamaktı. Yeni Krallık'ın başlarında Mısır'ın Levant'a ve Nübye'ye doğru yayılması kuzey ve güneydeki güçlü ve tehdit edici hükümdarlara karşı, yeni gelişen ülkenin sınırlarını güçlendirme çabalarının başlangıcı olarak görülebilir. Amose'nin halefi I. Amenofis (1527-1507 (1525-1504)), sınırları Semna'ya kadar genişleterek ve bölgenin idaresi için yeni oluşturulan "Kralın Kuşi'deki oğlu ve güneydeki yabancı toprakların kollayıcısı" mevkiine bir memur atayarak Mısır'ın Nübye'deki nüfuzunu güçlendirdi. Suriye'ye de sefer düzenlemiş olabilir, ancak bulgular açık değildir (Redford 1992: 149). I. Amenofis'in hükümdarlığına ilişkin belgeler çok azdır; Deyr el-Medine'deki işçiler yüzyıllar boyunca ona tapınmışlardı (Bierbrier 1982), bu da onlar üzerinde yoğun bir etki bıraktığını göstermektedir –ancak bunun nasıl ve neden olduğunu ne yazık ki bilmiyoruz.

Amose'nin ikinci halefi olan I. Tutmosis (1507-1494 (1504-1491)), Yeni Krallık devletinin şeklini sağlam ve kalıcı bir biçimde belirleyecek büyük çaplı yeniliklerle hanedanlık programının gerçek mimarı olmuştu (Redford 1967). Onun hükümdarlığı döneminde taht merkezi Teb'den Memfis'e taşındı. Orada, sonraki yüz elli yıl boyunca kullanılacak olan bir kraliyet sarayı inşa edildi. Memfis, hükümdarların düzenlediği büyük askeri seferlerin planlandığı, askerlerin "firavunun önünde silahlandığı" yer oldu. Teb'de başlatılan büyük inşaat programlarıyla Orta Krallık'tan kalma şehir giderek yok ediliyordu (Kemp 1989 [0Ga]: 201 ve devamı). Taşradaki Amon tapınağı, Amon-Re ve kralın önemli imparatorluk kültü için her zamankinden daha büyük ölçülerde bir devlet tapınağına (Karnak) dönüştürüldü. I. Tutmosis'in hükümdar olduğu dönemde ilkin istihkâm duvarlarıyla (tapınaklara kale görünümü verilmesi Yeni Krallık'a özgü bir özelliktir) çevrilmiş, heybetli bir cephe olsun diye ilk dev kapı yapılmış, dikilitaşlar dikilmiş, tapınağa giden yola kralın dev heykelleri dizilmişti. Amon tapmağı, "Vadi Şenliği" ve Yeni Yıl'da yapılan büyük Opet şenliği gibi yıllık şenlik alaylarıyla kraliyet ayinlerinin başlangıç nokta-

sıydı. Sonunda enikonu genişletilen Teb şehrinin bütün çevresini Nil'in batı yakasını da içine almak üzere daha geniş bir alana yaydılar. I. Tutmosis kraliyet mezarlarına da yüzyıllar boyu uygulanacak yeni bir tarz getirmişti. Kralların Memfis yakınlarındaki piramitlere gömülmesi son bulmuş, I. Tutmosis Teb şehrinin tam karşısında, daha önce hiç kimsenin gömülmediği terk edilmiş vadide bulunan kaya mezara gömülmüştü. XX. Hanedanlığın sonuna kadar başa geçen bütün kralların gömüldüğü bu ünlü kayalık vadiye "Krallar Vadisi" adı verilmişti (Reeves 1992a). Kraliçeler, bazı saray mensupları ve soylu kimseler hemen yakında bulunan "Kraliçeler Vadisi" (şekil 17) adı verilmiş başka bir vadiye gömülürlerdi. I. Tutmosis'in imza attığı başka başarılar, amaç bakımından değilse bile ölçütleriyle yeniydi: Levant'ta çarpıştığı savaşlar kuzeyde Fırat'a kadar uzanmış, kendinden sonrakilerin öykünecekleri yeni bir hedef olmuştu. Bunca geniş bir alanı denetim altına almak uğruna ne tür düzenlemelere giriştiği (eğer giriştiyse) bilinmemektedir (*CAH* II bölüm 10; Weinstein 1981).

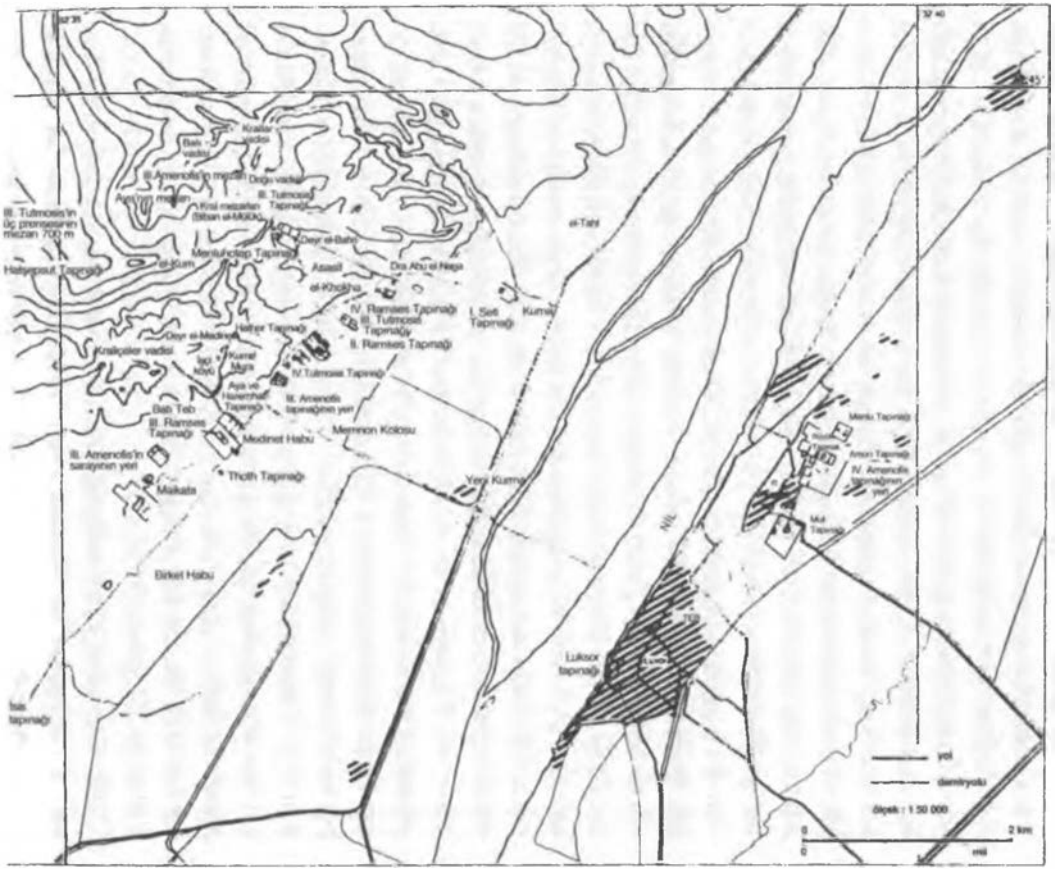
Ondan sonraki hükümdar II. Tutmosis'in krallığı uzun sürmemişti; tahminler dört (Helck 1968 [0D]: 1494-1490) ile on iki yıl (Kitchen 1982: 1491-1479) arasında değişir. Yirmi bir yıl boyunca elbette gerektikçe erkek hükümdar görevini üstlenen dul karısı Hatşepsut ondan daha iyi tanınmaktadır. Hatşepsut firavun unvanları almış, tören sakalı takıp erkek giysileri giymiş, ayinlerde kraliçe rolünü kızı Neferure'ye vermişti; yanındaki saray çalışanlarınca "kral" olarak bilinirdi. Nübye'ye ve olasılıkla Güney Filistin'e başarılı seferlere çıkmış (Redford 1967) ve Punt'a (günümüzde Eritre bölgesi) düzenlediği deniz seferinden, Mısır heyetinin yerel liderlere sunulan armağanlar karşılığında alınan yığınla lüks malla dönmüştü (altın, maymun, abanoz, tütsü ağacı). Teb'in batısında Deyr el-Bahri'deki ünlü cenaze tapınağı,[1] Punt seferini tasvir eden ayrıntılı sahnelerle olduğu kadar tanrısal doğumu ve babası I. Tutmosis tarafından krallığa seçilişinin öyküsüyle bezenmişti.

Mısır tarihinde bir kadının tahtta oturduğu bu tuhaf dönemin ayrıntıları belirsizdir. Hatşepsut'un iktidarı, II. Tutmosis'in küçük oğlu III. Tutmosis'e naiblik yaparak ele geçirdiği kesin sayılır.

Onun bu davranışını hanedanlığın savunma mekanizması olarak yorumlamamız gerekebilir:[2] Diğer bir deyişle, krallığın kriz yaşadığı, tahtın vârisinin küçük bir çocuk olduğu bir dönemde, belli törenlerde firavun rolünü kendisi üstlenerek hanedanlığın elindeki iktidarı korumayı başarmıştı. Eğer bu yorum doğruysa, o zaman bu işte epey başarılı olmuştu. Onun ölümüyle (1469 (1458)) birlikte III. Tutmosis göründüğü kadarıyla hiçbir muhalefet görmeksizin kolaylıkla mutlak hükümdar koltuğuna oturdu; yeni palazlanan Mısır İmparatorluğu'yla Nübye ve Levant'taki sömürgeleri elde kalmış, dahası pekiştirilmişti. Dolayısıyla III. Tutmosis mutlak hükümdarlığının ilk yılında Levant'a büyük çaplı seferler dizisini başlatabildi (*CAH* II, bölüm 10). Taht yüz elli yıl daha aynı ailede kaldı. Daha sonraki resmi Mısır tarihi kayıtları Hatşepsut'un hükümdarlığını görmezlikten geldi, onun anıtlarından bazıları III. Tutmosis tarafından tahrif ettirildi. Bu da gösterir ki siyasal açıdan hassas konular başarıyla giderildikten sonra Mısır yönetimi Hatşepsut'un mevkiinin *ma'at* ile bağdaşmadığını düşünmüş, hatta çok çirkin bulmuş, böylelikle onu kayıtlardan çıkarmaya kalkmıştı. Onun hükümdarlığına yönelik şu yaklaşımı kesinlikle reddetmemiz gerekir: Hatşepsut'un saltanatı ve sonradan III. Tutmosis'in ona karşı düşmanca yaklaşımı Mısır'daki krallık yönetiminin başlangıçta kadın soyundan geçtiğini göstermektedir –III. Tutmosis'in durdurduğu sinsice bir uygulama (Redford 1967). Böyle bir yargıyı destekleyen hiçbir kanıt bulunmamaktadır (Robins 1983).

III. Tutmosis hükümdarlığının kalan otuz üç yılı boyunca Levant'a on yedi sefer düzenlemişti. Suriye'nin kuzeyine dek sızmış, Mitanni'nin batısını istila etmiş ve Fırat kıyısında dedesi I. Tutmosis'inkinin bitişiğinde bir stel dikmeyi başarmıştı. Ancak Mısır bu uçsuz bucaksız toprakların tamamını kendine bağlayamamıştı. Saltanatı sona ererken, belki daha sonrasında da sınır kıyı şeridindeki Ullaza'ya uzanıyor (Nehr el-Berid akarsuyunun ağzında Hellenistik Dönem'de Orthosia), Güney Suriye'nin iç kesimlerinde yer alan Kumidi'yi (Kamid el-Loz) de içine alıyordu (bkz. bölüm 6d). Mitanni, Mısır ve Hititler kimi zaman bu hattın ötesinde küçük

Şekil 17 Teb'in planı (Baines ve Málek'ten alıntı, 1980 [0A])

devletler uğruna savaşa tutuşurlardı, fakat Mısır'ın kazanımları kalıcı olmadı.

III. Tutmosis'in halefi II. Amenofis'in Kuzey Suriye'ye sefer düzenlediği ve Mısır'ın egemenliğini tanıması için Kadeş'e baskı yaptığı, ancak bunun pek uzun süreli olmadığı kesindir (bölüm 6d). II-I. Tutmosis'in fetihlerinden sonra Mısır'ın Levant'taki otoritesi hâlâ oldukça istikrarsızdı; II. Amenofis'in dokuzuncu yılında Filistin'de patlak veren ciddi bir isyan bunu göstermektedir. Bu isyan acımasızca bastırılmış, isyana karışan yedi yerel hükümdarın cesetleri halka açık yerlerde teşhir edilmişti. Bunlardan altısı Teb'in, biri de üçüncü çavlanın ötesindeki Napata'nın duvarlarına baş aşağı asılmıştı. Bu olayın ardından Levant'taki durumun yatıştığı, Mitanni, Babil ve Hititlerin Mısır kralına elçiler göndererek başarısını kutladıkları anlaşılmaktadır. Mısırlılar, Levant'ın güneyindeki yayılmacı emellerini gerçekleştirmenin en iyi yolunun en yakın büyük komşuları Mitanni ile uzlaşma yapmaktan geçtiğini çabuk anlamışlardı besbelli. Onları böyle bir karara varmaya götüren nedense, olasılıkla hem Mitanni hem de Mısır'ı tehdit eden Hitit İmparatorluğu'nun genişleyerek kendilerine karşı tehdit oluşturmasıydı (bkz. bölüm 5d). IV. Tutmosis'in sekiz yıllık hükümdarlığının önemli bir bölümünü Mısır ile Mitanni kralı arasındaki pazarlıklar meşgul etmişti. Bu uzlaşmanın başarısı Mısırlı hükümdarın Mitanni Kralı Artatama'nın kızıyla evlenmesiyle taçlandırıldı. İki devlet arasında tekrarlanan kanlı savaşların tarihi göz önüne alındığında, azımsanmayacak bir başarıydı bu. Mitanni-Mısır anlaşması, Mitanni'nin Hititler ve Assurlular tarafından parçalanmasından, dolayısıyla büyük devletlerin iktidar oyunundan çıkarılmasından önce (IV. Tutmosis'in hükümdarlığının yeniden değerlendirilmesi için krş. 6a; 7b konuları) yaklaşık elli yıl süren işbirliği ve sıkı alışveriş dönemini getirmişti (buna III. Amenofis ve Akhenaton'un hükümdarlıkları sırasında iki saray arasında yapılan başka evlilikler de dahildi). Sonuç olarak Mısırlıların seferleri giderek azaldı: III. Amenofis'in yaklaşık kırk yıl süren hükümdarlığı, kraliyet girişimlerinin artışıyla da belli olduğu üzere, Mısır açısından genel olarak barış ve refah dönemiydi (*Aménophis III* 1993).

4c Amarna Dönemi: Geç XVIII. Hanedanlık, 1403-1306 (1390-1295)

"Amarna Dönemi" Mısır tarihinin en ünlü dönemlerinden biri, firavun Akhenaton da dönemin odak noktasındaki gizemli kişiliktir. Bu firavun operalara, oyunlara, romanlara konu olmuş, idealist, bireyci, tektanrıcı, enternasyonalist ve barış yanlısı olarak görülmüştür. Bu tarihsel evreyi araştırmak için elde bol miktarda malzeme bulunur, ama anlamak zordur ve bunlar pek çok görüş farklılığına yol açmıştır.

Tablo 16 Geç XVIII. Hanedanlık: Kronoloji

	CAH	*alışılmış*	*düşük*
III. Amenofis	1417-1379	1403-1364	1390-1352
IV. Amenofis (=Akhenaton)	1379-1362	1364-1347	1352-1336
Smenkhare	1364-1361	1348-1345	1338-1336
Tutankhamon	1361-1352	1345-1335	1336-1327
Ay	1352-1320	1335-1332	1327-1323
Horemheb	1348-1320	1332-1306	1323-1295

Olayların akışı kabaca şöyledir (bkz. tablo 16): III. Amenofis'in (1403-1364 (1390-1352)) yerine geçen oğlu IV. Amenofis (1364-1347 (1352-1336)) bir noktadan sonra kendine Akhenaton adını vermişti. Daha krallığının ilk yıllarında Orta Mısır'da, Hermopolis yakınlarında Akhetaton adında yeni bir kraliyet merkezi kurma çalışmalarına girişmişti. Nefertiti ile evliydi, en az altı kız çocukları vardı. Hükümdarlığının on dördüncü yılından sonraki bir tarihte Nefertiti ölünce, Akhenaton olasılıkla kendi kızlarından biriyle evlendi. Büyük olasılıkla erkek kardeşi olan Smenkhare ortak hükümdar oldu ve Akhenaton'un ölümünden sonra, kendi ölümüne dek bir-iki yıl da tahtta tek başına oturdu. Yerine geçen Tutankaton (o da kardeşi olabilir) adını Tutankhamon olarak değiştirdi ve krallığı yaklaşık dokuz yıl sürdü (1345-1335 (1336-1327)).

Tutankhamon, Akhenaton'un kızlarından biriyle, Ankhes-en-paaten'le evlendi ve bu kızın da adı Ankhes-en-amun olarak değiştirildi. Tutankhamon'un hükümdarlığı döneminde, muhtemelen taht merkezi olarak Akhetaton'daki saraydan vazgeçilmişti. Kraliyet ailesinin erkeklerinin hepsi Tutankhamon'dan önce ölmüşlerdi, bu nedenle olasılıkla Akhenaton'un ailesiyle akraba olan, Ay adında yaşlı bir üst düzey görevli tahta geçti. Onun da Tutankhamon'un dul eşiyle evlendiği neredeyse kesindir. Ancak, ilerlemiş yaşı nedeniyle olsa gerek, hükümdarlığı topu topu dört yıl sürdü (1335-1332 (1327-1323)). Daha sonra Tutankhamon'un generallerinden olan Horemheb krallığı ele geçirdi (1332-1306 (1323-1295)). Uyguladığı politikalar açısından, kendinden önceki dört kraldan belirgin bir biçimde ayrıldığı görülür. Bilim adamları, kimin kimle ve nasıl akraba olduğu konusu kadar, bazı kronolojik sorunlar bakımından da birbirlerinden epey farklı görüşlere sahiptir (Aldred 1968; Redford 1984).[3]

Orta Mısır'daki el-Amarna yerleşmesi ilkin bu dönemde dikkatleri üzerine çekti. 1870'lerde yapılan ilk keşiflerde bazı kaya mezarlar ve steller bulundu. Ama asıl heyecan uyandıran, çoğu Akkad dilinde yazılmış olan ve Mısır'ın imparatorluk yazışmalarını temsil eden çok sayıda kil tabletin bulunuşu oldu. Bunun ardından İngiliz ve Alman arkeologlarca yürütülen kapsamlı araştırmalarda kentin kalıntıları gün ışığına çıkarıldı: Zengin evleri, saraylar, tapınaklar ve bir zanaatkâr mahallesi (Petrie 1984; Davies 1903-8; Peet *ve diğerleri* 1923-51). Kraliyet sarayı yerleşmeyi yalnızca kısa bir süreliğine kullanmış, daha ileriki yılların kralı II. Ramses (XIX. Hanedanlık: 1290-1224 (1279-1213)) Nil'in karşı kıyısındaki Hermopolis'te yaptırdığı binalarda Amarna'dan gelme taşlardan yararlanmıştır (Cooney 1965; Spencer ve Bailey 1983-92).[4] Amarna'daki buluntular, Akhenaton döneminin bilinmeyen iki özelliğine ışık tuttu: Birincisi insan figürüdür; özellikle kralın kendisi çok acayip bir tarzda betimlenmiştir. İkincisi, yeni "Aton" (güneş kursu) kültünün ortaya çıkışıdır; görünüşe göre, diğer Mısırlı tanrılara tapınılmaz olmuştu. Bilim adamları bunu nasıl yorumlayacaklardı?

Bir yaklaşım, Akhenaton'un krallığını izleyen döneme daha yakından bakmak oldu. Çok geçmeden bu kralın Mısır'ın daha ileriki tarihlerde hazırlanan krallar listesine alınmadığı, adının ve kendisiyle ilişkili kişilerin adlarının anıtlardan çıkarıldığı, onun hükümdarlık yıllarının hanedanlığın en sonunda kral olan eski general Horemheb'inkilere eklendiği anlaşıldı. O dönem, resmi kayıtlardan silinmişti. Akhenaton'dan söz etmek kaçınılmaz olduğunda (örn. tarihlemelerde) ona kısaca "düşman" demişlerdi. Böyle yaptıklarına göre, çok kötü bir şey yaşanmış olması gerekiyordu. Ne olabilirdi bu? Bir ihtimal, Akhenaton'dan hemen sonra gelenlerin yazıtlarında bununla ilgili ipuçlarının olup olmadığına bakmaktı. Gerçekten de, Karnak'taki Tutankhamon stelinde (Bennett 1939) üstü kapalı bazı ipuçları bulunur: Ülkenin her tarafındaki tapınaklar terk edilmişti; ülke kargaşa içindeydi; Mısır askeri yenilgilere uğruyordu; tanrılar öyle zayıf düşmüşlerdi ki yakarışlara karşılık veremez olmuşlardı. Kraliyet metinlerinde kullanılan dildeki abartı payı göz önünde bulundurulsa bile, eski hükümdara dehşetle bakıldığı besbellidir. Durumun düzeltilmesi gerekiyordu. Tutankhamon, tapınakları donatıp onlara eskisi gibi arazi ve personel vererek, tanrı heykellerini yeniden yaptırarak durumu düzelttiğini söyler. İfadeler biraz belirsiz ve genelleştirilmiş olsa da, Akhenaton'un saltanat dönemiyle ilgili bir nokta açığa çıkmaktadır: Akhenaton, Mısır'ın yerleşik düzenini baş aşağı etmişti.

Peki, bu nasıl ve hangi yolla olmuştu? Akhenaton'un, eskiden tartışılmaz olduğu düşünülen politikalarından biri, Mısır'ın imparatorluk arazilerini ihmal ettiğidir; hatta askeri seferlere çıkmanın onun dinsel ilkelerine ters düştüğünü ileri sürenler olmuştur. Bu sav, Amarna Mektupları'ndan bazılarına dayanır. Bu mektuplarda komşu ülkelerin hükümdarları tarafından yürütülen tehlikeli faaliyetlere karşı firavun sert bir dille uyarılır, bazısında Mısır kralının birlikleri göndermediğinden şikâyet edilir. Ancak biz mektupların iki özelliğine dikkat edelim: İlki, Mısır'ın Levant'taki denetim gücü bir noktaya kadar "böl ve yönet" ilkesine bağlanmış, bu da yerel beyleri birbirlerini Mısır sarayına gammazlamaya özendirmişti (Liverani 1979; 1990); ikincisi, gözle görülür sorunlar yaşadıkla-

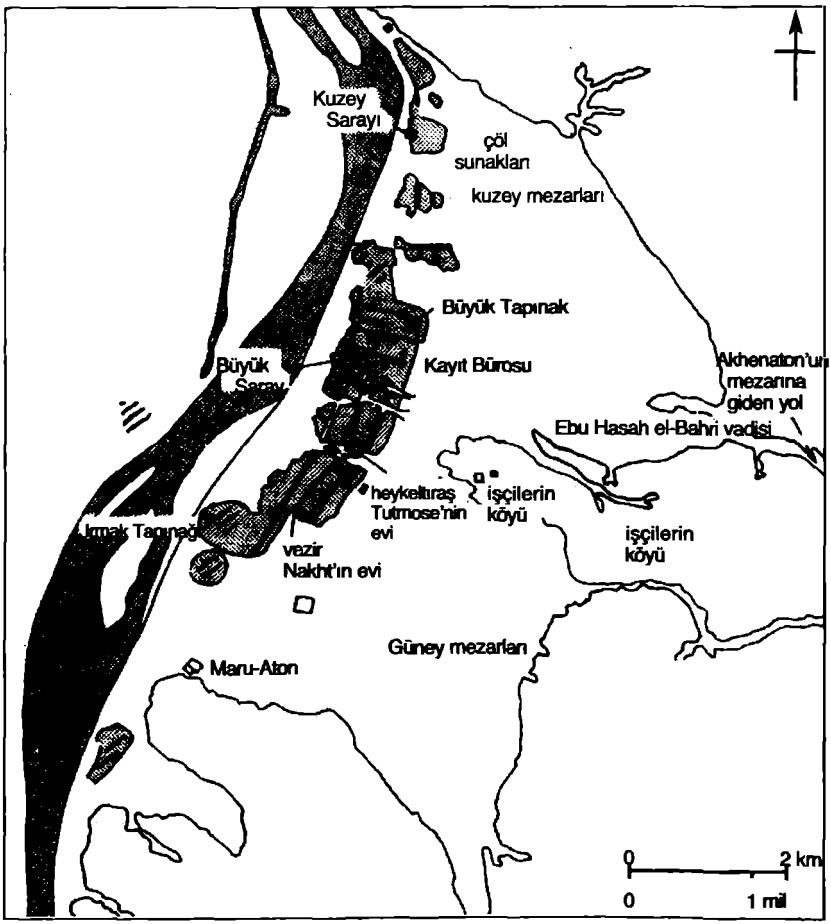
rını bildiren Byblos ve Tyros şehirleri Mısır'ın imparatorluk sınırına yakındılar ve o gün bölgede görülen Hitit askeri saldırılarından en çok etkilenecek yerlerdi (bkz. bölüm 5d; 6d). Aslında, ne Byblos ne Tyros hiçbir zaman Mısır denetimi dışına çıkmamıştı, dolayısıyla oraya esaslı yardım *gönderilmiş* olmalı. Akhenaton tarafından bölgede açıkça ilan edilmiş herhangi bir askeri harekâta girişilmemesi onun inanışıyla değil, daha çok Mısır'ın kurduğu denetimin çok sağlam olması, dolayısıyla savaşmaya gerek duyulmamasıyla ilgiliydi. III. Amenofis'in hükümdarlığında da aynısı geçerliydi: Mitanni ile barış ve Mitanni kraliyet ailesiyle evlilikler yapıldıktan sonra (bkz. s. 253), iki büyük devlet büyük askeri seferlere çıkmaya gerek kalmaksızın küçük devletleri kolaylıkla denetim altında tutabiliyorlardı. Üstelik, daha sonraki belgeler bu dönemde Mısır'ın Doğu Akdeniz imparatorluğunun özenle korunan çekirdeğinden hiçbir parçanın eksilmediğini ya da önemli bir daralma olmadığını açıkça göstermektedir. Bir fark varsa, o da bu sıralarda Mısırlıların bölgedeki baskısının büyük ölçüde artmasıydı; arkeolojik bulgular ışığında Kenan şehirlerinden birkaçının yeniden konuşlanarak Mısırlıların iyi denetlenen yollarının üzerine taşındığı, diğerlerinin de ya yok edildiği ya da küçültüldüğü kanısına varılmıştır (Gönen 1984). Amarna'dan getirilip Hermopolis'te yeniden kullanılmış olan, kralı geleneksel olarak düşmanı alt ederken gösteren taşların bulunması Akhenaton'un savaş karşıtı olmadığını kanıtlar. Karısı dillere destan Nefertiti de şiddet içeren benzer görüntülerde tasvir edilmiştir (Samson 1977; Morkot 1986). Ayrıca Akhenaton'un Levant'a sefere çıktığına işaret eden bulgular giderek artmaktadır (Schulman'dan alıntı Redford 1988; bkz. bölüm 6d). Akhenaton aynı zamanda Şam halkını Nübye'ye sürmüş, oradaki valisine güneye bir sefer düzenlemesini buyurmuş, bunun sonunda yenik düşen kimselerden bazıları kazığa oturtulmuştu. Akhenaton'un yürüttüğü faaliyetlerin bu yönüne bakarak, Mısır imparatorluğu ve savaş konusunda çok geleneksel bir firavun tavrı takındığı sonucuna varabiliriz.

Öyleyse Akhenaton'un yaptıklarını anlamamızın anahtarı, bugün el-Amarna çölünün yer aldığı ve Mısır kentleriyle ilgili izle-

nimlerimizin kaynağı başlıca yerleşme olan kentte yarattığı yeni Aton kültü olabilir (Kemp 1977). Akhetaton ("ufuktaki Aton"), yeni kurulmuş bir kraliyet kentiydi, alelacele inşa edilmişti. Akhenaton burayı krallığının dördüncü yılında Aton kültüne merkez sağlamak amacıyla özellikle kurmuştu. Aton kültü yalnızca bu alanla sınırlı olduğu için değil, bütün Mısır tanrıları köken olarak belli bir yerle ilişkili oldukları için burası seçilmişti. Güneş tanrının, belli bir fiziksel görünümünün diğer bir deyişle tapınma aracı olarak güneş kursunun yükselmesi anlamına gelen Aton kültünün öne çıkması, doğası gereği belirli bir yerle birleştirilmemişti. Akhetaton'un kurulması bunu düzeltmeyi hedefliyordu. Amarna'da ortaya çıkarılmış kentin sınırlarını belirleyen dev hudut stelinde bu dile getirilmiş, ayrıca kralın orada yaşayacağı ve kraliyet gömülerinin bundan böyle yeni kentin yakınlarında yer alacağı belirtilmişti (Murnane ve van Siclen 1993). Akhenaton daha önceden Karnak'ta Aton'a adanan (ve yakın bir tarihte yeniden inşa edilmiş olan, krş. Smith ve Redford, 1977; Gohary 1992) bir tapınak yaptırmış, ancak geleneğin olanca ağırlığı yüzünden daha köklü bir dinsel yönelim sağlamakta başarısız kalmıştı. Hükümdarlığının aşağı yukarı sekizinci yılında Amenofis (IV) adını reddeden ve kendine "Aton'a-bağlı-adam" (Akhenaton) adını yakıştıran kral, sarayını inşaatı hâlâ sürmekte olan bu yeni kente taşıdı.

Akhetaton (yaklaşık 30.000 kişilik nüfusuyla; bkz. şekil 18) görkemli bir alana yayılıyordu. Ortada kral yoluyla kentin kuzeyine bağlanan, olasılıkla kralın atlı savaş arabası yarışlarının yapıldığı bir alan vardı. Kentin kuzeyinde sağlam surlarla çevrili ırmağa bakan çarpıcı bir saray yer alırdı. Arkasında da ambarlarıyla büyük bir yönetim binası vardı. Bundan başka sütunlu kabul salonları, açık hava tapınağı, bahçelerle doğa manzaralarının resmedildiği fresklerle süslü avlulardan oluşan, olasılıkla Akhenaton'un kızlarından biri olan Meritaton'a ayrılmış bağımsız, diğerlerinden uzak bir bina vardı. Kuzey mahalleleri bitişik özel konutlarla, büyük evlerin arasına sıkışıp kalmış ufacık kulübelerle doluydu. Daha zengin kimselerin evlerinde tahtadan sütunlarla çevrili ana konuk salonuna ek olarak kuyu, bahçe, kü-

çük bir güneş şapeli ve ambar olurdu. Güneyde de benzer bir mahalle kurulmuştu. Aralarında dünya çapında ünlü, bugün Berlin'de bir müzede saklanan Nefertiti büstü de olmak üzere çok tanınmış, zarif "Amarna büstlerinin" çıkarıldığı, bir heykeltıraşın evinin bitişiğine yaptığı stüdyo da buradadır. Kent merkezi kral yolunun sonuna yerleştirilmişti. Batısında, ırmağa inen uzantıyı kaplayan parlak boyalı avlusu ve salonlarıyla Büyük Saray vardı. Tam ortasında Akhenaton'un taştan yontulmuş dev heykelleriyle, ayrıca başka salonlar ve küçük avlularla çevrili çok büyük bir av-

Şekil 18 Amarna'nın planı (Baines ve Málek'ten alıntı 1980 [0A])

lu yer alıyordu. Burası elçilerin ve ödüllendirilen memurların ağırlandığı yer olmalı –Amarna mezarlarında sıkça rastlanan bir tasvir. Güney ucunda 544 tuğla sütunla bezenmiş, duvarlarına çiniler döşenmiş bir salon vardı. Büyük Saray ile kral yolunun karşı tarafında bulunan kralın evi, tuğladan yapılmış bir köprüyle birbirine bağlanmıştı. Kraliyet konutu, geometrik biçimler verilerek düzenlenmiş çiçekli bahçeler arasına kondurulmuştu ve konutta kralın resmi günlerde memurlarına devlet nişanları dağıtmak için çıktığı "görünme penceresi" (*maru* Kemp 1976) bulunurdu.

Kentte ayrıca Aton'a adanmış birkaç tapınak vardı. Fiziksel biçimi güneş olduğu için ona açık havada tapınmak gerekirdi. Büyük Tapınak 229 x 731m ölçütlerindeki dev yapısıyla bu amaca hizmet ediyordu. Tapınan kişi alana giren kapıdan geçtikten sonra sütunlu bir koridordan yürür ve adak sehpalarıyla dolu bir avluya gelirdi, buranın arka tarafında "Aton bulunur" (Gem-Aton) denen ayrı bir alan vardı. "Aton Malikânesi" de benzer bir plana sahip olmakla birlikte o kadar geniş değildi. Aton'a tapınmaya ayrılmış başka bir yerleşme de kentin doğu ucundaydı, iki meydanı duvarlarla çevrilmişti. Duvarların içi kameriyelerle tapınakların bulunduğu, güneş tanrısına adak adanan sunakların küçük adacıklara yerleştirildiği bahçelerle çevrili göllerle doluydu. Burası Maru-Aton'du, bir bilim adamının sözleriyle aktarırsak, "güneşin denetiminde yeşil ve sulak şiirsel bir manzara sunan güneş tapınımı ruhunu" açıklamaktadır (Kemp'ten alıntı Smith ve Hall 1983 [0Ga]: 68).

Kaya mezarların yakınında, mezarları hazırlayan insanların köyü yer alır. Bu mezar işçileri yerleşmenin kraliyet ve kült merkezi olmasına son verilmesinin ardından bir süre daha orada kalmış olabilirler. Mezarların pek çoğu tamamlanmamış ya da kullanılmamış olsa da, kentin kısa ömrü göz önüne alındığında, bunlar yeni kültün nasıl gözetildiğine ve Akhenaton'un memurlarına ilişkin önemli belgelerdir. Aynı zamanda "Amarna tarzı" için zengin bulgulardır –geleneksel Mısır tasvir sanatının insan biçiminden uzaklaşarak bambaşka orantı ilkeleri kullanmaya başlamasını temsil ederler (Robins 1986 [0M]). Artık herkes akıcı, yuvarlak hatlarla, çıkık karın ve yuvarlak omuzlarla gösteriliyordu. Kafa şekli de de-

ğişikti, çene çıkıntılı, yukarı kalkıktı. Amarna heykelciliğinin en güzel örneklerinde çok zarif bir görünüm alan bu stilin diğer örnekleri günümüz bakış açısına grotesk gelebilir.

Mezarların ortaya çıkardığı önemli noktalardan biri de, devletin ve sarayın en yüksek memurlarının seçildiği ailelerde gözle görülür bir süreklilik olmasıydı. Bir ara, Akhenaton'un reform çılgınlığı sırasında kendini eski kurumlardan soyutladığı ve onun altında hizmet edecek kimselerin tümünü yenilediği düşünülmüştü. Fakat şimdi bildiğimiz kadarıyla, kralın maiyetindekileri aynı topluluktan seçtiği açık. Memurları krala öykünür ve onun kılavuzluğunda hareket ederlerdi –krala karşı kızgın muhalefet oluşturmazlardı. Amarna mezarlarının gün ışığına çıkardığı bir başka önemli konu da, mezar resimlerindeki sahnelerde görülen değişimdir. Mezar sahibinin özel yaşamıyla ilgili sahnelerin (bataklıklarda avlanırken, arazilerini dolaşırken, vb) yerini, memurları kral ve kraliyet ailesinin önünde eğilirken ya da resmi bir törende kraliyet ailesinin gelişini beklerken gösteren sahneler almış, kraliyet ailesi, kral ve kraliçenin birbirlerini ya da küçük kızlarını okşadıkları, alışılmadık bir samimiyet ortamı içeren sahnelerde betimlenmiştir (şekil 19). Mezar süslemelerinin ana konusu her zaman kraldı, bazen de ailesiyle birlikte Aton'a tapınırken gösterilirdi. Kral ve tanrısı, ölümde ve yaşamda önemli olan bütün faaliyetlerin odak noktası olarak diğer bütün tasvirlerden daha önemliydi.

Amarna'nın Aton kültüne ilişkin önemli ipuçları içerdiği belli. Peki bu kültü nasıl anlamak gerekir? Nasıl varoldu? Tanrısal varlıklarının çeşidi ve sayısı bakımından zengin, dahası sınırlarının ötesindeki tanrılara da açık bir ülkede diğer Mısır kültlerinden farkı neydi? Bu tanrıbilimsel değişikliğin ne gibi etkileri olmuştu? Bu sorular birbirleriyle bağlantılı olup yanıt verilmeleri hiç kolay değildir. Kimilerinin (örn. Aldred'in) yaptığı gibi Aton kültünün XVIII. Hanedanlıkta bir süredir devam eden bir sürecin sonu olduğu ileri sürülebilir. Güneş tanrısı Re diğer tanrısal varlıkların pek çok özelliğini üstünde toplamış, dolayısıyla bir tür bağdaştırmacı tektanrıcılık geliştirilmiş, öteki tanrılar Re'nin türlü kılıkları olarak görülmüştü (örn. Amon-Re; Re-Harakhti). Çeşitli kılıkla-

Şekil 19 Akhenaton ve ailesi (Aldred'den (1973) alınma, çizim D. Saxon)

rında Re kral ve krallıkla yakından ilişkiliydi. Böylece Re üzerine yapılan güçlü vurgu aslında kralın her şeye kadir ve tanrısal özelliğini vurgulamanın bir yoluydu. Güneşin, güneş kursunun (Aton) fiziksel şekli bu süreçten Amon-Re'nin apayrı, giderek önemi artan, kralla ilişkisinin altını çizen yüzü olarak çıkmıştı: Örneğin, krala "ufkun tekeri" adı verilir; saray da "tekerin konutu" olarak bilinir. Bu gelişim Akhenaton ile birlikte öne çıktı: Onun krallığında Aton'un şekli kraliyete göndermeler yapılan, diğer bir deyişle gözü ("uraeus", bkz. bölüm 3b) olan soyut haliyle tanımlanırdı; adı kartuşlara yazılır, kutlama törenlerine katılırdı. Amaç yeryüzündeki cisimleşmiş hali olan Akhenaton ile birlikte Aton'u göklerin tek hâkimi olarak tanıtmaktı. İkisi arasındaki yakın ilişkiyi, daha doğrusu sanal kimliği Aton tekerinden yayılan ışınlar doğruluyordu, bunlar, her biri Mısır'ın yaşam simgesini *–ankh–* tutan küçük ellere, oradan yalnızca kralın, bir de eğer oradaysalar, onun

yakın aile bireylerinin (karısı ve çocukları) burun deliklerine uzanırdı. Aton'un insan biçiminde olmayan görüntüsü tanrının kralın tepesinde asılı durarak onu kutsayan, böylelikle hem kralın mevkiini güçlendiren hem de onu bütün sahnelerin odak noktasına getiren bir güneş kursu olarak tanıtılmasına olanak veriyordu –kral ile kraliyet ailesi alışılagelmiş tanrısal aile üçlüsünde temsil edilirlerdi. Kral ile tanrının birleşmesi doruğuna ulaşmıştı (Redford 1984). Kralın garip bir biçimde çift cinsiyetli tasvirleri krallığın hükümdarın bu yeni, güçlü varlıkla özdeşleşmesi bağlamında yorumlanmalıdır; kralın gerçek görüntüsünü (Acaba Fröchlich sendromu çekiyor olabilir mi? Bkz. Aldred 1968) yansıtmaktan çok, onu Mısır devletinin "babası ve anası" olarak görülebilecek cinsiyetsiz bir varlık diye tanıtmak bilerek amaçlanmıştı (Yvotte'tan alıntı Bottéro *ve diğerleri*, 1966 [0B]: 250).

Bu tanrıbilimsel yorumlama diğer tanrıların kültten dışlanmasının sonucuydu. Etkili tek tanrı, kralın tanrısıydı, böylece geleneksel tanrılara adanmış tapınakların gelirleri Aton kültünü beslemeye yönlendirildi, diğer tanrıların, özellikle de Amon'un adı hem fiziksel hem de kişisel olarak (en azından kraliyet ailesi arasında) silindi: Kral da kendi adını resmen değiştirdi, Akhenaton'un kızlarının bilinen bütün adlarına tanrısal "Aton" öğesi eklendi, olasılıkla Akhenaton'un erkek kardeşi Tutankhamon'a doğduğunda Tutankhaton adı verilmişti. Dinsel yaşamın böyle kusursuzca yeniden yönlendirilmesinin toplumsal düzeye ne kadar yansıdığını bilmek zor. Ancak eldeki sınırlı belgeler daha alt tabakalardaki pek çok kimsenin yeni kültü benimsemediğini düşündürüyor; fakat onlar da işleyişteki değişiklikten ya da Teb'deki büyük Amon tapınağı gibi belli başlı kült merkezlerinin düpedüz kapatılmasından etkilenmiş olmalı. Tutankhamon'un "Restorasyon Steli'nde" sözünü ettiği işlerin vardığı boyut da bunlar olsa gerek:

> Kişi tanrıya bir şeyler istemek için yakardıysa, meyve vermezdi. Eğer kişi bir tanrıçadan yardım dilendiyse, o da meyve vermiyordu. Onların kalpleri zayıf düşmüştü çünkü yapılanlar yok edilmişti.
>
> (Bennett 1939: II. 9-10)

Bütün dinsel ve kültsel değişikliklerin nasıl işlediğiyle ilgili ayrıntıları belirlemek çok güç. Özellikle zor olansa geleneksel tapınakların personelinin nasıl etkilendiği sorusu. Mısır'da "rahiplik" kurumunun nasıl işlediğini göz önünde bulundurursak, en kısa yoldan kral adına Aton kültüne geçtiklerini tahmin etmek güç olmaz (Kemp 1989 [0Ga]: 184-197; 229-230; bkz. s. 289-291). Amon (ya da diğer) rahiplerinin Akhenaton'un getirdiği değişikliklere etkili bir biçimde karşı çıktığına, sonradan onun lanetlenmesinden sorumlu olduklarına ilişkin hiçbir iz yok.

Kült reformları nasıl ve neden çökmüştü? Kralın yüce kişi ve her şeyi denetleyen olduğu düşünülürse, bunun neden olduğunu anlamak zor. Üstelik, Akhenaton'un akrabalarına ve yakın ilişki içinde bulunduğu kimselere karşı düşmanca bir tutum takınılmamıştı: Tutankhamon olasılıkla Akhenaton'un kardeşiydi, ama onun kızlarından biriyle evlendiği, halefi olarak tahta geçtiği kesindi; daha sonraki kral, Ay muhtemelen Nefertiti'nin babasıydı, o da Akhenaton'un kızlarından biriyle evlenmişti; hanedanlığın son hükümdarı Horemheb Tutankhamon'un sarayında çok yüksek bir mevkideydi, Ay'ın kızıyla, dolayısıyla Nefertiti'nin kız kardeşi olması gereken bir kadınla evliydi. Bu durumda Akhenaton'un ailesinin üyeleri, bir yandan onun getirdiği dinsel değişikliklerden kademeli ve belirgin bir biçimde uzaklaşırken, iktidarın merkezinde yer almaya devam etmişlerdi. Böylece Aton kültünün hızla reddedilişinin altında nelerin yattığı anlamak daha da zorlaşır. Varsayımdan öteye geçmemekle birlikte olası nedenlerden birini ele almaya değer. Hükümdarlığının on yedinci yılında Akhenaton'un ailesinde ölümler çok artmıştı: Eşleri ve altı küçük kızından dördü ölmüştü; hükümdar ortağı, belki de kardeşi Smenkhare ile Tutankhamon genç yaşta öldüler. Hitit kayıtları bu dönemde Levant'ı sararak Hitit kraliyet ailesini ve nüfusunu da etkileyen korkunç bir veba salgınına işaret eder (bkz. s. 333). Demek ki Mısır sarayında görülen çok sayıdaki ölümden aynı veba hastalığı sorumluydu (Helck 1971: 187-188; Redford 1984: 186-187). Eğer bu doğruysa, o zaman bu felaketlerin ardından Aton

kültü terk edilmiş olabilir. Vebanın yarattığı dehşetle Mısır'ın alışılagelmiş tapınağının ve tapınma biçimlerinin bırakılması arasında bir bağlantı kurulmuş olmalı; buna göre daha sonraki hükümdarlar kraliyet ailesinde veba salgını yüzünden görülen ölümleri eski tanrılara sırt çevrilmesinin sonucunda tanrısal bir ceza olarak yorumlamış olabilirler.

Amarna Dönemi'yle ilgili bir tartışmayı –kısa da olsa– Aton'a söylenmiş harikulade ilahinin kısa bir özetini aktarmadan bitirmek olmaz. Eski Mısır'dan günümüze kalan, güneşe yazılmış övgülerin en güzel örneklerinden biridir bu. Bir zamanlar düşünüldüğünün tersine, tüm ilkeleri bakımından benzersiz olmadığı artık anlaşılmış olmakla birlikte, bu övgü, güneş kültünün o dönemde nasıl evrensellik aşıladığını gözler önüne sermekte, aynı zamanda devrimci Aton kültünün kendine özgü havasını solumamızı sağlamaktadır. Ay'ın Amarna'daki mezarına yazılmış bu ilahinin Akhenaton'a ait olduğu söylenir:

Yeryüzü ışıldar sen ışıklar ülkesinde ağarırken,
Gündüzün Aton'u olarak parlarken;
İki Ülke bayram eder,
Sen karanlığı kovarken
Işınlarını saçarken.
Uyanıp ayağa kalkarlar,
Sen uyandırırsın herkesi;
Bedenler arınır, giyinir,
Senin görüntüne uzanır kolları.
Bütün ülke işe koyulur,
Hayvanlar gezinir otlaklarında;
Tomurcuklanır ağaçlarla bitkiler,
Kuşlar uçar yuvalarından,
Senin yaşam gücünü (ka) selamlar kanatları.
Sürüler sıçrar sekerek,
Uçan ve koşan her şey
Sen onlara ışırken canlanır.
Gemiler kuzeye seyreder, güneye de yönelirler

Sen ışıdığında yollar görünür;
Sudaki balıklar senin önünde sıçrar,
Işınların denizin ortasına erişir.

Kadınlarda dölü büyüten,
Spermden insanlar yaratan;
Anasının rahmindeki oğlu besleyen,
Gözyaşları dinsin diye çocuğu yatıştıran.
Yarattığı her varlığı besleyen
Rahimde bakıcı,
Soluk verici.
Doğum günü gelip çatınca,
Soluk almak için rahimden çıktığında,
Ağzını iyice açarsın
Gereksindiklerini bağışlarsın ona.
Yumurtadaki civciv kabuğu tıkırdatınca,
Ona umut vermek için soluk aldırırsın;
Yumurtayı çatlatacak kadar
Büyümesini tamamlayınca,
Dışarı çıkar yumurtadan,
Büyüdüğünü gösterir
Bacaklarının üstünde dikilir.

Ne çok işin vardır,
Gözle görünmese de,
Ey Ulu Tanrı, senden başkası yok!
Yeryüzünü yarattın dileğince, tek başına,
Bütün insanları, hayvanları, kuşları;
Yeryüzünde yürüyen ne varsa,
Kanat açıp uçan her şeyi,
Khor (Suriye) ve Kuşi illerini,
Mısır ülkesini.
Her insanı yerine koyar,
Gereksinimlerini verirsin;
Herkes yemeğini alır;
Zamanı sayılıdır.

Dilleri farklı konuşur,
Karakterleri de öyle;
Tenleri ayrıdır,
Çünkü sen ayrı tutarsın onları.

(Davies 1903-8: VI 29-31; *ANET*, 369-371;
Simpson 1972 [01]: 289-295;
Lichtheim 1973-80 [01] II: 96-98)

4d Geç Yeni Krallık: XIX. ve XX. Hanedanlıklar, 1306 (1295)-1069

Geç Yeni Krallık'tan bugüne ulaşan pek çok yazılı malzeme ve yapı kalıntısı bulunur. Bu dönemin en uzun süre başta kalan (1290-1224 (1279-1213)) ve en tanınmış hükümdarı olan II. Ramses Mısır ve Nübye genelinde pek çok bina diktirmiş ya da onlara hatırı sayılır katkılar yapmıştı. Öte yandan bu dönemin bütün büyük kralları çok iyi betimlenmişlerdir: I. Seti (1305-1290/1294-1279), Merneptah (1224-1204?/1213-1204) ve III. Ramses (1184-1152). Bazı siyasal sorunlar vardı. XIX. Hanedanlık, taht kavgalarıyla sona erdi; belki de bunun nedeni II. Ramses'in fazlasıyla uzun süren hükümdarlığı ve bu süre içinde sahip olduğu çocukların fazla sayıda olmasıydı. Kırk dokuz kızı ve yetmiş dokuz oğlu olduğunu biliyoruz, dolayısıyla taht kavgasında bunun nelere sebep olduğunu tahmin etmemiz güç olmaz. Ne ki II. Ramses'in en yakın vârisi (Merneptah) tahta sorunsuz geçmişe benzer. XX. Hanedanlığın varsayılan kurucusu Setnakht ile XIX. Hanedanlığın kralları arasındaki kesin ilişki bilinmemektedir. Oğlu III. Ramses kargaşadan sonra (galiba XIX. Hanedanlığın sonunda yaşanan hanedanlık sorunlarının sonucunda bozulan) düzeni yeniden sağlayan kişi olarak tanınmıştı, oysa bunu hak eden III. Ramses'in kendidir. Hem o hem de sekiz halefinin hepsi belki de ünlü ve uzun ömürlü II. Ramses ile simgesel bağlılığın göstergesi olarak "Ramses" adını taşıyordu. III. Ramses'in hükümdar olduğunun ertesi yılı hanedanlıkta yeniden sıkıntılar baş göstermişti, hanedanlığın sona ermesine yakın başa geçen krallardan yalnızca ikisi akla yatkın

Tablo 17 Kronoloji: XIX., XX. ve XXI. Hanedanlıklar

	CAH	*alışılmış*	*düşük*
XIX. Hanedanlık			
I. Ramses	1320-1318	1306-1305	1295-1294
I. Seti	1318-1304	1305-1290	1294-1279
II. Ramses	1304-1237	1290-1224	1279-1213
Merneptah	1236-1223	1224-1204?	1213-1204
Amenmesse	1222-1217?	1204-1200	1204-1200
II. Seti	1216-1210?	1200-1194	1200-1194
Siptah	1209-1200	1194-1188	1194-1188
Tavosret (II. Seti'nin karısı, Siptah'ın annesi)		1188-1187	1188-1187
XX. Hanedanlık		*Güney:* Yüksek Rahipler	
Seknakht	1186-1184		
III. Ramses	1184-1152	Ramses-nakht /Meribast'ın oğlu)	
IV. Ramses	1152-1146		
V. Ramses	1146-1142		
VI. Ramses	1142-1134		
VII. Ramses	1134-1133		
VIII. Ramses	1133-1126		
IX. Ramses	1126-1107	Nesamun	
X. Ramses	1107-1098		
XI. Ramses	1098-1069	Amenhotep	
1080 "rönesans çağı" başlangıcı (*whm mswt*)		Herihor 1080-1074	
Aşağı Mısır			
Smendes	1080-1069	Piankh 1074-1070	
XXI. Hanedanlık			
Smendes	1069-1043	I. Pinucem 1070-1055	
Pinucem	1054-1032		
Amenemnisu	1043-1039?	Masaharta 1054-1046	
I. Psusennes	1040-993	Menkheperre 1045-992	
Amenemope	993-983	Smendes 992-990	
Osorkon	984-978		
Siamun	978-959	II. Pinudjem 990-969	
II. Psusennes	959-945	Psusennes 969-945	

süreyle ülkeye hükmettiler (IX. ve XI. Ramsesler sırasıyla 19 ve 29 yıl tahtta kaldılar). O sıralarda Mısır birkaç sorunla karşı karşıya kalmıştı. Bu sorunların gerçek nedenini anlamak her zaman kolay olmaz; fakat son Ramses'in (XI: 1098-1069) hükümdarlığı döneminde ülkenin bağımsız merkezlerden (Teb ve Tanis; bkz. tablo 17) yönetilen kuzey ve güney bölgelerine bölündüğü kesindir. Ara sıra görülen birleşme ve daha büyük parçalanma girişimleriyle birlikte ilişkilerin buraya varması XX. Hanedanlığın sona ermesinin ardından dört yüz yıl sürdü. Yeni Krallık'ın ardından gelen bu uzun süreli siyasal bölünme dönemine Üçüncü Ara Dönem adı verilir (bölüm 12a).

Savaş ve barış

Krallığı yalnızca bir yıl süren I. Ramses (1306-1305/1295-1294) XIX. Hanedanlığın kurucusuydu. Hiç oğlu olmadığı anlaşılan Horemheb'in veziriydi. Horemheb böylece Mısır'da son zamanlarda tehdit altındaki istikrarı (bölüm 4c) korumak adına I. Ramses'i kendine halef seçti. Horemheb'in bu adımı atmasının nedeni, I. Ramses'in bir oğlu olması ve hanedanhk kurma şansını elinde tutması olarak gösterilir (Kitchen 1982). Bu özel koşullar, XIX. Hanedanlık hükümdarlarının Menes'ten itibaren Mısırlı kralların soyunun sürmesine ve Mısır topraklarıyla sosyo-politik düzeni şiddetle savunmaya verdikleri büyük önemi açıklayabilir. Antik Mısır'ın mimarlık harikalarından biri olan I. Seti'nin Abydos'taki mezar tapınağının duvarlarına özenle oyulmuş meşru kabul edilen kralların listesi bunun bir ifadesidir. Birleşik Mısır'a hâkim olan ilk kral Menes'e kadar hükümdarların soyunu araştırır (bkz. bölüm 3a); ara dönemlerin hükümdarlarının çoğu listenin dışında tutulur; Akhenaton'dan Ay'a, oradan da Horemheb'in krallığına dek uzanan koca bir dönemi yok sayar. I. Seti (1305-1290 (1294-1279)) kraliyetin öncüleri ataları olarak tanıtmaktadır; veliaht prens olarak seçildiği daha o yaşta belli olan gelecekte II. Ramses olacak küçük oğluyla birlikte onlara tapınırken tasvir edilmiştir. II. Ramses Abydos'taki kendi tapınağına bu listenin kopya-

sını yaptırdı. XIX. Hanedanlık krallarının Abydos'a odaklanması (Merneptah'ın da burada bazı çalışmaları vardı) bu kralların kendilerini Mısır Krallığı'nın en eski ve en kalıcı yönlerini taşıyan kimseler olarak tanıtmalarıyla bağlantılı olabilir. Abydos ilk Mısır krallarından bazılarının gömüldüğü yerdi (bkz. bölüm 3a). Aynı zamanda öldürülüp paramparça edilen ve efsaneye göre Abydos'a gömülen ölüler kralı ve Horus'un babası Osiris ile yakın ilişkiliydi. XIX. Hanedanlık kralları şimdi burada zarif ölüm tapınakları inşa ederek kendi kültlerindeki ölü kralları ölülerin efsanevi hükümdarı, Mısır'ın başına sürekli bela olan tehlikelere karşı zaferi simgeleyen Osiris ile ilişkilendiriyorlardı.

Eskiden olduğu gibi krallar yine Krallar Vadisine gömüldüler, Teb yakınlarındaki dev mezar tapınakları (Gurna, Ramseseum, Medinet Habu) Amon şehrinin önceki önemine yeniden kavuştuğunun göstermektedir. XIX. ve XX. Hanedanlık hükümdarları Teb'i bol keseden donatmışlardı, Amon kültüne hatırı sayılır araziler ve gelir kaynakları bağlanırken, Aton tapınımından kalan bütün izler silinmiş, Amon'un adı kaldırıldığı yere yeniden oyulmuştu. Kralın zaferlerini anlatan yazıtlar buraya dikildi ve savaş ganimetleri bağışlandı. Teb'in batı kıyısında Deyr el-Medine'deki işçi köyünden çıkarılmış, Teb ve dolaylarında ne kadar renkli bir yaşam sürüldüğünü bir kez daha gözler önüne seren belgelerin çoğu XX. Hanedanlık dönemine tarihlenir. Avaris'teki eski merkezin kraliyet ve hanedanlık başkenti Per-Ramses ("Ramses'in Evi; Uphill 1968/1969; 1984; Bietak 1975; 1981/1986) olarak Doğu Deltası'nda yeniden kurulması yeni bir yol ayrımıydı. Olasılıkla kraliyet ailesinin evi bu bölgede bulunuyordu. Daha da önemlisi, geleneksel olarak bu yöreyle ilişkilendirilen tanrı Seth (imparatorluğun gelişmesiyle birlikte bir dizi Kenan tanrısıyla özdeşleştirilmiş sınır tanrısı, Beckerath 1984), bu dönemde bazı kral adlarına tanrısal ek olarak girmişti. Kraliyet ailesinin Doğu Deltası'yla bağlantısı, aynı zamanda II. Ramses'in Avarisli Seth tapınağı çağının dört yüzüncü yılını neden kutladığını açıklıyor olabilir (bkz. bölüm 3e). Per-Ramses'i ve oradaki güzel binaları övmek üzere yazılmış ilahilerden bazıları bugüne ulaşmıştır (Erman 1927/1968 [01]: 206-

207; 270-271; Caminos 1954: 73-82; 153-155; *ANET* 470). İlahilerde, şehrin Mısır ile kuzeye uzanan imparatorluk toprakları arasındaki "denge hattı" üzerinde yer aldığı belirtilmiştir. "Denge hattı" terimi, Kenan bölgesinin Mısır ile nasıl kaynaştığını göstermektedir.

Bu dönemin bütün büyük kralları, Mısır sınırlarını başta Libya ve Levant'ta yaşayan, içlerinden bazıları orduya katılmış olan (bkz. bölüm 8a) göçebe ve topraksız topluluklardan korumak için canlarını dişlerine taktılar. I. Seti ile II. Ramses buna ek olarak Mısır'ın Suriye'deki sınırlarını genişletmeye çalışmışlardı; II. Ramses'in krallığının beşinci yılında Hititlerle yapılan Kadeş savaşı, bu çabalar uğruna çıkan en ayrıntılı belgelenmiş savaştır. Savaşı anlatırken muzaffer bir dil kullanmış olsalar da, sonuçta Mısırlıların başarısından söz edilemez. Ancak felaket de değildir; sonunda Hititler ve Mısırlıların yaşam alanları arasındaki sınırlar büyük ölçüde değişmeden kalmıştı. Gerek Mısır gerekse Hatti bu sıralarda ciddi zorluklarla baş etmek zorundaydı: III. Hattuşili Mitanni'deki topraklarını yükselen Assur devletine kaptırmış (bkz. bölüm 5d; 7b), Libyalıların Mısır'ın batı sınırlarına saldırıları da I. Seti'den itibaren Mısırlı hükümdarların bitmek bilmeyen sorunu olmuştu (Kitchen 1973/1986). II. Ramses'in krallığı sırasında inşa edilmiş Batı Deltası'ndan el-Alameyn'e dek uzanan surlar durumun sürekli denetim altında tutulmayı gerektirecek kadar ciddi olduğunun gösterir. İki komşu imparatorluğu 1269'da (1258) (bkz. s. 280-281) barış antlaşması imzalamaya iten neden belki de ikisinin de başına musallat olan yeni sorunlardı. Bunun ardından iki saray arasındaki ilişkiler dostluk çerçevesinde yürütüldü: İki kral ve kraliçelerinin yanı sıra II. Ramses'in annesi ve oğullarından biri mektuplaşırlardı (*CTH* 155-170). Uzun süre birbirleriyle kavgalı olmuş iki devlet arasındaki dostluk ilk ve son olarak 1256 (1245) yılında III. Hattuşili'nin kızını Mısır kralıyla evlendirmesiyle kesinleşti. Mısır kraliyet ideolojisi bu olayı Hititlerin beklenmedik teslim olma çabaları olarak kayıtlara geçirmekte diretmiş, II. Ramses de bunu merhamet göstererek kabul etmiş gibi gösterilmişti. Metnin başında II. Ramses'in zaferlerinden söz edilir, bu durum Hitit

kralının öyle canını sıkar ki, tek çıkış yolunun Mısır hükümdarına boyun eğmesinin göstergesi olarak sunulacak armağanlarla birlikte kızını da vermek olduğunu düşünür:

> [Derken biri] majestelerine haberleri iletmeye gelerek dedi ki: "İşte, Hatti'nin Büyük Beyiyle ödeşin! En büyük kızı getiriliyor, yanında da bol armağanlar taşıyor. [Sayıları?] [vadileri?] kaplar, Hatti beyinin kızı ile Hatti'nin büyük prensesinin [kızı?] da aralannda. Çetin dağları ve uğursuz koyakları aşmışlar. Majestelerinin sınırına ulaşmışlar. Bırakınız bizim [ordu?] ve memurlar [gelsin] onları karşılasın." Bunun üzerine majesteleri [çok] neşelendi, Mısır'da hiç bilinmeyen bu esrarlı haberi duyunca saray sevince kapılmıştı. Ordusu ile memurlan tez elden gönderdi onları karşılasınlar diye.
>
> Daha sonra majesteleri bütün bunları yüreğinde değerlendirerek şöyle dedi:
>
> "Kışın gelen bu yağmurlu ve karlı günlerde adamlarımı Cahi'ye (Suriye) göndermek olacak iş mi?" Sonra babası Seth'e adak adayarak [bu iş?] hakkında şu sözlerle ona seslendi: "Gökyüzü senin ellerinde, yeryüzü ayaklarının altında. Sen ne buyurursan o olur. Bahşettiğin harika şeyler bana ulaşana dek yağmuru, soğuk rüzgârı, karı [ertele] yalvarırım."
>
> Babası Seth onun bütün dediklerini duymuştu. Gökyüzü açıldı, o[nun] üzerine yaz geldi, ordusu da rahatça ilerlerken yürekleri sevinç içinde, mutluydu. Böylece Hatti'nin Büyük Beyinin kızı Mısır'a doğru yürüdü, majestelerinin piyadeleri, arabalı birlikleri ve memurları ona eşlik ederken Hatti'nin piyadelerine ve arabalı birliklerine karıştılar, çünkü onlar da II. Ramses'in birlikleri gibi arabalı savaşçılardı. Hatti birlikleri gibi, Hatti ülkesinin bütün insanları da Mısırlılarla kaynaştı. Birlikte yiyip içtiler, birbirlerinden sakınmadan kardeş gibi tek yürek oldular, çünkü bizzat tanrının, II. Ramses'in tutumundan sonra aralarında barış ve kardeşlik oluşmuştu.
>
> (Diğer bütün yabancı hükümdarlar Mısır'ın olağanüstü gücüne hayran kalmışlar; sonra da:)
>
> [Günler] sonra [onlar] Ramses Meri-Amon [şehrine] vardılar... ve 34. yılın ikinci mevsiminin üçüncü ayında (Ocak ayı) kahramanlık ve zaferin mucizelerini kutladık. Sonra Mısır'a gelmiş olan Hatti'nin Büyük Beyinin kızını, arkasında büyük, sınırsız armağanlarıyla birlikte majestelerinin hu-

zuruna getirdiler... Sonra majesteleri kızın bir [tanrıça] gibi güzel yüzlü olduğunu gördü. Şimdi yüce, esrarlı, harikulade ve uğurlu bir ilişki (vardı). Bilinmezdi, dillere düşmemişti, ataların yazıtlarında sözü edilmemişti... Kız, majestelerinin yüreğinde güzeldi, majesteleri onu her şeyden çok sevdi, babası Ptah-tenen [emriyle] ona bahşedilmiş talihti. Daha sonra haşmetlileri ona bir isim verdi: Kralın karısı Maat-nefru-Re, Hatti'nin Büyük Beyinin ve Hatti'nin Büyük Prensesinin kızı...

Böylece, eğer bir erkek ya da bir kadın Cahi'ye göreve gittiyse, majestelerinin zaferlerinin büyüklüğü sayesinde yüreklerini korku sarmadan Hatti ülkesine varabilirdi.

(*ARE* III§§415-424; Kuentz *ASAE* 25 (1925): 181-238; *ANET*: 256-258)

Bu siyasal olayın Nübye (Ebu Simbel ve Amarah) ve Yukarı Mısır'da (Karnak, Elephantine) bulunan stellere kaydedilmiş olması büyük önem taşıdığını göstermektedir. İki ülke arasındaki barış ve iyi niyet ortamı gerçektir: Hititler Merneptah'ın hükümdarlığı sırasında kıtlık çekince, Mısır kralı onlara buğday göndererek yardım etmişti. Mısır'ın daha sonraki krallarının (Merneptah ve III. Ramses) giriştikleri savaşlar bir tek Libya sınırına, korsanlara ve topraksız insanlara karşıydı (bkz. bölüm 8a); Hititlerle bir daha savaşılmayacaktı.

Yeni Krallık'ın çöküşü

Daha doğuda yer alan Assur ve Babil gibi devletler de (bkz. bölüm 7b ve 7d) aynı sıralarda benzer topluluklarla bitmek bilmeyen sorunlar yaşıyorlardı; 11. yüzyılın ortalarında gerek Mısır gerekse bu devletler önemli ölçüde toprak kaybına uğramış ve siyasal güçleri azalmıştı. Ne ki dört büyük devlet arasından ilk olumsuz etkilenen Hititlerdi. Üstelik onlarınki diğerlerinde olduğu gibi kısa sürmedi: Yaklaşık 1200 ile 1150 yılları arasında (kesin tarihler bilinmemektedir, bkz. bölüm 5d) Hitit devleti haritadan silindi. Bunun güç dengesi, ticari bağlantılar ve iletişim üzerindeki etkişini ölçmek güç, fakat felaketin etkileri Hititlerin Mısır gibi siyasal or-

taklarını da olumsuz etkilemiş olmalı (Liverani 1987). VI. Ramses'in hükümdarlığının ardından (1142-1134) Mısır'ın Kenan toprakları üzerindeki gücünün kalmadığı su götürmez. Bir dizi hanedanlık krizi, batı sınırında güvenliği sağlamada yaşanan zorlukla, kıtlık, buğday fiyatlarının dalgalanması ve iç savaş durumu daha da şiddetlendirmiş, tek başlarına felakete yol açacak kadar büyük olmayan sorunlarla baş edilmesini zorlaştırmıştı. XI. Ramses'in hükümdarlığının 19. yılına gelindiğinde (1080) Yukarı ve Orta Mısır'da fiili güç, Herihor adında, ilk kez askeri güçle ekonomik açıdan önemli Amon yüksek rahipliği makamını birleştiren birinin eline geçmişti. Demek ki büyük çaplı bir siyasal kriz yaşandığını, olasılıkla bir önceki Amon yüksek rahibinin (Amenhotep) de karıştığı iç savaşla bağlantı olduğunu söyleyebiliriz. Olayların perde arkasında neler yaşanmış olursa olsun, Herihor önceden yaşanmış karışıklıkların sonunu ve barışın yeniden kurulmasını muştulayan yeni bir "rönesans çağı" ilan etti. Aslında böyle çağlar bir tek kral tarafından duyurulurdu. Fakat bu olayda kral öyle çaresiz kalmıştı ki otoritesinin çiğnenmesini kabul etmekten başka çıkar yolu yoktu: Bundan böyle pek çok metinde hem XI. Ramses'in krallık yılları hem de yeni rönesans çağını gösteren çifte tarih kullanılacaktı. Herihor'un iktidarı kuzeyde Fayyum'un girişindeki Herakleopolis'e dek yayıldı. Buradan güneyde Asvan'a kadar Mısır'ın askeri güvenliği onun ellerindeydi, Herihor iktidar tabanını desteklemek için Amon rahipliğinden yararlanıyordu. Galiba bu aşamada Mısır Nübye'yi kaybetmişti, ama bunun ayrıntıları belirsizdir. Aynı sıralarda Aşağı Mısır'ın idaresi XI. Ramses'in veziri Herihor'la akrabalığı bulunan, belki de kralın kızıyla evli (Kitchen 1973/1986) Smendes'in (Nesbenebded) elindeydi. "Venamun Raporu" (Erman 1927/1966 [0I]: 174-185; Gardiner 1937: 61-76; *ANET* 25-29; Simpson 1973 [0I]: 142-155; Lichtheim 1973-80 [0I] II: 223-230; bkz. s. 243-244) bu dönemde hazırlanmıştı: Venamun kereste almak için Byblos'a yolculuk yapan Herihor'un elçisiydi. Yolculuğun tarihini rönesans çağı olarak verir ve Nil'in güneyine nasıl seyahat ettiğini, Tanis'te Smendes ile karısı Tentamun'u resmen ziyaret ettiğini anlatır. Onun getirdiği tavsiye mek-

tuplarını incelemiş ve görevini yerine getirmesi için ona gemiyle malzeme sağlamışlardı. Sonradan parasal sorunlarla karşı karşıya kalınca, haber göndermeyi başardığı Smendes gerekli ödemeleri yapabilmesi için Venamun'a kaynak yaratmıştı. XI. Ramses'in bütün bu yaşananlarda oynadığı rol belli değil. Öte yandan onun hükümdarlığının hâlâ tanındığını, rönesans çağının onun tahtta olduğu krallık yıllarının tamamen yerine geçmediğini, ayrıca Herihor 1074 yılında öldüğü zaman yeni tarihleme sisteminin kaldırıldığını ve eski krallık yıllarına dönülerek yalnızca onların kullanıldığını belirtelim. Öyleyse kral kesinlikle kendi makamından ayrılmamıştı. Ancak ölümünde sağ kalan bir oğlu bile olmadığından Smendes tahta resmen kendi geçti (XXI. Hanedanlık: 1069-945).

XI. Ramses'in ölümüyle birlikte, Mısır'da Herihor döneminde ortaya çıkan bölünme devam etti. Yeni kralların sarayı (XXI. Hanedanlık) Tanis'teydi (Per-Ramses'in yaklaşık 25 km kuzeyinde ama Nil'in bir başka kolu üzerinde; *Tanis* 1987; Brissaud *ve diğerleri* 1987), burası eski büyük başkent Per-Ramses'ten yağma edilen taşlarla inşa edilmişti (Uphill 1984). Teb, kraliyet mezarlığı olmaktan çıkarıldı; yeni hükümdarların mezarları artık Tanis'teydi (Montet 1952; von Känel 1984). Deyr el-Medine'deki işçi köyü boşaltılarak buranın işlevine son verildi. Bundan böyle Tanis'teki krallar, her ne kadar bütün Mısır'ın kralı olduklarını iddia etseler de, aslında Mısır'ın yönetimini Teb'deki Amon kurumuyla bölüşmüşlerdi. Bu durumun nasıl ve neden yaşandığını anlamamız hiç kolay değildir (Beckerath 1951). Mısır'ın daha yetmiş yıl öncesine kadar alabildiğine zengin bir imparatorlukken bu duruma düşmüş olması şaşırtıcı, ama kesin bir gerçektir. Diğer yandan, daha önce yaşadığı "refah çağı" ile karşılaştırıldığında Mısır'ın talihinin ve konumunun böyle ters dönmesini abartmak mümkündür (Aldred 1968). Assurlu Assur-bel-kala'nın yaklaşık 1070 yılına tarihlenen "kırık dikilitaşı" (bkz. s. 474) Lübnan seferi sırasında olasılıkla gölgedeki XI. Ramses'ten (1098-1069) başkası olmayan Mısır kralının Assur hükümdarına armağan olarak sunduğu egzotik hayvanlardan söz eder. Ayrıca bu döneme ait üstü yazılı laciverttaşından bir Assur boncuğunun bu armağana karşılık takılan diploma-

tik takı olması olası. Bu da Mısır'ın Levant dolaylarında sözü geçen, hakkını savunmayı hâlâ sürdüren ve tanınan önemli bir devlet konumunda olduğunu gösterir. Bunu izleyen dönemlerde Mısır'ın Levant'taki devletlerden gelen siyasal sürgün ve mültecilere kapılarını açmaya hazır bir sığınak ve Assurluların yayılmasına karşı desteğine başvurulan bir güç olarak üstlendiği rol de bunu doğrular.

4e Yeni Krallık devleti

Yeni Krallık'ta Mısır devletiyle toplumunun geniş çerçevesi temel yönleriyle birçok bakımdan değişmeden kalmışa benzer. Fakat Mısır'ın bir imparatorluk kurması, topraklarını saldırganca büyütmesi ve Yeni Krallık'ın temellerinin atılmasını sağlayan Teblilerin "kurtuluş savaşı" çarpıcı siyasal, sosyoekonomik ve kültürel dönüşümlere yol açmıştı. Örneğin bu değişikliklerden biri, imparatorluğun kurulması sayesinde kralın daha çok güç ve kaynak kullanabilmesinin sonucunda kraliyet ailesinin büyümesi ve servetinin artmasıydı. Bu dönemde Mısır hükümdarından kısaca "büyük ev" (*per'ao*: *fir'ao*) diye söz etmek yaygınlaşmış, "Firavun" da bu terimden türemiştir.

Kral ve krallık

Yeni Krallık'ta kralın en çok vurgulanan yönü, savaşçı olması, önemli savaş silahlarını, özellikle de atların çektiği iki tekerlekli hafif savaş arabalarını –Mısır'ın Yeni Krallık Dönemi'nde görülen bir yenilik (şekil 20)– kullanmaktaki ustalığıdır. Bu durum besbelli bu dönemin militarist havasıyla ilgilidir. Genç yaştaki II. Amenofis'in bu (ve diğer) uğraşlardaki üstün becerilerine ilişkin ayrıntılı anlatımı bunu çok güzel yansıtır. "Sfenks Steli"ndeki yazıtında kendisinin bize söylediği gibi, onun tahta geçmeye en uygun oğul olduğunu babasına kanıtlayan özelliği de at sürmekteki ustalığı olmuştu:

> Majesteleri serpilmiş ve kuvvetli bacaklarının üstünde on sekiz yılını tamamlamış yakışıklı bir genç olarak kral oldu. Mont'un (savaş tanrısı)

bütün işlerini bilen biriydi; savaş alanında boy ölçüşebileceği bir dengi yoktu. Atlardan iyi anlayan biriydi; bu kalabalık orduda onun benzeri bulunmazdı. Ordudakilerden hiçbiri onun yayını çekemez; koşarken kimse ona yetişemezdi.

Yorulmak bilmeyen kuvvetli kollarıyla küreklere bir sarıldı, şahin teknesinin kıçında iki yüz erkeği aratmayacak şekilde kürek çekti. Majestelerinin yirmi kübit (yaklaşık 10 m) boyundaki küreğin altında gücü kuvveti yerindeyken, adamları yarım mil gittikten sonra durdular, bitkindiler, bedenleri zayıf düşmüştü, nefes nefese kalmışlardı. O ancak aralıksız üç mil daha kürek çektikten sonra durdu, şahin teknesini yanaştırdı. Onu görenlerin yüzü parladı. Yapan zanaatkârların işçiliğini karşılaştırmak, hünersizi hünerliden ayırmak için üç yüz güçlü yay çekti. O da sizin dikkatinize gelen şu yargıya vardı. Kuzey bahçesine girince, aralarında yirmi kübit mesafe olan her biri bir avuç kalınlığında Asya bakırından dört hedef dikilmiş olduğunu gördü. Derken majesteleri kudretli Mont gibi atlı savaş arabasında göründü. Tek eliyle dört oku tutarken yayını çekti. Zırhını kuşanmış Mont misali okları atarak kuzeye doğru sürdü arabasını, o bir sonraki hedefe yönelirken her ok hedef tahtasını delip geçiyordu. O güne dek başarılmamış bir şeydi, kimsenin üstesinden geldiği duyulmamıştı: Bakır bir hedefe atılan okun hedefi delip geçerek yere düşmesi, bir tek zafer zengini kralın, Amon'un güç verdiği, Mont gibi savaşan, Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı Aakheprure'nin yapabildiği bir işti.

Daha henüz gençken atları sever, onların yanında mutlu olurdu. Atlarla çalışırken cesurdu, huylarını öğrenerek onları eğitmekte ustalaşmış, tarzlarını anlamıştı. Güçlü Boğa, Teb-Işıltısı babası Horus sarayda bunları haber alınca, majestelerinin yüreğine sevinç doldu: "Kimsenin saldırmaya cüret edemeyeceği toprakların hükümdarı olacak. Henüz akılsız çekici bir gençken üstün olmaya istekli, kuvvetinden hoşnut. Daha Mont'un işini yapacak yaşa gelmeden bedeninin açlığına aldırmaz, kuvvetini sever. Mısır'ın koruyucusu, ülkenin hükümdarı olsun diye ona hareketi aşılayan tanrıdır."

Majesteleri yanındakilere şöyle dedi: "Ona majestelerinin Memfis'teki ahırından en iyi atları verin ve şunları söyleyin: 'Bunlara iyi bak, haklarından gel, koştur, sana direnirlerse yola getir.'"

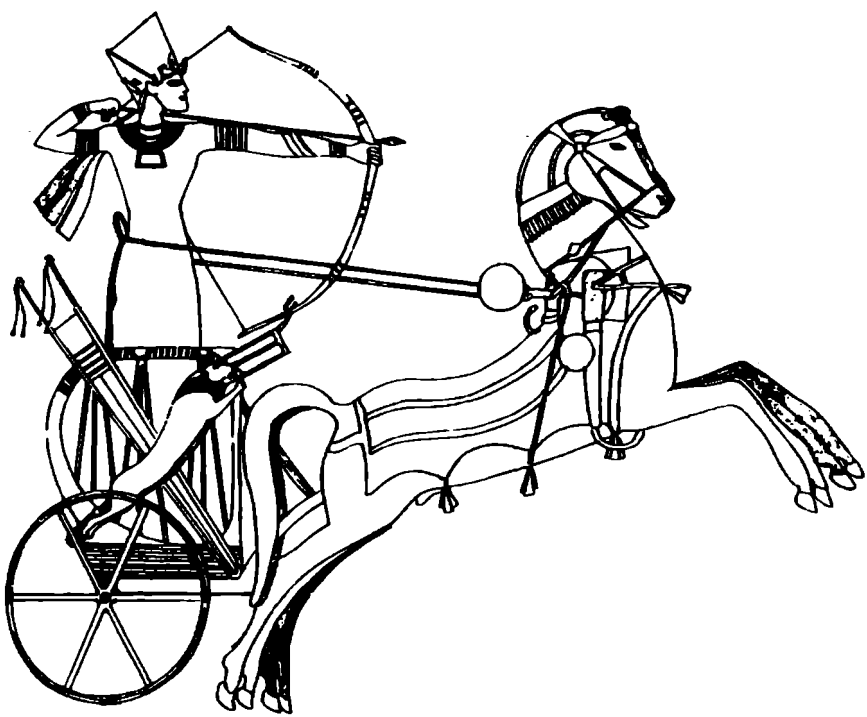
Sonra kralın oğluna kralın ahırındaki bazı atlara bakması söylendi. Söyleneni yaptı, Reshef ile Astarte (Levant'taki fetihlerin sonucunda Mısır

panteonuna dahil olan Suriye tanrıları) tam arzuladığı gibi yüreğine neşe saçtılar.

Benzeri görülmemiş atlar yetiştirdi. Dizginlerini o tutunca yorulmak bilmezlerdi; dörtnala giderken tek damla terleri akmazdı. Atların koşum takımlarını Memfis'te sırtlarına vurur, Harmakhis'teki (ufuktaki Horus) mezar yerine dek durmazdı. Orada atları dolaştırır, kral Khufu (Keops) ile Khafre'nin (Kefren) ebedi dinlenme yerinin mükemmelliğini seyrederdi. Yüreğine onların adını yaşatmak isteği doğmuştu. Ama bunu kendine sakladı, ta ki babası Re ona bu görevi takdir edene dek.

(*Urk.* IV 1276-1283; *ANET*: 244-245; Lichtheim 1973-80 [01] II: 39-43; Cumming 1982-4, I: no. 372)

II. Amenofis kral olduktan sonra bu metni bir stelin üstüne yazdırmış ve Gize'deki büyük sfenks kültü için yaptırdığı küçük bir ta-

Şekil 20 Mısır kralı (II. Ramses, Luksor Tapınağı) atlı savaş arabasında (çizim D. Saxon)

pınağa diktirmişti.[5] Yeni Krallık Dönemi'nin birkaç hükümdarı bu alanı atlarını çalıştırmak, atlı savaş arabası çekmeye ya da çöl hayvanları avlamaya alıştırmak için kullanırlardı, bir de küçük bir saray, belki de av köşkü olurdu (Kemp 1989 [0Ga]: 219). Böyle av gezilerinden birinde II. Amenofis'in oğlu ve olası halefi veliaht prens Tutmosis (IV) gün ortasında uyuyakalmış, sfenks de yeni ufuktaki-Horus çehresiyle onun düşüne girerek geleceğin kralı olacağını haber vermişti. Bu tanrısal deneyimi heykelin pençelerinin arasına diktiği bir stele yazdırdı. Askeri seferler sırasında da büyük kraliyet avları yapılmasına fırsat doğardı –iki faaliyet yakın ilişkiliydi, ikisi de kralın tehditkâr yabanıl güçleri alt etme gücünü gözler önüne sererdi. III. Amenofis'in scarabeus şeklindeki mühürlerinden ikisinde (ikinci ve olasılıkla onuncu yılında hazırlanan) sırasıyla yaban sığırlarını yakalaması ve aslan avlaması görülür.

Mısır'ın düşmanlarını cezalandıran kral imgesi, akla gelebilecek her ortamda tekrar tekrar vurgulanmıştır: Sarayda kralın baktığı ve aşağıda onun huzurunda yerlere kapanan memurlarına ödüller dağıttığı "görünme penceresi" (*maru*) (Kemp 1976; 1989 [0Ga]: 212-213), kralı Mısır'ın geleneksel düşmanlarını haklayıp onları tutsak alırken gösteren sahnelerle çevriliydi. Pencere pervazının hemen altında yabancı tutsakların başları tasvir edilmişti. Petrie (1984), Amarna'daki sarayın avlusunda saraya doğru uzanan resimli bir kaldırım buldu; resimde genel olarak Mısır'ın düşmanlarını simgeleyen iple bağlanmış yabancı tutsaklar ve yaylar görülüyordu (Varbelle 1990). Kral ne zaman sarayın ana binasına geçse, kelimenin tam anlamıyla düşmanlarını ayaklarıyla çiğnemiş oluyordu. Aynı tasvir her türlü kraliyet eşyasında yer alırdı, bunlardan en çarpıcısı Tutankhamon'un mezarından çıkan asa olsa gerek (Desroches-Noblecourt 1963: levha 82). Asanın sapı, ayakları birbirine bağlı bir "Suriyeli" ile bir Nübyeli biçiminde oyulmuştur; kral asayı eline alınca idaresi altındaki iki halkı avcunun içinde tutmuş olur, bu da bu bölgeler üzerindeki egemenliğini simgelerdi.[6] Kralın askeri kudretini uyruklarına dayatmanın bir başka yolu da, savaş suçlularının, bütün "asilerin" yenilgisini simgeleyen bir tapınak töreni sırasında uluorta idamıydı (Schulman 1988).

Kraliyet söylemi de bu zafer duruşunu öne çıkarırdı. Bir başka ünlü örnek de II. Ramses'in düzyazıda, destansı şiirde ve ayrıntılı kabartma resimlerle kutlanan Kadeş savaşını (1296/1275) anlatmasıdır. Mısır kralının görkemli bir zafer elde ettiğinden, karşı taraftaki Hitit ordusunun paramparça olduğundan hiç kimse kuşku duyamazdı. Hitit ve Ugarit belgelerinin açıkça dile getirdiği akla yatkın gerçek her iki tarafın da toprak kazanımında pek başarılı olmadığını ortaya koyar. Hititlerle daha sonra yapılan antlaşmanın (1269/1258; Karnak ve Ramseseum'daki stellere oyulmuş) Mısır dilindeki kopyasının giriş bölümü her şeyi aydınlığa kavuşturuyor. Antlaşmanın Hititçe çevirisi ve içeriği birbirlerini (antik Yakındoğu'dan beri ayakta kalmış ve) eşit koşullarda gören iki devlet arasında imzalanmış bir eşitlik antlaşmasıydı. Fakat Mısır kraliyet ideolojisi koşulları değiştirmişti, böylelikle II. Ramses daha düşük düzeyde bir devletin barış çağrılarına merhametle kulak vermiş biri olarak tanıtılmıştı:

> (Tarih, isimler ve II. Ramses'in unvanları)
>
> Bu gün majesteleri Per-Ramses Meri-Amon kasabasında bütün topraklar ve bütün yabancı ülkeler sonsuza dek ayaklarına kapanırken ona sonsuza dek yıldönümü kutlamaları bağışlayan ve barış dolu sınırsız yıllar bahşeden babası Amon-Re; Herakhti; Atum, iki ülkenin Efendisi, Heliopolisli; Ramses Meri-Amon'lu Amon; Ramses Meri-Amonlu Ptah; ve [Seth] Yüce Güç, Nut'un oğlunun isteklerini yerine getirirken -kraliyet elçisi atlı savaş arabaları birliklerinin temsilcisi, Anti-h[etep], kraliyet elçisi [...Kheta'nın iki[nci] el[çis]i Ra[mose] (ile) [Kark]amış'ın [elçi]si Piyassili(?) elinde Kheta'nın yüce beyi Hattuşili'nin Firavun'a -uzun ömürlü, refah içinde, sıhhatli yaşasın!- getirdiği gümüş tabletle geldiler-Re'nin oğlu, Setep-en-Re Ramse[s] Meri-Amon'dan tıpkı babası Re'nin her gün yaptığı gibi sonsuza dek hayatta kalacak [User-maat-Re, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kral majestelerinden] [ba]rış dilendiler.
>
> (Kitchen 1968- :II 225 vd.; *ARE* III: §§367-391; *ANET*: 199-201; *TUAT* I/2: 143-153)

Yukarıda parçayı, Hititçe versiyondaki Akkadca metnin gösterişsiz başlangıcıyla karşılaştırın:

[Mısır ülkesinin] kralı, büyük kral Reamas[esa Mai-]Amana ile büyü[k] [kral] [Hatti ülkesinin kralı, [Mısır ülkesi ve Hatti ülkesinin] kardeşi Hattusili tarafından son[suz]a dek aralarında [yüce] barı[ş] ve yüce [kardeş]lik kurulması için [gümüş tablete yazılan] [antlaşma].

(*CTH* 91; *ANET*: 201 vd.; *TUAT* I/2: 136-143)

Bu savaşı ve zaferi çağrıştıran üslubun yanı sıra, adına Luksor'da özel tapınak inşa edilen, böylelikle yıllık Opet şenliklerine dahil edilen kralın yaşam gücüne (*ka*), onun ölümsüz yaratılış kültüne gönderme yapılarak kralın tanrısallığının altı yeniden çizilmişti (bkz. s. 250). Tüm Mısır'da krallığın yaşam gücü (*ka*) için nice tapınaklar dikilmişti. Kral, aynı zamanda Karnak'taki büyük Amon tapınağında "her yerde kulağı olan" olarak kavramlaştırılmasından da anlaşıldığı üzere, tanrı Amon-Re ile bağlantılıydı. Bu kılığıyla, tapınıcı adına tanrılarla iletişim kurmada aracı olduğunu düşündürür (Kemp 1989 [0Ga]: 202; Morkot 1986). İmparatorluğun imgesiyle ilişkili olan Amon-Re'nin tanrısal oğlu olarak kralla yakından bağlantılı güneş kültü, bu dönemde giderek daha da öne çıkar.

III. Amenofis tarafından hükümdarlığının otuzuncu, otuz dördüncü ve otuz yedinci yıllarında kutlanan yıldönümleri (Sed şenlikleri, bkz. s. 194) geleneksel ayinlerin nasıl yeniden biçimlendiğini, böylelikle önceden bilinmeyen bir görkem ve bollukla donatıldığını gösterirler (*Aménophis III* 1993: 31-33). Eski Sed şenliğinin ayrıntılarının yalnızca bir kısmı yeniden canlandırılabilir, pek çok yönü belirsizliğini korumaktadır (*LÄ* 5: 782-789), buna rağmen taç giyme törenini yeniden sahneleme ayini olarak işlev yaptığı anlaşılmaktadır. Bina teftişleri ve sığır sayımları gibi geleneksel kraliyet faaliyetleriyle başlar, kralın Sed kostümüyle ilk kez ortaya çıktığı tören alayıyla devam ederdi. Bir binanın içinde, halkın gözünden uzakta, olasılıkla kralın yeniden gençleşmesine yardım etmeye yönelik bir seremoni yapılırdı. Ayinde gücü tazelenen kral, daha sonra uyruklarının bağlılık yeminlerini kabul etmek üzere özel bir tören kameriyesinde otururdu. Bunun arkasından, kral ve maiyeti, çeşitli tanrıların tapınaklarını ziyaret eder, onları tören alayında

krala eşlik etmeye çağırırlardı. Kral giysilerini değiştirdikten sonra törensel bir koşu yapar, yarış başarıyla tamamlanınca tanrılara armağanlar sunardı. Bundan sonra birleşik Mısır'ın hâkimi olduğunu simgeleyen çifte tacını takıp tahtırevana çıkar, tanrı sembollerinin eşlik ettiği başka bir tören alayında eller üstünde taşınırdı. Törenlerin bitiminde krala bir yay sunulur, kral bütün dünyaya hâkim olma iddiasının işareti olarak kuzeye, güneye, batıya ve doğuya doğru ok atardı.

III. Amenofis, kendine büyük yıldönümü kutlamalarının yapılacağı muazzam bir şenlik alanı (Malkata) hazırlatmıştı. Burada su törenleri (şenliğe yeni eklenen bir bölüm) için yapay bir göl, bir tapınak ve saraylar bulunuyordu. Saraylı Kheruef'in mezarında görkemli şenliklerden bazı bölümler içeren bir özet de yer alır. Bir seferinde kral, sarayın çifte kapılarının arasında ayakta dururken görünmüştü. Daha sonra saraylılar ve memurlar ayrı gruplar halinde kendisine takdim edilmişti: Kralın arkadaşları, mabeyinciler, "ana kapının bekçileri", "kralın tanışları", saltanat kayığı kürekçileri, kale muhafızları, kralın ileri gelen adamları. Sonra altın kraliyet ödüllerinin resmi dağıtımına sıra gelmiş, önce en yüksek mevkidekiler olmak üzere, bu kişilere "övgü altını" (büyük altın gerdanlıklar), altın ördekler, altın balık ve yeşil keten kurdeleler verilmişti. Derken ödüllendirilen grubun doyurulmasına geçilmişti. Bu, kralın da yediği yemeği sembolik olarak paylaşmak gibi görünüyor ("Kralın kahvaltısındaki yiyeceklerle beslendiler"). Yemekle kuvvet kazanmış olanların yeni şenlik alanındaki gölde kürek çekerek saltanat kayığını dolaştırması, sonra da kayığı kralın tahtına çıkan basamaklara yanaştırması gerekiyordu. Kheruef'in son sözleri, bu şenliğin hem eskiliğini hem de yeniliğini vurgulamaktadır:

> Majesteleri bunları eskilerin yazılarına göre yaptı. [Ancak] eski kuşaklar atalarının zamanından beri böyle yıldönümü törenleri kutlamamışlardı.
>
> (Epigrafik Araştırma, *Kheruef'in Mezarı*, Chicago (1980), levha 28, s. 43)

Kral eşleri

Kral figürü, iktidar ve tanrısallık simgeleriyle her zamankinden daha çok allanıp pullanırken, kraliçelik konumunda da, şimdilik pek iyi anlaşılmayan benzer bir gelişme olmuş gibi görünüyor. Kraliçe, tanrıçalarla, özellikle de Hathor'la bağdaştırılmıştı. İçlerinde ayinsel ve ekonomik açıdan saygınlık taşıyan "tanrı Amon'un karısı" makamı da olmak üzere, birkaç "dinsel" makam sahibiydi (Troy 1986). Ayrıca Yeni Krallık Dönemi'ndeki Sed şenliğinde, başrolde olmasa da, bir rolü vardı (*LÄ* 5: 785). Kraliçe, gerektiğinde krala ve onun aracılığıyla tanrılara ulaşma konusunda da aracılık yapabilirdi (Morkot 1986). Kimi dönemlerde kraliçenin yaşam gücü (*ka*) kültü çok önem kazanmışa benzer. En ilginci de, Geç XVIII. Hanedanlık sırasında bazen kralla birlikte yabancı düşmanları ayaklarıyla çiğneyen kişi olarak tanıtılmasıdır. Bu saldırgan yönüyle dişi sfenks olarak tasvir edilebilir ve aslan tanrıça Sakhmet gibisinden şiddet tanrıçalarıyla ilişkilendirilir (Morkot 1986).

Yeni Krallık'ta, kralın mutlaka bir esas karısı, ayrıca çok sayıda yedek karısı olurdu, ancak kral eşlerinin öncelik sıralarının nasıl belirlendiği belli değildir. Belgelere bakıldığında, kralların esas karılarının Mısırlı olduğu görülür. III. Amenofis'in esas karısı Tiye'nin ana-babası, saray seçkinleri arasındaki yüksek rütbeli kimselerdi. Babası kralın atlarından sorumluydu, atlı savaş arabalarının başındaydı ve Yukarı Mısır'da geniş arazilerin sahibiydi; ayrıca III. Amenofis'in annesinin akrabası olabilir (Aldred 1968: 71-72). Görünüşe göre, "daha önemsiz" eşler arasında komşu kralların saraylarından gelme prensesler vardı (bir Hitit, üç Mitanni, iki Babil prensesinin varlığı kesin olarak saptanmıştır; Schulman 1979). Amarna Mektupları'nda (bkz. s. 245), II. Ramses'le III. Hattuşili'nin kızının evliliğinde (s. 271-272) ve III. Amenofis'in hatıra scarabeus'larından birinde görüldüğü gibi, bu prensesler Mısır sarayına bir hizmetçi ve nedime ordusu eşliğinde, armağan ve çeyizleri taşıyan muazzam kervanlarla gelmişlerdi:

Majestelerine harikalar getirildi: Maiyetinin üç yüz on yedi kadından oluşan büyük bölümüyle birlikte, Naharin beyi (yani Mitanni kralı) Şuttarna'nın kızı Gilukhepa.

(10. Yıl "Düğün scarabeus'u": *Urk.* IV 1737-1741)

Onca kral eşinin ve nedimelerinin nasıl bir düzene sokulduğu tümüyle açık değil. Fakat kraliyet kadınları için özel tesisler olduğu saptanmıştır. Bir tanesi Fayyum'un (Medinet el-Ghurab) girişine yakın bir yerde bulunuyordu. Kıdemli kraliyet kadınları buradaki evde memurları, özel hizmetkârları ve dokumacılarıyla birlikte oturuyorlardı (Kemp 1978). Kraliyet ailesinin üyelerine gelir kaynağı olarak Mısır toprakları ve sömürgelerden araziler tahsis edilirdi. III. Amenofis, karısı Tiye için, onun doğup büyüdüğü Caruha kasabasında, Tiye'nin oradaki mülklerinden elde ettiği geliri artırmak için olsa gerek, muhtemelen sulama amaçlı büyük bir göl kazdırmıştı (Blakeberg-van Delden 1969: no. E8; Aldred 1968; Morkot 1986; *Aménophis III* 1993: 56-57).

Ordu

Mısır'da İkinci Ara Dönem sonrasında kullanılmaya başlanan atlı savaş arabası birlikleri ordunun en değerli ve en göz kamaştırıcı bölüğünü oluştururdu. Atlı savaş arabası sürücüleri yeni bir seçkinler tabakasıydı. Bazı mezarlardaki özyaşamöyküleri "kralın ahırından", diğer bir deyişle kraliyet atlı savaş arabası birliğinden yetişmenin özel bir onur sayıldığını düşündürür. Sürücülere tanınan özel konum kimi zaman diplomatik görevlerde kralın elçileri olarak kullanılmalarından bellidir. Belgeler, XVIII. Hanedanlık döneminde saraydan yapılan en nüfuzlu atamaların askerlere, özellikle de atlı savaş arabası birliklerinin üyelerine yönelik olduğunu göstermektedir. Bunun sonucunda kralın çevresindeki geleneksel sivil hizmetkârlar arasında çok sayıda üst rütbeli subay da bulunurdu (Aldred 1968). Yeni Krallık Dönemi'nin Mısırlı ana memur grupları hakkında Nübye'deki Nauri'de bulunan bir yazıttaki kararnameden fikir edinilebilir (Edgerton 1947). Bu kararna-

mede I. Seti bütün sorumlu subaylara seslenerek kendisinin Abydos'taki yeni cenaze tapınağına bağışlanan toprakların bağışıklık hakkını korumalarını buyurur; kraliyet atlarıyla ilişkili olanlar da bunlara dahildir:

> Bu gün (4. yılın 5. ayının 1. günü) kraliyet sarayının majesteleri kararnamede vezire, yargıçlara, saray mensuplarına, dinleyici kurullarına, Kuşi genel valisine, komutanlara, hazinedarlara, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın (oradaki kasabaların) belediye ve kabile reislerine, atlı arabacılara, seyislere, sancaktarlara, kralın arazisine ait her görevliye ve Kuşi'ye göreve gönderilen herkese hitap etti.
>
> (Edgerton 1947: 220-221, II. 29-30)

Subaylara verilen altına ek olarak toprak bağışlanır ve bazı savaş tutsaklarını köle olarak ellerinde tutmalarına izin verilirdi (bkz. s. 247). Subaylar yerel bölgeleri idare eder, kral adına madencilik ve ticaret seferlerini yürütür, bölgelerin tarım ürünleri fazlasını kullanarak yerel ticaret ağları düzenler ve gerek orduya gerekse işgücüne katılacak kimseleri bulma görevini üstlenirlerdi. Hyksos'ların kovulmasının ve Kuşi ile yapılan savaşların ardından Mısır'a yeni belirlenmiş ve genişletilmiş sınırlarını korumak, saldırılara ve istila girişimlerine karşı savunma yapmak için sefere hazır daimi bir ordu gerekiyordu. Böylece başında "büyük ordu generali"nin –bazen veliahdın– bulunduğu daimi bir askeri idare kuruldu (Helck 1939). Bir başka uygulama da, Mısır dışında ve içinde düzenli garnizonların kurulup gözetilmesiydi. Hızla seferber edilebilecek büyük ve deneyimli bir askeri kaynak yaratmak için sürekli askere alma ve eğitim programı uygulanmaya başladı. Devletin bütün bunlarla ilgilenip doğrudan yatırım yaptığı, askerlerin "Firavun'un önünde silahlanmasından", yani devlet tarafından savaş gereçleriyle donatılmasından bellidir. Ordu örgütlenmesi profesyoneldi, piyade ve atlı savaş arabası diye özel birimlere, aynı zamanda uzman istihbaratçı ve levazım birliklerine ayrılmıştı (Schulman 1964). Askerlerle levazımın Mısır'ın kuzeyindeki uzak mesafelere taşınmasında başlıca ulaşım aracı olan Mısır donanması da

Yeni Krallık Dönemi'nde gelişti (Säve-Söderbergh 1946). III. Tutmosis Fırat'ı geçip Mitanni'ye saldırma planları yaptığı zaman ordu gemilerle Kuzey Suriye kıyılarına getirilmiş, Lübnan'da kesilen ağaçlardan elde edilmiş olan ve tekne yapımında kullanılan keresteler arabalara yüklenerek Fırat'a taşınmış, kıyıda birbirine eklenmiş, sonra da kralla ordu ırmak boyunca başarıyla yelken açmışlardı (*Urk.* IV 889 vd.; *CAH* II, bölüm 10).

Askeri açıdan sürekli hazırlıklı olma durumunun arazi kullanım ve işletim sistemine yansımaları vardı. Örneğin, kıdemli askerlerin çoğuna Mısır'da yerleşmeleri için parseller verilirdi. Bunlar bir aileyi geçindirmeye yetecek çapta, olasılıkla askeri eğitime ve hizmete bir üyesini adama koşuluyla ailenin gelecek kuşaklarına miras bırakılabilecek topraklardı (Katawy 1989). Butzer (1976), Yeni Krallık Dönemi'nde Mısır'da, özellikle de geniş taşkın ovasıyla zenginlik vaat eden Orta Mısır bölgesinde eskiye oranla daha yoğun bir yerleşim olduğunu belirtir. Şaduf adı verilen, Ortadoğu'da modern zamanlara dek su çekmekte kullanılan aygıtın ortaya çıkmasıyla birlikte nehirden uzaktaki kuru toprakların, özellikle biraz daha yüksekte yer alan bahçelerin sulanması sağlanmıştır (Butzer 1976). Arazi kullanımının artması ve daha çok toprağın tarıma katılması, bir ölçüde, savaşlarda çarpışmış kıdemli askerlerin (aralarında Libyalılarla Levant'tan gelen insanlar da vardı) araziyle ödüllendirilmesiyle ilişkiliydi.

Mısırlı askerler yalnızca yurtdışında hizmet etmez, barışı güvence altına almak ve gerektiğinde derhal müdahalede bulunmak üzere Mısır içerisinde de üslenirlerdi. Yerine getirdikleri görevlerden biri de krala her on günde bir değiştirilen düzenli muhafızlar sağlamaktı; muhafızlık nöbeti askerler için özel hükümlerle belirlenirdi. Kesin rakamlarla saptamak olanaksız, ama anlaşıldığı kadarıyla Mısırlı ailelerin çoğunun en az bir üyesi devletin silahlı kuvvetlerine katılırdı. Savaşlarda kazanılan zaferlerin krallar için yazılan övgülerde yüceltilmesine ve yüksek rütbeli kişilerin mezar yazıtlarında gururla anılmasına karşın, XX. Hanedanlıktan kalma bir ders metni (Lansing Papirüsü) sıradan bir askerin yaşantısına dair korkunç bir tablo çizmektedir. Bu metinde kasıtlı olarak ür-

kütücü bir dil kullanılmış, böyle bir hayatın korkunçluğu abartılı bir biçimde anlatılmıştır, çünkü metnin amacı öğrenciyi yazıcı olup bu berbat akıbetten kurtulabilmesi için derslerine çalışmaya özendirmektir. Ne var ki, toplumun yoksul tabakalarından gelen pek çok Mısırlı askerin yaşantısı da bundan çok farklı olamazdı:

> Gel <dur anlatayım> sana askerin dertlerini, üstünde kaç adam olduğunu: General, birlik komutanı, baştaki subay, sancaktar, yaver, yazıcı, elli askerin komutanı ve garnizon komutanı. "Irgatları alın!" diye bağırarak sarayın koridorlarına girip çıkarlar. Asker her saat uyandırılır. Eşek sürer gibi bırakmazlar peşini. Aton (güneş tekeri) gecenin karanlığına batana dek asker alın teri döker. Karnı açtır, böğrü ağrır, yaşayan bir ölüdür. Terhis edildikten sonra aldığı buğday tayını öğütülmeye elverişli değildir.
>
> Suriye'ye göreve çağrılır. Dur durak tanınmaz ona. Ne giysileri vardır, ne de sandaletleri. Savaş silahları Sile kalesinde toplanır (Levant'a yapılan seferlerin başlama noktası). Dağlara doğru tırmanışa geçer. Her üç günde bir su içer, ama kokulu, tuzlu bir su. Hastalıktan vücudu kınlır. Düşman gelir, cephanesiyle sarar çevresini, hayatından bezer. "İleri, kahraman asker! Şanına yaraşır bir isim kazan!" derler ona. Ne yapacağını bilemez. Vücudu zayıf düşmüştür, bacaklan onu taşımaz. Zafer kazanıldığında, tutsaklar Mısır'a götürülmek üzere majestelerine teslim edilir. Yabancı kadın yürüyüş sırasında bayılır, askerin boynuna tutunur. Askerin sırt çantası düşer, asker kadını yüklenirken çantayı başka biri kapar. Karısıyla çocukları köydedir; ölür ve oraya ulaşamaz. Olur da sağ kalırsa, yürümekten bitap düşer. İster hür olsun, ister esir, acı çeker asker. Kaçar da firarilere katılırsa, bütün ailesi mahkûm edilir. Çölün sınırında ölür, ismini devam ettirecek kimse yoktur. Hayatta da ölümde de sürünür. Koca bir çuval getirirler onun için; nereye gömüldüğünü bilmez.
>
> (Gardiner 1937: 99-116; Caminos 1954: 373-428; Lichtheim 1973-80 [01] II: 168-175)

Merkezi yönetim ve ekonomi

Bu yeni sosyo-politik gelişmelerin yanı sıra daha erken dönemlerden kalma önemli kurumsal süreklilikler de vardı. Buna göre devletteki temel idare dairesi hâlâ vezirlik mevkiiydi, ancak artık

bunlardan iki tane vardı –biri ülkenin kuzeyinden sorumluydu, öteki güneyinden. Vezirin her yere uzanan görevleri III. Tutmosis'in veziri Rekhmire'nin Teb'deki mezarında ayrıntısıyla tasvir edilir (Davies 1943). Vezirin kral tarafından resmen göreve getirilişi ve aldığı talimatlar olasılıkla bu makamın çevresinde gelişen geleneğin parçasıydı (Kemp'ten alıntı Trigger *ve diğerleri* 1983 [0D]: 84-85). Vezir kendi geniş yetki alanı içerisinde iç düzenin sağlanmasından, vergilerin belirlenmesi ve toplanmasından, hükümet arşivlerinin saklanması ve onlardan bilgi elde edilmesinden sorumluydu. Aynı zamanda kendi altında çalışan memurları atamak ve gözetim altında tutmak onun göreviydi, arazi ve mülke ilişkin talepleri gözden geçirirdi. Yerel hükümeti denetlemesi ve gözetlemesi de gerekirdi. Bu işlerin bir parçası ve devletin istikrarı ve yıllık bütçe açısından yaşamsal bir konu olarak iklim koşulları, özellikle de tarımsal üretimi ve hasadı etkileyebilecek hava durumu raporlarını da alırdı. Dolayısıyla su baskınlarının seviyesi, diğer bir deyişle Nilmetre ile Asvan yakınlarında ölçülebilen Nil sularının beklenen yükselmesi ya da alçalması düzenli olarak vezire bildirilirdi (bkz. s. 158; 176). Eski Ahit'teki Yusuf öyküsünde anlatıldığı gibi (*Tekvin* 41), nehrin durumu devletin bekleyebileceği olası geliri etkilerdi. Son olarak takvimin sabitlenmesinde anlam taşıyan yıldızları gözleyen kimselerden de raporlar alınırdı (genel tartışma, James 1984: 51-72).

Tahıl vergileri ve kraliyet arazilerinden elde edilen buğday kraliyet ambarına aktarılır, orada depolanıp saray personeliyle bu tür gelire hak kazananlara genellikle ekmeğe dönüştürüldükten sonra ödeme yerine dağıtılırdı (Memfis saray kayıtları, Helck 1961-70 IV 663-641; Kemp 1989 [0Ga]: 222-223). Tahılın bir bölümü kralın Nil boyunda aşağı yukarı yolculuklar sırasında duracağı yerlerde ("Firavun'un demirleme yerleri") resmi kafileye erzak olsun diye taşra saraylarında saklanırdı. Kraliyet hazinesi diğer her türlü gelir ve kaynakları kendinde toplar, hükümdarların üstünlüğünü destekleyen kraliyet projelerinin yönetiminde ve harcamalarında kullanırdı. Bu projeler arasında en çok öne çıkanlar devasa binalardı. Kralın, maiyetindekilerin ve kraliyet ailesinin diğer üyeleri-

nin donatılması için gerekirse nüfusa ek taleplerde de bulunulurdu. Böyle talepler daha çok belediye reisleri aracılığıyla yapılırdı (*h3ty*)

Ana hatlarıyla ayakta kalan devlet ekonomisinin resmi böyle çizilmiştir. Daha önceki dönemler gibi bu da eksiktir. Deyr el-Medine'deki (bkz. s. 246) işçi köyünde bulunan belgeler özel mülkiyetle üretimin, alım ve satımın (buğday, konut, köleler, yakacak yağ, sandalet, yatak, giysi, hayvan) Mısır'daki ekonomik yaşamın değişmez parçaları olduğunu gösterir (bkz. Bierbier 1982). Değerler bazen gümüş ya da bakır ağırlık biriminde (*deben*) bazen de buğday ya da yağ ölçekleriyle ölçülür ve genellikle "gümüş" (yani para) ile fiyatlandırılırdı; bu uygulama Mezopotamya'daki ve başka yerlerdekilere benzemektedir (bkz. bölüm 1d). Amarna'da bulunan istiflenmiş az miktarda gümüş kırıntısı, basit külçe altınlar ve yüzükler olasılıkla bir kimsenin nakit servetini temsil eder (Peet *ve diğerleri* 1923-51: II 59-61 ve levha XLIII). Bu özel ekonomik faaliyetin boyutunu devletin ekonomideki payı içerisinde ölçmeye olanak yok, öte yandan Deyr el-Medine'deki belgelerin işaret ettiği gerçekler de yadsınamaz: Devletin büyük miktarda servet topladığı ve elinde tuttuğu, bir bölümünü bazı memurlarına, saray çevresindekilere ve kraliyet ailesinin üyelerine, işçilerine dağıttığı kesindir. Ancak tablo hâlâ tam değildir: Çoğu kimsenin başka kaynaklara da ulaşma olanağı vardı, ayrıca kâr amaçlı çok sayıda, epey karmaşık ekonomik ve ticari işler yürütürlerdi. Kemp'in (1989 [0Ga: 233) inandırıcı bir biçimde belirttiği gibi, Sovyetler Birliği gibi modern bir sanayi devleti yönetimi başarısızlığa uğramışken, Mısır da aralarında olmak üzere sanayi öncesi büyük devletlerden herhangi birinin eksiksiz ekonomik devlet denetimini başardığını varsaymak yanlış olur.

Devlet tapınakları ve halkın dindarlığı

Kral önceden olduğu gibi tapınakların çoğunu vergiden ve kamu hizmetinde bulunanları desteklemek zorunda olmaktan muaf tutabilirdi, öyle de yaptı. Büyük kült merkezlerinin kasaları Mısır

geneline yayılmış arazi bağışlarıyla ve imparatorluk topraklarıyla doluydu. Bazı tapınak arazilerinde savaş tutsakları çalıştırılsa da çoğu (yüksek rütbeli memurlardan erlere ve kadınlara kadar) çeşitli kimselere gelirden pay alma karşılığında kiralanırdı. Bundan başka kral savaşlarda elde edilen ganimetleri (tutsaklar, hazine ve hayvanlar) doğrudan tapınaklara bağışlayabilirdi. Dolayısıyla tapmaklar ekonominin geniş kesimini temsil etmektedirler. Tapınaklara bunca bağış yapılmasının, buna ek olarak bir de vergi muafiyeti getirilmesinin sonucunda, giderek rahiplere kaptırdığı gelir kaynaklarını yitirdiği için devletin kendini yoksullaştırdığı akla gelebilir. Oysa bu sistemi yanlış anlamaktan ileri gelir: Mısırlı "rahipler" (Hıristiyanlık koşullarında anlaşılırsa doğru sözcük değildir) kralın kendi memurları arasından atadığı idarecilerden ve tapınak görevlerini nöbetleşe yerine getiren yerli halktan seçilmiş çok çeşitli kült hizmetlilerinden oluşurdu. Bu durumda da tapınakla sahip olduğu mülk devletten bağımsız değildi –ona saygınlık ve pek çoklarına gelir kazandıran devletin bölünmez bir parçasıydı. Ayrıca, kralın tanrılarla özel bir ilişki içinde bulunan tanrısal bir varlık olarak tapınakları donatma gibi bir görevi olduğunu, bunu da yeniden dağıtacağı vergileri toplama zahmetine girmek yerine onlara doğrudan maddi yardım yaparak yerine getirdiğini anımsamamız gerek. Öyle ya da böyle tapınakların çoğunda kralın heykelleri ve saraylar yer alırdı ya da bunlar kraliyet kültüne (diğer bir deyişle kraliyet yaşam gücü (*ka*), dev cenaze tapınakları) tahsis edilmişti, böylelikle kraliyet ve diğer tanrısal çıkarlar iç içeydi. Böylece hükümdar tapınak muafiyetlerini kollamaya özen gösterirdi, çünkü ona gelecek herhangi bir zarar kendi projelerini doğrudan etkilerdi. Nübye'deki Nauri'de bulunan I. Seti'nin büyük kararnamesi (Edgerton 1947) bunu pek güzel anlatır. Vergiden muaf tutulan tapınak gelirlerinin kraliyetin koruması altında olmasını, kralın kendisiyle çelişen çıkarlara sahip –tarihe ters düşen ve burada yersiz bir kavram– tekinsiz bir "rahiplikten" gelen baskılara teslim olması diye görmek yanlıştır.

Deyr el-Medine buluntuları, halkın dindarlığının bazı ilginç yönlerini de aydınlatmaktadır. Kentin küçük yerel tapınaklarına

birtakım adak stelleri dikilmiştir. İnsanlar bunları, günahlarının cezası olarak gördükleri hastalıklardan kurtulma umuduyla adamışlardır. Yalan yere yemin ettiği için kör olan (bkz. Robins 1993 [0Ga]: 160), ama iyileşme umuduyla tövbe eden çizer Neferabu'nun steli buna güzel bir örnektir:

> Ma'at'ın Efendisi Ptah huzurunda yalan yere yemin etmiş bir adamım,
> O da gündüz karanlığa mahkûm etti beni.
> Kudretinden aptallar ve akıllılar ibret alsın,
> Küçükler ve büyükler:
> Ma'at'ın Efendisi Ptah'dan sakının!
> Görün, kimsenin yaptıklarını yanına bırakmaz!
> Ptah adını ağzınıza yalan yere almayın,
> İşte, yalan yere adını anan tepetaklak olur!
>
> O bir sokak köpeği yaptı beni,
> Ellerindeyim;
> İnsanlarla tanrılara gözetletti beni,
> Efendisine karşı günah işlemiş biriyim.
> Ma'at'ın Efendisi Ptah haklıydı benim hakkımda,
> Bana bir ders verdi!
> Merhamet et bana, şefkatle bak bana!
> (Gunn *JEA* 3 (1916): 88-89; Bierbrier 1982: 98;
> Lichtheim 1973-80 [0I] II: 109-110)

Deyr el-Medine halkı günlük yaşantılarıyla ilgili konularda karar vermek için de tanrı heykellerine başvururlardı. Büyük geçit törenleri sırasında, kutsal teknelerinde oturan tanrı heykelleri rahiplerin omuzlarında taşınırken tanrının bir mucize gösterebileceği inancı Mısır'da yaygındı. Buna kraliyet düzeyinde bir örnek, III. Tutmosis'in Amon için düzenlenen bir tören alayı sırasında krallığa seçilmiş olduğunu iddia etmesidir; diğer önemli örnekler ise rahiplik atamalarıyla ilgilidir. Deyr el-Medine'de kararlar kimi tanrılara sıkça danışılırdı. Erken XVIII. Hanedanlık kralı (ve tanrı) I. Amenofis toplum tarafından özellikle tercih edilirdi. Tanrıdan belli sorulara yanıt vermesi istenir ya da nasıl bir tapınma biçimi is-

tediği sorulurdu. O da bunu şu ya da bu yana sallanarak veya aşağı yukarı hareket ederek gösterirdi; içinde heykeller olan kayıkların taşıyanların omuzlarına nasıl ağırlık yaptığı düşünülecek olursa, bunu yerine getirmek hiç de zor olmasa gerek. Tanrının ne yöne hareket ettiği, kararı belirlerdi (Bierbrier 1982: 98-99).

Yeni Krallık'ın çöküşü: Bulgu sorunları

Yeni Krallık'taki Mısır ekonomisi ve toplumuna ilişkin belgelerin büyük bölümü XX. Hanedanlığa tarihlenir, bunların çoğu da Deyr el-Medine yerleşmesinden gelir. Dolayısıyla zaman ve mekân bakımından sınırlıdırlar. Bu iki sorunu getirir. İlki, Krallar Vadisi'ndeki mezar soygunlarını ya da memurların yozlaşmasını bu dönemde Mısır devletinin çöküşüne kanıt olarak görmenin –önemi sonradan anlaşılacak kadar– çekici gelmesidir. Başka türlü söylersek, bunlara tek tip koşullar ve tekrarlanan sorunlar hakkında bilgi veren, bugüne dek kalmış rastgele belgeler diye bakmak yerine, bu döneme tarihlenmelerinin nedeninin Mısır'ın kriz yaşaması olduğunu, bunun da merkezi otoritenin suçu denetim altında tutmayı başaramamasının göstergesi olarak görmek gerektiği savunulabilir. Diğer yandan, çağdaş bilim adamlarının bu olayları ancak, mahkemelerin duruma el koyduğunu ve suç işleyenlere hesap sorduğunu gösteren duruşma tutanaklarından öğrendiklerini anımsamamız gerekir. Ayrıca savurganca düzenlenen cenazelerin halka açık, ilan edilmiş etkinlikler olduğu bir ülkede mezar soygununun bitmek bilmeyen bir sorun olduğu yollu belirtiler de vardır. Her kademede memurların yozlaşması da salt bu dönemde yaşanabilecek bir durum değildir. Demek ki salt tek tip koşulları gösteren belgelerin sağlam kalması da rastlantı olabilir. Diğer dönemlerden benzer nitelikte belge olmadığından, hangi yorumun doğru olduğuna karar vermek güçtür. Ama belgelere olası gerçek anlamından daha fazlasını yüklemekten sakınmak önem taşımaktadır.

İkinci sorun, Mısırlıların günlük yaşantıları yeniden canlandırılırken daha çok Batı Teb'deki zanaatkâr köyünün örnek alınmasıyla ilintili. Ancak bu insanlar bütün Mısır köylülerini yansıtmaz-

lar: Çoğu iyi eğitimli, oldukça rahat durumdaki uzmanlaşmış kimseler olup yaptıkları iş (kral mezarları inşa etmek ve süslemek) gereği saraydan her türlü ek ücret ve erzak alırlardı. Buna göre, devletin yükümlülüklerini yerine getirmekte genel sorunlar yaşadığı anlamına gelebilecek, ancak bilim adamlarının XX. Hanedanlık boyunca merkezi otoritenin kademeli iflası diye yorumladığı işçi grevlerini değerlendirirken dikkatli olmalıyız (ayrıca bkz. Gentet ve Maucourant 1991). Aslında işçileri greve götüren neden, göründüğü kadarıyla, uğraştıkları uzmanlık işinin sonucunda hak kazandıkları ek tayının dağıtımı ve ikramiyelerin ödemesindeki gecikmelerdi. Üstelik bu ödemeler sonunda yapılmışa benzer. Demek ki grevler her ne kadar erzak sorununa işaret etse de yakından incelendiğinde, bunun olasılıkla Libyalıların saldırılarıyla doğan aksaklıklarla bağlantılı olduğu ortaya çıkar; dahası bu ödemeyi yapacak tarafın yaşadığı teknik bir sorundu, koşulların yerine getirilememesi diye bir şey söz konusu değildi. Grevler ve huzursuzluk yerel düzeyde sorunlar olup yalnızca geçici sıkıntıları yansıtır. Öyleyse bunu devlet aygıtının genel başarısızlığı ya da Mısır genelindeki köylülerin çektiği yaygın zorluklar olarak yorumlamak yanlış olacaktır. Mısır'ın sorunlar yaşadığını ve bu dönemde imparatorluk topraklarının denetimini elinden kaçırdığını bilmemiz bizi bu belgelere olduklarından daha fazla değer vermeye yöneltmemeli.

V
Hititler

5a Eski Assur Dönemi'nden Hitit Krallığı'nın doğuşuna dek Anadolu, yaklaşık 1800-1650

İç Anadolu (ve daha uzaktaki alanlar) yaklaşık 1650'den yaklaşık 1200'e dek "Hatti ülkesi" krallarının egemenliğindeydi. Krallar, Halys ırmağının (Kızılırmak) kuzeyindeki büyük surlarla çevrili başkentleri Hattuşa'da (Boğazköy) otururdu, fakat hanedanlık ilk olarak Kuşşara'da (yeri tartışmalı: Divriği? Elbistan? Alişar? Bkz. *RLA* 6: 381-382) ortaya çıkmışa benzer. Eski Yakındoğu tarihinin bir sorunu da Hitit Krallığı'nın nasıl ortaya çıktığıdır, çünkü Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin sonundan (krş. bölüm 2c) bu dört dörtlük güçlü devletin ortaya çıkışına kadar hiçbir yazılı belge bulunmaz. Arkeolojik verilerle tarihsel olaylar arasında bağlantı kurmak da zordur.

Assur tüccarlarının metinleri, içinde sarayı da olan bir kalenin ve evlerin yer aldığı, surlarla çevrili bir kentte merkezlenen bağımsız küçük krallıkların bulunduğu bir İç Anadolu tablosu yansıtır. Birtakım beylikler diğer kent devletler üzerinde egemenlik kurmuşa benzer. En büyükleri Kaneş (günümüzde Kültepe), Vahşuşana ve Puruşhattum'du (Hititlerde Puruşanda, olasılıkla günümüzde Karahöyük-Konya); Eski Assur metinlerinde her birinden "ülke"

(*mātum*) diye söz edilir. Devletlerin hepsinin başında beyler (*rubā'u*) vardı, ancak Kuzey Suriye yakınlarındaki iki devleti "krallar" (*šarru*) yönetirdi ve saray en baskın siyasal kurumdu. Beyler dışında, Eski Assur metinlerinde veliahtlardan (*rabi simitlim* "basamakların büyüğü", Garelli 1963: 61-62; Orlin 1970: 80-81), prenseslerden ve saray görevlilerinden söz edilir. *Kārum* adı verilen büyücek Assur ticaret kolonilerinin Anadolu'nun büyük merkezlerine, *vabartum* denilen daha küçük kolonilerin ise küçük Anadolu kentlerine bağlı olması mümkündür. Ancak durumu böyle ortaya koymak, fazlasıyla basite indirgenmiş şematik bir anlayış tarzı olur, çünkü Nenassa gibi önemli kentlerde herhangi bir Assur ticaret kolonisi olmadığı, Karadeniz'deki Zalpa[1] gibi görünürde önemli merkezlerde ise yalnızca küçük bir *vabartum* yerleşmesi bulunduğu anlaşılmaktadır. Öyleyse bize yalnızca kısmen, belki biraz da çarpık fikir veren Assur belgelerinde bu modeli etkileyen başka etmenler de olabilir –coğrafi konum, kendine özgü kaynaklar, yerleşik çıkar ilişkileri.

Assurluların Anadolu'daki ticaretten bu derece kâr elde etmeleri için kent devletlerinin birbirleriyle epeyce istikrarlı ve barışçıl ilişkiler sürdürmüş olması gerekir. Ne var ki başta *kārum* Kaneş II ve Ib olmak üzere, ortaya çıkan kalıntılar ve metinler siyasal tarihin yorumlanmasına ilişkin birtakım sorunlar doğurmuştur. Birincisi, Puruşhattum kenti İç Anadolu devletler sisteminde önemli bir role sahip görünmektedir. Bunu nasıl anlamalıyız? İkincisi, II. dönemden (yaklaşık 1900-1830) Ib dönemine (yaklaşık 1800-1780?/ yaklaşık 1820-1750?, bkz. s. 114-115) geçişte siyasal dengelerin sarsılıp sarsılmadığı sorunudur. Son olarak da *kārum* II ve Ib ticari yerleşimleri neden yerle bir edilmişti?

Kārum Kaneş II zamanında, başında "büyük bey/büyük prens" (*rubā'um rabi'um*) bulunan tek Anadolu devleti Puruşhattum'du. Bu da Puruşhattum'un diğer Anadolu kent devletlerince tanınan üstün bir konumda olduğu anlamına gelir. Unvan, tek başına bu görüşü desteklemeye yeten bir kanıt sayılmaz, örneğin 19. yüzyılda asıl önemini yitirmiş eski bir geleneği yansıtıyor da olabilir. Ancak başka bir bulgu, Puruşhattum'un Anadolu'da düpedüz ege-

men bir konuma sahip olduğuna işaret etmektedir. "Anitta metni" diye bilinen bu dikkate değer belge (Hititçe ve Akkadca) edebi özyaşamöyküsü türünde hazırlanmış. Boğazköy'de bunun üç nüshası ortaya çıkarılmış bulunuyor, bunlardan biri yaklaşık 1650 ile 1500 arasına tarihlenmiştir.[2] Kuşşara kralı olan Anitta'nın babası Pithana'nın Neşa kentini (Kaneş'in Hititçe karşılığı)[3] ele geçirmesini ve Anitta'nın zaferlerini anlatır:

Anitta, Pithana'nın oğlu, Kuşşara şehrinin kralı şöyle der:

Göklerin Fırtına Tanrısı tarafından sevilirdi, hem de Fırtına Tanrısı, Kuşşara kralı Neşa kralının [...] tarafından sevilirdi.

Kuşşara kralı şehirden hışımla [geldi] ve geceleyin Neşa şehrini zorla aldı. Neşa kralını tutsak aldı, ama Neşa sakinlerine hiç zarar vermedi [fakat] [onları] anne (ve) baba olmaya zorladı.

Babam Pithana'dan sonra aynı yıl ben de bir ayaklanma bastırdım. Hangi ülke isyan ettiyse, Siu (tanrı) (yardımı) ile onları yendim.

(II. 13-32 eksik durumdadır; birkaç kentin zapt edilmesini anlatırlar)

Bu sözler kapının üstündeki bir tablette [...] Gelecekte kimse buna [bu tablete] zarar veremeyecek! Ona kim zarar [verirse], [Nes]a'nın düşmanı ola[cak]! İkinci defa Piyusti, Hatti kralı ve yanında getirdiği yardımcıları [gel]di, [ben...]onlan Salam[pa] yakınlarında. Zalpuva'nın denizin ortasındaki bütün toprakları [...]. Uzun zaman önce Uhna, Zalpuva kralı tanrımız Siu'yu [heykelini] Neşa'dan Zalpuva'ya götürmüştü; ama [daha] sonra ben, büyük kral, Anitta, tanrımız Siu [heykelini] Zalpuva'dan alıp Neşa'ya geri getirdim. Fakat Zalpuva kralı Huzziya'yı can[lı] getirdim Neşa'ya. Ama Hattuşa şehrinden [.....] ayrıldım. Fakat daha sonra orası (yani şehir) kuraklığa uğrayınca, tanrım Siu tahtaki tanrıça Halmasuit'e bırakh, ben de geceleyin zorla geri aldım; yerine tere ek[tim].

Benden sonra her kim kral olur ve yeniden Hattuşa'ya yerleşirse, göklerin Fırtına Tanrısı onu [yere] çarpsın!

Yüzümü Salativara şehrine döndüm. Ama Salativara şehri askerlerini (bana) karşı [...] şehirden çıkardı, onları Neşa'ya getirdim.

Neşa'da şehri surlarla çevirdim. Şehrin (surla çevrilmesinden) sonra göklerin Fırtına Tanrısı'na bir tapınak ve tanrımız Siu için de bir tapınak inşa ettim.

Bir tapınak Halmasuit'e, bir tapınak efendim Hava Tanrısı'na ve bir tapınak tanrımız Siu'ya inşa ettim. Seferlerimden getirdiğim ne varsa oraları [onlarla] donattım.

Ve bir ant içtim ve beddua ettim. Aynı gün şehrim Neşa'ya 2 aslan, 70 (yaban) domuzu, çalılıklarda yaşayan 9 domuz, 120 yaban hayvanı(?) getirdim, aralannda leoparlar vardı, aslanlar vardı, geyikler vardı, [...] vardı.

Yine aynı yıl [Salativa]ra'ya karşı savaş açtım. Salativara adamı oğullarıyla birlikte ayaklandı ve [...] karşı gitti; ülkesini ve şehrini terk etti, Hulanna ırmağını işgal etti.

Ne[şa...] halkı [ondan] kaçtı, şehrini ateşe verdi ve onun içi[ne] [...], şehri saran(?) askerler 1400 piyade ve 40 atlı alay(dılar), yanında güm[üş] (ve) altın getirdi ve gitti. Ben [...] savaşa girince Puruşandalı adam önüme armağanlar [yığdı], bana armağan olarak demirden bir taht ve demir asa getirdi. Ama Neşa'ya döndüğümde, yanımda Puruşandalı adamı da getirdim. O (taht) odasına girer girmez, benden önce sağa oturacak.

(Neu 1974; krş. Güterbock'tan alıntı yapan Tadmor ve Veinfeld [OK]: 23-24)

Metne göre Pithana ile Anitta bir yandan Kuşşara'yı denetim altında tutarken kendilerini Neşa kralı ve veliahdı ilan etmiş, arkasından Kızılırmak kıvrımında yer alan başta Hattuşa ile Zalpa olmak üzere bir dizi Anadolu kent devletini zapt etmişlerdi. Metnin sonuna doğru Anitta, Puruşanda (Akkadcası Puruşhattum) hükümdarının kendisine demirden bir taht ile asa armağan ettiğini belirtir. Puruşanda hükümdarını tutsak alan Anitta bundan böyle onun sağında oturacağını duyurmuştu. Bu teslimiyetin önemi, II. tabaka metinlerinde Puruşanda hükümdarlarına verilen unvan ve Anitta'nın bu metinde kendinden "büyük kral/bey" diye söz etmesi gerçeğiyle birlikte Puruşanda'nın İç Anadolu'da bir tür üstünlük kurduğu görüşünü desteklemek amacıyla kullanılmaktadır. Anitta kentin liderliğine başarıyla meydan okumuş, taht ve asayı (olasılıkla siyasal iktidarın simgeleri) sağ yanına yerleştirerek "büyük bey" unvamnı almış ve Puruşanda'nın yerine İç Anadolu

beyliklerinin en güçlüsü olarak Neşa-Kuşşara'yı koymuştu. Eğer bu doğruysa, demek ki İç Anadolu beylikleri yalnızca kültürel bakımdan türdeş (ortaklaşa dil, benzer siyasal yapı, ortak teknolojik ve sanatsal gelenekler) olmakla kalmayıp siyasal açıdan da birbirlerine bağlıydılar, çünkü hepsi tek devletin üstün güce sahip olduğunu kabul etmişlerdi. Gelgelelim bu yorum, büyük ölçüde, kapsamlı edebi şekillenmeye damgasını vurmuş iki yüz yıl sonrasından gelen bir metne dayanmaktadır. Buna göre Pithana ile Anitta (ve Anitta'nın oğlu ve vârisi Peruva) *kārum* Kaneş Ib ile çağdaş metinlerde ortaya çıkarak tarihsel kişilikler olduklarını gösterseler de Anitta metninde anlatılan olayların akışının tarihsel açıdan sağlıklı olduğu kesin değildir.

Eğer özünde bunu güvenilir diye kabul edersek, o zaman Anadolu'da II. tabaka ile Ib tabakası arasındaki zaman diliminde siyasal iktidar değişikliği olduğunu söyleyebiliriz. Böyle bakılınca, çeşitli Anadolu devletleri 19. yüzyılda (yani, *kārum* Kaneş II. tabaka) Puruşhattum/Puruşanda'yı en büyük olarak kabul etmişlerdi. II. tabakanın yıkılması ve kısa süreli İc tabakası, Anadolu devletleri arasında patlak veren çarpışmalara bağlanabilir, öyle ki Mama kralı Anum-hirbi'nin mektubunda bu gelişmeye değinilmiş olabilir (Ib; Balkan 1957). Eski düzen bir süreliğine (Ib'de) yeniden kurulmuştu, ancak istikrarlı değildi ve Kuşşara kralı Pithana sonunda Kaneş/Neşa'yı zapt etmeyi başardı. Buranın merkezi konumundan yararlanarak kendine ve oğlu Anitta'ya üs olacak şekilde takviye etti. Anitta, yoluna devam ederek özellikle kuzeyde Zalpa, Salatuvar ve tümüyle harap olmuş ve lanetlenmiş Hattuşa gibi birçok Anadolu kentini ele geçirdi. Anitta'nın en parlak başarısı ise Puruşhattum/Puruşanda'nın teslim olmasıydı; bu onu en kudretli hükümdar yaptı. Anitta'nın Kaneş/Neşa işgalini sürdürdüğü, Kültepe'deki höyükte bulunan bir mızrak ucunun üstüne kazınmış "Prens Anitta'nın sarayı" yazısından anlaşılabilir, ancak bu belirsiz bir kanıttır, başka bir yerden getirilmiş de olabilir.

Pithana ile Anitta'nın faaliyetlerini II. tabakanın sonundan itibaren Anadolu'daki siyasal durumun göstergesi olarak alırsak, bu zamanı çeşitli İç Anadolu devletlerinin bölgede egemenlik hakkı

iddia etmek üzere birbirleriyle çekiştikleri tek bir dönem olarak düşünebiliriz. Pithana/Anitta belgesinin Kuşşara hanedanlığının bu çekişme içerisindeki geçici zaferini gösterdiği düşünülebilir; belki Ib tabakasının yıkımı da "büyük beylik" uğruna kentlerin Kuşşara krallarının egemenliğine meydan okumasıyla yeniden alevlenen Anadolu içi çatışmaların sonucuydu. "Savaşan devletler" modelini yaklaşık 1830'dan itibaren çağın karakteristik özelliği diye kabul edersek, Kuşşaralı bir hükümdarın sonunda zafere ulaştığı, Hattuşa'nın eski harap kentini zapt edip inşa ettiği ve daha önceden bağımsız olan kentler üzerinde sıkı denetim kurarak İç Anadolu'da en güçlü egemen devlet olarak ortaya çıktığı akla yatkın koşulları görebiliriz.

Bunların çoğu varsayım düzeyindedir; kendinden önce gelen bağımsız beyliklerin belirgin modeli karşısında Hitit krallarının büyük gücü nasıl ellerine almış ve bir krallık kurmuş olabileceklerini gözümüzün önüne getirme çabasından başka bir şey değildir. Fikir veren, ancak çok kıt olduğunu kabul etmemiz gereken belge parçalarının gözler önüne serdikleri yalmzca şunlardır: a) İlk Hitit krallarının da üyesi olduğu Kuşşara hanedanlığı 18. yüzyıl başlarında Kaneş/Neşa'nın denetimini ele geçirdiği; b) Hititlerin diline sonradan "Neşaca" (diğer bir deyişle Kaneş dili) adı verilmiştir; c) Anitta'nın üstün başarıları daha geç Hitit arşivlerinde muhafaza edilip kopyalanmıştır.

5b Kronoloji, kaynak ve coğrafya sorunları

Tarihsel evreler ve hükümdarların kronolojisi

Hitit tarihi ancak yaklaşık 1650 yılından sonra yeniden belirlenebilir –ne var ki zamandizini ve kaynak sorunları ortadan kalkmış değildir, tümüyle boş dönemlerle kesintiye uğrar. Örneğin, yaklaşık 1590 ile 1500 arasındaki dönem bir tek ana hatlarıyla bilinir, yine de buraya birkaç hükümdar koyabiliriz. Benzer biçimde, Hititlerin erken kurumsal tarihinin en önemli metinleri yaklaşık 1500 yılına tarihlense de (Telepinu Fermanı, bkz. s. 320-324) Te-

lepinu'nun kendisiyle ilgili bilinenler çok azdır. Yine onun hükümdarlığından yaklaşık 1430 (1420) yılına kadar uzanan, I. Tudhaliya ile birlikte Hitit "İmparatorluk" devrinin başladığı dönem tümüyle sis perdesiyle örtülmüştür, üstelik bilim adamları arasındaki bu zaman aralığına kaç Hitit kralından hangilerinin ve kaçının girdiği yollu anlaşmazlık da bunu ortadan kaldırmaya yaramaz (Gurney 1974; 1979; bkz. tablo 18).

Hitit krallarının en yaklaşık zamandizini Anadolu dışındaki belgelerle bağlantılara dayanır ve ortaya çıkan sonuç yetersizdir. Hitit krallarından hiçbiri için kesin krallık süreleri verilmediği gibi Babil, Assur ve Mısır'da muhafaza edildiği gibi herhangi bir Hitit "kral listesi" yoktur.[4] I. Şuppiluliuma'dan başlamak üzere Geç Hitit Dönemi kralları Mısır'ın, Assur'un ve Babil'in tarihlenebilir hükümdarlarıyla aralarında kurulan bağlar sayesinde kabaca tarihlenebilir. Bu durumda I. Şuppiluliuma için ortaya yaklaşık 1370-1330 (ya da 1344-1322, Kitchen ve Vilhelm; Aström, Boese içinde 1987-9 [OO]; ayrıca Gurney 1990 ile karşılatırın) tarihleri çıkar. I. Şuppiluliuma'dan sonra Hitit krallarının ürünü olan metinlerde görülen soyağacı kendilerini ona götürdüğünden hiç olmazsa ardışık kralları ve birbirleriyle ilişkilerini saptamaya yardım eder. Böylece bazı kronolojik sınırlar koyan bir kuşak sayımına ulaşmış oluruz. Genel kabul gören en son görüşe (Gurney 1979) göre, oldukça kısa dört kuşak I. Tudhaliya'yı (yaklaşık 1430 (1420)) I. Şuppiluliuma'dan ayırmaktadır. Hattuşa'da yakın zamanda bulunan mühür baskıları bu evredeki kralların sırasının saptanmasına yaramıştır, Şuppiluliuma'nın babasının Tudhaliya adlı bir kral olduğu artık bilinmektedir (Neve 1992: 57, şek.147). I. Tudhaliya öncesinde, I. Murşili'nin krallığı sırasında yaşanmış bir olay vasıtasıyla belirli bir nokta sağlanmıştır. Bir Hitit metninde, I. Murşili Babil'e sefer düzenlemiş biri olarak tanıtılmaktadır; bu bilgi daha geç tarihli Babil kroniklerinde (*Chronicle of Early Kings, ABC* no. 20, B 11) doğrulanmıştır; metne göre birinci Babil hanedanlığının son kralı Samsuditana'nın hükümdarlığı döneminde bir Hitit saldırısı olmuştu. Babil hanedanlığı bu yıkımın ardından uzun süre ayakta kalmış olamaz, zaten geleneksel

orta kronolojide 1595 (kısa kronolojide 1531) yılında sona ermektedir. Babil fethi Murşili'nin son başarısı olarak göründüğünden, hükümdarlığını bu olaydan kısa bir süre sonra, 1590 dolaylarında sonlandırmak olağan sayılmaktadır. I. Murşili pek çok savaşta çarpışmış başarılı bir kral olduğu için bilim adamları ona otuz yıllık bir hükümdarlık biçerler. Selefi I. Hattuşili'ydi, Hattuşa'yı yeni doğan krallığın başkenti olarak inşa etmiş ve çok uzak seferlere çıkmıştı. Dolayısıyla onun krallığı da yaklaşık otuz yıl diye düşünülmektedir. Bu kaba tahminlere göre, I. Hattuşili 1650 ile 1620, I. Murşili de 1620 ile 1590 arasında hükümdar olmuştu –bu tarihlerin yetersiz ve varsayımsal oldukları apaçık ortadadır (kısa kronoloji: I. Hattuşili –yaklaşık 1560; I. Murşili yaklaşık 1530). I. Murşili'den Telepinu'ya kadar olan dönem için "Ferman"da (bkz. s. 320-324) birbiriyle bağlantılı karışık olaylar sıralanmaktadır; bu da Telepinu'nun yaklaşık 1525-1500 arasına tarihlendiği anlamına gelir. Yeni buluntular (Otten 1986) daha pek çok kralın (özellikle de artık mühür baskılarından saptanan II. Hantili, II. Zidanta ve II. Huzziya; Neve 1992: 60, şek. 163) bu aralığa konması gerektiği kuşkusunu desteklese de, 1500 ile I. Tudhaliya arasındaki dönemde olaylar çok belirsizdir. Hitit kaynaklarının karşımıza daha başka şaşırtmacalar çıkaracağı, önceden hiç bilinmeyen "Büyük Kral" Tahurvaili'nin mührünün 1970'lerde keşfedilmesiyle anlaşılmıştır (Carruba 1974). Onun nereye yerleştirileceği, kayda değer bir süre hükümdarlık yapıp yapmadığı bilinmemekle birlikte, onun da Telepinu ile I. Tudhaliya arasında bir döneme konması gerekecektir; aynı döneme bugüne dek tanınmayan Muvatalli de girer (Neve 1992: 61, şek. 166). 1986'da bilim adamları 13. yüzyılda olasılıkla denetimi kısa süreliğine eline geçirmiş bir başka "Büyük Kral" Kurunta ile ilişkili belgelerle karşılaşınca şaşırmışlardı (Otten 1988).[5]

Hitit tarihi geleneksel olarak üç devre ayrılır: "Eski Krallık" (yaklaşık 1650-1500), "Orta Krallık" (yaklaşık 1500-1430/1420) ve "İmparatorluk" (1430/1420-1200). 1430/20 ile 1360 arasındaki, Hititlerin giderek büyük bir güç olarak yüz kızartıcı zayıflık evresinden çıkışını gösteren dönemse genellikle "Erken İmparator-

Tablo 18 Hitit krallarının kronolojisi
(Bütün krallık süreleri tahminidir.)

Pithana (Kuşşara kralı)	
Anitta (Kuşşara kralı)	yaklaşık 1750
Eski Krallık	
[Labarna ?	yaklaşık 1650'den önce]
I. Hattuşili	1650-1620
I. Murşili	1620-1590
I. Hantili	1590-1560
I. Zidanta	1560-1550
Ammuna	1550-1530
I. Huzziya	1530-1525
Telepinu	1525-1500
Tahurvaili (?)	
Alluvamna	
II. Hantili	1500-1430 (ya da 1420)
II. Zidanta	
II. Huzziya	
I. Muvatalli	
İmparatorluk	
I. Tudhaliya (?)	1430-1410 / 1420-1400
II. Hattuşili (?)	1410-1400 / 1400-1390
II. Tudhaliya	1400-1390 / 1390-1370
I. Arnuvanda	1390-1380 / 1370-1355
III. Tudhaliya	1380-1370 / 1355-1344
I. Şuppiluliuma	1370-1330 / 1344-1322
II. Arnuvanda	1330 / 1322-1321
II. Murşili	1330-1295 / 1321-1295
Muvatalli (II)	1295-1282 / 1295-1271
Urhi-Teşub (=III. Murşili)	1282-1275 / 1271-1264
III. Hattuşili	1275-1245 / 1264-1239
IV. Tudhaliya	1245-1215 / 1239-1209
III. Arnuvanda	1215-1210 / 1209-1205
II. Şuppiluliuma	1210- / 1205-

luk" diye adlandırılır. Daha yakın zamanda hakkında çok az belge bulunan siyasal yapısı, dili ve kültürü ansızın bozulup değiştiği için tanımlanabilir "Orta Krallık" Dönemi'nin varlığını tarihsel açıdan anlamlı bir evre olarak reddetme eğilimi baş göstermiştir. Kronolojik belirsizliklerle birlikte Eski Hititlerin el yazısı, yazım ve dilbilgisi kurallarının, bir tek Erken İmparatorluk Dönemi'nde azar azar gelişen düzenli değişiklikler yapılması dışında sorunsuz sürdürüldüğünü düşününce "Orta Krallık" yersiz düşer. Ayrıca, iyi tarihlenmiş yoğun Boğazköy arşivlerini araştırarak dil gelişimini ve yazı biçimlerini daha iyi anlamanın sonucu olarak, yıllarca Hitit tarihinin en son krallarıyla (IV. Tudhaliya ve III. Arnuvanda) ilişkilendirilen bazı metinlerin yeniden tarihlenerek I. Tudhaliya ile I. Arnuvanda döneminden geldikleri artık geniş kabul görmektedir. Çoktandır uzak diyarlara seferler düzenleyen, I. Şuppiluliuma'nın Türkiye'nin batısından Suriye'nin kuzeyine dek kurmayı başardığı sağlam ve kalıcı krallığın üstüne temeller atan bu krallar pek faaldiler anlaşılan (Houwink ten Cate 1970).

Kaynaklar

Hitit devleti ve tarihi konusundaki bilgilerimizin başlıca kaynağı olan ana metin grubu, Kızılırmak'ın kuzeyindeki Hitit başkenti Hattuşa'da (günümüzde Boğazköy) bulunmuştur (bkz. harita 8). Laroche, 1971 yılında Hitit metinleri kataloğunu derlediği zaman, arşivlerden asıl toplamın belki yedide birine denk gelen yaklaşık 25.000 tablet toparlandığını tahmin ediyordu. O günden beri Almanların düzenli yaptıkları yıllık kazılarda başka yazıtlar ve metinler de bulunmuştur. Bunlardan bazıları –örneğin IV. Tudhaliya ile kuzeni, Tarhuntaşşa'nın güçlü hükümdarı Kurunta arasında yapılan bir antlaşmayı içeren iyi korunmuş büyük tunç tablet– hayli şaşırtıcıdır (Otten 1988). Arşivler İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenir, ama içlerinde çok daha önce yazılmış ve I. Hattuşili'nin krallık dönemine tarihlenen metinler ve metin kopyaları da vardır. Başta "Büyük Tapınak" olmak üzere, çoğu Hattuşa'daki kutsal yerlerde, ayrıca pek çok belgenin özenle yerleştirildiği kraliyet hi-

Harita 8 Hitit Anadolusu'ndaki yerleşmeler

sarında bulunmuştu. Hattuşa metinleriyle ilgili bir sorun, günlük yaşantıyı, hükümeti, yönetimi ve toplumsal koşulları aydınlığa kavuşturmaya yardımcı olacak ekonomi, hukuk ve iş alanında hemen hiçbir belge içermemeleridir.

1975 yılına kadar, İnandık ve Tarsus toprak bağış belgeleri gibi tek tabletler dışında, başka Anadolu yerleşmelerinde benzer bir bulguyla karşılaşılmadı (krş. Balkan 1973; Riemschneider 1958; Easton 1981). Neyse ki Özgüç'ün 1973 ile 1979 yılları arasında Maşat Höyük'te (Zile'nin güneybatısı) yaptığı kazılarda bir Hitit kalesiyle sarayı ortaya çıktı (*RLA* 7: 444-446; Özgüç 1978; 1982). Sarayın iki odasında toplam doksan altı mektup, on yedi envanter, bir kehanet yazısı ve dinsel bir metine ait kırık bir parça bulundu. Yazışmalar, kralın yerel komutanlara ve idari görevlilerin birbirlerine yazdıkları mektupları içerir. Tarihleri kesin olmamakla birlikte, olasılıkla I. Şuppiluliuma'nın babası III. Tudhaliya dönemine aittirler. Maşat'ın eski adı konusunda da kuşkular vardır, ama buranın Hititlerin "Tappiga"sı olduğu önerisi çok akla yatkındır (krş. Alp 1980; *RLA* 7: 442-444). Yakın zamanda Ortaköy'de (Boğazköy ile Maşat arasında) yapılan kazılarda 1867 tablet ve kırık parça bulundu. Bunlar dinsel metinler ve mektuplardan oluşmakta olup (kimisi Maşat mektuplarına çok benzer) bazıları Hurrice'dir (bkz. bölüm 6a). Buluntu alanı idari bir bina olabilir, ancak kazı raporları ve metinler henüz yayınlanmamıştır (ön rapor için, krş. Süel 1992). Dolayısıyla Hitit toplumu ve hükümetini araştırmak için gereken belgeler giderek tatmin edici boyutlarda artmaktadır.

Dev Hattuşa arşivlerinin karmaşıklığı farklı dillerin çokluğu yüzünden daha da artar. Eski Yakındoğu'ya ait metin koleksiyonlarının hemen hepsi birden çok dilde yazılmış malzeme içerir, ancak Hattuşa arşivleri bu bakımdan bambaşkadır. Bu arşivlerde yedi farklı dil saptanmıştır. Öncelikle, bugün yaygın olarak "Hititçe" denilen, Hititlerin "Neşaca" (yani Kaneş dili) diye bildiği dilde yazılmış belgeler vardır. Bu dil ve koleksiyonda yer alan diğer iki dil, Hint-Avrupa dil ailesine ait olup (Yunanca ve İngilizce gibi) bu dil grubunun günümüze kalan en eski biçimleridir. Diğer ikisi, olası-

lıkla Türkiye'nin güneyinde ve batısında yaygın olarak konuşulmuş Luvice ile kuzeybatıya uzanan bölgeyle ilişkilendirilen ve çok ender örnekleri görülen Palaca'dır. Ayrıca, Eski Assur Dönemi'nde Orta Anadolu'da yaygın olarak konuşulduğu tahmin edilen Anadolu dili "Hattice" edebiyat da görülür (bkz. s. 120). Öbür metinler ise uluslararası yazışma ve antlaşmalarda kullanılmış olan Hurrice, Akkadca (bkz. bölüm 6a), bir de Akkadca ile yakın ilişkisi olan (kültürel açıdan) Sümerce'dir. Bu metinlerin hepsi Mezopotamya çiviyazısı sisteminden uyarlanmış bir yazı biçimiyle yazılmış kil tabletlerde korunmuşlardır. Ancak çoğunlukla Geç İmparatorluk kaya yazıtlarında, daha düzenli olarak da kraliyet mühür lejantlarında olmak üzere, bazı metinlerde "Hitit Hiyeroglifleri" denilen bir yazı kullanılmıştır. Bu yazı sisteminin Mısır hiyerogliflerıyle ilgisi yoktur, işleyişi de görünüşü de bambaşkadır. Bu yazıyla kaleme alınmış İmparatorluk sonrası döneme ait metinler, bunun Luvice yazmak için kullanıldığını göstermektedir (krş. bölüm 8c (ii)). Hiyeroglif, şimdiye kadar Hitit Dönemi'nin yalnızca anıtsal ve resmi ortamlarında bulunmuştur; kilden başka deri ve tahta gibi malzemelerin üstüne de yazılmış olması mümkündür. Kültepe (Kayseri yakınındaki antik Kaneş) dolaylarında şans eseri bulunan, erken Demir Çağı'na tarihlenmiş kurşun çubuk takımı bu öneriyi destekler; Assur'da da yine aynı dönemden kalma başka bir takım bulunmuştur (krş. bölüm 8c(ii)). Bunların üstüne Hitit hiyerogliflerı kazınmış olup, Kültepe'deki takım, malzeme listesi ve bir "sayım cetveli" içerir (Hawkins 1987). İmparatorluk Dönemi'nde "tahta tabletlerdeki yazılara" göndermeler yapıldığı da görülür (örneğin Otten 1988: 26 ve 27, IV 37; tahta levha kullanımı için krş. Symington *AnSt* 41 (1991)). Demek ki Hitit hiyerogliflerıyle yazılmış günümüze kalmayan belgeleri de hesaba katmamız ve bunları Hitit metinlerinin orijinal sayısına ilişkin tahminlere zihnen eklememiz gerekir.

En gösterişli arkeolojik kalıntılar da yine Hattuşa'da bulunmuştur. *Alman kazı ekipleri burada 1906 yılından bu yana aralıksız kazı yapmaktadır (Neve 1992). Bugüne dek ortaya çıkarılan* Hitit kalıntıları, büyük ölçüde İmparatorluğun daha geç dönemle-

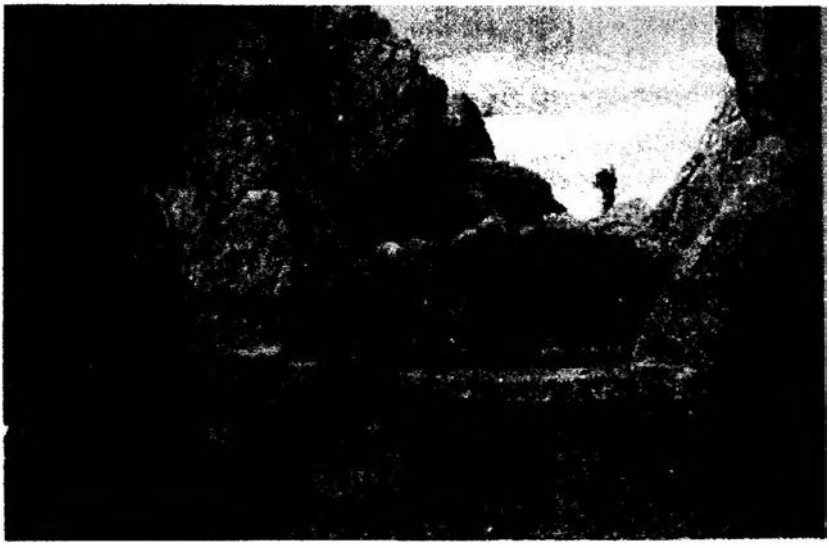
rine, büyük fetihler ve geniş çaplı denetimler sonucunda elde edilmiş gelirlerle önemli kraliyet binalarının ve tapınakların yenilendiği, genişletildiği yıllara tarihlenmiştir. Sonuç olarak Büyükkale'deki kaya çıkıntısında (bkz. şekil 21), kuzey yönündeki aşağı kentin üstünde yükselen büyük saray, büyüyen kentle dik Büyükkaya te-

Şekil 21 Hattuşa'nın planı (Bittel 1970)

pesi arasındaki dar geçidi bağlayan iki köprü, çok büyük taş bloklardan örülmüş dev surlar ve yan girişler, anıtsal heykellerle süslü görkemli kapılar bugün daha eski kalıntıları örtmekte ve erken evrelerdeki yapıların planını çıkartmayı zorlaştırmaktadır (Bittel 1970). Bir tören yoluyla Hattuşa'ya bağlanan ve bütün tanrıları betimleyen kabartmalarla süslenmiş olan Yazılıkaya açık hava tapınağı da geç döneme ait bir yapıdır (şekil 22). Muhtemelen kral IV. Tudhaliya'nın ölü kültüyle ilgili olan bu kutsal yerin kesin anlamı hâlâ tartışmalıdır (Haas ve Väfler 1974; Bittel 1975; Güterbock 1975; 1982).

Diğer yerleşmelerde yapılan araştırmalar o kadar yoğun değildir. Önemli buluntular elde edilen yerleşmeler şöyle sıralanabilir: İnandık (Eski Hitit Dönemi'nden bir tapınak ve 82 cm yüksekliğinde, kabartmalarla süslü olağandışı bir vazo; Özgüç 1988), Bitik (benzer bir vazo; Özgüç 1957) Tarsus (Goldman 1956) ve Kilikya bölgesindeki Mersin (her ikisinde de kaleler; *RLA* 8: 70-72), Kültepe (Eski Hitit Dönemi kalıntıları, henüz yayını yok), Maşat (*RLA* 7: 444-446) ve Ortaköy (bkz. s. 306). Alacahöyük'ün (Koşay ve Akok 1966) çevresi Hattuşa'dakilere benzeyen çok büyük surlarla çevriliydi, kentin kapılarını taştan oyulmuş heykeller süslüyordu (ve koruyordu); kentin içinde birtakım güzel evler ve dükkân olduğu sanılan bir çift yapı bulunmuştur. Bundan başka, bir ayine katılan Hitit kralıyla kraliçesini, av sahnelerini (aslan ve geyik avı), galiba içlerinde (dans eden bir hayvanla birlikte?) bir çalgıcının, akrobatların ve kılıç yutan adamların yer aldığı gösterıcileri tasvir eden çok canlı kabartmalar görülür. Hitit hiyeroglifli birçok damga mühür baskısının ve çömleğin işaret ettiği üzere, ileride Frigya kralı olacak Midas'ın merkezi olan Gordion (bkz. bölüm 10b) Hitit Dönemi boyunca Hattuşa ile yakın ilişki içindeydi. Anayol üstünde kurulan Gordion, pekâlâ Hititlerin kült merkezi Şallapa olabilir (Gunter 1990: 104-105). Karadeniz kıyısında, Kızılırmak'ın ağzında yer alan İkiztepe yerleşmesiyse, büyük olasılıkla ya Zalpa Krallığı'nın bir parçasıdır ya da Zalpa'nın kendisi (Alkım *ve diğerleri* 1988; dipnot 1) ve burada yapılan keşifler, Eski Hitit Dönemi'nde büyük önem taşıyan bu az tanınmış bölgeye ve daha erken dönemlere ışık tutmaya yarayacaktır. Bu

Şekil 22 Yazılıkaya'daki kaya tapınağından bir bölüm (M. S. Drover'ın izniyle)

yerleşmelere, Eflatun Pınar'da bulunan tapınak gibi pınar ve su kaynaklarının yanına kurulmuş açık hava tapınaklarının kalıntılarını ve bazen krallık sınırlarının dışında da yer alan (örn. Karabel) bir dizi kaya anıtını ekleyebiliriz. İç Anadolu'nun kuzeyinden Fırat'ın doğusuna kadar uzanan topraklardaki iç bağlantılar çömlekçilikteki türdeşlikten bellidir. Hitit dünyasının batı ucunda siyasal bağlılıkları Ahhiya(va), Arzava ve Hatti krallıkları arasında gidip gelen devlet türleri bulunurdu. Burada Miken kalıntıları bulunan birtakım Geç Tunç Çağı yerleşmeleri vardır (örn. Miletos, Iasos, Müsgebi), ama en çarpıcı kalıntılar Beycesultan'dakiler (dükkânlar, sokaklar, ahırlar ve bir saray: Lloyd ve Mellaart 1955; 1956) ile etkileyici Troya kalesidir (Blegen *ve diğerleri* 1953/1958).

Tarihsel coğrafya

Hitit tarihinin en sevimsiz sorunlarından biri özellikle Batı Anadolu'daki birkaç önemli yerin coğrafyasıyla ilgilidir. Hitit metinlerinde sayısız, belli ki önemli kült ve yönetim merkezleriyle küçük ülkelerin adları geçer, ancak coğrafi konumları tartışmalıdır.

Hitit Türkiyesi'nin siyasal coğrafyasının öncü ve hâlâ büyük önem taşıyan araştırması 1959 yılında Gaerstang ve Gurney tarafından yayınlandı. Bu çalışma (daha sonra yapılanlar gibi) bağımsız seferlerin izinden gitmeye ve sözü geçen yerlerin haritasını çıkarmaya; hangi yerlerin benzer koşullarda yaşadığının saptanmasına ve eski Hitit yer adlarının Geç Klasik Dönem'deki isimlerde (örn. Lukka=Lykia, Karkisa=Karia, Masa=Mysia, vb) muhafaza edilmiş olması varsayımına dayanıyordu. Araştırmanın başlıca ilgi odağı Hititlerin oldukça güçlü iki komşusunun (ara sıra da düşmanının) konumunun belirlenmesiydi: Arzava ile Ahhiya(va). İkincisi epey çetrefilli: Forrer yıllar önce (1924a; 1924b) Ahhiya(va)'nın Miken Yunanistanı'ndan (diğer bir deyişle Ahhiyava= "Akhaia") başka bir yer olmadığını ya da Yunanistan'ın Rodos gibi Homeros çağındaki bilim adamlarının epey ilgisini çekmiş bir parçası olduğunu savunmuştu. Eğer Ahhiya(va) ile Miken arasında bir bağlantı olduğu kabul edilseydi, bunun sonucunda bir dizi ilişkili yer de aynı doğrultuda yerleştirilecekti. Ahhiya(va)'nın tam olarak nerede bulunduğu konusunda bir anlaşma olmasa da (hâlâ yok) genel olarak güneybatı kıyıları boyunca ya da yakındaki adalarda bir yerlerde olduğu kabul edilmektedir. 1968 yılında McQueen ve Mellaart adlı bilim adamları hem arkeolojik hem de metne dayalı belgelere dayanarak buna karşı çıktılar: Arzava'yı Smyrna ve Efesos dolaylarına (alışıldık konumundan daha batıya) yerleştirerek ilişkili ülkeleri de buradan alıp daha kuzeyde topladılar, böylece Lukka topraklarıyla Seha Nehri Ülkesi artık yakındaki Karkisa ve Masa ile birlikte Marmara Denizi kıyısına yerleştiriliyordu. Ahhiya(va) ile Lukka ve Seha Nehri Ülkesi arasındaki yakın ilişki nedeniyle onun da kuzeydeki bu bölgeye dahil edilmesi sonucu doğuyordu; bu iki bilim adamı daha önceki yaklaşımı açıkça tersyüz ederek Ahhiya(va)'yı Troya dolaylarına yerleştirdiler. Bu teori 1970'lerde daha da geliştirilerek Ahhiya(va)'nın yerinin Trakya olması gerektiği ileri sürüldü. Sözünü ettiğimiz bu coğrafi yapılandırma, McQueen'in Hitit Anadolusu hakkındaki genel ders kitabında doğal olarak benimsenmiştir (McQueen 1986 [0Ge]). Ancak 1980'ler boyunca daha başka bilim adamları Ahhiya(va), Arzava

ve buna bağlı olarak Lukka gibi (Singer 1983; Güterbock 1983; Bryce 1989) ilişkili yerlerin geleneksel konumundan yana tartışmaları destekledi. Buna göre şu anda üstünde yapılan bazı ince ayarlarla Garstang ve Gurney (1959) tarafından hazırlanan Hitit Anadolusu haritası, bir kez daha bilim adamlarının çoğunun bağlı kaldığı haritadır (Ahhiya(va) sorununa ilişkin eşsiz, dengeli bir değerlendirme için, krş. Gurney 1990: 38-47). Süregelen tartışma, bu temel soru konusundaki keskin belirsizlikleri göstermeye yarar; tümüyle aydınlığa kavuşturulana dek (bulguların arkasının kesilmediği ve yeni metinlerin yayınlandığı düşünülünce bu olasılık gerçekten var), Türkiye'nin batı bölgesindeki Hitit politikası ve Miken devletleriyle ilişkileri bilinemez.[6]

5c Eski Hitit Krallığı, yaklaşık 1650-1500

Yaklaşık 1650 ile 1500 arasındaki dönemin yeniden belirlenmesi için çok ilginç tarihsel metinler vardır. Bazı parçaları eksik olanları saymazsak ayırt edilir, ileri düzeyde ve canlıdırlar. Örneğin Kuzey Suriye'deki Urşu kuşatmasını anlatan (Güterbock 1938) tarihsel destanlar, "Kaneş Kraliçesi"nin öyküsü (Otten 1973) gibi efsaneler, antlaşmalar, kısa öykü derlemeleri, I. Hattuşili'nin seferleriyle ilgili çok ayrıntılı bir kayıt (İmparati ve Saporetti 1965) ile "I. Hattuşili'nin siyasal vasiyeti" diye bilinen bir ferman bulunur.

I. Hattuşili'nin siyasal vasiyeti[7]

> Büyük Kral Tabarna, meclisin (panku) savaşçılarıyla ve ileri gelenleriyle konuştu: "İşte hasta düştüm. Genç Labarna'yı size resmen ilan etmiştim: "O (tahta) oturacak." Ben, kralınız, ona oğlum dedim, onu kucakladım(?), yücelttim ve devamlı üstüne titredim. Fakat o göründüğü(?) gibi bir delikanlı olmadığını gösterdi. Gözyaşı dökmedi, merhamet etmedi; soğuk ve kalpsiz. Ben, kralınız onu çağırtıp yatağımın başucuna getirttim (ve dedim ki): "Şimdi nasıl? Kimse (gelecekte) kız kardeşinin çocuğunu kendi oğlu gibi büyütmeyecek. O çocuk kralın sözüne kulak asmadı; ama annesinin, o yılanın sözüne kulak verdi. Erkek kardeşleriyle kız kar-

deşleri ona mütemadiyen düşmanca sözler ettiler, o da onlann sözlerine itibar etti. Ben, kralınız, bunu duydum. Kana kanla cevap vereceğim. Yeterl O artık benim oğlum değill" Sonra delikanlının annesi inek gibi böğürdü: "Canlı bedenimde rahmimi yarıp deştiler(?) -benim, güçlü ineğinl Oğlumu mahvettiler, sen de onu öldüreceksin."- Ben kralınız hiç kötülük yaptım mı? Onu rahip yapmadım mı? İyiliği için onu hep yüksek mevkiye getirmedim mi? Ama kralın dileklerine(?) saygı göstermedi; Hattuşa(?) içinde(?) kralın(?) tebaasının dileklerine nasıl itibar edebilir? Onun annesi bir yılanl

(Hattuşili yeğeninin tahta çıkmasının ihanet, sadakatsizlik ve iç savaş getireceğini düşünmektedir. Bu düşüncesi başka bir halef seçmesine yol açar, böylece:)

İşte Murşili artık benim oğlumI Onu tanımalısınız, (tahta) onu çıkarmalısınız... Silah altına çağnsı (ortaya) konduğu saatte ya da kazara ciddi bir isyan(?) patlak verdiğinde sizler, hizmetkârlarımla idarecilerim, oğluma yardım için hazır olmalısınız...

(Kral memurlarına Murşili'ye sadık olmaları, onu korumaları ve onunla sefere çıkmaları için öğüt verir. Kraliyet ailesi üyelerin başlattıklan isyanları sıralar. Hattuşili, sürgün ettiği kadın akrabalarından birini ("kızını") özellikle baş belası olarak tanımlar. Bu bölümler, Hattuşili'nin sözlerinden ders alması için Murşili'ye yönelik uyarılardır:)

Şimdiye dek ailemden hiç kimse arzularıma itaat etmedi; ama sen benim oğlumsun, ey Murşili, senin itaat etmen gerekl Babanın sözünü dinle. Babanın sözünü dinleyecek olursan, ekmek yer, su içersin. Olgunluğa eriştiğinde, günde iki, üç kere ye ve kendine iyi bakl İhtiyarlığın pençesine düştüğün zaman dilediğin kadar içl O zaman babanın sözüne kulak asmasan da olurl

(Kralın emirlerine itaat etmeyen memurların başına neler geleceği konusunda uyarıcı başka örnekler de sıralanır. Bunların ışığında Hattuşili şöyle der:)

Lakin benim -büyük kral Labarna'nın- sözlerimi dinlemelisinl Sözlerime kulak verdiğin sürece Hattuşa saygınlığını korur ve ülken barış için-

de yaşar. Ekmek yer, su içersin. Ama sözlerime kulak asmazsan, ülken (yabancı egemenliğinde) yok olur. Ayrıca tanrıların işlerine de saygı göstermelisin: Günlük yiyecek ve içecekleri, [ekmek kır]ıntıları(?) ve lapaların önlerine konmalı. Ve sen (Murşili) gecikemezsin de gevşeyemezsin de! Geç kalırsan (bunun anlamı) hınzırlıkla aynı. Öyle olsun! Büyük Kral Labarna, oğlu Murşili ile konuştu: "Sana sözlerim bunlar; bundan başka her ay bu tableti sana okuyacaklar. Böylece sözlerimi ve bilgeliğimi yüreğine kazıyacaksın, her zaman hizmetkârlarına ve büyük yurttaşlarına hükmedeceksin. Suç işlemiş birini görürsen, ister tanrının huzurunda günah işlemiş ister (yakışıksız) söz söylemiş olsun, mutlaka meclise (panku) danış. (Böyle) küfürler meclis tarafından kesilmelidir. Oğlum, (senin) yüreğine (ne doğarsa) hep ona göre hareket et." Büyük Kral Labarna (kraliçesi) Haştayar'a (hanımefendiye) der ki: "Bana zorluk çıkarma! -Ne kral ne de saraydakiler hanımefendi hakkında şöyle konussun: 'Bu kadın mütemadiyen yaşlı kadınlara (büyücülere) danışıyor!'- kralın da hakkında böyle konuşmasına meydan verme: 'O kadın hâlâ yaşlı kadınlara mı danışıyor? Dikkate bile almam!'- O yüzden bana zorluk çıkarma! Sakın! Daima bir tek bana danış, ben söyleyeceğimi söylerim sana (yani, ölü kralın ruhuna danışmak mı?)!

Bedenimi layıkıyla yıka, göğsünde tut ve göğsünde topraktan sakın beni!"

Tabarna tableti: Büyük Kral Tabarna, Kuşşara'da hasta düşüp de genç Murşili'yi krallığa davet ettiği zaman.

(*CTH* no. 6; Sommer ve Falkenstein *ABAV* 16 (1938))

Bu olağanüstü (Akkadca ve Hititçe olmak üzere iki dildeki) belge, okuru Hitit sarayında kralın yazılmasını ve bilgilenmesi için düzenli olarak halefine okunmasını buyurduğu son kararlarını duymak için ölüm döşeğinde toplanmış resmi bir toplantının ortasına götürür. Ülke güçlükler içindeydi: Hattuşili'nin halefi olarak atadığı yeğeni, annesiyle birlikte ona karşı entrikalar çeviriyordu. İkisi de sürgün edilmiş ve sağlıklı olmaları için her önlem alınmıştı –kral, istese yapabileceği halde, öç almaktan kaçındığını vurgulamaktadır. Hattuşili'nin olasılıkla çok genç olan torunu Murşili yeni halef olarak orada toplanmış ileri gelenlere tanıtılmış ve hep-

sine Hatti ülkesinde işlerin gelecekte nasıl yürütüleceği konusunda öğüt verilmişti. Hasta kralın karısından bile bu anlaşmalara uyması, (büyücülere değil) yalnızca kralın ruhuna danışması, son olarak da dokunaklı bir dille kralın uygun bir biçimde gömülmesi için gerekeni yapması (galiba bu anlama geliyor) isteniyordu. I. Hattuşili, gereğince onaylanmış ilk Hitit hükümdarı olsa da, meclis (*pankū*), ihtiyar heyeti, rahipler ve komutanlar gibi gelişmiş kurumlarıyla tanımlı bir siyasal yapı çoktandır yerli yerindedir.

Daha sonraki Telepinu Fermanı'nın (yaklaşık 1500; bkz. s. 320-324) başlangıç bölümünde, I. Hattuşili'den önce gelen Labarna (varyantı "Tabarna") adlı bir kralla Tavananna adındaki bir kraliçeden söz edilir. Olasılıkla bunlar ilk Hitit hükümdarıyla karısının adlarıydı. Ancak I. Hattuşili'nin vasiyeti kendisine genellikle Labarna/Tabarna denildiğini göstermektedir, dolayısıyla "labarna" ve "tavananna"nın Hitit kral ve kraliçesinin unvanları olduğu açıktır. Bu durumda Labarna'nın ilk Hitit hükümdarının adı olduğu kanısı ileride yaşanan bir kafa karışıklığının sonucu olabilir; belki de bu kraliyet unvanı, Hattuşili'den önce gelen ve Hitit monarşisinin idealleşmiş biçimini temsil eden eski kralların simgesel bir birleşimiydi ve aslında "majesteleri" anlamına geliyordu. Kendisi de onlardan söz ettiğine göre, I. Hattuşili'nin selefleri olduğu kesindir. Ne var ki, bu kralların nerede hüküm sürdüğü bilinmiyor, çünkü Hattuşa arşivlerinde I. Hattuşili'den öncesine ilişkin bir belge yoktur, ayrıca kralın adı Hattuşa'yı ilk onun başkent yaptığını düşündürmektedir. Ondan önce gelenler Kuşşara'da oturmuş olabilirler. Hattuşili'nin, daha önce atanan halefini azlettiğini ve yerine yenisini atadığını ilan eden önemli kararnameyi açıklamak için saray meclisini burada topladığına bakılırsa, Kuşşara belli ki hâlâ önemli bir kraliyet merkeziydi.

I. Hattuşili ve I. Murşili'nin savaşları

I. Hattuşili yıllarca savaşmış, Hatti'nin egemenlik alanını önemli ölçüde genişletmişti. Günümüze kadar gelen ve onun döneminde tutulduğu neredeyse kesin olan Akkad ve Hitit dillerindeki

"yıllıkları", I. Hattuşili'nin fetihleriyle ilgili değerli bilgiler içermektedir. "Yıllıklar"ın orijinalleri, ganimet olarak ele geçirilen altından yapılmış ve kralın koruyucu tanrıçası olan Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na adanmış bir heykelin üstüne kazınmış olabilir:

> Büyük Kral, Hatti ülkesinin kralı, Kuşşara'lı adam, Tabarna Hattuşili böyle der: O, Hatti ülkesinde kral olarak hüküm sürdü, (o) Tavananna'nın erkek kardeşinin oğlu. Sanahuitta'ya (güneydoğuda) savaş açtı, orayı yıkmadı, (ama) civarını yerle bir etti.
>
> Orayı iki yerden işgal etmeleri için askerleri geride bıraktım ve (orada bulunan) koyun ağıllarını işgal gücüne verdim.
>
> Ondan sonra Zalpa'ya savaş açtım (bu ismi taşıyan birkaç yer var, biri Suriye'nin kuzeyinde, bir başkası Karadeniz kıyısında Kızılırmak ağzında), orayı tahrip ettim, tanrılarını ve iki tekerlekli üç *MADNANU*(-arabasını) alıp Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na (Hitit panteonunun en önemli tanrıçası) verdim.
>
> Hava Tanrısı'nın (Hitit panteonunun baş tanrısı) tapınağına gümüşten bir boğa/inek ve bir avuç gümüş verdim, gitmiş olanları (tanrıları) Mezzulla (Hava Tanrısı'yla Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın kızı) tapınağına götürdüm.
>
> Ertesi yıl Alalha'ya (Alalah, Kuzey Suriye) sefere çıktım ve orayı yerle bir ettim. Arkasından Varsuva'ya gittim. Ama Varsuva'dan İkakala'ya yöneldim, İkakala'dan da Taşiniya'ya geçtim ve bu toprakları yerle bir ettim. Ama (onların) mallarını onlardan aldım ve evimi tıka basa eşyayla doldurdum.
>
> Ancak ertesi yıl Arzava'ya (Anadolu'nun batısı/güneybatısı) gittim ve sığırlarını (ve) koyunlarını talan ettim. Ama peşimden Hurri ülkesindeki düşman benim ülkeme geldi. (Sonra) bütün ülkeler bana düşman oldu ve Hattuşa şehri tek başına kaldı. Büyük Kral Tabarna, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın gözbebeği (bendeniz), Arinna'nın Güneş Tanrıçası beni kucağına aldı ve elimden tuttu, önümden savaşa gitti. Nenassa'da (Kaneş'in batısında, Puruşanda yolunda) savaşmaya gittim ve Nenassa halkı beni karşılarında görünce (şehir kapılarını) yeniden açtılar.
>
> Ama bundan sonra Ulma ülkesinde savaşmaya gittim ve Ulma halkı savaşta iki kez bana karşı çıktı, ben de iki kez onlarla çarpıştım ve Ulma'yı yerle bir ettim, yerine tere ektim ve (oranın) yedi tanrısını Arinna'nın

Güneş Tanrıçası'nın tapınağına getirdim, gümüşten bir boğa/inek, Salkatiti tanrıçası ve dağ (tanrısı) Aranhapilanni'yi (getirdim oraya). Ama geriye kalan tanrıları Mezzulla tapınağına verdim.

(Hattuşili, boyunduruk altına aldığı şehirlerdeki diğer başarılarını anlatır; sonra:)

Ertesi yıl Zaruna ülkesine gittim ve Zaruna'yı yerle bir ettim. Haşşuva'ya (Kommagene yolunda) gittim ve Haşşuva halkı savaşta bana karşı çıktı. Halap (Halep) ülkesinden askerler de yardım etmek için onlarla birlikteydi, savaşta bana saldırdılar, ben de onlarla dövüştüm. Birkaç gün içinde Puruna ırmağını (Fırat) geçtim ve Haşşuva ülkesini bir aslan gibi ayaklarımın altında çiğnedim ve bir aslan gibi telef ettim ve tozunu attırdım, bütün mallarını yanıma aldım ve Hattuşa'yı (bunlarla) doldurdum.

(Hattuşili aldığı ganimetleri ve çeşitli tapınaklara yaptığı adakları sıralar; ayrıca bir yerel hükümdarın idamını ve Zippasna'ya yapılan gece saldırısını anlatır. Sonra:)

Hahha'ya (Elbistan/Toros geçidi) gittim ve Hahha'nın şehir kapılarına üç kere savaş getirdim. Hahha'yı yerle bir ettim, ama tanrılarını alıp kendi şehrim Hattuşa'ya getirdim. İki mükemmel (dört tekerlekli) arabaya gümüş yüklenmişti.

Bir (iki tekerlekli) *MADNANU*(-arabası), gümüş bir geyik, altın bir masa, gümüş bir masa, Hahha'nın tanrıları, gümüş bir boğa, pruvası gümüş kaplı bir gemi. Büyük Kral Tabarna, köle kadınların ve (zorla) çalıştırılan kölelerin ellerinden yüklerini ben aldım, onları zorla ve karşılıksız çalıştırılmaktan kurtardım, sıkıntılarını hafiflettim ve hepsini Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na bağışladım. Yaptığım altın heykeli tanrıçamın, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın huzuruna yerleştirdim. Ayrıca duvarı da aşağıdan yukarı(ya) gümüşle kapladım. Ona kaymaktaşından iki heykel getirdim.

Timana kralı Büyük Kral'a (armağan olarak) gümüşten (iki tekerlekli) bir araba gönderdi, ama ben arabayı Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na götürdüm. Mala suyunu (Fırat'ın Hitit dilindeki karşılığı) hiç kimse geçmedi. Ben, Büyük Kral Tabarna (kendi) ayaklarımla geçtim orayı, ordum da be-

nim arkamdan (kendi) ayaklarıyla geçti. Bir tek Şarrukin (yani Akkad kralı Sargon) geçmişti benden önce, Hahha birliklerine karşı savaşmıştı, ama Hahha şehrine hiçbir şey yapmamış, orayı ateşe vermemiş ve göklerin Hava Tanrısı'na dumanları göstermemişti.

(Ben,) Büyük Kral Tabarna, Haşşuva ile Hahha'yı yerle bir ettim ve toptan ateşe verdim, dumanlarını göklerin Hava Tanrısı'na ben gösterdim, Haşşuva (kralı) ile Hahha kralını (dört tekerlekli) arabaya bağladım.

(İmza) Tablet... Hattuşili'nin yiğitlikleri.

(*CTH* no. 4 İmparati ve Saporetti 1965; *TUAT* I: 455-463)

Yukarıdaki metin, bu dönemde Anadolu'da savaşların nasıl yürütüldüğüne ve Hitit krallarının fethettikleri bölgelerde denetimi kurma ve koruma yöntemlerine dair paha biçilmez kanıtlar sunar (Houwink ten Cate 1983/4). İlk sefer, Hattuşili'nin daimi garnizonlar yerleştirdiği ve geçimleri için koyunlar tahsis ettiği kuzeydeki alanlara yönelikti. Çıktığı ikinci seferde, Hattuşili Kuzey Suriye'deki kasaba ve şehirleri kasıp kavurmuş, yerle bir etmişti; arkeolojik belgelerle desteklenmese de, bundan Hititlerin Kilikya üzerinde bir ölçüde denetim kurduklarını çıkarabiliriz. Üçüncü "yıl" Hattuşili bir aksilik yaşadı: Kendisi batıda, Arzava'da sığır yağmalamakla meşgulken, Hurriler Hatti'nin doğudaki topraklarına saldırdılar. Bu da yeni kurulan Mitanni devletinin gücünü artırdığına ve Hititlerin Kuzey Suriye'ye doğru yayılma girişimlerine tepki verdiklerine işaret eder (krş. bölüm 6a). Hurri saldırısı felakete yol açmış görünmekte ve o dönemde Hititlerin siyasal denetimlerinin zayıflığını göstermektedir –fethedilmiş bütün yerler başkaldırıyordu, yalnız Hattuşa ile yakın çevresi ve Hatti'nin can damarı krala bağlı kalmıştı. Ancak kral başarısız dönemin ardından yenilgi karşısında tanrıların yardımına başvurarak yeniden çıktığı fetih savaşlarına ağırlık verdi. Öncekilerden daha büyük olan bundan sonraki başarılarının tümünü onu bizzat avutan, elinden tutup savaş alanına onun yanı başında yürüyen koruyucusu, Arinna'nın Güneş Tanrıçası sayesinde elde etmişti. Kralın talihi ansızın dönüvermişti: Yerleşim yerleri onu (Nenassa) görür görmez kapılarını açtılar; savaş alanında doğrudan meydan okumalarla direniş girişim-

leri sonuçsuz kalıyor ve yıkımla cezalandırılıyordu (Ullama); "başkaldıran" yerler kuşatılmış, yerle bir edilmiş, halkı oradan sürülerek Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın hizmetine verilmişti. Haşşuva'ya (Kuzey Suriye'deki merkezlerden en zengini) karşı yeniden yapılan saldırı öyle başarılıydı ki yerli halk krallarını tahttan indirdi; gece karanlığında başka bir şehre yönelik saldırı da başarıyla sonlanmıştı. Hahhum'un büyük merkezi üç çarpışmanın ardından ele geçirilerek ateşe verildi. Hahhum ve Haşşuva kralları ülkelerinden elde edilen ganimetlerle dolu arabalara koşulmuş, aşağılayıcı bir tavırla yüklü arabaları Hattuşa'ya doğru çekmeye zorlanmışlardı. Hatti'nin başlıca tanrısal varlıklarının kült merkezleri özellikle Kuzey Suriye'deki şehirlerde yapılan büyük talan sayesinde olağanüstü zenginleşmişti. Sürgün edilen insanların arazilerine yerleştirilmesine bağlı olarak Hitit tanrılarıyla kültlerinin düzenli geliri artmıştı. Bu durum ilginç bir biçimde, bu insanların daha önce yaşadıkları zulümden "kurtarılmaları" olarak tarif edilir –daha sonraki Hitit kralları da sürgün faaliyetlerini bazen böyle tarif edeceklerdi. Hattuşili'nin büyük zaferlerinin sonucunda, komşu krallardan biri Hitit hükümdarına armağan olarak hemen bir araba dolusu gümüş yollamış, kral da bunu saygıyla Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na sunmuştu, ne de olsa onun yardımı olmaksızın başarıya ulaşamazdı. Başarılarına bakarak kendini belli ki kahramanlıkları Hatti'de iyi bilinen, artık efsaneleşmiş büyük fatih Akkadlı Sargon'a (bölüm 1c) benzetir, hele Hahhum yıkımından sonra onu geride bıraktığına karar verir. Geçmişin en büyük kahramanıyla, imparatorluk kurucusuyla tamamen eşittir, hatta onu geçmiştir.

I. Murşili'nin saltanat dönemi bu kadar iyi belgelenmiş olmamasına rağmen, kralın temel faaliyetleri bellidir. Görünüşe göre, başlıca hedefi dedesinin başarılarını pekiştirmek olmuştur. Böylece Murşili, yüzyıllarca Kuzey Suriye'ye hükmetmiş ve Hattuşili'nin saldırılarına karşı komşu kentlere destek vermiş olan güçlü Halep Krallığı'nı yerle bir etmeyi başarmıştı (bkz. bölüm 2d). Murşili bundan başka, olasılıkla Halep'in müttefiki olan ve azalan topraklarına rağmen belli ki hâlâ güçlü bir devlet olarak kabul edilen Babil'e sefere çıkmıştı (krş. bölüm 2e). Hititlerin birdenbire yayılma-

larının sebepleri ve bazen Hatti ülkesinden çok uzak topraklara düzenledikleri, uzun kuşatmalar da gerektiren bu sık seferler ve saldırılar için nereden kaynak buldukları belli değildir. Toprak ve insan gücü elde etme, ticaret yollarını denetim altına alma ve değerli cevher yataklarına (bakır ve kurşun) erişme isteği onları harekete geçirmiş olsa gerek. Karadeniz'de Zalpa ile çekişme ve rekabet; yeni ortaya çıkan Mitanni devletine karşı doğuda Hititlerin çıkarlarının korunması; sonradan Doğu Karadeniz Dağları'nda görülmedik ölçüde baş belası olduğu anlaşılan Kaşkalara karşı kuzeydoğu sınırlarının savunulması; Ege ve ötesiyle bağlar kuran batıdaki önemli merkezlerin geliştirilme çabaları –bütün bunlar Hitit politikasını anlamamızı sağlayan olası etmenlerdir, ancak henüz varsayıma dayalıdırlar.

Telepinu Fermanı

Birdenbire ve hızla gelişen bölgesel büyüme çoğu zaman iç sorunlar yaratır: Gücü elde tutmakla kazanılacak ödüller ne kadar büyükse, kazancı paylaşmamanın sonuçları da o kadar korkunçtur. I. Murşili'nin, kayınbiraderi ve tas taşıyıcısı Hantili tarafından, Zidanta'nın yardımı ve kışkırtmasıyla katledilmesinden (yaklaşık 1590) Telepinu'nun tahta çıkışına dek (yaklaşık 1525) geçen yetmiş yıl boyunca Hitit tarihini etkisi altına alan kanlı cinayet ve gasp öykülerinin temelinde de bu yatıyor olabilir. Karanlık eylemlerin uzun kayıtları, bu siyasal kargaşa döneminin sonunda duran Kral Telepinu'nun "Fermanı'nda" yer alır. Telepinu, Hatti'nin servetini tüketen dehşet verici iç çatışmaları ilk ve son olarak durdurmuş kral olarak tanıtır kendini. Bu metin (öncekiler gibi Hititçe ve Akkadca versiyonlarında korunmuştur) dönemin tarihine ışık tutan başlıca kaynaktır. Aynı zamanda Hitit siyasal kurumlarına ilişkin en önemli kaynaklarından biridir, bu nedenle tümünü aktarmaya değer:

> Tabarna Telepinu, Büyük Kral şöyle (der): Bir zamanlar Labarna Büyük Kral'dı, oğulları, erkek kardeşleri, akrabaları, klanının/ailesinin üye-

leri ve askerleri (uyum içinde) çevresine toplanmışlardı. Ülke küçüktü. Nereye savaş açtıysa, düşmanlarının topraklarını (güçlü) silahıyla fethetti.

Durmadan (düşman) toprakları yerle bir etti, ülkelerin tamamını fethetti, oraları deniz sınırları yaptı (yani, ülkesini denize kadar genişletti). Seferden döndüğünde, oğullarının her biri (belirli) bir ülkenin bir yerine gitti: Hupisna (Kybistra, günümüzde Konya Ereğlisi, Tuvanuva (Tuvana, günümüzde Bor), Nenassa, Landa, Zallara, Parsuhanda (Puruşanda, olasılıkla günümüzde Karahöyük-Konya), Lusna; ve onlar (ayrı) ülkeleri idare etti, ayrıca buralara büyük kasabalar eklendi.

Daha sonra Hattuşili kral oldu, onun oğulları, erkek kardeşleri, akrabaları, klanının/ailesinin üyeleri ve askerleri (uyum içinde) çevresine toplandılar. Ülke küçüktü. Nereye savaş açtıysa, düşmanlarının topraklarını (güçlü) silahıyla fethetti.

Durmadan (düşman) toprakları yerle bir etti, ülkelerin tamamını fethetti, oraları deniz sınırları yaptı. Seferden döndüğünde oğullarının her biri (belirli) bir ülkenin bir yerine gitti ve bağımsız büyük kentler onun (Hattuşili'nin) elinden beslendi.

Ama sonunda kral oğullarının uyruğundaki insanlar sadakatsiz oldu, evlerini tahrip etmeye başladılar ve efendilerine karşı güç kazanmak için onların kanını dökmeye başladılar.

Fakat Murşili Hattuşo'da kral olunca oğulları, erkek kardeşleri, akrabaları, klanının/ailesinin üyeleri ve askerleri (uyum içinde) çevresine toplandılar, o da (güçlü) silahıyla fethettiği düşman topraklarını elinde tuttu. Ülkelerin tamamını fethetti, oraları deniz sınırları yaptı.

Halpa'ya (Halep) gitti ve Halpa'yı yerle bir etti, tutsak Halpa halkını ve mallarını buraya, Hattuşa'ya getirdi. Ama ondan sonra Babil'e (doğru) ilerledi ve Babil'i yerle bir etti. Hurrilere karşı çarpıştı, tutsak halkı ve mallarını Hattuşa'da sergiledi.

Hantili (o sırada) tas taşıyıcısıydı ve Murşili'nin kız kardeşi Har[apşili] onun karısıydı. Zidanta Hantili'yi [...] ayarttı ve bir kötülük [tasarladılar]. Murşili'yi katlettiler ve kan döktüler [tam karşılığı: yaptılar].

Ve Hantili [...] korkmuştu.

[Ve] Hantili de Tegaramma'ya ulaştı (ve başladı) (söyle) [konuş]maya: "Yaptığım bu(dur). Zidanta'nın [kötü sözlerine...] kulak verdim". Lakin o [kral olur olmaz] tanrılar [Murşili'nin] kanını istedi.

(Metin bu noktada çok hasar görmüş. Bir Hurri istilasından söz edilir ve şöyle devam eder:)

Hantili ihtiyarlayıp tanrı olmak [yani, ölmek] üzereyken, Zidanta, Hantili'nin oğlunu [Piseni] katletti, onunla birlikte oğullarını [ve ayrıca] hizmetkârlarının [en] soylularını öldürdü.

Zidanta kral oldu, ama tanrılar [Pi]seni için kan istediler ve kendi oğlu Ammuna'yı Zidanta'ya düşman ettiler, o da babası Zidanta'yı öldürdü.

Ve Ammuna da kral oldu, tanrılar babası Zidanta için kan istediler, onun elinde tahıl, şarap, sığır, koyunu [...] bereketli kılmadılar.

Fakat ülkeler ona düşman olmuştu: Ha[rt]agga, [...]lla, Galmiya, Adaniya ülkesi (Adana yöresi), Arzaviya ülkesi (Batı Anadolu), Şallapa (Gordion?), Parduvata, Ahhulassa. (Onun) askerleri nereye sefere gittilerse, zaferle dönmediler. Ammuna tanrı olunca, muhafızların başı Zuru, ailesinin bir erkek evladını, altın mızrağın adamı Tahurvaili'yi gizlice gönderdi ve o Tittiya ve ailesini oğullarıyla birlikte öldürdü.

O (yani, Zuru) haberci Taruhşu'yu gönderdi ve o Hantili'yi [onun] oğullarıyla birlikte öldürdü. Huzziya kral oldu. Telepinu onun (Huzziya'nın) birinci kız kardeşi İştapariya'yı (eş olarak) almıştı. Huzziya onları öldürecekti (ama) mesele (zamanından önce) ortaya çıktı ve Telepinu onları kovdu.

Beş erkek kardeşine evler (mülk) tahsis ederken (dedi ki): "Gitsinler (ve) kalsınlar (orada)! Yesinler (ve) içsinler, ama kimse onlara kötülük yapmasın! Diyorum ki: Bunlar bana kötülük yaptı, fakat ben onlara kötülük [yapmayacağım]."

Ben, Telepinu, babamın tahtına çıkar çıkmaz Haşşuva'ya (Kommagene yolunda) savaş açtım ve Haşşuva'yı yerle bir ettim. Askerlerim de Zizzilippa'daydı ve Zizzilippa'da bir çarpışma oldu.

Ben, kral, Lavazzantiya'ya (Doğu Kilikya) gelir gelmez, Lahha [bana düşman oldu] ve Lavazzantiya'yı bana karşı ayaklandırdı. [Tanrılar] onu elime verdiler. En soylusu [...] idi, "bini aşkın müfettişin" reisi, Karruva, mabeyincibaşı, İnara, tas taşıyıcıların başı, Kil[..., ... reisi], Tarhumimma, habercilerin başı, Zinvaseli ile Lelli ve daha pek çoklarını gizlice Tanuva'ya gönderdiler.

Ben, [kra]l, bil[mi]yordum (bunu). Huzziya ile erkek kardeşlerini orada öldürdüler. Ben, kral, bunu duyar duymaz Tanuva, Tahurvaili [ve] Ta-

ruhsu huzuruma getirildi ve meclis (*panku*) onlara ölüm cezası verdi. Fakat ben kral, dedim ki: "Neden ölsünler? Onları (halkın) gözünden(?) saklamak gerek." Ve ben, kral onlan temiz köylülere dönüştürdüm, omuzlarındaki silahları aldım ve onlara boyunduruk taktım. "Büyük Aile" (yani, kraliyet klanı) içinde kan(-dökme) artti: Kraliçe İstapariya öldü. (Bu) olduktan sonra veliaht prens Ammuna öldü. Arkasından "tanrıların adamları" da konuştular: "Dikkat edin, kan(-dökme) Hattuşa'da giderek artti." Daha sonra ben, Telepinu, meclisi (*panku*) Hattuşa'da topladım (ve şöyle dedim): "Bundan böyle Hattuşa'da kimse (kraliyet) ailesinin bir oğluna kötülük etmesin, ona bıçak çekmesin.

Yalnızca kralın birinci oğlu kral olsun. Eğer birinci dereceden bir kral oğlu yoksa, ikinci dereceden oğul olarak kim (varsa), kral o olsun; eğer tahta geçecek bir erkek evlat yoksa, birinci dereceden prensese içgüveyi bir koca verilsin, o kral olsun.

Benden sonra kim kral olursa (çevresinde) erkek kardeşleri, oğulları, akrabaları, klanının üyeleri ve askerleri (uyum içinde) toplansın. Ve sen, gelip de (güçlü) silahlarınla fethedilmiş düşman ülkesini elde tutarsan, sakın şöyle deme: '(Böyle yaparak) orayı temizledim!' (Bu yolla) temizlik yapamazsın, (onun yerine) gerçekten zulmedersin. (Kraliyet) ailesinden kimseyi öldürme, bu iyi değil!

Bundan sonra kim kral olur da erkek kardeşine veya kız kardeşine kötülük etmeyi tasarlarsa, sizler onun meclisi (*panku*) olarak ona kısaca deyin ki: 'O, kan dökme meselesidir, bu tablete danış! Önceden Hattuşa'da çok kan döküldü ve tannlar 'Büyük Aile'ye ceza verdi.'"

(Kendi) erkek kardeşleri (veya kendi) kız kardeşleri arasında kim kötülük yaparsa ve (bunu yapmakla) kralın başına göz dikerse (yani, bunun sorumlusunun kral olduğunu iddia ederse), (onun için) bir meclis (*panku*) toplayın. Eğer suçlu bulunursa, o zaman kellesini uçurun. Ama Zuru, Danuva, Tahurvaili ve Taruhşu örneklerindeki gibi gizlice öldürülmesin. Evine, karısına (ve) çocuklarına kötülük edilmesin. Eğer kraliyet ailesinden bir prens suç işlerse, o da bunu kellesiyle ödesin, ama evine ve çocuklarına kötülük edilmesin. Kral ailesinin oğulları hangi sebepten olursa olsun, idam edilirse, (bu ceza) onların evleri, tarlaları, bağları, kölederi, köle kızları, sığırları (ve) koyunları üzerinde hiçbir (anlam) taşımaz.

Şimdi, eğer kral ailesinin bir oğlu cinayet işlerse, bunu kellesiyle ödeyecek ama onun evine ve oğluna zarar vermeyeceksiniz. Bir prensin in-

sanlarını ya da mallarını başkasına vermek adil olmaz. Fakat [...], kâhyalar, baş mabeyinciler, muhafızların ve sakilerin başı prenslerin evlerini almak arzusu (ile) böyle kötülükler eder ve şöyle derse: "Keşke bu şehir benim olsaydı!", şehrin efendisine zarar verirler.

Şimdi, bugünden itibaren Hattuşa'da siz mabeyinciler, muhafızlar, "altın hizmetkârları", tas taşıyıcılar, sofra hizmetkârları, aşçılar, habercileri, seyisler (ve) bin[lerin] müfettişleri, kendi çıkarınız için bunları unutmayın. Tanuva, Tahurvaili ve Taruhşu'ya gelince, onlar size ders olsun. Bundan böyle birisi kötü bir iş yaparsa, ister kâhya olsun, ister mabeyinci başı, baş saki, muhafız başı, bin müfettişin başı, ister son (veya) ilk dereceden (olsun), meclis (panku) olarak onun hakkından gelin ve dişlerinizle parçalayın.

(Metnin kırık yerleri anlaşılmasını olanaksız kılmaktadır; bunların arasında Anadolu şehirlerindeki "mühür evlerinin" uzun listesi de bulunur (bkz. s. 356). Sonra şöyle devam eder:)

Kan(-dökme) meselesi şöyledir: Kan döken kimse için "kan(-dökme) Efendisi, eğer "O ölecek!" derse, o ölecektir. Ama eğer şöyle derse: "Cezasını ödeyecek!" o zaman o cezasını ödeyecektir, ama kral için (bu) hiçbir şey. Hattuşa'da büyücülük (olursa), meseleyi temizleyin! Bir aile içinde büyücülük bilen biri varsa, onu aileden alın ve saray kapısına getirin; onu [her k]im getirmezse, öyle olur ki (gelişir ki) o kimse (kendi) evinde acı çeker.

(Damga): Telepinu'nun 1. tableti tamamlandı.

(*CTH* no. 19; Sturtevant ve Bechtel 1935: 175-200; Hoffmann 1984; *TUAT* 1/5: 464-470)

Bu temel bir metin; kuşkusuz kısmen, çünkü onun ışığında, aksi takdirde tümüyle bomboş kalacak bu dönemin tarihi yeniden oluşturulabilir. Fakat daha önemlisi, Hitit devletinin yapısıyla, özellikle de tahta geçiş sırasını düzene oturtmak üzere koyulan kurallarla ilgili verdiği bilgilerdir. I. Hattuşili'nin vasiyeti gibi, bu ferman da okuru Hitit sarayına götürür; kral, bu kez de ülkenin eski görkeminin nasıl söndüğünü gözler önüne sermek için Hatti tarihini başlangıcından itibaren kısaltarak dile getirmekte-

dir. Ülkenin gerilemesi, Hantili'den başlamak üzere, cinayet yoluyla iktidarı ele geçirmeye çalışanların doğrudan işledikleri günahlara bağlanabilir. Cinayet kaçınılmaz olarak cinayeti doğurur ve ülke daha da batağa sürüklenir, düşmanlarının istilasına uğrar, savaşlarda yenilir ve ardı arkası kesilmeyen saray entrikalarının tuzağına düşer.

Fermanda geçmiş tarihin ortaya konulmasının amacı Telepinu'nun tahtı ele geçirmesini haklı çıkaran seleflerini töhmet altında bırakmaktır, ne de olsa onun özel bir iddiası bulunmamaktadır (başlangıçta hiçbir soyağacı olmadığına bakın). İlk üç kralın haklı tutumları mükemmel uyumun sağlandığı altın çağ içinde Murşili'nin krallığına geçiş döneminde tırmanmaya başlayan uyumsuzluk not edilerek gösterilmiştir; fakat o huzursuzluk zaman geçirilmeksizin kral tarafından ele alınmış, ardından Halep ve Babil'de elde edilen zaferler gelmişti. Bunu takip eden cinayetlerin, akraba katliamlarının ve tahtı gasp edişlerin karmaşık örgüsü her zaman ayrıntılarıyla bilinmez, ayrıca çeşitli oyuncular arasındaki aile ilişkileri bazen çok karanlıktır. Yine de ağırlıkla verilmek istenen mesajı önemli bir tezat sayesinde anlarız: Murşili'nin hiçbir kötülüğü dokunmadığı kayınbiraderi Hantili kralı saçma sapan yere öldürmekle altın çağın sonunu getirmiştir; bunun tersine, Huzziya'nın kayınbiraderi ve onun tarafından öldürülmekle tehdit edilmiş Telepinu onları kolayca idam edebileceği yerde ("Diyorum ki: "Bunlar bana kötülük yaptı, fakat ben onlara kötülük yapmayacağım.") erkek kardeşleriyle birlikte sürgüne yolladığı, canlarını bağışladığı Huzziya'nın kansız azliyle dehşetli yıllara son verir. O anda Hitit kralının seferleri bir kez daha başarıyla kutsanmış, Hatti'yi yeniden siyasal sağlığına kavuşturmuş tutumunun haklılığı vurgulanmıştır: Altın çağ haksız kan davasıyla son bulmuş, yurda mahsul kıtlığı kılığında, yurtdışında Hitit ordularının yenilgisine bürünerek felaket getirmişti; oysa şimdi merhamet sayesinde altın çağ geri gelmiştir (Hoffner 1975).

Bunun ardından yeniden canlanan devletin bağlı olması gereken hukuk kuralları gelir: Belirsizlikleri ve kralların keyfi davra-

nışlarını ortadan kaldıracak olan tahta çıkış sırası genel kabul görmüştür. Sonuç olarak kralın hareketleri kısıtlanır, tanrılara ve meclise (*panku*) karşı sorumlu olur, ancak meclisin cezalandırma yetkisi de kral ya da beyin kendisiyle sınırlıdır –aileleri cezadan muaf tutulur. Kralın kendisinin meclisin yasal yetkisinin altına yerleştiren bu kraliyet düzeni dikkat çekicidir. "Meclis" (*panku*) sözcüğüyle karşılanan terim özünde "bütün" anlamına gelir ve bazen bütün ileri gelenlerin konseyi ya da savaşan erkekler kurulu olarak görülür. Fermanın kendisi bütün yüksek rütbeli askeri komutanları ve saray görevlilerini kapsadığını ama başka hiç kimseyi içine almadığını düşündürür (Beckmann 1982). Kararnameyle kendisine devrolunan yetkiler nedeniyle *panku* aslında kralı seçme yetkisine sahipti görüşünü savunanlar olmuştur. Ancak bunu destekleyen başka belgeler bulunmaz, üstelik tam tersi söz konusu olabilir (bkz. Hattuşili'nin Vasiyeti, s. 312-314): Halefi yalnızca kral tarafından atanır ve *panku*'ya takdim edilirdi. Üstelik *panku*'nun kayda değer bir siyasal rol üstlendiği yollu hiçbir kanıt yoktur –gerçekteyse tamamen görüntüden silinmiş gibidir. *Panku* tarafından bağımsız yetki kullanıldığına ilişkin saptanmış tek bir olay bile örnek gösterilmemiştir: Bütün göstergeler kralın buyruğuyla toplandığını ve eylem önerilerinde bulunduğunu, ama kralın bu önerileri değiştirebileceğini, hatta dikkate almayabileceğini düşündürür (krş. Telepinu Fermanı). Telepinu'nun talimatları (aralarından tahta kuraldışı geçme girişiminde bulunacakların da çıkabileceği) saygın kimselerden kurulu bu meclisi kraliyet tarafından emredilen tahta geçiş kurallarının yerine getirilmesinden sorumlu tutar görünmektedir: Diğer bir deyişle, ileri gelen kimseler kendilerini denetler, birbirleri hakkında krala rapor verir, dolayısıyla monarşi karşısında siyasal çıkarlar için rekabet eder duruma getirilmiş olabilir.

Anlayabildiğimiz kadarıyla, Telepinu'nun belirttiği tahta geçiş kurallarına saygı gösterilmişti. Bu durum, tahtın kuraldışı işgalinin ve gasp edilmesinin son bulduğu anlamına gelmese de, Telepinu'nun anlattığı korkunç olaylar silsilesi bir daha yaşanmamış gibi görünüyor. Çok daha ileri bir tarihte, III. Hattuşili (1275-

1245/1264-1239) yeğeni Urhi-Teşub'u azlederek tahta kendisi geçtiği zaman (bkz. s. 338-339), Urhi-Teşub'un birinci dereceden bir eşin oğlu olmamasma rağmen tahta çıktığını vurgulamaya önem vermişti; Urhi-Teşub'un onun amcalık hakkını ayağını kaydırmaya çalışarak ve ona temelsiz hainlik suçlamaları getirerek ödediğini savundu; Hattuşili ancak o zaman, hayatı tehlikeye girince harekete geçmiş, diğer soyluların desteğiyle Urhi-Teşub'u azledip sürgüne yollamıştı. Buna benzer bir durum, Hitit İmparatorluğu'nun son günlerinde kralın hiç çocuğu olmadığı ve tahtın tek adayının ölen hükümdarın erkek kardeşi olduğu zaman yaşanmıştı. Kral bunu özenle açıklamış:

> Onun (yani, ölen kral) evladı olmadığından, hamile bir kadın olup olmadığını soruşturdum: Hamile bir kadın da yoktu.
>
> (E. Laroche, *RA* 47 (1953): 70 vd.)

Bu metinlerde her ne kadar Telepinu Fermanı'ndan söz edilmiyorsa da, krallığın keyfi olarak ele geçirilmesini frenleme konusunda muhtemelen o kararnamenin bazı etkileri olmuş.

Hititlerin denetimi altındaki toprakların anarşi döneminde ve imparatorluğun ilk yıllarında iyileşmenin başlamasından önce ne kadar küçüldüğünü belirlemek güç. Telepinu'nun, süreci bizzat tersine çevirip yeniden daha geniş topraklar elde edene dek çizdiği tabloda tam bir çöküş yer almaktadır. Bu belki de gerek kaybın bütünlüğü, gerekse onun ardından gelen iyileşmenin amacı düşünüldüğünde, abartılıdır. Toprak bağışları ve Kizzuvatna (Doğu Kilikya ovasında yer alır; Beal 1986) ile yapılan eşitlik antlaşmaları bize bir yandan Kuzey Suriye ile Kilikya topraklarında denetimin giderek kaybedildiğini ve I. Şuppiluliuma'dan (1370-1330 (1344-1322)) hemen önceki krallar tarafından çok yavaş toparlandığını düşündürürken, Hititlerin Orta Anadolu'daki egemenliğinin ciddi anlamda sarsılmadığını anlatır. Kuzey ve doğu sınırların en azından Telepinu'nun krallığından itibaren başarıyla savunulduğu, I. Hattuşili'nin sefere çıktığı güneybatı topraklarının da I. Tudhaliya dönemine dek Hitit ülkesinin dışında kaldığı anlaşılmaktadır.

5d Hitit İmparatorluğu, yaklaşık 1430 (1420)-1200

Erken İmparatorluk Dönemi

Hititlerin gücünün Ege kıyısındaki bazı noktalardan Habur'a, oradan Şam'a kadar tanınmasına yol açan büyük yayılma dönemi I. Tudhaliya'nın hükümdarlığı sırasında (1430-1410/1420-1400) başlamıştı. Kral adlarının, Hattuşili ve Murşili gibi eski ve görkemli kral adlarından çok farklı olduğuna bakılırsa, I. Tudhaliya yeni bir kraliyet soyunun kurucusu olabilir.[8] Yaklaşık 1500 ile 1430 (1420) arasındaki dönemi örten karanlık, bu değişimin nasıl geliştiği konusunda bize hiçbir ipucu vermez. Bazı metinlerin yeniden tarihlenerek, onun hükümdarlığıyla daha ilerideki halefi I. Arnuvanda (1390-1380 (1370-1355), bkz. tablo 18) dönemine ilişkilendirilmesi sayesinde I. Tudhaliya'nın başarıları bugün biraz daha iyi bilinmektedir. Bu dönemin kralları, Kizzuvatna'da ve başta Halep olmak üzere Kuzey Suriye'de Mitanni devletine karşı Hititlerin egemenlik hakkını savunmak adına, ara sıra başarılı oldukları ateşli girişimlerde bulunmuşlardı (Talmi-Şarruma antlaşması, Veidner 1923: 80-89); bölüm 6a). Bu mücadelede Erken İmparatorluk Dönemi'nin hükümdarları büyük Mısır kralı III. Tutmosis yüzünden Mitanni'nin kötülemesinden (bkz. bölüm 4b; 6d) olabildiğince yararlanmaya çalışmışlardı. Ancak Mitanni ile Mısır arasında, Hititleri bölgeden uzak tutmak için, kraliyet üyeleri arasında yapılan evliliklerle perçinlenen yaklaşık altmış yıl sürecek bir ittifak kurulunca geçici başarılar elde etmekle yetindiler. Tudhaliya'nın doğuya doğru çok zengin bakır yataklarına sahip İşuva dolaylarına yayılmasıyla Hititlerin kazandığı önemli başarı Mitanni'nin Mısır ile aynı safta yer almanın daha yararlı olacağı konusunda ikna olmasına yol açmıştı. Mitanni kralları Mitanni'nin hemen kuzeyindeki İşuva'da hak iddia ediyorlardı.

Hititlerin bu dönemde Batı Asya'daki diğer büyük devletlerin çıkarlarına karşı ciddi tehdit oluşturduğu Hitit ülkesinin batı

ucunda ve onun ötesinde yaşanan bazı olaylardan bellidir. I. Tudhaliya'nın başarıya ulaştığı bir başka alandır burası. Ahhiya(va) kralı Attarissiya tarafından ülkesinden kovularak Hitit sarayına sığınan Madduvatta adlı birinin başvurusuna yanıt veren Tudhaliya, Madduvatta'yı Hitit sınır boyundaki Zippasla'ya bağımlı kral olarak atayarak durumu Hititlerin çıkarına kullanmıştı. Ardından I. Arnuvanda'nın hükümdarlığı sırasında, Madduvatta Hititlerin çıkarlarına ters düşecek biçimde Ahhiya(va) ile işbirliği yapınca, Mısır kralı bunu Hititlerin serpilen gücünü baltalamak için fırsat bildi. Batı Anadolu'daki güçlü Arzava Krallığı'yla bağlantı kurup görüşmelere başladı. Tıpkı Hitit Krallığı'nın doğu kanadında Mitannilerle yaptığı gibi sıkıntılı günlerde batıdaki bu komşusunun siyasal gücünü Hitit Krallığı'na karşı artırmayı umut etmiş olmalı. Mısır kralı III. Amenofis'in (1403-1364 (1390-1352) Arzava kralı Tarhundaradu'ya gönderdiği bir mektup, çevrilen bu dolaplara biraz olsun ışık tutmaktadır (bkz. bölüm 4c; 6d):

> Büyük Kral Nimuvareya (yani III. Amenofis), Mısır kralı, şöyle (der): Arzava kralı Tarhundaradu'ya deyin ki: Benim keyfim yerinde. Evlerim, karılarım, çocuklarım, soylularım, askerlerim, arabalı savaşçılarım, benim bütün ülkemde bana ait olan her şey afiyette. Her şey senin için (de) iyi olsun. Evlerin, karıların, çocukların, soylulann, askerlerin, arabalı savaşçıların, senin bütün ülkende sana ait olan her şey afiyette olsun.
>
> Şimdi sana elçim İrşappa'yı gönderiyorum (şu talimatla): "Majestelerimi evlendirmeyi teklif ettikleri kızı görelim." Sonra kızın başına yağ dökecek (nişan töreninin ilk aşaması). Şimdi sana bir kese altın yolluyorum; mükemmeldir.
>
> Bana yapmamı yazdığın şeylere gelince (şöyle): "Onu buraya gönderl" -peki, göndereceğim, ama daha sonra. (Ondan önce) elçini ve benden gelen elçiyi hemen geri yolla; gelmeliler. Sonra sana (geri) gelecekler (ve) kız için başlık parası getirecekler. Benim elçim ile gelen, ... senin elçin... Bir de bana Kaşka ülkesinden insanlar... gönder. Her şeyin bittiğini ve Hattuşa ülkesinin felce uğradığını ("donduğunu") haber aldım.
>
> İşte şimdi sana elçim İrşappa eliyle tebrik armağanı gönderiyorum: Tebrik armağanları 20 mina altın ağırlığında bir kese altın; 3 keten giysi;

3 keten palto; 3 keten *huzzi*; 8 keten *kuşitti*; 100 keten *savalga*; 100 keten... *happa*; 100 keten *mutalliyaşşa*; 4 büyük *kukkubu*-kabı dolusu zeytinyağı; 6 [küçük] *kukkubu*-kabı dolusu zeytinyağı; 3 abanoz sandalye *şarpa* ve [alın]n kaplı; 10 abanoz sandalye fildişi kakmalı; 100 abanoz (kiriş).

(EA 31)

Ne yazık ki Arzava hükümdarının cevabı yalnızca kısmen muhafaza edilmiştir (EA32). Yine de Mısır ile önerilen evlilik bağım sevinçle karşıladığını göstermeye yetecek kadar belge bulunur. Mektubu kaleme alan yazıcı, düştüğü bir notta ileriki yazışmaların Hitit dilinde yapılmasını Mısır'daki meslektaşından rica etmişti (EA 32: 14-25). Belli ki bu aşamada I. Arnuvanda düşmanlarının sonuna kadar yararlanmaya baktığı ciddi sorunlarla boğuşuyordu. Doğu Karadeniz Dağları'ndaki Kaşkalar (s. 320) felaketle sonuçlanan akınlar yapıyordu: Hattuşa da tıpkı ileride yaşanacağı gibi bunlardan biri sırasında yerle bir edilmiş olabilir, (bkz. s. 338); öyle ki Hititlerin Karadeniz ile bağlantısı bir daha asla kurulamadı. Arzava, Mısır ile yakın ve dostça ilişkiler geliştiriyor ve birbirleriyle ittifak etmiş büyük devletlerin arasında kabul görüyordu. Bu arada Hititlerin eski bağımlı kralı Madduvatta, Hitit kralının iyi tanımlanmamış denetim hakkı iddia ettiği Kıbrıs'a saldırmak için Ahhiya(va) ile işbirliği içine girmişti.

Oysa bunların geçici gerilemeler olduğu anlaşılacaktı. İleride "Şuppiluliuma'nın İcraatları'ndan" (*CTH* 40 (aslında yanlış numaralandırılmıştır)) anlaşıldığına göre, I. Arnuvanda'nın halefi III. Tudhaliya'nın hükümdarlığında (1380-60 (1355-1344)) Hatti ülkesinin hemen doğusundaki bölgeyi, "Yukarı Ülke" ve Azzi-Hayaşa'yı oğlu ve vârisi Şuppiluliuma geri almıştı. Bu ülkeler Kaşka topraklarındaydı ve ele geçirilmeleri büyük olasılıkla başkent Hattuşa'yı geri alma çabalarıyla doğrudan bağlantılıydı. Hattuşa'nın Şuppiluliuma tarafından yeniden fethedilmesiyse daha önceden kendi krallığı sırasında gerçekleşmiş olmalıdır; orada başlatılan istihkâm ve yeniden inşa çalışmaları çoğu zaman bununla ilişkilendirilir.

I. Şuppiluliuma'nın fetihleri

I. Şuppiluliuma'nın Suriye fetihlerinin akla yatkın bir çerçevesi daha ileriki tarihli birkaç belge temelinde çizilebilir: "Şuppiluliuma'nın İcraatları" (krş. *CTH* 40, Güterbock 19), Amarna Mektupları'ndaki bir gönderme (EA 17), Levant'taki küçük devletlerle yapılan birtakım antlaşmalar (örn. Ugarit (alıntı s. 402), Nuhaşşe (Veidner 1923: no. 6) ve özellikle de ilk Şattivaza antlaşması (Veidner 1923: no. 1)). Hitit kralının ilk adımı Toros geçidinden dosdoğru güneye yönelmek olmuştu. Bu ve Hitit ile Kizzuvatna kralları arasında yapılmış bugüne dek kalan antlaşmalar bölgenin Hititlerin denetiminde olduğuna işaret eder –olayların sırası ve gelişimi çok belirsiz olsa da Erken İmparatorluk Dönemi krallarına dayandırılan bir başka başarı (Vilhelm 1982: 43-44; Beal 1986). Kesin olan bir şey varsa, o da Tudhaliya adlı *bir* kralın "Kara Tanrıça" kültünü Kizzuvatna'dan Hatti ülkesindeki Şamuha'ya taşıdığıdır. Böyle bir hareketin ancak bir fetihin ardından yapılabileceği tahmin edilmektedir (I. Hattuşili'nin yıllıklarında sözü geçen, tanrıların sınır dışı edilmesi konusuyla karşılaştırın, s. 316-318). Ayrıca anlaşıldığı kadarıyla Şuppiluliuma'nın babası bir süre Şamuha'da ikamet etmişti (belki de bunun nedeni Hattuşa'nın yerle bir edilmesidir). Dolayısıyla, oğluna Levant'a giriş yolunu açan bu fethin tek sorumlusu o olabilirdi (Vilhelm 1982: 44). Şuppiluliuma sonunda Kizzuvatna'yı tümüyle Hitit topraklarına kattı ve buradaki yerel hükümdarlar soyuna son verdi.

Ne var ki, Şuppiluliuma'nın ilk Suriye seferi zaferle sonuçlanmadı. Tuşratta'nın (Mitanni hükümdarı, bkz. bölüm 6a) müttefiki ve kayınbiraderi Mısır kralı III. Amenofis'e göndermek üzere seçtiği mallar olasılıkla Şuppiluliuma'nın Mitanni ile başarısız karşılaşmasında el konmuş ganimetlerdi. Fiyaskoyla sonuçlanan bu sefer Şuppiluliuma'nın krallığının daha ilk yıllarına tarihlenebilir; olağanüstü başarılı olan ikinci sefer çok daha sonra yapılmıştı. Bu defa Şuppiluliuma doğuya yönelmiş, Malatya yakınlarında Fırat'ın karşı kıyısına (İşuva'ya), oradan da Mitanni'ye geçmişti. Bu başarılı harekât Mitanni başkenti Vaşşukanni'nin yağmalanmasıy-

la taçlandırılmıştı. Mitanni açısından felakete yol açan bu durum olasılıkla Tuşratta'nın öldürülmesine ve oğlu Şattivaza'nın Hitit sarayına kaçarak babasının düşmanı olan bir ülkeye sığınmasına yol açan iç çekişmeleri kışkırtmıştı (krş. bölüm 6a). Olayların böyle yön değiştirmesi Şuppiluliuma'ya oradaki Mitanni beyini Hititlere bağımlı kral olarak atayıp Mitanni'nin batı kesimini denetim altına alarak genişleyen Assur devletine karşı tampon devlet yapmasına olanak sağlamıştı (bkz. bölüm 7b). Hititlerin Mitanni'ye karşı müthiş saldırısından sonra gelişen ardışık olaylar dizisi tam olarak belli değil, ancak Şuppiluliuma'nın Halep'e, Alalah'a, Nuhaşşe'ye ve Amurru'ya (bkz. harita 4) yöneldiği ve onların Mitanni'ye olan bağlılıklarına son verip gelecekte Hitit tahtına karşı yükümlülüklerini şart koşan yeminli anlaşmalar yaptığı anlaşılır. Kendi oğullarından birini, Telepinu'yu Halep'te Hititlerin kazançlarını korumaktan sorumlu yetkili olarak bırakmıştı Şuppiluliuma. Fırat'ın başlıca geçiş noktasına egemen olan önemli Karkamış şehri daha sonra yapılan sekiz günlük kuşatmanın ardından sonunda önemini yitirmişe benzer. Yine Şuppiluliuma'nın oğullarından biri Piyassili (tahta çıkınca "Şarri-kuşuh" adını almıştı) diğer yerel hükümdarların hesap verdiği bölgesel hükümdar olarak göreve getirilmişti; Karkamış nihayetinde Hitit otoritesinin bölgedeki ana merkezi haline geldi.

Bu aşamada Şuppiluliuma Mitanni'nin batısıyla Suriye'de eskiden ona bağımlı ("Lübnan ve Abina'ya (Şam dolayları) kadar") bütün toprakların denetimini eline geçirince Mısır ile (Mısır kralının –Akhenaton mu yoksa Tutankhamon mu– kim olduğu belli değil) bir süreliğine dostça ilişkiler geliştirilmişti. Hitit kralı Mısır kralı tarafından "eşit rütbede" kabul edilmişti (EA 41), ancak (ne yazık ki kırık) bir mektup (EA 42) eşitlik ve üstünlük konusunda başlangıçta hırgür yaşandığı izlenimini uyandırır. En şaşırtıcı olansa, Tutankhamon'un Mısır'da yaşanan siyasal kargaşa sırasında (krş. bölüm 4c) dul kalan genç eşinin Hitit kralının oğlunu koca olarak istediğini gösteren bir kanıt bulunmasıdır. Politik güç ve nüfuzun armağan olarak Hititlere sunulduğu şaşırtıcı bir belgedir bu:

Kocam öldü, bir oğlum da yok. Senin pek çok oğlun olduğunu söylüyorlar. Bana oğullarından birini verebilirsin, o da benim kocam olabilir. Hizmetkârlarımdan birini almayacağım, onu koca yapma(yacağım).
(KBo V 6; Güterbock 1956: 94-8; 107-108)

Şuppiluliuma'nın açıkgözlülüğüne ve titiz soruşturmalarına rağmen, Mısır'a gönderdiği oğlu öldürülmüştü. Onun ölümünü tezgâhlayanlar, olasılıkla dul kalmış genç kraliçenin kaderini ellerinde tutan kraliyet çevresi ve komutanlardan oluşan güçlü bir gruptu (Murnane 1985; Bryce 1990). Babil ile ilişkiler daha başarılı ve kalıcı görünmektedir: Babil prenseslerinden biri, Şuppiluliuma ile evliydi, ancak Şuppiluliuma'nın oğlu II. Murşili döneminde bu kadın büyü yaparak kralın karısının ölümüne sebep olmakla suçlanmıştı (*CTH* 70). Böyle ciddi bir suçlamanın mutlaka siyasal yansımaları olmuştu.

II. Murşili'nin hükümdarlığı

Şuppiluliuma'nın olağandışı başarıları, Levant'ı kasıp kavuran ve savaştan dönen Hitit askerlerinin getirdiği ölümcül veba hastalığıyla kesintiye uğramıştı. Tahtta kalış süresi bir yıldan daha uzun sürmeyen Şuppiluliuma'nın oğlu ve vârisi III. Arnuvanda da (1330 (1322-21)) salgına yakalanmış olmalı. Onun yerine Şuppiluliuma'nın diğer oğlu, babasının fetihlerini pekiştirme girişimlerinde hayli başarılı olan II. Murşili (1330 (1321)-1295) geçti. Karkamış'ın geçici olarak kaybedilmesi dışında, Suriye Hititlere sadık kaldı. Durmadan sorun çıkaran Azzi-Hayaşa'nın doğu kesimi, Şuppiluliuma ile önceden yapılan bir antlaşmanın ("Murşili'nin Yıllıkları" III 93 – IV 23 (*CTH* 61/I); Goetze 1933) gereğini yerine getirmeyi reddettiği için yeniden dize getirilmeliydi. Ama Murşili en çarpıcı başarısını batıda, Şuppiluliuma'nın tümüyle görmezlikten geldiği Arzava'ya karşı elde etti:

Sonra aynı yıl Arzava ülkesine yürüdüm. Ama Uhhaziti'ye bir elçi gönderdim ve ona şöyle yazdım: "Senin ülkene gelen uyruğumdaki in-

sanları -defalarca geri istediğim halde, onları bana iade etmedin ve benim şerefimi iki paralık ettin ve beni küçümsedin. Haydi öyleyse! Seninle dövüşeceğiz! Ve efendim Hava Tanrısı davamızda hâkim olacak!"

Yürürken, Lavasa dağlarına vardığımda, efendim, kudretli Hava Tanrısı ilahi inayetini gösterdi. Yıldırım(?) yağdırdı, hem benim ordum gördü yıldırımı hem de Arzava. Yıldırım Arzava'yı çarptı, Uhhaziti'nin şehrini, Apasa'yı (Efesos olabilir) çarptı. Uhhaziti'nin diz üstü çökmesine ve hastalanmasına sebep oldu. Uzzahiti hasta düşünce, savaşta bana karşı dövüşemedi; oğlu Piyamaradu'yu piyade ve ar arabalı savaşçılarla üstüme gönderdi, Valma dolaylarındaki (olasılıkla Büyük Menderes Nehri'nin yukarı kolu) Astarpa ırmağında savaşmak için karşıma çıktı ve ben, güneşim (yani "majesteleri") onunla çarpıştım. Derken tannçam, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, efendim, kudretli Hava Tanrısı, Mezzulla ve bütün tanrılar önümden koştu. Uhhaziti'nin oğlu Piyamaradu'yu piyade askerleri ve at arabalı savaşçılarıyla birlikte alt ettim ve onu yendim. Sonra onun peşine düştüm, Arzava ülkesine kadar takip ettim. Uhhaziti'nin şehri Apasa'ya girdim ama Uhhaziti karşıma çıkmadı, benden kaçtı ve gitti, deniz aşırı... Orada kaldı.

Bütün Arzava kaçtı, bazı sakinleri dağlık Arinnanda'ya gitti ve dağlık Arinnada'yı işgal etti, ama diğer sakinleri Puranda denilen yere devam etti ve Puranda'yı işgal etti. Başka sakinler Uhhaziti ile birlikte denizaşırı topraklara gitti. Ben, güneşim, halkı dağlık Arinnanda'ya kadar takip ettim ve dağlık Arinnanda'ya karşı savaştım. Tannçam, Arinna'nın Güneş Tannçası, efendim, kudretli Hava Tannsı, Mezzulla ve diğer tannlar önümden koştu. Dağlık Arinnanda'yı fethettim. Ve benim, güneşimin, esir alınan halktan sarayıma getirdiğim 15.500 kişi oldu. Ama Hattuşa generallerinin, piyade askerlerinin ve arabalı savaşçıların esir alınan halktan yurda getirdiği kişiler sayısızdı (yani sayılamayacak kadar çoktu). Bundan sonra esir alınan halkı Hattuşa'ya gönderdim ve oraya alındılar.

Dağlık Arinnanda'yı fethettikten sonra, Astarpa ırmağına yürüdüm ve Astarpa ırmağı boyunca müstahkem kamp kurdum ve orada Yeni Yıl şenliğine katıldım. Bunların hepsini bir yıl içinde yaptım. Bahar gelir gelmez -çünkü Uhhaziti hastaydı ve denizde kalmıştı, oğulları da yanı başındaydı. Biri denizde kalmaya devam etti ama diğeri, Tapalazunauli denizden çıktı ve Arzava'nın tamamı... Puranda denilen yere gittiği için, Tapalazunauli Puranda'ya gitti -ben Yeni Yıl şenliğine katıldıktan hemen sonra Pu-

randa'da savaşmaya gittim. Tapalazunauli piyade askerleri ve arabalı savaşçılarıyla gelmişti Puranda'ya, savaşta bana meydan okudu ve kendi sahasında karşıma çıktı, ben, güneşim, ona karşı çarpıştım. Derken tanrıçam, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, efendim, kudretli Hava Tanrısı, Mezzulla ve bütün tanrılar önümden koştu. Tapalazunauli'yi piyade askerleri ve arabalı savaşçılarıyla birlikte alt ettim, onu yendim. Sonra onun peşine düştüm. Gittim ve Puronda denilen yerin önünü kestim [ve] oraya rahat vermedim, suyunu engelledim.

Puranda'ya saldırdığım zaman Puranda'da olan Uhhaziti'nin oğlu Tapalazunauli korktu ve gece Puranda'dan kaçtı. [Ayrıca karısı, çocukları ve yerli] halkı sığındıkları kaleden aşağı koşmaya zorladı ve onları Puranda'dan aşağı indirdi. Ama ben, [güneşim] bunu duyar duymaz: "Tapalazunauli gece aşa[ğı] kaçtı, karısını, çocuklarını ve yerli halkını dahi önünden koşmaya zorladı ve onları aşağı indirdi," ben [güneşim], peşinden [piyadeleri] (ve) at arabalı savaşçıları gönderdim, [onlar da] yolda Tapalazunauli'ye arkadan saldırdı ve karısını, çocuklarını ve yerli halkını aldı ve geri döndü[rdü]. Lakin tek kaçan kimse Tapalazunauli oldu.

(Çok kırıklı bir bölümde Puranda'nın düşüşü ve yağmalanması, zaferle sonuçlanan Ahhiyaya seferi ve Uhhaziti'nin oğlunun tutsak alınması anlatılır; sonra:)

[Ben Seha Nehri Ülkesi'nden] dön [er dönmez], Seha Nehri efendisi [Manapatarhunda] ile savaşmak zorunda kaldım; (ama) [Manapatarhunda] beni duy(unca): "Hatti ülkesinin kralı geliyor!" [korku] bastı ve bana karşı [gelmeye] kalkmadı, (ama) bana annesini, ihtiyar adamları ve kadınlan gönderdi. Onlar bana geldi, (benim) ayaklarıma [kapandı]. Böylece ben Seha Nehri'ne git[me]dim. Seha Nehri'ndeki Hatti ülkesi insanlarını bana teslim ettiler. Ayrıca bana halktan 4000 kişi verdiler; bunları Hattuşa'ya gönderdim ve oraya alındılar. Manapatarhunda'yı ve Seha Nehri Ülkesi'ni uyruğuma kabul ettim. Sonra Mira'ya gittim ve Mira'yı Maşuiluva'ya verdim. Ama Seha Nehri Ülkesi'ni Manapatarhunda'ya verdim, ama Happala ülkesini Targasnalli'ye verdim ve bu ülkeleri hemen o anda uyruğuma kattım ve onlara antlaşmayla asker (teminini) kabul ettirdim, bundan böyle bana devamlı asker tedarik ettiler. Arzava'da kışladığım döneme gelince, ikinci yıl tanrıçam, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, efendim, Hava Tanrısı, Mezzulla ve bütün tanrılar önümden koştu. Arzava'yı fethettim ve bir kısmını Hattuşa yurduna verdim, bir kısmını hemen

o anda uyruğuma kattım ve antlaşmayla asker teminini kabul ettirdim ve bundan böyle bana devamlı asker tedarik ettiler.

(Murşili'nin Yıllıkları, II 8-III 32 (*CTH* 61/I); Goetze 1933; *TUAT* I: 474-477)

Murşili, bir zamanların güçlü devleti Arzava'ya ağır bir darbe indirmeyi başarmıştı: Bazı kesimlerini tümüyle ele geçirdi, yerli halkım sınır dışı etti, kraliyet başkentine girerek kraliyet ailesinin kralıyla veliaht prenslerini Ege'deki adalara sığınmak zorunda bırakacak şekilde oradan sürdü, Arzava'nın müttefiki Ahhiyava'ya karşı zafer kazanarak sonunda Arzava'yı Hitit İmparatorluğu'nun uyruğunda bir devlet olmaya indirgedi (belki de onu oluşturan öğeleri parçaladı; bkz. Heinhold-Krahmer 1977). Bu zaferlerin doğrudan sonucu Arzava ve Hatti'ye komşu, bağlılıkları ikisi arasında gidip gelen daha küçük ülkelerin dize gelmesi ve boyun eğmesiydi; II. Murşili'nin onlara dayattığı yapılan antlaşmalardan parçalar bugüne kalmış bulunmaktadır (Friedrcih 1926/1930 no. 2 (Happala), no. 6 (Seha Nehri Ülkesi), no. 3 (Mira), krş. *CTH* 67-69). Elde yeterli metin olduğu yerlerde yükümlülük dayatılan kralların hepsinin eskiden Hitit sarayına sığınmak istemiş ve iktidarı elinde tutan yerel ailelerin üyeleri oldukları kesindir.

Murşili'nin büyük çabalarından bir başkası da kuzeyde, Hattuşa'ya ve Hitit kült merkezlerinden birkaçına tehdit oluşturacak kadar yakın Kaşka halkına karşı sıkça yinelenen çetin savaşlar açmaktı. Kaşkalar tarafından Hitit topraklarına sürekli yapılan akınlar bazı Maşat mektuplarında daha iyi görülmektedir:

Majestelerinden Kassu ve Pulli'ye: Bana yazdığınız mesele şöyle: "Bak, daha ekinler olgunlaşmadı. Kaşka(-bölgesinde) çekirgeler ekini yedi. Onlar da Gasipura'dan senin ekinlerine saldırıyorlar. Burada hiç asker ve arabalı savaşçı yok. Majesteleri arabalı birliklerin başı Kallu'ya buyurdu: 'Arabalı birliklerinin başına geç.' Bugün(e dek) hiç arabalı asker gelmedi." İşte şimdi, ben, majesteleri, Kallu'yu yakaladım ve o şöyle dedi: "Yirmi atlı gönderdim." Bak, Pahinakka'yı peşinden yolladım. Geliyor.

(Alp 1980 Maşat 75/15)

Doğu Karadeniz Dağları'nın yükseklerindeki ekilebilir dar topraklarındaki Kaşkalar, çetin hava koşulları ya da başlarındaki dertler (çekirgeler dahil) yüzünden yaşadıkları sıkıntıları Hatti'nin tahıl yetişen zengin bölgelerine akınlar düzenleyerek gidermeye çalışmış gibi görünüyorlar. Ancak Kaşka saldırılarının tek nedeni bu olamaz –örneğin Hattuşa'nın yağmalanmasını açıklamaktan uzaktır– ayrıca bazı Kaşka gruplarının hareketleri daha çok topraklarını genişletmeye yönelikti (bkz. III. Hattuşili'nin Savunması, s. 340-342). Bu insanlar hakkında çok az şey bilinir. Hitit kaynakları genel olup ayrım gözetilmemiştir; öte yandan Hitit krallarıyla Kaşka halkı arasında yapılmış (kesin tarihi belirlenemeyen) elde kalan dört antlaşmaya bakıldığında bunların belli başlı birkaç gruba ayrıldıkları düşünülür: Bazıları kimi zaman Hitit devletiyle işbirliği yapmaya, dahası asker vermeye hazırken (*CTH* 236), bazıları da düşmanlıklarını sürdürüyorlardı (von Schuler 1965). Antlaşmaların her zaman Kaşka halkından bir grupla yapılması, etkin gücün sadece kral ve beylerin elinde bulunmadığı bir siyasal yapıları olduğunu düşündürür. Kaşka topraklarının bir bölümünü kendi topraklarına katmayı başardığı anlaşılan komşu krallardan biri, Kaşkalara geçici bir süre kurumsal değişiklik yaşatmıştı. Murşili, yıllıklarında bunu şöyle anlatır:

> Ertesi yıl Tipiya ülkesine (olasılıkla Yukan Ülke ile Azzi-Hayaşa arasında) gittim. Babam Mitanni'deyken, Tipiyalı bir adam, Pihhuniya ortaya çıktı ve durmadan Yukan Ülke'ye saldırdı; derken Zazissa'ya kadar ulaştı ve Yukarı Ülke'yi alarak Kaşka ülkesine kattı. İstitna ülkesinin de tamamını almış ve orasını otlak alanına çevirmişti.
>
> Ayrıca Pihhuniya, Kaşka tarzı bir yönetim uygulamadı: Bir Kaşka yerleşiminde tek bir kişinin hüküm sürme (geleneği) yokken, bu Pihhuniya, krallık tarzında yönetti.
>
> (Murşili'nin Yıllıkları, III 67-75 (*CTH* 61/I); Goetze 1933; *TUAT* I: 479)

Murşili'nin Kaşkalara karşı sürekli savaş açması etkili bir sonuç doğurmamış olmalı, çünkü Murşili'nin halefi Muvatalli'nin

Hattili tanrıları ve sarayı Aşağı Ülke'deki Tarhuntaşşa'ya taşımak zorunda kalmasının olası nedeni, Kaşkaların daha sonra yol açtığı yıkımdı (bkz. III. Hattuşili'nin Savunması, s. 340).

Muvatalli, Urhi-Teşub ve III. Hattuşili

Hattuşa'nın terk edilmesi, Muvatalli'ye (1295-1282 (1271)) dair göreceli belge eksikliğini açıklıyor olabilir. Ancak onunla Viluşa (şimdilik Troas bölgesine yerleştirilmiştir) kralı Alaksandu arasında yapılan bir antlaşma, Hititlerin batıdaki denetiminin sürdüğünü, dahası sıkılaştığını akla getirir. Muvatalli'nin babasıyla Halep arasında yapılan anlaşmanın çalınmasından sonra yeni bir anlaşma yazmasına bakılırsa Kuzey Suriye'de Hititlerin varlığı da güçlenmeyi sürdürmüştü (Veidner 1923 no. 6 obv. 3-4). Her şeyden önce Hititlerin Levant'taki gücünü pekiştiren, Mısırlıların bir kez daha Kadeş bölgesinin ötesine geçerek topraklarını genişletme girişimleri olmuştu; Kadeş savaşında (1286 (1275); bkz. bölüm 4d) Muvatalli'nin II. Ramses'i ağır bir bozguna uğratmasıyla suya düşen bir girişimdi bu. Yenilgiyle birlikte Mısır İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinden biri olan Şam dolaylarının Hititlerin denetimine geçtiği kesinleşmiş oluyordu. Muvatalli bir yandan da kuzeyde Kaşkalara karşı Hititlerin denetimini yeniden sağlama çabasıyla Hakpiş'te erkek kardeşi Hattuşili'nin yönetiminde yeni bir beylik kurmuştu. Kaşkalara ve başka halklara kaptırılan toprakları, en başta da yerle bir edilen Hattuşa'yı geri almak adına buradan üst üste yıpratıcı saldırılar yapılıyordu. Hattuşili'nin bu yoğun çabaları sonunda başarılı oldu. Başarılarını taçlandıransa (Hattuşa'nın yeniden fethinin yanı sıra) Eski Krallık Dönemi'nde (Hantili'nin saltanat dönemi: 1590-1560, Haas 1970; ancak II. Hantili de olabilir) Kaşkalara kaptırılan, Hitit Fırtına Tanrısı'nın büyük kült merkezi Nerik'in yeniden ele geçirilmesi ve inşasıydı.

Bu başarıların Hattuşili'ye sağladığı saygınlık ve güç, tahta Murşili (III., 1282-1275 (1271-1264)) adıyla geçen yeğeni Urhi-Teşub'un ondan epey (belki de haklı yere) kuşkulanmasına yol aç-

mıştı. Hattuşili toprakları geri alır almaz, Urhi-Teşub amcasının yetkisi altındaki alanı daraltma girişiminde bulundu. Hattuşili ise iyi planlanmış bir ayaklanmayla buna cevap verdi (Archi 1971; Ünal 1974). Ayaklanmanın sonunda Urhi-Teşub amcası tarafından azledilerek Nuhaşşe'ye sürüldü ve Hattuşili bu adı taşıyan üçüncü kral oldu (1275-1245 (1264-1239)). Bu durum özenle düzenlenmiş tahta çıkış kurallarına aykırıydı; Hattuşili epey geniş destek görmesine rağmen, özellikle de Urhi-Teşub bir kere geri dönme girişiminde bulunduktan sonra tahtı gasp etmesini haklı göstermeye gerek duydu. Hattuşili'nin krallığını haklı göstermek için öne sürdüğü gerekçeler, en iyi bilinen Hitit metinlerinden birinde, "III. Hattuşili'nin Savunması"nda yer alır. Metnin çok sayıda kopyası korunmuş olup hepsi de Hattuşa'daki Büyük Tapınak'ın doğusundaki depo odasında bulunmuştur. Hattuşili'nin koruyucu tanrıçası olan Şamuha kenti tanrıçası Şauşga'ya (tanrıça İştar'ın Hurri dilindeki adı) adanmış bir tapınağın kuruluşu için hazırlanmış olabilir. Metin çok uzun, ama önemli yerlerinden alıntı yapmaya değer:

> Hatti ülkesinin kralı, büyük kral Murşili'nin oğlu, Hatti ülkesinin kralı, büyük kral Şuppiluliuma'nın torunu, Kuşşar kralının Hattuşili soyundan Hatti ülkesinin kralı, büyük kral, Tabarna Hattuşili.
>
> Tanrıça Şauşga'nın teşvikiyle anlatıyorum, herkes duysun! Ve gelecekte güneş tanrının oğlu (yani "majesteleri"), onun torunu (ve) güneş tanrının (gelecek) soyları tanrılar arasından Şauşga'ya (özellikle) saygılı olacaklar. Babam Murşili'nin dört çocuğu oldu: Halpaşulupi, Muvatalli, Hattuşili ve kızı Massanauzzi. Bunlardan en küçüğü bendim. Çocukluğumda "dizgin tutucu" oldum (sarayda önemli bir görev). Sonra Şauşga, tanrıçam, babam Murşili'ye rüyasında ağabeyim Muvatalli'yi gösterdi (şöyle diyordu): "Hattuşili'nin önünde (artık) kısa yıllar var, (uzun) yaşamayacak. O zaman onu bana verin, rahibim olsun, sağ kalsın." Sonra babam beni aldı, çocuk (iken) tanrıçanın hizmetine verdi. Rahip olarak tanrıçaya (içki-) sunusu yaptım. Ve tanrıçam Şauşga'nın elinden refahı gördüm. Ve Şauşga, tanrıçam, elimi tuttu ve bana doğru yolu gösterdi.

Ama babam Murşili tanrı olunca (yani ölünce) biraderim Muvatalli babasının tahtına oturdu; ben de ağabeyimin önünde ordu komutanı oldum. Ağabeyim beni saygın muhafız başı makamına getirdi, ayrıca bana idare etmem için Yukarı Ülke'yi verdi, ben de Yukarı Ülke'ye hükmettim. Benden önce Zida'nın oğlu Armatarhunda orayı uzun süre idare etmişti. Tanrıçam Şausga bana iyi davrandığı için ağabeyim Muvatalli de bana karşı nezaketini korudu. Halk, tanrıçam Şausga'nın ve ağabeyimin bana iyi davrandığını görünce kıskandı. Zida'nın oğlu Armatarhunda, sonra da başka kimseler bana zorluk çıkarmaya başladılar ve bana karşı çalıştılar. Benim için olaylar çok tatsızdı ve ağabeyim Muvatalli bana "çark" (anlamı kesin olmamakla birlikte, kralın ihanet suçlamalarını dinlediği yer olduğu sanılmakta) yolunu gösterdi. Fakat tanrıçam Şausga, rüyamda bana göründü ve o rüyada bana şu sözleri söyledi: "Seni bir tanrıya emanet ediyorum, öyleyse korkma" ve bu sayede aklandım. Tanrıçam beni elimden tuttuğu için, iyi davranmayan bir tanrıya, iyi davranmayan bir hükümdara (kurban olmama) asla izin vermedi. Ne de bir düşmanın silahının üstüme doğrulmasına (?) göz yumdu. Tanrıçam Şausga, bu meselelerin hepsiyle bizzat ilgilendi. Eğer bir gün hastalandıysam, bunun tek nedeni bu tanrıçanın tercihiyle hasta bir adam olduğumu görmemdir. Tanrıçam her koşulda elimden tuttu. Tercih edilen bir adam olduğum ve tanrıların huzurunda doğru yoldan ayrılmadığım için, insanlarda (alışkanlık olan) kötü bir iş yapmadım. Tanrıçam, beni bir kez olsun zor bir dönemden geçirmedi; o beni asla bir düşmana ve beni suçlayanlara teslim etmedi (ve) beni kıskananlara da teslim etmedi. İster bir düşmanın sözü olsun, ister suçlayan kimsenin (sözü) (veya) hükümdarın sözü olsun, her olayda tanrıçam Şausga beni (koruyucu) kanatlarının altına aldı. Beni her şeyden (uzak) tuttu. Düşmanlar ve kıskanç kimseleri tanrıçam Şausga elime verdi, ben de onların canına okudum.

Ama ağabeyim Muvatalli meseleyi incelediğinde, benimle ilgili tek bir kötü mesele kalmadı. O da beni geri aldı ve Hatti ülkesinin bütün ordusunu ve arabalı savaşçılarını elime verdi. (Böylece) ben bütün orduya (ve) Hatti ülkesinin arabalı savaşçılarına komuta ettim. Ağabeyim Muvatalli beni (savaşa) gönderirdi. Şimdi tanrıçam Şausga bana lütufkâr davrandığı için -ne zaman bakışlarımı bir düşman ülkesine yöneltsem, hiçbir düşman bakışlarıma karşılık vermezdi, ben de düşman ülkeleri peş peşe alaşağı ederdim. Ama tanrıçam Şausga'nın iyiliği üstümden eksik olmu-

yordu. Böylece Hatti ülkesine yerleşen her düşmanı Hatti ülkesinden kovdum. Şimdi, gençliğimde birbiri ardına bozguna uğrattığım düşman ülkeler hakkında ayrı bir tablet hazırlayıp tanrıçanın önüne koyacağım.

(Hattuşili, Kaşkalar ve başka grupların akınları sonucunda İç Anadolu'nun korkunç bir yıkıma uğradığını anlatır; kendisi Kuzey Suriye'de bir savaş ve İç Anadolu'da bazı zaferler kazanmıştır; Muvatalli, Hitit hükümetini Tarhuntaşşa'ya taşır ve Hakpiş'te üslenen Hattuşili'ye kuzey topraklarındaki savaşın sorumluluğu verilir; ağabeyiyle birlikte Kadeş'te çarpışır. Hattuşili'nin başarıları, Armatarhunda ve ailesinin düşmanlığını yeniden kışkırtır):

Şimdi Mısır ülkesinden dönünce, tanrıçaya adak sunmak için Lavazantiya (Doğu Kilikya) şehrine gittim ve tanrıçanın (kültünü) yerine getirdim. Sonra tanrıçanın evlilik buyruğuyla rahip Pentipşarri'nin kızı Puduhepa'yı aldım.Ve birleştik, tanrıça bize kan (ve) koca sevgisi verdi. Oğullarımız ve kızlarımız oldu. Daha sonra tanrıçam rüyamda bana göründü (ve konuştu): "Hanenle birlikte hizmetime gir!" Ben de hanemle birlikte tanrıçanın hizmetine girdim. Kendimize kurduğumuz haneye tanrıça girdi. Ve evimiz (iyi) gelişme (?) gösterdi; tanrıçam Şauşga'nın (bize bağışladığı) onur buydu. Ben de yoluma gittim ve Havarkina ve Delmuna adlı yerleri inşa ettim. Ne var ki Hakpişşa şehrini kin bürümüştü, [...] Kaşkaları sürdüm ve (şehri) kendi başıma düzene soktum. Böylece Hakpiş ülkesinin kralı oldum, sen, kadın da Hakpiş [kraliçesi].

(Hattuşili'nin eski düşmanı Armatarhunda sonunda alt edilir; Muvatalli ölür ve Hattuşili'ye yeniden fethedilen Hattuşa'nın sorumluluğunu bırakır):

Ağabeyimin meşru bir oğlu olmadığından, bir harem kadınının oğlu olan Urhi-Teşub'u aldım ve onu Hatti ülkesine hükümdar yaptım. Bütün [Hattuşa] şehrini onun eline bıraktım, o, H[atti] ülkesinde [Büyük Kral] oldu. Ben ise Hakpişşa kralıydım.

(Hattuşili krallığını geliştirir ve güçlendirir:)

Ama Urhi-Teşub, tanrıçanın bana (karşı) çok cömert olduğunu görünce kıskandı ve bana zarar(?) vermek istedi. Böylelikle uyruğumdaki herkesi benden uzaklaştırdı. Boşken yeniden yerleşime açtığım toprakları

boşaltti, hepsini benden aldı, beni küçülttü. Ne var ki, Hakpişşa şehrini tanrının buyruğu üzerine benden alamadı. Nerik'in Hava Tanrısı'nın rahibi olduğum için, bu (kenti) de benden alamadı. Ağabeyime beslediğim saygıdan ötürü hiçbir şey yapmadım ve yedi yıl boyunca bu duruma katlandım. Ama o, tanrı buyruğu ve insanların öğüdüyle beni yok etmeye çalıştı, Hakpişşa ve Nerik'i de elimden aldı. Artık daha fazla dayanamadım ve ona başkaldırdım. Ama ben onun düşmanı olunca, arabada veya evinin ortasında karşısına çıkıp isyan ederek suç işlemedim. (Bunun yerine) erkekçe konuştum: "Aramızdaki çekişmeyi sen başlattın. Şimdi sen Büyük Kral'sın, bense (bana) bıraktığın tek kalenin kralıyım. Buraya gel! Şamuha'nın tanrıçası Şauşga ve Nerikka'nın Hava Tanrısı bizim hakkımızda karar versin!"

Şimdi ben Urhi-Teşub hakkında bunları yazarken birisi şöyle diyebilir: "Madem öyle, baştan niye krallığa getirdin onu, şimdi neden onun hakkında düşmanca yazıyorsun?" (O zaman ben de şöyle cevap veririm:) "Eğer o benimle çekişmeye başlamasaydı, (tanrılar) Büyük Kral'ın önemsiz bir kral tarafından yenilmesine izin verir miydi?" Ama artık benimle çekişmeye başladığına göre, tanrılar adaletten yana karar verip tarafımdan yenilmesine izin verdiler.

(Yeğen ile amca arasında savaş başlar:)

Fakat tanrıçam Şauşga, önceden krallığımı ilan etti. O anda tanrıçam Şauşga karımın rüyasına girdi (ve konuştu): "Kocanın önünde (yardımcı olarak) gideceğim ve Hattuşa'nın tamamı kocanın yanında yer alacak! Onu yücettim, onu asla kötü bir hükümdarın, kötü bir tanrının merhametine bırakmadım. Şimdi onu Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın rahipliğine (mutlaka Büyük Hitit Kralı'nın doldurduğu bir makam) getireceğim. Sen de beni Şauşga *parassi* (bilinmeyen bir Hurri unvanı) olarak yüceltecek-sin." Tanrıçam Şauşga, arkamdan yürüdü. Önceden haber verdiği (şey) oldu. Tanrıçam Şauşga, yalnızca bu davada tercihini fazlasıyla gösterdi. Ve Urhi-Teşub'un bir yolunu bulup sürmüş olduğu, adeta (?) kudretsiz kalmış efendilere Şauşga bir rüyada (şu sözlerle) göründü: "Hatti topraklarının tamamını ben, Şauşga, Hattuşili'ye devrettim."

Daha sonra bu münasebetle Şauşga'dan büyük destek de gördüm; tanrıça, Urhi-Teşub'un hiçbir yerde kalmasına izin vermediği gibi, onu Ş-

muha'da domuz gibi ahıra kapattı. Bana düşman olan Kaşkalar arkamdan geldi; ayrıca Hattuşa'nın tamamı da arkamdaydı. Ağabeyime olan saygım gereği (kötü olan) hiçbir şey yapmadım. Ama Urhi-Teşub'a karşı yürüdüm ve bir mahkûm gibi onu uzaklaştırdım. Ona Nuhaşşe ülkesinde müstahkem şehirler verdim, orada kaldı. Başka bir dolap çevirecekti ve Kardunias (yani Babil) ülkesine yürüyecekti. Şimdi ben bu meseleyi haber alınca, onu yakalayıp denizin yanına gönderdim. Sapa-ziti'nin de (Armatarhunda'nın oğlu) sınırı geçmesine izin verdim. Evini elinden aldım ve tanrıçam Şauşga'ya verdim. Onu tanrıçam Şauşga'ya verdim; tanrıçam Şauşga beni adım adım ilerletti.

Ben bir prenstim, muhafız başı oldum. Muhafız başı (olarak) Hakpişşa'ya kral oldum. Hakpişşa kralı (olarak) da Büyük Kral oldum. Daha sonra tanrıçam Şauşga kıskanç insanları, saraydaki muhalifleri ve düşmanları bana teslim etti. Bazısı silahla öldü, ama diğerleri zamandan (yani ihtiyarlıktan) öldü. Hepsini birden yendim ve tanrıçam Şauşga bana Hatti ülkesinin krallığını verdi.

Ben Büyük Kral oldum, (çünkü) tanrıça ben prensi aldı, tanrıçam Şauşga krallığa ulaşmama izin verdi. Benden daha yaşlı olan (yani tahtlarında benden uzun süre oturan) ve benimle iyi ilişkisi olan krallar aynı ilişkiyi korudular, bana elçiler göndermeye başladılar. Bana armağanlar göndermeye başladılar. Gönderdikleri armağanlar, babalarına ve atalara hiç göndermedikleri türdendi. Kral olan kimse bana saygı göstermeliydi, saygı gösterdi; bana düşman olan (o toprakları) ise ben yendim, Hatti ülkesine bölge üstüne bölge ekledim. Babalarımın ve atalarımın zamanında düşman olanlar (krallar) benimle barış yaptılar.

Şimdi tanrıçam bu şekilde bana lütufkâr davrandığı için, ben ağabeyime saygı gereği asla (kötü) bir şey yapmadım. [Yeğenim] Kurunta'yı ağabeyim Muvatalli'nin geliştirdiği Tarhuntaşşa şehrine kral yaptım.

(Ülkenin kayıtları, adakları ve binaları Şauşga'ya takdim edilir, Hattuşili oğlu Tudhaliya'yı onun hizmetine verir:)

Ve gelecekte Hattuşili ve Puduhepa'dan doğan, Hattuşili'nin oğlu, torunu (veya) soyundan kim olursa, tanrılar arasında (özellikle) Şamuha tanrıçası Şauşga'ya saygılı olacaktır.

(*CTH* 81; Goetze 1925; Otten 1981; *TUAT* I: 481-492)

III. Hattuşili, krallığının olasılıkla aralarında Mısır ile Babil'in de bulunduğu komşu devletlerce onaylandığına değindiğine göre, bu metin onun tahta çıkışından (1275 (1264)) birkaç yıl sonra yazılmış olmalı. Ancak Mısırlıların Kuzey Suriye'deki Hitit topraklarını tartıklama girişimleri sürmekteydi; II. Ramses Hititlerin batı sınırındaki bağımlı Mira devletiyle haberleşiyordu; Babil ile Mısır da, en azından bir süre, Urhi-Teşub'u amcasına karşı destekleme fikrini tartmıştı. Bütün bunların yanında, Armatarhunda gibi bazı Hitit soylularının ihaneti de, Hattuşili'nin tahtı gasp edişinin ayrıntılı gerekçelerini sunduğu zamana kadar etkili bir biçimde ele alınmış olmalıydı. Hattuşili'nin bu zor ve tehlikeli siyasal koşullarla mücadelesinde (denetimden çıktığı anlaşılan Mira dışında) kısa zamanda başarılı olduğu, sonunda II. Ramses'le 1296'daki (1258) büyük barış antlaşmasını imzalamasından bellidir. Bu antlaşmanın hem Mısırca hem Hititçe (daha doğrusu Akkadca) nüshaları korunmuştur (*CTH* 91; Veidner 1923: no. 8; *ANET*: 201 vd., *TUAT* I: 135 vd.; bölüm 4e). Antlaşma, Levant genelinde barış ve istikrar dönemi sağlamış, krallar, eşleri, hatta çocukları birbirleriyle düzenli mektuplaşmaya başlamıştı (*CTH* 155-165; 167-169). Mısır'a bir kraliyet gezisi planlanmış, Mısır firavununun bir Hitit prensesiyle evlenmesi kararlaştırılmıştı (bkz. bölüm 4d). İki büyük devletin birbirine yaklaşması kuşkusuz biraz da giderek büyüyen Assur tehdidinin etkisiyle olmuştu (bkz. bölüm 7b). Mitanni, daha Muvatalli'nin zamanında Hititlerden kopmuş, zengin bakır yataklarına sahip İşuva da Hattuşili'nin döneminde kaybedilmişti. Hattuşili'nin, Hititlerin Assur'a karşı Babil (*CTH* 174; 172) ile olan bağlarını güçlendirme çabalarına rağmen, kuzey komşusundan gelen yoğun baskılar düşünüldüğünde, Babil'in buna olumlu karşılık verebilmesi olanaksız görünür. Daha önce Assur da büyük devletler arasına katılmak istediğini bildirdiği zaman (*CTH* 171; bkz. bölüm 7b) Muvatalli'nin Assur kralını terslemesi de uzlaşma sağlanacak bir ortamın yaratılmasına pek yardımcı olacağa benzemiyordu; Assurluların topraklarını genişletmesiyle Babil eski müttefiklerinden giderek uzaklaşıyordu.

Son Hitit kralları

III. Hattuşili, savunmasında yeğeni, Urhi-Teşub'un erkek kardeşi Kurunta'yı Tarhuntaşşa'ya, Muvatalli'nin Hattuşa'nın yerle bir edildiği ve kuzey topraklarının büyük bölümünü kaybettiği bir sırada geliştirdiği kraliyet merkezine yerleştirdiğinden söz etmektedir. Bazı metinler Hattuşili'nin başkaldırarak tahtı ele geçirme çabasında güçlü bir grubun desteğini de yanına aldığına, Hattuşili kral olur olmaz bunların ödüllendirilmiş olması gerektiğine ve ödüllendirildiklerine değinir (Archi 1971). Kurunta bunlardan biriydi: Tahttan indirilen krallarla ilişkisi tahtta hak iddia etmesine olanak vermiş, etkisizleştirilmesi gereken ciddi bir tehdit olarak görülmesine neden olmuştu. Son yıllarda Hattuşa'daki en heyecan verici buluntu, Hattuşili'nin oğlu ve halefi IV. Tudhaliya (1245-1215 (1239-1209)) ile Tarhuntaşşa kralı Kurunta arasında yapılan antlaşmanın tam (tek bir kırığı bile olmayan!) metninin yer aldığı tunç bir tabletin keşfidir (krş. Otten 1988; Houvink ten Cate, 1992). Bu tablet aslında Hattuşili ile Kurunta arasında varılan anlaşmayı doğruluyordu, ama aynı zamanda Kurunta'nın ne kadar önemli (ya da nasıl bir tehdit) olduğuna, o kadar ki Tudhaliya'nın kuzenine alışılmadık başka ayrıcalıklar da tanıdığına işaret ediyordu: Ona daha çok toprak bağışlamış, Hitit ordusuna asker sağlama yükümlülüğünü azaltmış, kült erzaklarıyla ilişkili vergilerden muaf tutmuş ve halefini atarken onu serbest bırakmıştı. Antlaşmanın en ilginç cümlesi şöyle:

> "Büyük taht" (Büyük Hitit Kralı) hakkında Karkamış kralı (için geçerli olan) aynı anlaşma/antlaşma onun için de geçerli olacak: Bir tek tahtın veliahdı Tarhuntaşşa kralından daha büyük olacak, bunun dışında başka kimse ondan büyük olmayacak! Ayrıca Karkamış kralının mevkiine ilişkin kurallar Tarhuntaşşa kralı için de uygulanacak!
>
> (Otten 1988 II §18; Lebrun 1992 §12)

Metinde Kurunta'nın Tarhuntaşşa'daki (Konya ovasında) mevkiinin Suriye'deki bağımlı devletler adına Hitit genel valisi olarak

görev yapan Karkamış kralınınki gibi olacağı belirtilmektedir (bkz. s. 332). Rütbesi de ayrıcalıklı Karkamış hükümdarıyla eş tutulacak, yalnızca tahta vâris atanmış kimseden sonra gelecektir. Belki de bunun anlamı Kurunta'nın batıdaki bölgeler üzerinde kapsamlı bir yetkiyle donatılmasıydı. Başından sonuna dek Tudhaliya ile Kurunta'nın yakınlıkları vurgulanmaktadır –"kan kardeşi" olmuşlardı, daha küçük yaşlardan beri birbirlerini sevmiş ve saymışlardı, Kurunta Tudhaliya'ya hep bağlı kalmıştı. Kuzenler arasındaki bu bağın neden şimdi güçlendiğine ve Kurunta'nın maddi açıdan ödüllendirilmesine ilişkin sözler Hattuşili'nin kendine veliaht olarak bir başka oğlunu seçtiği, ama sonradan onun yerine Tudhaliya'yı atadığı gerçeğine gönderme yapar. Ondan kısaca söz edilmesi (Otten 1988 II 43-44) Tudhaliya'mn galip geldiği taht kavgasında dönen dolapların ve çekişmelerin aynasıdır, aynı zamanda onu destekleyenlerin başında gelenlerden birinin de Kurunta olduğunu göstermektedir. Buysa Kurunta'nın neden bu denli kayırıldığını açıklayıcı olabilir. IV. Tudhaliya bir yandan da Kurunta'yı sadakat yeminleriyle Hattuşili'nin tahtı gasp etmesiyle kurulan yeni haleflik modeline bağlamaya çalışıyordu:

> Şimdi sen, Kurunta, eğer bu tabletteki sözleri tutmaz ve beni, güneş tanrıyı (majestelerini) dikkate almazsan, sonradan güneş tannnın buyruğundaki soyunu korumazsan ya da Hatti krallığına göz dikecek olursan –veya birisi çıkar da güneş tanrım ya da güneş tannnın soyundan gelenler için Hatti krallığına ilişkin zorluk çıkaracak olur, sen de onu kollar ve ona karşı savaşmazsan, o zaman adına ant içtiğin bu tannlar seni soyunla birlikte yok edecekler.
>
> (Otten 1988 IV 5-11; Lebrun 1992 §18)

Öyküyü destekleyen belgeler, Hattuşa'da bulunan ve üzerlerinde "Büyük Kral Labarna Kurunta" lejantı yer alan birtakım mühür baskılarıdır (krş. Otten 1988: 4-5; Neve 1992: 21, şek. 40-42). İki farklı mühüre ait olan bu baskılar, Tudhaliya'nın korktuğu şeyin gerçekleştiğini, Kurunta'nın bir dönem Hitit krallığını ele geçirdiğini gösterir. Bunun ne zaman olduğu tam olarak bilinmiyor;

Tudhaliya öldüğünde gerçekleşmiş olabilir; öyleyse bu durum, onun hemen arkasından tahta geçen halefi III. Arnuvanda'nın kısa süreli hükümdarlığını açıklar (1215-1210 (1209-1205)). Ancak bu bir varsayımdan öteye gitmez.

Tudhaliya'nın Hattuşa içi ve çevresindeki dev inşaat ve yenileme programı pek çok kez doğrulanmış olmasına karşın, onun hükümdarlığı sırasında Hatti'nin gerileme yaşadığı su götürmez. Doğuda ve kuzey Suriye'de Assur kralı I. Tukulti-Ninurta'nun Hitit karakollarına yönelik saldırılarıyla Hititli uyruklarını sınır dışı etmesi, Tudhaliya'nın ülkesinde büyük zarara yol açmıştı (bkz. bölüm 7b). Hitit kralını saran korku hakkında bize en iyi fikri bu dönemde Amurru ile yapılan ve Amurru kralının Assur ile ticaret yapmasını yasaklayan antlaşma vermektedir (*CTH* 105). Aynı zamanda Hititler batıdaki kendilerine bağımlı devletleri kaybediyor ve geri alamıyorlardı. Üzerinde hâlâ kafa yorulan bir başka olay da, Kıbrıs'ın bir bölümünün Tudhaliya tarafından zapt edilmesi (belli ki oğlu II. Şuppiluliuma da izinden gitmişti) ve oraya (özellikle bakır madeni için) haraç konmasıydı (*CTH* 121). Bu uygulama, ileri sürüldüğü gibi İşuva'daki bakır yataklarının kaybını dengelemek için bilerek atılan bir adım mıydı (McQueen 1986 [0Ge]: 50), yoksa Kıbrıs'ta üslenen korsanların saldırıları sonucunda doğan sorunlarla mı bağlantılıydı (Singer 1985; Gurney 1990: 32), orası bilinmez. Tudhaliya'nın haleflerinin hükümdarlık ettiği dönemde yaşanan olaylar epey karanlık, üstelik sonuncusu olan II. Şuppiluliuma'nın tahtta ne kadar kaldığı (tahta çıkışı yaklaşık 1210 (1205)) konusunda kabaca bir fikir edinmek bile olanaksız. Gordion gibi kimi Hitit yerleşmelerinde, yanmış ya da büyük bir yıkım geçirmiş tabaka olmaksızın kademeli değişim görülmektedir (Gunter 1990: 105). Ancak Hattuşa uğradığı büyük yangınla gelen geniş çaplı yıkımın her türlü belirtisini taşımakta, ne var ki Hitit kayıtları sessizliğini koruyor. Hangi istila ordusunun eline düştüklerinin, Hititlerin orayı neden geri alamadıklarının (daha önceden olduğu gibi, bkz. s. 330, 338) bilinmezliği sürmektedir. Yazılı kayıtların hiçbiri yaklaşan felakete değinmez, yalnızca II. Şuppiluliuma'nın Kıbrıs açıklarındaki deniz savaşındaki zaferinden ve ba-

basının kültü için kaya tapınak (olasılıkla Yazılıkaya'daki küçük oda) yaptırdığından söz eder. Güçlü Hitit İmparatorluğu'nun, Anadolu'ya dört yüz yılı aşkın bir süre egemen olmuş sıkı siyasal birliğin varlığı çok geçmeden son bulacaktır.

5e Hitit devleti

Hitit devleti ne tür bir siyasal oluşumdu? Bazen yaklaşık 1400 ile 1200 arasındaki dönemde buna "imparatorluk" demenin gerçekten doğru olup olmadığı sorusu akla geliyor. Farklı grupların adım adım bir araya getirildiği, çeşit çeşit parçadan oluşmuş bir yamalı bohçadan başka bir şey olmayan rengârenk bir topluluk değil miydi bu? Dil karmaşıklığını göz önüne alırsak, en iyisinden serbest federasyon denemez miydi buna? Hiç kuşkusuz farklı bölge ve gruplar kendi yerel geleneklerini, kültürlerini, yasal ve dilsel yapılarını korumuşlardı; öte yandan bu gerçek tek başına Hitit ülkesinin imparatorluk karakterini yalanlamaz. Bugüne değin "imparatorluk" terimi şu durumları tanımlamak için kullanılmıştır: a) Bir merkezi iktidarın geniş toprakları ve birkaç toplumu içine alıp, askeri fetihlerle ve zor kullanarak onlara egemen olması, uyruğuna aldığı ülkelerin üretim fazlasından yararlanması; b) Üstün bir idari çerçevenin varlığı. Öyleyse Hitit devleti daha önce olmasa da, en azından yaklaşık 1400'den itibaren kesinlikle bir imparatorluktu. Aslında tanımla ilgili bir sorun yoktur, ama işleyişi tam olarak anlayabilme konusunda güçlükler mevcuttur.

Büyük Kral ve ona bağlı hükümdarlar

Hititlerin hemen ilk bakışta dikkat çeken yönü, Hitit kralıyla yine "kral" diye söz edilen tabi hükümdarlar arasındaki ilişkileri belirleyen ve "vasal antlaşması" adı verilen, bugüne kalmış çok sayıda antlaşmanın yapılmış olmasıdır. Ancak Hattuşa'daki kraldan mutlaka "Büyük Kral" diye söz edilmektedir, ona bağlı hükümdarların hiçbiri, ne kadar güçlü görünseler de bu unvanı kullanamazlar. Antlaşmalarda bu kralların yetkilerinin sınırları belirlen-

miş bir arazi parçası için geçerli olduğu açıkça ortaya konmuştur; örneğin, Tarhuntaşşa kralı Kurunta ile yapılmış yeni antlaşmada (s. 345) Tarhuntaşşa Krallığı'nın sınırlarının ve toprak haklarının belirlenmesine 102 satır ayrılmıştır (Otten 1988). Ayrıca Ugarit ile varılan anlaşmalar (bkz. bölüm 6b) ve "Hattuşili'nin Savunması" (s. 341) bize daha önceden bağışlanmış olan bir toprak parçasının Büyük Kral'ın isteğiyle daraltılabileceğini göstermektedir. Bundan başka, Karkamış kralı, belki daha sonra da Tarhuntaşşa kralı gibi kraliyete yakın belirli akrabalara iktidar merkezlerinin bulunduğu bölgelerde daha geniş siyasal yetkiler tanındığı (örneğin Şattivaza antlaşmasında olduğu gibi (*CTH* 51; Veidner 1923 no. 1)) görülürken, o yetkiler mutlaka kısıtlanır ve nihai otorite Büyük Hitit Kralı'nda kalırdı. Böylece Ugarit hükümdarının uzun süreli boşanma davasıyla ilgili son kararlar bizzat Büyük Kral tarafından verilmiş ya da onanmıştı (bkz. bölüm 6b). Tarhuntaşşa kralı Kurunta ile yapılan antlaşmada, hem onun hem de Karkamış kralının rütbe sırasında Hitit veliahdından sonra geldikleri belirtilmiştir. Son olarak, tebaası yerel otoritenin yürürlükten kaldırdığı bir uygulamayı yeniden koyması için doğrudan Büyük Kral'a başvurabiliyordu. Fırat bölgesindeki Emar'da (günümüzde Tell Meskene, bkz. bölüm 6c) bulunan bir kral mektubu bunu göstermektedir:

> Güneşim (yani "majesteleri") (konuşuyor): Alziyamuva'ya (şöyle) de: "Şimdi bu Zu-Ba'al, Astatalı kâhin (şu ricayla) ayaklarıma kapandı: 'AN-damali'nin, akrabamın evi ve bağını Alziyamuva benden alıp Palluva'ya veriyor. Vergilere gelince, daha önce vergi ödemem gerekmiyordu. Ama şimdi vergiye ve işçiliğe mecbur tutuldum.' Artık bu adamın mülkünü ve bağını elinden almak olmaz. Eğer alındıysa geri verilsin! Hiç ödemediği vergilere gelince, şimdi neden onu vergiye ve işçiliğe zorluyorsun? Bırak, eskiden nasılsa öyle devam etsin. Başka bir şey yapmasın. Kimse de onu rahatsız etmesin!"
>
> (Msk. 73.1097; Laroche 1982 no. 1)

Öyleyse tabi krallıklar içinde özerklik olsa da, siyasal yetkinin tümüyle devri asla söz konusu olmazdı. Kraliyet otoritesi Büyük

Kral'ın elinde kalır ve ancak kısmen, o da sınırları özenle çizildikten sonra devredilebilirdi.

Tabi hükümdarın bağımlılığı bu konumu saptayan antlaşmalarda her zaman vurgulanırdı. Buna göre Şattivaza ile yapılan antlaşmada (Veidner 1923 no. 2; *CTH* 52; bkz. bölüm 6a) I. Şuppiluliuma'nın huzuruna eli boş gelen Mitanni beyinin yoksunluğu açıkça dile getirilmişti; II. Murşili Kupantaradu'yu Mira ve Kuvaliya kralı yaptığında (Friedrich 1926 no. 3; *CTH* 68) Büyük Kral'ın onu idam etmeye hakkı olduğunu ama merhamet ederek onu tahta oturttuğunu üç kere tekrarladı, çünkü Kupantaradu'nun babası üç kere isyan çıkarmıştı; Seha Nehri Ülkesi'nin kralı Manapatarhunda'ya antlaşmasında (Friedrich 1930 no. 4; *CTH* 69) hayatını ve makamını yalnızca onun adına gözyaşları içinde Büyük Kral'a başvurup ricada bulunan yaşlı kadınlarla adamlara borçlu olduğu resmen bildirilmişti (bkz. Murşili'nin Kayıtları, s. 335). Demek ki Büyük Hitit Kralı'na tam bağımlılığın ne zaman altı çizilse, yargısız infazı haklı çıkaran ayaklanmaların ve ihanetlerin tarihi bir kez daha sayıp dökülürdü:

> Eğer sen, Kurunta, bu tabletteki sözleri yüreğine alır (ve) daima güneşimin (yani "majesteleri"nin), sonra da güneşimin soyunun egemenliğini (korumak) için gayret edersen, o zaman bu tanrılar seni sağlıklı tutacak ve sen de güneşimin elinde yaşlanobileceksin!
>
> (Otten 1988 IV 12-14; Lebrun 1992 §18)

Tabi hükümdarla Büyük Kral arasındaki ilişkiyi güçlendirmenin sıkça başvurulan önemli bir yolu da, tabi hükümdarın kralın kadın akrabalarından biriyle evlenmesiydi. Hükümdarın önemi ve rütbesine bağlı olarak, bu akraba Büyük Kral'ın ya da ona uzaktan akraba olan birinin kız kardeşi ya da kızı olabilirdi. Şaşmaz bir uygulama olmamakla birlikte (antlaşmaların bireysel, *şahsi* niteliğini vurgulamak gerekir), yapıldığı yerlerde kraliyet korumasının üstün ayrıcalığını temsil ederdi (Amurru ile yapılan antlaşmayla karşılaştırın *CTH* 105). Evlilik için uygun görülen kadın bazen bizzat kraliçe tarafından seçilir ve yeni hükümdara takdim

edilirdi; bu takdim, belki de antlaşma üstüne ant içilmesi ve yeni hükümdarın atanmasıyla ilgili resmi törenlerin bir parçasıydı. Tahta oturtulan kişiye krallığını karısıyla birlikte yönetmesi emredilir, kadının kraliyet ailesiyle akrabalığı tabi kralın hırslarını frenlemeye yarardı. Ayrıca bu akrabalık, yeni Tarhuntaşşa antlaşmasında görüldüğü gibi, Büyük Kral'ın kendisine bağlı hükümdarlıktaki taht sırasına ilişkin çok kesin düzenlemeler yapmasına olanak tanırdı:

> Kraliçe, eş olarak sana hangi kadını verirse, Tarhuntaşşa krallığı o kadının oğluna geçecektir.
>
> (Otten 1988 IV 85-86; Lebrun 1992 §13)

Sonuç olarak, Büyük Hitit Kralı tarafından başa geçirilen hükümdarların çoğu, eğer kendileri kral ailesinden değillerse, aileden bir kadınla evlendirilerek akrabalık sağlanır, onların çocukları ailesine bağlılığı ve kökleri Hitit ülkesinin kalbine uzanan bir Hitit prensesinden ya da soylu kadından doğardı. Büyük Kral, kadınlarla ilişkiler konusunda farklı geleneklere sahip bir ülkenin hükümdarıyla evlendirilmiş olan kadın akrabalarının iyiliği için çok uğraşırdı. Uygarlaşmamış vahşi bir yer olarak görüldüğü anlaşılan dağlık Azzi-Hayaşa ülkesinin hükümdarı Hukkana ile yapılan antlaşma buna işaret etmektedir:

> Ben, güneş, kız kardeşimi sana eş olarak verdim. Onun (kraliyet) ailesinden (yani öz) ve (kraliyet) kanından (yani üvey) birçok kız kardeşi var... Sen onların kız kardeşiyle evlendiğine göre, Hatti'de bir yasa vardır: "Bir erkek, ne kendi kız kardeşiyle ne de kuziniyle cinsel ilişkiye girebilir; bu doğru olmaz. Kim böyle bir şey yaparsa Hattuşa'da yaşayamaz, öldürülür." Senin ülken barbar olduğundan, bir erkeğin kendi kız kardeşine ya da kuzinine (cinsel bakımdan) sahip olması olağan(??). Fakat Hattuşa'da bu doğru değildir. Eğer karının bir kız kardeşi, üvey kız kardeşi ya da kuzini kapına gelirse, ona yiyecek ve içecek ver; yiyin, için, neşelenin! Ama sakın ona karşı (cinsel) arzuya kapılmayasın! Bu doğru değil. Böyle bir şey yapan mutlaka ölür. O nedenle sakın bunu aklına ge-

tirmel Eğer birisi seni böyle yanlış bir yola sürüklerse, onu dinleme ve bunu yapmal Bu konuda ant içeceksin.

(*CTH* 42; Friedrich 1930 no. 6 §§29-30)

Bunun arkasından, Hukkana Hattuşa'yı ziyaret ettiğinde cinsel ilişkilere daha başka yasaklar da konduğunu, kuralların çiğnenmesi durumunda neler olacağını uyarıcı bir dille anlatan bir masalla belirtilmiştir. Üstelik Hukkana'nın yalnızca karısının kadın akrabalarıyla değil, erkek kardeşlerinin kadınlarıyla da cinsel ilişkiye girmesi yasaklanmış ve karısının üstüne oralı bir kadını kuma getirmesi de engellenmiştir.

İmparatorluğu bir arada tutan temel öğe, Büyük Kral'ın, ister saray muhafızları ya da aşçıları gibi özel hizmetkârları, ister onun lütfuyla başa geçen yerel hükümdarlar olsun, emrindekilere dayattığı sadakat kurallarında yatıyordu. Kuralları çeşitli olmakla birlikte, tabi hükümdarlardan beklenen sadakatin yerine getirilmesinin birkaç yolu vardı: En önemlisi kraliyet verasetinin yasal olarak belirlendiği gibi uygulanmasıydı; diğer değişmez kurallar orduya asker vermek ve savaşa gittiğinde kralla birlikte çarpışmak, kaçakları teslim etmek, krallığın güvenliğini tehlikeye atabilecek her haberi bildirmek, gerektiğinde iş yükümlülüğünü yerine getirecek kimseler bulmak ve Hitit kültlerine malzeme sağlamaktı. Buna bir de yerel kralın Hitit sarayına saygısını sunmak için miktarı şarta bağlanmış değerli madenlerden ve renkli kumaşlarla özel giysiler gibi adı konmuş değerli armağanlardan oluşan yıllık armağanlarıyla birlikte huzura çıkma emri eklenebilir. Anlaşma koşulları ant içilerek kutsallaştırılırdı, (muhafaza edilmiş) antlaşmaların yemin maddeleri epey uzundur, her iki tarafın tanrılarının yanı sıra Hatti ile *x* ülkesindeki "yer (ve) gök, ulu deniz, dağlar, ırmaklar (ve) pınarlar" gibi fiziksel varlıkların da yemin ettiği görülür. Antlaşmaya aynı zamanda adları belirtilen yüce mahkeme üyeleriyle askeri görevliler tanıklık ederdi. Metin, madeni tabletlere kazınır, bazen değerli madenler kullanılırdı; örneğin Mısır'la yapılan antlaşma ("vasal antlaşması" olmamasına rağmen) gümüş bir tablete kazınmıştı. Ayrıca kayıtlar için bir arşiv kopyası da yapılmıştı. IV.

Tudhaliya ile Kurunta arasında yapılan antlaşmanın tam metnini içeren tunç tablet bulunana dek, elimizde yalnızca arşiv kopyası niteliğindeki kil tabletler vardı. Bu tunç tablet, bize antlaşma metinlerinin görünümü hakkında iyi bir fikir vermektedir. Tabletin boyutları 35 x 23,5 cm, kalınlığı 8-10 mm, ağırlığı 5 kg'dır. Her iki yüzü de özenle işlenmiş, ön yüzün üst tarafına delikler açılmış, aralarından tunç zincirler geçirilmiştir. Büyük olasılıkla bu zincirlere de, tabletin aşağıdaki son cümlelerinde antlaşmaya basıldığı belirtilen tanrı mühürleri takılıyordu:

> Bu tablet, yedinci kopya olarak yapıldı, üstüne Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın mührü ve Hatti'nin Hava Tanrısı'nın mührü basıldı. Bir tablet Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın, bir tablet Hatti'nin Hava Tanrısı'nın, bir tablet Lelvani'nin, bir tablet Kizzuvadni'li Hepat'ın, bir tablet *pihasassi* Hava Tanrısı'nın huzuruna, bir tablet de kraliyet sarayında Zithariya'nın huzuruna yerleştirildi; ama Tarhuntassa kralı Kurunta bir tableti kendi evinde tutmaktadır.
>
> (Otten 1988 §28; Lebrun 1992 §21)

Böylelikle kopyaların çoğu doğrudan Büyük Kral'ın denetimi altındaki tapmaklarda ve onun sarayında saklanırdı. Bunlar, adları üzerine ant içilen ve metinlere mühürleri basılan büyük tanrıların heykellerinin önüne konur, bir tanesi de yükümlülüklerini unutmaması için tabi hükümdara verilirdi. Antlaşma şartları gereğince bazen tabi hükümdara yüklenen bir görev de, antlaşmanın kendisine ve tebaasına okutulmasıdır (örn. Veidner 1923 no. 2, rev. 7-8); bu da, herkese Büyük Hitit Kralı'na bağlı oldukları hatırlatılmak üzere, antlaşmanın halkın önünde sık sık okunduğunu akla getiriyor.

Büyük Kral ve memurları

Saray görevlileri, askeri görevliler, hizmetkârlar ve kült görevlilerine dayatılan kurallar (*CTH* 251-275) üstlenilen göreve özgüydü ve her birinin nasıl yerine getirileceği konusunda ayrıntılı tali-

matlar vardı (von Schuler 1957; Güterbock ve van den Hout 1991). Resmi yapı, hatta talimat teriminin Hititçe karşılığı "vasal antlaşmaları" ile tıpatıp aynı olan *ishul* (="bağ", "akit") sözcüğüdür. Kraliyet hizmetlilerinin krala bağlı olmaları, özünde bağımlı kralların durumundan farklı algılanmazdı: *Hepsi* bulunduğu mevkiye Büyük Kral tarafından atanır, yetki alanları Büyük Kral tarafından belirlenir, kendilerinden beklenen hizmet ve görevi yerine getirirlerdi. Başlangıçta kralın hizmetkârlarının kayıtsız şartsız itaatlerini belirtmek için kullanılan terminoloji, Hitit ülkesi büyüdükçe sistemin yeni uyrukların temsilcilerini, diğer bir deyişle bağımlı kralları da kapsayacak biçimde yaygınlaştığını göstermektedir. Sadakat memurlara antlaşmalarda adı geçen tanrıların koyduğu kurallara bağlı kalacaklarına dair yemin ettirilerek sağlanırdı. Buna göre, örneğin, askerler yemin ederek göreve gelirdi (Oettinger 1976). Her türlü tanrısal hizmetlerle ilişkili memurlara sorumlulukları ayrıntılı olarak bildirilir, en temel ödevin temizlik olduğundan başlanarak kült yemeklerinde malzemelerin nasıl kullanılacağına kadar en ince ayrıntılar anlatılırdı. Temizlik kuralı konusu efendilerinin rolüyle onun önünde köle olarak onların oynadıkları rol karşılaştırılarak açıklanırdı:

> Bundan başka, günlük ekmeği hazırlayanların temiz olmasını sağlayın; yıkansınlar (ve) arınsınlar(?); saçları(?) (kesilsin), tırnakları kesilsin ve onlara temiz giysiler verilsin. Aksi takdirde bırakın (onu) hazırlamasınlar. Bırakın, tanrıların yüreğini ve ruhunu ferahlatacak kimseler hazırlasın onları (yani, ekmekleri). Ayrıca onların hazırlandığı fırını süpürtün(?) ve sulayın(?). Bundan başka ekmeğin koparıldığı yerin kapısına ne bir domuzun ne de bir köpeğin yaklaşmasına izin verin. İnsanların ve tanrıların huyu farklı olur mu hiç? Hayır! Bunda (konuda) bile biraz (farklı) mı? Hayır, huyları aynıdır. Bir köle, efendisinin huzuruna geldiğinde, yıkanmış ve temiz (giysiler) giymiştir, ona yiyecek ya da içecek bir şey verir. Efendisi de yer (ve) içer, ruhu rahatlar ve ona olumlu yaklaşır(?). Ancak eğer o (köle) özensiz(?) ve dikkatsiz(?) ise, ona karşı farklı bir tutum takınılır.
>
> (*CTH* 264; Sturtevant ve Bechtel 1935 no. 4; *ANET* 207-210)

"Talimatnameler" Hitit ülkesinin yönetim yapısının içyüzünü görmemizi sağlar. Talimatname metinlerinden öğrendiğimiz kadarıyla Hattuşa'da kral tarafından şehir muhafızlarını denetlemek ve şehirde nizamın sürdürülmesini sağlamak üzere atanan bir belediye başkanı (*HAZANNU*) vardı. Memurları gece kilitlenen, her sabah açılmadıklarına bakılan, sonra da bullaları alınarak trafiğin işlemesi için açılan şehir kapılarındaki mühürleri teftiş etmekle görevliydi (*CTH* 257; Otten 1964; 1983; Daddi 1975). Başka şehirlerde de benzer sorumluluklar verilmiş belediye başkanları bulunuyordu, hepsi de Büyük Kral'a karşı görevlerini yerine getireceklerine güvenilen kimselerdi. Sınırların denetiminden sorumlu garnizon komutanlarıyla memurların da görevleri belirlenir ve kendilerine bildirilirdi (*CTH* 260-261). Devlet yönetiminin başında iki grup vardı, ülkenin büyük aileleri tarafından kurulan aristokrasi sınıfından "büyükler" ile kraliyetin çeşitli kademelerdeki akrabaları olan "kralın oğulları". Mahkemelere yapılan belli başlı atamaları, sınır bölgelerinin yönetimi, önemli birtakım bağımlı krallıklardaki (Karkamış, Tarhuntaşşa, Hakpiş) hükümetler ve üst düzey ordu komutanlar bu grupların denetimindeydi. Her bir memuru krala bağlayan sadakat yeminleri evliliklerle pekiştirilirdi, böylece iki grup her zamankinden daha fazla karışırdı birbirine –daha doğrusu çoğu bir anlamda kraliyet ailesinin üyesi olurlardı eninde sonunda. Bunun bir sonucu, üyeleri arasında bireysel çıkarlar uğruna iç çekişmeler yaşayan birbiriyle kaynaşmış seçkin bir yönetici sınıftı. Yüksek mevkide bulunmanın ödülü siyasal açıdan üstünlük sağlayan evlilik getirmesinden başka kaliteli madeni araçlar ve kumaş gibi armağanlardan (krş. Ugarit antlaşması, s. 403-404; *CTH* 47), kralın hizmetlilerine bağışladığı arazilerde çalıştırılmak üzere sınır dışı edilmiş kimseler gibi (krş. Murşili'nin Yıllıkları, s. 334) savaş ganimetlerinden pay alınmasıydı (Riemschneider 1958; *RLA* 6: 468-470):

> Büyük kral Arnuvanda, büyük kraliçe Aşmunikal ve kralın oğlu *tuhkanti* (veliaht) Tudhaliya (mülk ve personel) aldılar ve armağan olarak hizmetkârlan, tapınak kölesi Kuvatalla'ya verdiler. Hiç kimse Kuvatal-

> Ia'nın oğullarından ya da torunlarından alamaz bu hakkı. Büyük kral Arnuvanda, büyük kraliçe Aşmunikal ve kralın oğlu *tuhkanti* Tudhaliya'nın sözleri demirdendir: (Onları) yabana atmayın, (onları) bozmayın; kim onları çarpıtırsa kafası kesilecektir.
>
> (*CTH* 223; Haase 1984: 70-71)

Arazilerin bağışlandığı kişilere verilen personel, Büyük Kral tarafından bu hizmetlerden muaf tutulmadıkça, merkezi otorite tarafından asker ve ırgat olarak kullanılabilirdi (Haase 1984: 64-65). Bazı toprak sahiplerine tanınan muafiyetler bilinir (örn. *CTH* 224-225), fakat daha uzun tarihsel metinlerde en çok sözü edilenler kutsal yerlerle ilişkili kimselere verilen muafiyetlerdir (Otten ve Souãek 1965). Kültlere işçi ve erzak sağlamak Büyük Kral'ın önemli görevlerinden biriydi, dolayısıyla muafiyetler de bu anlamda onun çeşitli yükümlülüklerini yerine getirmesinin bir yolu olarak görülebilir.

Hatti ülkesi

Kraliyet görevlilerine bağışlanan arazili mülklerin dışında, Hitit Anadolusu'na pek çok kent serpiştirilmişti. Muazzam surlarla çevrili Alacahöyük ile Muvatalli'nin bir kraliyet merkezine dönüştürdüğü Tarhuntaşşa örneklerinde görüldüğü gibi, bunlardan bazıları epeyce büyüktü. Şamuha (Lebrun 1976), Nerik (Haas 1970) ve Şallapa (olasılıkla Gordion) gibi şehir boyutlarına varan büyük kült merkezleri de listeye eklenmelidir. Anadolu'nun pek çok kentinde Hititlerin "mühür evleri" adını verdiği saray ve depolar bulunurdu. Krallığın depo merkezlerinden bazılarının isimleri oldukça iyi korunmuş yıllık bir şenlik metninde sıralanmıştır (KI.LAM, Singer 1983-4). Bu şenlikteki törenlerden birinde, çeşitli kentlerin kraliyet deposu idarecileri kendi depolarından getirilmiş malların yanında durur, kral yaklaştığında haberci her birini krala tanıtır ve kentlerinin ismini söylerdi. Liste çok daha uzun olmakla birlikte, ancak on isim korunmuştur, bu da "mühür evleri"nin ülke çapına yayıldığına işaret eder. Bazı belgeler, depo idarecilerinin son dere-

ce önemli memurlar olduğunu ortaya koymaktadır. Malların imparatorluk genelindeki hareketi depolardan yönetilir, bu depolar kraliyet gelirlerinin, gerek tahıl gerekse diğer tarım ürünlerinin, dokumaların, değerli ya da değersiz madenlerin toplanma noktası olarak hizmet verirlerdi. Envanter metinlerinin araştırılması sonucunda Hititlerin yalnızca Babil ve Mısır'la değil Lykia, Kıbrıs, Ahhiyava ve Kuzey Suriye devletleriyle de (Košak 1982) iş bağlantıları olduğu anlaşılmıştır. Ura'daki (Kilikya'da Aydınak yakınlarında Gilindere olabilir, Beal 1992; bölüm 6b) tüccarların tahıl ithalatı yaptığı epeydir bilinmekteydi; envanter metinlerinden elde edilen kanıtlar şimdi ülkenin ticari yapısını biraz daha aydınlattı. Yine vurgulanmalıdır ki, Hitit envanterleri demirin Hititler tarafından yalnızca süsleme amaçlı kullanıldığını göstermektedir; yararlı aletler ve demir silahlar üretme teknikleri henüz tam olarak gelişmemişti. Hititler demir teknolojisinde öncü *olmamışlardı*, bu teknolojiyi yayan da tekel hakkını elinde tutanlar da onlar *değildi* (Muhly *ve diğerleri* 1985).

Daha küçük yerler, köyler ve mezralar da vardı. Buralarda topluluğun işlerini köyün yaşlıları yürütürdü, merkezi otorite ve memurları önünde topluluğu temsil edenler de onlardı. Hitit yaşamının bu yönüyle ilgili bilgilerin çoğu Hitit kanunlarından elde edilmiştir (*CTH* 291-292; Friedrich 1959; *ANET* 188 vd.; *TUAT* I: 96 vd.; Haase 1979). Başka yasaları –örneğin Hammurabi Kanunları (bkz. bölüm 2e)– anlamayı zorlaştıran aynı problemlerden bazıları Hitit kanunlarında da mevcuttur. Bunlar Eski Krallık Dönemi'ne tarihli olup İmparatorluk Dönemi'ne kadar yeniden kopyalanmışlardır, o dönemde uygulamada olup olmadıkları şüphelidir. Kimi maddeler, bunların kral kararnamelerinden alındığını düşündürür, çünkü belirli bir eylemin sonucunun "eski zamanda" nasıl, "şimdi" nasıl olduğundan söz edilmektedir, bu da korunmuş bazı kraliyet kararnamelerini hatırlatan bir ifade tarzıdır (Hoffner 1965).

Anadolu'nun tarımsal kökeni kanunlarda çarpıcı bir biçimde gözler önüne serilir ve başka metinlerde dağınık olarak yer alan gözlemleri tamamlar. Üretilen belli başlı tahıllar, ekmek ve bira yapımında kullanılan arpa ve emmer buğdayıydı, meyve bahçeleriy-

le bağlar boldu, bal için kovanlarda arı yetiştirilirdi (Hitit Anadolusu'ndaki yiyecekler için, bkz. Hoffner 1974). Köylerin içine ve çevresine dağılmış olan, birbirinden çitlerle ayrılmış ekili araziler muhtemelen küçük parsellerdi. Hititlerin savaş ganimetleriyle ilgili kayıtlardan da anlaşıldığı üzere, sığır ve at değerli hayvanlardı. Keçi ve koyun daha yaygındı. Bunlar, Suriye ve Mezopotamya ovalarında görülen yer değiştirme yöntemiyle otlatılırdı: Hayvanlar yazın yaylalara çıkarılır, sert geçen kış mevsimlerinde ovalara indirilirdi. IV. Tudhaliya antlaşması (Otten 1988), özellikle yaylalardaki yazlık otlakların önemini ortaya koymaktadır: Kurunta'ya yaylalarda hayvan otlatması için geniş haklar tanınmıştı. Aynı belge, tuz yalaklarının bulunduğuna ve onlardan yararlanma hakkının da tuz alma hakkı olarak belirlendiğine dair ilginç bir kanıt da sunmaktadır. Anadolu'da o zamanlar daha fazla orman bulunduğundan olsa gerek, domuz da köpek kadar çok beslenirdi. Her iki hayvan da komşular arasında kavgalara neden olabilirdi (bu yüzden kanunlarda yer alırlar): Domuzlar tarla ve bahçelerde dolaşarak ekinlere zarar verir, köpekler ortalığı talan ederlerdi. Kanunlarda üç tür köpekten söz edilir: Çoban köpekleri (en değerlileri), av köpekleri ve bekçi köpekleri.

"Talimatnameler" ve bir kral mektubundan, Anadolu'da çok farklı toplulukların çeşitli yerel kanunlar doğrultusunda yaşadıklarını, merkezi otoritenin de bunu onayladığını anlarız. Kral, sınır komutanları (*BEL MADGALTI*) için aşağıdaki talimatları yayınlamıştı:

> Sınır komutanı ile *maksim* (memurları) ve ihtiyarlar davalarda dikkatle karar verecek ve onlan uygulayacaklar. Topraklarda eskiden olduğu gibi kanun kötü niyetlilere karşı karar verir: Eskiden idam cezası uygulanan kasabalarda idam devam etmeli. Ama onlann sınır dışı edildikleri kasabalarda, sürgünler devam etmeli. Kasaba daha sonra arınır. Eğer biri çıkar da bir davaya ilişkin mühürlü bir tahta tablet ya da kil tablet hazırlarsa, sınır komutanı dikkatle karar verecek ve her şeyi düzene sokacaktır. Eğer hukuki sorun çok büyükse, majestelerine danışacaktır. Fakat efendisinin, erkek kardeşinin, karısının veya arkadaşının lehine karar vere-

mez. Ayrıca kimse rüşvet kabul edemez. İyi bir dava kaybedilmez, kötü bir dava kazanılmaz. Adil olanı yapınl Hangi şehre giderseniz gidin -oranın sakinlerini bir araya toplayın: Her kimin hukuki bir sorunu olursa, onun hakkında karar verin ve sorunu bitirin. Bağımlı erkek veya kadına da aynısını yapın, ya da bekâr bir kadına...

(*CTH* 261; von Schuler 1957: 36 vd.; Haase 1984: 59-60)

Kralın hukuki sorunlarda idarecileri için belirlediği idealler burada tam anlamıyla ortaya konmuştur: Yerel yetkililerle işbirliği, yerel kurallara saygı, karmaşık davaların dikkatle değerlendirilmesi, daha karışık konuların Büyük Kral'a aktarılması, güçlü kimselere ya da aile bireyleri ve dostlara iltimas geçilmemesi, rüşvet alınmaması, idarecilerin kendi görev alanlarında toplumun en zayıf kişileri için de olmak üzere adaleti sağlamaları. Büyük Kral'a yapılan başvurular resmi olarak belirtilmiş olsa da (bkz. Emar mektubu, s. 349), kişilere ait özel belgeler olmayınca bu pembe tablonun gerçeği ne derece yansıttığını bilemeyiz. Bugüne dek korunmuş hukuk davaları (bazen kelimesi kelimesine kayda geçirilmiş) yalnızca kraliyete ve külte ait malların çalınmasıyla ilgilidir; bunlar tipik örnekler sayılamazlar (Haase 1984: 66-67; Verner 1967).

Kirlilik ve arınma, suç ve tövbe

Şiddetle gelen ölümün görüldüğü yerde topluluğu kültsel anlamda pislettiğine ve kan suçundan kurtulmak için arınma ayinlerinin yapılması gerektiğine inanıldığını gösteren yığınla belge bulunur. Böyle bir "temizlenme" neleri gerektiriyordu, bunu anlamak pek kolay değildir. Bir bilim adamı cinayetten arınma ayininde (KUB XXX 34) erkeklerin "Hatti erkekleri" ve "Masa erkekleri" diye iki takıma ayrıldıklarını ortaya atmıştır; Hatti takımına tunçtan silahlar verilirken, Masa takımı kamışlarla yetinirdi. İki takım "savaşa" girer ve (doğal olarak) Hatti erkekleri kazanırdı. Savaşta tutsak alınan biri tanrıya adanırdı (Kümmel 1967: 150-162). Başka bir bilim adamıysa aynı metni efsanevi bir savaşın yeniden canlandırıldığı bir güz şenliğiyle bağlantılı olarak yorumla-

maktadır (Gurney 1977: 27; 1990: 129). Dolayısıyla ayinin arınmayla ilişkisi belirsizliğini korumuştur. Doğrusu, herhangi bir ölüm kirlenme riskini de doğururdu, ancak doğal ölümler yalnızca ölüyle fiziksel temas kuran, cesedi henüz gömmeyen ya da ölen kişinin kullandığı eşyaları evden çıkarmayan yakın aile üyelerini kirletirdi. Aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi:

> Oğlu öldü. Oğlunun yattığı yatağı yakmadı, her gece o yatakta uyur.
> (KUB XVI 83 bl. 26 vd.; Otten 1958: 9)

Dinsel temizlikle ilgili kaygılar Hitit metinlerinde sıkça karşımıza çıkan bir temadır. Pek çok eylem ve olay dinsel kirliliğe neden olabilirdi ve bunları göz ardı etmek çok tehlikeliydi, çünkü kirlilik kendini veba şeklinde belli ederek, bütün halkı kırıp geçirebilirdi. Kudretli Hitit ordusundan genellikle zafer haberleri gelse de, Hititler yenilgiye de uğramışlardı ve yenik bir ordu kirlenmiş sayılırdı, ülkeye dönmeden önce temizlenmesi gerekirdi:

> Askerler düşman tarafından yenildiği zaman ırmağın "arkasında" bir kurban adanmalı: Biri ırmağın arkasında bir adamın, bir çocuğun ve bir köpek veya domuz yavrusunun karnını deşer, yarısını bir tarafa, diğer yarısını öbür tarafa koyar. Onun önüne (bir tür) tahtadan kapı diker, kapıya ip(?) gerer. Sonra kapının her iki yanında ateş yakar. Askerler buradan geçerler, ırmak kıyısına geldiklerinde o kişi üzerlerine su serper.
> (Bo. 2039 + Bo. 2864 IV 45-56; Kümmel 1967: 151; Hasse 1984: 90)

Kirliliği giderecek en katı kurallar ve ayinler krala ayrılmıştı, bütün ülkenin refahı onun elinde olduğundan ruh ve beden güvenliği birtakım ayrıntılı ilkelerle sınırlanırdı. Ordunun (girişte temizlenmesine rağmen) yenilgiye uğradığı ve veba salgınının baş gösterdiği durumlarda, savaş tutsaklarından bir erkekle bir kadın yakalanırdı. Kral düşman ülkesine giden yolda durur, saray giysileri giydirilip süslenmiş erkekle kadın, görevliler tarafından kralın huzuruna getirilirdi. Sonra kral her birine ayrı ayrı seslenirdi: "Eğer

düşmanın bir tanrısı (kadına söylerken "tanrıçası") veba musibetini üstümüze saldıysa, işte bedel olarak giydirilip kuşatılmış bir adam/bir kadın. Onunla yetin, o vebayı düşmana geri götürecek." Ardından kral ve kraliçeye bedel seçilen çift, önlerinde süslü püslü bir öküz ve koyunla birlikte düşman ülkesine gönderilirdi (Kümmel 1967: 112 vd.). Bu örnekte yenilgi ve vebanın sorumluluğunun kralla kraliçenin şahsında olduğu düşünülmüştür, dolayısıyla, kazandığı zaferle Hatti'ye kötülük etme olasılığı güçlenmiş olan düşman ülkenin tanrıları yalnızca kraliyet çiftini temsil eden kişileri kabul edecekti.

Zafer kazanılmasına rağmen veba salgını baş gösterirse kralın gözden kaçmış bir suç işlediği varsayılırdı. I. Şuppiluliuma'nın muzaffer askerleri Suriye dönüşünde (s. 333) getirdikleri öldürücü salgın hastalık yirmi yıl boyunca Büyük Kral ile halefi II. Murşili de aralarında olmak üzere halkı kırıp geçirince, antik metinlerden anladığımız kadarıyla Büyük Kral'ın babası içtiği andı bozduğu ve Hatti kralları doğudaki Mala ırmağına adak adamayı savsakladıkları için bu yaşananların tanrısal bir ceza olduğuna karar verilmişti. Kendi suçlu olmasa bile II. Murşili seleflerinin işledikleri suçun ve savsaklamalarının yükünü omuzlarına alarak ülkeyi bu korku uyandıran hastalıktan bir tek kendinin kurtarabileceğini kabul etti. II. Murşili'nin "veba duaları" kederli kralın umutsuzluğunu dile getiren dokunaklı sözlerdir:

> Siz (tanrılar) ne yaptınız böyle? Vebayı ülkenin başına musibet ettiniz. Hatti ülkesi vebadan duçar oldu. Babamın zamanından, kardeşlerimin zamanından ve ben tanrıların rahibi olduğumdan beri halk yirmi yıldır ölüyor. Halkım Hatti ülkesinde böyle ölürken, vebanın son bulmadığı kesin. Bana gelince, yüreğimdeki sıkıntı ve ruhumdaki acıyla artık dayanamıyorum.
>
> ...
>
> İştel Veba meselesini efendime, Hatti'nin Fırtına Tanrısı'na açtım. Duy beni Hatti'nin Fırtına Tanrısı, canımı koru! Sana [hatırlatmam gereken] bu: Kuş (kendi) yuvasına sığınır, yuva onun canını korur. Keza: Eğer bir konu bir kula fazla ağır gelirse, efendisine başvurur. Efendisi onu duyar ve ona

acır. Ona ağır gelen neyse, onu düzeltir. Keza: Eğer kul suç işlediyse, ama suçunu efendisine itiraf ederse, efendisi ona dilediğini yapabilir. Fakat (o) suçunu itiraf ettiği için efendisinin ruhu huzur bulmuştur ve efendisi kulunu cezalandırmayacaktır. Artık babamın suçunu itiraf ettim. İnanılmaz ama yaptım işte. Eğer telafisi varsa, bu veba yüzünden verilmiş olan bütün armağanlarla, yurda getirilmiş bütün tutsaklarla, kısacası Hattuşa'nın veba yüzünden ödediği bütün bedelle birlikte bu bedel yirmi kere ödenmiştir. Ama eğer sen benden başka bedel talep ediyorsan, bunu düşümde bana söyle ki onu sana vereyim.

(KUB XIV 8; *ANET* 394-396)

Kral, saray ve tören

"Veba duaları", kralın devletteki merkeziyetini ve Hitit krallarının niteliklerinden birinin de krallıklarını yönetirken kişisel olarak son derece katılımcı ve titiz davranmak olduğunu pek güzel özetlemektedir. Kralın varlığı, ülkenin her yanındaki sarayları, depo binaları ve (muaf tutulmamış tebaanın belirli günlerde çalışması gerektiği) mülkleriyle vurgulanmıştı. Buyrukları büyük kraliyet mührüyle damgalanırdı; tabi krallara yükümlülükler getiren ve haklar tanıyan antlaşmalar belli zamanlarda yüksek sesle okunurdu. Hainlikle ya da çok ciddi suçlarla itham edilenler kralın huzuruna çıkarılırdı ("çark", krş. III. Hattuşili'nin Savunması, s. 340). En yüksek rütbeli memurlar, suçlu bulundukları takdirde bütün mallarını yitirme ve ırgat olarak çalışma tehlikesiyle karşı karşıya idiler (krş. Telepinu Fermanı, s. 322). Kralın huzuruna çıkmalarını bildiren kraliyet buyruğuna kulak asmayan komutanlar kör edilirdi (Alp 1980).

Büyük Kral, imparatorluğunun iç kesimlerine düzenli seyahat eder, en uzunları otuz iki gün süren büyük bahar şenliği (AN.TAH.ŠUM; Güterbock 1960; Gurney 1977: 31 vd.) ve yirmi bir süren güz şenliği (*nuntariyasha*; Güterbock) olmak üzere, bir dizi şenliğe katılırdı. Kralın seferde iken şölenler düzenlediği de olurdu (Murşili'nin Yıllıkları, s. 334). Belli başlı kasabalarda birkaç tören yapılması gerekse de, Hatti'nin Fırtına Tanrısı ile Arinna'nın Gü-

neş Tanrıçası gibi büyük kültler Hattuşa içerisinde toplanmıştı. Başkentte düzenlenen şenlikler, halkı kralın kentine çekerdi; örneğin kraliyet deposu idarecileri (bkz. s. 356) üç günlük KI.LAM şenliği için Hattuşa'ya gelmişlerdi. Bu özel törenlerin sarayın içinde ve çevresinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Şenlikler sırasında birinciyle ikinci gelenin kral tarafından ödüllendirildiği bir koşu yarışı da yapılır ve törenler Hatti'nin Fırtına Tanrısı'nın *huvasi* taşındaki bir toplantıyla sona ererdi. Kült objesi olan bu taş, belki de Yazılıkaya'da bulunuyordu, eğer böyleyse, bir tören alayının tören yolundan geçerek bu büyük kaya tapınağına varışı muhtemelen şenliğin doruk noktasıydı (Singer 1983-4). Tanrıların özenle yontulmuş kült heykelleri vardı kuşkusuz, ama kendileriyle bağdaştırılan hayvanlarla (örneğin, Fırtına Tanrısı'nın boğası), biçimli bir taşla (örneğin, *huvasi* taşı), hatta altın ve gümüş disklerle temsil edildikleri de olurdu (Werner 1967: 56 ve 57, II. 9-10).

Kral, resmi olarak Hatti'nin bütün tanrılarının baş rahibiydi (krş. "veba duası", s. 361-362). Kendisi tanrı değildi, ama tanrılarla çok yakın bir ilişkisi vardı. Hitit kralı IV. Tudhaliya'nın Yazılıkaya tapınağındaki kabartmasında bir tanrının ona sıkıca sarıldığı görülür; bu sahnenin minyatürü bazı kraliyet mühürlerinde de yer almaktadır. İmparatorluk Dönemi'nde krala "Güneşim" denir, kral da kendisinden bu şekilde söz ederdi. Bu sıfat, kral sembolü olarak kullanılan ve mühürlerde Hitit hiyeroglifleriyle yazılmış kral adının üstünde bir çatı oluşturan (bkz. şekil 23) kanatlı güneş figürünün sözlü anlatımıydı; ancak sembolün ve sözcüğün kesin anlamı hâlâ gizemlidir (Güterbock 1954). Kral, aynı zamanda I. Şuppiluliuma'nın soyundan gelmiş "kahraman" ve elbette, hükmettiği nice tabi krala üstünlüğünü belirtmek üzere "Büyük Kral" olarak tanımlanırdı. Eski Krallık Dönemi'nde yaygın olarak kullanılan "tabarna/labarna" terimi, "Hattuşili'nin Savunması"nda ve Kurunta mühürlerinde de (s. 339; 346) görüldüğü gibi, tamamen ortadan kalkmadıysa da giderek daha az kullanılır olmuştu. İlginçtir, III. Hattuşili de kendini Kuşşara hanedanlığının bir üyesi ve nihayetinde I. Hattuşili'nin soyundan gelen biri olarak tanıtmakla çok eski geleneklere geri dönmektedir. Bunun nedeni onu tahta çı-

karan düzensiz koşullar olabilir, yine de Hatti'nin erken tarihindeki geleneklerin nasıl canlı tutulduğunu göstermektedir.

Kral ancak öldükten sonra "tanrı olur"; kralın ölümünü dile getirmek için kullandıkları standart ifadedir bu. Cesedi yakılır, kalıntıları "taş ev"e götürülür, içinde bir yatak, lamba, beslenmesi için et ve içecek bulunan bir odaya konurdu (Otten 1958). Orada ölü kral adına bir kült kurulur, ölü krala bakacak görevliler atanırdı. Bu görevlilerin kült topluluğu dışından biriyle evlenmesi yasaktı (Haase 1984: 69-70).

Titizlikle düzenlenmiş olan tahta çıkış kurallarına (s. 323-324) göründüğü kadarıyla imparatorluğun çöküşüne dek sıkı sıkıya

Şekil 23 III. Arnuvanda'nın mühür baskısı, Hattuşa (çizim D. Saxon)

uyulmuştu (s. 325-327). En uygunu kralın en büyük oğlunun veliaht (*tukhanti*) olması, babasından sonra ikinci kişi mevkiine getirilmesiydi. Onun bu seçkin konumu Kurunta antlaşmasında (s. 345) yapılan göndermelerle işaret edilmiş ve kraliyet seferlerinde önemli rol oynadığı belirlenmiştir. Yeni kral, büyük kültlerin rahibi olması gereği yağla kutsanırdı; yeni kralın tahta çıkışını onurlandırmanın uygun yolu ona kutsal yağ ve kraliyet giysileri armağan etmekti (*CTH* 173). Resmi tören yapılırken kralla kraliçe ilk kez tahta otururlar, bazen kralın kendi adından farklı olan kraliyet adı söylenirdi. Daha sonra olasılıkla kraliçeyle birlikte kurban keserlerdi.

O andan itibaren, kral, saray protokolünü düzenleyen ve büyük tanrıların rahibine yaraşan dinsel temizliği sağlayan sıkı kurallara tabiydi. Kralın günlük bakımını yapan hizmetliler uyarılır, herhangi bir dikkatsizliğe karşı kendilerine ve ailelerine verilecek ölüm cezasıyla korkutulurlardı. Yaptıklarını kimsenin bilmeyeceğini de sanmamalıydılar: "Kralın tanrıları sizi gözlüyor. Sizi keçiye çevirip dağlara kadar kovalarlar" (*CTH* 265; *ANET*: 207; *TUAT* I: 124). Bir başka belgede ise, kabahatlerini itiraf eden hizmetkârlara kralın daha insancıl yaklaştığı görülüyor:

> Siz, arabacı evinden, depo idarecisinin ve on arabacı başının evinden gelen, kralın bindiği savaş arabalarını yapan kösele işçileri, mutfaktan her zaman (sadece) inek derisi ve keçi derisi alın. Başka (deri) almayın. Eğer başka (deri) alırsanız, o zaman krala söyleyin ki suç işlemiş olmayın. Ben, kral, onu (savaş arabasını) bir yabancıya gönderebilir ya da bir hizmetkâra verebilirim.
>
> (*CTH* 265 III 9-17; *TUAT* I: 125)

Kralın güvenliği için herkesin hareketlerini denetleyen –arabasından indiğinde saray memurlarının hangi sırayla kralın önünde eğilecekleri (Jakob-Rost 1966), bir teftiş sırasında kralın tuvalete gitmesi gerekirse bir muhafızın ne yapması gerektiği, saray kadınlarıyla temastan kaçınması gibi konularda– kurallar boldu. Kralın çevresindeki ileri gelen kimselerin hangi mevkilerde bulundukları

birtakım metinlerden öğrenilebilir. Unvanları saraydaki işlevlerinden çıkartılmıştır, ancak bunlar hangi özel hizmetleri yerine getirdikleri konusunda yeterince fikir vermekten uzaktır. Muhafız başı, "on başı" gibilerinin asker olduğu belliyken, yazıcı başı ve depo idarecileri (lûAGRIG) gibi unvanlar da imparatorluğun idari işleriyle ilgiliydiler. Ama "şarap başı", "tas taşıyıcı", "mutfak yazıcı başı" gibi unvanları anlamak güç. Sadece unvanlardan bir anlam çıkarmaya çalışmak yanlış olur, çünkü o kişilerin yetkileri muhtemelen etiketleriyle yansıtılamayacak kadar genişti (Britanya sarayında kullanılan bazı unvanlarla karşılaştırın, örneğin "Banyo Refakatçisi").

Kraliçenin konumu henüz tam olarak çözülmemiş birtakım sorunlar içerir. 14. yüzyıl sonlarına dek, *tavananna* unvanı, kralla ilişkili bir saray kadını için kullanılırdı. Önemli ayinlerde kralın yanında yer alan bu kadın, onun rahiplik yaptığı kültlerin rahibesiydi, ama her zaman kralın karısı olması gerekmiyordu. Göründüğü kadarıyla *tavananna* krallıktan bağımsız bir makamdı ve genellikle bu makamda kralın karısı otururdu. Kral karısından önce ölürse, kadın ölene dek makamında kalıp unvanını korur, o ölünce yerine yeni kralın karısı geçerdi. Kralın karısının *tavananna* olamadığı durumlarda "büyük prenses" (DUMU.SAL.GAL) unvanını almış olması mümkündür. Fakat kabul etmek gerekir ki, kralın karısının, *tavananna*'nın ve diğer saray kadınlarının konumu pek çok yönden henüz yeterince anlaşılamamıştır (tartışma için bkz. Bin-Nun 1975). Birçok metinde kralla kraliçe uyum içinde hareket eder görünürler: Mülk bağışlar (Tudhaliya ile Aşmunikal, s. 356), antlaşmalar imzalar (Ugarit antlaşması, bkz. bölüm 6b), birbirlerine sevgiyle bağlanırlar (Hattuşili'nin Savunması, s. 341); ya da kraliçe kralın atadığı tabi hükümdara bir eş seçerek kocasının yaptığı işi tamamlar (Kurunta antlaşması, s. 351). Kraliçelerin üstlendiği rolün önemi, kraliyetin ölü kültüne sıkça dahil edilmelerinden anlaşılmaktadır. Kraliçe aynı zamanda bir kült kurumunda görevlerini yerine getiremeyen dul kalmış çocuklu Hitit kadınlarının işlerini görmeleri için birilerini, örneğin savaş tutsaklarını görevlendirebilir (yani Puduhepa; Otten ve Souãek 1965) veya kült personeline "aile" kurabilirdi:

> Apallu'ya gelin olarak bir kız verdim, adı Titai. Titai'nin erkek kardeşi Tatili'yi Apallu'ya verdim, büyütsün diye... bir kız bebek, adı Pitati ve bir oğlan, Temetti, büyütmesi için Pitan[...]ia'nın oğlu SUM-ia'ya verildi.
> (Otten ve Souček 1965: 21)

Kraliçelerin bu olumlu imajı, ünlü saray skandallarıyla dengelenir: I. Hattuşili'nin "hayırsız" kız kardeşinin ("o yılan", bkz. s. 313) hükümdara ihanet planladığı söylenirdi; I. Şuppiluliuma'nın Babilli karısı, büyüyle II. Murşili'nin karısının ölümüne sebep olmakla suçlanmıştı (*CTH* 70); olasılıkla IV. Tudhaliya'nın sarayında "Büyük Prenses"in karıştığı çetrefilli ve korkunç entrikalar dönmüştü (Ünal 1978). Öte yandan dört yüz yıl düşünüldüğünde muhafaza edilmiş böyle olayların sayısı görece azdır; belki de daha çok cinsiyetleri (ya da başka özellikleri) onların doğrudan siyasal iktidara gelmelerine engel olsa da siyasal yapının yeniden doğması ve sürekliliği için elinden geleni yapan kimselerden kuşku duyulması konusunda genel bir eğilim olduğunu anlatan örneklerdir. Hitit kraliçeleriyle prensesleri için de durum böyleydi herhalde.

Kralın en önemli görevlerinden biri de savaşta başkomutan olmasıydı. Bütün Hitit krallarının düzenli sefere çıktıkları ve defalarca ordularına önderlik ettikleri anlaşılıyor. Kaşkalara karşı açılan bitmek bilmez seferler gibi ganimet, toprak ya da zafer gibi büyük ödüllerin kazanılmadığı yorucu ve sinir bozucu savaşlar bile krallar tarafından bizzat yönetilmişti. Ancak kralın birkaç cepheyle birden uğraştığı durumlarda komutanlara yetki verilirdi. Kuşkusuz savaşlar Hitit kralı için önemli bir gelir kaynağıydı. Kazanılan zaferler sayesinde ülkeye armağanlar yağar, devletin dayandığı tarımsal temeli büyütüp sürdürmek için çok gerekli olan insan gücü sağlanır, yüksek rütbeli memurlara, kraliyet ailesinin bireylerine ve kült görevlilerine verilen araziler kazanılırdı. Savaşta başarılı olmak aynı zamanda Hatti tanrılarının kralı el üstünde tuttuklarının ve krallığını kutsadıklarının göstergesiydi. Bir kralın seferden Hattuşa'ya zaferle dönüşü tanrıların onuruna törenler düzenlenmesiyle ve muzaffer krala saygılarını sunmak üzere "bütün Hatti nüfusunun" bir araya geldiği bir toplantıyla belli olurdu. Ayrıca böyle

bir toplantı toplu ağıtlar yakmak ve kraliyet bağışları elde etmek için de (von Schuler 1959; Haase 1984: 56-57) fırsattı. Kralın korunan ve çevresi sarılan varlığına rağmen, böyle törenlerle şölenler, krallığı boyunca ülke genelinde ister kült görevi gereği ister askeri görevlerle çıktığı seyahatler, Hatti halkı tarafından krala dileklerde bulunmak ve adaletsizlikleri şikâyet etmek için sonuna dek kullanılır, kralla alt tabaka arasında doğrudan temas fırsatı yaratırdı.

* * *

Hitit devleti çoğu zaman ciddi bir saldırı tehdidiyle karşı karşıya kalınca darmadağın olan oradan buradan toplama insanların bir araya geldiği bir yer olarak tanıtılmış olsa da, dört yüzyılı aşkın bir süre onları başarılı bir biçimde bir arada tutmuş, son yüz elli yılı boyunca çok geniş toprakları denetimi altına almış güçlü sistemini vurgulamak daha yerinde bir yaklaşım olabilir. Çeşitli metinlerde gördüğümüz kadarıyla, Eski Krallık'tan İmparatorluk'a kadar sosyal biçimlerin ve uygulamaların sürekliliği, siyasal başarısızlıkların devletin özüne büyük ölçüde zarar vermediğini gösterir. Hitit devletinin hassas dengeli mekanizması ve onun birdenbire ve tamamen çökmesine yol açan yetersiz altyapısı (Liverani 1987; Sandars 1978) türlü biçimlerde yorumlanmıştır. Fakat bu antik dünyadaki pek çok devlet için söz konusudur. Daha çok analiz gerektiren onun olağandışı katmanları ve ara sıra yaşadığı korkunç gerilemeleri atlatabilme becerisidir.

VI
Suriye ve Levant

6a Mitanni ve Hurriler

Hurriler kimdi?

Bilim adamları 19. yüzyılın sonunda, 1887 yılında Mısır'daki Amarna arşivinde keşfedilen çiviyazısıyla yazılmış uzun bir mektupta Hurri diliyle ilk karşılaştıklarında, bu dili eski Yakındoğu'nun önemli bir kültürel ve siyasal öğesi olarak kabul etmişlerdi (bölüm 4c ile karşılaştırın). Mektup, o güne dek bilinmeyen, Sami kökenli olmayan bir dille yazılmış olmasına rağmen, Mısır'a Mitanni kralı Tuşratta (yaklaşık 1370/1360) tarafından gönderildiği kesindi. Aynı kral, Akkadca mektuplar da yazmıştı. O mektubun etkisiyle dile ilkin "Mitannice" adı verildi. Mısır verileri Mitanni'nin Levant'ta Mısırlıların denetimi altındaki toprakların kuzeyinde bir yerlerde bulunduğunu ve uluslararası politikada Mısır'la eşit koşullarda güçlü bir krallık olduğunu gösteriyordu. Eski Babil Dönemi'nden (bkz. bölüm 2) Kassitler Dönemi'ne kadar (bkz. bölüm 7a) Mezopotamya'daki özel isimler üstünde yapılan ayrıntılı araştırmalar, o dönemde o yörelerde de bu "Mitannililer"in (yani, Mitannice'yi andıran adlar taşıyan insanların) çok sayıda olduğunu ortaya koyuyordu. Ne var ki çıkış yerleri ve ağırlıklı olarak Sa-

mi dili Akkadca konuşulan bir bölgede nasıl bir rol oynadıkları belirsizdi. Boğazköy'deki Hitit arşivlerinin keşfi ve içeriklerinin araştırılması soruna yepyeni bir boyut ekledi. Arşivlerde çok sayıda "Mitannice" metin vardı (çoğu ayinle ve edebiyatla ilgili), fakat bu dile "Hurrice" deniyordu (Boğazköy arşivlerinde yedi farklı dilde metin bulundu; bunların yazıldığı dil çoğu zaman belirtilmiştir, krş. bölüm 5b).

Boğazköy arşivlerinde kullanılan "Hurrice" terimi, Eski Ahit'te Levant'ın güneyinde (Lut Gölü'nün güneydoğusunda) İsrailoğullarından önce yaşamış halklardan biri olarak anılan Horitler'i/Horlular'ı çağrıştırmaktadır (*Tekvin* 14.6; 36.20; *Tesniye* 2.12; *Tarihler* 1.38). Güney Mezopotamya'da "Hurriler"in bazen "Subari" adıyla anılması, bu dili konuşanların "kuzeyde" (Gelb 1944) bir yerlerde yaşadıklarını düşündürür: "Subartu" sözcüğü Mezopotamya'da "kuzey"i ifade eder ("Amurru" = "batı" benzerliğiyle karşılaştırın). "Subari" teriminin belirsizliği, Mitanni devleti kastedildiğinde "Hurri Ülkesi"ne göndermeler yapıldığı gerçeğiyle birleşince, bu dile ve ona eşlik eden tanımlanabilir kültürel özelliklere "Hurrice" demek uygun görülmektedir.

Hurri dili çiviyazısına çevrilmiştir, bu da telaffuzu hakkında kabataslak bir fikir edinmemizi sağlar. Fakat bu dil ne Hint-Avrupa ne de Sami dil ailesiyle ilişkilidir, dolayısıyla çözümlenmesi güçtür. Mitanni hükümdarı Tuşratta'nın mektubunda kullandığı bir dizi standart kural, yazışmada düzenli olarak kullanılan Akkadca'yı yansıtır, bu da Hurri dilinin terimlerini ve temel dilbilgisi kurallarını belirlemede anahtar rolü oynar. Boğazköy ve Ugarit'teki iki dilli Hititçe-Hurrice bulgular da dilin daha iyi anlaşılmasına yaramıştır. Ugarit'te bulunmuş (bölüm 6b) ders kitaplarında Akkadca, Sümerce ve Ugaritçe karşılıkları verilen Hurrice sözcükler sıralanır. Ne var ki tüm bu "yardımlara" rağmen sınırlı sayıdaki Hurrice metinler bu dil hakkındaki akademik bilginin hâlâ eksik olduğu anlamına gelir (Gordon 1971: 93-95). Artık Hurrice'nin Kafkas dil grubuna ait olduğu kesin sayılmaktadır (Wilhelm 1982), kendilerini Hurrice öğrenmeye adamış az sayıda akademisyen sürekli ilerleme kaydetmektedir. Fakat daha çok sayıda ve çeşitli ko-

nularda Hurrice metin keşfedilmedikçe ancak kısmen bilinen bir dil olarak kalmaya mahkûmdur.

Geriye kalan sorunlar dağ gibidir. Örneğin, Hurrice konuşan insanlar nerelerde ve ne zaman yaşadılar? Bir aşamada onları batı Asya'ya getiren belirgin bir hareket yaşandı mı yaşanmadı mı? Mitanni Krallığı Hurrice konuşan insanların hükmettiği ayırt edilebilir bir siyasal varlık gibi görünmektedir. Ama tam olarak ne zaman ve nasıl kurulmuştu? Nereye kadar yayılıyordu? Tarihini izlememiz mümkün olabilir mi? Son olarak "Hurrilere özgü" diyebileceğimiz belirleyici kültürel, siyasal ya da yasal özellikleri var mıydı?

Bu sorulardan herhangi birine yanıt vermeye çalışmak istersek, Hurrilerin yalnızca dilbilimsel olan kaynaklarını incelememiz gerekir: Türleri açısından "Hurrilere özgü" diye tanımlanabilen hiçbir ürün ya da bina yoktur (Kramer 1977). Bir bilim adamı (Wilhelm 1982: 8) ancak diliyle tanımlanabilen bir grubun ille de sosyal topluluk oluşturmasının gerekmediğine işaret etmiştir. Bir başka sorun da, Hurrilere ilişkin pek çok belgenin kişi adlarından ibaret olmasıdır, bunlar da toplumsal gerçekliklere giden güvenilir kılavuzlar olamaz. Wilhelm (1982: 18) uygun bir saptamada bulunmaktadır: "Yüz özel isimden ellisi Hurriceyse, nüfusun yarısının Hurrice konuşuyor olduğunu çıkaramayız, ille de böyle olması gerekmez." Belli adları almanın pek çok sebebi olur, üstelik bunlar karmaşıktır, etnolinguistik ve kültürel bir kimliği göstermeleri gerekmez.

Akkad İmparatorluğu (2340-2198) öncesinde Hurrilere işaret eden kanıtlar bulunmaz. Akkad Dönemi'ne ait bir Nippur metninde, adı Hurrice olan bir kadından yine Hurrice adı olan birine armağan olarak dokumalar yollandığından söz edilir. Bu metin genellikle törensel bir armağanın yanında gönderilen bir not olarak yorumlanır; eğer bu doğruysa, Akkad hükümdarlarının geniş ülkelerinin bir kenarındaki küçük çaplı bir Hurri devletiyle diplomatik ilişkiler yürüttükleri düşünülebilir. Geç Akkad Dönemi'nden gelen Akkadca yazılmış bir kral yazıtında, adı Hurrice olan bir adamın, Urkiş (yakın tarihte Mozan olduğu ileri sürülmüşse de, olasılıkla Habur üçgenindeki Tell Amuda; Buccellati ve Kelly 1988) ve Na-

varlı (aynı yörede, olasılıkla Tell Brak; D. Matthews ve J. Eidem 1993); bkz. harita 4) Atalşen'in kurduğu bir tapınaktan söz edilir.

III. Ur Dönemi'nde (2112-2017) Urkişli *endan* (?ağa/hükümdar) Tişatal'ın Hurrice yazılmış birkaç metni, Türkiye'nin güneydoğusundaki bazı kesimlerin ve Ninova dolaylarının Hurri karakterini doğrular niteliktedir:

> Urkeşli endan Tişatal, Nerigal tapınağını yapmıştır. Tanrı Lugaba bu tapınağı korusun. Her kim ona zarar verirse, Lugaba ona zarar versin. (Hava) Tanrısı (??) onun yakanşını(?) duymasın. Tapınağı yıkanı Nagar tanrıçası, Güneş Tanrısı ve Hava Tanrısı...
>
> (Parrot ve Nougayrol 1948; Wilhelm 1982: 15)

Bir silindir mühür, Dicle'nin kuzeydoğusunda/İran bölgesinin kuzeybatısında yer aldığı tahmin edilen Karahar'ın da bu dönemde Hurri merkezi olduğunu akla getirmektedir. Buradan Hurrice isimleri olan elçiler geldiğine yönelik bulgular bulunduğu gibi bu başka yerler için de söz konusudur: Simurrum (Kuzey Raniya ovası), Urşu (Kuzey Suriye/Fırat'ın batı yakası) ve Urbilum (Arbela, Dicle'nin doğu yakası, günümüzde Erbil). III. Ur İmparatorluğu'ndaki bazı görevlilerin adları da tartışmasız Hurrice'dir.

Parça parça bir araya getirilen bu belgeler, bugünkü Türkiye'nin güneydoğusunda, Kuzey Irak'ta ve İran'ın kuzeybatısında yer almış bazı merkezlerin Hurrice adlar taşıyan kralların hâkimiyetinde olduğunu, bu kralların Akkad ve Sümerli komşularından aldıkları çiviyazısını kullanarak Hurrice metinler yazdığını gösterir. Hurriler ayrıca III. Ur İmparatorluğu içinde bir nüfus topluluğu oluşturuyordu. Oraya önce savaş tutsakları olarak gelmiş olabilirler; fakat tutsak olarak geldilerse, bazıları sonunda hükümette görev alacak kadar oraya uyum sağlamışlardı. Bunlar, aynı zamanda Kuzey Suriye ile Dicle'nin doğusundaki alanlarda Hurrice isimler taşıyan yüksek devlet memurluğu makamlarını ellerinde tutuyorlardı.

Eski Babil Dönemi'nde (yaklaşık 2000-1600) Babil içerisinde adı Hurrice olan birkaç kişi saptanmıştır. Kesin olmamakla birlik-

te bazı büyü metinleri Hurrice yazılmış olabilir (*RLA* 4: 509-510). Mari'de bulunan yedi metin güçlü Hurrice öğeler taşır: Bunlardan üçünün Hurrice olduğu kesindir (Thureau-Dangin 1939; *RLA* 4: 510). Bundan başka Hurrice isimlere de rastlanır, Mari mektupları (her ikisi de Kuzey Suriye'de yer alan) Urşu ile Haşşu'ya Hurri hanedanlıklarının hâkim olduğuna işaret etmektedir (Kupper 1957: 229-235; Sason 1974). Ayrıca konumuna bakılınca tahmin edileceği gibi bu dönemin Şemşara yerleşmesinde (Kuzeydoğu Irak'ta antik Şuşarra) pek çok Hurrice özel isim vardır; fakat Hurrice başat dil değildir, belgeler genel olarak bölgedeki başka bir yerel dilin kullanıldığını gösterir (Laessøe 1959). Rimah ve Şagir Bazar'dan gelen çağdaş arşivlerdeki kişi adlarının yüzde yirmisi Hurrice'dir. Anadolu'daki Eski Assur kolonilerinde Hurrice adların varlığıyla ilgili kararsızlıklar söz konusudur: Kimi bilim adamları fiilen olmadığında diretirken (*RLA* 4: 510), bazıları da aralarında Mama'nın yerel beyi Anum-hirbi'nin de (Garelli 1963: 155-158) yer aldığı bazı isimler (elli kadar) saptamışlardır. Aşağı yukarı altmış-yetmiş yıl sonra (yaklaşık 1700) Suriye'nin kuzeybatısındaki Alalah VII tabakasında kişi adlarının yarısı Hurrice olarak karşımıza çıkar; aynı zamanda Alalah VII'de kullanılan Akkadca'da güçlü Hurrice etkilere rastlanır, ay adları da Hurrice'dir.

Bundan çıkarılacak sonuç, Hurrilerin yaklaşık 1850 ile 1600 arasındaki dönemde, önceden yerleştikleri saptanan bölgelerin (Kuzeybatı İran ve Kuzeydoğu Irak) yanı sıra, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'nin her yanında giderek sayıları artarak varlık gösterdikleridir. Acaba bu durum halkların hareketini mi temsil etmektedir? Söylemesi güç: Yazılı belgelerin coğrafi yayılımı üçüncü binyıla göre bu dönemde daha geniştir --demek ki en azından bu zamanda onların varlığını daha açık görebiliriz. O sırada yaşanan önemli bir gelişme de, Hurrice edebiyatın gelişmesi dahil, Hurrice'nin yazılarda daha çok kullanılması; ayrıca Hurri tanrılarının adlandırılması ve onlara daha sık göndermeler yapılmasıydı. Tüm bunlarla birlikte, halkların hareketinden çok Hurrilerde "okuryazarlık" artışı, belgelerin görece yoğunluklarına ve dağılımlarına ışık tutabilir. Ebla belgeleri tümüyle elimize geçtiğinde bu tabloyu

yeniden gözden geçirmek (ya da düzenlemek) gerekebilir. Ebla, üçüncü binyılda Suriye'nin batısındaki Hurriler hakkında olası tek kapsamlı kaynaktır, ama metinlerin hepsi henüz yayımlanmamış olup, şu ana dek oradaki Hurrilerle ilgili bir kanıt çıkmamıştır.

Eski Hitit Krallığı (yaklaşık 1650-1500) bize daha çok malzeme sağlar; bunlarda bazı belirsizlikler olmakla birlikte, büyük önem taşırlar. I. Hattuşili (1650-1620), ülkesinin doğu kesimlerinin yıkıcı bir Hurri istilasına uğradığından söz eder (bkz. s. 316); yine onun, ayrıca halefi I. Murşili'nin krallığı döneminde (1620-1590) Kuzey Suriye'de Hurri kralları vardı. I. Murşili, Halep'in doğusunda ve Babil'in batısında önemli bir Hurri siyasal varlığıyla karşılaşmış *olabilir* (bkz. s. 322).Telepinu Fermanı'nda da (yaklaşık 1520-1500; s. 322) yer yer Hurri saldırılarına değinilmektedir. Eski Hitit metinleri Mitanni Krallığı'na gönderme yapmasa da, bulgulara baktığımızda Hititlerin saldırgan yayılmacılığı ve Halep Krallığı'nı yerle bir etmeleri sonucunda, Fırat yayı içerisinde ve Kuzey Mezopotamya ovasında bulunan şehirler ve insanların kademeli olarak gittikçe Mitanni devletinde somutlaşan daha tutarlı ve planlı bir siyasal varlık oluşturdukları akla gelmektedir.

Hurrilerle Mitanni için en eksiksiz ve en açık belgeler yaklaşık 1500 ile yaklaşık 1200 arasındaki yüzyılların ürünüdür, ancak siyasal tarih, kültür ve toplum çok tartışmalı olup bulgular nicelik olarak pek azdır. Mitanni Krallığı'yla bağlantılı en tutarlı arşivler iki yerleşmeden gelmektedir: İlki, Arrapha beyliğinin (günümüzde Kerkük) bir parçası olan Nuzi'dir (bugün Yorgan Tepe). Kapsamlı arşivlerinin çoğu yaklaşık 1500-1350 yıllarına, Arrapha'nın Mitanni derebeyliğinin yönetiminde, ona bağlı olduğu döneme tarihlenir. Demek ki burada bulunan arşivler Mitanni devletinin bir parçası olan siyasal yapı ve toplumsal koşulları için önemli bir kaynaktır. Nuzi'deki kişi adlarının büyük bölümü Hurrice, ama yazılı dil Akkadca, toplumsal geleneklerin bazıları da Babil'dekilere benzemektedir –dolayısıyla Arrapha için yapılan yeniden canlandırmanın ne kadarının Mitanni'ye ne kadarının Hurrilere özgü olduğu tartışmalıdır. Aynı çekinceler yine Mitanni'nin tebaası olan ama yerel bir hanedanlığın yönetimindeki Alalah IV. tabakadan gelen hemen he-

men çağdaş arşivler için de geçerlidir. Hükümdarı İdrimi'nin heykelindeki yazıt Alalah'ın nasıl Mitanni uyruğuna geçtiği hakkında pek az bilgi verir (Smith 1949; yaklaşık 1500'e (kısa kronolojide 1480/70) tarihlenir). Aynı zamanda bu metin Halep ve Emar şehir devletlerinin de Mitanni'nin denetiminde olduğunu göstermektedir; öte yandan yakın tarihte Emar'daki (Tell Meskene) kazılardan çıkarılan metinler daha geç bir döneme, yörenin Hititlerin denetiminde olduğu yıllara aittir ve çoğu edebiyatla ilgilidir (bkz. 6c).

Bu dönemde ayrıca Orontes (Asi nehri) kıyısındaki Katna'nın "Hurrileştirilmesi" konusunda, bir tanrıçanın kült eşyalarını içeren uzun bir envanter metninde bazı kanıtlar vardır (yaklaşık 1400; Bottéro 1949). Galiba Mitanni bu bölgedeki şehirlerin doğrudan siyasal denetimini asla ele geçirmemişti, fakat büyük ve güçlü komşularıyla yakın ilişkiye girmesi olasıydı ve III. Tutmosis'in bazı seferlerini anlatan kayıtlara göre, girmişti de (s. 424). Hurrilerin dilini araştırmak için yararlanılan belgelerin büyük bölümü kıyıdaki Ugarit'ten (yaklaşık 1400-1200) gelmektedir, oysa Ugarit çok kısa bir süre için Mitanni uyruğuna girmişti. Belki de şöyle düşünmemiz gerek: Mitanni bir süre muazzam bir siyasal güç olduğu için Hurrilerin edebiyat geleneği Mitanni Krallığı'na bağlı olmayan komşu çevrelerin bazılarında daha göze çarpıcı olmuştu. Bir başka önemli kaynak da Amarna arşivleridir (yaklaşık 1370-1340 (yaklaşık 1360-1330)), bunun tek nedeni Tuşratta mektupları değil, bu arşivlerin Mısırlıların yazışarak haberleştiği Levant'taki bazı yerel hanedanların Hurrice isimler taşıdıklarını ortaya koymalarıdır. Emar'dan (Tell Meskene, Arnaud 1991) gelen metinler de kabaca bu döneme denk düşerler. Fakat Hurri edebiyatının ana gövdesini oluşturan eserlerin çoğu (yaklaşık kırk metin) Hititlerin başkenti Hattuşa'dan (Boğazköy) gelir. Bu aşamada Hurrilerin etkili kültürel nüfuzlarını hesaba katmamız gerektiğini İmparatorluk Dönemi'ndeki (yaklaşık 1430/20- yaklaşık 1200) Hitit krallarının Hurrice adlar taşımasından anlayabiliriz (Güterbock 1954e). Ayrıca Hurrilerin kültsel/dinsel etkisi yaklaşık 1300 yılından itibaren sezilmektedir: Yazılıkaya'daki (Hattuşa yakınları, krş. s. 309) büyük açık hava tapmağında betimlenmiş olan bü-

yük tanrılar topluluğunun önde gelen üyelerinin hepsi Hurri tanrılarıdır. Bunun nedeni bilinmiyor. Çoğu zaman III. Hattuşili'nin Kizzuvatnalı (Kilikya'nın doğusu; Hattuşili'nin Savunması, s. 340-341). Puduhepa ile evlenmesinden sonra Hurrilerin dinsel öğelerinin Hitit sarayına girdiği ileri sürülür. Bunun nasıl olduğunu kesin olarak bilmemize olanak yok; dahası, Hatti'de görülen Hurri etkisini tümüyle III. Hattuşili zamanına tarihlemek de kuşkulu bir yaklaşım. Kesin olan, Kizzuvatna'nm (Kilikya) belirgin biçimde Hurrileştiği, çok kısa bir süre için ve biraz gevşek de olsa Mitanni ülkesinin parçası olduğudur.

Bu bulguların ışığında, yaklaşık 1500-yaklaşık 1200 arası dönemde, ayırt edilebilir Hurri kültürel öğelerinde büyük bir artış olduğu sonucuna varabiliriz. Siyasal açıdan da, dilediğimiz kadar net olmamakla birlikte, belirgin, geniş ölçekli, güçlü bir devletin varlığını, haklı olarak "Hurri" diyebileceğimiz Mitanni'yi görebiliyoruz, çünkü bu devletin hükümdarları Hurriydi, hükümdarlar tebaasına Hurri derdi, yazışmalarında bazen Hurrice kullandıkları olurdu. Mitanni'nin siyasal olarak egemen konumu Levant ve Kuzey Mezopotamya'nın gözden kaçmayacak "Hurrileşmesini" açıklayabilir: Hurri kültürü, bölge genelindeki çok yönlü ve çok karmaşık kültürlere eklenmesi gereken bir başka öğedir.

Bir noktayı daha belirtmemiz gerek: Birinci binyılda Urartu Krallığı (Van Gölü dolayları ve daha kuzeyi) erken Hurrice ile birtakım benzerlikler taşıyan bir dil kullanırdı (bölüm 10a). Buna göre pek çok kişi (örn. Diakonoff 1972) Urartuca'nın doğrudan erken Hurrice'den geliştiğini ve Mitanni'nin bazı sosyokültürel öğelerini geç Urartu hakkında bildiklerimizle karşılaştırarak daha iyi anlayabileceğimizi savunmaktadır. Öte yandan Urartuca ile Hurrice her ne kadar Kafkas dilleri olarak birbirleriyle ilişkili *olsalar* da iki dilin üçüncü binyıldan itibaren oldukça bağımsız bir gelişme kaydettikleri epey açıktır (Wilhelm 1982: 5). Dolayısıyla ikisi arasındaki doğrusal bağlantı kopmuştur, Urartu kültürü ne Mitanni'ye ne de Hurrilere ışık tutabilir.

Peki Hurrilerin akrabalıkları, kökenleri ve erken tarihlerine ve Mitanni'nin Hurri devleti olarak gelişmesine ilişkin herhangi bir

çıkarsamada bulunabilir miyiz? Kuzeybatı İran, Kuzey Irak, Suriye'nin en kuzeyi ve Türkiye'nin güneydoğu toprakları erken bir tarihte (yani üçüncü binyılın ikinci yarısı) onların yerleşiminin merkezini oluşturuyordu; siyasal gelişmeler dışında hiçbir bulgu bu durumun sonradan değiştiğini göstermiyor. Öyleyse Hurriler Kuzey Mezopotamya'yı ve Suriye ovalarını çevreleyen, Dicle'nin doğusundan (Diyala'nın kuzeyi) Torosların yamaçlarına, Fırat'ın batısına (Maraş yakınları) kadar yay gibi uzanan tepelerle dağlar arasında *daima* yaşamış kültürel-dilsel bir grup olabilirler. Yaklaşık 1850 ve 1595 yılları arasındaki dönemde Mezopotamya ve Suriye'ye egemen olan (bölüm 2) güçlü devletler ve onların müttefikleri (Assur, Eşnunna, Mari, Halep ve Babil) çökünce, Kuzey Mezopotamya'da yeni bir siyasal güç doğdu. Bu Mitanni Krallığı'ydı; kişi adlarına ve diline bakılarak değerlendirilirse, kültürel akrabaları Hurrilerdi. Odak noktası Habur'dan besleniyor olabilirdi, fakat siyasal denetim sonunda batıda Akdeniz'e (Emar, Halep ve Alalah), doğuda Irak'a (Assur ve Arrapha) kadar yayıldı. Bu tablo iki gerçekle tam örtüşür: a) Hurri kült merkezlerinden bazıları Kuzeybatı İran ile Kuzey Mezopotamya'da yer alıyordu (Wilhelm 1982: 69-77); b) Hurri dilinde Dicle'ye kendine özgü bir ad verilir. Diğer bir deyişle, anladığımız kadarıyla Hurrilerin bu bölgeyle ilişkileri tarihöncesi döneme dayanmaktadır –onları daha kuzeyden ya da doğudan göç etmiş bir grup olarak gözümüzün önüne getirmemize gerek yoktur.

Mitanni Krallığı

Tarihsel çerçeve

I. Tutmosis'e (1507-1494 (1504-1491)) karşı savaşmış ve III. Tutmosis'in (1490-1436 (1479-1425); krş. s. 424-425) yayılma girişimlerini engellemiş olan büyük Mitanni Krallığı hakkında ne biliyoruz? Yanıt: Umut kıracak kadar az şey. Ne zaman ortaya çıktığını ancak şöyle böyle kestirebiliyoruz. Mitanni'nin merkezinden hemen hiç arkeolojik bulgu yoktur, başkentleri Vasşukkani ve Tai-

de'nin yerleri saptanamamıştır. Mitanni krallarının soyu 15. yüzyıldan 14. yüzyıla girerken Kral Sauştatar ile birlikte belli belirsiz fark edilmeye başlar. Bu kral, seleflerinden söz eden bir hanedanlık mührü olduğu düşünülen bir Nuzi tabletindeki bir tarihte ortaya çıkar (tarihlemeyle ilgili sorunlar için bkz. Stein 1989). Mitanni hükümdarları Kirta, Şuttarna, Parsatatar bu belgede Sauştatar'ın selefleri olarak düşünülür. Alalah hükümdarı İdrimi'nin (yaklaşık 1500 ya da 1480/1470; bkz. tablo 19) heykelinde sözü edilen Mitanni kralı Parrattarna da bunların hepsinden önce hükümdarlık yapmıştı. Ama bu çok kesin değildir: Krallar arasındaki ilişki bilinmez, ayrıca hepsinin Mitanni'ye gerçekten hükmedip etmediklerini bilmiyoruz. Kesin bildiğimiz bir şey varsa, o da Mitanni kralı Parrattarna'nın yaklaşık 1500'de (ya da 1480/1470) batıda Halep'e kadar denetimi elinde tuttuğudur. İdrimi'nin eşsiz ve çarpıcı özyaşamöyküsü, Mitanni kralının tabi devletler üzerinde nasıl denetim kurduğunu gözler önüne sermektedir. Bozuk bir Akkadca ile İdrimi'nin heykelinin üstüne kazınmış olan metin, Tell Açana (antik Alalah; Smith 1949; Woolley 1953) yerleşmesinde bir tapınağın kalıntıları arasında bulunmuştu. Metnin heykele İdrimi'nin zamanında kazındığı sanılmaktadır. Ne var ki, buna karşı çıkanlar olmuş ve metnin heykele üç yüz yıl kadar sonra eklendiği ileri sürülmüştür (Sason 1981):

> Ben İdrimi, İlimilimma'nın oğlu, Teşub'un (Fırtına Tanrısı), Hepat'ın (Teşub'un eşi) ve Alalah'ın tanrıçası Şauşga'nın (İştar benzeri bir tanrıça) hizmetkârıyım.
>
> Halab'da (Halep) babalarımın evinde bir suç işlendi ve biz kaçtık. Emar'ın efendileri annemin kız kardeşlerinin soyundan geliyorlardı, böylece biz de Emar'a yerleştik. Ağabeylerim de benimle birlikte yaşıyorlardı. Ama kimse benim kafa yorduğum konuları göz önüne almıyordu -çünkü ben kendi kendime düşünüyordum: "Babasının evinde olan kimse bir beyin büyük oğludur, fakat Emar halkıyla yaşayan köledir."
>
> Atımı, savaş arabamı ve silahlarımı aldım ve çöle gittim. Sutea'lıların (göçebeler) yanına sığındım. Seyisimle birlikte geceyi Zakkar kralının huzurunda geçirdim. Ertesi gün yola düştüm ve Kenan'a gittim. Kenan'da

Amiya bulunur (olasılıkla Trablus'un güneyi, Lübnan). Amiya'da Halab'dan insanlar, Mukiş ülkesinden (Alalah'ın egemenliğindeki topraklar) insanlar, Nihi ülkesinden (geç Apamea-Asi nehri yakınları) insanlar, Amae ülkesinden (olasılıkla Halep ile Apamea arasında) insanlar vardı. Orada yaşıyorlardı. Efendilerinin oğlu olduğumu görünce (ve beni tanıyınca), çevremi sardılar. Ben de yüceldim (ve) komuta yetkisini elime aldım. *Habiru* halkı (bkz. s. 419) arasında yedi yıl geçirdim. Kuş uçurdum, kuzular üstünde kehanet araştırmaları yaptım. Yedinci yılda Teşub yüzünü bana çevirdi. Sonuç olarak gemiler inşa ettim. Şu kadar askeri gemilere aldım. Denizleri aşarak Mukiş ülkesine yaklaştım, Hazzi Dağı'nın (Kasius dağı) oradaki kara parçasına vardım. Ülkem haberimi alınca bana sığırlarla koyunlar gönderdi. Bir tek günde Nihi ülkesi, Amae ülkesi, Mukiş ülkesi ve benim şehrim Alalah tek vücut olup yeniden yüzünü bana çevirdi. Ağabeylerim (bunu) duydular ve yanıma geldiler. Ağabeylerimle ben ittifak kurmak için ant içtik; ağabeylerimi himayem altına aldım.

Daha başka: Hurrilerin kralı, kudretli kral Parrattarna yedi yıl boyunca bana düşman olmuştu. Yedinci yıl kral Parrattarna'ya, Hurrilerin kralı Anvanda'ya haber yolladım ve babalarının çabalarından söz ettim: Babalarımın müttefik olduklarını, atalarımızın Hurri krallarının gözünde kabul edilir olduklarını ve birlikte büyük ant içtiklerini anlattım. Kudretli kral atalarımızın çabalarını ve ortak andı duydu, andın içeriğinden korktu. Anttaki sözler nedeniyle ve çabalarımız nedeniyle selamımı aldı. Kinunu ayında tanrılara içkiler sundum. Böylelikle kaçak yaşayan soyunu ona geri getirdim. Soyluluk ve sadakat göstererek dostluk andı içtim. Böylelikle Alalah kralı oldum.

(Smith 1949; *TUAT* I: 501-504)

Bu canlı anlatı, bize 16. yüzyılın sonunda Mitanni kralına bağlı olan Halep (Halab) sarayının oğullarından birinin (İdrimi'nin babası Halep kralı İlimilimma'ydı) geçmişini açıklamaktadır. Halep topraklarına daha küçük çaplı bir şehir devleti olan Alalah ile onun egemenliğindeki kıyı parçası Mukiş de dahildi. Başarısız bir ayaklanmanın ardından, İdrimi ile ailesinden bazı kimseler, anne tarafından akrabalarının hükmettiği Fırat boyundaki Emar'a (Tell Meskene) kaçmışlardı. İdrimi orada asla iktidara gelemeyeceğini anladı. Böylece diğer siyasal mültecilerle, haydutlar ve göçebelerle

Tablo 19 Mitanni krallarının kronolojisi

Mısır	*Mitanni*	*Halep (Alalah)*	*Assur*	*Hatti*
				I. Hattuşili
Amose (1552-1527)				I. Murşili
I. Amenofis (1527-1507)		Şarra-el		Hantili
		Abba-el		Zidanta
I. Tutmosis (1507-1494)				Telepinu
		İlimilimma		
II. Tutmosis (1494-1490)	Parrattarna	İdrimi		
III. Tutmosis (1490-1436)	(yaklaşık1480?) Kirta			
	I. Şuttarna			
	Parsatatar			I. Tudhaliya
II. Amenofis (1438-1412)	Sauştatar (II. Parrattarna?)	Nikmepa	I. Assur-nadin-ahhe	II. Hattuşili
IV. Tutmosis (1412-1403)	Artatarna I			
III. Amenofis (1403-1364)	II. Şuttarna			II. Tudhaliya
	Artaşumara		Assur-uballit	I. Arnuvanda
IV. Amenofis (=Akhenaton 1364-1347) Tutankhamon (1345-1335)	Tuşratta (+II. Artatarna III. Şuttarna) Şattivaza			I. Şuppiluliuma

(Bu tablo geleneksel kronolojiyi takip eder; "düşük" kronoloji için bütün tarihlerden yaklaşık 10 yıl çıkarılmalıdır, bkz. Wilhelm 1982.)

birlikte yaşamak üzere güneye gitti. Gittiği yerde kendine uygun bir şehri ele geçirmek için kolları sıvadı. O (ve tanrılar) uygun anın gelmesini beklerken, ata toprağı Halep ülkesinin bir parçası olan Mukiş topraklarına denizden bir çıkartma yaptı. Burada halktan destek ve Emar'daki ailesinden yardım gördü. Zamanla Mitanni kralı Parrattarna'ya barış önerileri sunacak duruma gelince, o da İdrimi'nin bu topraklar üzerindeki egemenliğini tanıdı ve denetimini ona verdi. Buna göre İdrimi Mitanni kralına tabi Alalah'a hükmetti. Her ne kadar "Alalah kralı" unvanını borçlu olduğu efendisine bağlılık gösterme yükümlülüğü onu kısıtlasa da hatırı sayılır ölçüde hareket bağımsızlığı vardı (Alalah ile Kizzuvatna hükümdarı Pilliya arasındaki antlaşmayla, Wisemann 1953 no. 3, ayrıca yazıtta sözünü ettiği Hitit topraklarındaki savaşla karşılaştırın). Alalah'ta ele geçirilen daha geç tarihlere ait belgeler Mitanni kralının sonunda tabi devletlerin sınırlarını belirlediğini belirtmektedir (Speiser 1929; Wiseman 1953, no. 14)

Sauştatar'ın saltanat döneminden (yaklaşık 1430/1420) gelen belgeler Mitanni tarihinden daha somut bilgiler verir. Başlıca kaynağımız Şattivaza antlaşmasıdır. Mitanni'nin Hititlere yenik düşmesinden sonra Şuppiluliuma'nın (1370-1330 (1344-1322)) Mitanni beyi Şattivaza'ya[1] imzalattığı bir Hitit "vasal antlaşması"dır bu. Bu antlaşma gereğince, Şattivaza Mitanni'den kalan topraklara Hititlere bağımlı kral yapılmıştı; başka türlü söylersek Hititler adına, artık geniş arazilerini kaybetmiş baba yurdu olan ülkenin valisiydi. Metin aynı zamanda Şattivaza'nın Hattuşa'ya sığınmaya çalışmasına yol açan Mitanni'de hanedanlık içinde yaşanan çekişmelerin tarihidir; Sauştatar dönemindeki zaferleri çağrıştırarak Mitanni tarihine ışık tutar. Antlaşmanın iki ayrı nüshasından Akkadca olanı, Hititlerin başkenti Hattuşa'da bulunan bir arşiv kopyasından gelir (Hititçe versiyonu kırık parçalar halinde korunabilmiştir, bkz. *CTH* 51 ve 52):

> Mitanni [topraklarının k]ralı Tuşratta'nın oğlu Şattivaza [şöyle] (konuşur): Artatama'nın oğlu [Ş]uttarna [...] Mitanni topraklarının ... değişmeden önce, babası kral Artatama kötü davranışlarda bulundu. K[ralların]

sar[ayı]... kadar mallarını da yerle bir etti, [onu] Assur topraklarına ve Alşe'ye (Diyarbakır yöresi) bağışladı. Babam, kral Tuşratta bir saray inşa etmiş, içini hazineyle doldurmuştu. Ama Şuttarna orayı yerle bir etti ve o da yıkıldı. Kralların gümüş ve altından [...], hazinedeki gümüş çanaklarını kırdı, babasının ve ağabeyinin bu [...] kimselere vermedi de saygılarını sunmamış olan babasının hizmetkârı Assurlu'ya verdi, servetini de ona armağan etti.

Kral Tuşratta'nın oğlu Şattivaza şöyle (der): Büyük büyük dedem kral Saustatar iktidarını pekiştirmek için A[ssur] ülkesinden aldığı gümüş ve altın kapıyı Vaşşukanni'deki sarayına koydu. [...da] Şuttarna utancından [onlara] Assur topraklarını [geri] verdi. Gümüş ve altından yapılmış başka ne varsa Alşe ülkesine ... verdi. Ve Mitanni ülkesinin kralının sarayı onun bozguna uğrattığı mal ve mülklerle birlikte toprağın altına gömüldü. Yıktığı saray ve yok ettiği evler Hurrilerindi. Soyluları Assur ülkesine ve Alşe ülkesine götürdü ve onları teslim etti. Adalete teslim edildiler ve Taide'de kazığa oturtuldular. (Böylelikle) Hurri halkının hepsini imha etti. Ama Aki-Teşub ondan kaçtı, Kardunias ülkesine (Babil) gitti. Onunla birlikte 200 atlı savaşçı da kaçmıştı. Kardunias ülkesinin kralı, 200 atlı savaşçıyı ve mallarını Aki-Teşub'dan aldı ve kendine mal etti. Sonra da kendi *mariyannu* (savaşçıları) ile birlikte Aki-Teşub'u takip etti ve onu öldürmeye çalıştı. Beni, kral Tuşratta'nın oğlu Şattivaza'yı da öldürmeyi denedi ama onun elinden kaçtım. Güneş tanrılar[a], Hatti ülkesinin kralı, Büyük Kral, kahraman, Teşub'un gözbebeği, Şuppiluliuma'ya yalvardım, bana [...] olmadığı bir yolda... öncülük ettiler. Hatti ülkesi kralının tanrıları ile Mitanni ülkesi kralının tanrıları benim güneşe, Hatti ülkesinin kralı, Büyük Kral, kahraman, Teşub'un gözbebeği, Şuppiluliuma'ya ulaşmama izin verdiler. Marassantiya (Halys) neh[rinde] Hatti ülkesinin kralı, Büyük Kral, Teşub'un gözbebeği Şuppiluliuma'nın önünde diz çöktüm. [Büyük Kral] beni kendi [e]li ile tuttu ve benimle birlikte yakardı. Bana Mitanni ülkesinin durumunu sordu, v[e] Mitanni ülkesinin kralı, Büyük Kralı, kahraman [...] hakkında ... öğrenince, öyle dedi: "Şuttarna ile Mitanni ülkesini fethettiğim zaman seni tebaa yapmayacağım. Seni kendi oğlum gibi göreceğim, [senin] yard[ımına] geleceğim, babanın tahtına oturmana izin vereceğim." Hatti ülkesinin kralı, Büyük Kral, kahraman, Teşub'un gözbebeği, güneş tanrı Şuppiluliuma'yı tanrılar bilirler. Ağzından çıkan sözden dönmez.

(Metin, Şattivaza'nın Mitanni'ye dönüşüyle ilgili düzenlemelerin ayrıntılarıyla, yeminler ve lanetlerle sürüp gider.)

(*CTH* 52; Weidner 1923 no. 2)

Yapılan antlaşmadan anladığımız kadarıyla Sauştatar (Şattivaza'nın ya büyük büyük dedesi ya da büyük büyük büyük dedesi, bkz. Kammenhuber 1968: 64) Assur şehrini fethetmiş, Vaşşukanni'ye ganimet olarak Assur tapınağındaki gümüş ve altın kapıları sökmüştü; bu olay olasılıkla I. Assur-nadin-ahhe'nin elçiliğinin Mısır kralı II. Amenofis'i (1438-1412 (1425-1398) krş. bölüm 7b) kutlamasından sonra yaşanmıştır. Böylece Sauştatar Mitanni'nin gücünü artıran önemli bir kişi olarak çıkar karşımıza: Onun krallığı döneminde Assur'un fetih yoluyla Mitanni'nin siyasal düzenine dahil olduğu su götürmez. Sauştatar'ın Nuzi ile Alalah'ın denetimini ele geçirdiği her iki yerleşmede bulunan metinlerle doğrulanmaktadır (Pfeiffer 1932 no. 1; Wiseman 1953 no. 13, 14). Ayrıca, geçici bir süre için de olsa Kuzey Suriye kıyısındaki Ugarit ile Kilikya'nın kuzeydoğusundaki Kizzuvatna'yı da egemenliğine almıştı (Wilhelm 1982: 37).

Mısır'dan gelen Amarna Mektupları biraz daha aydınlatıcıdır. Arşivdeki mektuplardan on üçü (EA 17-29)[2] Kral Tuşratta tarafından III. Amenofis'e (1403-1364 (1390-1352)), Tiye'ye (III. Amenofis'in birinci hanımı) ve Akhenaton'a (IV. Amenofis (1364-1347 (1352-1336)) gönderilmişti. Bunlardan bazısı çok uzun, özellikle Tuşratta'nın III. Amenofis ile evlenen kızı Taduhepa'nın getirdiği çeyiz ve armağanların listelendiği metinler (ama yalnızca onlar değil). Bir tanesi Hurrice yazılmıştır (EA 24, bu dilin varlığından bilim adamlarını ilk bilgilendiren, anlaşılması güç bir mektup (bkz. s. 369). Mektuplarda iki devlet arasındaki daha önceki ilişkilere sıklıkla değinilir. İlk dostluk girişimleri olasılıkla Mısır kralı IV. Tutmosis (1412-1403 (1398-1390)) ile Tuşratta'nın dedesi, Mitanni kralı I. Artatama zamanında, Mısır'ın, büyük fatih firavunlar (I. ve III. Tutmosis ile II. Amenofis, bkz. bölüm 4b) tarafından Levant'ta elde edilmiş kazanımlarını sağlamlaştırmak istediği ve artık buradaki tartışmasız en büyük ve tek sınır komşusu

olan Mitanni'yle uzlaşmaya gerek duyduğu bir dönemde yapılmıştı. Tuşratta'nın IV. Tutmosis'in halası ile evlenmesi, dostluk ve ittifak konusunda görüşmeler yapıldığını doğrulamaktadır. Görüşme süreci uzun sürmüş olmalı; ama Tuşratta'nın, Mitanni prensesi düğün kervanıyla birlikte Mısır'a gönderilmeden önce Mısır kralının kızı yedi kez istemek zorunda kaldığını söylemesi, abartılı bir ifade de olabilir; bir başka olasılık da "müteaddit" sözleşme yapılmış olmasıdır:

> [...] zaman, Nimmureya'nın (III. Amenofis) babası, dedem Artatama'ya mektup yazıp [dedemin] kızını, babamın [kız kardeşini] istedi. 5, 6 kere yazdı ama dedem kızı vermedi. Dedeme yazdığı yedinci mektuptan sonra, ancak o zaman, bu baskıyla kızı (ona) verdi. Senin baban Nimmureya, benim babam Şutt[arna]'ya mektup yaz[ıp] babamın kızını, benim kız kardeşimi istediği zaman 3 kere, 4 kere yaz[dı], ama [babam] kızı ver[medi]. Ancak 5, 6 kere yazdığında, bu baskıyla [kızı] ona v[erd]i. Senin baban Nimmureya bana yazıp benim kızımı istediği zam[an], ben [ol]maz deme[dim]. Daha ilk [se]ferde onun elçisine dedim ki: "Elbette vereceğim kızı." (yani birbirlerine güveniyorlardı)
>
> (EA 20)

Tuşratta (Akhenaton'a yazdığı) bu mektupta, evliliğe rıza gösterene dek dedesine altı kez, babasına dört, beş kez sorulması gerekirken, kendi kızını III. Amenofis'e vermeyi hemen kabul ettiğinden söz eder; yani Mısır kralıyla dostlukları bu kadar büyüktü. İki devlet arasındaki dostluk ilişkilerinin bir başka göstergesi de, II. Şuttarna'nın (III. Amenofis'in çağdaşı) Ninovalı tanrıça Şauşga'nın heykelini Mısır'a göndermesiydi. Kutsal kabul edilen bu uygulama (geleneklere göre) tanrıçanın kendi isteğiyle gerçekleştirdiği bir yolculuktur. Tuşratta şöyle anlatır:

> Ninovalı Şauşga, bütün toprakların sahibesi böyle (der): "Mısır'a, sevdiğim ülkeye gitmeyi, sonra da geri gelmeyi dilerim." Şimdi buna dayanarak onu sana gönderiyorum, yola çıkmıştır.
>
> Babamın zamanında ... bu ülkeye gitti, daha önceki gibi orada kaldı

ve saygı gördü; şimdi biraderim, tanrıçaya eskisinin on katı saygı göstersin. Biraderim ona saygı göstersin. O [tanrıça] dilediğinde geri gelmesi için onu bırakın.

Göklerin sahibesi Şauşga, bizleri, biraderimi ve beni 100.000 yıl boyunca korusun, tanrıçamız bize neşe bağışlasın ve biz dost olalım.

(EA 23)

Şauşga'nın (Akkadca adı İştar olan tanrıçanın Hurrice karşılığı) heykeli, hastalanan ihtiyar III. Amenofis'in iyileşmesine yardımcı olmak amacıyla gönderilmiş olabilir (Wegner 1981: 65) –kralların birbirlerine doktor göndermeleri gibi (krş. bölüm 7a). Ancak aktarılan pasajda buna ilişkin bir işaret yoktur; Şauşga'nın Mitanni prensesleriyle Mısır kralı arasında yapılan düğün şenlikleriyle ilgili olarak gönderilmiş olması daha akla yakın görünüyor. Tuşratta, kendi kızı Taduhepa'nın III. Amenofis ile evlenmesinden söz ettiği mektuplarında, tanrıçadan kızı Mısır hükümdarının gözüne hoş göstermesini dilediğini defalarca belirtmektedir:

Bütün toprakların ve biraderimin topraklarının sahibesi tanrıçam Şauşga ve biraderimin tanrısı Amon, kızımı biraderimin arzularına uygun göstersin.

(EA 19-21)

Mitanni hükümdarlarının Ninovalı Şauşga'nın (İştar) heykelini Mısır'a gönderebilmelerinin (Sauştatar'dan itibaren) Assur'un denetimini ellerinde tuttuklarını göstermek amacı taşıdığı düşünülmektedir, fakat ille de bu sonuca varılması gerekmez. Olasılıkla Mitanni halkının gözünde tanrıçanın bu heykeli kutsaldı ve Mısır'a gönderilen kült heykeline Mitanni başkenti Vaşşukanni'de bir tapınakta yer verilmişti (Kühne 1973a: 37, no. 176).

Doğrusunu isterseniz, bu dönemde Assur'un Mitanni'nin denetiminde olduğunu çürüten hatırı sayılır bulgular vardır. Amarna'dan gelen Mitanni mektupları, Şattivaza antlaşması ve Assur belgeleri (bkz. bölüm 7b) Tuşratta'nın hükümdarlığından itibaren Mitanni ülkesinin başına musallat olan, devletin paramparça ol-

masına ve sonunda topraklarının Assurlular ile Hititler arasında paylaşılmasına yol açan ciddi sorunlara işaret eder. Bulgular yalnızca çeşitli yeniden canlandırmalar yapmaya olanak veren basit imalardan ibarettir. Akla yatkın bir tanesi şudur: II. Şuttarna'nın oğlu ve tahtın vârisi Artaşumara, kraliyet ailesinden olmadığı düşünülen UD-hi[3] adlı biri tarafından öldürülmüştü. Cinayetten sonra UD-hi, Şuttarna'nın küçük oğlu (henüz çocuk yaşta olmalı) Tuşratta'yı kukla kral olarak tahta geçirdi. Mitanni ile Mısır arasındaki diplomatik ilişkilere bu olay gölge düşürmüştü. Ne zaman ki Tuşratta UD-hi ile yandaşlarını cezalandırmayı başardı, ilişkiler ancak o zaman yeniden başladı. Mitanni'nin Mısır'a yönelik iyi niyetini tazelemesinin işareti olarak Tuşratta Mitanni'ya yaptıkları saldırının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Hititlerden alınan ganimetin bir bölümünü Mısır kralına gönderdi (EA 17; bkz. s. 331). Ama suikast Mitanni devletindeki çatlakları ortaya çıkarmıştı, Tuşratta'nın tahta çıkışını herkes onaylamıyordu. Mitanni'deki rakip gruplar onunla bir antlaşmaya varmak için (Mitanni'yi her zaman tehdit olarak görmüş) Hitit Krallığı'nın gözünde yeterince güvenilir bir aday olan Artatama'nın (II.) tahta çıkma çabalarını destekliyorlardı (Weidner 1923 no. 1 ve 2 (giriş bölümü)). (II.) Artatama'nın, Mitanni Krallığı'nın kuzeydoğudaki parçalanmış kısmına hükmetmiş olabilir (Goetze 1957), fakat bir diğer olasılık da Artatama Hititlerin kendi çıkarlarına kullanmak için özenle desteklediklerı hırslı bir sahtekâr olmasıdır (Kühne 1973a: 19, no. 82). II. Artatama'nın Doğu Mitanni'de iktidar tabanı olduğunu düşünmemizin bir nedeni de onun ve oğlu (III.) Şuttarna'nın ileride, o topraklara Assurluların egemen olduğu günlerde orada üslenmesidir (bkz. bölüm 7b). Kuzey Suriye'de Mitanni'nin denetimi altındaki bütün toprakları dağıtan ve Vaşşukanni'yi talan eden Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın kazandığı zaferler Mitanni'nin giderek parçalanmasına neden olmuştu: II. Artatama'nın talihi bir süre yüzüne gülmüş gibi görünse de ülkesi hızla Assurluların eline geçmişti; oğlu Tuşratta'yı öldürmüş ve bu kargaşa döneminde Tuşratta'nın bir başka oğlu Şattivaza kaçarak Hitit sarayına sığınmıştı. Kargaşadan yararlanan I. Şuppiluliuma eski müttefikini terk et-

meye karar vermişti. Şattivaza'yı kızlarından biriyle evlendirerek onu Mitanni'den geriye kalan batıdaki topraklara, Karkamış'ın Hitit hükümdarına (I. Şuppiluliuma'nın oğlu) tabi kral olarak atadı. Zayıf düşen Mitanni artık Assur'un artan gücüne karşı (şimdilik) doğuda etkili bir tampon devlet işlevi görüyordu.

Mitanni devletinin içyüzü

Mitanni devletiyle ilgili bu yetersiz tarihsel çerçeve dışında daha başka ipuçları elde edilebilir mi?

Mitanni ülkesi yaklaşık 1500/1480 ve 1350/1340 yılları arasında şu yerleri içeriyordu: Alalah (Mukiş), Halep, Emar (Aştata), Taide (muhtemelen Habur suyunun batı yakası), Alşe (Diyarbakır dolayları), Assur (yani Kuzey Irak, belki kısa bir süreliğine) ve Arrapha (Kerkük bölgesi). Kizzuvatna da aynı şekilde Ugarit de, Sauştatar'ın krallığında Mitanni'nin siyasal güç alanına girmişti, ancak bu denetim Mitanni'nin, örneğin, Alalah üzerindeki denetimi kadar güçlü müydü, burası tartışmalıdır, üstelik kısa ömürlü olmuştu. Mitanni devletinin bir bölümünü oluşturan (ve bulgular elde ettiğimiz) topraklar antlaşmalarla ülkeye dahil edilmiş görünmektedir, ancak bunlar kendi yerel hükümdarları olan bağımlı devletlerdi. Bundan dolayı merkezi Mitanni devletinin kurumsal özellikleriyle ilgili pek az bilgi verirler –bu bilgilerden yalnızca tabi devletlere yönelik uyguladıkları politikaları öğrenebiliriz: Tabi devletlere yakın komşularıyla aralarında çıkan sınır anlaşmazlıklarını Mitanni kralına başvurmaya gerek olmaksızın bağımsız olarak çözme hakkı tanınırdı; böyle sınırlı ve yerel düzeydeki faaliyetler dışında atılacak her adım Vaşşukanni'deki derebeyine danışılmalıydı.

Bulgular bölük pörçük olduklarından Mitanni'nin olasılıkla gevşek yapılı bir tür federasyon olduğu fikri doğmaktadır. Bu görüşü destekleyen bilim adamları Mitanni kralına ait unvanlardan birine işaret ederler: "Hurri ordusunun/savaşçılarının kralı"; bu unvan Mitanni kralının öncelikle orduya asker verme yükümlülüğü taşıyan federe devletlerin donattıkları kuvvetlerin savaş komu-

tanı olduğunu, diğer bir deyişle "feodal" derebeyi olarak hareket ettiğini akla getirir. Bu kanıyı destekleyen üç nitelik örnek gösterilmekte ve Hurrilerin, en çok da Mitanni'nin özellikleri olarak vurgulanmaktadır. İlki, Mitanni krallarının adları Hint-İran dil ailesinden geliyor izlenimi verirler, demek ki Mitanni devletindeki yönetici sınıfın uyruğundaki Hurri nüfusa egemen olan Hint-İran seçkinlerinden ya da savaşçı aristokrasiden oluştuğu tartışılabilir. (İngiltere'deki Norman egemenliği bununla kesin benzerlik kurulabilecek bir modeldir). İkinci bir nokta, Şattivaza antlaşmasının sonunda bulunan uzun tanrılar listesindeki dört tanrının, çok daha ileriki bir tarihte Hindistan'ın Veda panteonunda da yer almasıdır. Bu tanrılar Varuna, İndra, Mitra ve Nasatya ikizleridir. Üçüncüsü, istilacı, savaşçı aristokrasinin daha da güçlendiği fikrinden hareketle bu dönemde, özellikle Mitanni ile ilişkili olarak Hint-İran dilinde *mariyannuli* (kimilerine göre "soylu" anlamına gelir) kavramıyla karşılaşırız. Buysa at ve iki tekerlekli savaş arabaları, ayrıca satma hakları olmamakla birlikte arazi sahibi olan atlı savaşçılardan kurulu ayrıcalıklı bir grubun varlığını anlatmaktadır. Boğazköy'de bulunan bir metnin at ve savaş arabası mülkiyetiyle Hint-İran grubundan savaşçı aristokrasi arasında kesin bir bağ kurduğuna inanılır. Sözü edilen metin, at yetiştiriciliğiyle ilgili ayrıntılı bilgiler verir, bir bölümü erken Hint-İran dilinde yazılmıştır (Kammenhuber 1961; ayrıca bkz. Laroche 1979).

Öte yandan bütün bu savların değişen koşullara uydurulması gerekir, ne de olsa son yirmi beş yıldır yapılan araştırmalar her birini büyük ölçüde çürütmüştür. Birincisi, Mitanni kraliyet adlarının Hint-İran özellikleri taşıdığına karşı çıkılmaktadır (Kammenhuber 1968), böylece şimdilik hangi dil sınıfına girdikleri belirsizdir. Dahası, göründüğü kadarıyla Mitanni kralları Hurrice şahıs isimleri taşırlardı, öyleyse Hint-İran isimleri yalnızca tahta çıktıklarında aldıkları resmi isimler olabilirdi, hükümdarın etnik kökeniyle ilişkili değildi. Son olarak isimlerdeki Hurrileştirme öyle yoğundur ki Hint-İran dil ailesine ait oldukları anlaşılsa bile, Mitanni devletindeki temel dilsel öğenin bu olması söz konusu olamaz. Bununla birlikte eğer bu isimler Hint-İran dilinden geliyorlarsa, o

zaman bunların hükümdarlık adları olması krallık kavramı ve ondan ne beklendiğiyle ilgili bir şeyler söylemektedir. Yok, eğer gelmiyorlarsa bile isimlerin tuhaflığı hanedanlık içinde belirgin bir öğenin varlığını akla getirir. Ne var ki belirsizlikler ortadadır. İkincisi, Şattivaza antlaşmasında adı geçen yüzü aşkın tanrıdan yalnızca dördünün Veda metinlerindeki tanrılarla benzerlikler taşımasıdır; üstelik listenin hemen sonunda yer almaları ikinci dereceden tanrılar olduklarını ve az önem taşıdıklarını düşündürür. Bir evrede, belki de Hurrilerin erken evrede yerleşik olduklarının anlaşıldığı İran'ın kuzeybatısında Hint-İranlılarla ilişki kurdukları tartışılabilir (Diakonoff 1972). Ama, eğer böyle bir ilişki Mitanni toplumu üzerinde Hint-İran etkisi bıraktıysa, 14. yüzyıla gelindiğinde bu etki krallıkta ancak küçük bir öğe oluşturabilirdi.

Dilbilimsel açıdan *mariyannu/i* sözcüğünün (Hint-İran dilinde değil) Hurrice olduğu artık kesin sayılır. Her ne kadar *mariyannu* bir ölçüye kadar kendi atlarına ve kendi savaş araç-gereçlerine bakmakla yükümlü tutulsa da, örneğin savaş gibi, belli koşullar altında devletin onlara ve atlarına tayın verdiği, aynı zamanda arazi tahsis ettiği anlaşılmaktadır. Bundan başka Alalah'da bir adamın savaş arabası sahibi olmaya gerek kalmadan kralın sözüyle *mariyannu* yapılması mümkündü. Öyleyse bunlar ayrıcalıklı bir grup değildi, kral ordunun atlı savaşçı alayını oluşturacak *mariyannu* yapmak istediği kimseleri kendi seçebilirdi, bu askerler enikonu krala bağımlıydılar. Bu dönemde Yakındoğu'nun belli başlı devletlerinin hepsinde yakın benzerlikler taşıyan gruplar olması önemlidir: Hitit Anadolusu, Kassit Babili, Mısır, küçük Levant devletleri. Buna göre *mariyannu* bu dönemde eğitimli ve uzman savaşçı birliklerinden oluşan orduların üyelerini anlatmanın basit bir yolu olarak görünmektedir: Terimin içinde gizli gerçekleri bizim anlamamız güç olsa da, *mariyannu*yu ayrıcalıklı savaşçı kast diye görmemizin dayanaksız olduğu söylenebilir. Onlar atları daha iyi eğitmede, böylece arabaya koşulabilmelerinde ve savaş arabalarını çekmeye alıştırılmalarında yeni becerilere sahip ustalardı. Yakındoğu'da metinlere konu olmadan çok önceden beri faaliyet gösterirlerdi.

Boğazköy'deki at yetiştiriciliğiyle ilgili metinlerde ancak bir ölçüye kadar Hint-İran dili öğeleri kullanılmıştır (Kammenhuber 1961). Böyle *çözebileceğimiz* terimler teknik içeriklidir, bunlar da olasılıkla Hurrilerle ilişkili oldukları bilinen Kuzeybatı İran'dan çıkmıştır (Diakonoff 1972). Metinler bu dönemde eski Yakındoğu'da Hint-İranlıların bulunduğunun göstergesi olarak yorumlanırsa, demek ki bu insanlar seyis ya da at terbiyecisiydiler, ama yönetici seçkin sınıfa ait değillerdi –ne Mitanni ne Hurriler Hint-Avrupalı aristokrasi tarafından yönetilmiş ya da egemenlik altına alınmıştı. Hurriler (bırakın sözde "Hint-Ari" liderlerinin olmasını) atları, alaşım yayları, (16. yüzyıldan itibaren yaygın kullanımda olan) atlı savaş arabalarını Yakındoğu'ya ilk tanıtan insanlar da değildi. Belli askeri tekniklere ve birkaç yüzyıl öncesinden beri varolan ve 16. yüzyılda büyük, saldırgan devletlerin ortaya çıkışıyla daha da önem kazanan malzemelere bağlı olarak bu araçların kullanımı kesinlikle önem kazanmıştı (Moorey 1986).

Toplum

En güç soru Mitanni ya da Hurri toplumu ve kültürüyle ilgilidir. Kapsamlı araştırmalar yürütülen Nuzi metinlerinin yer aldığı büyük arşivlerden (ayrıca Kerkük ve Kurruhanni dolaylarında bulunanlardan) Arrapha toplumunun resmini çizmek mümkün olabilir (Dosch 1993). Bu küçük krallıkta çoğu surlarla çevrili ve sarayların bulunduğu birkaç kasaba vardı. Nuzi'deki saray duvarla çevrilmiş alanın yarısını içine alırdı. Kralın maiyetindekilerle birlikte farklı merkezlere taşındığı düşünülür; bütün köyleri kapsayan kraliçelerin arazileri kendilerine ait yönetimlere sahiptiler; sarayda kölelerle kadın hizmetkârların çalıştığı geniş çaplı dokumacılık işi yürütülürdü (Cassin 1974; Zaccagnini 1979). Aynı zamanda sarayın maden ithalatında tekel olduğu (Zaccagnini 1977), ayrıca mamul maden ürünlerinin imalatını yürüttüğü, ancak tarımsal üretimde baskın rol oynamadığı anlaşılır. Toprak mülkiyeti kraliyet bağışlarına dayanır, yasa gereği satılamaz, fakat miras bırakılabilirdi. Sonuç olarak bireylerin "babalarına" satın alma fiyatı yerine geçtiği

anlaşılan büyük bir armağan sunarak miras hakkı elde ettikleri düzmece evlat edinme sisteminin uygulandığı Nuzi belgelerinde saptanmıştır. Kimileri bu yoldan geniş arazi sahibi olmuşlardı: Örneğin, arşivlerin gösterdiği kadarıyla Tehip-tilla'nın aslında kiracıları olan çok sayıda "babası" vardı (Cassin 1938; Maidman 1976; Wilhelm 1982: 66; Dosch 1987). Nuzi'de senet uygulaması da saptanmış bulunmaktadır, bir birey sınırları belirlenmiş bir süre için bir aileye hizmet etmek üzere sözleşme yapar, sonra özgür kalırdı; bunun karşılığında sözleşmeli kişinin ailesi tahıl ya da gümüş gibi çeşitli kaynaklara ulaşma hakkı elde ederdi (Eichler 1973).

Nuzi arşivi, aile yapısının bazı yönlerine de ışık tutmaktadır; bunlar arasında özellikle dul kalan kadının ölmüş kocasının erkek kardeşiyle evlenmesi (Cassin 1969), başlık parası ve çeyiz sistemi (Grosz 1983) ve erkek çocuk doğmadığında kız çocukların babaları tarafından resmen "oğul" kabul edilmesi vardır (Grosz 1987; 1989). Böyle durumlarda kızlar yasal olarak erkek aile reisi gibi hareket edebilirlerdi: Evliliklerine kendileri karar verir, ailenin kimliğini simgeleyen ev tanrılarıyla ilgilenir, kocalarını evlerine iç güveyi alırlardı. Nuzi'den gelen malzeme, böyle sosyal ve ekonomik analizler açısından son derece zengindir ve erken İsrail toplumuyla çarpıcı benzerlikler içermesi nedeniyle en çok o konuda çalışanların ilgisini çekmektedir (bkz. Morrison 1983).

Fakat Nuzi'nin bir tek bu bölgenin tablosunu çizdiğini akıldan çıkarmamak gerekir. Mitanni ülkesinin batı ucundaki Alalah IV arşivleri bambaşka bir sosyal model ortaya koyar (Wilhelm 1982: 61). Üstelik, gerek Nuzi gerekse Alalah metinleri Hurrice değil Akkadca'dır. Emar'dan gelen (Mitanni'nin yok oluşundan sonrasına tarihlenen) Hurrice metinlerin bile sayısı çok az olup çoğu kehanetlerle ilgilidir (Laroche 1982). Dolayısıyla eldeki bu belgeden merkezi Mitanni devleti ve oradaki toplum hakkında kapsamlı sonuçlara varmamıza olanak yoktur. Bu durumda Mitanni'nin kurumları ve toplumu anlaşılmazlığını korumaktadır: Boyutları, büyük kraliyet şehirlerinin (Vaşşukanni, Taide) kesin konumu, siyasal yapısı açısından Mitanni Krallığı şimdilik ne bilinir ne de bilinebilir. Ancak bir umut var: Irak'taki Tell Brak (yukarı

Habur) yerleşmesinde İngiliz Arkeoloji Okulu tarafından yürütülen kazılarda aralarında bir kamu binasının ("saray") da yer aldığı Mitanni'nin denetimindeki döneme ait belgeler gün ışığına çıkmaktadır; konumu dikkate alındığında, geçici olarak da olsa Tell Brak, Mitanni şehri Taide olmaya aday olabilir (Oates 1985; öte yandan Tell Brak = Navar olasılığını da akılda tutmak gerekir, s. 371-372). Son zamanlarda Brak'ta bu dönemden daha başka belgeler keşfedilmiştir, bunların arasında Hurrice (paramparça) bir mektup da bulunur (Wihelm 1991).

Fırtına Tanrısı Teşub, eşi Hepat, Güneş Tanrısı Şimigi ve Büyük Tanrıça Şauşga gibi, Tuşratta'nın mektuplarında kimi üyelerinin adı geçen Hurri panteonu, öncelikle Hitit başkenti Boğazköy'de ve yakınlarında bulunan biraz daha geç tarihli belgelerden bilinmektedir. Kült ve inançla ilgili ayrıntılar, birkaç ayin dışında bilinmez (Haas ve Thiel 1978; Haas ve Wilhelm 1974e; Haas ve Wegner 1988), öte yandan içlerinde yine Hitit başkenti Hattuşa'dan bilinen ve gerçekten Hititçe nüshalarının da bulunduğu Hurrice bazı görkemli destanlar yer alır (Kumarbi efsanesi ve "Ullikummi'nin Türküsü" (Güterbock 1946; 1951/1952)). Kırk yılı aşkın bir süre önce Kumarbi efsanesinin Hesiodos'un çok daha geç tarihli şiiri *Theogonia* (Tanrıların Doğuşu) ile yapısal ve kavramsal bağlantılar taşıdığı kabul edilirdi (Güterbock 1948). Sanat ve mimarlık hiç bilinmemektedir (Hrouda 1985; Muscarella 1988 [OM], ne var ki Mitanni'nin genel sınırları içerisindeki birkaç yerleşmede düzgün saray çömlekleri (Nuzi çömlekleri) bulunmuştur (Barrelet 1977; Stein 1984); hatta bir tür porselenin üretilebilmiş olması bile tartışma konusu olmuştur (Fritz-Münche 1984). Ancak Mitanni prensesi Taduhepa'nın yanında Mısır'a gönderilen değerli malların uzun ve ayrıntılı listesinde de görüldüğü gibi, Mitanni krallarının elinde sonsuz kaynaklar ve iyi işçilik vardı. Böyle bir envanterin başlangıcı bize bir fikir verebilir:

> 4 mükemmel (hızlı) koşan at
>
> 1 araba; *tulemus*'u, koşumları, kaplaması, hep altından. Bu araba için 320 şekel altın kullanıldı.

1 altın kaplı *pišaiš parattitinu*'su gerçek *hulalu* taşından, üstüne gerçek *hulalu* taşından bir mühür takılmış. Bunun için 5 şekel altın kullanıldı.

2 *ša burhi*, altın kaplı, bunlarda 6 şekel altın ve 4 şekel gümüş kullanıldı.

2 *uhatati* (deriden), altın ve gümüş kaplı; göbekleri laciverttaşından. Bunlarda 10 şekel altın ve 20 şekel gümüş kullanıldı.

(daha 229 satır böyle devam eden listede zarif çanaklar, mücevher, ayakkabı, giysi, parfüm, zırh ve silahlar yer almaktadır)

(EA 22)

6b Ugarit

Tyros'daki belediye başkanı konağının emsali yok. Ugarit'teki konak gibi. Oradaki servet olağanüstü büyük.

(EA 89)

Mısır'a tabi Byblos beyi Rib-Hadda, Mısır kralı Akhenaton'a (1364-1345 (1352-1336)) böyle yazmıştı. Firavunu, komşu Tyros'un hükümdarının sahip olduğu güç ve beslediği emeller konusunda uyarmak için, Tyros'un servetiyle ihtişamını Mısır İmparatorluğu'nun ötesinde yer alan ve bu aşamada olasılıkla bağımsız olan Ugarit'inkiyle karşılaştırmıştı. Mısır krallarından III. Amenofis'in (1403-1364 (1390-1352)) çok sayıdaki eşleri arasında bir Ugarit prensesi bile olabilirdi (EA 1:39). Günümüzde Suriye kıyısında Res Şemra diye bilinen Ugarit, yakın zamana kadar bu bölgede kapsamlı ve türlü arşivlerin bulunduğu küçük şehir devletlerinden yalnızca biriydi. Metinler, yaklaşık 1400'den 1200 sonrasına kadar geçen dönemde Kenan devletinin tarihi, toplumu ve kültürüyle ilgili epey ayrıntı vermektedir. Bu dönemde peş peşe gelen Hitit saldırılarının sonucunda Mitanni'nin gücü sarsılıyordu. I. Şuppiluliuma (1370-1330 (1334-1322)) sonunda Şam'a kadar uzanan bütün Kuzey Suriye topraklarını genişleyen Hitit ülkesine katmayı başarmıştı (bkz. bölüm 5d). Ugarit de bu sıralarda Hititlerin eline geçmişti, dolayısıyla oradaki arşivler bölgedeki Hitit egemenliğine de ışık tutmaktadır. Arşivler, Alalah IV tabletleri sonrasına ta-

rihlendiğinden (geç 15. yüzyıl) yaklaşık 1400 ile 1200 yılları arasında Kuzey Suriye tarihindeki boşluğu doldurmaya yardım ederler.

1928'de şans eseri bulunan kesme taştan yapılma tonozlu mezarlar Fransız arkeologların dikkatini ilk olarak Res Şemra yerleşmesine ve Minet el-Beyda'daki limana çekmişti. Kazılar ilerledikçe 1 hektardan biraz daha geniş bir alanı kaplayan büyük bir taş saray ortaya çıkarıldı. Olasılıkla mesleki mahallelere bölünmüş, iki katlı evlerin dizildiği sokaklarıyla bayındır ve büyükçe bir kentin ortasına kurulmuş ve Eski Ahit'ten tanıdığımız Baal ve Dagan adlı tanrılara adanmış iki tapınağı olan bir akropolün hâkim olduğu bir kentti. Büyük sarayda 14. yüzyıldan 12. yüzyıla dek Ugarit'teki yaşamın neredeyse bütün yönlerini içeren pek çok avlu, dikmeli geçitler, sütunlu giriş kapıları, ekili bahçe ve çok sayıda tablet bulundu. Başka binalardan da arşivler çıkarıldı (van Soldt 1991). Kazı sayesinde Ugarit'in daha Neolitik Dönem'de bile varolduğu ve erken üçüncü binyılda hatırı sayılır bir kent olduğu açıkça belli olmuştur (bkz. genel olarak "Ras Shamra" başlığı altında *SDB*). Topraklarının bir bölümü, Seleukeia-Pieria ile sahildeki Laodikeia (Stucky 1983; günümüzde Lazkiye'den yalnızca 11 km uzaktadır) tarafından yıldızının söndürüldüğü 3. yüzyıla kadar ticaret merkezi olarak kalmıştı.

Ugarit ülkesi

Ugarit (şehrinin boyutları bilinirken) devleti topraklarının nerelere uzandığı kesin olarak bilinmemektedir. Ma'hadu'dan (Minet el-Beyda) başlayıp Ugaritçe bir tabletin bulunduğu ikinci liman Şuksi'ye (Tell Sukas) kadar kıyı şeridini kaplıyordu. İç bölgelere ne kadar uzandığı pek belli değildir; antlaşmalarda yer verilen göndermelerden varsayımlar türetilmiştir. Orontes'e, kuzeydoğuya doğru belki biraz daha ilerisine ulaşmış olabilir: Sınıra bitişik devletler kuzeyde Mukiş, doğuda Nuhaşşe ve güneyde Amurru'ydu (bkz. harita 4). Ayrıca denetim altında tuttuğu iki küçük devlet vardı, biri Siyannu'ydu, diğerinin adı ne yazık ki kayıptır. 1975'ten beri Ugarit'in yaklaşık 5 km güneybatısında yer alan Res İbn Ha-

ni yerleşmesi kazı merkezi olmuş ve burada sokakları dik açıyla kesişen, etrafı duvarlarla çevrili bir kentte iki saray bulunmuştur. Bazıları Ugaritçe olan birkaç tablet, burasının Ugarit'in merkezlerinden biri olduğunu doğrulamaktadır. Res İbn Hani'nin antik adı B'ir'di. İçinde (biri Ugarit kraliçesine ait) iki saray bulunması, denize uzanan bir burunda yer alması ve kentin planlı görünüşü burasının bir kraliyet merkezi, belki de yazlık saray olarak tasarlandığını akla getirmektedir (Bordreuil 1981).

Ugarit manzarası irili ufaklı köyler ve küçük kasabalarla doludur: Ugarit'in başlıca geçim kaynağı olan (sanayi öncesi devletlerin çoğunda olduğu gibi) tarım halkın çoğunun katıldığı üretim faaliyetiydi (Heltzer 1976; 1982). Kral ve yüksek rütbeli memurlarıyla oldukça az sayıdaki köleden başka, nüfus özgür yurttaşlardan oluşuyordu. "Kralın adamları" diye sınıflandırılan bazıları (örneğin silahtar, kuş yakalayıcısı, çömlekçi) devlet için yaptıkları hizmetler karşılığında kraldan arazi bağışı alır, geri kalanlarsa kendi tarlalarını ekerlerdi. "Kralın adamlarının" daha önce sanıldığı üzere "köylülerden" daha zengin ya da daha ayrıcalıklı olduğunu düşünmek yanlış olur. Her iki grubun içinde de servet yönünden büyük farklılıklar olduğu ve bu sınıflandırmanın yalnızca arazilerinin kaynağını (dolayısıyla merkezi otoriteyle ekonomik ilişkilerini) belirttiği, başka bir anlama gelmediği artık inandırıcı bir biçimde ortaya konmuştur. Kimilerine hizmetleri karşılığında arazi bağışlayarak saray kendi ihtiyaçlarını (gıda, silah, mobilya, vb.) karşılayabiliyordu. Zengin bir "köylü" ve yoksul bir "kralın adamı" ile karşılaşmak pekâlâ mümkündü (Varygas 1988). Geniş çerçevede Ugarit'in sosyo-ekonomik modeli çağdaşı devletlerinkinden pek farklı sayılmazdı.

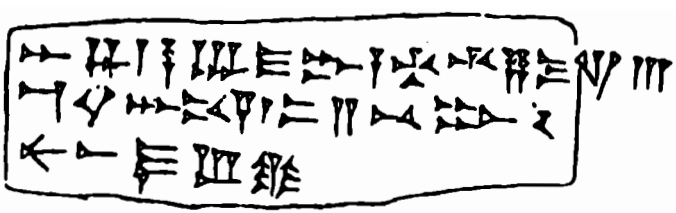
Temel gıdadan (tahıl, şarap, zeytin) başka Ugarit'te ürün fazlası da üretilmekteydi: İskele çevresindeki depolarda istif edilmiş amforalar ticari miktarlarda zeytinyağı üretimine işaret eder; şarap ve tuz ihracatı da yapılmış olabilir. Ugarit el sanatları endüstrisinde de ustalaşmıştı: Mor boyalı ince keten ve yün giysiler (renkleri deniz minarelerinden esinlenmişti) ile büyük miktarlarda kumaş topları imal edilirdi; Hititler bunları Ugarit'ten armağan

olarak özellikle talep ederlerdi (bkz. s. 403-404). Ugarit ile yapılan Hitit antlaşması aynı zamanda, Ugarit'in gerek külçe halinde gerekse değerli madenlerden yapılma kap kacak biçiminde dökülmüş olsun büyük miktarlarda altın ve gümüş biriktirebilme becerisi olan bir yer olarak görüldüğüne de tesadüfen işaret eder. Ugarit'te bulunan özenle hakkedilmiş altın çanakla tunç bileziği altın kakmalı fevkalade demir balta başı gibi gösterişli madeni eşyalar (Strommenger ve Hirmer 1965 [OM] levhalar 176, XXXIII, XXXIV) el sanatlarının ne düzeyde olduğu hakkında fikir verirler. Ayrıca Ugarit kralına hizmet eden bir başka beceri de fildişinden oyma ve kakma işleri olsa gerek. Bölgedeki ormanlar şık mobilya ve lüks eşya üretiminde olduğu kadar yapı işlerinde de kullanılan kerestenin kaynağıydılar –daha çok ardıç, şimşir ve çam kullanıldığı ve yörede bulunduğu bilinmektedir.

Tüccarlar, Ugarit arşivlerinde öne çıkan bir gruptur. Metinler ticaretle yalnız Ugarit yurttaşlarının değil, başka yerlerden gelip burada üslenmiş kimselerin de uğraştığını ortaya koymaktadır: Örneğin, Hitit Kilikyası'nda Ura'lı tüccarlar (Beal 1992) küçük ama etkili bir topluluk kurmuşlardı; Alasiya'dan (Kıbrıs) gelen tüccarlar da Ugarit'te iş görürlerdi. Ugarit'te Minos ve Miken yapımı eşyaların bulunması Egeli tüccarların da burada faaliyet yürüttüklerini düşündürür, ne var ki bu veriler Ege ile ticaret bağlarının niteliği ve yoğunluğu hakkında kesin bir bilgi vermekten uzaktır, Ugarit metinlerinde grup olarak ayırt edilmemişlerdir (Ege ile ticari bağlar için bkz. Morris 1992). Kuzey Suriye'den Kilikya ve kuzeydeki bölgelere olduğu kadar Kıbrıs ve batısına yapılan ticaretin büyük bölümünün yürütülmesinde Ugarit'in eşsiz bir konumu vardı. Burası aynı zamanda yollarla Fırat boyundaki Karkamış ve Emar ile bağlantılı olup Mukiş üzerinden İç Anadolu'ya uzanan yolun bir kısmını denetlerdi. Ugarit'in bu dönemde ticarette oynadığı bilinen en önemli rol Kuzey Suriye'den Hitit sarayına taşınan tahıl ürünlerinin antreposu olmasıydı (Klengel 1965-70 II; Heltzer 1978).

Gerek metinlerde gerekse arkeolojik bulgularda yer alan zengin belgeler ışığında Ugarit'in ticari servetini ve işlevini abartmak çekici gelebilir. Oysa Levant boyunca kıyıda ve daha içerilerde dizilmiş

benzer devletlerden yalnızca biriydi Ugarit (Emar için bkz. bölüm 6c); bilim adamlarının burasıyla ilgili çok şey bilmeleri yazılı belgelerin çokluğundan başka bir temele dayanmaz, Ugarit benzersiz değildi –onun gibi pek çokları vardı, ama olasılıkla en önemli ve en zenginlerinden biriydi. Ugarit'in geniş arşivlerinde yer alan özel isimlere bakılarak nüfusun çoğunun "Kenanlılar" ile Hurrilerden oluştuğu anlaşılır. Kent devletin uluslararası bağlantıları birkaç yabancı dilde yazılmış metinlere yansımaktadır: Zamanın diplomatik dili olan Akkadca maddeler Mısır hiyerogliflerine yazılmıştır, ayrıca Hititçe ve Hurrice metinlerin yanında az sayıda Kıbrıs-Minos dilinde metinler bulunur. Ama en önemli (ve ilginç) bulgu yerel alfabetik yazının varlığı ve yaygın kullanımıdır –bugüne dek bilinenlerin en erkeni (Gordon 1971: 114-124; Healey 1990: 16-26). Yazı genellikle "Kenanca" adı verilen (bu basit sınıflandırma sorunuyla ilgili bkz. Millard 1973) Batı Sami dilinin yerel formunu aktarmaktadır. Başka yerleşmelerdeki küçük çaplı izlerden (Healey 1990: 22-23) gördüğümüz kadarıyla, yaklaşık 1600'den itibaren Levant'ın çoğu yerinde türlü alfabetik yazılar kullanıldığı kesindir. Ugarit alfabesiyle ilgili alışılmadık durumsa üstünkörü çiviyazısını andıran kilin üstüne sivri uçlu bir aletle kazılan kamalı işaretleri kullanmasıdır (bkz. şekil 24). Ugaritçe metinler deri, tahta ya da papirüs yerine kil tabletlere yazıldığı için daha dayanıklıdırlar, bir Kenan şehrindeki yaşamın içyüzüyle ilgili değerli bilgiler vermektedirler. Onlarca belge arasında idari, hukuki ve iktisadi metin biçimleri yer alır; ayrıca daha ileriki tarihte Eski Ahit'te görülecek şiirlerden bazılarıyla aralarında çarpıcı bir biçimde yakın benzerlikler kurulan yığınla edebi malzeme de vardır. Örneğin:

Şekil 24 1948'de bulunan, Ugarit alfabesiyle yazılmış bir tablet (C. Virolleaud, *Le palais royal d'Ugarit II*, Paris, 1957)

"Yüce Baal öldü,
Yeryüzü'nün Efendisi, Kralımız can verdi."

İyi kalpli, yardımsever El,
İndi tahtından, oturdu tabureye,
Tabureden kalktı, oturdu yere
Toprak döktü başından aşağı
Çamura buladı kafasını
Sardı üstüne kuşağını.
Taşla derileri soydu,
Çakmaktaşı (kullandı) zımpara için
Yanaklar çeneler kopardı
Kol kemiklerini kırdı
(Kendi) göğsünü bahçe misali tırmaladı
Vadi gibi dövdü bedenini
Sesini yükseltti ve haykırdı:
"Baal öldü! Ne olacak şimdi onun halkı?
Dagan'ın Oğlu! İnsanlar ne olacak?"

(5(67)6.9-24; çev. Papa 1981: 164)

Edebiyat ve Ugarit ayin metinleri, daha önceden bunları aşağılayan Eski Ahit polemiklerinden bildiğimiz Levant'taki din ve kült uygulamaları hakkında bilgiler verir (Caqout *ve diğerleri* 1974; 1989; Yon 1990). Epey ilginç bir başka metin (yakın bir tarihte keşfedilmiştir) III. Nikmaddu'nun cenazesinde oğlu II. 'Ammurapi (yaklaşık 1210/1200?; bkz. tablo 20) tarafından düzenlenen, hanedanlığın atalarının yakarışla çağrıldıkları tören yemeğiyle ilgilidir:

"Gölgeler" (yani ölüler) için kurban yemeği hakkında belge:
Siz (erkekler) Yer[altı] dünyasındaki Rapi'u'yu ("otacılar", ölü atalara verilen bir ad) çağıracaksınız,
Di[danu] (hanedanlığın atasının adı) meclisini toplayacaksın
(Kadınlar) çağırın ULKN gelsin, Rapi'u
TRMN gelsin, Rapi'u

SDN gelsin, RDN
Boğa 'LLMN gelsin!
(Erkekler ve kadınlar) Yeraltı dünyasındaki Rapi'u'yu çağıracak,
Didanu meclisini toplayacaksın!
(Kadınlar) kral (II.) Ammiştamru'yu çağırsın,
bir de kral (III.) Nikmaddu gelsin!
Ah, yasını tutacağım Nikmaddu'nun saltanatının!
İnsan kralın taburesinin yasını tutmalı,
Ondan önce kralın sofrasının yasını tutmalı
Ve gözyaşlarını içine akıtmalı -
Hepsi, bütün varlıklarıyla!
Isıt kendini güneş, evet, ısıt kendini,
Tepemizdeki yüce ışık, güneş, seslen:
"Efendinin arkasından, ey hükümdarım,
Efendinin arkasından yeraltına in,
Yeraltına in ve toprağın derinlerine gömül!
SDN ve RDN adına!
Boğa 'LLMN adına!
Eski Rapi'u adına!
Kral Ammiştamru adına!
Bütün kral Nikmaddu'lar adına!
Bir kere kurban ver! İki kere kurban ver!
Üç kurban ver! Dört kurban ver!
Beş kurban ver! Altı kurban ver!
Yedi kurban ver!
Bir kuş ada!
Afiyeti için 'Ammurapi'nin, afiyeti
Ve de ailesinin afiyeti için!
Şarelli'nin (kraliçe ya da ana kraliçe) afiyeti
Ve de ailesinin afiyeti için!
Ugarit'in afiyeti için!
Kapılarının sağlamlığı için!"

(KTU 1.161; P. Bordreuil ve D. Pardee *Syria* 59 (1982): 121-128; *TUAT* II 332-333

Ugarit'in siyasal tarihi

Ugarit krallarının bir listesi bulunmuştur (RS 24.257 rev.; KTU 1.113; Kitchen 1977; Pardee 1988: 165-178) ama bunun yalnızca bir bölümü korunmuş olup, okunaklı olanlar Ugarit'in, adına adaklar adanmış ya da geçmiş zamanların kraliyet törenlerinin (yukarıda aktarılan cenaze yemeği gibi) bir parçası olarak başvurulmuş daha önceki krallarına ait görünmektedir. Bu da demek oluyor ki arşivlerin kullanıldığı zamanlarda Ugarit'e hükmetmiş kralların hiçbirine bu metinde yer verilmemiş, tarihte bilinen kralların soyunun belgelerden çıkarılması gerekir. Saptanan ilk hükümdar (I.) Ammiştamru'dur, ancak kendisi hakkında bilinenler Ugarit dışından gelen belgelerden öğrenilmiştir: Amarna Mektupları'ndan biri (EA 45) olasılıkla III. Amenofis'e hitaben onun tarafından kaleme alınmıştır; Ugarit kralları soyağaçlarında ondan söz ederler, daha geç metinlerde de adı geçtiği görülür. Onun hükümdarlığı sırasında Ugarit'in Mısır ile tam olarak nasıl bir ilişki içerisinde olduğu belirsizdir –Ammiştamru'nun firavuna hitap şekli tabi hükümdarın derebeyine hitabını andırmaktadır; ama bu yalnızca iki ülke arasındaki statü farkını da yansıtabilir. Mısır İmparatorluğu'nun Ugarit kadar kuzeye yayıldığını gösteren hiçbir bulgu yoktur (bkz. bölüm 6d).

I. Ammiştamru'nun halefi, I. Şuppiluliuma'nın geniş kapsamlı Suriye seferlerinden (yaklaşık 1360 ya da 1335?) önce tahta çıkan ve olasılıkla hatırı sayılı bir süre hükümdar olan (II.) Nikmaddu hakkında daha çok şey bilinir. II. Nikmaddu'nun Mısır hükümdarından Ugarit sarayında hizmet etmek üzere oraya bir doktor göndermesini istediği mektup (EA 47) iki saray arasındaki ilişkilerin dostça yürüdüğünü göstermektedir. Üstünde Nikmaddu'nun adı yazılı kaymaktaşından bir kapta ("evlilik vazosu") Mısırlıların sarayda yaptıkları düğünlerdeki ayini yansıttığı düşülen bir sahne aynı zamanda Ugarit ile Mısır arasındaki yakın ilişkilerin de göstergesidir. Ya Nikmaddu ya da Ammiştamru'nun krallığı sırasında Ugarit olasılıkla bir deprem felaketi yaşamış, onun sonucunda da yüksek dalgaların baskınına uğramış, arkasından limanı harap

Tablo 20 Ugarit Kralları

	Ugarit	*Çağdaşları*	
	I. Ammiştamru	III. Amenofis (1403-1364)	
	II. Nikmaddu	I. Şuppiluliuma (1370-1330)	
	Arhalba		
	Nikmepa	II. Murşili (1330-1295)	
Amurru		İ. Muvatalli (1295-1282)	*Karkamış*
Benteşina*		III. Hattuşili	
	II. Ammiştamru	(1275-1245)	İniteşub
Şauşgamuva		IV. Tudhaliya	
	İbiranu	(1245-1215)	
		III. Arnuvanda (1215-1210)	
	III. Nikmaddu		
	'Ammurapi	II. Şuppiluliuma (1205-)/ III. Ramses (1184-1153)	

*Kızı, II. Ammiştamru ile evliydi.

eden ve sarayın bir kısmı dahil şehrin yarısını küle çeviren yangınlar baş göstermişti. Ammiştamru'nun hükümdarlığında Ugarit ile komşusu Amurru Ugarit'e bağımlı devlet Şiyannu bölgesinde savaşa tutuştular. Nikmaddu daha hükümdarlığının ilk yıllarında, bu anlaşmazlığı çözüme ulaştırmak için olsa gerek güçlü Amurru'dan gördüğü baskıya pes etmek zorunda kalmışa benzer. Bundan kısa bir süre sonra da Ugarit'in kuzey ve doğu komşuları Mukiş ile Nuhaşşe –sürekli Hitit saldırılarına maruz kalan Mitanni'ye bağlı uyrukları olarak oynadıkları rol gereği olmalı– Ugarit'i Hitit karşıtı bir koalisyona çekmeye çalıştılar. Ancak Mitanni'ye bağımlı olmayan Ugarit bunu reddedip Şuppiluliuma'yı yardıma çağırarak onları yüzüstü bıraktı. Bu Şuppiluliuma'ya sevindirici bir fırsat sunmuş, Kuzey Suriye'yi başarıyla fethetmesine yaramıştı. Daha son-

ra büyük Hitit fatihi Nikmaddu'yu resmen Alalah'ta konuk etti ve bundan böyle Ugarit'i Hititlere tabi devlet yapan antlaşmayı hazırladı. Antlaşmanın birkaç tabletten oluşan Akkadca kopyası Ugarit'te bulundu:

Ben, güneşim, Büyük Kral, Hatti ülkesinin kralı, kahraman Şuppiluliuma şöyle (der): Mukiş kralı İtur-addu, Nuhaşşe kralı Addu-nerari ve Niye kralı Aki-Teşub güneşime, efendileri Büyük Kral'a karşı isyan çıkardıkları zaman askerlerini topladılar, Ugarit'in şehirlerini işgal ettiler, Ugarit'e baskı yaptılar, Ugarit kralı Nikmaddu'nun (uyruklarını) ganimet olarak götürdüler ve Ugarit topraklarını yakıp yıktılar.

Sonra Ugarit kralı Nikmaddu Büyük Kral Şuppiluliuma'ya döndü ve şöyle yazdı: "Güneşim, efendim Büyük Kral, beni düşmanın elinden kurtar. Ben güneşimin, efendim Büyük Kral'ın hizmetkârıyım. Efendimin düşmanına ben de düşmanım, efendimin dostuna ben de dostum. Krallar bana baskı yapıyor." Büyük Kral, Nikmaddu'nun bu sözlerine kulak verdi. Büyük Kral Şuppiluliuma piyadeler (ve) [arabalı savaş]çılarla birlikte beyleri ve soylulan Ugarit'e gönderdi...

(kırık parçalarda Hititler tarafından Ugarit'te barışın yeniden sağlandığından ve Nikmaddu'nun Alalah'ta Şuppiluliuma'ya saygı gösterdiğinden söz edilir; sonra:)

Ve [Büyük Kral, Şuppiluliuma] Nikmaddu'nun sadakatini gördü.

Artık Büyük Kral, Hatti ülkesinin kralı Şuppiluliuma Ugarit kralı Nikmaddu ile şöyle bir antlaşma yaptı:

Nuhaşşe ya da Mukiş'ten ya da başka topraklardan gelecek mülteciler Ugarit kralının hizmetine girecekler, başka bir ülkenin kralı onları Ugarit kralı Nikmaddu'dan ya da oğlunun ve torunlarının otoritesinden alamaz. Uzak bir zamana dekl Böylece güneş tanrım, Büyük Kral antlaşmayı yaptı.

(kırık bir pasajda Ugarit'in sınırları özenle belirlenir:)

Artık Büyük Kral, Hatti ülkesinin kralı, kahraman Şuppiluliuma bu [sınırları], yerleri ve dağları mühürlü bir belgeyle Ugarit kralı Nikmaddu'ya,

aynı zamanda onun oğullarına (ve) torunlarına devretti. Sonsuza dek! Şimdi Nikmaddu düşmanımın düşmanı ve dostumun dostudur. Güneş tanrım, Büyük Kral, efendisi için çok şey yapmıştır ve antlaşma (ile) Hatti ülkesiyle ittifakı korur. Artık güneş, Büyük Kral, Nikmaddu'nun sadakatini gördü.

Bu antlaşma tabletinin sözlerini her kim değiştirirse (lanetlensin). Bin tanrı (sözleri) bilecek: Gökyüzündeki Hava Tanrısı, Göklerin Güneş Tanrısı, Hatti'nin Hava Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Kizzuvatnalı Hepat, Alalah'taki İştar, Nubanni'deki Ningal, Hazzi Dağındaki Hava Tanrısı (Kasius Dağı/Ball Zaphon -dinsel açıdan önemli olan Ugarit yakınlarında bir tepe).

(*CTH* 46; J. Nougayrol PRU IV (1956): 48-52)

Antlaşma Ugarit'in sınırlarını öyle çizmişti ki Hitit yanlısı sadık devlet Mukiş pahasına toprak kazandı ve güneye doğru genişledi. Kaçaklarla ilgili yine Ugarit'in lehine düzenlemeler de vardı antlaşmada; Mukiş ya da Nuḫaşşe'den gelen kaçaklar ne Hititlere ne de ceza görmek üzere anayurtlarına iade edilecekti. Bu düzenlemelerin Nikmaddu'nun torunları için de geçerli olacağını belirten sözlerden de Hitit kralının Ugarit'teki kraliyet ailesinin iktidarda kalmasını desteklediği açıkça anlaşılmaktadır.

Ugarit'e savaş koşullarında Hitit kralına asker verme yükümlülüğü getirmeyen bu cömert antlaşmanın maddeleri, Ugarit'in Hititli efendisine ödemesi gereken muazzam miktardaki haracın kaydedildiği, Büyük Hitit Kralı'nın bağımlı devletlere dayattığı haracın ayrıntılarını veren tek belge olan başka bir metinle karşılaştırılmalıdır. Hem Akkadca hem Ugaritçe nüshaları Ugarit'te korunmuş olan metin, yine Nikmaddu'nun verdiği desteği Şuppiluliuma'nın kabulüyle başlamakta ve Hitit Kralı şöyle devam etmektedir:

Güneşim, Büyük Kral, efendine vereceğin haraç, büyü[k şekel ağırlığına (göre) (18,79 gr)] 12 mina (1 Hitit minası = 40 şekel) 20 şekel altın, ana armağan olarak 1 mina ağırlığında bir altın masrapa, 4 keten urba, güneş tanrım, Büyük Kral, efendileri için muhteşem bir keten elbise, güneş tanrım, Büyük Kral, efendileri için 500 şekel mor yün, 500 şekel kızıl mor yün.

Kraliçe için 30 şekel ağırlığında bir altın maşrapa, bir keten urba, 100 (şekel) mor yün, 100 (şekel) kızıl yün.

Veliaht prens için 30 şekel ağırlığında [bir] altın maşrapa, bir keten urba, 100 (şekel) mor yün, 100 (şekel) kızıl yün.

Baş yazıcı için 30 şekel ağırlığında bir gümüş maşrapa, bir keten urba, 100 (şekel) mor yün, 100 (şekel) kızıl yün.

(Bazı yüksek rütbeli saray memurları) için 30 şekel ağırlığında bir gümüş maşrapa, bir keten urba, 100 (şekel) mor yün, 100 (şekel) kızıl yün.

Aynısı ikinci [depo i]darecisi için.

Nazır için [30 şekel ağırlığında bir gümüş maşrapa], bir keten urba, 100 (şekel) mor yün, 100 (şekel) kızıl yün.

... için bir gümüş maşrapa, bir keten urba, 100 (şekel) kızıl yün, 100 (şekel) mor yün.

Güneşim, kral, efendileri ile soylular arasında (başka haraç alan) yoktur. Bu haracı getirdiği gün Nikmaddu (ek olarak başka armağan) sunmak zorunda değildir.

(Metnin sonunda Hitit tanrılarının antlaşmanın içeriğini bildiklerini belirten bir cümle yer alır; yazılanlara kim karşı çıkarsa lanetlenecektir; son olarak Hitit kralıyla kraliçesinin mühürlerinin antlaşmaya eklendiği not edilmiştir.)

(*CTH 47*; J. Nougayrol PRU IV (1956): 40 vd. (Akkadca); age: 44 vd.; KTU 3.1 (Ugaritçe))

Ödenecek külçe altın miktarı 9 kg civarındadır, buna ek olarak yaklaşık 2 kg ağırlığında altın kaplar vardır. Altının neredeyse dörtte üçü doğrudan Hitit kralına gider, geri kalanı da kraliçeyle veliaht prens arasında dağıtılır. Hitit kralının maiyetindeki üst düzey memurlara gümüş kaplar, ayrıca herkese keten giysiler, bol miktarda mor ve kızıl yün verilir. Armağanlar Ugarit'in denetim altında tuttuğu, Şiyannu ile Ugarit'e yeni eklenmiş olanlar da dahil bütün topraklara dayanarak değerlendirilirdi. Ugarit'teki sarayda bulunan tabletler armağanların yerel topluluklardan toplandığına işaret eder –nüfusları ve ekonomik yeterlilikleri hesaplanmış ve dökümü çıkarılmış, sonra da armağanlara yapacakları katkı payı saptanmıştı (Klengel 1965-70 II: 343 vd.).

Nikmaddu'nun halefi Arhalba, yerini erkek kardeşine bırakmadan önce aşağı yukarı iki yıl tahtta kalmıştı. Öyleyse hanedanlık içerisinde birtakım dolapların döndüğü söylenebilir, ancak bu salt varsayıma dayalı bir görüştür. Belki de Hatti ile Ugarit'in ilişkilerinde II. Murşili'nin (1330-1295 (1321-1295)) hükümdarlığının ilk yıllarında, Suriye'nin büyük bölümünün ayaklandığı ve Mısırlıların (Kral Horemheb (1332-1306 (1323-1295)) yönetiminde bir kez daha Kuzey Suriye'ye savaş açtıkları güç dönem nedeniyle sorunlar yaşanmıştı. Mısırlılar belli ki bu sıralarda Levant'ı kasıp kavuran büyük salgında Şuppiluliuma'nın apansız ölümüyle ve ondan birkaç ay sonra en yakın halefi II. Arnuvanda'nın da ölmesiyle ortaya çıkan sorunlardan yararlanmaya bakıyorlardı (bölüm 5d). Ugarit'te bulunmuş, üstünde Horemheb'in kartuşu olan bir kap Hitit devletinin geçici bir gerileme dönemi yaşadığı bir sırada Arhalba yönetimindeki Ugarit ile Mısır arasındaki yakınlaşmanın yenilendiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu doğruysa, demek ki kriz kısa sürmüştü, çünkü Arhalba (belki de sürgüne giderek) ortadan kaybolmuş, II. Murşili de (*CTH* 64; PRU IV: 63-70; Klengel 1965-70 II) tahta Nikmepa'yı geçirmişti. Bu yoruma karşı Arhalba'nın, hiç çocuğu olmadığından, erkek kardeşinin dul kalan karısıyla evlenerek kral olması gerektiğinden söz eden vasiyetini göz önünde bulundurmalıyız. Bunları yazması için zorlanmış olabilir, ama öyle olup olmadığını bilmiyoruz (Curtis 1985: 45).

En uzun süreli hükümdarlık yapmış (yaklaşık elli yıl: 1320-1270 (1310-1260)) ve hakkında en çok kayıt tutulmuş olan Nikmepa'dır. Belki de Ugarit adına bir süre sadakatsizlik gösterdiği için Nikmepa, Hititlere bağımlı devlet olarak Ugarit'in konumunu kuşkuya yer bırakmayacak kadar açık terimlerle ortaya koyan II. Murşili'nin dayattığı yeni antlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştı (*CTH* 664; PRU IV: 92-101; 287 vd.). Eşzamanlı olarak Şiyannu toprakları da ülkesinden koparılmış ve Hititlerin Kuzey Suriye'deki denetim merkezi, Hitit kralının soyundan gelen valilerin hükmettiği Karkamış'a doğrudan bağlanmıştı. Ancak Nikmepa'nın ricasıyla Şiyannu'yu kaybettiği gerekçesiyle Ugarit'in armağan verme yükümlülüğü azaltıldı. Ugarit artık çepeçevre Hititlerin

denetim altında tuttukları topraklarla sarılmıştı, bunların arasında prenseslerinden Ahat-milku'nun Nikmepa ile evli olduğu güneydeki Amurru da vardı.

Ugarit'te deniz ticareti yapan Ura'lı (Kilikya'da) tüccarların faaliyetlerini düzenleyen Hitit kraliyet fermanlarından biri, Nikmepa'nın krallık dönemine tarihlenir. Ura tüccarları, emir aldıklarında Hitit kralının çıkarları doğrultusunda Kuzey Suriye'den Hatti'ye tahıl ithal etmekten sorumluydular. Ferman tarihine dek Ura tüccarları paralarını Ugarit topraklarındaki ev ve arazilere yatırır, mülklerini rehine koyan Ugarit yurttaşlarına kredi teminatı verme işleriyle ilgilenirlerdi. III. Hattuşili'nin fermanı (1275-1245 (1264-1239)) bu durumu düzenliyor ve tüccarların yürüttükleri işlere katı kısıtlamalar getiriyordu. Bundan böyle Ura tüccarları Ugarit'te yalnızca yaz aylarında ticari faaliyet gösterebileceklerdi, kış geldiğinde evlerine dönmeleri gerekiyordu. Ayrıca ev, arazi satın almaları ya da servetleriyle Ugarit'te yatırım yapmaları da yasaklanmıştı. Ugarit yurttaşlarının geri ödemedikleri borçlar varsa, Ura tüccarları onların mallarına el koyamayacaklardı. Durum epey kritikti besbelli, belki de armağan toplama işi Hattuşa'daki Büyük Kral'ın el koymasına yol açacak kadar tehlikedeydi.

(II.) Ammiştamru'nun hükümdarlığı, III. Hattuşili'nin krallığının sonuyla ve IV. Tudhaliya'nın saltanat döneminin (1245-1215 (1239-1209)) büyük bölümüyle çakışır. Assur tehdidinin ciddi biçimde arttığı, Kuzey Suriye'deki küçük kent devletlerinin özellikle tehlike altında olduğu bir dönemdi bu (bkz. bölüm 7b). Buna rağmen, Ugarit antlaşmasını yeniden görüşmeye açmayı başarabilmiş, savaşa asker sağlamak yerine 2000 şekel (37 kg'dan fazla) altın ödemesine izin verilmişti. Anlaşılan Ugarit'in elinde hâlâ hatırı sayılır miktarda serveti bulunuyordu, dolayısıyla insan gücünden çok mali kaynak olarak Hititlere daha çok yararı dokunuyordu.

II. Ammiştamru'nun hükümdarlık yaptığı dönemden, Hitit kralı her ne kadar son sözü söyleme hakkına sahipse de, Karkamış'taki Hitit genel valisinin Kuzey Suriye hükümdarı olarak bütün yerel meselelerle nasıl başa çıktığının ayrıntıları hakkında bilgi ediniriz. Ammiştamru'nun, Amurru kralı Benteşina'nın kızı

olan karısından boşanmasını ele alan metinler dizisi bu durumu dramatik bir biçimde canlandırır. Bu boşanma, Hattuşa'daki Büyük Kral ile Kuzey Suriye'den sorumlu hükümdar Karkamışlı İniteşub'un müdahalesiyle çözüme ulaşmıştı. Bütün metinler Ugarit'de bulunmuştur ve Akkadca'dır:

1 Hitit kralı IV. Tudhaliya'nın kararı

Hatti kralı, majesteleri Büyük Kral Tudhaliya'nın huzurunda: Ugarit kralı Ammiştamru, Amurru'nun kralı Benteşina'nın kızını karısı yaptı; (bundan) sonra kadın kasten Ammiştamru'nun başını belaya soktu, (böylece) Ugarit kralı Ammiştamru Benteşina'nın kızını sonsuza dek terk etmiştir; Benteşina'nın kızı Ammiştamru'nun evine getirdiği her şeyi Ammiştamru'nun elinden alır (ve) kendi yoluna gider. Bütün Amurrular Ammiştamru'nun haksız yere ele geçirmeye çalışabilecekleriyle ilgili ant içsin ki Ammiştamru (onları) telafi edebilsin; ayrıca Utrişarrumma Ugarit'te veliaht prenstir; Utrişarrumma şöyle derse: "Ben annemle gidiyorum," o zaman bırakın abasını tahta bırakıp gitsin (yani, tahttan feragat etsin); (bu durumda) Ammiştamru bir başka oğlunu veliaht prens tayin eder. Ammiştamru ölünce, Utrişarrumma annesini yeniden Ugarit kraliçesi yapmaya çalışırsa, abasını tahta koyup dilediği yere gidebilir, majesteleri o zaman Ammiştamru'nun bir başka oğlunu kral tayin edecektir. Gelecekte Benteşina'nın kızı kendi oğulları, kızları ve damatlan üstünde hak iddia edemez, onlar Ammiştamru ile kalırlar. Eğer hak iddia ederse, bu tablet onu yalanlayacaktır.

(*CTH* 107; J. Nougayrol, PRU IV (1956): 126; van Soldt 1983: 151-152)

2 Karkamış kralı İniteşub'un kararı

Karkamış kralı Şarrikuşuh'un torunu, Karkamış kralı Sahurunuva'nın oğlu, Karkamış kralı kahraman İniteşub'un huzurunda: Amurru kralı Benteşina'nın kızının Ugarit'te edindiği her şey -gümüş, altın, bakır, tunç eşyalar, ziyaretçilerden alınan hediyeler, armağan ya da bahşiş, köleler, köle kadınlar, yün ya da keten giysiler- Ugarit kralı Ammiştamru'ya aittir. Gelecekte Amurru kralı Benteşina'nın kızı bu malların hiçbirini Ammiş-

tamru'dan, onun oğullarından, onun torunlarından talep edemez. Eğer talep etmeye kalkarsa, bu tablet onu yalanlayacaktır.

(PRU IV: 127; van Soldt 1983: 152)

3 Karkamış kralı İniteşub'un kararı

Karkamış kralı Şarrikuşuh'un torunu, Karkamış kralı Sahurunuva'nın oğlu, Karkamış kralı kahraman İniteşub'un huzurunda ve Amurru kralı Benteşina'nın oğlu Amurru kralı Şauşgamuva'nın huzurunda: Ugarit kralı Ammiştamru, Yüce Kadın'ın kızı, kansı, Amurru kralı Benteşina'nın kızını evinden ve ülkesinden gönderdi, onu Amurru'ya dönmeye zorladı; Amurru kralı Şauşgamuva Yüce Kadın'ın kızı, kız kardeşini Amurru'daki sarayından gönderdi, onu başka bir şehre yerleştirdi. Ayrıca kadın Amurru kralının sarayına gidemez, erkek kardeşi Şauşgamuva bile onunla konuşamaz, onun Ugarit'e dönmesine izin veremez.

Eğer Şauşgamuva yine de Yüce Kadın'ın kızı olan kız kardeşiyle konuşur ya da onu sarayına getirirse, veya Amurru kralı Şauşgamuva Yüce Kadın'ın kızı olan kız kardeşinin Ugarit kralı Ammiştamru aleyhinde dava açmasını isterse, bu tablet ona karşı çıkacaktır.

(L.R. Fisher (ed.), *The Claremont Ras Shamra Tablets* (1971): 20; van Soldt 1983: 152)

Buradaki ve başka metinlerin ana hatlarını aktardığı olaylar (Kühne 1973b; krş. van Soldt 1983) şöyle gelişmişti: Ammiştamru karısını, komşusu Amurru kralı Benteşina ile (belki de) birinci karısının kızı ve Benteşina'nın halefi Şauşgamuva'nın kız kardeşini reddetti. Boşanmanın nedeni hiçbir yerde belirtilmiyor, ama defalarca "kasten bela açmaktan" ve "büyük kötülük" ya da "günah" işlemekten söz ediliyor. Bunun anlamı zina mı, yoksa siyasal entrika mı tartışmaya açık olmakla birlikte ilki daha olası görünüyor. Böylece Amurru prensesi çeyiziyle birlikte Ugarit'i terk etmeye ve utanç içinde yurduna dönmeye zorlandı. Oğluna, veliaht prense ya onunla birlikte Amurru'ya gitme, dolayısıyla Ugarit tahtındaki hakkını bırakma, ya da annesinden sonsuza dek kopma seçeneği verildi. İkinci seçenekten yana karar verirse, Ammiştamru'nun

ölümünden sonra annesini Ugarit'e geri getirmesi yasaktı; eğer buna kalkışırsa tahttan indirilecekti. Hitit kralı IV. Tudhaliya davayı hükme bağlayarak son noktayı koydu (yukarıda 1 no.lu metin). Onun kararının ardından Amurru ve Ugarit kralları arasında bu çetrefil durumla ilgili görüşmeler başladı (PRU IV: 128), sonra da Karkamış kralı İniteşub'un kraliçenin mallarının tasfiyesi ve Amurru kralı olan erkek kardeşinin Ugarit'te siyasal nüfuz kazanmak adına onu piyon olarak kullanmaya kalkarsa diye iki kardeşin ilişkisi hakkında peş peşe verdiği hükümler geldi. Hitit kralının müdahalesine rağmen Ammiştamru yüz karası karısını ne yapacağı belli olmayan, bazen düşmanca davranan komşusuna bırakmanın olası siyasal sonuçlarından hâlâ rahatsız görünmektedir. Bu nedenle bir an gelir, Karkamış kralının da desteğiyle karısını geri almaya kalkışır. Şauşgamuva büyük miktarda altın (26 kilodan fazla) karşılığında pes etmek ve kadını, kuşkusuz idam edilmesi için teslim etmek zorunda kalır, bu bedel olasılıkla kadının ölümünde ödenmiştir (diğerleri gibi bu metin de Ugarit'ten):

> Benteşina'nın oğlu Amurru kralı Şauşgamuva, Nikmepa'nın oğlu Ugarit kralı Ammiştamru'ya şöyle der: "İşte, Yüce Kadın'ın kızı, sana karşı günah işleyen karın: Onun kepazeliğine daha ne kadar dayanmam gerekiyor? Şimdi, Yüce Kadın'ın rezil kızını al ve ona ne uygun görürsen, öyle yap: İstersen öldür, istersen denize at, ama Yüce Kadın'ın kızına ne istersen onu yap."
>
> Benteşina'nın oğlu Amurru kralı Şauşgamuva bu sözleri Nikmepa'nın oğlu Ugarit kralı Ammiştamru'ya söyledi.
>
> Artık Benteşina'nın oğlu Amurru kralı Şauşgamuva, Yüce Kadın'ın günah işleyen kızını Nikmepa'nın oğlu Ugarit kralı Ammiştamru'ya teslim etti ve Nikmepa'nın oğlu Ugarit kralı Ammiştamru da Benteşina'nın oğlu Amurru kralı Şauşgamuva'ya 1400 (şekel) altın verdi; eğer Şauşgamuva bir daha Nikmepa'nın oğlu Ugarit kralı Ammiştamru'ya şöyle derse: "Bu altın yetmez, bana daha altın ver!" o zaman bu tablet ona karşı çıkacaktır.
>
> Benteşina'nın oğlu Amurru kralı Şauşgamuva'nın mührü.
>
> (PRU IV: 141)

Büyük olasılıkla bu aşamada Tudhaliya tartışmaya son noktayı koymak üzere müdahale etmişti: Amurru kralı ve erkek kardeşlerinin kız kardeşlerinin ölümüne ilişkin Ugarit'ten başka haklar talep etmelerini yasakladı (PRU IV: 147).

Metinler dizisi (ki kronolojik olarak doğru sıraya konmaları her zaman kolay değildir) bize siyasal evliliklerin sonucunda iki devlet arasında ne tür sorunlar doğabileceği konusunda ışık tutmaktadır: Kabahatler hoş görülemezdi, çünkü siyasal sonuçları olabilirdi; kadım kestirmeden idam etmek (işlenen suç zina *ise* diğer erkeklere de tanınabilen bir hak) olanaksızdı, ne de olsa Ugarit'in komşu kralının akrabasıydı. Evine dönmesi çözümdü, fakat eğer Amurru hükümdarı Ugarit kralıyla dostça ilişkisini sürdürmekten yanaysa, o zaman ailesi kızı yeniden bağrına basamazdı. Böylece Karkamış'taki Hitit genel valisinin emriyle erkek kardeşlerinin gözetiminde Amurru'da iç sürgün cezası çekmeye mahkûm edildi. Hitit kralı yerel hükümdarın yönetme hakkını destekleyen, özellikle Ugarit ile yapılan ve Ugarit'te tahta geçiş kurallarını düzenleyen antlaşmaya bağlı kalarak bu düzenlemeleri onayladı. Yine de sonradan (hiç açıklanmayan) bir sorun çıktığında, Karkamış genel valisi Ugarit kralının eski karısını geri getirme hakkını desteklemiş, Şauşgamuva da kız kardeşinin kanı için altınla ödenecek tazminat karşılığında onu istemeden teslim etmişti. Prensesin ölmesiyle konu bir daha açılmamacasına kapandı; Amurru kraliyet ailesinin kız kardeşlerinin ölümünden dolayı daha başka tazminat talep etmeye kalkmaları yasa dışı kabul edildi. Siyasal açıdan hassas bir davanın ortasında kalan kadın için korkunç bir durum olmalı: Evden kovulan ve herkesin önünde küçük düşürülen, çocuklarıyla görüştürülmeyen, haberleşmesi yasak olan erkek kardeşi tarafından gözetim altında tutulacağı gözden uzak bir yere gönderilen, sonunda da idam edilmek üzere eski kocasına teslim edilen bir kadın. Bu olayın açıkça ortaya koyduğu bir nokta var: Toplumun katı "ataerkil" yapısına rağmen kadının kendi ailesiyle yakın bağları sürüyordu.

Ammiştamru'nun hükümdarlığı döneminde yaşanan bir başka sorun da krala ve annelerine (Ahat-milku) karşı suikast düzenle-

mekle suçlanan iki erkek kardeşiyle ilgilidir. Olay yine İniteşub'un çıkardığı bir fermanla ve Tudhaliya'nın müdahalesiyle çözülmüştü –ikisine de mirastan alacakları pay (para, alet, sığır) verilmiş ve Kıbrıs'a sürgün edilmişlerdi. Olasılıkla Ammiştamru'yu tahttan indirmeye kalkışmışlardı, buysa Ugarit'teki hanedanlık istikrarını tehlikeye atardı, dolayısıyla Hitit derebeyinin kişisel müdahalesi gerekmekteydi.

Ammiştamru'nun uzun ömürlü saltanatından sonra gelen iki kralın tahtta kalışları çok kısa süreli oldu: Biri, asıl veliaht prensi olması muhtemel –adının farklı olması tahta çıkınca aldığı adı maskeler– İbiranu'ydu (bkz. s. 407, metin 1), diğeri de hakkında pek az şey bilinen Nikmaddu (III; bunların kral oldukları olası tarihler 1220-1210 ya da 1215-1205 arasıydı). Epey kısıtlı belgeler, Assur'dan gelen tehdidin büyümesi yüzünden Ugarit'in artık Hitit derebeyine askeri destek vermekten kaçınamadığını, Karkamış'ın ivedilikle asker istediğini düşündürür (PRU IV: 291). Aynı zamanda Hitit sarayının dağıtımı kısmen Ugarit tüccarları tarafından yapılan, Kuzey Suriye'den gelen tahıla ne kadar bağımlı olduğuna ışık tutar. İbiranu'ya yazılan bir mektupta, Hatti'den Mukiş'e gönderilen 450 tonluk tahıl nakliyatını koruma altına alması istenmektedir.

Ugarit'in son hükümdarı 'Ammurapi tahtı gasp etmiş olabilir, öyleyse bu Hitit denetiminin zayıflaması anlamına gelir. Büyük Hitit İmparatorluğu'nun 12. yüzyılın başlarında ansızın ve hızla ortadan kaybolması bu sıralarda ciddi sorunlarla boğuştuğunu akla getirir ki bu da tabi devletleri üzerindeki gücünün zayıflamasını açıklar. Bu dönemden gelme (1210 (1205) sonrası) pek çok mektup Ugarit'te muhafaza edilmiştir. Bunlardan Ugarit'in yoğun korsan saldırıları altında olduğunu öğreniriz; adı belirtilen gruplardan biri olan Şikala, o çağın Mısır yazıtlarında önlerine çıkan her şeyi yakıp yıkan yağmacı vahşi bir güruh diye nitelenen "deniz kavimleri" ile ilişkili olabilir (bkz. bölüm 8a). Hitit İmparatorluğu'nun ve ona bağımlı Ugarit'in yıkılmasını doğrudan bu grupların faaliyetlerine bağlamak gerekir mi, burası belli değil, ancak dev Hitit ülkesinin parçalandığı dönemde zaten varolan zor koşulları ağırlaştırmakta payları olduğu yadsınamaz:

> Güneş, Büyük Kral, kent valisine şöyle der: Şimdi seninle olan kral (hâlâ) küçük. Hiçbir şey bilmiyor. Ama (ben), güneş, ona teknelerde yaşayan Şikala kavminin (Şikalaların) tutsak aldığı Lunaduşu ile ilgili bir emir verdim. Nisahili'ye -(o) yanımda "atlı kılavuzluk" yapar- emir vererek sana gönderdim. Ama sen Şikalaların tutsak aldığı Lunaduşu'yu bana yolla! Onu Şikalaların yaptıkları işlerle ilgili sorguya çekeceğim. Sonra yine Ugarit'e doğru yola çıkabilir.
>
> (RS 34.129; krş. Dietrich ve Loretz 1978)

Bu mektubun ardından birkaç yıl içinde görkemli saray, liman ve Ugarit kentinin büyük bölümü harabeye dönmüştü. Res İbn Hani'deki eski "yazlık saray"a da, yıkılmış olmasına rağmen çok geçmeden yeniden yerleşildi, ama Suriye'nin önemli bir merkezi olarak Ugarit'in günleri artık sona ermişti.

6c Emar

Fransızların Kuzey Suriye'deki Fırat kıvrımında yer alan Tell Meskene yerleşmesinde yaptıkları kazılar sonucunda (1972-82) Ugarit'ten elde edilen belgelere antik Emar'dan da belgesel malzemeler eklenebilmiştir (*RLA* 8: 83-93). Emar da I. Şuppiluliuma tarafından Hitit İmparatorluğu topraklarına katılmış Aştata Krallığı'nın merkeziydi. Oradaki bulgular kronolojik açıdan (geç 14. yüzyıldan 12. yüzyılın başlarına kadar) biraz daha sınırlıdır, metinler daha yeni yayınlanmış olup tam çözümlenmeleri ve önemlerinin araştırılması beklenmektedir. Emar metinleri Ugarit'tekilerin tersine Hitit ile Aştata arasındaki ilişkiler konusunda nispeten az bilgi verirler. Bu belgeler daha çok Emar toplumu, ekonomisi ve kültürü hakkında bilgiler içermektedir (Arnadu 1982; 1986; 1991; Laroche 1982). Örneğin, bir belge aile reisi mevkiine getirilen bir kadından (bkz. s. 391) söz eder, bu da Nuzi'den bildiğimiz bu uygulamanın salt onlara özgü olmadığını gösterir. Buradaki fark, ev halkının sorumluluğunun vasiyet edenin kızına değil karısına verilmesidir ve bu konum "baba-analık" diye adlandırılır:

Abi-Ra'nın, zinde ve gürbüz oğlu Muhra-ahi biraderini oturttu ve evinin, çocuklarının ve karısının yazgısına karar verdi. Şöyle konuştu:

"Şimdi Kaga'nın kızı, benim karım, evimin "babası ve anası"dır. O yaşadıkça ana binada oturacak ve kimse ona karşı bir hak iddia edemeyecek, oğlu Raşap-kabar da onu kollayacak. Eğer Raşap-kabar "baba-anasına" destek olmazsa, evle ilgili haklarını kaybeder, eğer "baba-anasını" kollayan gerçekten İgmulu olursa, o zaman kulübenin yarısı İgmulu'ya verilir, ama kollamazsa, kulübenin yarısındaki haklarını kaybeder."

(4 şahit)

Abau ayı, (kralın) şehrinin öbür yakasına kapı inşa ettiği yıl.

(Msk 73.60; Arnaud 1982 no. 3)

Emar belgeleri, Ugarit'in zenginliğinin ve incelikli yaşamının, yerel farklılıklara rağmen bölgedeki küçük devletlerin çoğu için ölçüt olduğunu, sadece kıyı yerleşmelerine özgü olmadığını doğrular. Emar, sulamayla tarımsal üretim (tahıl, üzüm) yapılan geniş topraklara egemendi, tepelik alanlar koyunlarla keçileri otlatmak için kullanılırdı, kırsal kesim olasılıkla nüfusun önemli bir öğesini oluştururdu. İsimlerle ilgili belgeler, sakinlerinin görece küçük bir oranı Hurriler olan "Batı Samiler" olduklarını işaret eder (fakat kanıt olarak kişi adlarının kullanılması sorunuyla ilgili olarak, bkz. s. 371). Korunmuş belgelerdeki baskın dil Akkadca'dır, ama Hititçe ve Hurrice metinler de bulunur (Laroche 1982), ayrıca Emar'ın da Karkamış'taki Hitit genel valisinin gözetiminde olduğu açıktır. Nitekim, Emar ve Ugarit'teki tabletlere Kargamışlı aynı Hitit prensinin mühürleri basılmış olduğu ortaya çıkmıştır. Metinlerdeki tanrı isimleri, İştar, Teşub ve Hepat gibi Suriyeli tanrılar topluluğuna aittir. Farklı bir metinde Fırtına Tanrısı'nın *ēntu*-rahibesinin kendini tanrıya adaması uzun uzadıya tasvir edilir; bu ayinin evlilik törenleriyle bağlantısı vardır (Arnaud 1982 no. 10; Fleming 1992).

Emar'ın ticari işlevi de çok önemlidir. Eski Babil güzergâhı (Hallo 1964) ikinci binyılın ilk yarısında Emar'ın, Babil'den kuzeye Cezire'ye ve Habur ile Belih ırmaklarının karşı yakasında Fırat'ın ortasındaki toprakların uç noktası olduğunu işaret eder. Ye-

ni Emar metinlerinden anladığımız kadarıyla bu dönemde burası ticarette kilit görev üstlenmeyi sürdürmüştü; merkep kervanlarının geldiği, malların Fırat'ta çalışan teknelere yüklendiği yer burasıydı. Emar, ekonomik ve siyasal açıdan olduğu kadar kültürel olarak da batıdaki yerlerle (Ugarit gibi), güneydoğuda Babil ile bağlantılıydı. Olasılıkla Suriyeli bir edebiyatçının yazdığı (Sümerce hecelerle Sümerce, Akkadca yazılmış) ama çok daha uzun Sümerce aslının özeti olan ve Emar'ın Güney Mezopotamya ile kültürel bağlarını yansıtan bir şiirin birkaç nüshası Emar'da bulunmuştur. Aynı şiirin el yazmaları da Ugarit'te keşfedilmiştir:

Alınyazımızı çizen Ea
Payımıza karar veren de tanrıların iradesi
Eski çağdan beri
Atalarımızın ağzından düşmedi
(Bu) akla gelenler:
(bizim gibi) değillerdi,
Farklıydı onlar.
Gökleri mesken tutmuşlardı,
Şehirleri yeryüzünün derinlerindeydi.
Tıpkı kimsenin ulaşamadığı uzak gökler gibi
Tıpkı kimsenin bilmediği yeryüzünün derinleri gibi.
Yaşa[m bütünüyle körlükten başka bir şey değil]
İnsan yaşamı [...].
Kral Alulu nerede [3600 yıl sürmüştü hâkimiyeti?]
[Göklere] giden [kral] En[tena] nerede?
[Zius]udra [gibi] sonsuza yaşamı [...] arayan Anteştug (yani Gılgamiş] nerede?
Ölümd[e...] Huvav[a...] nerede?
Karada [...] güçlü kılan Enkidu nerede?
Bazi nerede, Gıl[gamış] nerede?
Eski çağdan bugüne dek
Artık doğurmayan ve bir daha doğmayan
Büyük Krallar nerede?
Onursuz bir yaşam
Ölümü nasıl daha iyi kılar?
Ey, saygısını tanrısından hiç esirgemeyen yiğidim,

Boğayı ez, alt et!
Bu sana (getireceği) umutsuzluk ve acı (Gılgamış'ın Uruk'u yıkmak için İştar'ın gönderdiği tanrısal boğayı yok etmesinin ardından yaşanan felaketlere gönderme yapıyor).
Bir tek günün geçici neşesinin arkasından
36.000 yıllık hüzün gelir
Tanrısal tabut, oğlum
Istırabının arzusu olsun!
Budur insanlığın payına düşen.
(Arnaud 1986 no. 767; 1982 no. 13)

* * *

Emar metinleri, hemen hemen çağdaşı olan Ugarit malzemesi, Alalah IV (15. yüzyıl sonları) ve VII (17. yüzyıl sonu) tabakalarından gelen biraz daha erken tarihli metinler, dev Mari arşivleri (18. yüzyıl başı; bölüm 2d) ve Ebla belgeleri (yaklaşık 2450-2350; bölüm 1b), aralarındaki rekabetin yanı sıra, birbirlerine ticaret ve siyasal ittifaklarla bağlı olan bağımsız şehir devletlerine dayalı kozmopolit, kendine özgü bölgesel Suriye kültürünün son derece canlı bir görüntüsünü sunar bize. Bu şehir devletleri sık sık kuzeyden, doğudan ve güneyden gelen büyük imparatorlukların egemenliğine girer, yine de ancak son altmış yıldır tam olarak anlamaya başladığımız kendi bağımsız kültürel kimliklerini korurlardı. Arkeolojik araştırmalar sürdükçe üçüncü ve ikinci binyıl boyunca varlık göstermiş bu zengin merkezlerin tarihlerindeki boşlukları dolduracak daha çok parçalar bulunması olasıdır.

6d Suriye-Filistin'de Mısır İmparatorluğu

Filistin, Maverai Ürdün, Lübnan ve Güney Suriye bölgesini içine alan bölgede, geleneksel olarak "Geç Tunç Çağı" denilen dönemle Demir Çağı'nın (yaklaşık 1550-1150) ilk yıllarının tamamı siyasal açıdan Mısır'ın egemenliğindedir. Mısırlılar XVIII. Hanedanlığın en başında bu topraklara göçmeye başlamış, III. Tutmo-

sis'in hükümdarlığından itibaren (1490-1436 (1479-1425)) bir imparatorluk kurarak zamanla etkilerini artırmışlardı. Ancak 12. yüzyılın ortalarından sonra (XX. Hanedanlıkta VI. Ramses dönemi: 1142-1134) denetim ellerinden kaçmıştı. Daha çok Mısırlıların Suriye-Filistin şehirleri ve halklarıyla fazla haşır neşir olması sayesinde onların tarihlerinin bir bölümünü yeniden canlandırabilir ve Geç Tunç Çağı'ndan gelme arkeolojik kalıntıları bağlamına oturtabiliriz.

Kaynaklar ve terminoloji

Belgeler yaygındır. Olayların sırasını Karnak'taki tapınağın duvarlarına, ayrıca Mısır geneline ve sömürgelerine (Nübye, Filistin) dikilmiş steller üzerine kazınmış savaş kayıtlarından biliriz. Bundan başka, krala hizmet eden askerlerin çarpıştığı savaşlara ilişkin tanımların yer aldığı Mısır mezarları var. Görsel betimlemeler (mezar resimleri, tapınak kabartmaları) bu malzemeyi tamamlayarak kapsamını genişletir; örneğin, Mısırlıların Kenan şehirlerini kuşatmasını ve yerel ürünler getiren Kenan halkını görebiliriz. Mısır hâkimiyeti altındaki toprakların örgütlenmesini anlamak açısından büyük önem taşıyan belgeler, el-Amarna (antik Akhenaton, bkz. bölüm 4c) yerleşmesinde bulunmuş olan Amarna Mektupları'dır. Bu metinlerin büyük bölümü, Mısır kralları ile Mısırlıların denetimindeki şehirlerin yerel hükümdarları arasındaki yazışmaları içermektedir. Bu önemli kaynakla ilgili bir sorun, şimdilik çok kısıtlı olması –XVIII. Hanedanlıkta (yaklaşık 1360-1330) yaklaşık yirmi, otuz yıllık bir zaman aralığına yayılır; yine de Mısırlıların denetiminin XIX. Hanedanlıkta çok daha yoğun hale geldiğini biliyoruz. Öyleyse Amarna Mektupları'ndan çıkarılan yayılmacı Mısır hükümdarlığı tablosu, imparatorluğun daha geç dönemi için geçerli olmayabilir. Bu dönem için, bir sınır memurunun kayıtlarını içeren geç XIX. Hanedanlık belgesi Anastasi Papirüsü daha akla yatkındır, ama o da verdiği bilgi bakımından sınırlı kalmaktadır.

Levant'tan gelen malzemelerin çoğu arkeolojik nitelik taşır. Bunlar şehirlerin farklı dönemlerdeki yerlerini saptamamıza, nüfus

yoğunluğunu ve yerleşim değişikliklerini tahmin etmemize (Gönen 1992) ve Mısır'ın kültürel ürünlerinin, çanak çömleklerinin ve Mısır "konutlarının" izini sürmemize olanak tanırlar. Bir de Hititlerle, Mitannilerin ve Mısırlıların çoğu zaman şiddetli bir biçimde çatıştıkları (bkz. bölüm 5d; 6a; 6b) Kuzey Suriye'deki ilişkiler hakkında bilgi veren az sayıda Hitit ve Ugarit belgeleri de vardır. Ama güney bölgelerden gelen yazılı belgeler dağınıktır: Taanak'ta (Yizreel vadisine bakan Megiddo'nun 8 km güneydoğusu, bkz. harita 9) Amarna Dönemi'nden biraz daha öncesine tarihlenen (üslup olarak Amarna Mektupları'nın benzeri) on üç tablet (Albright 1944; Malamat 1961); Lübnan'ın doğusunda (Wilhelm 1983) Mısırlıların önemli bir yönetim merkezi olan Kemid-el-Loz'da Amarna Mektupları'yla kabaca aynı tarihten gelen birbirine benzer yedi kil tablet bulunmuştur; başka yerleşmelerde de (Şehem, Gezer, Aphek (Filistin)) çeşitli tarihlere dağılan benzer bulgular elde edilmiştir. Malzemeler önemlidir, fakat epey geniş kapsamlı olduğu sanılan yerel arşivlerden kalanlar çok azdır.

Mısırlılar farklı alanlara böldükleri Levant'tan, belli adları yalnızca belirli bağlamlarda kullandıkları (resmi yazılarda kullanılanlarla günlük belgelerdekiler farklıydı) bir dizi terimle söz ederlerdi. Bundan dolayı imparatorluğun kuruluş ve gelişmesine bakmadan önce bunlara açıklık kazandırmak yararlı olacaktır. "Retenu" hepsini içine alan, Mısır'ın kuzeyindeki toprakları belirtmek için kullanılmış daha Orta Krallık Dönemi'nde bile görülen genel bir terimdi. Bazen onun yerini, olasılıkla iç kesimlerdeki dağlık alanları anlatan daha belirleyici "Yukarı Retenu" alırdı. "Cahi" Yeni Krallık Dönemi'nde kullanılmış yeni bir terimdir, kıyı şeridi, daha çok da Fenike için kullanılırdı. Ancak çok genel anlamıyla "Retenu" kavramını çağrıştıracak şekilde kullanıldığı da olmuştu. Fenike karşılığında görece seyrek kullanılan daha eski bir terim de "Fenkhu" idi. Bütün bu isimler yazıtlarda görülebilir. "Kihahni" (yani "Kenan") bölgede daha geniş bir alanı tanımlamak için Amarna Mektupları'nda geçen daha genel bir terimdir. Gazze'den Filistin kıyıları boyunca bugünkü İsrail-Lübnan sınırına dek uzanan topraklar için kullanılırdı.

Harita 9 Geç Tunç Çağı'nda Suriye-Filistin

"Kenan" içerisinde yaşamın standart sosyo-politik örüntüsü kırdaki küçük köylerle çevrili alanı denetim altında tutan bir bey yönetiminde surlarla çevrili bir kentti. Şehirler kıyıda, iç kesimlere uzanan yol üstlerinde ve ırmak boylarında yer alıyordu; tepelik alanlara kurulanlar birkaç taneyi geçmezdi. Ugarit'in güneyi ve Kadeş'in batısındaki Amurru devletinin galiba bir şehir merkezi yoktu (Liverani 1979: 14-20). Ayrıca Edom'un Şasuları gibi mevsimlik yayla yaşamı süren (Giveon 1971) topluluklar ve pek iyi anlaşılmayan "Sutu" terimiyle sınıflandırılmış gruplar vardı. Bu insanlar yerleşik devletlerin ve onların hükümdarlarının başına bela olabilirdi ve olmuştu, aynı zamanda Mısırlıların denetimine (özellikle XIX. Hanedanlıkta) güçlük çıkarmışlardı. '*Apiru* (ya da *habiru*) adı verilen insanlar epey farklıdır. Kültürel ve dilbilimsel açıdan birbirine kenetlenmiş bir grup olmaları pek olası değildir. Terimin görüldüğü bağlamlar iyice araştırıldığında, çeşitli bir yelpazede tanımlanabilecek kimseler için kullanılmış olabileceği izlenimini verir: Kaçak köleler, siyasal sürgünler, haydutlar ve topraksız köylüler, diğer bir deyişle geçimlerini çeşitli yollardan sağlayan (mevsimlik tarım işçiliği, hırsızlık, paralı askerlik hizmeti), toplumun kenarda köşede kalmış insanları. Demek ki bu sözcüğün kötüleyici bir anlamda kullanıldığını görürsek, şaşırmamalıyız (Weippert 1971: 63 vd.; Loretz 1984).

Mısır'ın fetihleri

Mısır'ın imparatorluk olarak Suriye-Filistin'de varlık göstermesinin ayırt edilebilir birkaç evresi bulunur: İlkine saldırgan, yıkıcı seferler damgasını vurmuştu (I. Amose–Hatşepsut: 1552-1469 (1550-1458)); ikincisi Mısır denetiminin dayatıldığı ve imparatorluk örgütünün kurulduğu (III. Tutmosis–IV. Tutmosis: 1469-1403 (1458-1390)) evredir; daha geniş anlamda "Amarna Dönemi"ne denk gelen üçüncü evre, imparatorluğun yerli yerine oturduğu dönemdir (III. Amenofis–Horemheb: 14-03-1305 (1390-1294)); son olarak dördüncüsü, kısmen Hititlerin Suriye'de yayılmasının sonucunda Mısır'ın kuzey sınırı çevresinde denetimini pekiştirdiği, Ke-

nan bölgesindeki etkisini güçlendirdiği ama nihayetinde imparatorluk topraklarını kaybettiği evredir (I. Seti–VI. Ramses: 1305-1134 (1294-1134)).

İlk evre, Mısırlıların Hyksos hükümdarlarını geri püskürtmek ve Filistin'deki güç merkezlerini yok etmek kaygısını yansıtmaktadır (bkz. bölüm 3e; 4b). Seferlerin odak noktası da bu doğrultuda, bokböceği bulgularının da işaret ettiği üzere Hyksos ile ilişkili beylerin kalelerinin yer aldığı Filistin'in güneybatısı ve iç kesimleri olmuştu. Buraya ve daha kuzeyde Suriye'ye, I. Tutmosis'in Fırat'ın batı yakasında bir stel dikmeyi başardığı, hemen Mitanni sınırına sefer açmış birkaç kral (Amose ile I. Tutmosis kesin; olasılıkla I. Amenofis; II. Tutmosis ile Hatşepsut daha kuşkulu) olduğu görünmektedir (Redford 1992: 153-4). Hedef temel olarak saldırı/savunmaya yönelikti; daimi denetim kurmaya ve sürekli gelir elde etmeye yönelik bir girişimde bulunulmamıştı. Geriye Mısır işgalinden hiçbir iz kalmamacasına bu alanlarda yerleşmelerin yerle bir edilmesi ve pek çoğunun terk edilmesi de bunu kanıtlar doğrultuda olsa gerek, yine de hepsi erken XVIII. Hanedanlıkla ilişkilendirilemez. Ancak iki istisnadan söz edilebilir: Hyksos iktidarının başlıca merkezlerinden biri olan, küçük bir karargâh kurulu Tell el-Accul (Gazze'nin 6 km güneybatısı), olasılıkla Saruhen (Kempinski 1974) ile III. Tutmosis'in tek başına hükümdar olduğu dönemin başında Mısırlıların elinde olduğu epey kesin görünen Gazze (Redford 1967).

III. Tutmosis'in tek başına hükümdarlığından (Hatşepsut'un ölümünden sonra, bkz. tablo 15) itibaren Mısır'ın Levant ile ilişkileri sil baştan yeniden belirlenmişti. Mısırlılar artık bölgeye hâkim olma ve sömürme haklarını kesinleştirmiş, kendileriyle Mitanniler arasına giderek mesafe koyuyorlardı. III. Tutmosis'in yıllıkları, Mısır'ın yeni politikasının doğuşunu belgeler. Piye stelini saymazsak (krş. bölüm 12a), bu yıllıklar Mısır'ın en uzun ve en önemli tarihsel yazıtlarıdır, ayrıca Mısır kralının askeri kazanımlarını hiç eksiksiz anlatan belgelerdir. Kraliyet arşivlerinde saklanan ayrı ayrı seferlerin ayrıntılarının yer aldığı metnin içinde sistematik kayıtlara dayandığını gösteren doğrudan göndermeler vardır. Örneğin:

> Majestelerinin bütün yaptıkları... her gün -başlığı altında o günün adıyla kaydedildi. Sonra da bugün Amon tapınağındaki deri tomara aktarıldı.
>
> (*Urk.* IV 667; *ARE* II §433; Lichtheim 1973-80 [OI] II: 33)

Demek ki kaydetme süreci epey karmaşıktı: Sefer günlüğü tutulur, Mısır'a dönüşte günlükteki bilgiler deri tomarlara yazılır ve Teb'deki Amon tapınağına konurdu. Tüm anlatılanlardan yalnızca bazı çarpıcı bölümler alınır, tapınak duvarlarına kazınmak üzere edebi bir dile çevrilirdi. Son "baskı" günümüz bilim adamları için muhafaza edilmiş olandır. (Galiba) sefer yazıcısı Tjaneni'nin mezarı (*ARE* II §392) Teb'in batısında ortaya çıkarılmıştır. Ta güneyde, Cebel Barkal'da dikilmiş bir stel, şiirsel olarak III. Tutmosis'in kuzeydeki zaferlerini ve Mısır'ın güney ucundaki sınırındaki fetihleri kutlar (*Urk.* IV 365). Ayrıca ele geçirilen yerlerin ve belki de sefer güzergâhlarının dökümü yapılan "topografik listeler" de var; onlar da Karnak'taki yazıtlarda yer alır. III. Tutmosis'in listeleri bütün olarak güvenilir olmakla birlikte tamamı muhafaza edilmediğinden bunları kullanmakla ilgili sorunlar söz konusudur. Bundan başka edebi açıdan yeniden düzenlenmiş olmaları olasıdır, üstelik coğrafi adların her zaman toprak üzerinde tanımlanması zordur (Aharoni 1979 [OGd]: 162-166).

III. Tutmosis'in en ayrıntılı anlattığı sefer, birincisidir. Aralarında daha kuzeyden gelenler de olmak üzere, çok sayıda yerel beyin oluşturduğu bir koalisyonun merkezi olan ve Filistin'in kuzeyinde yer alan Meggido'daki uzun süreli kuşatmayı ve sonunda kentin düşmesini uzun uzadıya anlatır. Mısır ordusu Memfis'ten yola çıkmış, Doğu Deltası'ndaki Sile'ye doğru ilerlemiş ve Mısır'ın sıkı denetiminde olan Gazze'ye doğru kıyı şeridi boyunca ilerlemişti. Buradan Yafa'ya kadar hiçbir direnişle karşılaşmadan yollarına devam etmişler, Yafa'yı kuşatmışlar ve ileriki tarihlerde anlatılan bir Mısır halk masalına göre, Tutmosis'in, sonradan oraya vali olacak bir askerinin kurduğu dümen sayesinde orayı ele geçirebilmişlerdi (Simpson 1973 [OI]: 81-84). Kralın yüceltilmesine vesile olacak değerde görülmediğinden olsa gerek, yıllıklarda bu olaya yer veril-

mez. Fakat kralın askerleri, onların yiğitlikleri ve hanedana bağlılıklarını güçlendiren ödüller hakkında Mısır'da dolaşan çeşitli öykülerin içyüzünü pek güzel ortaya koyar (krş. Ebana'nın oğlu Amose, bölüm 4b).

Sonunda ordu Karmel tepesine ulaşır; Megiddo ve dolaylarında, Suriye'deki Kadeş beyinin başını çektiği üç yüz otuz beyden oluşan koalisyon pusuya yatmış beklemektedir. Böylece krala cesaretini sergileme ve düşmanın bozgununu alaya alma fırsatı doğar. Kral, danışmanlarının uyarılarına kulak asmaksızın, yanında az sayıda adam olmasına rağmen çekinmeden, cesurca savaşan ve kuşkusuz zafer kazanan biri olarak tanıtılır metinde. Düşman tabanları yağlamak zorunda kalarak şehre doğru kaçar:

> Majestelerinin onları hezimete uğrattığını görünce, atlarını, altın ve gümüşten yapılmış savaş arabalarını oracıkta bırakıp korku dolu yüzlerle hızla Megiddo[ya] kaçtılar, giysilerinden çekiştirilerek aceleyle içeri sokuldular. Halk arkalarından şehir kapılarını kapatmak zorunda olduğundan, onları içeri sokabilmek için giysilerini indirdi.
>
> (*Urk.* IV 659; *ARE* II §430; Lichtheim 1973-80 [OI] II: 32)

Bu noktada Mısırlı askerlerin yaptıkları bir taktik hatası itiraf edilmektedir:

> Şimdi, eğer majestelerinin askerleri düşmanın eşyalarını yağmalamaya dalmasaydı, Megiddo'yu o anda, oradakiler Kadeşli perişan düşmanları ve bu kentten olan perişan düşmanları içeri almak için telaşla çekerken [zapt] edebilirlerdi.
>
> (*Urk.* IV 659-660; *ARE* II §430; Lichtheim 1973-80 [OI] II: 32)

Başka türlü söylersek, kentin savunması zayıf düşmüştü, çünkü sakinleri savaştan kaçanları içeri almak zorunda kalmış, bu da Mısırlıların içeri sızması için eşsiz bir fırsat yaratmıştı; ama askerler terk edilmiş karargâhı dolduran zengin ganimete kendilerini öyle kaptırmışlardı ki Megiddo'yu ele geçirme fırsatını gözden kaçırdılar. Sonuçta kent teslim olmadan önce kuşatma birkaç ay sürecek-

ti. Teslim olunca oradaki beyler hükümdarlığını kabul etmeye ve onu desteklemeye hazır olduklarını belirtmek üzere III. Tutmosis'e değerli madenler ve taşlardan, atlarla atlı savaş arabalarından oluşan armağanlar ve ordusuna yiyecek sundular. Daha sonra III. Tutmosis armağanları evine taşıtacak birkaç kişiyi seçti, yerel beylerin de kendi iktidar alanlarında kalmalarını onayladı. Filistin'deki çok sayıda kent artık Mısırlıların denetimine geçmişti: Her yerel hükümdar değerli armağanlarla simgelediği ve Mısırlı askerlere erzak sağlayarak gösterdiği sadakatini resmen doğrulayarak elde ettiği tahtını firavuna borçluydu. Bu bağımlılık ilişkisi bundan böyle düzenli olarak teyit edilmeli, saygı sunularak, Mısır ordusuna erzak verilerek ve talep olduğunda asker gönderilerek somut bir biçimde gösterilmeliydi.

Megiddo'nun düşüşünü daha küçük çaplı çok sayıda baskın izledi. Bunlardan biri, Kadeş topraklarının bir bölümünü oluşturduğu anlaşılan, o çağda kentin üstün gücünün göstergesi Celile Gölü yöresine yapılmıştı. Bu dönemde zapt edilmiş şehirler arasında Şam'ın da görünmesi, seferin Suriye çölüne dek uzandığını akla getirir. Şam ileride Mısır'ın kuzey sınırına yakın olacaktı –stratejik konumu ve zengin kaynakları nedeniyle Mısır'ın denetim altında tutması gereken önemli bir merkezdi (Pitard 1987). Daha sonra çıkılan seferler belli ki Mısır'ın ilk savaşta elde ettiği topraklardaki denetimini pekiştirmeyi ve idari düzenlemeleri güçlendirmeyi hedefliyordu. Ancak beşinciyle yedinci seferler arasında Mısırlılar gözlerini Filistin bölgesinin ötesindeki Kuzey Suriye'ye dikmişlerdi. Suriye kıyılarında Mısır teknelerinin yanaştığı ve orduya erzak sağlanan bir dizi deniz üsleri bulunurdu; bunlardan biri olan Ullaza'da (günümüzde Lübnan'ın kuzey sınırındadır, Hellenistik Dönem'deki adı Orthosia) karargâh kurulmuştu. Ne yazık ki tarihsel kayıtlar bu yıllardaki seferler hakkında çok şey anlatmaz, yalnızca ordunun limanlara gelişinden, karaya çıkıp (Tunip ve Kadeş'e karşı, krş. Harita 9) savaşmak üzere iç bölgelere doğru yürüyüşe geçtiklerinden söz ederler. Bu toprakların kuzeyi Mitanni'nin egemenliğindeydi, denetimine girmeyen daha küçük devletler de siyasal ve ekonomik açıdan onun etki alanındaydı (bkz. bölüm 6a).

Mitanni olasılıkla III. Tutmosis'e karşı direnişi desteklemiş, böylece bölge iki devletin başlıca savaş alanına dönmüştü (Klengel 1965-70 I).

Mısır'ın üstünlüğünü sağlama çabasında doruk noktası, III. Tutmosis'in sekizinci seferiydi (ayrıntıları askerlerinden biri olan Amenemhab'ın yazıtından bilinir, *ARE* II §574-592): Kuzey Suriye devletlerine ve Mitanni kralının komuta ettiği Mitanni ordusuna karşı Halep yakınlarında yapılan bir savaştı; Mitanniler Fırat'ın karşısına çekilmişlerdi, peşlerinde de Mısır ordusu; Lübnan'da inşa edilen gemiler yük arabalarıyla çekilerek getiriliyordu; III. Tutmosis ile ordusu onlara binip Fırat'tan aşağı kıyıları yakıp yıkarak Karkamış'tan Emar'a gitti. Başarılı ırmak kafilesinin önünden kıyıda III. Tutmosis'in dedesi I. Tutmosis'in stelinin yanına hatıra olsun diye törenle bir stel daha dikilmişti. Geri dönüş yolunda kral Niya'da (Orontes vadisinde) fil avına çıktı, sonra da Mısır uluslararası iktidar politikaları sahnesine girişinin Babil ve Hatti'deki komşu devletlerden gönderilmiş armağanları sunan elçilerce kabul edildiği Sumur limanına (Ullaza'nın kuzeyinde) ilerledi; Assur armağanlarını daha önce yollamıştı. Kral sonra Orontes'e doğru yine iç kesimlere yürüdü, söylendiğine göre beyi sekiz yıl önceki Megiddo direnişinde elebaşı olan Kadeş'i (günümüzde Tell Nebi Mend) ele geçirdi. Ama Kadeş'in yenilgisi önemsiz sayılırdı: Bir tek Mısır garnizonu bırakılmamış, yerel hükümdar Mısır'a bağlılık andı içmemiş ve Tutmosis bu çevreye en az üç sefer daha düzenlemişti. Kayıtlar, Kadeş'in bağımsız ve Mitanni devletinden yana olduğunu göstermektedir (Klenger 1965-70 I). III. Tutmosis'in hükümdarlığının sonuna gelindiğinde, Ullaza'ya kadar uzanan kıyı şeridi Mısır'a aitken, içeride Kumidi'nin (günümüzde Kemid el-Loz; Hachmann 1970) ötesine geçmedi ve en güneydoğuda da olasılıkla Şam'a uzandı. Daha kuzeydeki bütün topraklar ya bağımsız kaldılar ya da Mitanni ile ittifak kurdular.

II. Amenofis (1438-1412 (1425-1398)) Kadeş hükümdarına bağlılık andı içirmeyi sonunda başarmıştı, ayrıca ordusuyla birlik-

te Beka vadisi ve Niya'da vahşi hayvan avına çıktı. Yaptığı savaşlarla ilgili metinler babasınınkiler kadar aydınlatıcı olmasa da, Mitanni'nin Kuzey Suriye'deki etkisini kırmak için III. Tutmosis'in kararlı politikasını canla başla sürdürdüğü ve biraz başarı elde ettiği anlaşılır (*ARE* II §781-798). Filistin'de patlak veren, yedi yerel hükümdarın da katıldığı büyük isyan II. Amenofis'in dokuzuncu yılında kanlı bir biçimde bastırılmış, yenilen elebaşılarının cesetleri halka sergilenmişti. Bunlar, kraliyete ait bir geminin pruvasına baş aşağı asılarak dolaştırılmışlar; sonra da altısı Teb'in surlarına, yedincisi imparatorluğun güney sınırı olan Napata'daki surlara asılmıştı. II. Amenofis'in Mısır denetimine yönelik ciddi tehditlerle başa çıktığı, Mitanni, Hatti ve Babil'den ona gönderilen elçilerce de kabul edilmişti. Mısır'ın siyasal varlığı, artık arada sırada bir yerleşimi yerle bir etmek ve ganimet kaldırmak adına yapılan askeri baskınlarla sınırlı olmayan, kalıcı bir durum olarak görülüyordu.

IV. Tutmosis (1412-1403 (1398-1390)), Gezer'den gelen Teb yakınına yerleşmiş insanları sınır dışı etmekle, Filistin'de II. Amenofis'in katı politikasını izler görünmektedir (*Urk.* IV 1556, 10-11; *ANET* 248; Weinstein 1981: 13-14). Mısır'ın Suriye-Filistin'deki denetimini daha da sıkılaştırmasına Mitanni'nin Kuzey Suriye'deki gücünün de gerilemesinin (Halep'in Hatti hükümdarı I. Tudhaliya'ya kaptırılması) eklenmesi, iki devlet arasındaki barış görüşmelerini başlatan etmenlerdendi. Görüşmeler, Mitanni prenseslerinden birinin IV. Tutmosis ile evlenmesiyle sonuçlandı. Aynı sıralarda, Mısırlılar Hitit kralıyla da, kuzeydeki uzak Kurustama kentinden gelen ve Beka vadisinin güneyine yerleşmiş olan Anadolulu tüccarlar konusunda da dostça anlaşmaya varmış görünüyor. Ama nihayetinde Mısır ile Mitanni arasındaki yakınlaşma, Hititlerin Kuzey Suriye'ye egemen olma emellerine bir süreliğine ket vurulduğu anlamına gelir. III. Amenofis'in (1403-1364 (1390-1352)) hükümdarlığında Filistin'de herhangi bir sefere çıkılmamıştı; bu da daha önceki kralların kurdukları denetimin sürdüğünün kanıtıdır.

Mısır'ın yönetiminde Kenan

Mısır'ın yayılmasının ikinci aşamasında yıkılan şehir ve yerleşim yerlerinin sayısı çok fazlaydı; zaten bazı Filistin şehirlerinin çöküşü ya da yok oluşu da bu tarihlere rastlamaktadır (Gönen 1984; Wienstein 1981). Dağlık kesimlerdeki ve güneydeki nüfus hızla düşmüştü, ülke genelinde ana yollardaki yerleşmelere, kıyılara ve başlıca ovalarla vadilere (örneğin, Şaron ve Yizreel) doğru bir kayma olduğu kesindi. Yıkımla birlikte, ülkeyi denetim altına almak ve kârın kaymağını toplamak için bir dizi askeri kale ve idari merkez kuruluyordu. Taanak mektupları (ve Gezer metni), yerel hükümdarlarla Mısır firavunu arasındaki ilişkilerde bilinen modelin yürürlükte olduğunu gösterir: Bu hükümdarlar, Filistin'de Mısır kraliyet ailesi üyelerine ya da onların temsilcilerine resmi karşılama yapmak, askeri birlikler sağlamak ve armağanlar sunmak zorundaydılar. Papirüse yazılmış bir metinde, elçileri Teb'e gelmek zorunda olan ve olasılıkla yalnızca böyle bir durumda bira ve tahıl verilen Cahi'de Mısırlıların denetimi altında bulunan şehirlerin uzun listesini verilmektedir (Hermitage Papirüsü 1116A: Golénischeff 1913). Büyük fetihlerin ardından "Amarna Dönemi" gelip çattığında (yani "üçüncü evre", bkz. s. 419), Amarna Mektupları oldukça benzer, ama daha ayrıntılı bir tablo yansıtır. Levant'taki Mısır idaresi, bölgeyi gözetim altında tutan memurlarıyla (Akkadca *rabisu*) Sumur, Gazze ve Kumidi'de üslenmişti. Kimilerinin düşündüğü gibi (örn. Helck 1971), bu durumun toprakların üç idari bölgeye ayrıldığı anlamına gelip gelmediği belli değildir; daha başka idari merkezler olması, örneğin bir tanesinin de Yafa'da bulunması mümkündür. Mısır'ın bölgedeki sıkı hâkimiyeti mektuplarda açıkça belirtilmiştir:

> Akşapalı (Akko yakınlarında) adam Endaruta'ya söyle: Kral böyle (diyor): Sana bu tableti gönderiyor, şöyle diyor: "Gözünü dört aç! Nerede olursan, kralın yerini korumalısın." Ve şimdi kral sana, kralın Kenan'daki ahırının bekçisi Maireya'nın oğlu Hanni'yi yolluyor. Onun bütün söylediklerine dikkatle kulak ver ki kral sende hata bulmasın. Sana

söylediği her sözü dikkatle dinle ve dikkatle yerine getir. Gözünü dört aç!" Savsaklama! Kralın okçularının gelişinden önce bol yemek, şarap (ve) başka ne varsa, hazırla. O çok yakında sana yetişmek üzeredir, kralın düşmanlarının kafalarını koparacak. Kralın göklerdeki güneş kadar iyi olduğunu bil. Onun askerleri ile savaş arabaları da o kadar iyiler.

(*EA* 367; *RA* 19 (1922): 105; Oppenheim 1967 [01]: no. 64; *ANET*: 484)

Kral için şehrin korunması yolunda öğütler, işbirliği talepleri ve kraliyet emirlerine itirazsız itaat (olasılıkla idam tehdidiyle?) burada çok açıkça bellidir. Ayrıca bize imparatorluk toprakları içinde bir Mısır kraliyet kurumunun ("kralın Kenan'daki ahırı") varlığını anlatır. Krala dilediği zaman değerli armağanlar (insanlar da dahil) verilmesi talepleriyse başka bir mektuptan anlaşılır:

Kral böyle (konuşuyor). Sana bu tableti gönderiyor, şöyle diyor: Gözünü dört aç. Nerede olursan, kralın yerini korumalısın. Kızını efendin kral için hazırla, vereceklerini de hazırla: [2]0 birinci sınıf köle, gümüş, arabalar, birinci sınıf atlar -böylece efendin kral sana kızının refakatinde krala yaptığın katkılar için şöyle diyebilsin: "Mükemmel!" Kralın göklerdeki güneş kadar iyi olduğunu bil. Onun askerleri ile savaş arabaları da o kadar iyiler.

(*EA* 99; Oppenheim 1967 [01]: no. 65)

Amarna yazışmaları yerel hükümdarların çoğunun birbirleriyle daima çekişme, hatta çatışma halinde olduklarını da gösterir; bu da Mısırlıların yararlanabileceği bir durumdur (Giles 1970). Birbirlerini Mısırlıların davasına hainlikle suçlamak ya da bir komşuya böyle ithamlarda bulunmak sıradandı, yazar da kendi sadakatini kanıtlamak için didinir. Buradaki gibi:

Efendim krala ve güneşime: Lab'ayu'nun, hizmetkârının ve ayağının altındaki çamurun mesajı. Efendim, güneşim, yaşam kaynağımın ayaklarına kapanıyorum, 7 kere ve 7 kere. Kralın bana yazdığı emirlere itaat ettim. Ben kimim ki kral benim uğruma kendi topraklarını kaybedecek? Gerçek şu ki ben kralın hizmetkârıyım! Ben bir asi değilim ve görevimi ak-

satmıyorum; saygılarımı sunmayı geciktirmedim, denetçimin benden istediklerinin hiçbirini aksatmadım. Bak, bana haksız yere iftira atıyor, ama efendim kral benim (rivayet edilen) isyanımı soruşturmuyor dahi. Zaten isyanım bu: Gazru'ya (Gezer) girdiğimde durmadan şöyle dedim: "Bana ait olan ne varsa, kral alır, ama Milkilu'ya ait olan nerede?" Milkilu'nun aleyhimde yaptıklarını biliyoruml Aynca kral oğluma yazdı. Oğlumun *'apiru*'nun arkadaşı olduğunu bilmiyordum. Ben de onu Addaya'ya teslim ettim. Dahası, eğer kral mektubunda karımı isterse, onu nasıl alıkoyarım? Eğer kral bana şöyle yazarsa: "Kalbine tunç bir hançer sapla ve öll", kralın buyruğunu nasıl yerine getirmem?

(*EA* 254; Oppenheim 1967 [01] no. 68)

Öte yandan böyle iç çekişmeler Mısırlıların imparatorluğu iç işlerine müdahale etmeden yönettiğinin ve denetimi ele almak için pek harekete geçmediğinin göstergesidir fikri tümüyle yanıltıcıdır (Several 1972). Belli ki Kenan hükümdarları Mısırlıların yerel çıkarlarını korumaktan sorumluydular, sadakatleri yakından gözlenirdi, düzenli ve eksiksiz olarak saygılarını sunmaları gerekirdi. Bunun karşılığında düzeni sağlamalarına yardım edilirdi, dolayısıyla kendi güvenlikleri de Mısır'ın desteğine bağlıydı:

Efendim, güneşim, yaşam kaynağım krala söylüyorum: Sidon reisi Zimreddi'nin mesajı. Efendim, güneşim, yaşam kaynağımın ayaklarına kapanıyorum, *7* kere ve *7* kere. Efendim kral bilsin ki, kralın benim himayeme verdiği hizmetkân, Sidon güvendedir. Kral hizmetkârına yazdığında, efendim kralın sözlerini duyunca kalbim neşe doldu, başım dimdik oldu, gözlerim parladı. Kral bilsin ki kralın, efendimin okçularının gelişi için hazırlıklarımı tamamladım. Kralın, efendimin buyruğu gereğince her şeyi hazırladım. Kral, efendim bilsin ki bana karşı yapılan savaş acımasızdı. Kralın benim himayeme verdiği bütün şehirler *'apiru*'ya katıldı. Kral beni kralın okçularına komuta eden bir adamın himayesine versin ki, *'apiru*'ya katılmış şehirlerden hesap sorulsun, sen onları yine benim himayeme ver, böylece ben de daha önce atalarımın (yaptığı) gibi efendim krala hizmet edebileyim.

(*EA* 144; Oppenheim 1967 [01] no. 70)

Mısır'ın bölgeyi denetleme politikasında önemli bir öğe de Kenan beylerinin çocuklarından bazılarının Mısır sarayında yetiştirilmeleriydi. Bu yolla Mısır geleneklerine ve saraydaki görgü kurallarına alıştırılır, egemen grubun üyeleriyle dostluk kurar ve karşılıklı yükümlülükler geliştirirlerdi. Yerel hükümdarların kızlarının Mısır sarayına alınmasıyla birlikte bu uygulama yerel beyleri ve ailelerini Mısır yetkililerine sıkı sıkıya bağlardı:

> Efendim, [güneşim], yaşam kaynağım krala söylüyorum: Yahtiru, hizmetkârının ve ayağının tozunun mesajı. Efendim, tanrım, güneşim, yaşam kaynağımın ayaklarına kapanıyorum, 7 kere ve 7 kere. Aynı zamanda efendim kralın elbette sadık hizmetkârıyım. Buraya baktım ve şuraya baktım ama hiç ışık yoktu. Sonra efendim krala doğru baktım, ışık vardı. Komşusunun altından bir tuğla kayabilir, ama ben asla efendim, kralın ayaklarının altından çekmem. Efendim, kral danışmanı Yanhamu'yu araştırsın. Ben gençken, beni Mısır'a götürdü. Efendim, krala hizmet ettim, efendim kralın şehrinin kapısındaydım. Efendim, kral danışmanına, Azzatu şehir kapısında ve Yapu şehir kapısında ve efendim, kralın okçularının gittiği her yerde bekçilik ediyor muyum, onlarla gidiyor muyum diye sorsun.
>
> (*EA* 296; Oppenheim 1967 [01] no. 69)

Mısır'ın Levant toprakları üzerindeki denetiminin katılığı Kemid el-Loz'da bulunan, Şam hükümdarına yazılmış mektuplardan birinde daha da iyi anlaşılmaktadır (Amarna arşivi gibi bu mektuplar da kil üstüne Akkadca yazılmıştır):

> Şamlı adam Zalaya'ya söylel Kral böyle diyor. Şimdi sana bu tableti gönderiyorum, benden sana mesajdır. Ayrıca: Bana 'apiru'yu gönder..., hakkında sana şöyle yazmıştım: "Onlan Kaşa ülkesindeki şehirlere vereceğim, böylece benim sınır dışı ettiğim insanların yerlerinde ikamet edecekler.
>
> (Edzard 1970 no. 1)

Mektuptan Mısır imparatorluk politikasında sınır dışı etme ve bu yolla boşalan alanlara yeni halklar yerleştirme uygulamaları ol-

duğunu anlıyoruz. Eğer bu mektuptaki bilgiye, sırasıyla IV. Tutmosis ile Akhenaton'un Teb ve Nübye'ye Kenanlı sürgünleri yerleştirdiklerine (bkz. s. 425; bölüm 4c) ilişkin bulgular ve savaş tutsaklarının tapınak arazilerinde çalıştırılmak üzere kraliyet armağanı olarak verildiğine ilişkin daha genel belgeler eklendiğinde, Mısırlıların Kenan'daki denetiminin gevşek (hatta sevecen) olduğu görüşü yanlış olabilir. "Amarna Dönemi" boyunca Kenan'ın ticaret örüntüsünde birtakım değişiklikler izlenmekle birlikte (Weinstein 1981; krş. Merillees 1968), Mısırlıların bu dönemde Kenan üstündeki baskılarında ciddi bir gevşemeye gittiklerini varsaymamıza neden olacak hiçbir sebep ve kesin bulgular yoktur. Şimdi Akhenaton'un, halefleri Tutankamun ile Hormeheb gibi Levant'ta askeri önlem aldığına işaret eden sağlam ipuçları bulunmaktadır (Schulman 1978; 1988). Kuzey Suriye'deki fetihleri Mısır sınırına tehdit edecek kadar yaklaşan (bkz. bölüm 5d) Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın Mısır'ın dostu ve ortağı Mitanni'yi harap etmesiyle birlikte uluslararası sahne tümüyle değişmişti.

Hititlerin Kuzey Suriye'yi fethetmesi ve Ürdün'ün doğusunda, Güney Filistin'e sızan kırsal kökenli grupların büyük baskısı XIX. Hanedanlığın (dördüncü evre) krallarının tutumlarını belirliyordu. I. Seti, II. Ramses ve Merneptah Kenan ülkesinin güneyinde yoğun bir biçimde savaşmış, çok sayıda kale ve (kolayca tespit edilen) vali konutları kurmuşlardı (Weippert 1988 [0Gd]: 271-272). Kenan'da bu döneme ait steller ve yazılı kayalardan başka Mısırca yazılmış pek çok heykel ayakta kalmıştır. Bunlar ve daha az sayıdaki Mısır tarzı el yapımı eşyalar, yerel olarak üretilen Mısır çanak çömlekleriyle kuyulardan, kalelerden ve Mısır kralları için dikilen askeri karakollardan söz eden Papirüs Anastasi 3 belgeleri, Mısırlıların askeri denetimlerinin bu dönemde muazzam arttığını gösterir; üstelik III. Ramses'in krallığının sonuna dek (1152) gevşemişe de benzemez. Erken XIX. Hanedanlıkta bir başka savaş alanı da, Mısır krallarının Hititleri geri püskürtmeye çalıştıkları ve Kadeş'i zapt etme isteklerinin yeniden canlandığı kuzey sınırlarıydı. Ancak çabaları sınırlı başarıya ulaştı –aslında Kadeş savaşının ardından (1286 (1275)) bir süreliğine Mısırlılar Şam bölgesi üzerindeki de-

netimlerini ellerinden kaçırmışlardı. Ama, bütün olarak gerileme ne uzun süreliydi ne de ciddiydi, iki devlet arasında imzalanan antlaşma (1269 (1258); bkz. bölüm 4d) ile her iki tarafın hoşnut kalmasıyla çözüme ulaşmıştı. Mısırlılar Kenan bölgesindeki denetimlerini neden ve nasıl kaybetmişlerdi, bu belli değildir (bkz. bölüm 4d). Tek söylenebilecek olan, VI. Ramses'in krallığından (1144-1136) sonra Mısır varlığına ilişkin herhangi bir bulgu olmadığıdır.

Mısırlılar imparatorluklarının kuzeyinden ne kazanmışlardı? Kenan'dan gelen en düzenli gelir tahıl ve şaraptı. Birkaç bölgedeki araziler kralın, kraliyet ailesi üyelerinin ve Mısır'daki tapınakların mülküydü. Mısırlıların mülkiyetindeki araziler için gereken tarım işçilerini sağlamak da olasılıkla yerel hükümdarların sırtına yüklenen başka yükümlülüklerdendi (EA 365). Yerel bitkisel yağlara çok değer verilir, bunlar takas edildiği gibi Mısır'a armağan olarak da gelirdi (Gönen 1992: 284). Lübnan'daki kereste kaynakları sömürülür, olasılıkla Mısır donanmasının gerek duyduğu gemilerin inşası ve Mısır'daki kraliyet inşaatı projelerinde kullanılacak ahşabı elde etmek için kraliyet tarafından el konurdu. XIX. Hanedanlıktan VI. Ramses'in krallığına dek Güney Filistin'in sıkı denetimi Mısırlılara Arabah Vadisi'ndeki zengin Timna bakır madenlerini işletme olanağı vermişti (Rothenberg 1972). Kenan'dan kölelerle atlardan başka atlı savaş arabaları ve eğitimli atlı savaşçılar talep edilirdi. Güney Levant'ın denetimi Mısır'ı aynı zamanda doğrudan kendi yönetimi altında olmayan bölgelerle ticari ilişki içine sokmuştu. Ticaret kervanları, örneğin Mezopotamya'dan Mısır'a seyahat ederlerdi (EA 8; bkz. bölüm 7a). Kenan'da uzun ve gelişmiş bir geleneğe sahip gıda ve iyi giysi üretimine çok değer verilirdi. Megiddo'nun düşüşünden sonra III. Tutmosis'in ele geçirdiği ("yıllıklarında" sıralanan, bkz. s. 421-422) ganimetlerin ayrıntılı listesi Levant'tan Mısır'a ne tür eşyalar getirildiği hakkında bir fikir verir; aynı zamanda Kenan'ın refahını tesadüfen ortaya koymaktadır:

> Megiddo beyine ait tunç zırh. Perişan ordusuna ait [deri] zırh: 200. Yay: 502. O düşmanın çadırından gümüş işlenmiş mry (kızılağaç) odunundan sırık: 7. (Bunları büyükbaş hayvan, köle, savaşçı listeleri izler;

sanra) çanaklar dolusu taş ve altın ile türlü kaplar... Suriye işi bir büyük küp. Küpler, çanaklar, tabaklar, türlü maşrapalar, büyük çaydanlıklar, bıçaklar: [x +]17, 1.784 *deben* (1 *deben* = 91 gr). Usta işi altın tablalarla 966 *deben*, 1 *kite* gelen (bir *deben*'in anda biri) pek çok gümüş tabla. Altın başlı.....bir gümüş heykel. İnsan başlı (yani tapuzlan insan kafası şeklinde oyulmuş) bastonlar: 3. O düşmanın altın işli fildişi, abanoz ve *ssndjm* ağacından tahtırevanı: 6. O düşmana ait altın işli *ssndjm* ağacından ve *krkr* tarzında baştan başa altınla işlenmiş pahalı taşlardan bir yatak. O düşmanın altın işli, başı laciverttaşından abanoz heykeli....tunç kaplar ve düşmanın giysileri.

(*Urk.* IV 663-664; Lichtheim 1973-80 [OI] II: 34)

Nübye'de Mısır İmparatorluğu üzerine bir not

Mısırlıların Nübye'nin Dongola bölgesinde ve dördüncü çavlanın güneyinde sıkı bir denetim kurmaları, büyük olasılıkla Hatşepsut ile III. Tutmosis'in saltanat döneminde (1490-1436 (1479-1425)) gerçekleşmişti (III. Tutmosis'in Cebel Barkal steli, *Urk.* IV 364; Cumming 1982: I-6). Bu topraklar XX. Hanedanlığın sonuna dek (1069) Mısır'a kaptırılmadı. Ne yazık ki Nübye seferleri hakkında, Mısır dışından malzemenin belgeleri tamamladığı Levant'takiler kadar ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Belgesel kayıtların tek yanlı ve kısıtlı olması Nübye'de denetim kurup sürdürmenin kuzeydekinden daha kolay olduğu ve tümüyle farklı bir yol izlendiği izlenimini verebilir (örn. Trigger 1976: 109-114; Frandsen 1979). XVIII. Hanedanlık sırasında tekrarlanmış Nübye seferlerine yapılan pek çok gönderme ve yerel ayaklanmaları caydırma amaçlı korkunç bir görüntüyü akla getirecek şekilde Filistin asilerinden birinin cesedinin Napata surlarında sallandırıldığı göz önünde bulundurulursa, ilki yanlış *olmalı*.

Mısır'ın Nübye'yi denetim altına alma biçimini değerlendirmek güç, çünkü Nübye'de Amarna Mektupları'na benzer hiçbir belge bulunmaz. Bölgenin sıkı denetim altında olması Nübye'nin büyük ekonomik potansiyelini sömürmek için belli ki önemliydi: Tarım ve bağcılığa uygun alanlara sahipti, kimi kesimler büyükbaş hayvan yetiştirmeye özellikle elverişliydi; ayrıca diorit, ametist ve hepsin-

den önce, Mısır'ın komşuları tarafından sürekli talep edilen, üstelik diplomatik armağan alışverişi sisteminin can alıcı öğesini oluşturan altın şeklinde büyük maden zenginliği vardı; son olarak Nübye özellikle yüksek değerdeki egzotik malların getirilebildiği günlerde daha güneydeki alanlara geçiş yoluydu. Öyleyse Mısır krallarının bölgeye genel vali olarak hareket edecek "Kralın Kuşi'li Oğlunu" atamayı gerekli görmeleri şaşırtıcı olmamalı. Bu kimse Hierakonpolis'ten üçüncü çavlana dek bütün toprakları denetlerdi, görüldüğü kadarıyla fiilen Nübye hükümdarıydı. Mısır'ın çölde yaşayan çeşitli grupların reisleriyle ve daha yukarıda Nil boyunda yaşayan beylerle ilişkilerini düzenlemekten sorumluydu. Bu ilişkilerin bazen armağan alışverişi temeline dayanması olmayacak iş değildi. Küçük Nübye beyliklerinin Mısırlıların uyruğu olduğu kimi durumlarda Nübyeli hükümdarların oğulları, Kenan beylerinin oğullarına uygulandığı gibi eğitim görsünler diye Mısır sarayına yollanırdı.

Şimdilik Nübye'nin coğrafi, siyasal ve kültürel karmaşıklığı Levant'taki kadar iyi anlaşılmamıştır, yine de Mısır'ın buradaki denetiminin ve uyruğundakilere yönelik tutumunun Levant'taki uygulamalardan belirgin ölçüde farklı olduğunu düşünmek için hiçbir neden yoktur (Morkot 1988). Dahası Kenan'daki Mısır egemenliğiyle ilgili yakın zamanda yapılan araştırmalardan açıkça görüldüğü üzere Levant'taki imparatorluk toprakları gide'rek daha sıkı bir birlik olmuş ve özellikle son evrede askeri düzen katı ve müdahaleci hale gelmişti (Wienstein 1981; Singer 1988). Öyleyse Mısır'ın büyük çapta kalkınmış Kenan bölgesine "büyük saygı" gösterdiği ve bundan dolayı "barbar" Nübyelilere kaba kuvvet uygularken onlara "kadife yumruk" gösterdiği düşüncesi galiba yanlış anlaşılmıştır. Elbette Mısır'ın kuzey imparatorluk topraklarındaki dev Ebu Simbel tapınağının dengi yoktu, aynı zamanda iki bölgede yönetenlerle yönetilenler arasındaki etkileşimin ayrıntılarında başka farklılıklar olacaktı. Ancak denetimin açıkça dışa vurulmasında görülen böyle çeşitlilikler, Mısır'ın kuzey ve güneydeki uyruklarını boyunduruk altına alma yaklaşımındaki temel farklılıkları açıklamaktan çok, henüz tümüyle anlaşılmamış, çelişen yerel koşullara tepkileri yansıtmaktadır.

VII

Mezopotamya (yaklaşık 1600-900)

7a Kassitlerin Babili (1595-1155)

Kassitlerin gelişi

Mari arşivleri sayesinde, Hammurabi'nin iktidar mücadelesi ve Güney Irak ile ötesini egemenliği altında (bkz. bölüm 2e) birleştirme başarısı hakkında birtakım izler sürmek mümkün olmaktadır. Hammurabi'nin fethettiği yerler üzerinde kapsamlı bir denetim kurma başarısı ölümünün ardından uzun sürmeyecekti, halefleri giderek küçülen bir alanı, son kertede kuzeyde Bağdat'a, güneyde de belki Larsa'ya kadar uzanan toprakları yönettiler. Ancak Hammurabi'nin ülkesi her ne kadar başından beri dış baskılara maruz kaldıysa da hanedanlığının denetiminin yok olmasını fazla abartmamak gerekir. Ayrıca Hitit kralı I. Murşili'nin güçlü (merkezi Halep olan) Yamhad Krallığı'nı 1600 dolaylarında yıkmasından sonraki hedefinin Babil olması anlamlı olabilir (bölüm 5c). Hititlerin bu tutumu, Hammurabi'nin ölümünden yaklaşık yüz elli yıl sonra, siyasal gerçekler gereği Babil'in hâlâ Yamhad fatihinin karşılaşması gereken önemli bir dev-

let olduğunu akla getirmektedir.

Öte yandan Babil krallarının yaşadıkları zorluklar da ortadadır. Hammurabi'nin ölümünden kısa bir süre sonra kayıtlarda düşman "Deniz Kavimleri" hanedanlığı görünür (*RLA* 8: 6-10). Hakkında bilinenler pek az olmakla birlikte Irak'ın en güneyindeki bataklık alanla kıyı şeridini denetim altında tuttuğu,[1] dolayısıyla kuzeye uzanan bölgeyle Basra Körfez arasında, Güney Arabistan (Umman'dan bakır) ve İndus vadisiyle eskiden yapılan kazançlı ticaret yollarını kestiği kesindir. Bu durumun ciddi ekonomik yansımaları kadar kraliyetin saygınlığına gölge düşürücü etkileri de olacaktı. Hâlâ yanıt aranan bir başka soru da Harappa kültürünün giderek yok olmasının sonucunda İndus vadisiyle yapılan ticaretin ne zaman kesildiğidir. Bu kültürün tarihi pek kesin değildir (Fairservis 1975 [0Gj]: 296 vd.), ayrıca Hint tarihinde onu izleyen, erken birinci binyılın Oudh, Bengal ve Bihar krallıklarının oluşumundaki önceki evre hâlâ aydınlatılmayı beklemektedir (Fairservis 1975 [0Gj]: 311). Babil'in gücünün kırılganlığını vurgulayan bir başka nokta da, Babil Krallığı kendi içinde ciddi sorunlarla boğuşuyor olmasaydı, I. Murşili'nin yaptığı baskından kolay kolay başarılı sonuç alamayacağıdır. Hitit saldırısı ülke için yıkım demekti, ne de olsa hanedanlık neredeyse beklenmedik bir biçimde son bulmuş ve geç Babil kayıtlarında baskından can alıcı olay olarak söz edilmişti (*ABC* no. 20 B. rev. 11). Hitit baskınının ardından Marduk kült heykelinin Fırat boyundaki Hana'ya taşınmış olması bile olası, (bunun tarihsel gerçekliğiyle ilgili kuşkular için, krş. Brinkman 1976). Doğru olsun olmasın, Babilliler tanrı heykelinin bu sırada götürüldüğüne sonradan kesinlikle inanmışlardı.

Hititler Babil'de kalmayıp ülkeyi siyasal kargaşa içinde bırakarak Fırat'a çekildiler. Mezopotamya tarihinin dönüm noktasında yeni bir halk, Kassitler sonuçta yörenin egemen gücü olarak ortaya çıktı ve yeni bir hanedanlık kurdu. Bunların Kuzey Babil'de önceden (yaklaşık 1770 sonrası) dağınık, daha çok şehirlerin eteklerinde kamp kurmuş küçük gruplar olarak varlık gösterdikleri ve Babil ordusunda paralı askeri birlikleri oluşturdukları ya da tarım işlerinde çalıştıkları saptanmıştır. Diğer Kassit toplulukları ise Ba-

bil'in siyaset alanının dışında yaşarlar ve düşmanca saldırgan bir tutum sergilerlerdi (Brinkman 1980: 466; Nashef *AfO* 27 (1980): 164-168). Ancak nereden geldikleri ve nasıl güçlendikleri ya da Babil tahtında kendilerine bir yer edinecek kadar nasıl üstün oldukları hepten ve can sıkan bir bilinmezlikle örtülüdür.

Genel olarak Kassitlerin kökeninin Babil'in kuzeydoğusundaki Zagros dağları olduğu düşünülmektedir, çünkü birinci binyılda Kassit kabilesi olarak karşımıza çıkarlar. Geç Greko-Romen yazarlar (örneğin Diodoros ile Strabo) Kuzistan'ın kuzeyinde yaşayan *Kassaioi* adında dağ halkından söz ederler, bunlar Kassitlerin geç torunları olarak kabul edilirler. Bunun tersine, Kassitlerin Babil'in kuzeybatısındaki bölgeden geldikleri, Geç Eski Babil Dönemi'nde orta Fırat'taki Hana Krallığı'nda yerel bir hükümdarın Kassitlere özgü bir adı olduğu (Hallo ve Simpson 1971 [0C]: 106 içinde Hallo tarafından) ortaya atılmıştır; dolayısıyla Kassitlerin sonradan ilişkilendirildikleri doğu yöresi siyasal güçleri söndükten sonra etnik topluluk olarak yaşamayı sürdürdükleri bir yer olabilirdi. En son eğilim de toplu belgelerin işaret ettiği üzere (Nashef *AfO* 27 (1980): 167; Liverani 1988 [0C]: 607) Kassitlerin "asıl anayurtlarını" Zagros Dağları olarak belirlemektir. Benzeri nice sorun gibi belgeler sorunu kesin olarak çözmekte yetersiz kalmaktır. Aynı şekilde Kassit dilinde muhafaza edilmiş yazı parçalarının Hint-Avrupa ailesiyle ilişkisi olduğu (Balkan 1954) yollu daha önceki görüşler ciddi olarak sorgulanmıştır (Mayrhofer 1966; Kammenhuber 1968; Brinkman 1980: 472-473). Elde kalanlara dayanarak Kassit dilinin bilinen hiçbir dille belli bir ilişkisi bulunmamaktadır; az sayıda tanrısal isimlerin olası Hint-Avrupalı kimlikler taşıdıkları inandırıcı olmayıp geçici, olasılıkla dolaylı kültürel bir ödünç almanın ötesine geçmeyebilir (Mitanni'deki Hint-Ari öğelerle ilgili benzer sorunlarla karşılaştırın, bkz. bölüm 6a).

Kassitlere yönelik, kesinlikle karşı çıkılması gereken bir görüş de, onların bir şekilde at yetiştiriciliğiyle bağlantılı bir halk olduğu ve Babil'de iktidarı ele geçirme başarılarının ellerindeki üstün bir silahı, yani atların çektiği hafif, çok hızlı, iki tekerlekli arabayı kullanma becerilerini yansıttığı fikridir. Bu tür savaş arabası-

nın, arabanın yapımına has teknik becerilerin ve at terbiyeciliğinin ikinci binyılın başlarından itibaren Yakındoğu'da giderek geliştiği artık biliniyor (Moorey 1986). Ayrıca, Kassit dilinde atların tüy renklerini ve işaretlerini tanımlayan bazı teknik sözcükler olduğu bilinse de, Kassitlerin vasıfsız tarım işçisi ve asker olarak karşımıza çıktıkları Eski Babil Dönemi'nde atlarla aralarında belli bir ilişki olduğu saptanmamıştır. Belki de Kassit dilindeki terimlerin benimsenmesinin nedeni, Babil'in onların denetiminde olduğu sırada Yakındoğu'da savaşlarda at kullanımının yaygınlaşmış olmasıdır. İki tekerlekli arabanın, eski Yakındoğu'nun bütün büyük devletlerinde en önemli askeri taktik silahı olarak benimsenmesi de anlaşıldığı kadarıyla neredeyse aynı zamana rastlar. Bu yeni askeri tekniğin yaygın kullanımının Yakındoğu devletlerinin sosyo-ekonomik yapısını nasıl etkilediği, bilinmezliğini koruyor. "Seyis" (*kartappu*) mevkiinin Kassit Babili'nde en önemli idari makamlardan biri olarak ortaya çıkışı, önemli bir etkinin söz konusu olduğu yolunda ipucu vermektedir (krş. Yeni Krallık Dönemi'nde Mısır, bölüm 4e). Fakat bu yeni araba sürücüsü ve savaşçı takımının gereksinimleri ne gibi değişiklikler getirmişti? Atlar için gereken otlak ve eğitim alanları, mevcut toprak mülkiyeti modellerini nasıl etkilemişti? Yoksa atlar, daha önceki yüzyıllarda savaşlarda yararlanılan eşeklerin yerini mi almıştı sadece? Açıkça anlaşılan tek şey, bu dönemde araba ve atların devletler için çok büyük önem taşıdığıdır. Amarna Mektupları'nda karşımıza çıkan, yaklaşık 1500-yaklaşık 1200 döneminin eşit konumdaki kralları arasındaki kalıplaşmış selamlama sözlerinden de (bkz. bölüm 4c; 5d; 6a) anlaşıldığı gibi, araba ve at, adı anılmaya değer temel bir güç olarak görülür:

> Mısır kralı, büyük kral, Nibmuarriya (III. Amenofis), Kardunias (Babil'in Kassit dilindeki adı) kralı, kardeşim Kadaşman-Enlil'e, şöyle der: Afiyetteyim; sen de afiyette ol! Evin, karıların, oğulların, soyluların, atların, savaş arabaların, toprakların da afiyette olsun. Ben afiyetteyim, evim, karılarım, soylularım, atlarım, savaş arabalarım, çok sayıdaki askerlerim hepsi) afiyette ve topraklarımda her şey afiyette.

(EA 1)

Babil üzerinde Kassit etkisi

Kassit egemenliğinin en çarpıcı özelliği, hanedanlığın olağanüstü uzun sürmüş olmasıdır. Babil'de hiç tahta geçmemiş Kassit liderlerini de içeren Babil Kral Listesi'nde (A) (*RLA* 6:92 (II 16)) hanedanlığın süresi "576 yıl 9 ay" olarak verilmişse de, bu hanedanlık orada yaklaşık dört yüz yıl (yaklaşık 1530-1155) iktidarda kalmıştı. Assur'un, arkasından Elam'ın dış müdahalelelerinin Kassit egemenliğine son nokta koymaya yetecek kadar istikrarı sarstığı 13. yüzyıldan önce ciddi siyasal bozulma olduğu yönünde pek az kanıt var. Öyleyse siyasal istikrar yaklaşık üç yüz yıl sürmüştü, ancak bunun hiç savaş yapılmayan genel bir barış dönemi anlamına gelmediğini de vurgulamak gerek. 13. yüzyıldan önceki döneme ait kayıtlar çok kıt olup (Brinkman "976) adak ve binalardaki kral yazıtlarıyla ve yazılı silindir mühürlerle sınırlıdır. Yine de, örneğin 8. yüzyıldan gelme, yaklaşık 1500'den itibaren Assur ile Babil arasındaki ilişkileri Assurluların bakış açısından (*ABC* no. 21) yansıtan *Eşzamanlı Tarih* (*Synchronistic History*), bu dönemdeki siyasal dalgalanmaların ve savaşların seçme bir dökümünü verir bize. Babil Kroniği P (*ABC* no. 22) de, II. Kurigalzu (1332-1308) ile Elam arasındaki büyük savaşın bazı sahnelerini günümüze ulaştırır. Bu savaşın önemi, daha sonraki tarihsel bir destanla vurgulanmıştır (sadece kırık parçaları korunmuş: Grayson 1975: 47-55). Bazı siyasal olaylardan söz eden yıl adları (bkz. bölüm 1c) tarihsel tablodaki boşlukları (kısmen) doldurmaya yardım edecek bir kaynaktır. Ama ne yazık ki 14. yüzyılın ortalarından itibaren Kassit kralları her yıla ad verme uygulamasını bırakmış, onun yerine her krallığa numara vermeye başlamışlardı. Ondan öncesine ait çok az belge bulunduğundan, yıl adlarının yaşananlarla ilgili değerli ipuçları verdiği daha erken kritik yılların neredeyse tamamı bilinmez. Kassit Dönemi'ne ilişkin bir başka sorun da birden fazla kralın aynı adı taşıması, fakat tarihlenmiş belgelerde metinlerin hangisinden söz ettiğinin belirtilmemiş olmasıdır. Erken belgelerin azlığıyla bu birleşince Kassit krallarının, özellikle egemenlik sürdükleri ilk iki yüzyıldaki

kronolojisi kesin değildir. Bazen isimler ve belirli hükümdarların varoldukları bile kuşkuludur (bkz. tablo 21). Bölgenin ekonomik ve toplumsal yaşamına ilişkin bilgiler veren tarihlenmiş belgelerin çoğu geç 14. ile 13. yüzyıldan (II. Kurigalzu'dan IV. Kaştiliaş'a kadar olan dönem) gelmektedir. Ama bunlarda da sorunlar eksik olmaz. İlki, Nippur ve Ur olmak üzere yalnızca iki yerleşmeden dağınık tabletler yerine yararlı arşivler çıkmıştır; ikincisi, çok daha fazla sayıdaki metin tek bir yerleşmeden gelir (Ur'daki 75 metne karşılık Nippur'da 12.000; Gurney 1983); üçüncüsü, bugüne dek Nippur metinlerinin çok az bir bölümü yayınlanmıştır. Tüm bunlar Mezopotamya tarihinin bu önemli dönemi hakkında güvenilir bir araştırma kaleme alınayı güçleştirmektedir.

Yine de eldeki kıt malzeme, Babil yaşantısının, özellikle toplumsal alandaki bazı ilginç yanlarını açığa çıkarmıştır. Örneğin, bir metin, alıcının oğluna gelecekte gelin olmak üzere küçük bir kızın "satılışını" belgelemektedir:

> Yarım kübit boyunda, U4.9.KAM-belet adında Babil yerlisi genç bir kız. İli-Şamaş'ın oğlu, tüccar Rabô-şa-Ninimma ikinci oğlu Ninimma -zera-şubşi'ye gelin (es) olsun diye onu babasından, Hurad-Hamatir kasabasındaki bir Kassit olan Kiautu'nun oğlu Kidin-Şumaliya'dan (ve) Sin-epiranni'nin kızı Agargarutu'dan satın aldı. Satın alma fiyatı olarak Rabâ-şa-Ninimma 2 ince *muhtillû* urbayı, 2 şekel altını Kidin-Şumaliya ile karısı Agargarutu'ya verdi; Rabô-şa-Ninimma satın alma fiyatının geri kalanı için Kidin-Şumaliya ile karısı Agargarutu'ya yiyecek verecek.
>
> (Bir sonraki bölük pörçük satırlar bu alışverişe karşı çıkabilecek kızın başka akrabalarından Rabô-şa-Ninimma'yı korumaktadır; sonra:)
>
> Anu, Enlil, Ninlil (?), x, Sukamuna ve Kral Kadaşman-Harbe huzurunda ant içmiş bulunuyorlar.
>
> Tanıklar: Ninurta-bani'nin oğlu İautu; Kidin-Ninurta'nın oğlu İzkur-Ninurta; Dimahdi-Uras'ın oğlu Nusku-aha-iddina; Ninurta-bani'nin oğlu Rabô-şa-Ninurta. Yazıcı: İli-ikişa'nın oğlu Eriba-Marduk.
>
> Kislimu ayı, on birinci (+?) gün, kral Kadaşman-Harbe'nin tahta çıktığı yıl.
>
> Kidin-Şumaliya'nın tırnak izi (ve) karısı Agargaru(tu)'nun tırnak izi mühür niyetine basılmış.

(CBS 12917; Brinkman 1976: 383-384, metin no. 9)

Tablo 21 Kassit kralları (Brinkman'ı (1976) izleyerek, yaklaşık tarihleriyle)

Kassitler		*Çağdaşları*
[1 Gandaş	1729	
2 Agum I		
3 Kaştiliaş I	1660	
krallar 4-9		Hammurabi hanedanlığının sonu (1595)
10 Burnaburiaş I	(yaklaşık 1530-1500?)	
11-14 (belirsiz)		
?15 Karaindaş	yaklaşık 1413	
?16 Kadaşman-Harbe I		
?17 Kurigalzu I		
?18 Kadaşman-Enlil I	(1374)-1360	Mısır'da Amenofis III
?19 Burnaburiaş II	1359-1333	Mısır'da Akhenaton=Assur'da Assur-uballit (1365-1330)
?20 Kara-hardaş	1333	
?21 Nazi-Bugaş	1333	
22 Kurigalzu II	1332-1308	
23 Nazi-Maruttaş	1307-1282	
24 Kadaşman-Turgu	1281-1264	Hattuşili III
25 Kadaşman-Enlil II	1263-1255	" "
26 Kudur-Enlil	1254-1246	
27 Şagarakti-Şuriaş	1245-1233	
28 Kaştiliaş (IV)	1232-1225	
Assurlu Tukulti-Ninurta	1225	Tukulti-Ninurta'nın Assur Krallığı: 1244-1208
29 Enlil-nadin-şumi	1224	
30 Kadaşman-Harbe II	1223	
31 Adad-şum-iddina	1222-1217	
32 Adad-şum-usur	1216-1187	
33 Meli-Şpak	1186-1172	
34 Marduk-apla-iddina I	1171-1159	
35 Zababa-şum-iddina	1158	
36 Enlil-nadin-ahi	1157-1155	

Genç kızları gelecekteki evlilik için satın alma uygulaması daha

önce Babil'de saptanmamıştır, ancak aşağı yukarı çağdaşı Nuzi'de (van Prag 1945: 79-84; krş. Orta Assur Kanunları A§43) ve daha sonra Assur'da (8. ve 7. yüzyıl; Postgate *Iraq* 41 (1979): 96) varolduğu bilinmektedir. Kızın ufacık boyu (yaklaşık 28 cm), gerçek ölçü olmaktan çok, yaşını belirtme yöntemi olmasa gerek (Roth 1987); akla bebek bile olabileceği geliyor. Çin'de bu tür "evlatlık evliliği" ile ilgili araştırmalar, çok yoksul ailelerin, bütçeye getireceği çeyiz yükü kafa yorulmayacak türden bir gider olmayan kız çocuğun öldürülmesini engellemek için aldıkları bir önlemdi. Bu koşullarda bir kız çocuğu için yapılan oldukça küçük ödeme, kayınların olağan düğünlerin bir parçası olan pahalı gelinlik armağanları karşılamasına çare olurdu. Saygın bir evlilik türü olmamakla birlikte (ancak ikinci oğul söz konusu olduğunda daha az gerekli olsa bile), "evlatlık evliliği" iş görecek bir çift el daha ve "satın alan" aileye epeyce düşük bir fiyattan gelecekte oğlan çocuklar doğurabilecek bir gelin sağlardı. Çin'de bir kızın daha bebekken bu şekilde "evlat edinilip" analık tarafından emzirildiği bile görülürdü. Tüm bu koşullar antik Mezopotamya'da tıpatıp yaşanmış olmasa bile, Çin benzetmesi bu metinde ortaya konan uygulamanın nasıl işlediğinin içyüzü hakkında birtakım bilgiler vermektedir (Goody 1990:29-30).

Sonradan yüzyıllarca kullanılmaya devam etse de, özellikle Kassitlerle ilgili bir belge biçimi de ***kudurru***'dur. Bunlar, dikdörtgen ya da erkeklik organı şeklinde, dinsel simgelerle süslü, kabaca yuvarlatılmış uçları olan taşlardır (*RLA* 6: 268-277). Üstlerinde genellikle, arazi anlaşmazlığının çözümü ya da kralın bağışladığı arazi parçasının tahsisi gibi sorunlarla birlikte seçkin hizmetlerde bulunan memurların çeşitli harç ve vergilerden muaf tutulması gibi ayrıcalıklardan söz eden bir yazıt bulunur (bkz. bölüm 7d). *Kudurru* terimi "sınır" anlamına gelir, ayrıca bilim adamları önceleri bu "sınır taşlarının" mülkiyetleri kutlanan arazilere yerleştirilip yerleştirilmedikleri konusunda fikir yürütmüşlerdi. Bir başka olasılık da, mülk sahibinin arazideki hak ve taleplerinin güvencesi olarak tapınaklarda saklandıklarıdır (Steinmetzer 1922). Aşınmayı gösteren işaretler olmaması, Babil'de çıkarılmış tek ***kudurru***'nun bir tapınakta bulunması, kabartmalı süslerle yazıtların taşın en dibine ka-

dar uzanması ve bu taşlardan çoğunun küçük olması (50 cm'nin epey altında), açık alanlardan çok tapınaklara dikilmiş olduklarını düşündürür (Seidl 1968: 72-73). Bu yolla kaydedilmiş arazi bağışları muafiyetler ve ayrıcalıklarla ilgili olduğundan, kralın uyruklarından almayı beklediği harçların ayrıntısını anlatmaktadır.

Kassit Dönemi'nin en dikkat çekici özelliği Kassit hükümdarının "Babil kralı" ya da kısaca "kral" olmasıdır. Diğer bir deyişle, bölgesel devletin, birbirleriyle rekabet eden kent devletlerden kurulu daha önceki siyasal sistemin tam tersine, bir ülkenin kralıydı. Kassit krallarının öne çıkan ve kalıcı olan başarısı, olasılıkla 15. yüzyılda Deniz Kavimleri hanedanlığının yenilgisinden sonra bölgeyi, daha sonraki zayıf hükümetlerin yönetiminde bile siyasal kural olmaya devam edecek şekilde bir bütün olarak kaynaştırmalarıydı. Bundan böyle Güney Irak'tan "Babil" diye söz edebiliriz –Kassit Dönemi'nden önceki tarihsel yanılgı (Brinkman 1974). Resmi başkent, Mezopotamya panteonunun en önemli tanrısı olan Marduk'un (heykeli *olasılıkla* erken Kassit krallarından II. Agum kakrime tarafından geri alınmıştır; Astour 1986; bkz. s. 333) koruduğu Babil'di. Marduk'un üstün konuma yükselmesine odaklanan ve 15. yüzyıla tarihlenen ünlü Babil *Yaratılış Destanı*'nın, Deniz Kavimleri'nin yenilgisinden sonra Babil'in birleşmesini ve Marduk kültünün Babil'de (yeniden) kurulmasını yüceltmeye hizmet ettiği bile ileri sürülmüştür (Jacobsen 1976 [OL]: 190).

Kassit Babili'nin sorun olmaya devam eden bir özelliği de, Kassitlerin "yabancılığının" belirlenmesidir. Adları Babil adlarından tümüyle farklı olup, Kassitlere özgü bir panteonun varlığını belli eder. Kassitler, bambaşka bir dil konuşurlardı (en azından başlangıçta), bazıları geleneksel kabile yapısını korumuşlardı ve hukuk metinlerinde Babillilerden ayırt edilmeleri için bazen "Kassit" olarak tanımlanırlardı (bkz. s. 440'daki metin). Ancak kraliyet sarayının koruyucu tanrıları olan Sukamuna ve Şumaliya dışında, bu tanrıların Babil'de bir kültleri olduğu ya da orada bulunan kült merkezlerine yerleştirildiklerine dair bulgu yoktur. Kassit ve Babil tanrıları arasında bir tür bağdaştırma yapıldığı konusu varsayımlara dayalıdır, ama bu da bir olasılıktır. Görebildiğimiz kadarıyla

Kassit kralları geleneksel Babil kültlerini etkin bir biçimde koruma altına alarak geliştirmiş, kült hizmetlerine kraliyet ailesi üyelerini yerleştirmişti (Brinkman ve Matthews 1990). Eğer Marduk heykelinin II. Agum kakrime tarafından geri alınmasına ilişkin geç tarihli öykü tarihsel gerçeklere dayanıyorsa, Kassitlerin Babil tanrılarını kucaklamakta çok istekli olduklarım, gerçeklere dayalı değilse, ileriki tarihlerde Kassit krallarının Babil kutsal geleneğinin önde gelen destekleyici ve savunucuları kabul edildiğini gösterir. Kassit dilinde pek az belge kaydedilmiştir (olanlar da akademik alıştırmalara benzer), krallar kendi yazıtlarında Akkadca ile Sümerce kullanırlardı. Olasılıkla kendilerine ait öykülerle dinsel uygulamalar yalnızca kulaktan kulağa yayılmıştı, fakat bu da varsayımdan öteye geçmez. Eldeki belgeler ışığında, devrilmelerinden kısa bir süre sonra yapılan kısa bir gönderme dışında Kassit krallarına yönelik düşmanca duygular fazla değildi. Öyle ki son Kassit krallarının adları Babilceydi. Saray seçkinlerinin nasıl oluşturulduğu ve yüksek idari ve askeri personelin (etnik açıdan) kimler oldukları bilinmemektedir. Bu da Kassit yönetici grubun kimliğini belirlemekte ve Kassitlerin hangi koşullarda yabancı yöneticiler olarak görüldüklerini anlamakta güçlükler doğurur. Geç Agum metniyle II. Kurigalzu ve Adad-şum-sur adlı (Grayson 1975: 47-77) Kassit krallarım ele alan bazı destan kırıntılarında Kassit hükümdarlarının genel olarak tümüyle meşru, gerçek Babil kralları olarak idrak edildiklerine (daha önceki Amurru hanedanlıklarıyla karşılaştırın, bölüm 2) işaret edilmektedir.

Büyük devletler arasında Babil

Kassitler Dönemi'ndeki Babil'in gücünü saptarken en aydınlatıcı kaynak Irak'tan değil, Mısır'dan gelir. El-Amarna yerleşmesinde bulunan, kil üstüne Akkadca yazılmış büyük bir mektup koleksiyonu III. Amenofis'in son yıllarına, Akhenaton'un saltanat döneminin tamamına (1364-1347 (1352-1336)) ve onun bazı haleflerinin hükümdarlık yıllarına tarihlenir (bkz. bölüm 4c; Moran 1987). Arşivin ayrıntılı kronolojisi belirsizdir, fakat aşağı yukarı

otuz yıl boyunca Batı Asya'daki büyük devletlerin uluslararası ilişkilerini parlak bir şekilde aydınlatır. Bu mektuplar kadar iyi korunmamış olmakla birlikte, Boğazköy'den (Hattuşa) çıkarılan, 13. yüzyılın ilk yarısına tarihli daha az sayıdaki bir grup mektup da bu tür yazışmaların düzenli yapıldığını ve diplomatik yaşamın süreklilik taşıyan bir parçası olduğunu göstermektedir (*CTH* 155-178). Amarna Mektupları, geniş, uluslararası açıdan önemli bir devlet olarak Babil'in konumunu aydınlatır: Mısır ile Babil arasında düzenli olarak ulaklar gidip gelir, kudretli Mısır kralı Babil'in saygınlığını tanıdığını Babil hükümdarına "birader" demekle belli eder. Bu terim, sadece birbirlerini eşit ve müttefik gören krallar tarafından kullanılırdı.

Mısır'da XVIII. Hanedanlığın krallarıyla Kassit hükümdarları arasındaki ilişkiye ilk göndermeler III. Tutmosis'in Yıllıkları'nda (1490-1436 (1479-1425)) karşımıza çıkar, bkz. bölüm 6d). Onun askeri fetihleri, Mısırlıların Fırat'ı geçerek Mitanni'ye sızdıkları, Mitanni topraklarına anıt olarak bir stel diktikleri ve Mitanni ordusuyla çarpıştıkları sekizinci seferiyle doruğa ulaşır. Bu akın, Mısır'ın toprak fetihleri içerisinde pek fazla önem taşımıyordu, ama Levant'ın güneyinde Mısır'ın denetim kurma iddiasını –askeri güçle desteklenmeye hazır bir iddia– güçlendirmesinden dolayı önemliydi. Artık büyük devletlerin resmi ilişki kurması ve siyasal bir ilişki yürütmesi gereken bir devletti Mısır. Bu nedenle, III. Tutmosis'in seferinin getirdiği sonuçlardan birinin, Hitit ve Babil ülkelerinden yanlarında kutlama armağanlarıyla birlikte elçilerin gelişi olması şaşırtıcı değildir (Assur, birkaç yıl önce Mısır kralını memnuniyetle karşılamıştı). III. Tutmosis'i karşılayan Babil kralının kimliği bilinmiyor; Kassit Hanedanlığıyla ilgili kronolojik sorunları göz önünde bulundurursak, bilinmezliğini koruyacağa benzer. II. Burnaburiaş'ın Akhenaton'a yazdığı ve Mısır kralına iki ülke arasında çoktandır süregelen dostluğu anımsattığı mektupta o elçilere gönderme yapıldığı düşünülmüştür:

> Karaindaş zamanından beri, senin atalarının elçileri düzenli olarak atalarımı ziyaret ettiklerinden, bugüne dek iyi dost olmuşlardır.

(EA 10)

Buradan edinilen izlenim, diplomatik ilişkilerin yaklaşık dört kuşak önce kurulduğu olurdu kuşkusuz; III. Tutmosis'e gönderilen Babil elçisi de bu konuda kuvvetli bir adaydır. Bununla birlikte, III. Tutmosis ile Karaindaş arasında bağıntı kurmaya çalışırken büyük kronolojik sorunlar ortaya çıkıyor. Belki de Mısırlı fatihe ilk yaklaşan kişi eski Kassit hükümdarlarından biriydi, bu adım elçilerin karşılıklı ziyaretleriyle pekiştirilmemişti. O zaman resmi diplomatik temaslar ancak 15. yüzyılın sonlarına doğru, olasılıkla II. Amenofis'in Orontes üstündeki Kadeş kent devletini zorla teslim almayı başarması sonucunda kuruldu (bkz. bölüm 6d).

Arkeolojik bulgular ve diğer belgeler Babil'in 14. yüzyıldaki servetiyle nüfuzunu gözler önüne koyar. "Deniz Ülkesi" 15. yüzyılda ülkeye katılmış ve Körfez'e giden ticaret yolları yeniden açılmıştı. Danimarkalıların 1960'lar boyunca yaptığı kazılar Kassit Dönemi'ne tarihlenebilen Bahreyn'de gelişmekte olan bir ticari yerleşimle kaleyi gün ışığına çıkardı. Nippur metinlerinden bazıları ve Bahreyn'deki arkeolojik kalıntılar Körfez bölgesinin Bahreyn'e kadar uzanan kesiminin *doğrudan* Kassit krallarının egemenliğinde olduğunu göstermektedir –bu alanın başka bir dış ülkeye dahil edilmesi bundan tam bin sekiz yüz yıl sonra Sassani döneminde olacaktı (Potts 1990 [0Gf]; Brinkman 1993). II. Burnaburiaş'ın krallığı dönemine ait Nippur'dan gelen bir mektup Körfez'deki Kassit valisi Bahreyn'e atandığında, kızının Nippur'daki saray personelinin çocuklarının okuduğu okulda bırakılmış olabileceğini bile akla getirir (Potts 1990 [0Gf] I: 309).

Bu dönemde birtakım önemli antik Babil şehirleri de kapsamlı olarak yenilenmiş, tapmak mimarisinde genellikle kökleşmiş mimari kurallar uygulanarak onlara eşlik eden anıt yazıtlarda daha çok Sümerce kullanılmıştı. Bunların yanında Kassitlere özgü bazı öğeler de yer alır –Uruk'taki küçük bir tapınağın çok çarpıcı planı ve kalıplanmış tuğla kabartma süsleri çağdaşı Elam'da görülen mimari kabartmaları andırır (bkz. bölüm 7c; Strommenger ve Hirmer 1965 [0M], levha 170). Ne var ki Güney Irak'ta yürütülen araştırmalardan edinilen izlenim, büyük eski şehirlerden bazıları

serpilirken orta ölçekli kasabaların sayısında azalma olduğu ve köylerin sayısının arttığı yönündedir (Adams 1981; Adams ve Nissen 1972). Bu durumun bir bakıma Kassit toplumunun özgün yapısı olduğu anlaşılan küçük klanlarla (Brinkman 1980: 465-466) ilişkili olup olmadığı ve öyleyse bunun nasıl olduğu konusunu araştırmak gerekir.

Kassit krallarını ilgilendiren başlıca konulardan biri de, Diyala üzerinden Babil'i İran yaylası ve ötesine bağlayan, Afganistan'ın kuzeydoğusunda Badahşan'dan çıkarılan laciverttaşını Babil'e ulaştıran yolların savunulmasıydı. Üstün değer verilen "hakiki" laciverttaşı (buna "dağdan gelen laciverttaşı" adı verilirdi, ötekiyse bir tür cam olan "kireç ocağının laciverttaşıydı"; Oppenheim 1970) Babil krallarının Mısır'a, bazen hatırı sayılır parçalar halinde gönderdikleri armağanlardan biriydi (EA 7). Diyala yolunun stratejik önemi, Kassitlerin yeni kurulan Dur Kurigalzu şehriyle birlikte komşu Assur ve Elam'a karşı özenle korumalarından bellidir. Dur Kurigalzu, bugünkü Bağdat'ın yakınındaki Akar Kuf yerleşmesindedir ve adından da anlaşılacağı gibi ("Kurigalzu Kalesi") I. Kurigalzu tarafından kurulmuştur. Yerleşmeye bugün bile heybetini muhafaza eden, ancak hava koşullarının etkisiyle acayip bir şekil almış olan ziggurat hâkimdir. Zigguratın yıpranmış iskeletinde yapım tekniğinin ayrıntıları açığa çıkmış, kerpiç sıralarının arasına sazlardan yapılmış hasır ve katran tabakaları döşendiği anlaşılmıştır (Baqir 1942-6). Bu yerleşme tümüyle keşfedilmemiş olmakla birlikte, yapılan araştırmalar kutsal yapı grubundan epeyce uzakta etkileyici bir saray kalıntısının varlığını ortaya çıkarmaya yetmiştir. Sarayda boyalı duvar resimleri (Tomebechi 1983; şekil 25), tuğla tonozlar, ince işlenmiş gerçekçi heykel parçaları ve renkli camlar bulunmuştur. Cam üretme tekniği daha önce, olasılıkla Kuzey Mezopotamya'da geliştirilmişti (Oppenheim 1970), ancak bir tek burada büyük miktarda cam bulunmuş olup, kapların yanı sıra kakma işinde de cam kullanılmıştır.

Babil ile Mısır arasındaki ilişkiler I. Kurigalzu'nun krallığı döneminde (14. yüzyıl başı), Babil kralının kızının III. Amenofis'le evlenmesiyle pekiştirilmişti. Bunun sonucunda iki devlet arasında-

ki temaslar daha da yakınlaşmış, özellikle karşılıklı verilen ve beklenen armağanların sayısı artmıştı (Liverani 1979: 21-33). Böyle politik evliliklerle kurulan akrabalık bağı söz konusu olduğundan, doğal olarak değerli eşyalar gönderilmesi bekleniyordu. Mısır kralı III. Amenofis'in Babil kralı Kadaşman-Enlil'e yazdığı bir mektupta bu ilke açıkça dile getirilmiş ve kabul edilmiştir:

> Sen (Kadaşman-Enlil) şöyle yazdın:
>
> "Komşu krallarla evli kızlarım, benim elçilerim oraya gittiği zaman onlarla görüşür [ve] bana selam olarak armağan [gönderirler]. Seninle birlikte olan kız [yoksul mu?]" -bunlar senin sözlerin- (ben de böyle cevaplıyorum): Doğrudur, senin komşun olan krallar zengin ve güçlü; kızların onlardan her istediklerini alıp sana gönderebilirler. Oysa benimle birlikte olan kız kardeşinin neyi var? Yine de bir şey edinirse, sana gönderirim. Ülkenin dışından altın(?) külçesi edinmek için kızlarını vermen hoş bir şey.

Şekil 25 Dur Kurigalzu'daki saraydan bir resim
(Akar Kuf; Baqir, *Iraq* 8, levha XII kaynak alınarak)

(EA 1)

Bu tür alışverişler, özellikle de Mısır'dan gönderilen, Nübye yataklarında büyük miktarlarda bulunan altın, öncelikle siyasal bakımdan saygınlık ifadesiydi. Komşularla kurulmuş yakın bağlar da Babil ile komşu devletler arasındaki daha elverişli ekonomik alışverişi kolaylaştırmaya ve canlandırmaya yardım ederdi (bkz. EA 8; s. 343-344). Ülkenin uzak yol ticaretindeki etkili rolü, altının (gümüş yerine) Kassit Dönemi'nde –üç binyıllık Babil tarihinde ilk kez– bir süreliğine ticari işlemlerde standartlaşmasına yol açmıştı (Edzard 1960). Yunanistan'ın Thebai kentinde bulunmuş olan, laciverttaşından yapılma iri ve biçimli Kassit mühürleri (Porada 1981-2; krş. Morris 1992: 104) ile Dur Kurigalzu'da gün ışığına çıkarılan öküz derisi şeklindeki Miken işi bakır külçe, Babil'in bağlı olduğu ticari ve siyasal ağın çapını yansıtmaktadır.

Mısır'dan Babil'e gelen armağanlar sadece değerli madenler değildi. Örneğin, I. Kadaşman-Enlil bir sarayın inşaatını tamamladığında, III. Amenofis ona abanoz ağacından ustaca oyulmuş, altın kaplamalı, bazıları fildişi kakmalı eşyalar göndermişti. Mısır'dan gelen eşyalar arasında bir yatak, bir tahtırevan, geniş bir koltuk, ayrıca dokuz koltuk ve tabureler vardı. Kassit hükümdarları, özellikle Mısırlı heykeltıraşları çok beğenirlerdi:

> Senin olduğun yerde usta zanaatkârlar var. Onlara vahşi bir hayvan heykeli yaptır, kara hayvanı da olabilir deniz de, gerçeğine benzesin, derisi tıpkı canlı bir hayvanınki gibi olsun! Elçilerin onu bana getirirler! Ama eğer eskiler hazır ve müsaitse, o zaman elçim Şindişugab senin sarayına vardığında, derhal, çarçabuk ödünç arabalar(?) bulup buraya gelmesini sağla. Onlara da bir dahaki teslimat için yenilerini yaptır...
>
> (EA 10)

Babilliler laciverttaşından başka ne gönderirlerdi? Zagros ve İran'a uzanan yolları sıkı denetim altında tutan Kassitler, olasılıkla İran dağlarından, ileride Assur ve Pers krallarının el üstünde

tutacağı güzel atlar temin edebiliyorlardı. Babil'den Mısır'a gönderilen resmi armağanlar arasında koşum atları, yani arabaya koşulmaya hazır eğitimli atlar da olurdu. Bu izlenimi güçlendiren atların yanında onların sayısı kadar atlı savaş arabası da gönderilmesidir. Eski Çağ'da böyle bir armağan bugünün savaş uçağına denktir.

Amarna yazışmaları, en çok da Babil ile Mısır arasında gidip gelen mektuplar büyük devletler arasındaki diplomatik ilişkileri yöneten kuralları açıkça ortaya koyardı. Hepsinin adı, bazen de saraydaki mevkileri bilinen birkaç elçinin gönderilmesi alışılagelmişti. Belli ki krallar yakın kişisel ilişki kurmuş ve onun güvenini kazanmış çok önemli kimselerdi. Kabul töreni sırasında bunlardan yalnızca biri kralın yanına alınırdı. Bu buluşmada kral tarafından altın, gümüş, yağ ve diğer malzemenin kendisine ve elçi dostlarına verilmesini buyururdu; mallar kişisel kullanım amaçlıydı. Elçilere yönelik tutum temsil ettikleri ülkenin itibarını yansıtırdı –eğer kötü muamele görürlerse ya da kabul edilmek için belirsiz bir süre sabır tüketircesine bekletilirlerse, bu temsilcisi oldukları kralı aşağılamak anlamına gelirdi.

Elçiler çoğu zaman ticari işler kovalayan tüccarlarla birlikte yolculuk eder görünürler. Eğer kervanlar yağmalanırsa, bu olay hangi hükümdarın topraklarında yaşanmışsa o sorumlu tutulur ve aşağıdaki Amarna mektubunda da dile getirildiği üzere ondan tazminat talep edilebilirdi:

> Ahutabu (yani Babil'in Mısır elçisi) ile birlikte gelen tüccarlarım işlerini görmek için şimdi Kenan'da kaldılar. Ahutabu biraderime gitmek için yola devam ettiği zaman Kenan'daki Hinnatuna'da bulunan Balumme'nin oğlu Şumadda ve Akkolu Şaratum'un oğlu Şutatna oraya adamlarını gönderdi, tüccarlarımı öldürüp paralarını aldılar. Sana tez elden (?) [...] gönderiyorum. Onu hemen sorgula ki sana (her şeyi) anlatsın. Kenan senin ülken ve kralları [senin hizmetkârların]. Senin topraklarında soyuldum. Onlardan hesap sorun, aldıkları parayı yerine koyun! Hizmetkârlarımı öldürenleri -öldürün ki öçleri alınsın. Sen onları idam etmezsen, ister benim kervanlarımdan biri olsun, ister senin elçilerin yine öldürürler, o za-

man da elçi alışverişimiz kesilir.

(EA 8)

Kraliyet büyükelçileri hükümdarlar arasında iyi niyet mesajları ve ricalar getirip götürmekle görevlendirilirlerdi; aynı zamanda kralları ve ülkeleri hakkında bilgi verir, ziyaret ettikleri sarayla ilgili olabildiğinde çok haber toplarlardı. Her büyükelçiye eşlik eden armağanların sergilenmesi ve gönderenin adının açıklanması beklenirdi. Bu diplomatik armağanların listesi içerdikleri herhangi değerli malzemenin net ağırlığıyla birlikte titizlikle çıkarılırdı; ağırlık ve değerlerinin güvencesi olarak gönderen tarafından mühürlenirlerdi. Teslim alındıklarında malların envanteri denetlenir ve belirtilen ağırlıklar dikkatle tartılırdı. Bu işleme hoş bir gönderme, Burnaburiaş'tan Akhenaton'a yazılmış Amarna Mektupları'ndan birinde yer almaktadır:

> Ama biraderim bana göndereceği altın işleme işini başkasına vermemeli; biraderim o işi bizzat denetlemeli, mühürlemeli ve bana öyle göndermeli. Biraderim belli ki biraderimin gönderdiği altın (yükünü) denetlememiş. Biraderim onu mühürlesin ve göndersin diye başkasına bırakmış. Bana getirilen 40 mina altını fırına koyduğumda, [10] (bile) gelmediğine ant iç[erim].
>
> (EA 7; Oppenheim 1967 [01] no. 58)

Büyükelçinin ziyareti sırasında resmi bir kabul töreni düzenlenir, bu törende elçiler, sarayında bulundukları kralla evli olan, kendi hükümdarlarının kızları ya da kız kardeşleriyle (ve onların maiyetiyle) görüşmeyi beklerlerdi. Böylece prensese yurdundan gelen mesaj ve armağanları iletme fırsatı bulur, prensesten de krala, annesine ve ailesine selam götürürlerdi. Elçiler aynı zamanda prensesin iyi olup olmadığını ve mevkiine uygun muamele görüp görmediğini kontrol ederlerdi. Amarna Mektupları'ndan birinin büyük bölümü (EA 1), Babil kralının kız kardeşinin Mısır sarayında nasıl muamele gördüğü, sağ olup olmadığı, Babil elçilerinin neden onunla görüşemediği konusunda kuşkularla doludur.

Protokol kurallarına sıkı sıkıya uyulması, rütbe eşitliğinin ölçü-

sü olan ve "biraderlik" terimiyle özetlenen ilişkinin sürdürülmesini kolaylaştırırdı. Yeni bir kral, tahta çıkışını "biraderlerine" resmen bildirir, iyi ilişkileri eskisi gibi sürdürme niyetini dile getirir ve iyi niyetinin göstergesi olarak onlara bir armağan yollardı. Babil kralı Burnaburiaş'ın Akhenaton'a yazdığı mektup da bunlardan söz etmektedir:

> Tıpkı önceden senin ve (benim) babamın birbirinizle iyi dost olmanız gibi, şimdi de sen ve ben dost olmalıyız. Aramızda başka hiçbir şey söz konusu olamaz. Benim ülkemden ne istersen, yaz, sana göndereyim. Ben de senin ülkenden ne istediğimi yazarım, bana gönderirsin... Ve sana selamlama armağanı olarak [...] ve 1 [...]... gönderiyorum.
>
> (EA 6)

Diğer kralların sağlığı ve iyiliğinin düzenli olarak sorulması ve dost bir hükümdar hasta olduğunda sevgi dolu mesajlar gönderilmesi de uluslararası protokolün kurallarından sayılırdı. Babil kralının Mısırlı "biraderine" bu konudaki ihmalkârlığı için sitem ettiği mektup bunu pek güzel anlatır:

> Biraderimin ulağı buraya geldiğinden beri iyi değilim, bu nedenle ulaklardan hiçbiri benimle yemek yiyip bira içemediler. Ulağına kendin sorabilirsin [...] sana iyi olmadığımı [anlatır], iyileşmeme gelince(?), hâlâ [sağlığıma] kavuşmuş değilim. [Ayrıca] iyi olmadığım ve biraderim [bana hiç] ilgi [göstermediği] için kendi adıma biraderime kızgınlıkla diyorum ki: "Biraderim hastalığımı haber almadı mı? Neden bana ilgi göstermedi? Neden ulağını ziyaretime yollamadı?" Biraderimin elçisi bana şöyle dedi: "Mısır yeteri kadar yakın değil, bu nedenle biraderin (senden) haber alıp sağlığın hakkında bir şey duyamaz. Orası uzak bir ülke. Kim biraderine haber verecek de derhal sana selamlarını gönderecek?" Ben, kendi adıma, ona şöyle dedim: "Yüce kral biraderimin ülkesi uzak mı, yakın mı?" O da bana şöyle dedi: "Ülkenin uzak olup olmadığını kendi ulağına sor. Biraderinin (senden) haber almaması ve sana (kimseyle) selam yollamamasının nedeni bu." Şimdi kendi ulağıma sorduktan ve o da bana uzak bir yol olduğunu söyledikten sonra, artık kızgınlığım geçti, başka bir şey söylemedim.

(EA 7; Oppenheim 1967 [01] no. 58)

Devletleri ayıran büyük mesafelere rağmen kralların birbirlerini önemli şenlik ve törenlere davet etmeleri, bunu da bir armağan eşliğinde yapmaları beklenirdi. III. Amenofis, böyle önemli bir davete (muhtemelen tahta çıkışının yıldönümü törenlerinden biri, krş. bölüm 4e) Kadaşman-Enlil'i çağırmayınca, Babil kralı sitemde gecikmemiş, iğneleyici bir üslupla Mısır kralını Babil'deki bir törene davet etmiştir:

> Büyük bir şenlik yaptığında, ulağını bana gönderip şöyle demedin: "Gel, [ye v]e iç!" ve şenlik nedeniyle bana armağan yollamadın... Yeni bir [e]v yaptırdım. [Evimin] içine büyük bir [...] yaptırdım. Ulakların [evi] gördüler [... ve mutlu oldular]. Şimdi evim için açılış (töreni) yapacağım. Gel (sen) de benimle [ye] iç. Senin yaptığını [ben yapmayacağım]. Sana [25 adam ve] 25 kadın gönderiyorum, [evimin açılış töreni için hizmetimde olan] toplam 50 kişi.
>
> (EA 3)

Amarna Mektupları'ndan başka hiçbir şey bu dönemde saraylar arasındaki karşılıklı ilişkilerin nasıl sürdürüldüğünü bu kadar güzel ortaya koymaz. Yazışmaların çoğu doğal olarak Mısır ile ilişkiler hakkında, ama hem bu koleksiyon hem de Hitit mektuplarındaki göndermeler Yakındoğu'nun bütün büyük saraylarının birbiriyle temas kurduğuna işaret eder. Özellikle Hitit mektuplarında bir sarayın diğerinden altın, değerli taşlar, atlardan başka uzman personel de istediği görülmektedir. Hititler Babil'den birkaç kez doktor ve afsuncuların yanında heykeltıraşlar da istemiş ve kabul etmişlerdi (Zaccaginini 1983). Böylece üst düzey uzmanlar değerlerine değer katma fırsatı bulmuşlardı ama ülkelerine geri dönmekte zorlandılar, birkaçının Hitit sarayında öldükleri bilinir. Bu durum sürtüşmeye, aynı zamanda Boğazköy'de bulunan aşağıdaki mektuptan da anlaşıldığı gibi kötü muamele gördüklerinden kuşkulanılmasına yol açmıştı:

Ve benim (III. Hattuşili) biraderimin buraya gönderdiği otacı hakkında biraderime (II. Kadaşman-Enlil) daha söyleyeceklerim var; halk onu kabul etti, o da onlara çare buldu ama bir hastalıkla yatağa düştü. Ona ihtimam gösterdim, karaciğer kehanetine baktım, ama ömrünü doldurmuştu. Şimdi ulaklarımdan biri otacının hizmetkârlarını oraya (Babil'e) getirecek, biraderim onları sorguya çekmeli, otacının yaptığı tedavileri onlar anlatacaktır. Ancak onların [ustalarına] vermiş olduğum armağanlar ortadan kayboldu; bu onlan korkuttu, o nedenle biraderime bu konudan söz etmeyeceklerdir. Biraderim otacıya vermiş olduğum atlı savaş arabasının, yük arabasının, atların, gümüş ve ketenin [...] yazıldığını bilsin, tableti doğruca biraderime gönderdiğim ki biraderim onu birine okutsun. Ama otacı öldüğünde eceli gelmişti. Otacıyı alıkoymayı asla düşünmezdim, çünkü biraderim Muvatalli'nin krallığı döneminde (Babil'den) bir afsuncuyla otacı getirdikleri ve alıkoydukları zaman, onu ben savunmuştum, şöyle demiştim, "Neden onu alıkoymak istiyorsunuz?" diye (böyle insanları) alıkoymanın âdet olmadığını anlatmıştım; şimdi de senin otacını mı alıkoyacağım? Buraya getirdikleri önceki [uzmanlar] arasından bir tek afsuncu öldü [...]. Evlendiği kadın kendi ailemdendi ve tutuldu... ama eğer, "kendi ülkeme gitmek istiyorum" deseydi, derhal gidebilirdi.

(*CTH* 172; Oppenheim 1967 [01]: no. 84)

* * *

Tek tük görülen istisnalar dışında Geç Tunç Çağı'nın uluslararası yazışmalarında kullanılan dil Akkadca'ydı. Yerel Kenan beyleriyle onların Mısırlı derebeyleri de mektuplaşırken, Kıbrıs'taki Alasiya kralıyla, Hitit ve Mitanni hükümdarları gibi Akkadca kullanılırlardı. Akkadca Batı Asya'nın ortak diliydi. Kassit Babili'nde yazı ve yazın faaliyetleri yoğundu. Eski metinlerin pek çoğu kopyalanmış, bazıları sürekli "klasik" biçime sokulmak üzere gözden geçirilirdi. Yazıcılarla ilgili gelenekler ve uzmanlık belirli "aileler" içinde gelecek kuşaklara aktarılır, akrabalıktan çok olasılıkla mesleki ilişkilere önem verilirdi. Geç Babil Dönemi ve Hellenistik Dönem'de pek çok yazıcı kendilerini, genellikle Kassit Dönemi'nin Babilli bilim adamlarının babası olarak gösterilen bu ailelerin üyesi olarak tanıtmıştı (Lambert 1957). Öte yandan Kassit bilginleri-

nin tek katkısı metin kopyalama ve düzenlemeyle sınırlı kalmamıştı. Babil edebi metinlerinin en görkemlilerinden, ilk satırı *ludlul bēl nēmeki* ("Bilgeliğin Efendisini övelim") olarak bilinen bir tanesi bu dönemde yazılmıştı. Dindar ve iyi bir adamın buna rağmen talihinin neden yaver gitmediğini (Eski Ahit'ten bildiğimiz "Eyüp" teması) sorgulayan derin, felsefi bir şiirdir. Metin böyle "adil acıların" akla getirdiği ve katlanılması gerektiğini belirten bir notla biten tanrılarla ilgili kuşkuları ortaya koyar ve irdeler: Hiçbir insan tanrıların yaptıklarını ve sebeplerini anlayamaz; tanrılar bilge ve uludur, insanın sorduğu soruların ötesindedir (Lambert 1960: 21 vd.). Acı çekenin başına bela olan hastalığın tarifi özellikle dokunaklıdır:

Bir şeytan bedenimi urba diye kuşandı,
Ağ gibi uyku sardı her yanımı.
Gözlerim açık ama göremiyorum;
Kulaklarım açık ama duyamıyorum;
Bütün bedenim uyuştu,
İnme indi üzerime,
Kollarım kaskatı,
Kasıklarımda derman kalmadı,
Ayaklarım hareketi unuttu.
...
Yatağa düştüm -yatalak oldum; ayrılmak (evden) inlemek demekti.
Evim bana hapis oldu.
Kollanmı etimin zincirleriyle kilitlendi,
Ayaklarım kendi prangalarımda tutuldu.
Çektiğim sancılar acı veriyor, yaram ağır.
Bana vuran kırbaç diken dolu,
Beni dürten üvendire kancalarla kaplı.
Gün boyu bir zalim peşimde,
Geceleri bir an olsun bırakmıyor soluk alayım.
Debelenmekten kaslarım lime lime,
Eklemlerim iki yana açılmış, çarpık duruyor.
Gecelerim öküz gibi pislik içinde geçiyor,
Koyun gibi kendi pisliğimin içinde yuvarlanıyorum.

Üfürükçü emarelerimden çekindi,
İşaretlerim kâhinin aklını karıştırdı.
Teşhis koyucu hastalığımın nedenini açıklayamadı
Ve kâhin hastalığıma bir ad bulamadı.
Tanrı koşmadı yardımıma, elimi tutmadı,
Tanrıça bana acımadı, yanıma gelmedi.
Mezar açıldı, cenaze adaklan hazır,
Ben daha ölmeden ölü başı nöbeti bitmişti.
Ülkemde herkes "Çok yazık!" dedi.
Kötülüğümü isteyen duydu bunu, yüzü ışıldadı,
Haberi kötülüğümü isteyen kadına verdiler, keyfi yerine geldi.
Bütün ailemin günü karardı,
Dostlarımın hepsinin güneşi saldu.

(Lambert 1960: 42 vd., II 71-79; 95-120; Reiner 1985 [OJ]: 115-116)

Kassit Dönemi boyunca dinsel duyguların değişiklik geçirdiği, açıkçası, bireyin iyi talihini simgeleyen ve insanoğullarıyla yüce ve güçlü tanrılar dünyası arasında aracılık yapabilen özel tanrı kavramının geliştiği pek kesin değildir (karşı görüş için bkz. Jacobsen 1976 [OL]). Fakat bu bulgunun insanlarla tanrılar arasındaki ilişkiler, ayrıca şaşırtıcı dünyada bireyin yeri hakkındaki önemli tartışmalarla tahminlerin bu dönemde ortaya atıldığını akla getirdiği kesin.

Amarna'da bulunmuş Babillilere ait üç edebi metnin (EA 356-358; Artzi 1982) Mısır'da faaliyet gösteren –olasılıkla Mısır sarayı tarafından (doktorlar, afsuncular ve heykeltıraşlar gibi) Mısır kralının yazışmalarıyla başa çıkmak zorunda olan Mısırlı memurlara yardım etsin ve onlara Babilce öğretsin diye ödünç alınmış Babilli bir yazıcı tarafından orada yazıldığı düşünülmektedir. Gerek bunlar gerekse Levant ve Anadolu'dan gelen Babil edebi metinlerinin diğer kopyaları (krş. Emar'da bulunan şiir, s. 414-415) bu dönemde yalnızca Babil yazısı ve dilinin değil, aynı zamanda kültürünün de geniş bir alana dağıldığına tanıktır (Lambert 1965).

Kassit Babili'ndeki siyasal ve sosyo-ekonomik dokuyu kavra-

makta hâlâ güçlük çeksek de, onun tarihinin büyük bölümü can sıkıcı ölçüde bilinmezliğini korsa da, Amarna arşivi, Körfez'deki buluntular, Babil'den gelen bulgular bu dönemin bölge tarihinde büyük siyasal ve kültürel önem taşıdığını açıkça göstermektedir. Kassit Hanedanlığı, burada bilinen en istikrarlı rejimlerden biriydi, ülkenin siyasal birliği başarısının kalıcı olduğunun kanıtıdır. Babil tarihinde önemli dönüm noktalarından birini temsil eder, ileride yapılacak keşiflerle araştırmalar bu izlenimi doğrulamaya ve bölük pörçük hazin tabloyu birleştirmeye yardım edecektir.

7b Orta Assur Dönemi'nde Assur, yaklaşık 1400-1050

İşme-Dagan'ın krallığıyla (1781-1741, bkz. bölüm 2d) Assur-uballit dönemini (1365-1330 (1353-1318)) birbirinden ayıran yıllar çok iyi saptanmamış, bir tür "karanlık çağ" olarak kalmıştır. Ondan sonra belgeler (kraliyet yazıtlarıyla idari, hukuki ve iktisadi metinler) giderek artar, 13. ve 12. yüzyıllara ait olanlar gerçekten kapsamlıdır. Metin buluntularının ele geçtiği ana yerleşme, devletin merkezi eski Assur kentidir (Pedersen 1985; Postgate 1986). Ama başka yerlerde, özellikle de 13. yüzyılda Assur'un egemenlik altına aldığı Yukarı Mezopotamya'da bulunmuş olan metinler de vardır (Sagga ve Wiseman 1968; Postgate 1986 n. 4; Aynard *ve diğerleri* 1980; Jas 1990). Bazı açılardan Orta Assur devleti bugün araştırılacak en heyecan verici dönemlerdendir, çünkü Kuzeydoğu Suriye'deki bulgular daha çok malzeme ortaya çıkarmakta ve Assur devletinin buradaki yoğun denetimini gözler önüne sermektedir.

Mezopotamya'nın kuzeyinde Mitanni devletinin kuruluşu ve yayılışı sonucunda Assur yalnızca toprak kaybına uğramamış, aynı zamanda bir süre için bile olsa bağımsızlığını kaybetmişti (bkz. bölüm 6a). Yaşanan ciddi aksaklıklar göz önüne alındığında, yerel kurumların varlığım sürdürmesi dikkat çekicidir. Bunlardan ilki monarşidir: Daha sonraki Assur Kral Listesi, bir hanedanlık soyunun güçlüklere rağmen bu dönem boyunca başarıyla devam etti-

ğinde ısrarlıdır. Bu yüzden sonraki Assur krallarının, hakkında pek az şey bilinen, 16. yüzyıl içinde bir süre tahtta oturmuş Adasi adlı bir kralın soyundan geldikleri düşünülür. Bu soyağacı meşruluğu kavramı Assur tarihi boyunca korunmuştu, dolayısıyla bu karanlık dönem, bize göre, 7. yüzyılın sonunda parçalanmasına kadar Assur devleti için ideolojik açıdan epey önemli olmuştu. İkincisi, her yıla adını veren memurlar sistemi, *limmu*-luk (bkz. bölüm 2b) Eski Assur Dönemi'nden Assur'un ortadan kaybolduğu "karanlık dönem" boyunca yürürlükte kalmıştı. Sonuncusu da, daha geç dönemde yazılan ve bu yetersiz belgelenmiş evrenin krallarının yaptığı işlere de değinen inşaat faaliyetleri tarihçeleridir.

Öyleyse, pürüzsüz siyasal süreklilik iddiasının çoğu masal ürünü olmakla birlikte Assur siyasal kültürüne özgü belirli önemli öğeler varlığını sürdürmüştür. I. Assur-nadin-ahhe (yaklaşık 1440 (1430)), hem III. Tutmosis'in yıllıklarında (bkz. bölüm 6d) hem de Amarna Mektupları'ndan birinde söz edildiği gibi, III. Tutmosis'in Levant'taki seferlerini kutlayarak onunla diplomatik yakınlık kurmaya çalışmıştır. *Eşzamanlı Tarih* (*ABC* no. 21; bkz. bölüm 7a) güneyde Babil ile iki sınır savaşından söz eder, bunlardan biri 1500 yıllarında, diğeri 15. yüzyıl sonlarındadır (Kral Assur-bel-nişeşu dönemi: 1417-1409 (1407-1399)). Fakat aynı sıralarda Mitanni'nin Kral Sauştatar yönetiminde Assur kentini kendi topraklarına katacak ve oradaki tapınaktan altın ve gümüş kapıları alacak kadar gücünün artmasıyla birlikte Assur devleti bağımsızlığını yitirmişti (bkz. Şattivaza antlaşması, bölüm 6a).

Assur-uballit ve halefleri (1365-1245 (1353-1234))

Assur tarihinin 15. yüzyıldaki ayrıntısız bölümleri, Assur-uballit (1365-1330 (1353-1318)) döneminde Assur'un şansının nasıl ve neden döndüğünü anlamamızı epey güçleştirir. Bunun bir açıklaması, Assur'un, Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın korkunç saldırısı ve Mitanni kralı Tuşratta'nın öldürülmesi sonucunda Mitanni'de doğan politik ve hanedanlık içi kargaşadan yararlanması olsa gerek. Böylece Assur-uballit bağımsızlığını kazanabilmiş ve Ninova,

Kilizi ve Arbela gibi tahıl yetişen önemli alanlar dahil, Mitanni'nin doğusundaki bazı yerleri topraklarına katmıştı; bu arada Tuşratta'nın oğlu Şattivaza da küçülen Mitanni devletini Hititlerin sıkı denetiminde yönetiyordu. Assur kraliyet unvanlarındaki bir değişiklik, Assur-uballit'in başarılarına işaret eder: Kısa ve öz "Tanrı Assur'un vekili" unvanına uzun bir şecere eklenmiştir. Hatta Assur'dan gelen, bir kraliyet yazıcısının yaptırdığı binanın anısına yazılmış bir metinde (aslı bir stele kazınmış olabilir), Assur-uballit'e "evrenin kralı" unvanı bile verilmiştir:

> Kraliyet yazıcısı, Uşur-ana-Marduk'un oğlu Marduk-uballit'in oğlu, tanrı ve kralın kutsadığı, alçakgönüllü, itaatkâr, efendisini hoşnut eden Marduk-nadin-ahhe:
>
> Efendim tanrı Marduk'un tapınağının gölgesine inşa ettiğim ve efendim tann Marduk'un kusursuz bilgeliği sayesinde içine soğuk su kuyusu açtığım evin seçkin (??) olmasını sağladım. Engin anlayış ve büyük özenle altına, hiç kimsenin haberi olmayan, fırınlanmış tuğladan odalar yaptım. Evin tamamını, kilerlerini ve yaşam alanlarını inşa ettim (ve) tamamladım, ama... yapmadım.
>
> Efendim tanrı Marduk eve baksın ve emeklerimin karşılığında beni ödüllendirsin (?). Gelecekte oğullarım, torunlarım, benim soyumdan gelenler ve soyumun soyundan gelenler için onu sürekli kılsın. Ben ve ailem sonsuza dek efendim tanrı Marduk'a, tannçam Sarpanitum'a (Marduk'un eşi) saygı göstersin. (Sonraki cümle eksik) Efendim [tanrı Marduk], beni seven, evrenin kralı, efendim Assur-uballit'e bolluk içinde refah dolu uzun ömür versin.
>
> (E. Ebeling, B. Meissner, E. F. Weidner, *Die Inschriften der Altassyrischen Könige* (Leipzig 1926): XVII 2; *ARAB* I §§ 62 vd.; Grayson 1972/1976 I, LXXIII no. 2*)

Assur-uballit yönetiminde Assur'un artan gücü ve önemini, onun Amarna yazışmaları arasında korunmuş olan iki mektubu çok iyi göstermektedir. İlkinde, Assur kralı belli ki dikkatle adım atmaktadır:

> Mısır kralına söyleyin: Assur kralı Assur-uballit böyle (diyor). Her şe-

yin iyi olsun, evin, ülken, savaş arabaların ve askerlerin. Seni ve ülkeni ziyaret etsin diye sana bir ulak yolluyorum. Şimdiye dek seleflerim yazmadılar; (ama) bugün ben yazıyorum. Sana selamlama armağanı olarak güzel bir savaş arabası, 2 at ve hakiki laciverttaşından bir hurma taşı (yani boncuk) gönderiyorum. Ziyaret için gelen ulağı fazla tutma. Ziyaretini yerine getirsin ve bana geri dönsün. Senin ve ülkenin nasıl olduğunu görsün, sonra buraya geri gelsin.

(EA 15; Grayson 1972/1976 I, LXXIII 10*)

Burada, büyük devletler kulübüne kabul edilmenin damgası olan kardeşlikten hiç bahis yok; Assur kralının unvanı da dilekleri de gösterişsiz. Mısır hükümdarını selamlamak ve onurlandırmak için, talep edilmediği halde, kendiliğinden değerli bir armağan gönderiyor ve alışılmışın aksine (bkz. bölüm 7a), karşılığında

Tablo 22 Orta Assur İmparatorluğu: Kronoloji

	alışılagelmiş	*düşük*
I. Assur-uballit	1365-1330	1353-1318
Enlil-nirari	1329-1320	1317-1308
Arik-den-ili	1319-1308	1307-1296
I. Adad-nirari	1307-1275	1295-1264
I. Şalmaneser	1274-1245	1263-1234
I. Tukulti-Ninurta	1244-1208	1233-1197
Assur-nadin-apli	1207-1204	1196-1194
III. Assur-nirari	1203-1198	1193-1188
Enlil-kudurri-usur	1197-1193	1187-1183
Ninurta-apil-Ekur	1192-1180	1182-1180
I. Assur-dan	1179-1134	
Ninurat-tulkulti-Assur	1133	
Mutakkil-Nusku	1133	
I. Assur-resha-işi	1132-1115	
I. Tiglat-pileser	1114-1076	
Aşared-apil-Ekur	1075-1074	
Assur-bel-kala	1073-1056	
II. Eriba-Adad	1055-1054	
IV. Şamşi-Adad	1053-1050	
I. Assur-nasir-pal	1049-1031	

armağan talep etmiyor. Assur kralı bu aşamada, ulağının ve armağanının kabul edileceği, ulağına gereken donatım sağlanarak dönüş yolculuğuna izin verileceği umuduyla nabız yoklaması yapıyor. Bir sonraki mektupta (EA 16), bu kararsızlığın yerini askeri başarı ve güç sayesinde gelen güven almıştır. Artık Mısır kralına birader diye hitap edilmekte, Assur kralı kendine "büyük kral" demekte ve konumu gereği armağan almayı talep etmektedir:

> Hanigalbat (Mitanni için kullanılan Assur terimi) kralı, Mısır'daki babana yazdığında, baban ona 20 talent altın gönderdi. [Artık] Hanigalbat kralıyla [dengim], ama sen bana yalnızca [...] altın gönderdin, bu da ulaklarının gidiş geliş yolculuğunu karşılamaya yetmez.
>
> (EA 16; Grayson 1972/1976 I, LXXIII 11*)

Assur'un öne çıkması II. Burnaburiaş'ın Mısır'a gönderdiği uyarı yazısında da görüldüğü gibi güney komşusu Babil'i haklı olarak kaygılandırmıştı. Babil kralı, onlardan Babil tebaası olarak söz etmek ve alt tarafı "iş adamları" (Liverani 1988 [0C], bölüm 20) olduklarını söylemekle, Assurluların büyük hükümdarlarla eşit seviyede görülmeye değer olma iddialarını sarsmaya çalışıyordu:

> Şimdi, Assurlu uyruklarımla ilgili olarak onları sana ben göndermedim. Neden kendi bildiklerince senin ülkene geldiler? Eğer beni seviyorsan, hiç iş yapmazsın. Onları bana eli boş gönderirsin.
>
> (EA 9)

Babil ile Assur arasında bu sırada yaşanan gerilime rağmen II. Burnaburiaş'ın oğlu Karaindaş ile Assur-uballit'in kızı Muballit-Şerua'nın evlenmesiyle iki ülke uzlaşmaya varmıştı. Ama oğulları Karahardaş Babil'in bir sonraki kralı olunca "Kassit askerleri" ayaklandı, onu öldürerek tahta, "hiç kimsenin oğlu olmayan bir Kassit" diye tanıtılan Nazibugaş'ı oturttular. Ayaklanmanın "Kassit" niteliğinin vurgulanmasının tam olarak ne anlama geldiği bilinmiyor: Ayaklanmaya yol açan, "Kassit" denetimine yönelik birtakım tehditler miydi? Assurluların nüfuzunun fazla olmasından

mı korkuluyordu? Yoksa Karahardaş hak sahibi başkalarını çiğneyerek mi kral olmuştu? Kesin *olan* bir şey varsa, o da ayaklanmanın artık kocamış Assur-uballit'in derhal intikam almak için kolları sıvayarak Babil'i istila etmesine, Nazibugaş'ı öldürerek, olasılıkla torununun çocuk yaştaki torunu II. Kurigalzu'yu tahta geçirmesine yol açtığıdır. *Eşzamanlı Tarih* (*ABC* no. 21) ile *Kronik P* (*ABC* no. 22) arasında Babil krallarının adları ve akrabalıkları konusunda çözümsüz çelişkiler bulunmaktadır. İlkine göre, II. Kurigalzu II. Burnaburiaş'ın oğullarından biriydi. Bu fark önemli, çünkü, eğer Karigalzu gerçekten küçücük bir çocuksa ve Muballit-Şerua'nın torunuysa (*Kronik P*), o zaman rüştünü ispat etmediği yıllarda Babil'in aslında onun büyük dedesiyle büyükannesi tarafından, olasılıkla Assur'un çıkarları doğrultusunda yönetilmiş olmalıdır. Yok, eğer II. Karigalzu Muballit-Şerua'nın yalnızca kayınbiraderiyse, görece olgun, komutayı hemen ele alabilecek yaşta biri olsa gerek. Şugagi'de Assur-uballit'in oğlu Enlil-nirari ile karşı karşıya geldikleri, bu çatışmada Babillilerin yenilgiye uğradıkları anlatıldığına göre böyle olması daha anlamlıdır. Aynı zamanda Assur Babil'de nasıl nüfuz sahibi olmak istemiş olursa olsun, bunun çok kısa süreli olduğunu akla getirmektedir. Karmaşık kaynakları şu ya da bu şekilde değerlendirebiliriz, ancak Assur-uballit öldüğü (1330 (1318)) zaman Assur'un güç bakımından, Hitit İmparatorluğu, Babil ve Mısır ile –gönülsüzce kabul edilse bile– eşit koşullarda ön sırada yer aldığı apaçık bellidir.

Assur-uballit'in başarılarını pekiştirmek kolay değildi. Onu izleyen halefi Enlil-nirari krallığını savunmakta başarılıydı, ama Babil sınırındaki kaleler Assur kentine tehlike oluşturacak kadar yakındı. Sonraki kral Arik-den-ili'nin kuzey ve doğu dağlarında savaştığı ve başbelası olan çoban kavimlerle başa çıkmaya çalıştığı anlaşılır. Bu savaşlar Assur'un sınırlarını güçlendirmeye ve korumaya yaramış olmalı. Sonunda Babil sınırını Diyala dolaylarına çekmeyi Adad-nirari (1307-1275 (1295-1264)) başarmıştı. Hititlere bağımlı Mitanni devletini fethederek Assurluları batıya yaklaştırmaya başlayan da oydu, Fırat boyunda Karkamış'a az kala durmuştu. Mitanni'nin derebeyleri olan Hititlerin (kendilerinden

yardım istenmesine rağmen, bkz. aşağıda aktarılan yazıt) müdahale etmemeleri şaşırtıcıdır; ne var ki Adad-nirari'nin o sırada Hitit kralının Hattuşa'yı kaybettiği için kendi yurdunda sıkıntılar yaşamasını, ülke dışında da Mısır'ın yeniden Suriye sınırına baskı yapmaya (bkz. bölüm 5d) başlamasını fırsat bilerek durumdan yararlanmaya çalışması söz konusu olabilir. I. Adad-nirari yazıtında zaferini gururla dile getiriyordu:

> Evrenin kralı, kuvvetli kral, Assur kralı, Enlil-nirari'nin oğlu, yine Assur kralı Arik-den-ili'nin oğlu Adad-nirari. Hanigalbat ülkesinin kralı Şattura bana isyan ettiği ve düşmanlık ettiği zaman, efendim ve müttefikim, ayrıca benim lehime karar veren büyük tanrılardan biri olan Assur'un emriyle, onu yakaladım ve kentim Assur'a getirdim. Ona ant içirdim, sonra da ülkesine dönmesine izin verdim. Ömrü boyunca her yıl şehrim Assur'da ondan düzenli olarak armağan aldım.
>
> Ölümünden sonra oğlu Vasaşatta ayaklandı, bana isyan etti, düşmanlık yaptı. Yardım almak için Hatti ülkesine gitti. Hititler ondan rüşvet aldılar, ama destek vermediler. Efendim, tanrı Assur'un güçlü silahlarıyla ve tanrılar An, Enlil ve Ea ile tanrılar arasında en kudretliler olan, korkunç tanrılar, efendilerim Sin, Şamaş, Adad, İştar ve Nergal'ın yardımıyla onun büyük kraliyet şehri Taidu şehrini, Amasaku, Kahat, Şuru, Nabula, Hurra, Şuduhu ve Vaşşukannu şehirlerini fethederek ele geçirdim. O şehirlerin mallarını, babalarının birikmişini (servet) (ve) onun sarayın hazinesini alıp şehrim Assur'a getirdim. [Taidu] şehrini fethettim, yaktım (ve) yerle bir ettim, üstüne tuz (*kuddim*mu) saçtım. Büyük tanrılar Taidu şehrinden İrridu şehrine, Eluhat şehrine ve Kaşiyari Dağı'na kadar bütün toprakları, Sudu şehri kalesinden ve Harranu şehri kalesinden Fırat kıyılarına kadar hâkim olma hakkı tanıdılar. Halkının geri kalanına gelince, onları çapa, kürek ve küfe işlerine koştum (yani zorla çalıştırdım). Ama onu (yani Vasaşatta) İrridu şehrinden aldım, kraliçesini, oğullarını, kızlarını ve halkını da. Onları bağlayarak eşyalarıyla birlikte şehrime, Assur'a getirdim. İrridu şehrini ve İrridu şehri civarındaki şehirleri fethettim, yaktım ve yerle bir ettim.
>
> Ta[idu] şehrinin... terk edilmiş ve ekilmemiş alanlarını gördüğüm zaman... arazinin planını çıkardım (ve) içine bir saray kurdum. (Sarayı) tepeden tırnağa inşa ettim ve stelimi yerleştirdim.

Gelecekte bir prens onu onarsın. Kazınmış adını yerine koysun. (O zaman) Assur onun dualarına kulak verecektir.
(E. Weidner *AfO* 5 (1928-9): 89-99; Grayson 1972/1976 I, LXXVI 3; 1987 A.0.76.3)

Assur ve Hitit İmparatorluğu artık doğrudan komşu olmuşlardı. I. Adad-nirari, Hititlerle gerilimi azaltma çabasıyla, Muvatalli'ye "kardeşim" diye hitap ettiği bir mektup yazarak Hititlerin denetimi altındaki topraklarda bulunan Amanos dağlarını ziyaret etme izni istedi. Aldığı yanıt inanılmaz biçimde aşağılayıcıydı. Muvatalli, Mitanni'yi fethettiğine göre Assur kralının kendisine "Büyük Kral" demekte haklı olduğunu kabul ediyordu, ama:

Kardeşliğe ve Amanos dağlarını ziyaretine gelince, sana neden kardeşlik hakkında yazayım? Sen ve ben aynı ana ya da babadan mı doğduk acaba?
(*CTH* 171)

Adad-nirari'nin başarıları inkâr edilemez olsa da, Hitit kralının imparatorluğu henüz hatırı sayılır değerli bir toprak parçasından etmiş olan bu tehditkâr yeni komşusuna dost gibi davranmaya hiç niyeti yoktu.

I. Adad-nirari, her ne kadar Taide'de[2] bir saray inşa etmiş (krş. s. 463 ve Grayson 1972/1976 I §§393-400) olsa da, Assur'un Yukarı Mezopotamya'yı denetimi ancak I. Şalmaneser'in krallığı (1274-1245 (1263-1234)) sırasında, Mitanni bağımlı kralının yerine Assur saray memuru, "Hanigalbat kralı" unvanı verilen *sukkallu rabû* ("sadrazam") getirildiğinde kesin olarak güçlenmişti. Bu gelişmeyle birlikte idari anlamda yeniden yapılanmaya gidildi, bazı Yukarı Mezopotamya şehirlerinde bulunan ve bir dizi mahalleyi denetim altında tutan tımarlara Assur valileri (*šaknu*) yerleştirildi. Kalelerden biri (2,5 m kalınlığında kerpiç duvarlı) yakın zamanda yukarı Belih vadisindeki Tell Sabi Abyad'da kazıldı (Akkermans ve Rossmeisl 1990); diğerleri de Habur boyundaki Tell Feheriye ile Tell Şeyh Hamad'daydı (antik Dur-Katlimmu) (Kühne 1990). Yenik düşmüş halklardan bazıları önceden işlenmeyen

yeni toprakları üretime açmak, dolayısıyla devletin ekonomik temelini yaymak üzere yeniden yerleştirildi. Yörenin ne kadarına Assurlu kolonistlerin yerleştirildiğini saptamak zordur: Tell Feheriye ve 'Amuda'dan (her ikisi de Habur'un kollarında yer alan) Orta Assur arşivlerindeki kişi adlarının yaklaşık yarısı Assurcadır; ancak bu, Assurluların taşra başkentindeki yoğunlaşmalarını yansıtıyor da olabilir. Tell Sabi Abyad'dan gelen kadın ve erkeklerin dökümü yapılmış tabletler (şimdilik yalnızca iki tane olduğunu belirtelim, krş. Jas 1990[3]) farklı bir motif ortaya koyarlar: İsimlerin yarısı Hurrice, yalnızca sekizi Assurca ve belki biri Babilcedir –ama, unutmayalım, I. Şalmaneser'in yeniden yapılandırma döneminden çok uzak değiller. Aşağı yukarı ondan sonraki yüzyıl boyunca Assurlular bu bölgenin denetimini ellerinde tuttular: Kolonileştirme ve sınır dışı etme politikaları, sık idari ağları bir ölçüde sosyo-kültürel özümsemeyle sonuçlanmıştı. Küçük fakat anlamlı bir toprak kazanımı da, I. Şalmaneser'in Hitit ile Assur Krallığı arasındaki Yukarı Fırat boyundaki Nihriya devletini fethederek Hitit ordusunu kararlılıkla yenmesiydi –Kuzey Suriye'deki Hitit bağımlı devletlerine derhal bir mektupla bildirilen bir zafer (Lackenbacher 1982).

I. Tukulti-Ninurta'nın krallığı (1244-1208 (1233-1197))

Hititler Assur'un gücü karşısında korkuya kapılmakta haklı olduklarını, Fırat sınırındaki Assur garnizonlarını güçlendiren ve kuzeybatıda Hitit denetimi altındaki Paphi'de savaşarak 28.000 kişiyi tutsak aldığını iddia eden büyük savaşçı kral I. Tukulti-Ninurta'nın krallığı sırasında anladılar. Bu döneme ilişkin Hitit belgeleri, kapsamlı askeri seferberliğe ve denetim altında tuttukları Kuzey Suriye devletlerinin Assurlularla ticaret yapmalarını engelleme çabalarına işaret eder. O kadar çarpıcı olmasa da I. Tukulti-Ninurta'nın kazanımlarından biri de kuzey ve doğudaki dağlara doğru hem sorun çıkaran yaylacı göçerlere karşı güvenliği sağlamak, hem bakır gibi (kuzeydeki) hammaddelere ulaşmak, hem de doğu vadilerindeki küçük devletleri Assurluların laciverttaşı, kalay ve at gi-

bi malzemelere olan gereksinimini karşılamaya zorlamak için çıktığı kapsamlı seferlerdi. Doğudaki küçük ticaret merkezleri istikrarı sağlamak için doğu ticaret ağları sayesinde temin edebildikleri malzemelerin tüketicisi olan daha büyük devletlerle ticari ilişkilerine bağımlıydılar. Ancak bu mallara gerek duyan tek devlet Assurlular değildi –Babil ile Elam bu değerli ticareti denetim altına alma çabasında Assurlularla ciddi olarak rekabet ediyorlardı. Arazi ve yerleşmenin yapısı düşünüldüğünde, bu bölgeye Assur egemenliğini dayatmak fiziksel olarak olanaksızdı, fakat Tukulti-Ninurta'nın tepelerin eteklerinde ve önemli yolların uç noktalarında denetim sağlaması hiç de sıradan bir başarı değildi.

Öte yandan Tukulti-Ninurta belli başlı başarısını güneyde elde etmişti. Assur yaklaşık iki yüzyıldır Babil'in saldırgan davranışlarından kendini koruyacak bir sınır belirlemeye çalışıyordu. I. Adad-nirari biraz ilerleme kaydetmiş ve Assurlularla Babilliler arasında Tukulti-Ninurta'nın krallığına kadar ihlal edilmeyen bir anlaşma kotarmıştı. Bu noktada, anlaşıldığı kadarıyla IV. Kaştiliaş, Assur kralının kuzeye ilerlemek, Dicle'nin doğusundaki yerleri ve yaklaşık elli yıldır Assur topraklarının parçası olagelmiş orta Fırat çevresini ele geçirmek adına dikkatini kuzeye ve doğuya çevirmesini fırsat biliyordu. Sonuç, iki devletin karşı karşıya gelmesiydi. Bununla ilgili rapor ancak parçalar halinde *Eşzamanlı Tarih* ile *Kronik P* içinde korunmuştur, ama ondan da bir şey çıkarmak güçtür. I. Tukulti-Ninurta'nın kendi yazıtından gelen bilgiler daha zengin ve Assur'un başarısı kesindir. Tukulti-Ninurta'nın Babil'de kazandığı zafer, olayı Assur'un belli başlı galibiyetlerinden biri olarak tumturaklı bir dille yazılmış uzunca (en az 700 dize; Machinist 1976) bir destanla kutlanıyordu:

> Onun şanlı kudreti saygı[sız]ları önden ve arkadan kavur[ur];
> Alevler saçan ataklığı asileri soldan ve sağdan yakar;
> İhtişamı korku salar, bütün düşmanlarına korku saçar.
> Dört yelin sınırlarını... eden o istisnasız bütün krallara dehşet salar.
> (Lambert *AfO* 18 (1957-8): 48-49)

Şiir yüzlerce yıl Assur'da okunmuş ve çoğaltılmıştı. Tukulti-Ninurta'nın krallığı sona ererken, Assur'un gücü Kuzeydoğu Suriye'de Fırat'tan Güney Irak'a uzanıyordu.

Yakınlarda yayımlanmış bir metin (Walker 1982) ile Tukulti-Ninurta'nın Babil fetihlerine ilişkin bütün metinlerin yeni yapılmış çözümlenmesi (Mayer 1988) olayların akışıyla ilgili daha açık bir resim görmemizi sağlamıştır. Babil kralı savaşta yenik düştükten sonra zincirlenerek Assur'a getirilmiş, Babil'in kraliyet unvanları da Tukulti-Ninurta'ya geçmişti. Ancak Babil'in Assurluların doğrudan denetimine girmesi kısa süreliydi; (en azından) Kuzey Babil'i derebeylerinin adına yönetsin diye oraya kukla krallar yerleştirilmişti. Babil'in Assur denetiminde yedi yıl kaldığı düşünülürdü, ama artık bu sürenin otuz iki yıl olduğu bilinmektedir. Yine bu dönemde Dicle'nin doğusundaki alanları denetim altına almada Elamlıların ilk önemli çabaları görülmüştü: Babil'in Assur tarafından tasfiyesi Elam'ın artık İran'dan geçerek Kuzey Babil'de son bulan zengin ticaret yollarından kazanç sağlama şansından uzak tutulma tehlikesini ortadan kaldırıyordu. Kuzey Babil'deki Assur egemenliği ancak ülkenin güney ucunda yerleşmiş bir Babil hükümdarı olan Adad-şuma-usur (1216-1187) tarafından tırmandırılan başarılı bir başkaldırıyla son bulacaktı. Yeni Assur kralı Enlil-kudurri-usur'u (1197-1193 (1187-1183)) savaşta yenmeyi ve tutsak almayı başarmıştı. Bunun arkasından Assur'da baş gösteren çalkantılı dönemde tahta çıkma sırası gelmemiş yeni bir hükümdar kral olmayı başarmıştı. (Ninurta-apil-Ekur: 1192-1180 (1182-1180)). Adad-şuma-usur'un Assurlulara karşı kazandığı zafer ve Babil'i özgür kılma başarısı da olayın büyüklüğünü vurgulayan Babilce bir destanla kutlanmıştı (Grayson 1975: 56-77).

Babil'e açtığı savaş sırasında, I. Tukulti-Ninurta'nın, ileride Elamlıların da yapacağı gibi (bkz. bölüm 7c), Marduk kült heykelini Babil'den alıp götürdüğü varsayılır. Öte yandan, bu olayı çok daha sonra (7. yüzyıl) Babillilerin uydurmuş olması da mümkündür. I. Tukulti-Ninurta zamanına ya da ona yakın döneme ait metinlerde tanrı heykelinin götürülüşünden söz edilmemiştir (oysa

Babilliler bunu her zaman büyük bir felaket sayarlardı). Sadece daha geç tarihli bir metinde, Elamlıların heykeli götürmesinin bile imkânsız olduğu bir tarihte heykelin geri alınışına değinilir; hem Elamlıların kutsal yerlere yönelik yağmaları da iyi belgelenmiştir (Mayer 1988; bölüm 7d). Destan, Tukulti-Ninurta'nın Assur'dan getirdiklerinin arasında tutsaklarla ganimetlerden başka Babil tabletlerinin de olduğunu *söyler*. İlginçtir, tam da bu dönemde birkaç Assur metninde çok güçlü Babil etkisi görülmektedir. Tukulti-Ninurta'nın Akkadca ve usta edebi Sümerce yazılmış olağanüstü yakarışı (bkz. Lambert 1976) Babil etkisini gösteren örneklerden yalnızca biri; Tukulti-Ninurta destanının edebi Babilce nüshası da bir diğeridir. Babil kültürü daha eski ve daha gelişmişti –Assur daha çok taşra karakolu olarak kabul edilebilirdi, olasılıkla öyle de olmuştu. Ama Tukulti-Ninurta'nın Babil fethiyle bu değişmiş, nadide edebi dil ve Babil kültürünün incelikleri Assur kralının saygınlığını artırmak ve süslemek için benimsenmişti.

Tukulti-Ninurta'nın yeni bir kraliyet şehri (0,6 km²) kurması Assur kraliyet ideolojisindeki gelişmelerle bağlantılıdır. Şehir Assur'un karşısında, Assur başkentinden yalnızca 3 km ötede, Dicle kıyılarındaki bakir topraklara kurulmuştu. İçinde parlak çinilerle süslü saraylarla tapınaklar vardı; suyu yeni bir kanalla sağlanıyordu, belli ki alışılmış konutlar olması da planlanmıştı (*RLA* 5: 456-458). Adı anlamlıydı, kralın adından esinlenilmişti: Kar-Tukulti-Ninurta ("Tukulti-Ninurta limanı"). Kaymaktaşından birkaç tablet (Assur ile Kar-Tukulti-Ninurta'da çıkarılmış) kraliyet temelinin anısına yazılmıştır:

> O zamanlar efendim, tanrı Assur, şehrimin karşı kıyısında benden bir kült merkezi, tanrıların arzuladığı nesneyi(?) istedi ve bana tapınağını yapmamı buyurdu. Beni seven tanrı, tanrı Assur'un buyruğuyla şehrim Assur'un önüne, karşı kıyıda, Dicle'nin yanı başındaki, ne bir ev ne de konut bulunan, ne yıkılmış tepelerin ne molozların biriktiği, ne tuğlaların yerleştirildiği ekilmemiş ovalara (ve) çayırlara tanrı Assur için bir şehir inşa ettim. Oraya Kur-Tukulti-Ninurta adını verdim. Kayalık araziyi telle bölünmüş gibi kestim, sarp dağlarda taş keskilerle yol açtım, ara-

zideki hayatı besleyen (ve) bolluk getiren bir dereye geniş bir yatak verdim ve şehrimin ovalarını sulak araziye çevirdim. Kanalın suyundaki ürünlerden efendilerim tanrı Assur ile yüce tanrılara düzenli adaklar sunulmasını sağladım.

O zaman şehrim Kur-Tukulti-Ninurta'nın içine kült merkezi yaptım, bir kutsal tapınak, efendim tanrı Assur'un ikameti olarak heybetli bir tapınak inşa ettim. Oraya Ekurmeşarra adını verdim. İçini efendim, tanrı Assur'un kült tahtı olarak büyük bir zigguratla döşedim ve stelimi bıraktım.

(Weidner 1959 no. 16; Grayson 1972/1976 I, LXXVIII 16; Grayson 1987 A.O.78.23)

İsimlerle metin şehrin inşasında kralın özel rolü olduğunu, ganimet ve kralın savaşlarında sınır dışı edilmiş insanların emeği gibi imparatorluk kaynaklarının inşaatta kullanıldığını vurgulamaktadır. Ancak burasının Assur şehri olarak uzun ömürlü olmadığı anlaşılır.

Belki de Tukulti-Ninurta'nın Assur fetihlerini pekiştirmede ve Babil gibi büyük bir ödülü Assurluların denetim alanına katmakla gösterdiği üstün başarı yüzünden onun doldurduğu güçlü makama kimin geçeceği sorusu çekişmelere yol açmıştı. Bunun ilk göstergesi Tukulti-Ninurta'ya oğullarından biri tarafından suikast düzenlenmesi, ikincisi, ondan sonraki haleflerinin hızla birbirinin yerini alan, ikisi oğlu olmak üzere üç hükümdar olmasıdır, belli ki tahtta hak iddia edenler arasında şiddetli bir rekabet söz konusuydu (zamandizin bu noktada biraz kafa karıştırır). Ne olursa olsun, Assur İmparatorluğu hemen dağılmadı. 13. yüzyılın Assur hükümdarları tarafından Yukarı Mezopotamya'da elde edilmiş büyük kazançlar giderek kaybedilmiş olabilir, bundan başka I. Tukulti-Ninurta'nın ölümünden on beş yıl sonra (alışıldık kronolojiye göre) hanedanlık sorunlarını alevlendiren, Babil'in elden çıkması gibi ciddi konular vardı. Fakat kayıpların asıl etkisi ve imparatorluk topraklarının ne kadar azaldığı belli değildir. I. Tiglat-pileser yaklaşık bir yüzyıl sonra tahta oturduğunda, Yukarı Mezopotamya üzerinde hâlâ hak iddia edebiliyordu.

I. Tiglat-pileser (1114-1076)

I. Tiglat-pileser'in krallığına kadar geçen dönemdeki siyasal koşullar epey karışık. Ninova'daki İştar tapınağından gelme bir yazıt kendine "Assur'un intikamcısı" lakabını takan Assur-reşa-işi (1132-1115) giderek baş belası olan göçer topluluk Aramilere ve olasılıkla Zagros'ta yaşayan bazı halklara karşı 13. yüzyılın büyük hükümdarlarının gelenekleri doğrultusunda başarıyla savaş açmıştı. O da başarısının işareti olarak Musul'un kuzeybatısında yer alan Apku'da (günümüzde Abu Maryam) yeni bir kraliyet merkezi inşa ettirmişti.

I. Tiglat-pileser'in krallığının ilk yıllarına ilişkin, Assur kraliyet yazıtları olarak karşımıza çıkan kaynaklar boldur, ne de olsa onun döneminde önemli bir gelişme yaşanmıştı. Assur krallarının binalara yazdırdıkları daha önceki metinler arasında kraliyet inşaatlarının kutlanması, kralların başarılarını yansıtan uzun unvanlardan başka askeri kahramanlıklarından bazılarına göndermeler de vardı. Ama bunlar ardışık bir sıraya konulmamış, onun yerine genel bir görünüm sunuyorlardı. Tiglat-pileser ile birlikte inşaat işiyle ilgili raporlarda savaşlar ilk kez kronolojik düzene sokulmuştu. Bu düzen Yeni Assur İmparatorluğu'nun sonuna kadar yaklaşık beş yüz yıl Assur hükümdarlarının başarılarını ölümsüzleştirmek için standart bir biçim oldu. Kraliyet yazıtlarının bu üslubu ünlü "Assur yıllıkları" içinde görülür. Çoğu kralın Assur tanrılarıyla ve onun uyruğundakilerle ilişkili konumunu belirleyen uzun kraliyet unvanları ve lakaplarla başlar; arkasından ilk çıktığı seferin günlüğü, sonra da (Tiglat-pileser'in yazıtında) onu öven şiirsel bir nakaratla başlayan ikinci seferinin ayrıntıları gelir. Ayrıca topladığı egzotik bitkilerden, Yukarı Mezopotamya'da çıktığı avlardan ve son olarak metnin tamamının yazılma amacı olan ve yazıtın da yerleştirildiği kraliyet binasının ayrıntılarından da söz edilir. Tiglat-pileser'in yıllıklarından bir alıntı, üslup hakkında bilgi verebilir:

> Tahta çıkışımdan beşinci saltanat yılıma kadar, Aşağı Zap suyunun öteki yanındaki uzak dağlık bölgelerden Fırat'ın öteki yanına, Hititlere ve

batıda Yukarı Deniz'e kadar, baştan sona 42 ülkeyi ve hükümdarını fethettim. Onları tek bir otoriteye boyun eğdirdim, onlardan rehineler aldım (ve) onları haraca bağladım. Düşmanlarımı elverişli topraklarda atlı savaş arabalarıyla, engebeli arazide yaya olarak kovaladığım zaferlerimin (günlüklerinde) görünen sayısız yabancı ülke seferi (bunun) dışındadır. Düşmanlarımın ülkeme ayak basmasına engel oldum.

Tiglat-pileser, eşsiz yayı kuşanmış, avcılıkta usta olan yiğit adam:

Tanrılar Ninurta ile Palil asil kollarım için bana amansız silahlarını ve üstün yaylarını verdiler. Beni seven tanrı Ninurta'nın buyruğuyla Mitanni ülkesindeki çölde olağanüstü azılı dört boğayı katlettim ve Hatti ülkesinin önündeki Araziku şehrinde -güçlü, demir ok başlarıyla ve keskin oklarla (onları katlettim). Derileriyle boynuzlarını şehrim Assur'a getirdim.

Harran topraklarında on kuvvetli, azman fil öldürdüm ve Habur Nehri bölgesinde dört canlı fil yakaladım. Derileriyle dişlerini canlı fillerle birlikte şehrim Assur'a getirdim.

Beni seven tanrı Ninurta'nın buyruğuyla yaya olarak azgınca saldırıp 120 aslan öldürdüm. Bundan başka hafif atlı savaş arabamdan 800 aslanı devirdim. Okumu her nişan aldığımda her türlü vahşi hayvanı ve göklerin kanatlı kuşlarını yere indirdim.

Tanrı Assur'un düşmanlarını tamamen egemenliğim altına aldıktan sonra tanrıçam Assurlu İştar'ın harap olmuş tapınağını, tanrı Amurru tapınağını, tanrı Bel-lapira tapınağını, On Tanrı tapınağını, şehrim Assur'un tanrılarının tapınaklarını yeniden inşa ettim (ve) tamamladım. Tapınakların girişlerini açtım (ve) efendilerim büyük tannlan içeri getirdim. Yüce varlıklarını memnun ettim. Ülkemin bölgelerindeki, atalanmın zamanından beri zor dönemlerde terk edilmiş, harabeye dönmüş, yıkılmaya yüz tutmuş sarayları, büyük kült merkezlerini yeniden inşa ederek tamamladım. Ülkemin zayıflamış surlarını onardım. Assur'un her yerinde sabanlann sürülmesini sağladım ve (dolayısıyla) atalarımdan daha çok tahıl topladım. Efendim, tanrı Assur'un desteğiyle egemen olduğum topraklardan elde ettiğim ganimetlerden at, öküz (ve) eşek sürüleri bir araya getirdim. Ayrıca beni seven tanrılar Assur ile Ninurta'nın yüksek sıradağlarda bana vermiş oldukları nayalu-geyiği, ayalu-geyiği, gazel, dağ keçilerini denetim altına aldım ve sürüye soktum. Koyun sürüleri gibi hepsine numara verdim. Her yıl efendim, tanrı Assur'a verdiğim kusursuz kurbanlarla birlikte yeni doğmuşları onlara gönüllü bağışladım.

Egemen olduğum topraklardan sedir, şimşir, Kaneş meşesi tapladım -atalarım daha önceki krallar arasında bu ağaçları diktiren olmamıştı- ve ülkemdeki bahçelere diktim. Kendi ülkemde bulunmayan nadide meyveyi aldım (ve onunla) Assur'un meyve bahçelerini doldurdum.

Ülkemin kuvvetlerine eskisinden daha çok atlı savaş arabası kuşattım ve atlar koştum. Assur'a toprak, halkına daha çok insan kattım. Halkıma refah getirdim (ve) güvenli ikametgâh sağladım.

Tiglat-pileser, ulu prens, nereye (gitmeyi) dilerse tanrılar Assur ile Ninurta ona daima kılavuzluk etti ve tanrı Assur'un bütün düşmanlarını tek tek takip edip bütün asileri mahvetti...

(L. W. King, *Annals of the Kings of Assyria* [Assur Krallarının Yıllıkları] 1902: 27-108; Grayson 1972/1976 II, I.XXXVII 1; Grayson 1991 A.O.87.1)

Bu yıllıklar Assur krallarının önemli gördükleri tüm nitelikleri ortaya koyar, kral imgesine ve imparatorluk ideolojisinin içyüzüne ilişkin eşsiz bilgiler sağlar. Kral dindardır, tanrılar tarafından kutsanmıştır; halkını savunur, ülkeyi tehdit edenleri cezalandırır, böylelikle tanrıların kurduğu düzeni korur. Askeri seferlerinde yorulmak bilmez, kuvvetlidir, askeri başarılarının meyveleri Assur'daki yaşamı geliştirmek için kullanılır, böylelikle kral bolluk, refah ve istikrar kaynağı olmaktadır. Avcılıktaki başarıları, tanrıların bağışladığı kuvvetini sergiler, bu sayede halkın ve sürülerin canına kasteden azgın hayvanlardan ülkesini kurtarır. Assur'un düşmanları kadar vahşi hayvanlar da düzenli Assur toplumunu yutup yok etmek için her an pusuda bekleyen kargaşayı temsil ederler.

Yıllıklardan ve diğer yazıtlardan I. Tiglat-pileser'in kapsamlı seferlerinin, özellikle de Assur'un hemen kuzeyindeki dağlarda çıktığı ünlü seferlerin izi sürülebilir. Seferlerden birinin sonu Van Gölü'nün kuzeyinde Fırat'ın yukarı kısımlarındaki bir kaya yazıtıyla belirlenmiştir. Tukulti-Ninurta'nın kuzey ve doğudaki dağlarda çıktığı seferler gibi, Tiglat-pileser'in seferleri de ovalara yapılan akınların önünü kesmeye ve Assur'a nakledilen bakır, giderek önemi artan demir, at ve kereste gibi malların geçtiği yolların güvenli-

ğini denetlemeye yönelikti. Anlatımındaki askeri ifadeye rağmen, I. Tiglat-pileser Akdeniz'e bir de prestij gezisi yapmış, yol boyunda ve kıyıda yer alan küçük devletler tarafından şölenlerle ağırlanmıştı. Bu devletlerin mevcut durumlarını sürdürebilmeleri için, özel imalat sanayileri (ahşap ve fildişi oymacılığı, madeni eşya işçiliği, dokumacılık) ve ticaretleri büyük ölçekli bir müşteri bulmaya dayalıydı ve o sırada Assur devleti bu özelliği taşıyordu:

> Lübnan Dağı'na yürüdüm. Efendilerim, büyük tanrılar Anu ve Adad'ın tapınakları için sedir ağacından kirişler kestim (ve) götürdüm. Amurru ülkesine doğru yola devam ettim (ve) bütün Amurru topraklarını fethettim. Byblos, Sidon, Arvad ülkelerinden armağanlar aldım. Arvad şehrinin, Amurru ülkesinin teknelerine bindim, bir ada olan Arvad şehrinden Amurru topraklarındaki Samuru şehrine üç çift saatlik başarılı bir yolculuk yaptım. Denizde, deniz atı dedikleri bir *nāhiru* öldürdüm.
>
> (V. Scheil, *Recueil des travaux* 22 (1900): 157; ARAB I §§299-303; *ANET*: 274-275; Grayson 1972/1976 II, LXXXVII 3; Grayson 1991 A.O.87.3)

Bu geziden söz eden bir başka metinde, Tiglat-pileser'e armağan olarak –muhtemelen Mısır'dan– bir timsahla dişi maymun verildiği belirtilir. Aynı metinde, *nāhiru*'nun bazalttan bir heykelinin yapıldığı ve bir başka egzotik hayvanın heykeliyle birlikte Assur'daki yeni yapılan kraliyet sarayının ana girişine dikildiği de anlatılır.

Fakat Tiglat-pileser bir konuda pek başarılı olamamıştır. Bu da, I. Nebukadnezzar'a (1126-1105) karşı başarısız bir savaşa tutuştuğu güney sınırıdır. An gelmiş, Babilliler Assur'un çok yakınındaki Ekallate'yi bile ellerine geçirebilmişler, Tiglat-pileser'in onları oradan kovması ve Babil kenti, Opis ve Dur Kurigalzu gibi önemli merkezleri de dahil olmak üzere Kuzey Babil'i zapt ederek öç alması epey uzun sürmüştü (Marduk-nadin-ahhe'nin krallığı 1098-1081).

Tiglat-pileser'in başına gelen daha ciddi, ama kısa süreli bir gerileme de, Suriye steplerindeki Arami akıncılara karşı tekrar tekrar yaptığı ve çok övündüğü seferlerine rağmen, Assur'un merkez böl-

gesinin bir süre boyunca kıtlık ve kargaşa getiren Arami baskınlarıyla karşı karşıya kalmasıydı. Aramiler haberleşmeyi bozmuş, Assur köylerine sızmışlardı. Köy halkı onlardan kurtulmak için Arbela'nın doğusundaki dağlara kaçmış, ekinler yakılmış, Arami grupları Ninova'ya doğru ilerlemiş ve Tiglat-pileser'i Musul'un kuzeyindeki dağlara çekilmek zorunda bırakmışlardı (Tadmor 1958: 133-134).

Çağdaşı Babil gibi (bkz. bölüm 7d) Assur da Arami akınları yüzünden ciddi sorunlar yaşadı. Tiglat-pileser'in bu tehlikeyle başa çıkmakta başarılı olup olmadığı bilinmiyor. Ama yalnızca birkaç yıl sonra, Assur-bel-kala (1073-1056), bir kere daha kuzey dağlarında sefere çıkıp Babil'le antlaşma imzalayarak, Babillilerle ilişkileri Assur'un çıkarları doğrultusunda düzenleyecek duruma gelmişti. Bu düzenlemeleri, kendi atadığı Babil kralı Ada-apla-iddina'nın (1069-1048) kızıyla evlenerek garanti altına aldı. Aynı zamanda, kimileri Assur topraklarına baskınlar yapmayı sürdürse de, Assur sınırlarında toplanmış Aramileri geri püskürtmeyi de başardı. Eğer Mısır kralının verdiği timsah, dişi maymun ve "nehir adamı" (manda?) armağanları Assur'un uluslararası politikadaki konumunun göstergesiyse, devletin en az I. Tiglat-pileser dönemindeki kadar saygı görmeye devam ettiği anlaşılır.

Fakat kraliyet yazıtlarının görünürdeki olağanlığı perdeledikleri güçlükler konusunda gözümüzü kör etmemeli. Aramiler artık imparatorluk içerisinde daimi ve tehditkâr bir varlık gösteriyorlardı –Assur-bel-kala'nın çıktığı seferlerden birkaçı onlara yönelikti. Daha önce değilse bile Assur-nasir-pal'ın (1049-1031) krallığından sonra Yukarı Mezopotamya'daki toprakların hepsi kaybedildi. Assur ülkesi Assur, Ninova, Arbela ve Kilizi çevresiyle sınırlanacak kadar küçülmüştü –kendi içinde önemsiz bir alan olmamakla birlikte önceki uçsuz bucaksız topraklarla karşılaştırıldığında küçüktü. Dağınık ama önemli belgeler bazı Assur valilerinin en azından bir süreliğine kendi idari merkezlerini bir arada tutmaya devam ettiklerini gösterir. Ama ne yazık ki aşağı yukarı 1050'den sonra bir yüzyılı aşkın bir süre belgeler iyice seyrekleşir, böyleyse koşulların ayrıntılarına ulaşamayız.

Orta Assur toplumu

Orta Assur Dönemi'nde, Assur toplumunu Eski Assur Dönemi'ndeki Assur ticari kent devletiyle sınırlı olmaktan (bkz. bölüm 2b) kurtaran birçok köklü değişiklik ve gelişmeler yaşandı. En önemlisi Assur-uballit'in Kuzey Irak'ın tamamında kalıcı denetim kurmasıydı; bölgenin belli başlı pek çok şehrini ve Arami akınlarının en karanlık günlerinde (bkz. bölüm 8b) bile Assurluların bir daha kaybetmeyecekleri önde gelen tarım arazilerini kuzey ve doğudaki topraklarına katmıştı.

Siyasal sistemin merkezi, yeni sulama projeleri geliştirmek, tarımı yaygınlaştırmak ve etkileyici binalar inşa etmek için kullanılan gerek maddi gerekse insani büyük kaynaklar kadar sarayda ve tapınaklarda yararlanılmak üzere üretilen bol ve değerli mallara da buyuran kraldı. Nice kraliyet inşaatı faaliyetleri arasında en önemlisi Yukarı Mezopotamya geneline yayılan yeni idari merkezlerin oluşturulması, Ninova gibi yerleşmelerin yenilenmesiyle Kar-Tukulti-Ninurta ve Apku gibi yeni kraliyet şehirlerinin kurulmasıydı. Kesin olmamakla birlikte I. Şalmaneser de (1274-1245 (1263-1234)) Kalhu'yu (günümüzde Nimrud) kurmuş olabilir –kazılarda 18. yüzyıla tarihlenen bazı malzemeler (*RLA* 5: 320) çıkarılmıştır; Kalhu'yu 13. yüzyılın büyük kralıyla ilişkilendiren daha sonraki bir gönderme (II. Assur-nasir-pal: 883-859) şehrin kurucusu olarak onu şaşmaz bir biçimde işaret etmez (Grayson 1972/1976 II §591).

Assur toplumu köylülerden, kölelerden (nüfusun ne kadarını oluşturdukları belirsizdir) ve rütbelerine göre belli başlı memurluklara ve ordu komutanlıklarına getirilen güçlü soylu sınıftan oluşurdu. Her yıla, nüfuz sahibi ailelerden oluşan sınırlı bir grup tarafından seçilen bir memurun adını veren geleneksel Assur sistemi *limmu,* Assur soylularının siyasal önemine işaret etmektedir. *Limmu*'luk sisteminin anlamı Assur'da dikilen, her biri böyle bir memurun adını taşıyan sırasıra stellerden bellidir. Ne yazık ki *limmu* stelinin ne anlama geldiği hâlâ merak konusudur (Canby 1976; Miglus 1984), fakat Assur siyaseti içerisindeki aristokrasi-

nin eksilmeyen kuvvetini anımsatmaya yarar: Kralın fetihlerinin meyvelerinden dolaysız olarak pay alanlar onlardı, ayrıca (eğer geç belgeler tekrar okunabilirse, bkz. c. II, s. 168) krallara eş bile buluyor olabilirlerdi. Genel olarak nüfus krala hizmet borçluydu, bunu vergilerle (sürülere, tahıla ve gümüşe konan) ve kişisel hizmetle (kamu işleri ve askerlik) karşılarlardı.

Orta Assur yasalarının tümü Assur toplumunun içyüzünü açıkça görebilmemizi sağlar (Driver ve Miles 1935; *ANET*: 180-186; Cardascia 1969; *TUAT* I 80-91). Kadınların tamamen kocalarının, babalarının ya da kayınbabalarının denetiminde olduğu ve karşı koyanların ağır cezalara çarptırıldıkları kesinkes ataerkil bir toplumdur bu (Saporetti 1979). Aşırı katı ve aşağılık cezalardan bazısı aile içi ve aileler arası ilişkileri düzenlemeyi hedefliyordu –hepsi devletin koyduğu yasal cezalar değil, özel alanlarda hoş görülebilir bedeller koyma girişimleriydi. Örneğin, yaptırımlardan biri bir kocanın zina işleyen karısının ve onun âşığının dilerse, cezalandırılmamasına olanak veriyordu; diğer yandan ceza talebinde bulunursa, ikisini de öldürme ya da karısının burnunu kesme, âşığını hadım etme ve yüzünü dağıtma hakkı vardı. Korkunç cezaların yanında yasalar Assur toplumunun günlük dokusu hakkında tesadüfen pek çok şeyi aydınlatırlar; örneğin, nikâhların nasıl kıyıldığını; bir erkeğin esas karısı, ikinci karısı ve kuması olabileceğini; yüksek rütbeli kadınların bir dereceye kadar kapalı bir yaşam sürmelerine rağmen, peçe örterek de olsa sokaklarda dolaşabildiklerini ve alışverişe çıkabildiklerini açıklarlar. Yasalar daha çok söylentilere göre uygulanırdı, bu da zinayla ve kadınlarla ilgili skandalların dedikoduyla yayıldığı bir toplumu akla getirmektedir. Sık düzenlenen şenlikler kalabalıkları bir araya getiren kamu eğlenceleriydi –genç kızların bekâretlerini kaybetme riskiyle karşı karşıya kaldıkları en olası yerlerdi böyle ortamlar. Erkeklerin buluştukları ve en yeni haberleri aldıkları halka açık meyhaneler, tıpkı kerhane işleticileri ve fahişeler gibi günlük yaşamın vazgeçilmez parçasıydı. Pek çok kadın yıllarca evde oturarak kocalarının savaştan, kraliyet görevlerinden ya da ticari gezilerden dönmesini beklerdi. Kürtaj yaptırmak

en büyük suçtu; komşular birbirlerinden kendilerine büyü yaparak başlarına bela musallat ediyorlar diye kuşkulanırdı; işlenen bir cinayet kurbanın ailesine kan gütme hakkı verirdi. Bazı durumlarda suç ancak zanlıyı ırmak sınavından geçirerek (bkz. bölüm 2d) ya da bir tanrı heykelinin ya da simgesinin huzurunda ona ant içirilerek saptanabilirdi (bkz. bölüm 2e). Eğer bir köy ya da küçük bir kasabadaki aileler anlaşmazlıklarını çözemezlerse, ihtiyar heyeti ve belediye başkanından oluşan bir kurula başvururlardı; bu da işe yaramazsa ya da onlar isterse, kraliyet sarayının kapısına gidebilir ve kralın kendisinden ya da yargıçlarından karar vermesini talep edebilirlerdi.

Büyük yargıç olarak kral, aynı zamanda saray içerisindeki protokolü ve görgü kurallarını fermanla kesin bir düzene bağlardı. Orta Assur'da, Assur-uballit'ten I. Tiglat-pileser'e kadar gelen dönemdeki kralların çıkardığı saray fermanlarını içeren bir koleksiyon, saray yaşamının içyüzü hakkında fikir vermektedir (Weidner 1956). Fermanların çoğunun okunamayacak derecede parçalanmış olması üzücüdür, çünkü daha iyi korunmuş olan örneklerden anladığımıza göre, bu belgelerden saray kurumunun ayrıntılarına ilişkin net bir tablo çıkarılabilirdi. Eksiksiz sayılabilecek iki örnek, fermanların kapsamım ve ifade biçimini gözler önüne sermektedir:

1. Assur kralı Assur-reşa-işi'nin oğlu, evrenin kralı, Assur kralı Tiglat-pileser Sur İçi saray memuruna, saray teşrifatçısına, yolların *zarīku* memuruna (görevi belirsiz), harem doktoruna ve ülke genelindeki bütün saraylardan sorumlu memura buyurur:

"Saraya girmek isteyen (olası) saray mensupları veya saray personelinin (olası) hizmetkârlan teftiş edilmeden saraya giremezler. Eğer (herhangi biri) tatmin edici(?) olmazsa, saray mensubu olmak için ikinci kez hazırlanmak(?) üzere tayin edilebilir. Eğer Sur İçi saray memuru, saray teşrifatçısı, yolların *zarīku* memuru, harem doktoru veya ülke genelindeki bütün saraylardan sorumlu memur tatmin edici(?) olmayan bir saray mensubunun saraya girmesine izin verirse (ve) bu daha sonra fark edilirse, bu memurların her birinin bir ayağı kesilecektir."

2. Assur kralı Assur-reša-išî'nin oğlu, evrenin kralı, Assur kralı Tiglat-pileser saray mensubu adamlara buyurur:

"Sarayda bir kadın şarkı söyler veya kendi dengi biriyle ağız dalaşı ederse, ve kralın "hadım"larından (çeviri tartışmalıdır) biri ya da hizmetkârlar durup kulak kabartırsa, yüz kırbaç yiyecek, kulaklarından biri kesilecektir.

Sarayda bir kadın kalçaları çıplak veya kasık bezi örtülüyken bir saray mensubuna seslenirse: ["..."] seni göndereceğim"; (eğer) o da döner (ve) kadınla konuşursa, adam yüz kırbaç yiyecek. Onu fark eden onun (yani suçlunun) abasını alacak, o (suçlu) adamın kasıkları *sāgu* giysisiyle bağlanacak (olasılıkla görevden alınarak rütbesi düşürülecek).

Eğer bir saray mensubu saray kadınlarından biriyle konuşmak isterse, ona yedi adımdan(?) fazla yaklaşamaz. Eğer biri bu buyruğa karşı gelecek olur da saray sorumlusu bunu duyar ama adamı cezalandırmazsa, saray sorumlusu cezaya çarptırılır. Eğer saray sorumlusu memurlar saray çevresine bekçilik etmezlerse, (ve) sonra bir suç işlendiği kralın kulağına giderse, saray sorumlusu bütün suçların sorumluluğunu üstüne alır.

Eğer *zarīku* saray içerisinde bir iş yerine getirecekse ve saray kadınları kendi mahallerinin girişinde duruyorlarsa, bu durum [saray sorumlusuna] rapor edilmeli ki (onların) mahallerine girişi boşaltsın."

(Weidner 1956; Grayson 1972/1976 II §§185-192)

Sarayda kralın sözü kanundu, sıradan uyrukları için de son sözü söyleme hakkına sahipti. Kral aynı zamanda, kendi iradelerini ona aktaran, karşılığında onun da ettiği dualar aracılığıyla ülkesinin gereksinimlerini ilettiği tanrılarla kurduğu özel ilişki sayesinde ülkesinin refahından sorumlu kişi görüldüğünden, devlet kültünde merkezi rol oynardı. Kralın tanrılara, en çok da ulusal tanrı Assur'a körü körüne itaati taç giyme törenini anlatan muhafaza edilmiş, yine Orta Assur Dönemi'ne tarihlenen bir metinde çarpıcı biçimde gözler önüne serilmektedir (Müller 1937). Krallık simgeleri krala Assur şehrindeki Assur tapınağında tanrılar tarafından takılır, her biri sırayla ona özel buyruklar verirdi, örneğin, "Bu asayla ülkenin sınırlarını genişlet." Bunun arkasından kral şehrin sokaklarında, "Tanrı Assur kraldır; *x* (kralın adı) onun vekilidir!" diye

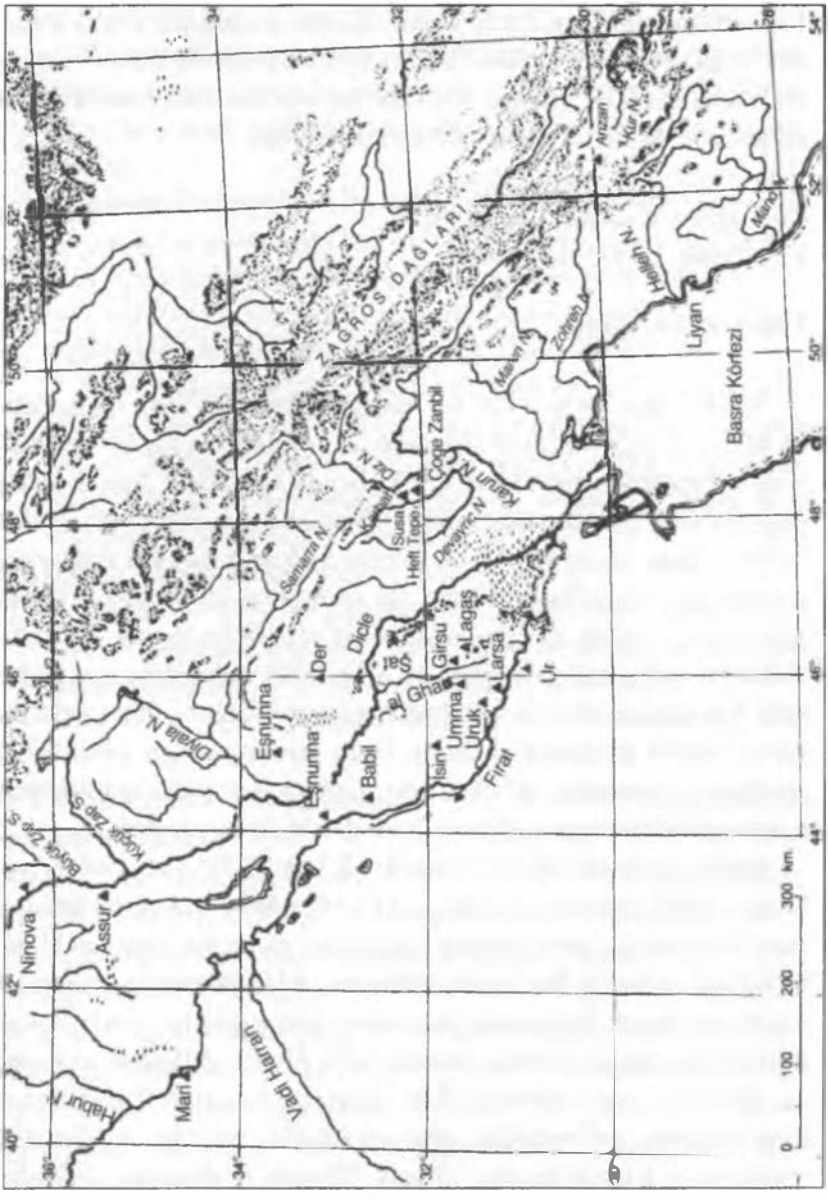
bağıranlar eşliğinde dolaştırılırdı. Assur kralının ülkenin tanrısının hizmetkârı olduğu şeklindeki temel ideolojiyi hiçbir şey bu kadar açık ortaya koyamaz. Daha sonra ülkenin memurları kralın iradesine bağlı olduklarını göstermek üzere makamlarını teslim ederlerdi. Küçük bir şehir devletiyken uzun bir yol kat eden Assur'da kralın gücünü Assur'un büyük aileleri dengelerdi.

7c Elam: Klasik Dönem, yaklaşık 1450-1100

Tanım ve kaynaklar

"Elam" günümüz bilim adamlarının, merkezi Susa olan, Strabo gibi Yunan yazarlarm "Elymais" de dedikleri çağdaş Kuzistan (Güneybatı İran) toprakları için kullandıkları addır. Ancak yakın sayılabilecek bir zamanda anlaşıldığı üzere, çok kesin olmamakla birlikte Elam ülkesi 8. yüzyılın sonlarına kadar doğuya doğru günümüz Fars eyaletinin çoğunu da içine almaktadır (bkz. harita 10). Elam'ın tarihi, kültürü ve dili hâlâ belirsizdir, ne var ki Mezopotamya'daki yazılı belgelerin ve arkeolojik bulguların açıkça ortaya koyduğu kadarıyla kendine özgü bir kültüre sahip güçlü bir siyasal varlık gösterdiği bellidir. Elam tarihinin çoğu yönü bilinmezliğini korumakla birlikte son yirmi, otuz yıldır yürütülmüş araştırmalar bazı aşamalarının aydınlatılmasına yaramıştır.

Bağımsız bir dil olarak Elamca, ilk kez 1830'lu ve 1840'lı yıllarda, Persli I. Dareios'un (Dara, 521-486) Babil'in kuzeydoğusundan Ekbatana'ya (günümüzde Hemedan) giden yol üzerindeki Behistun'da bulunan dev kaya yazıtından bilgi kırıntıları çıkarmayı başarmış Henry Rawlinson'dan sonra fark edilmişti. Daha sonra görüldü ki, metin üç dilde yazılmış: Eski Farsça, Akkadca ve Elamca. Behistun yazıtı yalnızca Eski Farsça'yı anlamak için dayanak oluşturmakla kalmıyordu, aynı zamanda Akkadca çiviyazısını çözmenin kilit noktasıydı. Metnin Elamca nüshasında Akkadca çiviyazısı kullanılmıştı, fakat Akkadca ile ilişkisi bununla sınırlıydı. "Elamca" denmesinin nedeni, Elamlıların başkenti olarak gös-

Harita 10 Elam

terilen Susa'dan gelen bazı kısa yazıtlarla genel bir uyum göstermesiydi. (Akkadca gibi) ne Sami diliydi ne de (Eski Farsça gibi) Hint-Avrupa dil ailesindendi; bilinen herhangi bir dille ya da dil topluluğuyla ilgisi olmadığı da kesindi (Reiner 1969; Grillot-Susini 1987). Ahemeni Pers kralları tarafından egemenliklerinin (450'lere kadar süren, bkz. bölüm 13) ilk yıllarında Fars'taki bazı idari belgelerde kullanılırdı, fakat o sırada Elamca artık hiç konuşulmayan, yalnızca arşivlerde yer alan bir dil olabilir (Gershevitch, Hallock 1971 içinde). Elamca'nın süren kullanımı ve Akhemanidler Dönemi'ndeki (tamamı Eski Farsça, Akkadca ve Elamca yazılmış) kraliyet yazıtlarında düzenli olarak yer alması, Elam'ın ortadan kalkmasından epey bir süre sonra da önemli bir siyasal varlık olarak kendini gösteren Elam kültürünün gücüne işaret eder.

Elam tarihini yeniden canlandırmanın önündeki bir engel de Elamca yayınlanmış ve noksansız anlaşılmış Elamca metinlerin sınırlı sayıda olmasıdır. Adak nesnelerinde, anıtlarda, heykel ve tuğlalarda makul sayıda kraliyet yazıtı vardır (König 1965), ama çoğu yaklaşık 1300 ile yaklaşık 1100 arasındaki döneme tarihlenir, dolayısıyla zaman aralığı dardır. Bundan başka, çoğunun içeriğinde kralın adı ve şeceresi dışında somut bilgi azdır; bir istisna, Akkadlı Naram-Sin (2254-2218) ile bilinmeyen bir Elam hükümdarı (Hinz 1967) arasında imzalanmış olan ve Susa'da bulunan Elamca kırık bir antlaşmadır. Elam'da 3400'ler civarında yerel bir yazı geliştirilmiş ve kullanılmıştı, "Proto-Elamca" Mezopotamya'daki en erken yazının çağdaşıydı, olasılıkla ondan biraz daha eskiydi (Nissen 1993). Fakat iki alan arasındaki yakın siyasal ve kültürel bağlar (ki bazen Elam'ın batısındaki Güney Mezopotamya hükümdarlarının burayı doğrudan egemenlik altına almalarının nedeniydi) Akkadca yazı geleneklerinin benimsenmesine ve Elamca yazının bırakılmasına yol açmıştı. O kadar ki Batı Elam'da Susa'dan ve komşu bölgelerden gelme nice metin gerçek Akkadca ile yazılmıştı; hukuki belgeler, hatta tek tük görülen halk yazıtlarında da aynısı geçerliydi. Eşzamanlı olarak daha yakınlarda ortaya çıkmış bulgular Elamca'nın Fars'ta yürütülen işlemlerde düzenli olarak kullanıldığını göstermektedir (Tell-i Malyan; Stolper 1984).

Başlıca belgeler Susa'daki yerleşmelerden (Sümerce ve Akkadca: yüzlerce; Carter ve Stolper 1984: 24 ve no. 169), Çoge Zanbil'den (Paper 1955; Stève 1967 –çoğu Elamca, bazıları Akkadca; yaklaşık yetmiş kadar), Heft Tepe'den (Herrero 1976; Herrero ve Glassner 1990; 191: Akkadca yaklaşık 500 tablet) ve Tell-i Malyan'dan (Stolper 1984: Elamca yaklaşık 200 tablet). Çoge Zanbil ile Heft Tepe Susa'ya epey yakındır, fakat Tell-i Malyan Fars eyaletinin geç Persepolis bölgesinde yer alır (*RLA* 7: 306-320). Susa belgeleri 1900 ile 1500 arasına tarihlenir; pek çok yazıt gibi başka metinler yaklaşık 1300-1100 dönemine aittir. Susa'dan gelme erken 6. yüzyıla tarihlenen küçük idari arşiv (*MDP* 9; Hinz 1968; Miroschedji 1982) ve Persopolis'ten gelme Ahemeni Dönemi'ne ait olanlardan başka (Cameron 1948; Hallock 1969) şu anda elde bir tek Elamca arşivler bulunmaktadır.

Elam tarihi kabaca "Proto-Elam" Dönemi (Mezopotamya'daki IV. ve III. Uruk ile I. ve II. EH'nin aşağı yukarı çağdaşı), Mezopotamya III. EH'den 1500'den hemen öncesine uzanan "Eski Elam" Dönemi, "Orta Elam" (yaklaşık 1500-1000) ve "Yeni Elam" Dönemi (yaklaşık 1000'den 6. yüzyılın ortasına; Porada 1965: 45 vd.) olarak bölümlere ayrılır. Bu evreler içerisinde belgelere dayalı hiçbir bilginin yer almadığı büyük bilgi boşlukları vardır: Yaklaşık 2600-2200, yaklaşık 1750-1450 ve 1100-yaklaşık 800 arası yıllarda kaynaklar çok kısıtlıdır. Ama arkeolojik çalışmalar ve çözümlemeler (Carter ve Stolper 1984) bu çok kaba resme rötuş yaparlar –örneğin, 19. ve erken 18. yüzyıl dönemi artık enikonu saptanmıştır. Bölgedeki yaşamın güçlükleri giderek belli olmakta, özellikle de Elam'ın Orta ve Doğu İran'la ve Orta Asya'yla yakın bağları daha iyi anlaşılmaktadır –eğer Elam tarihi bir tek Mezopotamya metinlerinden araştırılacaksa, ki çoğu zaman öyle olmak zorunda, bu bağlar göz ardı edilemez.

Yaklaşık 1100'e dek tarihsel çerçeve

Ancak Elam tarihinin canlandırılması büyük ölçüde Mezopotamya kaynaklarına dayanır; Elam'ın kronolojisi, daha iyi belge-

lenmiş olan komşusuyla eş zamanlılık kurulmasına bağlıdır. Buna dayanarak III. EH Dönemi'nde (yaklaşık 2600-2340) ortaya çıkan tablo, Güney Mezopotamya şehirleriyle Elam arasındaki askeri çekişmeler kadar sıkı ticari bağları da gösterir; Akkad Dönemi'nin geç evresinde (2340-2159) Akkad hükümdarlarının yayılmacı politikası Susa'yı Fars'ın daha doğusunda yerleşik bağımsız bir hanedanlık olmakla birlikte bir tür tahakküm altına sokmuştu. III. Ur evresinde (2112-2004) Susa, Elam birliklerine komuta eden *sukkalmah* idari bölgesine dahildi. Ur'u Elamlılar ile Şimaşki (Susa'nın kuzeyinde bir alan) halkı yok etmiş, yerine, yaklaşık 2200'de bir devlet ve yerel hanedanlık kurulmuş (Henrickson 1984; Steinkeller 1988; 1990), yaklaşık 1890'a dek Susa dahil Elam'a da egemen olmuştu. Onların yerini, olasılıkla bölgeyi yaklaşık 1520'ye dek denetim altında tutan Eparti Hanedanlığı almıştı (aksi için, krş. Stopler 1982). Hükümdarların aldığı unvanlar arasında herhalde III. Ur naiplerinden alınma *sukkalmah* da vardı (Carter ve Stolper 1984: 24). Susa'dan bu döneme ait, Elam toplumuna (miras, arazi mülkiyeti, sosyal gruplar, idari yapılar) biraz ışık tutan Akkadca yazılmış birçok hukuki metin gelmektedir. Bu metinlerin aydınlattığı konuların Susa'nın egemenliği altındaki toprakları aşan bölgelere ya da daha geç dönemlere ne kadar uyarlanabileceği belli değildir.

Elam'ı yaklaşık 1750'den sonra örten sis perdesi 1450 civarında kalkınca, Elam siyasal sahnesine doğunun daha ilerisiyle ilişkileri olan ve hükümdarları "Susa ve Anzan kralı" unvanını taşıyan yeni bir hanedanlık çıkar. "Anzan kralı" unvanı daha önce üçüncü binyılda ortaya çıkmış ve bilim adamları yıllarca Anzan'ın yeri konusunda kafa patlatarak tartışmışlardı (Hansman 1972).[4] Sonunda 1972'de, Anzan'ın Fars'taki Tell-i Malyan yerleşmesi olduğu ve Elam'ın yayıldığı toprakların düşündüklerinden çok daha geniş olduğu konusunda birleştiler (Lambert 1972; Reiner 1973; Carter ve Stolper 1976; Vallat 1980). Yaklaşık 1450 ile başlayan ve 1100 civarına dek uzanan dönem Elam tarihinde doruk noktasıdır, bazen Elam'ın "Klasik" Dönemi olarak anılır. 1960 ve 1970'lerdeki kazıların ve hemen arkasından çeşitli Elam yerleşme-

lerinden gelen metinlerin yoğun araştırmadan geçirilmesi sonucu Elam tarihinin bu güçlü döneminin tablosu giderek daha da netleşmektedir.

İdari metinler ve Heft Tepe'den gelme bir stel, Elam kralı Tepti-ahar'ın (erken 14. yüzyıl, bkz. tablo 23) Susa bölgesi ve Anzan'da denetimi elinde tuttuğunu ve oldukça ileri düzeyde bir idarenin söz konusu olduğunu göstermektedir. Bu kral, Babil kralı I. Kadaşman-Enlil'in (1374-1360) çağdaşıydı, ayrıca malzemelerin gösterdiği kadarıyla, Babil ve Elam sarayları arasında elçiler gidip gelse de (selefi I. Kurigalzu'nun krallığı sırasında hanedanlık evliliği bile gerçekleşmiş olabilir; van Dijk 1986) iki ülke arasındaki ilişkiler bozulmaya yüz tutmuştu. Heft Tepe steli, kralın tapınak inşaatıyla (büyük, olasılıkla kutsal bir yapının kalıntıları kazılmıştır; *RLA* 4: 39-40; Negahban 1990), kültün düzenlenmesi ve gereksinimlerinin karşılanmasıyla ilgilendiğini yansıtmaktadır. Bu belgenin Elam devleti hakkında verdiği izlenim güçlü, oldukça örgütlü siyasal bir varlıktır. Babil *Kronik P*'ye (*ABC* no. 22) göre, II. Kurigalzu (1332-1308) başka bir yerde adı geçmeyen Elam kralı Hurbatila'ya karşı savaşmış, onu yenmiş, kendi yazıtında belirtildiğine göre de Susa'yı ve onun ötesindeki toprakları fethetmişti. Babil kralının Elam'a karşı kazandığı zaferin gerçekliği Susa'nın kendi içinde bulunmuş II. Kurigalzu'ya ithaf edilmiş bazı metinlerle doğrulanmaktadır. Bilinmeyense Batı Elam'ın ne kadar süre Babil işgali altında kaldığıdır.

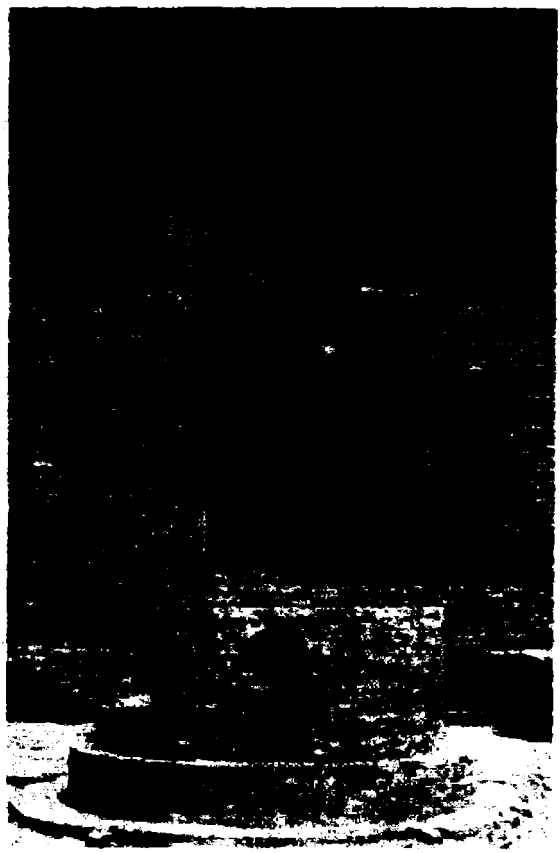
Sonraki 13. ve 12. yüzyıllarda çok daha fazla bilgi vardır. Bu, kısmen, Elam'ın siyasal güç olarak yükselişinin sonucu, dolayısıyla Elam'ın kendi içinde daha aydınlatıcı yazıtlar olarak karşımıza çıkan görece bol belge bulunur. Daha güçlü bir Elam'ın izlediği saldırgan politika –II. Kurigalzu'nun istilasının kışkırtmış olabileceği bir politika– yüzünden Babil ile defalarca çatışmak zorunda kalmış ve sonunda kısa bir süreliğine onu egemenliğine almıştı. Bundan dolayı Elam ile ilişkiler zamanın Babilce metinlerinde de öne çıkar, böylelikle Elam tarihine ışık tutarlar.

Somut bilgiler bir tek Untaş-napirişa'nın (1275-1240) krallığından itibaren görülür. O zamana dek Körfez'de Liyan'dan (deniz ti-

Tablo 23 Elam kralların kronolojisi (bütün tarihler yaklaşıktır)

		Çağdaşları
yaklaşık 2500-2000:	Avan Hanedanlığı	
yaklaşık 2200-1900:	Şimaşki Hanedanlığı	
yaklaşık 1900-1500:	*sukkalmahlar* dönemi	
yaklaşık 1500-1450:	Tarihsel kayıtlarda boşluk	
yaklaşık 1450?:	İnşuşinak-şar-ilani Tan-Ruhuratire	
yaklaşık 1365:	Tepti-ahar	(= I. Kadaşman Enlil (1374-1360), Babil)
yaklaşık 1330:	Hurbatila	(= II. Kurigalzu (1332-1308), Babil)
yaklaşık 1320:	İge-halki Pahir-işşan	
1310-1300:	Atar-kitah	
1300-1275:	Humban-numena	
1275-1240:	Untaş-napirişa	
1240-1235:	Unpahaş-napirişa	
1235-1210?:	Kiden-Hutran	(= Enlil-nadin-şumi (1224); Babil'de Adad-şum-iddina (1222-1217); Assur'da I. Tukulti-Ninurta (1244-1208)
1205-1185:	Hallutuş-İnşuşinak	
1185-1155:	Şutruk-Nahhunte	(= Zababa-şum-iddina(1158); Babil'de Enlil-nadin-ahi (1157-1155); Assur'da I. Assur-dan (1179-1134)
1155-1150:	Kudur-Nahhunte	
1150-1120:	Şilhak-İnşuşinak	
		1120-1110: Hutelutuş-İnşuşinak (= Babil'de I. Nebukadnezzar (1126-1105)

caretine yönelik ilgiyi simgeler) Fars eyaletindeki Anzan'a kadar kuzeydeki dağlarla Susa bölgesini de kapsayan geniş bir alan doğrudan Elam kralının denetimine girmişti. Çoge Zanbil'de etkileyici bir kraliyet tören merkeziyle görkemli bir zigguratı olan, kralın adı verilmiş "Al Untaş-napirişa" (Untaş-napirişa'nın şehri) adlı bir kasaba kurulmuştu (Ghirshman 1966-70; bkz. şekil 26). Burası Untaş-napirişa'nın denetimi altındaki çeşitli yerler arasında daha yakın sosyo-politik ilişkiler kurma çabalarını yansıtıyor olabilir. Kral Doğu Çoge Pahn'da (Susa'nın 30 km kuzeydoğusu; Stolper ve Wright 1990) içinde bir tapınakla ziggurat bulunan küçük-

Şekil 26 Çoge Zanbil zigguratı (M. S. Drower'ın izniyle)

çe başka bir merkez daha geliştirmişti. Doğu Dicle bölgesinde (Der) –Elamlılar, Babilliler ve Surlular arasında anlaşmazlıkların sıkça yaşandığı bir alan, aynı zamanda gerek stratejik gerekse ticari açıdan yaşamsal önemi olan bir yol kavşağı– bazı çatışmalar olduğu yollu birtakım ipuçları vardır.

Buna ve genel olarak izleyen döneme bir de kazı ekibinin dikkatinden kaçmayan kentsel gelişmeyle Kuzistan ile Fars arasındaki bölgede yer alan kasabaların büyümesini eklememiz gerekir (Carter ve Stolper 1984: 180). İkincisinde kırsal ve göçer ekonomi içerisinde pazar merkezleri olduğu neredeyse kesindir. Ama diğerleri de ticaret çıkarlarıyla ilgiliydi. Tell-i Malyan'da bulunan daha geç metinler Orta Elam Dönemi'nin bir özelliğinin de yoğun ve büyük ölçekli maden ticareti olduğunu ortaya koyar, buysa Orta Elam krallarının kuzey dağlarına doğru gitgide yayılmalarıyla bağlantılı olabilir. Ticaretteki (ve askeri zihniyetteki) bu yön değişikliği Fars ve Kuzistan içerisindeki zengin ekilebilir alanlarda yoğun tarım çalışmalarının azalmasıyla birlikte gelmişti (Carter ve Stolper 1984: 180-181). İkisi birbiriyle bağlantılı mıydı? İki bölgede yaşanan değişiklikler tıpatıp aynı mıydı? Elam'ın siyasal ve toplumsal tarihinde arkeolojik evrelerin genişliği ve tam bir açıklıktan yoksun olmaları kesin sonuçlar çıkarılmasını güçleştirmektedir.

Sonraki iki hükümdar Elam metinlerinde saptanmamıştır, fakat ikincisi Kiden-Hutran'ın (1235-?1210) adı Babil metinlerinde geçer, çünkü bu noktadan itibaren yaklaşık bir yüzyıl boyunca, sürekli olmasa da Elam Mezopotamya ile ilgili işlere yakından girmişti. Bu kısmen de olsa I. Tukulti-Ninurta'nın Doğu Dicle bölgesinde arka arkaya çıktığı, kukla krallar atadığı Babil tahtını denetleyerek Assur'un çıkarları doğrultusunda Babil'deki işleri başarıyla yeniden örgütlemesini sağlayan (bkz. bölüm 7b) seferlerin sonucuydu. Elam'ın Babil'deki işlerde ne çıkarlar gözettiğini Tukulti-Ninurta'nın ilk bağımlı kralının (Enlil-nadin-şumi: 1224) Der'i yağmaladığı ve tapınaklarını boşaltıp Nippur'u aldığı bir savaş sırasında Kiden-Hutran tarafından zorla görevden alınmasından bellidir. Üçüncüsü Adad-şuma-iddina'nın (1222-1217) krallığında Elam kralı yeniden saldırmış, bu defa İsin ile Marad'ı almıştı.

Elamlıların zaferiyle Babil'de kargaşa çıkması Assurluların atadığı kralın devrilmesine giden yolu açmış olabilir.

Elam'ın izlediği Babil politikasının tam etkisi hâlâ bilinmezliğini koruyor: Çünkü ilk olarak kronoloji görülmedik ölçüde zor; ikinci olarak Kiden-Hutran'ın krallığını belgesiz bir dönem izliyor. Kaynaklardaki boşluk Elam'daki hanedanlık içi sorunlara bağlı olabilir: Hakkında belgeler bulunan bir sonraki kralın, yeni bir hükümdar ailesini temsil eden Şutruk-Nahhunte (1185-1155) olduğu varsayılır. Bazı kraliyet yazıtlarından başka (Grillot 1988) o ve oğlu Kudur-Nahhunte (1155-1150) ile ilgili temel bilgiler uzun zaman sonra bile Şutruk-Nahhunte ve Kudur-Nahhunte eliyle gelen felaketin şiirsel metinlerde büyük bir acıyla hatırlandığı Babil'den gelir, bunlardan biri şöyle:[5]

> [Şutruk-Nahhunte] Zababa-şum-iddina'yı kovdu, hükümdarlığını ortadan kaldırdı [krallığı] ilk doğan Kudur-Nahhunte'ye [devretti].
>
> [Bu kral...] atalarından çok daha büyük suçlar işlemiş, ağır suçu onlarınkini (bile) aşmıştı,
>
> [...] Akkad ülkesine karşı aşağılık şeyler düşünür, küstahlık ederdi
>
> [götürdü] selefim Enlil-nadin-ahi'yi
>
> [Elam'ı] düşman gören (bir kral)] ... konuştu,
>
> [Kudur-Nahhunte öfkelendi] ve Akkad'ın nüfusunun tamamını sel gibi sildi süpürdü;
>
> [Babil ve diğer] ünlü kült merkezlerini [harabe yığınına] çevirdi
>
> Yüce efendi Marduk'u majestelerinin tahtından kaldırdı
>
> [.....] Sümer ve Akkad halklarını tutsak aldı [Elam'a]
>
> [.....] Enlil-nadin-ahi'yi [Elam'a] götürdü
>
> [bitirdi] onun [krallığını], hükümdarlığını ortadan kaldırdı.
>
> [Bir vali yerleştirdi], Babil soyundan değildi,
>
> [Marduk'un] düşmanıydı.
>
> (Tadmor 1958: 137-138; Foster 1993 (01): 294)

Elam istilasını yine Assur'un Babil'deki eylemleri kışkırtmış olabilir. Şutruk-Ninunta Babil'i ağır bir istilaya uğratmış, tahttaki kralı indirmiş ve ülkenin altını üstüne getirmişti. Büyük ganimetin bir bölümü Susa'daki dev taş anıtlardan oluşuyordu, bunların arasında Hammurabi'nin yasa steliyle Naram-Sin'in zafer steli de vardı; Elamca yazıtlar eklenen bazıları bu kez Elam tanrılarına adanmıştı. Oğlu Kudur-Nahhunte'ye Babil'in denetimi verilmiş, o da Babil'deki Marduk'un önemli kült heykeli de dahil Babilli tanrıları yerlerinden ederek (Babillilerin gözünde) babasının zorbalıklarına yenilerini katmıştı.

Babil'in uğradığı tahribat, şimdilik bilindiği kadarıyla Babillilerin zihninden hiç çıkmamış Elam siyasal gücünün doruk noktasına ulaştığını işaret eder. Kudur-Nahhunte'nin halefi olan erkek kardeşi Şilhak-İnşuşinak (1150-1120) bıraktığı çok sayıdaki yazıtta Doğu Dicle bölgesini denetim altına aldığını ve kuzeye doğru Zagros ve Assur'un can damarına sızdığını göstermiştir. Diğer bulgular aynı zamanda İran topraklarına doğru yayılma girişiminde bulunduğunu akla getirir. Elam'ın dönüştüğü hatırı sayılır büyük ülke onun halefi Hutelutuş-İnşuşinak (1120-1100) tarafından da korunmuşa benzer. Hutelutuş-İnşuşinak'ın krallığından kalma ve Tell-i Malyan'da bulunmuş idari Elam metinleri kralın elinin altındaki maddi serveti ve kaynakları dile getirir. Ne Şilhak-İnşuşinak ne Hutelutuş-İnşuşinak Babil'i doğrudan siyasal denetimlerine almaya kalktılar. Politikadaki bu değişikliğin nedenleri belirsizdir. Şilhak-İnşuşinak'ın krallığında Assur görece zayıflık yaşadığı dönemi daha yeni atlatmaya başlıyordu, Babil ise hâlâ hatırı sayılır siyasal kargaşa içindeydi (bkz. bölüm 7d), böylece Elam hükümdarları askeri müdahaleyi gerekli görmemiş olabilirler. Öyleyse yanılıyorlardı: Daha önce uğradıkları (Kudur-Nahhunte tarafından) istila, sonunda Babil'in etkili kralı I. Nebukadnezzar'ı (1126-1105) karşılık vermeye itecekti. Birkaç girişimden sonra Hutelutuş-İnşuşinak'ın krallığının ortalarında başarılı bir saldırı düzenledi ve Marduk'un heykelini Babil'e getirmeyi başardı (bkz. bölüm 7d).

Bu aşamada Elam kaynakları bir üç yüz yıl daha suskun kalır. Aşağı yukarı aynı sıralarda ya da kısa bir süre sonra Kuzistan'daki pek sayıda kasaba terk edilmişti, ama daha önce Fars'taki Tell-i Malyan küçülmüş ve bu genel zaman aralığında çoktan boşaltılmıştı. Elam'ın siyasal bahtının ansızın kapanmasının nedenleri bilinmez: Elam'ın batı bölgesinin çöküşünden genellikle I. Nebukadnezzar'ın istilası sorumlu tutulur. Bu doğru olabilir, ne var ki Babil kralının denetim kurmak adına ciddi çabalarda bulunduğunu gösteren bir bulgu yoktur (Carter ve Stolper 1984: 188; krş. bölüm 8b). Fars'ta Malyan yerleşiminin daralması ve sonunda terk edilmesini pek çok kişi (örn. Miroschedji 1985; Sumner 1994) ileride Persler diye ün salan göçer bir grubun gelerek bu yöreyi Elam'dan koparacak süreci başlatmalarıyla ilişkilendirir. Yerleşim düzeni açısından an az acı çekmiş gibi görünen tek bölge, doğu ve batıdan gelen Elamlıların sığınmak için başvurdukları bir alan olduğu düşünülen Kuzistan'dı (Carter ve Stolper 1984: 189). Susa ile Kuzistan ovalarının toparlanıp Assurlularla sürdürülen savaşlarda yeniden rol oynaması 8. yüzyılın sonuna kadar söz konusu olmadı.

Siyasal yapı ve toplum

Elam'ın sosyo-ekonomik, siyasal, kültürel ve dinsel yapısından anladıklarımız sorunlarla ve bilim adamları arasındaki anlaşmazlıklarla doludur. Yine de büyük güçlükle ve bölük pörçük de olsa (yukarıda çizilen çerçeveden de belli olduğu gibi) Elam'ın siyasal tarihinin birazını ikinci binyılın ikinci yarısında kesine yakın olmak üzere yeniden canlandırmak olası görünüyor. Ondan hemen önceki dönem (*sukkalmah* evresi) pek çok bakımdan sosyo-politik ve ekonomik sistem açısından daha iyi belgelenmiştir ve daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. Şehirlerin işlevi, idare (kraliyet ya da yerel), tarımsal sömürü yöntemleri, toplumsal örgütlenme, krallığın yapısı ve (tanrısal adların yanında) kültün ayrıntıları görülmedik ölçüde çapraşıktır. Örneğini Elam'ı "federal devlet" olarak gören savlar ortaya atılmıştır (*RLA* 2: 325-326). Kimileri, kraliyet ailesi içinde yapıldığı kesin, erkek ve kız kar-

deşler arasında evlilikler olduğunu; taht vârisliğinin alışıldık biçimde babadan oğula geçmek yerine ağabeyden erkek kardeşine (ya da kız kardeşin oğluna) geçtiğini ve Elam toplumunun bir tür "anaerkillik" işaretleri gösterdiğini düşünmektedir (König 1926; Hinz 1972). Bu görüşlerden bazısı yakından incelendiğinde yok olup gitmiştir (Grillot 1988), ancak tarihinin belli dönemlerinde Elam hükümetinin birkaç iktidar sahibine dağıldığı doğrudur. Bir tür "üçlü" sistem (Carter ve Stolper 1984: 24 vd.) içerisinde iktidarın kraliyet ailesinden iki kuşağın üyelerinin elinde olması, "merdiven basamaklarını" tırmanırken sıranın "kıdemsiz" olandan "ulu" hükümdara doğru gitmesi erken ikinci binyılın en çarpıcı yanıdır. Elam devleti içerisine farklı zamanlarda dahil olmuş iklim farklılıkları gösteren ve farklı coğrafyalara sahip alanlar olduğu göz önüne alındığında, bir ölçüde bölgesel çeşitliliğin, yaşam tarzlarının ve araziden yararlanma yöntemlerinin yönetime yansımış olduğu düşünülebilir. Böyle bölgesel çeşitliliklerin kültürel sonuçlarının da olduğunun tek açık göstergeleri şimdilik yalnızca çömlekçiliğe (ve bir yere kadar da mezarlara) yansımaktadır (Carter ve Stolper 1984). Tarihinin ilk yıllarından beri mühürlerde, bina tarzlarında, mimari süslemelerde ve kaya kabartmalarındaki motiflerde tanımlanabilen elle tutulur bir Elam kültürü var*dır* (Porada 1965: 45-74; Amet 1966; 1988). Bilhassa kaya kabartmaları Elam kültü uygulamalarına ve kraliyet törenlerine ilişkin önemli ipuçları verirler, ne var ki ayrıntılar can sıkıcı ölçüde belirsizliğini korur (Seidl 1986; de Waele 1989). Elam hakkındaki bilgisizliğimizin ölçüsü Anzan'ın tanımlanmasıyla iyice anlaşılmıştır; yerleşmeden gelen zengin malzeme parça parça daha yeni yayınlanmakta (Stolper 1984; Zeder 1991) ve bilimsel incelemeye sunulmaktadır. Öte yandan Tell-i Malyan'daki kazılar şehrin erken ikinci binyılda Orta Elam evresine göre çok daha geniş (150 ha) bir alana yayıldığı, Orta Elam'da bunun üçte ikisiyle 50 hektar arasında bir bölümünü kaybettiğini açıkça ortaya koyar. Buluntuların yayınlanması ve çözümlenmesi ilerledikçe "Klasik Elam" teriminin de Mezopotamya'daki Eski Babil'in çağdaşı bir döneme aktarılması gerekecektir.

7d Babil: Kassitlerin sonu ve sonraki hanedanlıklar (1158-yaklaşık 905)

Yukarıda (bölüm 7a) gördüğümüz gibi, Kassitlerin "Babillilerden" farklı bir etnik kimlik olarak nasıl görüldüklerini saptamamız çok zor, ancak öyle görüldüklerine işaret eden yeterli ipuçları var. 13. yüzyıla gelindiğinde Babil Kral Listesi A'da Kassit Hanedanlığına dahil edilmiş kralların çoğu yalnızca Babilce adlar taşırlar. Hanedanlığın sona ermesinden sonra Kassitlere yönelik "milliyetçi" öfkeyi gösteren belirtiler neredeyse hiç yoktu. Tek tek Kassit hükümdarlarının Elam'a karşı elde ettikleri zaferleri öven destanlar yüzyıllar boyunca Babil'in edebi repertuarında kalmıştı. Krallıkla ilişkili Kassit tanrıları Babil panteonunda küçük bir rol oynamaya ve ileride *kudurru*'lar (sınır taşları) üstüne oyulan tanrısal simgeler arasında yer almaya devam ediyorlardı. Kassitler yönetiminde başlamış idari ve sosyo-ekonomik değişikliklerin çoğu sürdüğü gibi Babil topraklarındaki uyum da genel olarak korunmuştu –ülke rakip kent devletler arasında bölünerek parçalanmadı.

Kassit egemenliğinin son dönemini ve ondan sonraki iki yüz elli yılı araştıran belgeler çok kıttır: Bütün zaman aralığı için bulunan çağdaş idari metinlerin sayısı yirmiyi geçmez. Kraliyet yazıtları ve özellikle *kudurru*'lar daha çok bilgi vermektedirler. Tarihsel çerçevenin çizgileri tutulan kayıtlara ve kral listelerine dayanır –hepsi geç, çoğu paramparça ve genellikle seçmedir (örn. *Eşzamanlı Tarih* (*ABC* no. 21)). Malzemeler kral listelerinin (bkz. tablo 24) ötesindeki olayların akışını izlememize yetmez. Çarpışma yılları, başta da Assur ile Elam arasında Babil topraklarıyla ilgili yapılan savaşlar Kassit Hanedanlığında istikrarı bozmuşa ve çöküşünü hızlandırmışa benzer. Bundan sonra kraliyet tahtında hak iddia eden İsin kökenli bir hanedanlık olmuştu ("İkinci İsin Hanedanlığı": 1158-1027). İsin'in Babil'in güneyinde yer alması anlamlıydı, diğer bir deyişle hanedanlık savaş alanından biraz uzakta, belki de Elam derebeyliğinden kurtulmuş toprakları mesken tutmuştu. I. Nebukadnezzar (1126-1105)

Elam'a karşı hatırı sayılır bir başarı elde etmiş (bkz. bölüm 7c), o kadar olmasa da Assur'a karşı da başarılı olmuştu. Fakat krallığının sonlarına doğru ve haleflerinin döneminde Arami akınları giderek daha da yıkıcı görünmektedir (bkz. bölüm 8b). Öyleyse İsin'in ikinci hanedanlığının yerini, aralarında yaklaşık yirmi yıl süren "Deniz ülkesindeki" –denetim altına alınması her zaman zor olmuş bir bölgeydi– (*RLA* 8: 6-10; bkz. tablo 24) ayrı bir hanedanlığın da bulunduğu kısa ömürlü üç hanedanlığın almasına şaşmamalı. 1070'den itibaren Babil ciddi bir kriz yaşıyordu. Kral listesi 929'dan sonraki kralların soyunu vermektedir, ancak bunların tutarlı bir hanedanlık oluşturup oluşturmadıkları belirsiz, belgeleme de yoktur. Şamaş-mudammik'in (yaklaşık 905) kral olduğu, Assur yıllıklarının Babil'deki olaylara ışık tutmaya başladığı döneme kadar Güney Irak'ta yaşanmış olayları kavramak olanaksızdır.

Dönemin yeniden canlandırabildiğimiz başlıca olayı (yıkıcı Elam istilalarından başka, bkz. bölüm 7c) I. Nebukadnezzar'ın (1126-1105) Elam'a saldırısıdır. Bununla ilgili sağlam buluntular Kassit soylularından ve atlı savaş arabası alayının komutanı Lahti-Şihu'ya (ya da Lahti-Şipak, bazen Ş/Ritti-Marduk diye de okunur) Elam seferi sırasındaki hizmetlerinin karşılığında kral tarafından yapılan arazi bağışını kaydeden bir ***kudurru***'dan gelir. Metin çok uzundur ve seferin bir bölümünü aktarır; yaz sıcağında Susa'ya kadar yapılan uzun ve yıpratıcı yürüyüşün tasviri özellikle çarpıcıdır:

> Dumuzu (haziran-temmuz) ayında seferi başlattı... Ateş gibi kavuran sıcakta yolların üstü alevlerle kaplıydı. Kuyularda su kalmamıştı; içme suyu kesilmişti. Kuvvetli atların en iyileri pes etti, güçlü adamların bacaklarında bile derman kalmadı. İşte tanrıların desteğini almış üstün kral gidiyor, Nebukadnezzar bastırıyor, rakip tanımıyor. Çetin araziden korkmadan güçlükle yürüyüşü sürdürüyor.
>
> (L. W. King, *Babylonian Boundary Stones and Memorial Tablets in the British Museum*, Londra, 1912 no. 6; Foster 1993 [01]: 297-298; krş. Brinkman 1968: 107.)

Tablo 24 Babil kronolojisi, 1155-yaklaşık 905 (Brinkman 1968'e dayanarak)

Kassit Hanedanlığının sonu	1155	
İkinci İsin Hanedanlığı	(1155-1027)	
Marduk-kabit-ahheşu	1154-1141	
İtti-Marduk-balatu	1140-1133	
Ninurta-nadin-şumi	1132-1127	
I. Nebukadnezzar	1126-1105	Assur kralı
Enlil-nadin-apli	1104-1101	I. Tiglat-pileser
Marduk-nadin-ahhe	1100-1083	(1114-1076)
Marduk-şapik-zeri	1082-1070	
Adad-apla-iddina	1069-1048	
Marduk-ahhe-eriba	1047	
Marduk-zer-x	1046-1035	
Nabu-şum-libur	1034-1027	
İkinci Deniz Ülkesi Hanedanlığı	(1026-1006)	
Simbar-Şipak	1026-1009	
Ea-mukin-zeri	1009	
Kaşşu-nadin-ahi	1008-1006	
Bazi ailesi	(1005-986)	
Eulmaş-şakin-şumi	1005-989	
I. Ninurta-kudurri-usur	988-986	
Şirikti-Şukamuna	986	
Elam hanedanlık		
Mar-biti-apla-usu	985-980	
E hanedanlığı	(979-732)	
Nabu-mukin-apli	979-944	
Mar-biti-ahhe-iddina	944	
Şamaş-mudammik	yaklaşık 905	Assur kralı II. Adad-nirari (911-891)

Bu belge yalnızca Babil edebiyatının eşsiz bir örneği değil, aynı zamanda dönemin Babil idari ve sosyal tarihinin önemli bir kaynağıdır. Nebukadnezzar *kudurru*'su ve günümüze kalmış birkaç başka belge bize, "seyis", ulak ve tas taşıyıcısı gibi, işlevleri tam olarak bilinmeyen bazı saray görevlilerinin adını verir. Babil, her biri bir valiyle (*šaknu*) ve yardımcısının (*bēl pī/āhāti*) yönetiminde on beş eyalete bölünmüştü. Dicle'nin doğusunda denetimi, taşra valisine bağlı büyük eyaletler içerisinde kuşatılmış bölgeler oluşturan, kabile reisleri (*bēl bīti*) yönetimindeki bir kabile örgütünün elinde tuttuğu görülmektedir. Köy düzeyindeki önemli kişi, eskisi gibi belediye başkanı (*hazannu*) idi, o da *šaknu*'ya karşı sorumluydu. En ilginci de, belli yerlerin geleneksel kuruluşları ve eski arazi bağışlarının durumu ile arazilerin satışları hakkında bilgi sahibi yerel uzmanlar olan *maššû*'dur: Onlara danışmak belli ki önemliydi, böylece, örneğin, bir arazi bağışına sonradan karşı çıkılamazdı; belki de diğer dönemlerden ve yerlerden bilinen "hazine memurları"nın dengiydiler (Thomas 1992: 69-71). Nebukadnezzar *kudarru*'sunda kaydedilen örnek gibi, kralın memurlarına yaptığı arazi bağışlarının ne ölçüde miras yoluyla aktarılabilen, ömür boyu vergiden muaf mülkiyetler olduğu belirsizdir. Ama böyle topraklardan edinilen gelirlerin kral buyruğuyla mülk sahibine devredildiği kesindir. Bağışlanan arazinin içinde köylerle küçük şehirler de olurdu, ancak bunun anlamı halkı da yeni derebeyinin mülkiyetine "serf" olarak vermek değildir. Metin, aynı zamanda halktan alınan olağan vergileri anlamamıza yardım eder: Bekleneceği gibi, bu vergiler hasattan ve sürülerden yüzde vermeyi, ırgatlık ve askerlik görevleri için insan gücü, yerel vali ve garnizon birlikleri için temel malzeme sağlamayı içeriyordu.

Birkaç edebi metin (kısmen korunabilmiş: Tadmor 1958; Foster 1993 [OI] bölüm III B 11 ve 12; bkz. aktarılan metin, s. 488) ile bu *kudurru,* Kudur-Nahhunte'nin halefi Şilhak-İnşuşinak'ın Diyala yolu da dahil, Mezopotamya'nın doğu eteklerinin tamamında denetimi tartışmasız elinde tuttuğuna işaret eder. Ama Babil direnişi sert ve kalıcıydı: Son Kassit kralı Enlil-nadin-ahi (1157-1155) Kudur-Nahhunte'ye karşı, Babil kralının ölümle ta-

nıştığı ve Kassit Hanedanlığının yok olduğu bir ayaklanma başlatmıştı. Direnişin yeni liderleri daha güneyden, İsin'den gelip yeni bir Babil hanedanlığı (İsin II: 1158-1027) kurdular. I. Nebukadnezzar'ın (1126-1105) krallığına dek Elam işgaline karşı kalıcı başarı elde edilmedi. Onun Elamlılara karşı savunması olasılıkla ancak birkaç seferden sonra edinilen zaferle taçlanmıştı, zaferin doruk noktası da Marduk heykelinin Susa'dan geri getirilmesiydi. Nebukadnezzar'ın başarısının önemi yukarıda sözü edilen *kudurru* metninden başka bir yığın edebi metinle vurgulanır. İlki, Nebukadnezzar'ın Elamlıları yerdiği ve onların zalimliklerini anlattığı şiirsel bir metin (s. 488'de kısmen aktarıldı); ikincisi ilahiyle kraliyet yazıtının biçemsel bir bileşimi olan, Elamlıların bir seferiyle Marduk'un geri dönüşünden söz eden, olasılıkla Nebukadnezzar'ın Elam savaşıyla bağlantılı "Marduk kehaneti" (Borger 1971; Foster 1993 [0I] bölüm III B 13); üçüncüsü de yalnız bir kısmı korunmuş, yine I. Nebukadnezzar'ın Elamlıları yenilgiye uğratmasına odaklandığı anlaşılan daha geç yazılmış bir destan (CT 13: 48; Brinkman 1968: 328 madde 4.3.8; Grayson 1975: 42-43). I. Nebukadnezzar'ın zaferlerinin kehanet edebiyatına girmesi anlamlıdır (Weidner 1928-9: 238-239): Onunla ilişkili işaretler, tıpkı Akkadlı Sargon'unkiler gibi (bkz. bölüm 1c) başarının simgesi olmuştu. Nebukadnezzar da, Elam zaferinden sonra Sargon ve Hammurabi tarzında eski kraliyet unvanları alarak, büyük kral imajını bizzat teşvik etti. Ayrıca eski çağlardaki dinsel unvanları yeniden ortaya çıkardı ve kızını Ur'daki ay tanrıçası *ēntu* olarak atadı (bkz. bölüm 1c).[6] Bu eylemler, erken Mezopotamya tarihinden haberdar olunduğunu ve genel olarak halkı etkilediği anlaşılan daha şanlı bir geçmişin devamını vurgulamak üzere bundan nasıl yararlanıldığını çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermektedir. I. Nebukadnezzar'ın Elam zaferi, bunun dışında siyasal ve askeri açıdan ayırt edici olmayan bir dönemin en yüksek noktasıdır ve gelecek kuşaklar için Babil direnişine model olmuş gibi görünür.

Babil Yaratılış Öyküsü'nün (*Enuma Eliş*; krş. Foster 1993 [0I] bölüm III C 17) I. Nebukadnezzar'ın krallığı dönemine tarihlen-

mesi gerektiği savı, kimi bilim adamlarınca enikonu desteklenirken, kimileri buna karşı çıkar. Öyküyü I. Nebukadnezzar ile ilişkilendirmenin asıl hedefi, yaratılış öyküsü olmasıyla hiç ilgili değildir, *Enuma Eliş*'in işlevi Marduk'u Babil panteonunun tartışmasız baş tanrısı ve her şeye kadir hâkimi konumuna yükseltmektir (Lambert 1963; Roberts 1976). Babil'in yerel tanrısının yüceltilmesiyle birlikte, Babillilere göre artık Babil de "ebedi şehir", "kutsal şehir" olmuştu. Eşi benzeri olmayan kraliyet başkenti, Babil kralının konutuydu. Kralın en önemli dinsel görevlerinden biri Yeni Yıl şenliklerini düzenlemekti. Bu şenlikler için diğer şehirlerdeki bütün tanrı heykelleri Babil şehrinde toplanır, şenlikler sırasında *Enuma Eliş* okunurdu (Black 1981; Kuhrt 1987). Buna göre I. Nebukadnezzar'ın Marduk heykelini Susa'dan zaferle geri getirmesi bu gelişmeler yaşanırken pek yerinde bir vesile yaratmış olmalıdır. Fakat bu görüşe karşı çıkılmış, muhteşem şiiri Kassit kralları ve onların Deniz Ülkesi hükümdarlarını yenilgiye uğratmasıyla, böylelikle Babil'in yücelmesini ve Marduk'un nihai zaferini bu dönemle ilişkilendiren çekici bir sav ortaya atılmıştır (bkz. bölüm 7a; Jacobsen 1976 [0L]: 165-191). Böyle bir yorum (*Enuma Eliş*'in dili her ne kadar ikinci binyılda daha geç bir tarihi akla getirse de) sınırlı bilgilerimizle pek güzel uyuşmakta, yürütülen tartışma da edebi metinlerin siyasal bağlamını anlamanın ne kadar zayıf bir temele dayandığı konusunda bizi uyarmaktadır. Erken tarih lehindeki kanıtlar giderek artmakla birlikte, şimdilik bu soru açık bırakılmalıdır (Dalley 1989 [0I]: 228-230). Tartışmasız olan ise, I. Nebukadnezzar'ın Elam karşısındaki zaferi ve Marduk'un geri dönüşünün Babil'de uzun zaman akıllardan silinmeyecek bir canlanma dönemine damgasını vurduğudur.

Bu dönemin diğer önemli yanı Aramiler adı verilen bir halkın yaptığı, bazen Sutealılar adlı başka bir grupla ilişkilendirilen baskınlardı (bkz. bölüm 8b). Babil (Assur ve Elam gibi) tarihinin üstündeki sis perdesi yaklaşık 1050'den yaklaşık 900'e büyük olasılıkla onların baskınlarının yol açtığı yıkım ve kargaşaya dayandırılabilir. Assurlu Tiglat-pileser (1114-1076) bu gruplara karşı de-

falarca savaşmış (bkz. bölüm 7b), I. Nebukadnezzar onlarla Mari bölgesinde ve belki daha batıda karşı karşıya gelmişti. Fakat üst üste düzenlenen bu askeri harekâtlara rağmen geç II. İsin Hanedanlığı döneminde Aramilerin giderek daha çok sayıda Babil topraklarına sızdıkları, şehirden şehre dolaşarak kırsal bölgeleri kasıp kavurdukları, arada kent merkezlerine de saldırdıkları açıktır. Adad-apla-iddina'nın krallığında (1069-1048) yapılan saldırılar daha da feciydi. Onun kraliyetin doğrudan halefi olmaması da (Walker 1982) ülkede tırmanan siyasal kargaşanın yansıması olabilir. Krallığı döneminde Arami saldırıları doruk noktasına ulaşmıştı: Der, Uruk ve Nippur gibi Kassit kraliyet şehri ve kalesi Dur Kurigalzu da yağmalanmış, Sippar'ın tapınakları öyle tahrip edilmişti ki, kült faaliyetleri yüz yıl kadar durdu. Kültün kesintiye uğramasının yankısı daha geç bir kronikte de sürmektedir (*Religious Chronicle* (*ABC* no. 17)); bu belge, 960 dolaylarında Yeni Yıl şenliklerinin peşpeşe dokuz yıl kutlanmadığını gösterir, çünkü tanrı heykellerini Babil'de toplamak olanaksızdı. Kral, Borsippa (Babil'e çok yakın bir şehir) tanrısı Nabu'yu bile başkente getirememişti. Çeşitli merkezler birbirleriyle belli ki çok zor haberleşiyorlardı, buna Arami tehditlerinin neden olduğu neredeyse kesindir.

Genel kargaşa ve anarşi dönemi "Erra Destanı" için zemin hazırlamış olabilir (Cagni 1977). Bu alışılmadık metnin ortalıkta çeşitli sürümleri dolaşırdı, aralarında sözlü olanlar da vardı herhalde. Destandan bazı alıntılar parçalar halinde kraliyet (hem Assur hem de Babil) yazıtlarında bulunur, ayrıca kötülükleri uzak tutmayı amaçlayan muskalara özeti çıkarılırdı. Destan, Marduk'un huysuzlanarak (kimi yeri "hiciv" tarzındadır, bkz. Dalley 1989 [01]: 283) Babil'den ayrıldığı ve yerini dert ve yeraltı tanrısı, egemenlik dayatmaya istekli Erra'ya bıraktığı koşulları anlatır. Sonuç karışıklık dönemidir: İç savaş, cinayetler, hastalık, başkaldırı, altüst olmuş bir dünya. Burada tasvir edilen koşulları kesin olarak tarihlemek olanaksız olmakla birlikte (zaten bunu denemek boş ve yersiz olur), yaklaşık 1050 ile geç 10. yüzyıl arasında Babil'de yaşanan dönemin aşağıdaki ünlü metinde anlatılanlara yakın koşullardan geçtiğini varsayabiliriz:

(Erra'nın danışmanı, Ateş Tanrısı İşum konuşuyor:) "Ey savaşçı Erra, sen haklıları öldürdün,

Sen haksızları öldürdün.

Sana karşı günah işleyen adamları öldürdün,

Sana karşı günah işlemeyen adamları öldürdün.

Zaman geçirmeden taklîmu adakları adayan ên rahiplerini öldürdün,

Krala hizmet eden saray adamlarını öldürdün,

Kapı önündeki yaşlı adamları öldürdün,

Genç kızları yatak odalarında ölüme gönderdin.

Yine de huzura ermeyeceksin,

Yine de kendine, 'Beni hor görüyorlar!' diyorsun,

Kendine böyle diyorsun sen Savaşçı Erra,

'Güçlüleri ezer, zayıflara dehşet saçarım,

Ordunun liderini öldürür, orduyu dağıtırım,

Tapınaktaki en kutsal yeri harap eder, şehrin gururu olan surlardaki mazgalları yıkarım.

Palamarları koparır, tekneleri akıntıya bırakırım,

Kıyıya ulaşamasın diye dümeni parçalarım,

Sereni yıkar, halatını koparırım.

Bebekler yaşamasın diye memelerdeki sütü keserim,

Küçük dereler bereketli sularını akıtmasın diye pınarların önünü tıkarım.

Erkalla'yı (yani Yeraltı) sallar, gökleri titretirim,

Şulpea'nın (Iupiter ile özdeşleştirilen bir Sümer tanrısı) ışınlarını gönderir, gökten yıldızları indiririm,

Ağaç kökleri kesilir, yeni filizleri gelişmez,

Tepesi sallansın diye duvarı temelinden sarsarım.

Tanrıların krallarının oturduğları yere gider, meclisin etkisini yok ederim.'"

Savaşçı Erra ona kulak verdi,

İşum'un ona söylediği sözler en saf yağ kadar hoşnut ediciydi.

Savaşçı Erra şöyle dedi,

"Deniz ülkesi koruyamaz Deniz ülkesini, ne Subartular koruyabilir Subartu'yu ne de Assurlular Assur'u,

Ne Elamlılar Elam'ı ne de Kassitler Kassit'i,

Ne Sutealılar Sutea'yı koruyabilir ne de Guti'ler Guti'yi

Ne Lullubiler Lullubi'yi koruyabilir ne ülke ülkeyi, şehir şehri

Kabileler de kabileleri koruyamaz, insan insanı, kardeş kardeşi, hepsi birbirini boğazlayacak."

(Cagni 1977; Dalley 1989 [01] 282-315; Foster 1993 [01] bölüm IV C 16)

NOTLAR

GİRİŞ
(Sayfa 1-19)

1 Stratejik bölge olarak Ortadoğu'nun yerleşimi konusunda, krş. H. V. F. Winstone *Gertrude Bell*, Londra, 1978; terminoloji hakkındaki tartışmaların özeti için bkz. A. Gunter, *Asian Art*, I/2 (1988): 3-5.

2 Daha 1988'de bilim adamlarınca pek azı bilinen kil tabletler, mühürler ve yazıtlardan oluşan geniş bir özel koleksiyon Londra'daki Christie's tarafından açık artırmaya çıkarıldı (katalog: *Ancient Near Eastern Texts from the Erlenmeyer Collection*, Salı, 13 Aralık 1988).

3 Hititçe metinler için bkz. Studien zu den Boğazköy Texten, Texte der Heithiter; Batı Sami dilindeki metinler için bkz. Donner ve Röllig 1973-9 [bölüm 8], Gibson 1971-5 [bölüm 8]; Yeni Assur metinleri için krş. Texts from Cuneiform Sources; Royal Inscriptions of Mesopotamia; Sümerce yazıtlar için bkz. Cooper 1986 [bölüm 1]); Steible ve Behrens 1982 [bölüm 1]); Steible 1991 [bölüm 1]; Mısırca belgeler ve yazıtlar için bkz. *Urkunden des ägyptischen Altertums*; Mari devleti için bkz. Archives Royales de Mari; Ugarit için bkz. Palais Royal d'Ugarit.

4 Örneğin, geniş bir özel koleksiyonun parçası olan elli sekiz adet Geç Babil metni, H. G. Stigers tarafından *JCS* 28 (1976) içinde yayınlanmıştır.

5 Örneğin, O. R. Gurney, "Three contracts from Babylon", Rus Asurolog I. M. Diakonoff için *Festshrift* içinde (1982) [0E].

6 Bkz, örneğin, S. B. Downey, *Mesopotamian Temple Architecture: Alexander through the Partians*, Princeton 1988; A. Kuhrt ve S. Sherwin-White (ed.), *Hellenism in the East*, Londra, 1987; D. J. Thompson, *Memfis under the Ptolemies*, Princeton, 1988; S. Sherwin-White ile A. Kuhrt, *From Samarkhand to Sardis*, Londra, 1993. Yalnızca Mısır kültürü ve tarihine ayrılmış kitaplar genellikle M.S. 395 yılına kadar olan dönemi kapsarlar.

7 Memfis'in araştırılması Egypt Exploration Society'nin gözetiminde yürütülmektedir; çalışmalar 1981 yılında başlamıştır. Düzenli raporlar için bkz. *JEA* 69 (1983) ve sonraki ciltler.

8 Yakın zamanda Akdeniz ve Batı Asya'nın kesin kronolojisini gözden geçirmeye kararlı bir grup tarafından aşırı düşük bir kronoloji ortaya atılmış bulunmaktadır: P. James *ve diğerleri*, *Centuries of Darkness*, Londra, 1991; başka bir grup da bir bölümü *Ancient Chronology Forum*'da yayınlanan, biraz ayrılmakla birlikte benzer bir gözden geçirme çalışması yürütmektedir. Öteki kültürlerin tarihlemesinde merkez nokta Mısır'dır, dolayısıyla her iki grubun çalışması da Mısır bulgularına dayanır. Pek çok bilim adamı bu kitaplarda sunulmuş varolan kronolojik çerçevenin yetersizliği eleştirisine sıcak bakar, ancak arkeologlarla Eski Çağ tarihçilerinin çoğu şimdilik yeniden tarihlemede kökten önerilerin sıkı incelemeden geçirildiğinden kuşkuludur (James ve diğerlerinin görüşleri hakkında ölçülü bir eleştiri için bkz. A. Dodson, *PEQ* 124 (1992): 71-72; ayrıca bazı uzmanların ayrıntılı eleştirileri için bkz. *Cambridge Archaelogical Journal* 1/2 (1991): 227-253).

9 Kronolojiyle ilgili geniş kapsamlı belirli sorunların ayrıntılı tartışmaları için bkz. Aström, 1987-9 [0O] Kilit bulguların ve yerleşmelerin araştırılması bilim adamlarını tarihleme için büyük önem taşıyan gelişmelerden haberdar tutmak amacıyla düzenli olarak E. Porada tarafından *AJA*'da yayınlanmaktadır. Kronoloji üstüne klasik külliyatın gözden geçirilmiş son şekli bulunmaktadır (Ehrich 1992 [0O]).

I M.Ö. ÜÇÜNCÜ BİNYILDA MEZOPOTAMYA (Sayfa 23-94)

1 Silindir mühür, Mezopotamya'ya özgü bir mühür türüdür (bunlar çeşitli dönemlerde komşu toplumlarca da kullanılmışlardır). Genellikle taştan ya da yalancı elmastan yapılmış, üzerlerine girift sahneler oyulmuş (bazen yazıları da olan) küçük silindirlerdir. Silindir, ıslak kil tabletin üzerinde yuvarlandığında oyma tasvir aktarılır ve belgeye basılır. Pek çok silindir mühür bulunmuştur, çok sayıda mühür baskısı da tabletlerden bilinir. İkonografi ve stilistik gelişmelerle, aynı zamanda toplumsal ve resmi uygulamalarla ilgili yapılan araştırmaların en önemli kaynaklarını oluştururlar (çok genel bir giriş için bkz. Collon 1987 [0M]; mühür kullanımları için karşılaştırın: McG. Gibson ve R. D. Biggs (ed.), *Seals and Sealing in Ancient Near East* (Bibliotheca Mesopotamica 6), Malibu, California, 1977).

2 Arkeolojik evrelerle ilgili terminoloji sorunları için karşılaştırın: Crawford 1991; U. Finkbeiner (ed.) *Gamdat Nasr: period or regional style?*, Wiesbaden 1986; Cemdet Nasr hakkında genel tartışma için karşılaştırın: R. J. Matthews, "Jemdet Nasr: the site and period", *BibArch* 55 (1992): 196-205.

3 Aşağı yukarı çağdaşı olan, Belçikalı kazı ekibinin 65 belge bulduğu (*Independent* 23.11.1993 günü haberi vermişti) Tell Beydar yerleşmesiyle (Tell Brak'ın yaklaşık 45 km batısında, Habur ırmağının başında) karşılaştırın. Kişi adlarının hepsi Sami dilindedir; metinler Güney Mezopotamya ile ilişkilidir. (Halihazırda bulunan metinler 100'ü aşmıştır).

4 Günümüze kalmış parçaları Louvre Müzesi'nde saklanan bu stel kireçtaşındandır, her iki yanına sahneler oyulmuştur; dikildiği yer kesin olarak bilinmemektedir.

5 İsim önce "Urukagina" diye okunmuştu; artık çoğunlukla "Uruinimgina" diye okunur.

6 Akkad'ın Naram-Sin'in hükümdarlığı sırasında yıkılmasıyla ilgili eşsiz şiirin III. Ur Dönemi'nde varolduğu artık bilinmektedir; Cooper, 1983a: 11.

7 Bu öykülerin çeşitli uzantıları Sümer Kral Listesi'nde ortaya çıkar (Jacobsen 1939: süt. vi. 31-35), yayından kalkmış "Weidner Chronicle" (*ABC* 19: 46-48) ve Sümer edebi metni (Cooper ve Heimpl 1983).

8 Devletin bel bağladığı bolluk, çok daha ileri bir tarihte Herodotos'un Babil'deki tarımsal üretim konusunda anlattıklarını akla getirir; kendisi dinleyicilerinin buna inanmayacağını söylemiştir (Herodotos I 193). III. Ur'daki bulgular, böyle mucizevi ölçüdeki yüksek verimi *olası* gösterir.

9 a) Bazı pasajlarda kullanılan arkaik heceleme (Klein 1981a; 1981b), b) Bir ilahinin III. Ur versiyonunun tanımlanması (Civil, *Or.* 54 (1985) III. Ur Dönemi'nde kraliyet ilahileri bulunduğunun kanıtıdır.

10 Mektuplar geç Eski Babil okullarında tekrar tekrar kopyalanır, belki yine orada düzeltilirlerdi (Michalowski 1980a).

II MEZOPOTAMYA, YAKLAŞIK 2000-1600: ESKİ BABİL VE ESKİ ASSUR DÖNEMLERİ
(Sayfa 95-151)

1 Bu bölümde Mezopotamya'nın bu dönemdeki tarihinin çarpıcı yönlerini gösteren beş başlık seçtim; okurlar eldeki malzemenin seçilmişliğini göz önünde bulundurmalıdır.

2 Rim-Sin ile babası Varad-Sin (1834-1823) Emutbal aşiretinin Dicle'nin doğusunda, olasılıkla Larsa'yı da içine alan (Stol 1976) topraklarını denetim altında tutan Kudurmabuk ailesinin üyesiydiler.

3 Kralın toplulukla ilişkisindeki özel mevki, belgelerde zaman zaman kullanılmış başka bir terimle de dile getirilebilir: *vaklum* = "gözetmen"; Larsen 1976.

4 Suriye'nin kuzey bölgesinde ve yakınında yer alan kolonilerin kendilerini doğrudan Assur ile ilişkili görmesi ve Kaneş'teki *kārum*'u atlamış olması da olasıdır.

5 Assur'un Anadolu'ya getirdiği kalayın kökeni geniş bir tartışma konusudur ve bunun Assur'un doğusundaki bir bölgeden geldiği dışında hiçbir şey kesin değildir; tartışmalar için bkz. Muhly 1973; 1985; Muhly ve Wertime 1973; Stech ve Pigot 1986 (ayrıca *RLA* VIII, 131-132). Son yıllarda Anadolu'da bir kalay yatağı saptanmış (Kilikya Kapıları) ve burasının dördüncü ve üçüncü binyılda kalay madeni olarak kullanılmış olabileceği ileri sürülmüştür (K. Aslıhan Yener ve Hadi Özbal, *Antiquity* (1987), 220-226); ancak Belli (1991) buna karşı çıkmaktadır. *AJA* 97/2 (1993) büyük ölçüde bu konuyla ilgili tartışmalara ve daha erken belgelerin tam kaynakçalarına yer vermektedir.

6 Ünlü Mari arşivleri Yasmah-Addu ve Zimri-Lim'in hükümdarlıklarıyla aynı döneme rastlar.

7 Sözlük anlamı "ada" olan Cezire (bugün Irak'ın kuzeybatısı, Suriye'nin kuzeyi ve Türkiye'nin güneyi arasında uzanan) Dicle ile Fırat arasındaki bölgeye verilen addır. Çorak bir alan olmasına rağmen sulama yapıldığında büyük bir tarımsal alana dönüşebilir.

8 Archi tarafından yayınlanan kitabın büyük bölümü, Eski Babil Dönemi üstüne J. Renger'ın kaleme aldığı uzun bir deneme yazısı dışında Polanyi'nin ortaya attığı teze yönelik eleştirileri içerir. Kapsamlı bir değerlendirme ve Renger'ın duruşunun eleştirisi için bkz. P. Vargyas, "The problem of private economy in the Ancient Near East", *BiOr* 44 (1987): 376-385.

9 Anlaşıldığına göre *assinum* bazı ayinlerde bir tür soytarı rolünü oynayan kadınsı eşcinsel olsa gerek; hadım edildiği düşünülmekle birlikte, bu kesin değildir (bu konuda bkz. Durand 1988: 395).

10 (Mari krallığının merkezlerinden biri olan) Terka'daki Dagan tapmağına bağlı *kammatum* kadınının Sibylla gibi bir kadın kâhin olduğu düşünülmektedir, ancak yakınlarda ortaya atılan bir sava göre, farklı saç stiliyle ayırt edilen ve bu nedenle kendisine özel bir unvan verilen kadın kült oyuncusudur (Durand 1988: 396).

11 Mezopotamya'daki nehir sınavı, suçlunun dibe batsa da batmasa da canından olduğu Orta Çağ Avrupası'ndaki uygulamadan farklıdır. Mezopotamya'da suçlular dibe batar ve boğulur, suçsuzlar yüzer ve sağ kalırdı.

12 Dalley'in çevirisini (1984: 34) esas aldım, Şamşi-Adad'ın küçültme sıfatıyla "Addaya" sözcüğüne dönüştüğü önerisini yerinde bularak hitaba başka bir tat katan "Babacığım" dedim.

III I. HANEDANLIKTAN XVII. HANEDANLIĞA MISIR (YAKLAŞIK 3100/3000-1552) (Sayfa 153-238)

1 Abydos listesi, Hatşepsut'un hükümdarlığının ideolojik açıdan kabul edilemez olaylarını ve Amarna firavunlarını hesaba katmaz (bkz. bölüm 4b; 4c).

2 Hierakonpolis ve Abydos'ta sürdürülen kazılar olayların ana çerçevesini daha da belirlerken Mısır'ın gelişimini gösteren tabloya da açıklık kazandırmaktadır (Dreyer 1993); daha genel, güncel tartışma için bkz. Spencer 1993.

3 Sakkara'daki görkemli ve gösterişli mastaba mezarları kazan, bunların erken hanedanlık hükümdarlarının "gerçek" gömü yerleri olduğunu şiddetle savunan Emery ile bu konuda önemli sayılabilecek bir anlaşmazlık söz konusudur (Emery 1961). Öte yandan Kemp, özenle kaleme aldığı önemli makalede, mezarlar gözle görülecek kadar küçük olsa da ilk iki hanedanlığın krallarının Abydos'ta gömülmüş oldukları konusunda pek çok bilim adamını ikna etmiştir.

4 Abydos'tan gelen en yeni bulgular, Mısır yazılarının yaklaşık 3000 yılından önce gelişmeye başladığını gösterebilir. Bugüne kalan en erken yazıtların kısalığı ve kısaltmalar kullanıldığına işaret eden bulgular yazı kurallarının çok daha önce belirlenmiş olabileceğini düşündürür (Spencer 1993: 61-62).

5 Mısır'ın yeniden birleşmesi arifesine tarihlenen bir belge grubundan burada söz etmeye değer. Okunduktan sonra bir kenara atılmış gibi görünen iki (parçalanmış) mektuptan oluşan bu belgeler Teb'in batısında bulunmuştur. Kalan parçaları, bunların kuzeyden ayrılmış, ama arazisinin ve evinin çekilip çevrilmesi konusunda büyük oğluna talimatlar vermeyi sürdürmüş olan Yukarı Mısırlı bir çiftçinin, Hekanakhte'nin mektupları olduğunu göstermeye yeriyor. Yazılanlar, oldukça mütevazı bir çiftliğin, ev yaşantısı ve aile yapısının iç yüzünü, aile üyeleri arasındaki küskünlük ve gerginliklerin ipuçları da dahil olmak üzere, ortaya koyan çarpıcı bilgiler vermektedir. Bu mektuplar o kadar canlıdır ki, Agatha Christie o dönemde Mısır'da geçen bir cinayet öyküsünde (*Firavun Ağacı*) bunları temel almıştır. Yayınlar ve geniş bir tartışma için, bkz. James 1962.

6 Beckerath 1984 XV. Hanedanlık hükümdarlarının toplam 108 yıl hüküm sürdüklerini doğrulamıştır.

7 Yeni Krallık'ta (bölüm 4) Mısır'da daha önce saptanmamış birkaç eşya görünür, örn. iki tekerlekli at arabası ve karışık malzemeli yaylar. Tunç işçiliği de Mısır'ın Yeni Krallık Dönemi'ne özgü bir yeniliktir. Yeni buluşlar olasılıkla Hyksos hükümdarları tarafından tanıtılmıştı, ancak ayrıntılar belirsizliğini korumaktadır.

IV İMPARATORLUK DÜZENİNDE MISIR: YENİ KRALLIK (1552/1550-1069) (Sayfa 241-293)

1 Alan Gardiner'ın sözleriyle, "bugün bile Mısır'ın tamamında görülecek daha seçkin mimari başarı bulunmamaktadır" (Gardiner 1961 [0D]: 185).

2 Bu fikri bana veren, "yabancılar" ve "tarafsız kimseler"in (kadınlar dahil) geçiş dö-

nemlerinde siyasal çıkarları korumayı üstlenebileceklerini gösteren J. Goody'dir (ed.), *Succession to High Office* (Cambridge Papers in Social Anthropology), Cambridge, 1966: 10-12.

3 Aile ilişkileri hakkında birtakım sıra dışı öneriler için bkz. Samson 1977.

4 B. Kemp ile G. T. Martin (el-Amarna) ve J. Spencer (Hermopolis) tarafından başka araştırmalar ve kazılar yürütülmektedir.

5 Bu sfenks, insan başlı oturan aslan şeklinde, Kral Kefren'i (Khafre, IV. Hanedanlık) temsil eden, Eski Krallık Dönemi'ne ait bir heykeldi. Yeni Krallık Dönemi'nde sfenkse tanrı Harmakhlis = "ufuktaki Horus"un görüntüsü olarak tapınıldı.

6 Desroches-Noblecourt (1963), birbirine bağlı figürlerin asanın ucunda yer aldığını savunur, diğer bir deyişle değneği baş aşağı görür. Böyle bir olasılık zor; ben de daha genel bir yorumu kabul ederek onu "insan başlı baston" olarak görmeyi yeğledim.

V HİTİTLER
(Sayfa 295-368)

1 Nimet Özgüç'e Armağan (1993) için yazdığı makalede, G. Steiner, Zalpa'nın Orta Anadolu'nun Tuz Gölü dolaylarında yer alması gerektiğini savunur.

2 Üç örneğin biri tam, diğer ikisinden ilki Eski Hitit (1650-1500), ikincisi Akkad Dönemi'nden kalma iki kırık metinden oluşur.

3 Kaneş'in Hititçe karşılığının "Neşa" olduğu artık kesin olarak saptanmıştır (Otten, 1973 ile karşılaştırın). Görünüşe göre, kentin ismindeki "K" harfi okunmuyordu ya da okunmaz olmuştu; "knit", "knee", "knock" gibi İngilizce sözcüklerde yazıldığı halde okunmayan "k" ile karşılaştırın.

4 "Hitit Kral Listeleri" diye söz edilen metinler hükümdarların kronolojik listeleri değil, kraliyet ailesinin adaklar adanan atalarıdır. Aralarında hiç kral (ya da kraliçe) olmamış kimseler de vardı.

5 Hitit kral listesini dolduran büyük kronolojik belirsizlikler yüzünden Hitit krallarının sayısıyla ilgili karışıklıklar da vardır. Örneğin, Murşili adında kaç kral olduğu belli değildir, bunlardan yalnızca ikisi saptanmıştır: I. Murşili (1620-1590) ve II. Murşili (1330-1295/1321-1295); fakat başlangıçta bir üçüncüsü daha olduğu düşünüldüğünden, eski kitaplar II. Murşili'den "III. Murşili" olarak söz eder. Benzer sorunlar Tudhaliya ve Muvatalli adlı krallar için de geçerlidir, ayrıca Hattuşili adındaki kralların sayısı konusunda da anlaşmazlık yaşanır. Bunları bugün kesinliğe kavuşturmanın olanağı yoktur.

6 Sorun, İç Anadolu'da Miken uygarlığına ait herhangi bir bulgunun olmamasından kaynaklanır; eğer Hititler Miken merkezleriyle ilişki kursalardı, bazı malzemeler bulmayı beklerdik. Üstelik Tunç Çağı'nda Ege bölgesinde yalnızca sekiz nesnenin İç Anadolu ile bağlantısı kurulabilir, o da bir ölçüde. Tunç Çağı Egesi'ne ait Yakındoğu'da bulunan nesnelerden yalnızca yüzde biridir bunlar (E. H. Clines *AnSt* 41 (1991): 133 vd.)

7 Aktarılan bütün metinler, aksi belirtilmedikçe Hattuşa şehrinde, özellikle Büyük Tapınak'ta bulunan büyük arşivlerden alınmıştır. Bazısı farklı tarihlerden olmak üzere çoğu bugüne dek korunmuştur, dolayısıyla bunlar metinlerin karma versiyonlarıdır. Metinleri oluşturan (1970'e varan) parçaların ayrıntıları için *CTH* olarak verilen göndermelere bakınız.

8 Burada kesin bir istisna söz konusudur: Hitit Orta Krallık Dönemi'ndeki yeni kral (I) Muvatalli (bkz. s. 302); daha başkaları da olabilir. Onun erken İmparatorluk hükümdarlarıyla ilişkisini bilmiyoruz, Orta Krallık kralları daha iyi anlaşılana dek beklememiz gerekecek.

VI SURİYE VE LEVANT
(Sayfa 369-434)

1 Mezopotamya çiviyazısı işaretlerinin çoğunun birden fazla harf değeri olması nedeniyle Şattivaza adının okunuşu konusunda bilim adamları tarafından farklı zamanlarda önerilmiş en az üç olasılık bulunur: Kurtivaza, Mattivaza ve Şattivaza. Son yıllarda Hurri dili uzmanları "Şattivaza" şeklinde okumayı tercih etmişlerdir. Okurlar, bu kişinin 1980'li yıllardan önce yayınlanmış kitaplarda karşılaşacakları "Mattivaza" ve "Kurtivaza" ile aynı kişi olduğunu unutmamalıdır.

2 Mitanni kraliyet merkezi Vaşşukanni'nin yeri konusundaki olasılıkları azaltmak için 1970'lerde bir girişim yapıldı ve Mitanni kralının yazdığı Amarna mektuplarına, Vaşşukanni'den yazılmış olabilecekleri varsayılarak kil analizi uygulandı. Bu yöntem bazı belirsizlikler içerse de, şimdi parçalar halindeki EA 18 tabletinde diğer Mitanni mektuplarında görülenden farklı bir kil kullanıldığını ortaya koymuştur; Dobel *ve diğerleri* (1977), buna dayanarak o tabletin Mitanni-Mısır yazışmalarının bir parçası olmadığını ileri sürmüşlerdir.

3 Bu ismi yazmak için, Hurrice sonek "-hi" ile "UD" işaretleri kullanılmıştır. Şimdilik "UD" adının nasıl telaffuz edilmesi gerektiği bilinmiyor, bu nedenle biraz tuhaf bir yöntem olsa da, işaret isim ("UD") verme yöntemi benimsenmiştir; büyük harflerle yazılması belirsiz kaldığı anlamına gelir.

VII MEZOPOTAMYA YAKLAŞIK 1600-900
(Sayfa 369-434)

1 "Deniz ülkesi" (*mât tamtim*) birinci binyılda Irak'ın güney ucunda, Basra Körfezi'nin başındaki alanlar için kullanılan bir terimdir. Arabistan içlerine de yayıldığıyla ilgili görüşler için bkz. Dougherty 1932.

2 Vaşşukanni gibi, Taide'nin yeri de henüz tespit edilmemiştir (bkz. bölüm 6a); Habur'u besleyen su kaynakları dolaylarında gösterilir, geçici olarak Tell Brak olduğu düşünülmektedir (ama bkz. s. 372).

3 1993 kazı sezonunda, Tell Sabi Abyad'da Orta Assur'dan kalma elli üç tablet daha bulundu; yarısı iyi korunmuş durumdaydı. I. Şalmaneser'den III. Assur-nirari krallığına dek tarihlenirler (Berlin'deki Rencontre Assyriologique Internationale'de F. Wiggerman ile yapılan görüşmeye dayanır, Temmuz 1994).

4 "Anzan" aynı zamanda Pers kralı Büyük Kyros'un ve 6. yüzyıldaki seleflerinin unvanlarında da görülür.

5 Metnin (K 2660) kesin tarihi ve oluşturulduğu çevre bilinmiyor. Şiirsel tarzda yazılmış, bir krala ilişkin sözde özyaşamöyküsü biçimindedir; parçalanmış durumda olması yüzünden kahramanın kimliği belirsizdir, ama I. Nebukadnezzar olma olasılığı yüksektir (Brinkman 1968: 328 madde 4.3.9).

6 I. Nebukadnezzar'ın kızlarından birinin Ur'a *ēntu* olarak atandığını sadece Nabonidus'un bir metninden biliyoruz (556-539: YOS I 45). Nabonidus, I. Nebukadnezzar'ın kızının göreve başlayışını kaydeden bir metninde *ēntu* atamasında yapılan ayin ve giyilen giysilerle ilgili bilgiler bulunduğundan söz eder. Öyleyse, bilim adamlarının çoğu kabul etse de, I. Nebukadnezzar'ın eyleminin tarihsel gerçekliğinden kuşkulanmak yersiz olmaz (Weadock 1975: 112).

Amélie Kuhrt'un doğuda İran ve Afganistan'dan batıda Doğu Akdeniz ve Anadolu'ya, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafi alanın yaklaşık üç bin yıllık tarihini incelediği iki ciltlik bu eser, kendi alanındaki en önemli başvuru kaynaklarından biri, belki de birincisidir. En eski yazılı belgeler ile Büyük İskender'in fetihleri arasında kalan bu uzun ve insanlık tarihi açısından can alıcı dönemi, son arkeolojik bulgulara, metin çözümlemelerine, eksiksiz denebilecek bir bibliyografyaya dayanarak anlatan Kuhrt, ayrıca çeşitli yorum ve metodoloji sorunlarını da mercek altına alıyor. Üst düzey akademik bir çalışmanın aynı zamanda zevkle okunabilecek bir kitap haline de getirilebileceğini kanıtlayan *Eski Çağ'da Yakındoğu*, tarih bölümü öğrencileri için olduğu kadar, üzerinde yaşadığımız toprakların, Mezopotamya'nın, Hititler'in, Mısır'ın ve daha birçok uygarlığın tarihi hakkında bilgilenmek isteyen okurlar için de vazgeçilmez bir eser olacak.

"Bakış açısındaki genişlik, bu eseri konuyla ilgili tüm dillerde basılmış kitaplar arasında benzersiz bir yere oturtuyor. Ayrıca, bilgilendirme açısından çok büyük bir değere sahip olan bu çalışma, hem okunması hem de başvurulması çok kolay bir kaynak."
Pierre Briant, Toulouse Üniversitesi

"Bu harikulade kitap, hatırı sayılır karmaşıklıktaki bir konuda yapılmış ve geniş bir kaynakça ile birçok dipnotun eşlik ettiği üst düzey akademik bir çalışmanın gayet rahat bir şekilde okunabileceğini de kanıtlıyor. Bu iki ciltlik dev eserin, kapsadığı alan, akademik düzey ve yorumlama gücü açısından bugün bir benzeri daha yok."
Peter Jones, Literary Review

Amélie Kuhrt University College London'da Eski Çağ Tarihi Kürsüsü'nde öğretim üyesidir. "Achaemenid History Workshops"un (1983-90) ortak düzenleyicilerinden olan Kuhrt, Yakındoğu'nun Eski Çağ tarihi hakkında birçok eser yayımlamıştır ve *Images of Women in Antiquity*'nin de (1993) editörlerinden biridir.